

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ
XIX — ПОЧАТКУ XXI ст.:
ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Київ – 2020

УДК 94(477:4)“18/20”

Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси. монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

ISBN 978-966-02-9205-5

У монографії українських дослідників представлені історичні нариси, присвячені місцю України в європейському історичному процесі та проявам її європейської присутності у XIX — на початку XXI століть. На широкій і маловідомій джерельній базі досліджуються європейські культурно-цивілізаційні рецепції України у XIX — на початку XX століть, місце українського питання та України в європейській історії XX століття, участь незалежної України в європейському інтеграційному процесі на сучасному етапі. Багатий і оригінальний конкретно-історичний матеріал, який проаналізовано й узагальнено у книзі, дає змогу читачеві глибше осягнути історичні витоки, головні напрями й форми взаємин українців із народами Європи, основні етапи, проблеми й перспективи співпраці України з Європейським Союзом, а також еволюцію позиції окремих країн-членів ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр.

Авторський колектив:

С.В. Віднянський (відп. ред. та керівн. автор. кол.) — підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.3, 3.2; **М.М. Вегеш** — підрозділ 2.5; **О.М. Горенко** — підрозділ 3.1; **О.В. Даниленко** — підрозділ 2.4; **О.А. Іваненко** (відп. секретар) — підрозділи 1.3, 1.5; **М.О. Кононенко** — підрозділ 3.4; **Н.В. Кривець** — підрозділи 1.6, 2.3; **О.О. Кураєв** — підрозділ 1.2; **О.Є. Лисенко** — підрозділ 2.6; **А.Ю. Мартинов** — підрозділи 1.1, 2.7, 3.1, 3.2; **І.Б. Матяш** — підрозділи 2.2, 3.3; **О.О. Мітрофанова** — підрозділ 3.5; **В.В. Піскіжова** — підрозділ 1.4; **Є.В. Сафар'янс** — підрозділ 3.5; **М.С. Точицький** — підрозділ 3.4; **Г.О. Харлан** — підрозділ 3.5.

Рецензенти:

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.Б. Дацків, доктор історичних наук, професор;
О.П. Машевський, доктор історичних наук, професор.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
28.11.2019 р. (протокол № 9)*

ISBN 978-966-02-9205-5

© Автори монографії, 2020
© Інститут історії України
НАН України, 2020

З М І С Т

Переднє слово	5
Розділ I. Європейські рецепції України у XIX — на початку XX ст.: джерела, напрями, суспільно-політичні й культурно-цивілізаційні впливи	
<i>1.1.</i> Україна в Європі: історична ретроспектива	8
<i>1.2.</i> Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток	40
<i>1.3.</i> Українсько-слов'янські зв'язки в контексті культурно-цивілізаційного розвитку слов'янських народів другої половини XIX — початку XX ст.	84
<i>1.4.</i> Особливості українсько-болгарських міжкультурних взаємин другої половини XIX — початку XX ст.	136
<i>1.5.</i> Наддніпрянська Україна в європейському культурно-освітньому та науковому просторі другої половини XIX — початку XX ст.	181
<i>1.6.</i> Україна та Німеччина: діалог культур (XIX — початок XX ст.)	229
Розділ II. Українське питання та Україна в європейській історії XX століття	
<i>2.1.</i> Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центральній-Східній Європі та українське питання	270
<i>2.2.</i> Боротьба за визнання незалежності України методами дипломатії (формування української дипломатичної та консульської служби в 1917–1924 рр.)	313
<i>2.3.</i> Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)	357
<i>2.4.</i> Відносини Української СРР з європейськими державами (1920–30-ті рр.)	407
<i>2.5.</i> Закарпаття в центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни	448
<i>2.6.</i> Україна у Другій світовій війні	487
<i>2.7.</i> Українська РСР у Центральній-Східній Європі в 1945–1991 рр.	541

Розділ III. Незалежна Україна в європейському інтеграційному процесі

3.1.	Проблема єдності зовнішньої і внутрішньої політики України у процесі глобалізації та європейської інтеграції	581
3.2.	Україна — Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці	625
3.3.	Україна і ЮНЕСКО: інтеграція в європейський та світовий культурний простір	672
3.4.	Міжнародне співтовариство про кримський референдум 2014 року: від висновку Венеційської комісії до Консультативного висновку Міжнародного суду ООН	719
3.5.	Позиція ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр. (на прикладі політики ФРН, Франції та Австрії)	745
	Відомості про авторів	812

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Із проголошенням незалежності України перед українськими істориками постало складне завдання не лише оновлення методологічної складової історичних студій у галузі вітчизняної історії, трансформації концептуальних засад історичного пізнання й історіописання відповідно до новітніх тенденцій світової історіографії і наукової розробки «нового бачення» історичного минулого українського народу. Йшлося також і про осмислення ключових проблем історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу, інтеграцію вітчизняної історії до глобального, світового контексту та розвиток досліджень власне із всесвітньої історії, насамперед з історії зарубіжних європейських країн, до складу яких входили українські землі, а також студіювання участі України в міжнародних відносинах, її історичних, суспільно-політичних, культурних та дипломатичних взаємин із країнами Європи і світу, історії та ролі національних меншин України й української діаспори в міжнародних зв'язках України тощо. Особлива роль у виконанні цих нових завдань відводилась Інституту історії України НАН України, зокрема відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України.

Розвиток міжнародних відносин на сучасному етапі супроводжується поглибленням процесів глобалізації, взаємозв'язку внутрішньополітичної ситуації у державах із тенденціями міжнародної політики, посиленням взаємозалежності її суб'єктів у контексті реалізації національних інтересів. Осягнення, а відтак і пошук шляхів розв'язання глобальних проблем, зумовлених розхитуванням світової системи міжнародних відносин і безпеки, загостренням міждержавної і міжнаціональної конфронтації, нівелюванням принципів верховенства права, суверенної рівності, поваги державного суверенітету, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, немислиме без формування потужного науково-теоретичного забезпечення зовнішньої політики й дипломатії. Звернення до історичного минулого відкриває перспективи більш глибокого осмислення зовнішньополітичних пріоритетів України на тлі сучасних геополітичних трансформацій, що є ключем до реалізації проектів державно-правової модернізації та інноваційного економічного розвитку. З огляду на духовні запити сучасного соціуму зростає вплив історичного знання на формування суспільної свідомості, набуває особливого значення необхідність подолання фальсифікацій як соціально-психологічного інструментарію інформаційних війн, створення сприятливих умов для подальшого розвитку досліджень з історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу.

Реалізація низки масштабних і непростих завдань, пов'язаних із осмисленням глобальних історичних явищ і трансформаційних процесів, вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, синтезу різних методологічних засад, подолання притаманної радянській, і не тільки, історіографії заідеологізованості, неупередженого аналізу конкретних подій і періодів історії України та їхньої наукової інтерпретації у широкому всесвітньо-історичному контексті, відтворення різноманітних епізодів всесвітньої історії, їхньої взаємодії і багатоманітності, поєднаної у єдиному руслі культурно-цивілізаційного розвитку людства. Зокрема, особливої актуальності, з нашого погляду, набуває сьогодні обґрунтування європейського вибору України, що передбачає вивчення історичних, суспільно-політичних, культурних та дипломатичних взаємин України з країнами Європи, практики її участі в європейському інтеграційному процесі, проблем формування іміджу України у світі, насамперед у країнах-членах Європейського Союзу, а також системний аналіз і прогнозування українсько-європейських взаємин.

Втілення в життя цих стратегічно важливих для Української держави й національної безпеки завдань вимагає координації зусиль науковців академічних установ і закладів вищої освіти, насамперед представників тих наукових шкіл, які збереглися попри жорсткі випробування ідеологічним пресом радянської доби та всупереч не менш руйнівному фінансовому знекровленню української науки, притаманному сучасному періоду.

Пропоновані увазі фахівців-істориків, політиків, дипломатів, студентів та широкого кола читачів історичні нариси про місце й роль України в історії Європи є певною мірою узагальнюючим результатом тривалої науково-пошукової роботи відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, в якому сформована та діє наукова школа «Української історичної європейстики», методологічні засади якої ґрунтуються на культурно-цивілізаційному, системному й компаративістському підходах до вивчення й оцінки подій і явищ світової історії. Спеціалізацією школи є розв'язання науково-теоретичних, джерелознавчих та історіографічних проблем вивчення місця України в європейському історичному процесі і проявів її європейської присутності у XIX — на початку XXI ст. та розроблення принципів наукових засад висвітлення національної, української історії у контексті історії світової, європейської і визначення перспектив розгортання наукових пошуків у цьому напрямі.

У першому розділі праці узагальнюється історичний досвід багатовікового розвитку українських земель у центрі Європи та взаємин українців з європейськими народами, а також на широкій і маловідомій дже-

рельній базі досліджуються європейські культурно-цивілізаційні рецепції України у XIX — на початку XX століть, зокрема участь України в розвитку міжслов'янських зв'язків у контексті національно-культурного відродження слов'янських народів, внесок університетів Наддніпрянської України в науково-освітню співпрацю в Європі, роль національних меншин у європеїзації України та особливості українсько-болгарського й українсько-німецького міжкультурного діалогу.

Другий розділ книги присвячено висвітленню проблем національного державотворення в Центрально-Східній Європі після завершення Першої світової війни, зокрема і на українських землях, боротьбі за визнання незалежності України засобами дипломатії під час Української революції 1917–1921 рр., ролі міжвоєнної української еміграції в Європі в актуалізації українського питання й розвитку міжнародних зв'язків України, відносинам Української СРР з європейськими державами у міжвоєнний період, українському чиннику напередодні й у роки Другої світової війни та участі УРСР у міжнародній співпраці соціалістичних країн Центрально-Східної Європи в повоєнні часи.

Участь незалежної України в європейському інтеграційному процесі на сучасному етапі розглядається в третьому розділі колективної монографії. Значна увага авторами приділяється проблемам єдності внутрішньої і зовнішньої політики України в умовах глобалізації та європейської інтеграції, процесу та проблемам інтеграції України в європейський політико-економічний (ЄС), культурний (ЮНЕСКО) та міжнародно-правовий (Рада Європи) простори, а також еволюції позиції Європейського Союзу та окремих країн-членів ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр.

Питаннями та проблемами, що розглянуті в цій праці, звичайно не вичерпується весь спектр української присутності в європейській історії останніх двох століть. Водночас, авторський колектив книги сподівається, що багатий і оригінальний конкретно-історичний матеріал, який проаналізовано й узагальнено в ній, дасть змогу читачеві глибше з'ясувати історичний досвід українсько-європейських взаємин та досягнути основні передумови, етапи, проблеми й перспективи співпраці України з Європейським Союзом, вплив підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на стратегію й перебіг українських реформ, процес модернізації та європеїзації України загалом.

***Відповідальний редактор та керівник авторського колективу,
член-кореспондент НАН України
С.В. Віднянський***

Розділ I.

ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕЦЕПЦІ УКРАЇНИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДЖЕРЕЛА, НАПРЯМИ, СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ Й КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ

1.1. Україна в Європі: історична ретроспектива

*Україна не має історії без Європи, але і Європа не має історії без України.
Україна не має майбутнього без Європи, але і Європа не має майбутнього
без України. Упродовж століть історія України розкривала поворотні
моменти в історії Європи. Схоже, сьогодні це все ще так...*
Тімоті Снайдер

На історичну долю українського народу великий вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні чинники. Від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів воєвничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Слов'янські племена, розселені між Дніпром і Дунаєм, уже в перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя регіону. Слов'яни вели боротьбу з готами у IV ст., вступали в союз із гунами у IV–V ст., брали участь у Великому переселенні народів, коли склавини й анти в V–VII ст. чинили тиск на Східну Римську імперію. Їхні вожді вели переговори, укладали союзи тощо. За візантійськими джерелами, наприклад із «Життя Стефана Сурозького», відомо, що з кінця VIII ст. розпочалися походи давніх русів до Криму.

Іншою особливістю історії України є те, що основними засобами існування, а також вагомими чинниками у визвольній боротьбі українців протягом століть були пошуки союзників, балансування між різними військово-політичними потугами, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. Це виявлялося під час тривалої

боротьби Литви, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Росії, Австрії за українські землі впродовж минулих століть, у реакції на їхнє протидію борство тодішньої української політичної еліти та через його наслідки для нашого народу. Отже, традиційна періодизація української історії виглядає досить обгрунтованою: так звана княжа доба IX–XIV ст.; польсько-литовська доба до Хмельниччини; далі — до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. — гетьманська доба; XIX ст. — період бездержавності й українського національного відродження; згодом — етап розвитку українських земель у складі імперій і сусідніх держав у XX ст. У різні часи українські землі належали Скіфській державі, Боспорському царству, Монгольській імперії, Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Молдовському і Трансильванському князівствам, Кримському ханату, Австро-Угорській монархії, Російській імперії, а після Першої світової війни — ще й Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині та СРСР. Саме з початком Великої війни 1914 р. через цілу низку причин так зване українське питання набуло особливої актуальності в європейських міжнародних відносинах, проте воно залишалося нерозв'язаним упродовж майже всього XX століття. І лише після возз'єднання всіх українських земель під час і після Другої світової війни в рамках єдиної держави та проголошення незалежності 1991 р. Україна вступила в XXI століття як повноправний суб'єкт міжнародного життя, що посідає геополітично важливе стратегічне місце, будучи, зокрема, ключовою ланкою сучасної структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Яскраве і складне минуле одного з найбільших європейських народів — українського — нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу. У драматичні для Європи періоди історії предки українців ціною величезних втрат боронили народи континенту від згубних навал кочовиків зі сходу. Водночас українці накопичили багатовіковий досвід спілкування з різними народами і країнами світу. Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту. Ба більше, світ узагалі мало знає навіть про сьогоденню Україну, а про її минуле — як прадавнє, так і недавнє — і поготів.

Щодо з'ясування ролі й місця України у всесвітньому історичному процесі, то, на нашу думку, цьому найкраще сприятиме екскурс в історію людства з погляду української національної спільноти. Завжди перебуваючи в центрі міжнародних відносин, Україна привертала увагу багатьох зарубіжних державних і культурних діячів, політиків і учених, а то й просто мандрівників і торгівців із різних куточків світу. Про українські землі та їхнє населення згадували античні автори. Гомер писав про країну киммерійців як «землю холодну, сувору й невблаганну». Геродот описав

природно-кліматичні умови Скіфії, а також культуру й побут скіфів. Давньогрецькі й римські дослідники Страбон, Пліній Старший, Тацит і Птолемей здійснювали опис нинішніх українських земель та їхніх мешканців на основі фіксації географічних координат і природно-етнічних меж. Про давніх слов'ян писали візантійські автори Прокопій Кесарійський, Йордан, Феофан Сповідник, Костянтин VII Багрянородний та інші, арабські письменники й мандрівники Ібн Хордадбех, Ібн Фадлан, Аль-Масуді, західноєвропейські місіонери, хроністи й дипломати Бруно Кверфуртський, Тітмар Мерзебурзький, П'єтро Карпіні та ін. Наприклад, місійний архієпископ Бруно Кверфуртський, який на початку XI ст. був гостем Володимира Святославича, відзначав укріплення кордонів Київської держави, завершення зведення оборонних споруд, а автор знаменитої «Хроніки» єпископ Тітмар Мерзебурзький писав про велике місто Київ, у якому «понад 400 церков і 8 ринків, люду незлічена сила».

Україна впродовж багатьох століть була брамою Європи, що сприяло формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності. Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів: географічний — між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу, гідрографічний — між басейнами Балтійського й Чорного морів, соціально-економічний — між осілим землеробством і кочівниками, етнорелігійний — між слов'янами-християнами й тюрками-мусульманами, культурний — між цивілізаціями Заходу і Сходу¹. Німецький філософ Й.-Г. Гердер у «Щоденнику моєї подорожі 1769 р.» наголошував: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться..., повстане велика, культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ»². У 1841 році інший німецький учений — основоположник антропогеографії Й.-Г. Коль, який упродовж 1837–1838 рр. проїхав майже усю Україною, у своїй праці теж зробив оптимістичний висновок про її майбутнє: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, проте неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу»³. А український мислитель і науковець І. Лисяк-Рудницький (1919–1984) у другій половині XX ст. визначав геополітичну функцію України таким чином: «Україна, — розташована між світами греко-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві тен-

денції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не вміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й козаччини XVII століття. Проте, ... в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього»⁴.

Розглядаючи проблеми минулого українського народу на тлі все-світньої історії, І. Лисяк-Рудницький у 1978 р. запропонував періодизацію історії України відповідно до великих епох європейської історії: античності, середньовіччя, модерних часів. Згідно з цією схемою середньовіччя тривало від VI ст. до Люблінської унії 1569, а ранньоновітній час — до кінця XVII століття. В історії «довгого» XIX ст. учений виділяв три періоди: шляхетський — від занепаду козацької державності до 1840-х рр., народницький — від 1840-х до 1880-х рр., модерністичний — від 1890-х рр. до Першої світової війни⁵. У кожному з цих історичних епох змінювався територіальний устрій українських земель, отже, їхні назви були різними. У польсько-литовській державі білорусько-українські землі називали «Руською землею», а їхніх жителів — «русинами». Після Люблінської унії нарівні зі словом «Русь» уживають слово «Україна». У XIX столітті всіх мешканців підросійських земель України називали «малоросами». У модерно-національному дусі слово «Україна» вживається від середини XIX століття. Термін «Русь» може використовуватися щодо середньовічної доби. Термін «русини» придатний до раннього Нового часу, а термін «українці» адекватний добі формування нації.

Найважливіші пам'ятки доби мідного та початку бронзового віку належать трипільській культурі (бл. 5400–2750 рр. до н.е.). За бронзової доби (IV–I тис. до н.е.), коли відбулися різкі зміни природно-кліматичних умов, і визначилися зони лісу, лісостепу і степу, на території України сформувалися етнокультурні зони, що відрізнялися за типом господарювання. Найбільшого розвитку культури бронзи набули в Степу, Прикарпатті, Закарпатті.

Найдавнішим народом, який жив на території України та щодо якого залишилися писемні згадки, є кіммерійці (перша половина IX — початок VII ст. до н.е.). Вони були войовничими кочовиками, які населяли степове Причорномор'я, але в VII ст. їх витіснили скіфи на територію Малої Азії⁶. Із розкладом родово-племінного ладу у скіфів зростало майнове розширення, набували розвитку рабовласницькі відносини. Відомості про сарматів, які з'явилися на теренах України з 2 ст. до н.е., містяться в «Історії» Полібія (бл. 201–120 рр. до н.е.).

У Північному Причорномор'ї розвивалася історія античної цивілізації. Період грецької колонізації тривав із другої половини VII до середини I ст. до н.е. (античні міста Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес та Боспорська держава й міста Нижнього Подністров'я — Ніконій, Тірас тощо). Римський період (найстабільніший) у історії античних міст-держав припадає на середину I ст. до н.е. — 70-ті рр. II ст. н.е. Тут були представлені демократичні й аристократичні республіки як форми правління. Переселенці активно налагоджували торгівельні відносини з населенням Північного Причорномор'я. Ці міжцивілізаційні взаємини було продовжено у зв'язках Київської Русі та Візантії.

Велике розселення слов'ян у V–VII ст. дало поштовх процесам етногенезу сучасних слов'янських народів. Наукові дослідження дають можливість локалізувати ареал походження східних слов'ян між балтами, германцями та іранцями. Відомі дунайська, прикарпатська, вісло-дніпровська, вісло-одерська, одеро-дніпровська теорії походження слов'ян. М. Грушевський уважав антів «предками українського народу». VI–VIII ст. позначилися формуванням великих слов'янських племінних об'єднань Центрально-Східної Європи. У цей період спостерігається масштабна слов'янська колонізація на європейських теренах. VII–X ст. визначаються глибокою реорганізацією слов'янського світу, і найзнаменнішою віхою того часу стало виникнення слов'янських держав, причому державотворчі процеси в історії слов'ян корелюються із західноєвропейськими процесами IX–X ст. Теза Грушевського, що творцями Києво-Руської держави була південна група східних слов'ян — предків українського народу — сьогодні підтверджується археологічними даними.

Отже, територія України стала ареною багатьох подій «великого переселення» народів, включно з готами, гунами, аварами та ін. Прокопій Кесарійський згадував, що анти і склавини мали спільну мову, релігію, звичаї. Нестор-літописець описав розселення 14 слов'янських племен. Вторгнення й розселення угрів-мадьяр із регіону Південного Приуралля до Тисо-Дунайської низовини наприкінці IX ст., під час якого здійснювалися безпосередні контакти кочових племен із землеробським населенням Наддніпрянщини, Києва, Галича, Карпат тощо, по суті розділило західних і східних слов'ян. Водночас, як засвідчують історичні джерела та дослідження, місцеве слов'янське населення — русини, які перебували на вищому рівні соціальної і політичної зрілості, ніж мадьяри-кочовики, сприяли становленню угорського феодального суспільства й виникненню ранньфеодальної Угорської держави на чолі з династією Арпадів і впродовж багатьох століть відігравали важливу роль у історії Угорського королівства, яке претендувало на контроль над землями Дунайської низовини Карпатського регіону, заселеними переважно слов'янами. Уже

вождь угорців Арпад запросив багатьох карпатських русинів на військову службу. Згодом і угорські королі, починаючи з Андрія, який близько 1046 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Володислав, Коломан, Бейла IV, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть державних функцій, а при дворі угорських королів послуговувалися, окрім латини, також старослов'янською мовою⁷.

І сьогодні триває започаткована в XVIII ст. дискусія «норманістів» (Г.-З. Байєр, І.-Ф. Міллер, Ф.-Г. Штрубе де Пірмонт, А.-Л. Шлецер та ін.) та «антинорманістів» (М. Ломоносов, М. Костомаров та ін.) щодо походження «Русі» й ролі у становленні давньоруської державності варягів — вихідців зі Скандинавії, зокрема династії Рюриковичів. Проте незаперечним є те, що народження Давньоруської держави — Київської Русі — як видатного явища європейської середньовічної історії та першого періоду історії української державності відбулося під визначальним впливом візантійської цивілізації. Саме зі становленням і розвитком Київської Русі пов'язані дипломатичні традиції на українських землях. 527 р. київський князь Кий здійснив візит до Константинополя, який вважається першим відомим в історії візитом у дипломатичній практиці княжої доби, а перший договір Київської Русі з Візантією, так званий «договір миру й любові», був укладений у 860 р.

Утворення держави Рюриковичів під назвою «Русь» певним чином посприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Присутність варягів-русів надала імпульс для державно-політичного розвитку східних слов'ян. Русь ствердилася, зокрема, на торговельному шляху «з варяг у греки». Цей шлях контролювали нормани-варяги, військова сила яких прислужилася при формуванні давньоруської державності. Слід зазначити, що великий вплив нормани-варяги мали на низку інших країн Європи (Франція, Англія, Італія, Ірландія тощо). Вони сприяли активізації політичного життя на Русі та вступили в конкуренцію з Хозарським каганатом. Розвивалася торгівля з Болгарським царством, Хозарією, Візантійською імперією, німецькими землями тощо. Матеріали археологічних розкопок і літописні джерела свідчать, наприклад, про активні торговельні зв'язки між Руссю і Першим Болгарським царством. Зокрема, стародавні літописи, описуючи відомий торговельний шлях «із варяг у греки», оповідають, що він проходив болгарською територією й закінчувався в Месемврії (нинішній болгарський Несебр), та що болгари доброзичливо ставилися до давньоруських купців і мандрівників у Варні,

Конопі та інших портах і населених пунктах Болгарії. А в митному статуті Східної марки, виданому в містечку Раффельштеттен між 904–906 рр., із посиланням на порядки, які існували до 876 р., йдеться про дозвіл руським торговим людям торгувати воском, кіньми та іншими товарами й виробами в низці міст Баварії.

Концепція давньоруської народності, що, на думку радянських істориків, сформувалася на базі східнослов'янських племен Київської Русі, має потужне політико-ідеологічне нашарування. У радянській історіографії норманська теорія проголошувалася науково неспроможною й політично ворожою, адже вона заперечувала здатність слов'янських народів до самостійного державотворення. З іншого боку, за доби раннього середньовіччя «варязький чинник» був не менш важливим для формування державності в західноєвропейських народів. У 860 р. відбувся похід київських князів Аскольда й Діра на Константинополь. У 882 р. владу в Києві захопив варязький воєначальник Олег. Правління князя Олега припадає на 882–912 рр. Візантія вабила його як багата імперія. У 907 р. варязько-слов'янські військові з'єднання здійснили успішний похід на Візантію, що на певний час забезпечило безмитну торгівлю з Константинополем, про що свідчать русько-візантійські договори початку X ст., які стали першими відомими науці міжнародно-правовими актами Давньоруської держави.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика Ігор, який князував у 912–945 рр. Він підкорив древлян, уличів, але й загинув у спробі додаткового обкладання даниною підкорених древлян. Руси в союзі з печенігами здійснили у 944 рр. похід на Візантію. Після загибелі від рук древлян Ігоря державу очолила його дружина Ольга (945–964). Вона регламентувала повинності залежного населення та частково зняла соціальну напругу. У 946 або 957 році княгиня Ольга здійснила візит до Константинополя, де прийняла в Соборі Св. Софії християнство. Імператор Священної Римської імперії Оттон I у 961 році направив із релігійною місією на Русь Адальберта Магдебурзького. У 964–972 рр. князував син Ігоря — Святослав. Він здійснював активну завоюницьку політику. Згідно з «Повістю временних літ», Святослав у 965 р. розгромив Хозарський каганат. Розгром Хозарії відкрив шлях східним народам на Русь. У 967–968 рр. на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки Святослав здійснив похід у Болгарію, захопивши велику кількість міст на узбережжі Дунаю. У 969 р. Святослав вирушив у похід проти Візантії, унаслідок оточення руського війська в Доростолі мусив піти на укладення мирного договору (971). На зворотному шляху його вбив печенізький хан Куря. У 977 р. між синами Святослава — Ярополком, Олегом та Володимиром — розгорнулася боротьба

за владу. Залучивши варязькі загони, перемогу здобув Володимир. За його князювання у 978–1015 рр. Давньоруська держава суттєво збільшила свою територію, хоча кордони й залишалися «рухливими».

У 988 р. відбувся цивілізаційний вибір київського князя Володимира Великого, який запровадив християнство як державну релігію. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою фігурою, ніж патріарх. Християнство поширювалося від центру на периферію вздовж річок і торговельних шляхів, що дало можливість включити місцеву історію до історії християнського світу. Київська Русь увійшла в когорту європейських християнських держав.

У самому акті хрещення Русі, як і в розповсюдженні християнства до і після нього, брали участь болгарські проповідники (у Болгарії утвердження християнства розпочалося раніше — у 864 р., практично водночас зі створенням слов'янської абетки болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм). «На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.), — писав із цього приводу відомий учений-славист М.С. Державін, — руські слов'яни вже мали в розпорядженні всі необхідні книги для культу спорідненою для них болгарською мовою, а також й інші твори славетної болгарської писемності X ст.»⁸.

Запровадження християнства як державної релігії сприяло поглибленню політичних і культурних зв'язків Київської Русі з європейським світом. Прилучення до світової християнської культури відбувалося через болгарські, грецькі, сербські книги. Зокрема, сприятливий вплив болгарської писемності й культури на культурний розвиток Київської Русі чітко простежується протягом не одного століття. Чимало книг не лише християнського культу, але й загальних наукових знань переписувалися з грецької на церковно-слов'янську мову саме болгарськими просвітниками. У давньоруських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр, де викладали болгарські монахи-просвітники. Русько-болгарські культурні взаємовпливи проявлялися також у галузі мистецтва, насамперед в архітектурі, живописі, церковно-співочому мистецтві, у художньому ремеслі й народній творчості загалом, у побуті тощо. Про це свідчать не лише дані археологічних розкопок, але й пам'ятки стародавньої культури України й Болгарії, що збереглися до наших днів. Багато спільних рис у будівництві та внутрішньому художньому оформленні можна виявити, наприклад, у таких славетних будовах культової архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, церковно-соборний ансамбль Києво-Печерської лаври в Києві та Боянська церква в Софії, церква сорока мучеників у Тирново, Церква Христа Пантократора в Несебрі та ін.⁹ Іконопис на Русі, своєю чергою, наслідував візантійські зразки.

У спадок від Давньоруської доби сучасна Україна отримала національно-державний герб «тризуб», який був символом Рюриковичів. До нашого часу дійшли численні списки трьох редакцій писаного зводу правових норм світського життя «Руська Правда» (ХІ–ХІІ ст.), яка фіксувала повагу до гідності вільної людини, забезпечувала правовий захист чужинців, запроваджувала механізм охорони майнових прав удів і сиріт. На відміну від візантійських джерел права, у «Руській Правді», текст якої зазнавав еволюції, відмовилися від практики винесення судових вироків у вигляді тілесних покарань, замінивши їх грошовими стягненнями.

Формально високий рівень правової культури Київської Русі не завадив після смерті Володимира забезпечити успадкування київського княжого престолу за наслідками громадянської війни між його синами.

Найбільшого розквіту Русь зазнала у 1019–1054 рр. за князювання Ярослава Мудрого, який доклав усіх зусиль до централізації та європеїзації держави. У 1037 р. було завершено спорудження Софійського собору в Києві. Ярослав піклувався про безпеку південних рубежів держави, де були побудовані фортеці — «Змійові вали». У 1043 р. русичі здійснили останній похід на Візантію. Активною була «шлюбна дипломатія» Ярослава, який укладав династичні шлюби з європейськими монархами, завдяки чому його називають «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений із дочкою шведського короля Інгігердою. Його син Всеволод побрався з дочкою візантійського імператора Костянтина ІХ Мономаха, Ізяслав — із донькою польського короля Мешко ІІ, Святослав — з онукою імператора Священної Римської імперії Генріха ІІІ. Три доньки Ярослава Мудрого вийшли заміж за європейських королів: Анна за французького короля Генріха І, Анастасія за угорського короля Андраша І, Єлизавета за норвезького короля Гаральда ІІІ Суворого. Ярослав Мудрий продовжив політику батька, спрямовану на християнізацію Русі. У 1051 р. за рішенням собору руських єпископів київським митрополитом став Іларіон — автор філософського трактату «Слово про Закон і Благодать», в якому пропагується візантійська ідея «симфонії» світської та церковної влади.

Після смерті Ярослава три його сини — Ізяслав, Святослав та Всеволод — майже двадцять років спільно керували державою. Останні вдалі спроби протидії відцентровим тенденціям були властиві князюванню в 1113–1125 рр. Володимира Мономаха, який теж проводив досить активну міжнародну політику. Свідомостю добрих відносин між Давньоруською державою й Болгарією, наприклад, є і повідомлення автора «Повісті временних літ» від 1116 р. про те, що Володимир Мономах посилав на Дунай Івана Войтишича з метою поставити посадників там, де вже були руські поселення. У літописах зустрічаються згадки про руські міста на

Дунаї, мешканці яких були посередниками в торгівлі Русі з Болгарією і часто надавали допомогу болгарам у визвольній боротьбі проти візантійського панування в XI–XII ст.¹⁰

Отже, стабільні міжнародні торговельно-економічні, політичні та династичні зв'язки, активна участь Київської Русі у складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була органічною частиною європейської державно-політичної системи, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Загалом, на переконання сучасних дослідників, Київська Русь — «видатне явище європейської середньовічної історії», яка «була зоною важливих історико-культурних контактів», і якій «випала почесна і драматична роль рятівниці європейської цивілізації».

Хрестові походи західноєвропейських рицарів на Святу Землю, падіння 1204 р. під ударами хрестоносців Константинополя змінили торговельні шляхи, що стало важливою причиною послаблення Русі. Посилилася експансія кочовиків зі Сходу. З XI ст. втрачав своє значення найдавніший шлях «із варягів у греки», що через Дніпро зв'язував Балтику та Причорномор'я, а «соляний» шлях, який був сполучною ланкою між Києвом і Кримом, активно використовувався і після монгольської навали.

Упродовж XII ст. у Давньоруській державі усталилася система політичної роздробленості. У XII ст. на Русі нараховувалося 15 князівств, а на початку XIII ст. — уже понад 50. Ситуацію ускладнювала відсутність стабільного механізму успадкування княжої влади. У період із 1146 до 1246 рр. київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого. Справу довершила у 1237–1241 рр. монгольська навала на Русь. У 1223 р. на річці Калці сталася перша битва руських дружин із монголами. Падіння під ударами монголів Києва в 1240 р. відкрило їм шлях на Захід. Наслідком навали стала руйнація міст, зникли цілі ремісничкі галузі, істотними були й демографічні втрати. Легат Папи Римського Платона Карпіні в лютому 1246 р. зазначав, що землі Київщини знелюдніли. Київ упродовж багатьох століть після цього не міг відновити свого колишнього цивілізаційно-політичного й торговельно-економічного статусу. Знищення значної частини феодальної еліти та її еміграція до європейських країн (наприклад, один із спадкоємців київського князя Яків-Святослав був гостинно прийнятий у Болгарії і майже двадцять років відіграв важливу роль у історії Другого Болгарського царства)¹¹ привело до деформації системи феодальних відносин, порівняно із західноєвропейськими країнами. На зміну відносинам васалітету-сюзеренітету між князем і знаттю прийшов принцип підданства. Саме на васалітеті

базувався європейський феодальний лад. Натомість на Русі монголи встановили економічне панування, запровадивши систему данини й повинностей, політично руські князі були вимушені легітимізувати свою владу «ярликом» від монголів, у військовій справі руські дружини мусили брати участь у походах монголів.

Політична влада на Русі поступово перемістилася в Галицько-Волинське князівство, створене князем Романом Мстиславичем у 1199 р. унаслідок об'єднання Галицького й Волинського князівств, зміцнення якого відбувалося за часів княжіння Данила Галицького (1245–1264), коронованого у 1253 р. Папою Іннокентієм IV. У XIII ст. Галицько-Волинська Русь стала однією з найрозвиненіших економічно, соціально, політично й культурно складових Руської землі. Король Данило Галицький заснував місто Львів (згадується в Іпатіївському літописі у зв'язку з пожежею Холма 1256 р.), яке 1272 р. стало столицею Галицько-Волинського королівства. Воно зосередило у своїх кордонах велику частину населених на той час українських земель, займалося торгівлею з балканськими країнами вздовж Дунаю, підтримувало династичні, дипломатичні, військово-політичні зв'язки з Польщею, Чехією, Угорщиною. Король Данило першим з-поміж давньоруських князів із 1252 р. здобував перемоги над монгольським воєначальником Куремсою і лише в 1258 р. був змушений підкоритися навалі ординців. Крим під час монгольського панування залишався комерційним центром регіону, який поєднував Євразійський степ із Середземномор'ям. Константинополь схвалив ініціативу галицько-волинського князя Юрія Львовича щодо створення Галицької митрополії (1303). Після 1340 р. Галичина й Волинь стали об'єктом зазіхань іноземних правителів. У середині XIV ст. внаслідок соціального невдоволення та боярських змов Галицько-Волинське князівство занепало, а його землі були розділені між Польщею, до якої відійшла Галичина та Західна Волинь (з 1377 р.), Литвою, яка поширила свою владу на більшу частину Волині, та Молдовським князівством, до складу якого увійшла Буковина.

Син Володимира Мономаха Юрій Долгорукий заснував Москву (вперше згадується в Іпатіївському літописі 1147 р.), однак продовжив боротьбу за київський стіл. Володимиро-Суздальське князівство стало провісником Московії. Білоруські історики ведуть родовід своєї держави від Полоцького князівства.

Щодо історії після монгольської навали на землі Русі сформувалася певна двоїстість бачення витоків державності східних слов'ян, що і стало основою створення двох різних національних історіографічних інтерпретацій. У російській історіографії склалася традиція розглядати Київську Русь як Давньоруську державу, спадкоємицею якої стала Росія. Від

часів М. Грушевського в українській історіографії єдиною спадкоємицею Київської Русі визнається Литва, яка збрала велику частину українських земель, включно з Києвом. Прийняття Московією у XVIII ст. назви «Росія» трактується як несправедливе привласнення спадщини Київської Русі.

У період понад трьохсот років — від монгольської навали на Русь (1237–1241) до Люблінської унії (1569), який ще називають «темними віками» у вітчизняній історії через брак джерел, історичне життя на українських землях перебувало під впливом двох зовнішніх чинників — монгольського завоювання та литовської експансії. Унаслідок першого з впливів сформувався режим залежності українських земель-територій від Золотої Орди, другого — відбулося включення частини з них до складу Великого князівства Литовського — «політичної держави, що постала на руїнах Київської Русі». Зокрема, у XIV ст. литовські князі Гедимін (1316–1341) і Ольгерд (1345–1377) стали збирачами давньоруських земель. Зусиллям останнього сприяла династична криза в Золотій Орді. Битва з монголами на р. Сині Води у 1362 р. змінила історичну долю Західної Євразії. Поступово українські землі були інкорпоровані до Великого князівства Литовського. Упродовж другої половини XIV ст. відбулося приєднання Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини, Переяславщини, Волині до Литовського князівства. У 1385 р. укладено Кревську унію між Литвою та Польщею. Литовський князь Ягайло в 1386 р. одружився з польською королевою Ядвігою, щоби спільними зусиллями обох держав протистояти тиску тевтонського рицарства. Водночас за умовами Кревської унії до Корони Польської «навічно» приєднувалися всі землі литовські та руські. Опозицію владі Польщі очолив князь Вітовт (1392–1430), але згодом 1392 р. було укладено Острівську угоду, за якою він представляв владу Ягайла у Великому князівстві Литовському. Вітовт і Ягайло на чолі об'єднаних збройних сил Королівства Польського й Великого князівства Литовського завдали поразки німецьким рицарям у битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р. У 1413 р. між польським королем Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом укладено Городельську унію. Шляхта католицького віросповідання зрівнювалася у правах як у Королівстві Польському, так і у Великому князівстві Литовському. Унія розділила православних та католицьких феодалів, доступ до найвищих державних посад мали майже виключно католики. У січні 1429 р. в Луцьку відбувся з'їзд монархів, свого роду «євразійській саміт», на який прибули керівники і представники Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Данського королівства, Лівонського й Тевтонського орденів, Священної Римської імперії, Візантійської імперії, а також татарські хани Перекопської, Донської, Волзької орд та ін. (загалом

близько 15 тис. осіб). Ця дипломатична зустріч була скликана за погодженням з імператором Священної Римської імперії Сигізмундом I Люксембургом для розгляду низки актуальних питань європейських міжнародних відносин.

Упродовж 1490-х рр. Києву було надано Магдебурзьке право, що передбачало запровадження місцевого самоврядування, автономії у судовій і господарській сферах. Ще раніше Магдебурзьке право отримав Львів, що було підтверджено 1356 року привілеєм польського короля Казимира III. У 1529 р. набув сили закону Литовський Статут, три редакції якого (1529, 1566, 1588) позначені впливом не лише руського права, а й мови та культури.

Проте й за відсутності державності в українців розвивалися їхні культурні й інтелектуальні зв'язки з Європою, здобуваючи освіту в західноєвропейських навчальних закладах, вони були провідниками ідей Відродження в Україні. Наприклад, уже наприкінці XIV ст. у списках студентів Карлового університету в Празі можна зустріти імена вихідців із Волині, Галичини та інших українських земель. Галичанин Юрій Дрогобич (близько 1450–1494) навчався у Краківському університеті, де здобув ступінь бакалавра й магістра, а в Болонському університеті став доктором філософії (1478) і медицини (1482), певний час викладав у цих університетах, був навіть обраний ректором останнього. У 1483 р. в Римі у друкарні Е. Зільбера опубліковано працю Ю. Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (лат. мовою), в якій крім астрологічних прогнозів містилися відомості з географії, астрономії, метеорології та інших наук, і яка стала першою друкованою книгою українського автора. Праці Ю. Дрогобича розповсюджувалися в різних країнах Європи і сприяли, зокрема, поширенню ідей гуманізму серед східноєвропейських народів.

Завдяки спільним зусиллям церковних діячів Болгарії та Русі у 1352 р. київським митрополитом став слов'янський монах Феодорит. У наступні роки на цьому престолі також були вихідці з Болгарії. Цьому, зокрема, сприяла активна діяльність у другій половині XIV ст. видатного болгарського письменника і просвітника, тирновського патріарха Євтимія — ініціатора проведення низки реформ у галузі літератури і правопису, спрямованих насамперед на очищення їх від зайвих запозичень, установлення єдиної слов'янської орфографії і відповідних норм літературної мови¹².

Крим став незалежним від Золотої Орди у 1449 р. за Хаджі I Гірея. Проте вже у 1475 р. Кримський ханат перейшов у залежність від Османської імперії, яка в 1453 р. зробила колишню візантійську столицю Константинополь своєю столицею — Стамбулом. Важливі маршрути

кримсько-татарських набігів за рабами проходили територією українських земель. Українська дівчина з м. Рогатин, яка ввійшла в історію під ім'ям Роксолана (спр. ім'я, за окремими припущеннями, — Анастасія Лісовська; 1505–1558), стала дружиною султана Сулеймана I Пишного (1520–1566), мала на нього винятковий вплив і відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії XVI ст., зокрема у справах, що стосувалися України. Її син став султаном Селімом II. Османська імперія та Кримський ханат були важливим каталізатором утворення козаччини, зокрема Запорозької Січі. Черкаський та канівський староста князь Дмитро Вишневецький («Байда»; р.н. невід.–1563) близько 1553–54 рр. на острові Мала Хортиця побудував замок, який став попередником Запорозької Січі.

Внаслідок звільнення Московського князівства в 1480 р. від монгольського контролю посилилася литовсько-російська боротьба за право стати центром збирання земель Русі. 1458 року митрополит Григорій II отримав від Константинопольського Патріарха Григорія III титул «Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі».

Додатковим фактором нестабільності стало утворення в 1449 р. воєвоначного Кримського ханату, який під владою Гіреїв відокремився від Золотої Орди. Зовнішня експансія забезпечувала зміцнення ханату, зростання його державних доходів за рахунок воєнної здобичі. Виникла постійна татарська загроза українським землям. Упродовж 1450–1556 рр. татари здійснили 86 великих походів на українські землі. Експансіоністський характер кримської держави, її роль у міжнародній торгівлі та геополітиці визначалися природно-географічними умовами, військовим потенціалом, історично обумовленою специфікою державотворчих процесів у надрах євразійської степової цивілізації, політичною залежністю від Османської імперії, перебігом боротьби за військово-політичний вплив у східноєвропейському регіоні, що перетворила південні кордони польсько-литовської держави на фронт міжцивілізаційного протистояння. Саме з метою захисту рубежів у XVI ст. на Наддніпрянщині за порогами було засновано Запорозьку Січ. Того часу українське козацтво поступово ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав. Фактично козаки контролювали важливий «нервовий вузол» перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Османської імперії і Московської держави.

Козацько-гетьманську добу в історії України оцінювали західні автори, які із захопленням описували успішні козацькі походи проти турків і татар. Зокрема, посол германського імператора Рудольфа II Габсбурга Еріх Лясота був одним із перших іноземців, який у 1594 р. відвідав Запорозьку Січ на чолі посольства з метою спонукати козаків виступити

на боці Священної Римської імперії у війні проти турків. Він перебував там близько місяця й залишив багаті на фактологічний матеріал записи про козаків. У «Щоденнику» Е. Лясота відзначав високі бойові якості запорозького війська й називав козаків «хоробрими і заповзятливими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовій справі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар. Вони мають власні гармати, і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них є зайвим наймати і утримувати спеціально гармашів»¹³.

Особливого значення й поширення в Європі набула книга про Україну французького військового інженера Г.Л. де Боплана, який був на службі в польському війську і прожив в Україні з 1631 до 1648 рр. У ґрунтовному «Описі України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» Г.Л. де Боплан не лише яскраво відобразив різні сфери життя, побут, звичаї, суспільний устрій, скрутне соціальне становище українського селянства та безмежну владу над ним польської шляхти, а й дійшов висновку, що селянство України є величезним резервом козацьких повстань, оскільки саме за рахунок селян-утікачів козацькі загони вельми зростають. По суті, він тут розкрив одну з головних причин козацько-селянських повстань першої половини ХVІІ ст. в Україні й Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Твір Г.Л. де Боплана вийшов із друку в 1651 р. — у розпал визвольних змагань під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1596–1657) — і тому викликав значний інтерес не тільки у французьких політичних та культурних діячів, а й за межами Франції. Книга була перекладена латинською, англійською, німецькою, польською, російською мовами, і з неї черпали відомості про Україну народи Європи.

Наприкінці ХV — у першій половині ХVІ століття майже безперервними були московсько-литовські війни. У результаті Люблінської унії 1569 р., що стала відповіддю на зростаючу загрозу з боку Московської держави, а також Османської імперії та Кримського ханату, була створена польсько-литовська федеративна держава з єдиним правителем, який обирався шляхтою на елекційному сеймі. При цьому українські землі увійшли до складу Корони Польської, що об'єдналася з Великим князівством Литовським у Річ Посполиту, яка стала однією з найпотужніших європейських держав, форпостом європейської цивілізації і каталізатором вестернізаційних процесів як противаги культурно-цивілізаційним впливам Сходу на слов'яно-балтійських теренах. Одним із важливих наслідків Люблінської унії стало широке використання королем, його урядниками та представниками польського нобілітету назви

«Україна», насамперед для означення прикордонних земель Великого князівства Литовського, що відійшли до Корони Польської. Зокрема, за кілька років після ухвал Люблінського сейму 1569 р. у королівській канцелярії почали вживатися такі локалізаційні словосполучення, як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що з часом у мовному дискурсі Корони Польської об'єднувалися в назву «Українні краї»¹⁴.

Після укладення Люблінської унії на українських землях Великого князівства Литовського (Волинське, Брацлавське, Київське воєводства) збережено місцеву правову систему, діяв Другий Литовський (Волинський) Статут, офіційною мовою адміністративної і судової влади була руська. Водночас, підтримкою унії зміцнили свій вплив князі Острозькі й Вишневецькі, які були найбільшими землевласниками в Україні. Удільні князівські роди Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Збаразьких, Вишневецьких зосередили величезні земельні володіння та засоби впливу на центральну й місцеву адміністрацію. Із підвищенням попиту на зерно на європейському ринку зросло значення українських чорноземів. Також це був час підйому культурного та економічного життя єврейських громад в Україні. Євреї опинились у соціальному просторі між групами з протилежними інтересами: православними кріпаками та католицькими панамі¹⁵.

Поширити вплив на українські землі у складі Речі Посполитої намагалася Московія, яка у 1558–1583 рр. вела Лівонську війну. Саме в цей час з'являються перші козацькі реєстри, оскільки Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією. Козаки, яких брали до реєстру, були звільнені від оподаткування та не підлягали юрисдикції місцевих властей Речі Посполитої. Також вони отримували платню за службу.

Унаслідок реформи Папи Римського Григорія XIII 1582 р., що усунула розбіжності між церковним і астрономічним календарями, православні й католики послуговувалися різними стилями літочислення, відповідно юліанським і григоріанським. За умов поглиблення кризових явищ у православній церкві на українських теренах, у 1596 р. укладена Берестейська унія (як продовження Флорентійської церковної угоди 1439 р. Риму та Константинополя), за якою було засновано Унійну церкву з православними обрядами, церковнослов'янською мовою, але юрисдикційним підпорядкуванням Риму. Водночас наростав розкол українського суспільства, до соціально-національних протиріч додалися релігійні.

Князь В.-К. Острозький близько 1576 р. заснував слов'яно-греко-латинську школу — Острозьку академію, яка стала першою українською школою вищого рівня і значним культурно-освітнім центром. 1586 р. у Львові виникла перша православна братська школа, а в 1615 р. така

школа була організована в Києві, яку підтримав гетьман П. Конашевич-Сагайдачний (він вступив до братства з усім Військом Запорозьким та зробив значну пожертву), а у 1632 р. зусиллями київського митрополита Петра Могили вона була перетворена на Київський колегіум, згодом — Київську академію, Київську духовну академію (нині — Національний університет «Києво-Могилянська академія» — заклад вищої освіти, що від самого початку своєї діяльності сприяв піднесенню інтелектуального рівня української молоді та іноземних вихованців, формуванню духовної, наукової та світської тогочасної української еліти).

На Запоріжжі гартувалися традиції української козацької державності, яка ґрунтувалася на стародавніх звичаях. Землі Війська Запорозького у XVIII ст. за площею майже дорівнювали Англії. На Запорозькій Січі, де за відомим висловом українського історика М. Костомарова постала «християнська козацька республіка», сформувався особливий військово-територіальний устрій, система управління у вигляді козацького самоврядування, адміністративна мережа, акумулювалися елементи державотворення, що справило вплив на подальшу військово-політичну історію України. Козацька форма самоорганізації базувалася насамперед не на етнічному принципі, а на сукупності соціально регулятивних норм, вироблених у історичних реаліях XVI–XVII ст. на цивілізаційному рубежі зі Степом. Запорозька Січ мала потужне військо, наприклад, французька дипломатія звертала увагу на успішні морські походи козаків 1606–1616 рр.

Козацько-селянські повстання 1625–1638 рр. зафіксували різні інтереси незаможних козаків, зацікавлених у здійсненні перерозподілу земельних володінь шляхти на свою користь, та реєстрової старшини, схильної до компромісів і орієнтованої на законне розширення своїх вольностей через угоди з польською державою.

Яскравим представником поміркованої течії був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616–1622). Він спромігся відновити в Україні православну церковну ієрархію та створити політичний союз козацтва, духівництва й міщанства. У 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний із 20-тисячним козацьким військом здійснив похід на Москву на допомогу польському королевічю Владиславу Вазі. Під час Хотинської війни 1621 р. козаки на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним захистили Річ Посполиту від османів, що принесло європейську славу козацькому війську. Проте згодом було зменшено козацький реєстр. Польська влада намагалася заборонити козакам здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами. Лише у 1632 р. відбулася легалізація православної ієрархії.

Після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі (1618–1648), що вкрай спустошила західноєвропейські землі, Польща була головним виробником збіжжя. Внаслідок цього ступінь експлуатації українського селянства досяг максимуму. За оцінкою Г.Л. де Боплана, українським селянам жилося гірше, ніж каторжанам на галерах¹⁶. Козацьке повстання, що спалахнуло в січні 1648 р. на Запорозькій Січі, поклато початок масштабної війни проти Речі Посполитої, яка охопила широкі верстви українського населення, дала поштовх національному державотворенню, докорінним суспільно-політичним і економічним трансформаціям, сутність та історичне значення яких частиною сучасних українських істориків оцінюються як Національна революція.

Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) як ключова подія української історії Нового часу, метою якої було утворення національної держави у вигляді Козацької України, згідно з новітньою історіографічною концепцією, пройшла декілька основних етапів: 1648 р. — червень 1652 р. — її початок і найвище піднесення, виборення козацькою Україною незалежності; період до смерті гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 р. — розбудова Козацької держави, встановлення спадкового гетьманату; 1657–1663 рр. — громадянська війна на території України, що увійшла в історію як Руїна, цей період козацький літописець Самійло Величко характеризував як часи, коли українці «самі себе звоювали»; 1663–1668 рр. — боротьба за возз'єднання Козацької України; липень 1668 — вересень 1676 рр. — наростання політичного протистояння й іноземного втручання, криза, поразка революції¹⁷.

У 1648 р., після обрання гетьманом і укладення військового союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, Б. Хмельницький розпочав відкриту збройну боротьбу, здобув перемоги над польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, здійснив облогу Львова й оточення Замостя. Величезна територія України була звільнена з-під влади Польщі, на цих землях розпочалось утвердження нових козацьких порядків та органів влади. На початку 1649 р. Б. Хмельницький сформулював ідею створення незалежної Української держави й почав її успішно втілювати в життя.

Влітку 1649 р. біля м. Зборів у битві зійшлися війська Б. Хмельницького й польського короля Яна II Казимира Вази. Втім, зрада під час битви союзника козаків, кримського хана Іслам-Гірея III, примусила Хмельницького укласти з поляками Зборівський мирний договір, який зберігав вольності Запорозького Війська й зафіксував створення нової козацької держави в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. З Українською національною революцією та появою на політичній мапі Європи нового державного утворення — Української козаць-

кої держави — пов'язаний принципово новий етап в історії власне української дипломатії. Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій існування нової держави сприяла активізації зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду. Важливо відзначити, що в Козацькій державі не створювалася спеціальна установа, що опікувалася би веденням зовнішньої політики, а нею керували гетьман та старшинська рада, тобто управління було вельми демократичним, т.зв. «дуалістичним». Причому дипломатичний церемоніал та етикет, якого дотримувалися українські козаки, відповідав панівним у той час європейським нормам: навіть під час війни, наприклад, ніхто не міг порушити недоторканності іноземних послів. За умов запеклого протиборства тогочасних провідних держав і різних політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Б. Хмельницький проводив активну й досить далекосяжну зовнішню політику, враховуючи, насамперед, військову міць і політичну вагу потенційних союзників. Гетьману майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союзи з одними чи добиваючись нейтралізації інших. Про зовнішньополітичну активність Хмельницького свідчать, наприклад, такі дані: за роки національно-визвольної війни середини XVII ст. ним було написано понад 300 листів і послань до правителів Речі Посполитої, Московської держави, Кримського ханату, Молдови, Валахії, Трансильванії, Швеції, Священної Римської імперії, укладено 9 міжнародних договорів. До речі, як засвідчує Реєстр Війська Запорозького 1649 р., у національно-визвольній війні українського народу безпосередню участь брали чимало болгар, угорців та представників інших європейських народів. Проте тогочасна міжнародна ситуація в регіоні та Європі загалом засвідчувала, що жодна з навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України.

Влітку 1651 р. під Берестечком козаки зазнали поразки від польського війська. У межах Гетьманщини залишилось Київське воєводство. Після перемоги 1652 р. під Батогом гетьман Б. Хмельницький сподівався збити сина Тимоша своїм спадкоємцем. Однак смерть Тимоша, важко пораненого під час Сучавської оборони у вересні 1653 р., перекреслила плани гетьмана інтегрувати Гетьманщину в політичний простір Османської імперії за зразком Молдови.

Загроза політичного порозуміння Речі Посполитої і Кримського ханату прискорила досягнення військово-політичного союзу з Московським царством, забезпеченню якого мала сприяти Переяславська рада, скликана Б. Хмельницьким 18 січня 1654 р. Спектр тлумачення смислу Переяславської угоди широкий. Одні історики розглядають її як персональну унію, тобто конфедерацію незалежних держав, які мають власні урядові

системи, але визнають владу одного монарха. Інші вбачають у ній входження України у васальну залежність від Росії, треті — «автономію» України у складі Росії, існують версії про військовий союз і «возз'єднання» українського та російського народів. Багато хто тоді вважав, що це був лише тактичний вибір Б. Хмельницького. Проте подальший перебіг історії перетворив його на стратегічний, цивілізаційний вибір: незабаром фактично по Дніпру пройшов рубікон, який відокремив Східну Україну від Західної.

Українська національна революція, зокрема Визвольна війна українського народу проти Польщі 1648–1657 рр., викликала широкий резонанс у європейських країнах, її масштаби й наслідки змінили стратегічний баланс сил і вплинули на загальний політичний клімат у Європі. Шляхетська Польща, яка небезпідставно вважалася тоді однією з найсильніших європейських держав, у результаті війни втратила попередню могутність. Це був початок кінця єдності й сили Польської держави. Й.Х. Енгель у своїй «Історії України та українських козаків» розцінює Визвольну війну на чолі з Богданом Хмельницьким як справедливую помсту українського народу своїм польським гнобителям. Українські національно-визвольні змагання були ґрунтовно висвітлені в циклі праць видатного історика Італії XVII ст. М. Бізаччіоні «Історія громадянських війн останнього часу», яка писалася водночас із подіями Національної революції в Україні. Проте чи не найбільшого розголосу в Європі набула «Історія війни козаків проти Польщі» П. Шевальє. Французький історик, зокрема, визначає українців як окремий народ у його тогочасних етнічних межах і називає їх «русами» чи «русинами», що не вело до їх отожднення з росіянами, яких він називає «московитами», а також наголошує: «... козаки — це тільки військо, а не народ, як багато хто думав, але військо народного, селянського походження»¹⁸. Відомий тогочасний англійський мандрівник Е. Браун переклав твір П. Шевальє англійською мовою й у передмові зазначив, що «Україна є однією з найбільших країн Європи, й ім'я козаків дуже відоме, до того ж недавно вона була театром воєнних дій, і її жителі мали змогу придбати велику славу у військовій справі, більшу, ніж якийсь інший народ»¹⁹. Про Визвольну війну українського народу багато писалося в той час на німецьких теренах, де здебільшого публікувалися розповіді очевидців та учасників цієї війни, які були найманцями в польському війську. Саме тоді в першому у східних слов'ян друкованому творі з історії «Синопис» (за ред. І. Гізеля) було закладено основу міфу про київські витоки російського народу, а жителі Московії та України розглядались як один народ.

Після Переяславської угоди 1654 р. в українсько-польський конфлікт активно втрутилося Московське царство. Восени 1655 р. козацько-

московські війська здійснили облогу Львова. Того ж року московити захопили Вільно. У 1655 й 1656 рр. шведські війська окупували Варшаву. Восени 1656 р. без згоди Б. Хмельницького було укладено польсько-московське Віленське перемир'я. Богдан Хмельницький помер у серпні 1657 р. 4 вересня 1657 р. старшинська рада в Чигирині обрала Івана Виговського гетьманом до досягнення Юрієм Хмельницьким повноліття, а в жовтні його було проголошено гетьманом на козацькій раді в Корсуні. У 1657–1659 рр. за гетьманування Виговського, який намагався досягнути компромісу з Польщею, ставка на шляхту лише стимулювала початок громадянської війни. У вересні 1658 р. неподалік м. Гадяч укладена мирна угода, якою було завершено десятилітню українсько-польську війну. Згідно з Гадяцьким договором Українська козацька держава (Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства) під назвою Велике князівство Руське нарівні з Польським королівством і Великим князівством Литовським входила до складу оновленої федеративної Речі Посполитої. Проте більша частина козацтва була неготова повернутися до польсько-литовської держави. До того ж, під час ратифікації Гадяцького договору польським сеймом у травні 1659 р. з його тексту були вилучені положення про ліквідацію Берестейської унії на всій українській території і повернення унійцями майна православної церкви, польській шляхті поверталися українські маєтки та відновлювалася панщина, а також удвічі скорочувався козацький реєстр.

Попри блискучу перемогу гетьмана І. Виговського в липні 1659 р. у Конотопській битві над російськими військами, результати якої навели жах на Москву та мали широкий розголос у Європі, московські гарнізони, що вимушені були відступити з українських земель до Путивля, згодом через антигетьманський виступ повернулися в Україну, а «новий» Переяславський договір 27 жовтня 1659 р., підписаний гетьманом Ю. Хмельницьким, повністю анулював Гадяцьку угоду й перетворив Україну на автономну частину Московського царства. Обрання гетьмана мало відбуватися лише за згодою царя. Заборонялися відносини з іншими державами. 27 жовтня 1660 р. Ю. Хмельницький уклав Слободищенський трактат із Польщею, за яким Україна розривала союз із Москвою. Внутрішні чвари та братовбивча Руїна супроводжувалися війнами гетьманів лівого і правого берегів Дніпра, в результаті яких Гетьманщина все більше й більше втрачала ознаки свого суверенітету. Водночас українське територіальне питання набуло міжнародного значення для стабільності в Європі.

За Андрусівським договором (перемир'ям) 1667 р. Росії з Польщею козацьку Україну було розділено: Лівобережжя відійшло до Москви, а Правобережжя до Польщі. Восени 1667 р. гетьман Петро Дорошенко

домігся від польського короля автономії Правобережної України. 8 червня 1668 р. Дорошенка проголошено гетьманом об'єднаної Української козацької держави, але його влада на Лівобережній Україні була нетривалою. У березні 1669 р. старшинська рада під Корсунем ухвалила рішення про прийняття протекторату Османської імперії. У липні 1669 р. султан Мегмед IV надіслав П. Дорошенку гетьманську булаву і прапор, а також грамоту, за якою він брав козаків під протекторат на тих самих умовах, що Молдову й Валахію. Підтримка населенням Дорошенка зменшувалася внаслідок розорення Правобережної України збройним протистоянням османських, польських, російських військ. У 1676 р. Дорошенко зрікся влади на користь І. Самойловича, присягнув московському цареві. Згодом, у 1686 р., Київська митрополія була приєднана до Московського патріархату.

Попри поразку Української революції, втрату політичної незалежності, людські жертви, руйнування міст і сіл, її позитивним моментом вітчизняні історики вважають збереження у складі Російської держави Гетьманщини на правах автономії до початку 1760-х рр., формування нової політичної еліти, виникнення ідеї державності та розвиток національної самосвідомості. Революція, зокрема, зумовила закріплення за Козацькою державою назви «Україна» й започаткувала зміну назви «руський народ» на означення «український народ». Цей докорінний переворот у всіх сферах життя українського суспільства дає певні підстави окремим історикам поставити Українську революцію XVII ст. в один типологічний ряд із Нідерландською революцією (1566–1648), Селянською війною в Німеччині (1524–1526), Англійською революцією XVII ст. та Французькою революцією кінця XVIII ст. Зокрема, у 1898 р. М. Грушевський з нагоди 250-річчя від початку революції писав: «Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значінне; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенем реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною...»²⁰. Мало того, науковці слушно наголошують на важливому міжнародному значенні Української революції, яка спричинила істотну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі, зокрема різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас посилила вплив Російської імперії, котра розпочала експансію на Захід.

Останнім козацьким гетьманом, який намагався об'єднати під своєю владою Правобережну й Лівобережну Україну, був Іван Мазепа (1687–1709), про діяльність якого в Європі знали навіть більше, ніж про Національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. Про нього писали Вольтер, Дж. Байрон, В. Гюго. Особливо багато відомостей про І. Мазепу з'явилося в німецьких джерелах після 1704 р., коли він, за наказом Петра І, виступив у похід на Правобережну Україну на допомогу польському королю Августу II Веттіну. Як наслідок, склалися сприятливі передумови для об'єднання українських земель обох боків Дніпра, якими гетьман і скористався.

На козацькій раді в серпні 1687 р. над р. Коломак було обрано гетьманом Івана Мазепу й укладено Коломацькі статті, що зафіксували розширення російської військової присутності в Україні, заборону на зовнішньополітичну діяльність, зобов'язання козацької верхівки сприяти російсько-українським шлюбам тощо. Умови цього документа переглянуто в інтересах Війська Запорозького в Московських статтях 1689 р. Внутрішня політика І. Мазепи була спрямована на соціальну стабілізацію й економічний розвиток Гетьманщини. Водночас гетьман постійно піклувався про розвиток освіти, науки й культури, дбав про збереження на українських землях Магдебурзького права. Під час Північної війни 1700–1721 рр. між Росією і Швецією за домінування на Балтійському морі, починаючи з 1704 р. Мазепа вів перемовини з польським королем Станіславом Лещинським щодо відновлення відповідно до Гадяцького договору 1658 р. триєдиної Речі Посполитої. 27 червня 1709 р. військо Карла XII та Івана Мазепи було розбито під Полтавою, і вони з прихильниками відступили до підвладного Османській імперії Молдовського князівства. Учасник походу Карла XII і свідок Полтавської битви принц Максиміліан-Емануїл Вюртемберзький у своїх записках навів причини переходу українських козаків на бік шведів: «...вони хочуть бути вільним народом, невід'ярмленим ні Польщі, ні Москві. Тому вони завжди відстоюють свої привілеї та права, що, власне, й стало причиною того, що Мазепа прийняв шведську сторону, бо якраз, усупереч їхнім вольностям, їхній край був обложений Москвою різного роду раціями та порціями»²¹. А французький просвітник Вольтер в «Історії Карла XII» писав: «Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московією, Османською імперією й Польщею, вона змушена була шукати собі протектора серед тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поневолила її, відтак перейшла під владу Московії і потрапила в рабську залежність. Спершу українці користувалися привілеєм обирати собі правителя під назвою гетьмана, але скоро їх позбавили того права, і гетьмана стала призначати Москва»²². У кінцевому підсумку поразка І. Мазепи призвела до згасання

козацької автономії, а перемога у Північній війні дала можливість Петру I здійснювати рішучу політику знищення української державності. У 1721 р. правлячий Сенат проголосив його імператором «Всеросійської імперії». Ідеологом петровських реформ став ректор Київської академії Ф. Прокопович.

Після смерті Івана Мазепи козацька рада в Бендерах 1710 р. обрала гетьманом на еміграції Пилипа Орлика, який уклав із козаками угоду під назвою «Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», але її положення так і не були реалізовані на території всієї України, де розпочався форсований наступ на залишки української автономії. Після смерті Петра I 1727 р. було скасовано першу Малоросійську колегію та обрано гетьманом Лівобережної України Данила Апостола (1727–1734). Новий гетьман також не мав права на дипломатичну діяльність. У 1734–1750 рр. Москва управляла Лівобережною Україною через «Правління гетьманського уряду». Великих збитків економіці України завдавало воєнне протистояння Російської імперії з Туреччиною. У 1750–1764 рр. гетьманом Лівобережної України був Кирило Розумовський. Політика гетьмана, спрямована на збереження державно-правової автономії Гетьманщини, викликала особливо жорстку протидію з боку Росії, а остаточно вона була ліквідована за правління Катерини II у результаті зосередження влади в другій Малоросійській колегії на чолі з графом П. Рум'янцевим-Задунайським. У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі: приєднання Східної Білорусі до Російської імперії, а Галичини до Австрії. У 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ. У 1781 р. було ліквідовано полкову адміністративно-територіальну систему Гетьманщини та запроваджено губернський устрій за російським зразком. У 1783 р. юридично оформлено кріпацтво на Лівобережній Україні. Того ж року відбулося приєднання до Російської імперії Кримського ханату.

В історії України й міжнародних зв'язків українського народу важливу роль відіграло переселення великої кількості іноземців, переважно з балканських країн, на південь Російської імперії, яке розпочалося в середині XVIII ст. і тривало до кінця 70-х років XIX ст. Уже наприкінці XVIII ст. іноземні переселенці в Новоросійській губернії становили до 20% населення. У 60-ті роки XIX ст., наприклад, у трьох губерніях Новоросійського краю (Херсонській, Катеринославській, Таврійській) нараховувалося понад 100 тис. болгарських колоністів, які мешкали в основному компактно. Ініціативні й працьовиті болгари, греки, серби, а також німці, чехи та представники інших європейських народів зробили вагомий внесок у економічний розвиток цього регіону та активізацію міжнародних зв'язків України. Проте край залишався переважно українським за етнічним складом. У 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту дворянству», згідно з якою українська шляхта отримувала права і привілеї

нарівні з російським дворянством. У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, у результаті якого до Росії було приєднано Київщину, Брацлавщину, Поділля, Східну Волинь. Придушення повстання Т. Косцюшка 1794 р. означало ліквідацію польської державності, з якою на тривалий час покінчив у 1795 р. третій поділ Польщі, коли Росія дістала Західну Волинь, Західну Білорусь, Литву, Курляндію. У кінцевому підсумку Росія отримала більшість українських етнічних земель. Значну частину населення приєднаних земель становили євреї, поляки та полонізовані русини-українці. Отже, на зміну поділу українських земель по Дніпру на Лівобережну і Правобережну частини прийшло розділення по лінії державного кордону імперій Романових і Габсбургів. Імперські режими боролися проти національних рухів, стримували розвиток культури «неісторичних» націй. Щодо Російської імперії, то Г. Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» слушно зауважив, що постійно воюючи та розширюючись у всіх напрямках, Росія вважала, нібито їй увесь час погрожують, і що багатомовнішою ставала імперія, то вразливішою вона себе почувала, а всі правителі Росії використовували міф про якусь потужну іноземну загрозу, піддаючи випробуванням стабільність у Європі.

У Європі впродовж XVII–XVIII ст. ствердилася доба Просвітництва, представники якого ставили на перше місце людський розум. Просвітницькі ідеї Ш.-Л. де Монтеск'є, Й.-Г. Гердера та ін., романтичні ідеї, що брали початок у надрах національної культури, проникали в Росію й на українські землі. Так, вагомий внесок у розвиток просвітницької думки зробили українці Т. Прокопович, Я. Козельський та ін., а найвищого рівня українське просвітництво XVIII ст. досягло у творчості філософа й поета Г. Сковороди (1722–1794). Він із перервами навчався в Києво-Могилянській академії, яка у XVIII ст. була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх суспільних станів України, а також інших народів: із неї вийшло чимало наукових, державних і церковних діячів України та всієї Східної Європи.

Історія Гетьманщини заклала підвалини формування національної ідеї українства. Листопадове 1830–1831 рр. польське повстання у Правобережній Україні викликало потужну націоналістичну реакцію з російського боку. Відкриття у 1834 р. Університету Святого Володимира мало перетворити Київ на оплот Російської імперії на європейському культурному кордоні. Заради релігійної уніфікації російською імперською владою в 1839 р. ліквідовано Греко-католицьку церкву в Україні. На теренах Австрійської держави 1848 року засновано кафедру руської словесності при Львівському (Францовому) університеті.

У XIX ст. під впливом на Україну європейських революцій середини століття, кооперативного, переселенських рухів українців, які утворили на європейському та американському континентах українські осередки,

що стало ще одним свідченням приналежності України до світового історичного процесу, настала епоха українського національного відродження. На основі його ідей відбулася консолідація української нації, реставрація ідеї відновлення козацької автономії України, формувалися наукові основи українознавства. Наріжною ознакою початку нового етапу розвитку української національної самосвідомості стала творчість Тараса Шевченка (1814–1861). Зокрема, епохальною подією в суспільно-політичному й культурному житті України стало видання у 1840 р. його «Кобзаря», який закарбував у суспільній свідомості пам'ять про національно-культурну незалежність. Водночас у 1845–1847 рр. розгорнула діяльність таємна політична національно-патріотична організація Кирило-Мефодіївське товариство (братство), члени якого ставили головною метою участь України в загальнослов'янській федерації. Відповіддю на діяльність товариства, в якому царські власті вбачали небезпечну антиурядову організацію, а також на Польське національне повстання, став Валуєвський циркуляр 1863 р. Було заборонено видання релігійних, наукових, навчальних книг українською мовою в Російській імперії. Емський указ 1876 р. наклав заборону на ввезення української літератури з-за кордону.

Водночас період другої половини XIX — початку XX ст. позначений також зацікавленням зарубіжних учених українською мовою. Вони активно її вивчали, засновували при зарубіжних університетах кафедри української мови та літератури, а також створювали спеціальні навчальні заклади й наукові товариства, де зарубіжні студенти й науковці опановували українську мову, літературу, історію й географію. В Німеччині, Італії, Франції, Великій Британії, Австро-Угорщині, Болгарії та інших країнах Європи таким чином були закладені підвалини міждисциплінарної науки — україністики, до чого найбільше спричинилися вчені Франції Л. Леже, Р. Мартель та А. Мартель, А. Мазон та ін. Наприклад, французький політик, сенатор, близький соратник французького імператора Наполеона III К. Делямар у 1869 р. вніс до французького сенату петицію в українській справі, а згодом видав її окремою брошурою під назвою «15-ти мільйонний європейський народ, забутий в історії». Попри наявність у ній наукових огріхів, вона сприяла акцентуванню уваги європейської громадськості на самотності українського народу. У ній є чимало оригінальних думок і знаменні слова: «...В Європі існує народ, забутий істориками... Цей народ має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським або

русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався московинами, а їх земля — Московією. Наприкінці минулого століття [XVIII. — *Авт.*] всі у Франції і в усій Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії»²³.

У 1867 р. унаслідок реформування Австрійської імперії у двоєдину Австро-Угорську монархію західноукраїнські землі було поділено на дві частини: Східна Галичина й Північна Буковина ввійшли до складу австрійської, а Закарпаття — до угорської частини імперії. Зміцнів москвофільський рух, який протидівав процесу формування окремої русинської (української) нації. Москва намагалася надати австрійським русинам російську національну ідентичність. Російська імперська влада переслідувала тих, хто сумнівався в належності українців до єдиної великої російської нації, натомість австрійці карали тих, хто пропагував цю ідею. У Львові 1873 р. засновано Літературне товариство ім. Шевченка (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Шевченка). Завдяки перекладам Пантелеймона Куліша (1819–1897) вийшли українською мовою твори В. Шекспіра, Й.-В. Гете, Дж. Байрона, А. Міцкевича, О. Пушкіна та ін. Становлення наукових концепцій Володимира Антоновича (1834–1908) відбувалося під впливом ідей класиків європейської наукової думки Ф. Гізо, О. Т'єррі, О. Конта, А. де Токвіля, Г. Спенсера. Михайло Драгоманов (1841–1895) першим виніс проблему переслідування української мови на міжнародну арену, наголошуючи, що політична свобода є головним засобом повернення української нації до родини культурних націй, зарекомендувавши себе діячем європейського гатунку, погляди якого просякнуті українською національною ідеєю. Він ознайомив Європу з українськими виданнями Івана Франка (1856–1916), який довів, що малоруська література не тотожна великоруській. Михайло Грушевський (1866–1934) став фундатором наукового синтезу знань із царини українознавства. Саме в цих умовах виникали центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією взяли на себе діячі літератури й науки. Завдання такої ініціативної праці (т. зв. культурної дипломатії) виразно схарактеризувала на початку 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка (1871–1913) у листі до професора Римського університету Анджело Де Губернатіса — відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи»²⁴.

На початку XX століття на Галичині, де домінували три напрями політичної орієнтації — москвофільський, австрійський, українофільський, рушійною силою українського національно-культурного життя

була Українська греко-католицька церква на чолі з Митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким (1865–1944), який послідовно боровся за ідею незалежної України.

Промисловий переворот на українських землях, що належали Російській імперії, розпочався в 1830–1840-х роках, але він був обмежений умовами кріпосного права. Суспільний запит на скасування кріпацтва заклав підвалини численним українським суспільним рухам. На них позначилося польське повстання 1830–1831 років, але ідея відновлення Польщі в кордонах 1772 р. не була популярною серед українців. Частішими ставали селянські повстання. Револьюційні ідеї Заходу проникали і в середовище української інтелігенції. Типовою особливістю українського масонства було переважання інтернаціонального над національним, хоча масонський рух в Україні і був слабшим за європейський. Поступово національний рух в Україні виходив за межі фольклорно-етнографічного етапу та ставав культурницько-політичним.

Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. зробила неминучим процес навздогінної модернізації за європейським зразком. Проте буржуазно-ліберальні реформи в Росії здійснювалися непослідовно та суперечливо. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права. Відбулася ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, створювалися органи селянського самоврядування, проте селяни мали викупати свою землю. В основному зберіглася селянська община, яка перетворилася на нижчу адміністративну ланку. Реформа проводилася за рахунок селян, які вимушені були сплачувати поміщику викуп. Компенсування дворянам економічних втрат відбулося 1864 р. із запровадженням земської реформи, коли дворянство отримало владу на місцях. Кроком до створення правової держави стала судова реформа 1864 р. Військові реформи скасували рекрутські набори й заборонили тілесні покарання в армії. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), як уже зазначалося, обмежили вільне використання української мови. Реформи «згори» привели лише до вибіркового поліпшення ситуації, яка ускладнювалася збереженням багатоукладності в економічній сфері та характеризувалася поглибленням суспільних протиріч і посиленням соціального напруження.

У 1874 р. демократична інтелігенція розпочала «ходіння в народ» з просвітницькою місією. Посилювалися народницький, ліберальний, соціал-демократичний та національний суспільні рухи. На тлі піднесення металургії і розвитку залізничної мережі Півдня України, залучення іноземних капіталів швидкими темпами зростало видобування кам'яного вугілля на Донбасі. Високий рівень концентрації промисловості забезпечувався структурними й територіальними диспропорціями. Наддніп-

рянська Україна була ваговою складовою загальноросійського ринку та промислового комплексу, а формування української торговельно-промислової еліти відбувалося за активної участі іноземців.

Велика частина міської інтелігенції була неукраїнського походження. Натомість українська інтелігенція проживала насамперед у селах та невеликих містечках. На західноукраїнських землях, де переважала дрібна промисловість, нестача робочих місць спричиняла масштабні еміграційні процеси. Наприкінці XIX — на початку XX століття Східна й Південна Україна включилися у процес індустріалізації. Залізничі будувалися, зокрема, з метою організації експорту збіжжя з українських земель, прибутки з чого заповнювали прогалини імперського бюджету. Розширення залізничного сполучення сприяло урбанізації, поживавленню торговельно-економічних зв'язків між Наддніпрянською і Західною Україною. У перші десятиліття XX століття понад половину виробництва української сталі, чавуну, вугілля належало іноземним компаніям. Дрогобич і Борислав стали важливими центрами видобутку нафти. Процес суспільної модернізації ускладнювався гострою політичною боротьбою. Проблема аграрного перенаселення була властива й Західній Україні. Низькі темпи розвитку промисловості західноукраїнських земель, що програвали конкуренцію з індустріальними провінціями Австро-Угорщини, зумовили переважання аграрного сектору й кустарно-ремісничих промислів. Виробництво орієнтувалося на видобування та первинну переробку сировини. Істотною була залежність промислового розвитку від іноземного капіталу, який використовував природні ресурси західноукраїнських земель, що перетворилися на ринок збуту іноземних товарів.

Водночас, Кримська (Східна) війна (1853–1856), у якій, зокрема у бойових діях у Криму й обороні Севастополя, брали активну участь українські полки, підірвала засади європейської системи міжнародних відносин (т.зв. Віденської), яка сформувалась унаслідок поразки наполеонівської Франції у війні проти антифранцузької коаліції. Росія не спромоглася встановити контроль над Константинополем і Чорноморськими протоками. З іншого боку, це значно прискорило створення сприятливих зовнішньополітичних умов для національного об'єднання Італії та утворення Німецької імперії. Формування могутніх національних держав загострило конкурентну боротьбу за перерозподіл сфер впливу у світі, що врешті-решт привело людство до Великої війни. Перша світова війна (1914–1918) стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації, заклала алгоритм багатьох міждержавних протиріч, які потрясли людство впродовж XX століття, прологом цього по суті й стала головна історична подія минулого століття — Велика війна. Перед Україною, зокрема, постало надзвичайно складне завдання об'єднання власних

етнічних територій і здобуття державної незалежності, адже розв'язання цієї проблеми могло відбутися лише за умов радикальних змін усієї системи міжнародних відносин.

ХХ століття було чи не найтяжчим у багатовіковій історії України через цілу низку обставин, насамперед зовнішнього характеру. Україна розпочала ХХ століття бездержавною, будучи поділеною між Російською імперією та Австро-Угорською монархією. Отже, становище й перспективи України на міжнародній арені виглядали справді невтішними.

Питання існування української нації залишалося дискусійним у наукових колах. Більшість європейських державних діячів уважали український народ, використовуючи термін Г.-В.-Ф. Гегеля, «неісторичним», ототожнювали назви «Русь» і «Росія», підмінюючи останньою назву «Україна». Ситуація й події на українських землях розглядалися як внутрішня справа Росії чи Австро-Угорщини. Петербург та Відень, своєю чергою, намагалися розігравати «українську карту» поміж собою, перетворивши українські землі на розмінну монету. Геостратегічне розташування на перехресті комунікаційних шляхів між Сходом і Заходом, природні ресурси, економічний потенціал розділених між Російською імперією та Габсбурзькою монархією українських земель на тлі загострення міжнародних відносин зумовлювали перетворення України на важливий об'єкт дипломатичної гри провідних держав Європи і суттєво актуалізували українське питання. Деякі політики і вчені, наприклад В. Вернадський та британський славіст і громадсько-політичний діяч Р. Сетон-Вотсон, навіть уважали, що саме українське питання було однією з головних причин, що призвели до Першої світової війни. Чимало сучасних українських дослідників також переконані, що українські землі по обидва боки австрійсько-російського кордону були не тільки головним театром воєнних дій, а й головною причиною і предметом Великої війни, перебіг і наслідки якої довели, що надалі ігнорувати згадану застарілу проблему Європи неможливо. Цьому сприяли певною мірою суперечності та протилежні зовнішньополітичні орієнтації різних політичних течій і діячів українського національно-визвольного руху, який із початку ХХ ст. ставав усе міцнішим і поступово переростав внутрішні рамки як Росії, так і Австро-Угорщини. А з проголошенням державних утворень на українських землях — Української Народної Республіки в Києві у листопаді 1917 р. та Західноукраїнської Народної Республіки у Львові в листопаді 1918 р. — українське питання перетворюється на дедалі вагоміший чинник міжнародного життя, хоча в це поняття різні державні й політичні діячі Європи вкладали різний зміст і проводили у зв'язку з цим відмінну політику. Втім для переважної більшості з них українські землі й політичні події, що відбувалися на них, зокрема й Українська

революція 1917–1921 рр. та українські державні утворення, становили лише тактичний інтерес і розглядалися виключно як знаряддя власної політики.

Практично мало що змінилося у ставленні до українського питання провідних європейських держав і впродовж майже всього XX століття, коли українські землі після Першої світової війни були поділені між чотирьома державами (СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією), а після Другої світової війни були об'єднані в Українській РСР у складі СРСР. І лише з проголошенням незалежності України у 1991 році вона стала в міжнародно-правовому відношенні суб'єктом міжнародної політики, з яким не можуть не рахуватися держави Європи і світу.

Становлення і зміцнення України як самостійної європейської держави, її швидке й широке міжнародне визнання та підтримка світовим співтовариством відкрили якісно новий, проте не менш складний, ніж у попередні історичні періоди, етап в історії України й українського народу та суттєво вплинули на подальшу ходу європейської і світової історії.

¹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 29–30.

² Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Видавництво «Світ», 1991. С. 52.

³ Там само. С. 73.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 9.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XX столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. С. 193–202.

⁶ Див.: Махортих С.В. Культура та історія киммерійців Північного Причорномор'я: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2008. 31 с.

⁷ Див.: Зубанич Л. Княгині Київської Русі в історії Угорщини. *Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005)*. Київ, 2006. С. 56–61; Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. С. 20–22.

⁸ Державин Н.С. История Болгарии. Москва-Ленинград: Акад. наук, 1945. Т. 1. С. 32.

⁹ Див.: Віднянський С., Іваненко О. Українсько-болгарські відносини: історичні витоки. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2019. С. 15–37; Литвин В. Українсько-болгарські відносини: минуле як перспектива майбутнього. *Голос України*. 2004.01.23.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Видавництво «Світ», 1991. С. 18.

¹⁴ Див.: Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 4–23.

¹⁵ Див.: Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Пер. з англ. Харків, 2016. 496 с.

¹⁶ Боплан Г.-Л. де. Опис України; Меріме П. Богдан Хмельницький. Пер. з фр. Я.І. Кравець. Львів: «Каменярь», 1990. С. 28.

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 40.

¹⁸ Наливайко Д. Очима Заходу: Реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: «Основи», 1998. С. 303.

¹⁹ Там само. С. 305.

²⁰ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1898. Т. 23–24. С. 2.

²¹ Брицький П., Бочан П. Відомості німецьких мандрівників і послів — важливе джерело історії українського народу. *Пам'ять століть*. 2003. № 6. С. 4–10.

²² Voltaire. Histoire de Charles XII. Paris, 1889. P. 158.

²³ Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Видавництво «Світ», 1991. С. 83.

²⁴ Україна в міжнародних відносинах: енциклопедичний словник-довідник. Київ, 2014. Вип. 5. С. 4.

1.2. Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток

Накопичені сучасною історіографією знання засвідчують, що українська тематика була присутня в літературі німецькомовних країн із часів появи поняття «Україна» в політичній географії Європи¹. Втім, стосовно цього виду джерел українська та закордонна історіографія здебільшого обмежується короткими бібліографічними оглядами (Ілько Боршак, Дмитро Дорошенко, Іван Кулінич, Андреас Каппелер), не приділяючи достатньої уваги комплексному дослідженню друкованих видань². Слід також зауважити, що більшість дослідників приділяла увагу німецькомовним виданням насамперед другої половини XIX — початку XX століття (І.М. Кулінич, Клаус Ремер, Петер Боровські, Франк Гольчевські), і меншою мірою XVIII та першої половини XIX століття (Дмитро Дорошенко, Орест Зілінський, Рудольф Марк)³. Слід також зазначити, що предметом таких досліджень здебільшого були великі за обсягом праці з історії України другої половини XVIII століття та подорожні нотатки кінця XVIII — першої половини XIX століть⁴. Натомість такі високоінформативні групи джерел, як періодика, публіцистичні, наукові, художні та енциклопедичні видання, здебільшого залишалися за рамками наукового інтересу. Що стосується преси, то виняток становить дослідження мазепіани на матеріалах німецьких періодичних видань початку XVIII ст. Губертом Бабінським та вивчення окремих видань другої половини XIX століття Миколою Зимомрею, Дмитром Дорошенком, Дмитром Табачником та Ремом Симоненком⁵; дослідження ж української тематики в німецьких енциклопедичних виданнях майже повністю залишилися за межами наукового інтересу⁶.

Таке звуження джерельної бази мало своїм наслідком тематичну обмеженість наукових досліджень: саме з цієї причини праці з історії українсько-німецьких взаємин здебільшого стосуються XX століття, а українська складова німецькомовних джерел з міжслов'янської та слов'янсько-німецької взаємодії XIX століття майже повністю залишилася за рамками наукових досліджень. Утім, залучення до наукового обігу німецької періодики, а також енциклопедичних, публіцистичних, літературних і наукових видань, дозволяє не тільки суттєво розширити джерельну базу, але й поставити низку нових наукових завдань.

Обрання хронологічних рамок першої половини XIX століття зумовлюється тим, що це дозволяє розглянути розвиток уявлень про Україну та українців у Німеччині від епохи наполеонівських війн до «весни народів» 1848–1849 років у їхніх ключових аспектах: від витоків культурно-

просвітницьких рухів слов'ян Австрійської імперії, Саксонії та Пруссії до формування політичних форм слов'янських національних рухів у другій половині 1840-х років та малодослідженого українського аспекту польського національного руху 1820–1840-х років.

Слід зазначити, що насамперед варто дослідити саме енциклопедичні видання як найбільш репрезентативне джерело щодо стану поінформованості населення Німеччини з української проблематики. Це зумовлено як високою частотою їх публікації (протягом першої половини 19 століття матеріали з української тематики з'являлися та оновлювалися кожні десять років), так і науковим характером видань цього типу. Важливо також зазначити, що відповідні матеріали належать до найбільш інформативних не тільки для аналізу особливостей наукового пізнання, але й для висвітлення його взаємопов'язаності з формуванням уявлень про Україну в громадській думці.

Відповідно до вказаних джерелознавчих критеріїв, для проведення порівняльного аналізу було розглянуто тлумачення таких ключових понять, як «Україна», «козаки», «Київ», «Мазепа», «малоруси», «Русь», «Росія», «русини» та «слов'яни», у 12 провідних енциклопедичних виданнях.

Слід зауважити, що протягом перших двох десятиліть ХІХ століття німецькі енциклопедії згадували Україну та українців переважно у присвячених Росії та росіянам статтях⁷. У цей період окрему статтю поняттю «Україна» присвятили троє з чотирьох досліджених німецьких енциклопедичних видань: «Реальний державний, газетний та розмовний лексикон Йоганна Гюбнера» (друкувався в Лейпцигу, а також паралельно в австрійському місті Грац), «Розмовний лексикон або малий енциклопедичний словник для освічених станів» лейпцизького видавництва Ф.А. Брокгауза та однойменний «Розмовний лексикон або малий енциклопедичний словник для освічених станів. Нове видання» А.Ф. Маклота, Штутгарт⁸. Характерною ознакою підходу цієї групи енциклопедичних видань до трактування слова «Україна» є майже повна ідентичність відповідних статей кінця ХVІІІ — початку ХІХ століть, які практично не зазнали змін між 1793 та 1805 роками, попри те, що видавалися в різних регіонах Німеччини, від Баварії до Саксонії⁹.

Закінчення епохи наполеонівських війн ознаменувалося появою в переважній більшості видань нового аспекту в трактуванні слова «Україна», а саме посилення на її особливу роль в історії Польщі та Росії: «Україна, родюча земля, що простягається по обидва береги Дніпра аж до глибин Росії, і до Петра Великого постійно була яблуком розбрату між Росією та Польщею»¹⁰.

Зважаючи на те, що переважна більшість енциклопедичних статей представляла козаків як основу населення України, варто також відзна-

чити, що в деяких німецьких, а саме в пруських та саксонських виданнях, уже з початку XIX століття містилися посилання на державницьку традицію українського козацтва. Зокрема про це повідомлялося в берлінському «Універсальному лексиконі історії народів та країн з найдавніших часів до сучасності» Карла Фрідріха Кеппена та Самуеля Кристофа Вагенера 1806 року у двох окремих статтях, «Козаки» та «Росіяни»¹¹. Втім, наступні згадки про козацьку державність у німецьких енциклопедіях з'являються лише в середині 1820-х років, а саме в статті «Історія Росії» у лейцігському «Газетному та розмовному лексиконі Йоганна Гюбнера» 1826 року¹².

Слід зауважити що подальші згадки про державницький етап в історії українського козацтва в саксонських енциклопедіях відсутні, що варто пов'язати з тим, що традиція німецьких авторів кінця XVIII століття Карла Гаммерсдорфера та Йоганна Кристофа фон Енгеля, які піднімали питання козацької державності та на чії наукові дані спиралися автори енциклопедичних словників Й. Гюбнера, після занепаду лейпцизького видавництва Йоганна Фрідріха Гледіча зійшла нанівець, не витримавши конкуренції з новим напрямком у книговидаванні, започаткованим Фрідріхом Арнольдом Брокгаузом (1772–1823). Як засвідчують енциклопедичні та довідкові видання другої чверті XIX століття, попри розширення обсягу матеріалів з української проблематики, у виданнях Ф.А. Брокгауза — на відміну від видавництв Берліна (Пруссія) та Альтербурга (Тюрингія) — тема козацької державності була відсутня.

Слід також зазначити, що протягом 1830-х років не тільки активізувалося висвітлення теми українського козацтва та його ролі у відносинах між Польщею та Росією, але і вперше поняття «Україна» було розширено на всі території від лівобережжя Дніпра до північної Угорщини, про що свідчить відповідний матеріал 1835 року в «Універсальному лексиконі або повному енциклопедичному словнику» Г.А. Піпера, місто Альтенбург у Тюрингії¹³.

У середині 1830-х років, окрім змістовного розширення присвячених поняттю «Україна» статей, з'являються й окремі статті про русинів та Івана Мазепу, розпочинається висвітлення теми української літератури, а також розглядається питання наявності в українців літературної мови як визначальних ознак національної самобутності цього народу. Характерно, що в них з'являються нові акценти, котрі надають відповідним матеріалам політичного підтексту: це посилання на існування національного антагонізму між українцями та росіянами (в статтях про гетьмана Івана Мазепу 1835–1846 років) та інформування про вільне життя українського народу до його підкорення поляками, про що свідчить стаття «Русини» в «Загальній німецькій реальній енциклопедії для освічених станів»

Ф.А. Брокгауза 1836 року: «До XIV століття вони були вільним народом; потім були підкорені частково литовцями, частково поляками і впродовж тривалого часу належали польській імперії»¹⁴.

Останній приклад засвідчує також суттєвий вплив історичних ремінісценцій, а саме згадки про перебування правобережної України у складі Речі Посполитої, на формування характеристик українського народу. Так, якщо у наведеній вище статті «Русини» 1836 року цей етнонім стосується українців Закарпаття, Галичини, Волині, Поділля та Білорусі, то у присвяченій слов'янським літературам статті цього ж видавництва 1840 року використовувався вже інший етнонім — «малоруси», що стосувався втім лише українців царської імперії. Отже, прагнучи вирізнити дві складові українського народу на основі етнокультурних або етноісторичних критеріїв, саксонські видавці по суті провели лінію розмежування між «русинами» та «малорусами» практично за лінією другого поділу Польщі 1793 року, коли Поділля та Волинь опинилися у складі Російської імперії, що підтверджує й стаття про слов'янські літератури в лейпцизькому «Розмовному лексиконі сучасності» Ф.А. Брокгауза 1840 року¹⁵. Надаючи словам «русин» і «малорус» різного змістовного наповнення, саксонські видавці відносили перших до сфери польського етнокультурного впливу, тоді як других зображували як народ, що перебуває під російським ідейно-культурним впливом.

Подібний, зумовлений історичним минулим, поділ українського населення в інтерпретаціях саксонських енциклопедистів зберігається і протягом 1840-х років¹⁶. Слід також відзначити, що на початку 1840-х років у саксонській енциклопедистиці було започатковано звернення до теми національно-політичного протистояння між росіянами, з одного боку, та українцями й поляками, з іншого, про що свідчить стаття «Росія» з лейпцизького «Розмовного лексикону сучасності» Брокгауза 1840 року: «Однак саме серед слов'ян знаходяться найзапекліші вороги, оскільки поляки й малоруси століттями відчують сильну національну ворожість до великорусів»¹⁷.

Утім, невдовзі, у середині 1840-х років тема національної самобутності українців Російської імперії отримує в саксонських енциклопедичних виданнях протилежну ідеологічну інтерпретацію. Так, у «Загальній німецькій реальній енциклопедії для освічених станів» Ф.А. Брокгауза 1845 року в статті «Малоросія» наголошується на близькості українців і росіян царської імперії: «Її населення [...] напевно є лише відгалуженням великоруського народу [...]. Їхня мова є російською»¹⁸.

Водночас це ж енциклопедичне видання продовжувало наголошувати на принциповій відмінності між росіянами та українцями тих західних історичних областей, що в минулому входили до складу Польщі:

«Русини, також русняки або рутени, так називаються численні народності, що становлять окрему гілку слов'янства та сильно відрізняються від росіян або московитів мовою та способом життя»¹⁹.

Отже, якщо українське населення як австрійської Галичини й північної Угорщини, так і російських Волині та Поділля («русини»), за інформацією видань Ф.А. Брокгауза 1836 та 1847 років, є «окремою гілкою слов'янства та сильно відрізняються від росіян або московитів», то ті ж подоляни як українці правобережжя Дніпра («малоруси») у статті 1845 року є «лише відгалуженням великоруського народу». Таке протиріччя, коли подолян у одній статті відносять до «русинів» (дуже відмінних від росіян), а в іншій уже іменують «малорусами» (майже не відмінними від росіян), вказує на те, що енциклопедисти Саксонії не змогли створити цілісного наукового образу України та її населення. Це протиріччя не було подолано й у наступному виданні Брокгауза 1847 року, останньому в першій половині ХІХ століття, де йшлося про «малоруських козаків» Подільської губернії (а поняття «Україна» не розповсюджувалося за межі кордонів Російської імперії)²⁰.

Втім, якщо розглянути таку неузгодженість трактування етнонімів у контексті розвитку зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації у Німеччині загалом та Саксонії зокрема, можна констатувати: воно було пов'язано з посиленням або послабленням ваги польського та російського національно-політичних чинників на різних етапах цього короткого періоду.

Слід також наголосити, що на той час у Німеччині сформувалися два основні центри видання енциклопедичної літератури, Берлін і Лейпциг, які за своїм значенням випередили західнонімецькі осередки у Баварії (Нюрнберг) і на Рейні (Кельн). Якщо в лейпцизькому виданні 1847 року в характеристиці України було збережено акцентування на належності цього поняття історичному минулому, то в берлінській «Економічно-технологічній енциклопедії» Йоганна Георга Криніца того ж 1847 року цей аспект був відсунений на другий план, натомість у цій значно більшій за обсягом (7 сторінок проти 1 абзацу в усіх попередніх виданнях) статі з'явилося нове формулювання з гострим політичним підтекстом, зокрема термін «малоруська нація» з етнічною територією від басейну Дніпра до Угорщини. В ній також уперше саме серед однойменних енциклопедичних статей міститься згадка про українську козацьку державність (більш ранні згадки про цю форму суспільної організації українських козаків містилися лише у статтях, присвячених козацтву, ще у 1806 та 1826 роках)²¹.

Важливо зазначити, що берлінське (пруське) видання стало другим у німецькій енциклопедистиці, після енциклопедистів Тюрингії (місто Аль-

тенбург, центр герцогства Заксен-Альтенбург), котрі ще 1835 року наголошували на єдності населення «країни козаків» від Наддніпрянщини до північної Угорщини, що відійшло від саксонської парадигми поділу українців на дві окремі гілки, «русинів» та «малорусів», висунувши натомість тезу про єдину українську («малоруську») націю. Те, що саксонські видання, на відміну від пруських і тюринзьких, не визнавали етнічної єдності українського населення Австрійської та Російської імперій від Карпат і північної Угорщини до середнього Подніпров'я, варто розглянути в контексті впливу саксонської історичної традиції та політичних інтересів на формування картини слов'янського світу.

Слід зауважити, що визнання державницької традиції українців та їхньої об'єднаної етнокультурної спільноти від Наддніпрянщини до північної Угорщини пруськими енциклопедистами та прагнення саксонських енциклопедистів поділити українців на «польських» і «російських» було зумовлено низкою зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників, пов'язаних із різною позицією цих держав у польському питанні. Якщо для Пруссії перспектива реставрації польської державності вважалася неприйнятною, оскільки несла загрозу втрати населених поляками провінцій Позен [Познань. — *Авт.*] та Силезія, то Саксонія, що вже тривалий час не мала у своєму складі польських етнічних територій, зберігала історичну пам'ять про перебування саксонських курфюрстів Августа II (1697–1706; 1709–1733) та Августа III (1733–1763) на польському троні, коли під владою саксонського монарха перебували й українські землі до Дніпра.

Враховуючи недостатню дослідженість цього аспекту саксонської історії²² та зважаючи на зміст присвячених українській тематиці матеріалів лейпцизьких енциклопедій доречно буде висунути припущення, що інтелектуальні та політичні еліти Королівства Саксонії позитивно ставилися до можливості відновлення польської державності, яка завдяки польській політичній еміграції перебувала на порядку денному європейської політики після поразки Польського повстання 1830–1831 років, особливо якби таку перспективу підтримали великі європейські держави Франція та Велика Британія. Водночас слід зазначити, що будь-яке посилення польського національного руху несло небезпеку внутрішньополітичної дестабілізації Пруссії, Австрії та Росії, що своєю чергою мало посилити позиції Саксонії. Отже акцент на особливу роль Польщі для української історії та культури, властивий лейпцизьким енциклопедичним виданням, має свої витoki саме в особливостях саксонської політичної традиції.

Такі особливості наочно проявилися й у висвітленні німецькими енциклопедіями історичної постаті гетьмана Івана Мазепи, у 1824 році було започатковано і звернення до теми російсько-українського проти-

стояння. Слід відзначити, що ці статті містять деталі, які дозволяли освіченому читачеві ідентифікувати козацького гетьмана або як українця, що виступив проти російського панування заради здобуття незалежності (Г.А. Піпер, 1835), або ж як шляхтича-поляка, що виступив проти російського царя заради повернення України до складу Польщі (Ф.А. Брокгауз, 1824 та 1846). Характерно, що останню інтерпретацію містять саме саксонські видання. Варто також зауважити, що в розкритті цієї теми вияви історичної міфотворчості епохи Романтизму були змішані з достовірними науковими даними, а ім'я українського гетьмана вводилося в загальноєвропейський історичний і культурний контекст. Про це свідчать відповідні матеріали починаючи із «Загальної німецької реальної енциклопедії для освічених станів» Брокгауза 1824 року²³.

Слід звернути увагу на те, що попри твердження про польське походження Івана Мазепи, «Ілюстрований розмовний лексикон для німецького народу» Ф.А. Брокгауза 1839 року не містить тези про намір гетьмана віддати Україну під владу польського короля²⁴. Утім, теза про намір гетьмана віддати Україну під владу польського короля саксонської династії повертається вже в наступному виданні Ф.А. Брокгауза — «Загальній німецькій реальній енциклопедії для освічених станів» 1846 року. Однак у цьому, останньому в першій половині XIX століття, варіанті статті про Івана Мазепу згаданого лейпцизького видавництва польський контекст у характеристиці гетьмана послаблюється в інший спосіб, а саме припущенням щодо його українського походження²⁵.

Підсумовуючи аналіз особливостей висвітлення української тематики німецькими енциклопедіями першої половини XIX століття, варто відзначити, що в них відображено найважливіші чинники, що визначали формування уявлень про Україну в німецькому світі. Також варто звернути увагу на постійне збільшення як обсягу, так і тематичного спектру матеріалів з української проблематики протягом вказаного періоду. Оцінюючи цю групу джерел, слід також відзначити суттєве поглиблення розгляду цієї проблематики саме з середини 1830-х років, коли енциклопедичні видання починають висвітлення теми української мови, літератури та історичного минулого України, які почасти набували політичного підтексту. Початок наступного етапу інтерпретації української проблематики припадає на 1840-й рік, коли в енциклопедіях знаходять відображення як ідеологеми польського національного руху, які зображували українців як союзників поляків у боротьбі з царською Росією, так і опонуючі їм погляди пруської наукової та громадської думки. Іншою важливою особливістю цих видань також є те, що з середини 1830-х років вони відображають дискусію щодо визнання українців окремим слов'янським народом, яку варто розглядати саме в контексті розвитку ідеології панславистського руху слов'янських народів Австрії та Німеччини.

Утім, найрепрезентативнішу групу джерел із цього важливого питання утворює німецька спеціалізована періодика двох основних ідейно-політичних центрів Німеччини — Штутгарта (Королівство Вюртенберг) та Лейпцига, що стала трибуною такої дискусії. У першому діяло одне з найбільших німецьких видавництв, що належало баронові фон Котта та вважалося духовним осередком німецьких лібералів, що відстоювали ідеї об'єднання усіх складових німецького світу в одну велику державу зі столицею у Відні. Саме там виходила не тільки найвпливовіша німецька газета XIX століття “Augsburger Allgemeine Zeitung” [Аугсбурзька загальна газета. — *Авт.*], але і спеціалізована на висвітленні міжнародної культурологічної проблематики газета “Das Ausland” [За кордоном. — *Авт.*]. Останній опонувала спеціалізована лейпцизька літературна газета “Blätter für literarische Unterhaltung” [Газета для літературного спілкування. — *Авт.*], яка належала до табору саксонських лібералів та відображувала особливості політичної традиції і зовнішньополітичної орієнтації Королівства Саксонії, і в якій слов'янському світові відводилося важливе місце.

Ці високоінформативні історичні джерела тривалий час залишалися поза рамками наукових досліджень; уведення їх до наукового обігу дозволяє побачити, що саме наприкінці 1839 — на початку 1840 років німецькій громадськості було запропоновано безпрецедентний за обсягом та ідейно-політичним наповненням масив матеріалів з української проблематики.

Він відкривається публікацією статті Йоганна Георга Коля «Харків та Україна», підготовленої на основі російських та українських джерел, що вийшла у 9 номерах поспіль на початку грудня 1839 року. Вже у першій частині статті поняття «Україна» інтерпретувалося в розгорнутому історичному контексті, з наголошенням на тягlostі державницької традиції українців від княжої до козацької доби²⁶.

Цей німецький автор, що розпочав знайомство з Україною у 1837 році, супроводжуючи в подорожі центральними та південними губерніями Російської імперії графа Олександра Строганова як учитель його дітей, протягом наступних десятиліть став відомим науковцем — народознавцем, присвятивши чимало праць народам Європи та Північної Америки. Щодо його першого дослідження, опублікованого в авторитетній газеті двома роками раніше, ніж окремою книгою «Подорожі внутрішньою Росією. Україна. Малоросія» (1841 р.), то воно справило настільки глибокий вплив на німецьку та європейську громадську думку, що вже за 8 років стало слугувати джерелом інформації для німецьких енциклопедій, зокрема вже згаданої берлінської «Економічно-технологічної енциклопедії» Й.Г. Криніца 1847 року²⁷. Його апеляція до спадко-

ємності українців від давньої княжої доби, нагадування про державницький період у історії українського козацтва вказують на глибоку обізнаність із сучасною слов'янською та слов'янознавчою літературою. Його наступні публікації у цій газеті набули настільки гострого політичного резонансу в Європі, що протягом 1840-х років спричинили появу низки нових німецьких досліджень царської Росії із особливою увагою до української проблематики, які своєю чергою вплинули на німецьку політичну думку другої половини ХІХ століття завдяки сформульованій автором однієї з них, бароном Августом фон Гакстаузенем, концепції чотирьох етнічно-територіальних складових Російської імперії²⁸.

Водночас слід зазначити, що газета надавала трибуну для демонстрації інших ідейно-культурних підходів до української тематики. Так менш ніж за два тижні після статті Й.Г. Коля газета друкує витяг із «Подорожі південною Росією та Кримом» російського автора Всеволодського під заголовком «Коротка подорож Малоросією», що містив етнографічні спостереження, зроблені під час мандрівки з Курська через Білгород, Харків, Мелітополь, Каховку та Перекоп²⁹. У першій частині цієї статті автор зазначає, що, прибувши з Курська до Білгорода, побачив уже інший народ, оскільки дістався «Малоросії»³⁰.

Наприкінці того ж місяця газета продовжує тему романтично забарвлених етнографічних спостережень статтею «Баштани в татар і малорусів», зазначаючи, що такі «баштани» в степах Південної Росії існують від України до Чорного моря³¹. Життя місцевого населення зображується тут як «справжній рай», де ростуть райські яблука — помідори, а також баклажани, кавуни, дині, кабаки й соняшники, насіння якого полюбляють лузати «малоруси»³².

Якщо штутгартська газета розкриває насамперед романтичний образ України та її корінного населення, то інша літературна газета, лейпцизька “Blätter für Literarische Unterhaltung” робить акцент на розкритті польського контексту української проблематики. Так, у лютому наступного 1840 року в рецензії на німецький переклад збірника польських народних казок і легенд К. Войціцького редакція визначає українців як гілку польського народу³³. Зокрема, керуючись співчуттям до «безкінечно трагічної долі» поляків, рецензент визнає цю збірку суто польською, мотивуючи це тим, що часто згадувані в ній руси є «нічим іншим як справжнім польським народом, що займає Галичину, Волинь та Поділля аж до Прута»³⁴.

З цього моменту можна констатувати початок суспільно-політичної дискусії щодо польської та української проблематики в німецькій спеціалізованій пресі, оскільки вже з березня 1840 року газета “Das Ausland” починає друкувати наступні праці Й.Г. Коля, в яких наголошувалося на

існуванні історичної державницької традиції українців та на їх відмінності від росіян і поляків. Так у першій частині статті «Русини або руснаки в Галичині» автор наголошує на тому, що українці Галичини та Нідніпрянщини є одним народом, відмінним від росіян, а у прикінцевій частині розкриває тему відмінності галицьких українців від поляків³⁵.

Важливо зазначити, що саме в цьому матеріалі наочно відображено ідейно-політичну позицію автора та видавництва, спрямовану на підтримку політики Австрійської імперії щодо польського національного руху, яка полягала в протидії його прагненню відновити польську державність, а також стурбованість зростанням російського впливу на українців Дунайської монархії. Така позиція газети пов'язана з тим, що в загальнонімецькому внутрішньополітичному процесі її видавець сповідував ідею об'єднання всіх німців, з австрійськими включно, в одній «великонімецькій» державі з центром у Відні. У внутрішньонімецькій політичній дискусії першої половини XIX століття їм опонували суспільно-політичні кола Пруссії та її союзників, що було зумовлено провідною роллю Берліна в Німецькому союзі завдяки створеному за його ініціативою Митному союзу північно-німецьких держав 1834 року, що прискорив їхнє прискорене економічне зростання порівняно з Австрією³⁶. Втім, попри членство в Митному союзі найбільші південно-німецькі держави Саксонія та Баварія, що безпосередньо межували з Австрією та були пов'язані з нею як тісними господарськими відносинами, так і давніми суперечностями з Пруссією, стали тими суспільно-політичними центрами, в яких відбувалася дискусія між прихильниками орієнтації на Відень або на Берлін як на консолідуючі центри німецького світу. Відповідно до такого позиціонування в німецькому світі, наукові та видавничі центри, що перебували в зоні політичного впливу Баварії та Саксонії, відображували зацікавленість у підтримці австрійської держави, одним з опонентів якої з часів повстання 1830–1831 років був польський національний рух. Саме з цих причин український національний чинник із кінця 1830-х років набуває антипольської інтерпретації саме в тих німецьких виданнях, що були політично зорієнтовані на Відень, який ще з середини 1810-х років виявляв зацікавленість у розвитку національно-культурних рухів тих слов'янських народів, що виявляли лояльність династії Габсбургів. Саме тому українців Дунайської монархії в орієнтованих на «великонімецьке рішення» німецьких виданнях зображували як лояльних Відневі опонентів поляків. Що стосується українців царської Росії, то їх позиціонування у виданнях «великонімецького» кола до першої половини 1840 року визначалося припустимими в Росії ідеологічними межами, де ідеалізована козацька традиція відповідала інтересам Санкт-Петербурга.

Свідченням цього є зокрема наступний матеріал, де, відповідно до російської романтичної традиції зображення українського козацтва, в жанрі подорожніх нотаток описано південно-західні губернії Російської імперії, а саме: стаття «Коротка подорож із Петербурга до Малоросії», передрукована з петербурзького часопису «Северная пчела». У ній міститься апеляція до славних часів «Хмельницького, Сагайдачного, Дорошенка, Палія, Полуботка та інших поетичних героїв давньої Гетьманщини»³⁷ та дана висока оцінка творчості Івана Котляревського, «барда Малоросії»³⁸. Утім прикінцева частина цієї статті не залишає сумніву щодо ідейно-політичного спрямування матеріалу, оскільки в ній наголошується на відсутності у краї пропольських настроїв³⁹.

Влітку 1840-го року вперше у XIX столітті на сторінках німецької преси з'являється матеріал підкреслено антиросійського спрямування, а саме стаття Й.Г. Коля під назвою «Полтава й Малоросія». Її безпрецедентно гострі політичні формулювання щодо ставлення українців до російської влади вказують на те, що тема засудження політики Російської імперії стала предметом широкого суспільного обговорення в німецькому світі: «Відраза малорусів до великорусів, їхніх володарів, є настільки великою, що її майже можна назвати ненавистю. [...] До об'єднання з Росією малоруси були вільними людьми; саме великоруси запровадили в них кріпосне право та призвели до рабства половини всього населення»⁴⁰. Продовження статті містило ще більш гострі формулювання: «Малоруси — погані російські патріоти. Їм абсолютно невідома властива росіянам любов і обожнювання імператора. Вони слухаються його, оскільки на мають іншого вибору, але ставляться до петербурзьких імператорів як до нав'язаних їм володарів»⁴¹. Звернення до української теми закінчується апеляцією до провідних слов'янських учених Австрії, що мали би визнати українців рівноправним народом⁴² та пророцтвом, яке спричинило тривалий розголос у європейській політичній думці: «Немає сумніву, що якщо колись знову розпадеться величезне тіло російської держави, Малоросія має стати однією з тих частин, які звільняться від нього самостійно»⁴³. Характеристику українського народу Й.Г. Коль підсумовує наступним чином: «Малоруси постають як самобутній, численний народ, з власною мовою, з власними історичними спогадами»⁴⁴. Завершується стаття «Полтава й Малоросія» висловленням співчуття з приводу поразки українського та шведського війська у битві під Полтавою 1709 року та підсумовуючим висновком: «З цієї битви почалося проникнення Росії у Європу»⁴⁵. Саме ця остання теза й містить пояснення кардинальної зміни підходу до сприйняття українського національно-політичного чинника, оскільки вона відображає усвідомлення загрози воєнного вторгнення Росії до країн Центральної і Західної Європи, першими об'єктами якого були би держави німецького світу.

Характерно, що й газета “Blätter für Literarische Unterhaltung”, яка ще в лютому 1840 року визнала українців гілкою польського народу, вже через півроку присвятила формуванню української літературної мови розділ «Огляду російської літератури та її сучасних напрямків»⁴⁶.

Невдовзі, а саме за півтора місяця після того, як інша газета “Das Ausland” указала на відсутність згадки про українців у творах Йозефа Шафарика, лейпцизьке видання в рецензії на його нову працю «Слов’янські старожитності» відзначило, що висвітлення історії слов’янських народів там розпочато з «русинів»⁴⁷. У вересні це ж видання продовжує огляд нових чеських публікацій, демонструючи глибоку обізнаність з українською проблематикою в статті «Про народну поезію малорусів» Йоганна Петера Йордана, визначного діяча національно-просвітницького руху лужицьких сербів, який ідентифікував більшість із виданих у Празі 1839 року польських народних пісень як «переклади з малоруської»⁴⁸. Утім його інтерпретація питання походження та етнічної належності «малорусів (українців, козаків)» відповідала радше поглядам російських панславистів — москвофілів⁴⁹.

На цьому прикладі також варто розглянути термінологічний аспект звернення до російсько-української проблематики в Німеччині, а саме до значення німецького слова “Russen”, яке можна перекладати і як «росіяни», і як «руси». Оскільки в німецькій мові й досі немає розділення цих понять, така термінологічна двозначність дозволяла багатьом авторам XIX століття уникати відповідей на питання про національну відмінність східних слов’ян: одним і тим самим формулюванням із використанням цього слова вони могли задовільнити як вимоги російських офіційних кіл щодо визнання «росіянами» українців та білорусів, так і слов’янських просвітників, котрі могли розглядати українців як нащадків давніх «русів».

Щодо польсько-українських взаємовідносин, то їх Я.П. Йордан розглядав у контексті панславистських уявлень про рівність їхніх прав та братерство, цитуючи зокрема «давні літописи запорожців», де король Стефан Баторій «просив козаків, щоби вони зі своїми ляхами (поляками) / як із братами любими / жили»⁵⁰. Зрештою Йордан наполягав, що поляки, українці та північні руси («московити») «є народами, що походять від одного племені»⁵¹.

У липні газета починає друкувати огляд новітньої польської літератури Яна Петера Йордана, в якому окрему увагу було приділено «українській школі» польської літератури. Варте уваги резюме цього німецько-слов’янського оглядача: «Рік 1831-й нарешті показав полякам, що дворянство без народу безсиле. Ця та деякі інші обставини викликали появу літератури, яка гігантськими кроками поспішила на зустріч радикальному демократизмові [...] та вільнодумному лібералізові»⁵². Власне, в цій тезі міститься відповідь на питання про причини звернення польської полі-

тичної та мистецької еліти до української теми загалом і до козацької традиції зокрема: посилення на досвід повстання 1830–1831 років, коли польське дворянство не отримало підтримки від власного селянства, оскільки селяни-поляки побоювалися реставрації кріпосного права в разі перемоги цього повстання, змусило польську еліту шукати підтримки серед тих, кого вона сприймала як потенційних ворогів царської Росії. Такі сподівання саксонський рецензент констатує в наступній частині статті, в якій дає огляд творів польських літераторів з української тематики до 1841 року, починаючи з найвідомішого завдяки німецьким перекладам Міхала Чайковського:

«Все, що Чайковський писав до цього, за предмет мало українське козацтво. Поділля, Волинь та Україна, колись арена сміливих козацьких походів, у минулому як відомо належали великій Польщі; польська шляхта мала там свої найкращі володіння, й нинішні землевласники там майже всі поляки за походженням і мовою; простий народ належить до так званих русинів або червонорусів, що є одним із найчисленніших слов'янських племен (Коль налічує 15 мільйонів, однак насправді їх набагато більше). Увесь цей народ співає давні героїчні та любовні пісні дніпровських героїв, де лунає ім'я «козак» — як ознака найвищої лицарської честі — від Карпат в Угорщині до Приволжя. Неспокійний потяг до війни та пригод, мінливе, нестійке прагнення вдалечінь, невпинна, пристрасна любов до свободи та незалежності віддавна є основами характеру козака й залишаються такими донині. Жодна форма правління, навіть російський батіг, не змогли їх змінити. Що могло бути природнішим, ніж те, що патріотична партія Польщі, втративши свою силу, згадала про давні зв'язки з козацтвом, і сподіваючись на їхнє волелюбство, віддалася солодким сподіванням, що зможе колись разом із своїм давнім союзником перемогти затятого північного ворога, як це було за часів Яна Виговського та гетьманів?! Початок поклали парижани, які звернули особливу увагу на Україну. В історичних творах і подорожніх нотатках відкрито наголошувалося і тихо натякалося, що наскільки цей край колись політично належав Польщі, настільки ж тепер він належить їй духовно. Потім цю ідею підхопила художня література; на чолі став Залеський. Чайковський [внизу сторінки робиться посилання на твори М. Чайковського. — *Авт.*: в німецькому перекладі вийшли: «Козацькі оповідання», «Кірджали», «Вернигора». Тепер його українці під назвою «Образи козацького краю» друкуються у Роб. Біндера в Лейпцигу] розвинув її до стану однобічності. Всі його романи та оповідання від «Козацьких оповідань» до «Кошоватої» несуть один відбиток і написані лише для того, щоби вплинути на народ тих країв. Звичайно це дуже важко, оскільки, по-перше, російський китайський мур проти Австрії та Пруссії робить контрабандою навіть подібну думку, а по-друге, простий

козак не розуміє польської, бо говорить малоруською; однак дворянство тих країв ковтає її жадібно, тому ця ідея розповсюджується, незважаючи ні на що. Від парижан ця ідея повернулася на батьківщину; тут першим був Крашевський, який своєю багатю фантазією відобразив її у «Спогадах про Волинь, Полісся й Литву» (1839 і 1840, 2 т.). Його наслідував граф Пшездецький: «Поділля, Волинь, Україна; образи міст і часів» (1 т. 1840). Тепер і Грабовський підготував до друку подібну книгу: «Україна в минулому і сучасності», і його роман «Станиця Гуляйпільська» стосується того ж предмету. У найчистішому вигляді цю ідею розкрив Богдан Залеський у згаданих вище надрукованих у Парижі «Поезіях». Перша частина цієї поетичної збірки з 23 окремих віршів (останній підписаний: Вольсгайм в Ельзасі, листопад 1836) становить одне ціле та має назву «Увертюра до нової поезії», які згодом у додатку має завершити 24-й. Україна є тут головним предметом, і любов поета до Батьківщини та зв'язок тої з Польщею висловлюється на кожній сторінці зворушливими словами. Ще виразнішим є вірш: «квінта на моїй лірі; Бог, світ, слов'янство, Польща, Україна, її високі ноти на п'яти струнах моєї ліри!» — це обидва перших вірша цього високого співу. А закінчення гласить: «О браття, не докоріть співцеві гріхом, що його серце гаряче б'ється за цю квінту!»⁵³

Наведені в цій статті характеристики творів польських літераторів за винятком Северина Крашевського стосуються представників «української школи», що репрезентують її не тільки як літературну, але й особливу політичну традицію другої чверті XIX століття⁵⁴. Слід відзначити, що ця традиція значною мірою була пов'язана з діяльністю князя Адама Чарторийського (1777–1869) та його послідовників⁵⁵. Осівши після поразки Варшавського повстання 1830–1831 років у столиці Франції, князь А. Чарторийський сформував навколо себе впливовий центр консервативних кіл польської еміграції, який сучасники ідентифікували як «таємне польське міністерство закордонних справ», і резиденцію польського консервативного табору, відому також за назвою паризької резиденції князя як «Отель Ламбер»⁵⁶. Саме там відбувалися конфіденційні зустрічі представників польської еміграції з представниками політичних та урядових кіл Франції та Великої Британії⁵⁷. До кола прихильників князя належали й відомі постаті паризького мистецького світу, зокрема композитори Фредерік Шопен і Ференц Ліст, письменниця Жорж Санд, а також представники «української школи» польської літератури⁵⁸. Для досягнення своїх політичних цілей, головною з яких було відновлення польської держави, князь активно працював над розбудовою власної інформаційної мережі в Європі та на Близькому Сході, для чого створив таємний інститут «головних агентів», до якого належав і один із найяскравіших представників «української школи» Міхал Чайковський⁵⁹. Як представник

цього літературного напрямку він уважав, що в Україні можна підняти повстання тих елементів народного руху, що тяжіють до традицій вільного козацтва⁶⁰. В середині 1841 року князь Адам доручає М. Чайковському дістатись Константинополя й переконати владні кола Туреччини в можливості козацького повстання в Україні, а також отримати дозвіл на формування окремого корпусу задунайських козаків для залучення їх до майбутніх воєнних дій⁶¹. Переконавання про те, що їх можна використати в інтересах польської справи, виникли у М. Чайковського під час подорожі дельтою Дунаю, де він познайомився з нащадками українських козаків та увірував, що за їх допомогою можна підняти повстання в Україні, на Кубані й на Дону, про що зокрема у вересні 1841 року доповів князеві Чарторийському⁶². Слід відзначити, що князь Адам зацікавився Україною, насамперед Волиню та Поділлям, ще у 1838 році як територією найбільш придатною, поряд із білоруським Поліссям і Литвою, для таємної підготовки польського повстання, а саме для накопичення запасів озброєння для повстанців та як база для початку бойових дій⁶³.

Саме в цьому контексті варто розглянути питання про місце слов'янської проблематики в суспільно-політичних дискусіях Німеччини наприкінці 1830-х років. Зокрема йому присвячено книгу анонімного автора «Німеччина й Росія», що побачила світ 1839 року у Мангаймі⁶⁴. Метою цієї 320-сторінкової праці було аргументування необхідності протидії експансії Російської імперії, яка, на думку автора, становила все більшу загрозу для країн Європи. Слід зауважити, що вихід творів без зазначення імені автора був звичайною практикою в Німеччині, спричиненою необхідністю обговорення найгостріших політичних проблем у такий спосіб, аби убезпечити автора від небажаних для нього наслідків. Утім, уже сама можливість видати таку працю вказувала на високий соціальний статус автора, а рівень постановки питань зазвичай відображав позицію впливових політичних сил. У цьому контексті слід зазначити, що автор згаданої праці дискутує в ній із позицією найвпливовішої ліберальної газети Німеччини «Augsburger Allgemeine Zeitung» («Аугсбурзька загальна газета», заснована 1798 р. у м. Тюбінген, у 1807–1882 рр. виходила у баварському місті Аугсбург, у 1882–1925 рр. у Мюнхені. — *Авт.*), яка на той час ще наполягала на відсутності реальної загрози німцям із боку Росії⁶⁵. Саме спростуванню цієї тези анонімний автор присвячує розгорнутий аналіз історичних та новітніх передумов експансії московських і петербурзьких правителів на західному напрямку.

Утім, характерною особливістю цієї книги є узагальнене сприйняття слов'янського світу, який поділено лише на декілька складових: слов'янське населення Російської імперії, яке розглядається як основа її могутності, та решта слов'ян, поділених між Австрією та Пруссією. Попри те, що в етнографічній таблиці населення Російської імперії поряд з

32 мільйонами «великорусів» згадуються також 6 мільйонів «малорусів» і стільки ж поляків, окремої оцінки ці слов'янські народи не отримали⁶⁶. Відповідно до такого підходу, про Україну йдеться лише в історичному огляді й лише в контексті втрати Польщею її східних воєводств у 1654 році, а українці зображені як воїни польської корони, козаки, що повстали за часів Богдана Хмельницького внаслідок намагання нав'язати їм католицизм. Характерно, що в описі Північної війни та Полтавської битви ані козаки, ані гетьман Іван Мазепа не згадуються.

Виводячи початок російської експансії від перших територіальних утрат Речі Посполитої на сході, автор вважає її головною історичною передумовою подальше захоплення польських володінь у другій половині XVIII століття через поділи Польщі Росією, Австрією та Пруссією, внаслідок чого російські війська опинились у небезпечній відстані від Берліна та Відня⁶⁷. Виходячи з того, що саме німецькі землі можуть стати її наступним об'єктом, автор прагне переконати читача в тому що протидія такій експансії має об'єднати весь німецький світ: «Німеччина має витіснити Росію в її пустелі»⁶⁸.

Саме та обставина, що культурологічний рух слов'ян імперії Габсбургів демонстрував усе більшу зацікавленість у налагодженні контактів із Росією, наприкінці 1830-х років змушувала ліберальні кола Німеччини розглядати його як небезпечну передумову для політичної експансії Російської імперії. Значне посилення у другій половині 1830-х років російської присутності у громадсько-культурному житті австрійських слов'ян та паралельна активізація в Росії досліджень закордонного слов'янства створювали якісно нові передумови для здійснення нею політичної експансії в Центральній та Південній Європі⁶⁹. Так, створення починаючи з 1835 року у провідних університетах царської Росії кафедр слов'янських мов і літератур мало забезпечити підготовку кваліфікованих кадрів, придатних для просування російських інтересів серед слов'янського населення найбільших держав німецького світу: лужицьких сербів Пруссії та Саксонії, поляків Пруссії та Австрії, а також чехів, словаків, хорватів, сербів і словенців імперії Габсбургів⁷⁰.

Саме тому в одному з найавторитетніших видавничих центрів Німеччини, видавництві Йоганна Фрідріха Котта у Штутгарті, в часописі «Deutsche Vierteljahrs Schrift» [Німецький щоквартальник. — Авт.] побачила світ стаття «Слов'янські народи та їх ставлення до Німеччини», яку з огляду на авторитет видавництва та ґрунтовність здійсненого аналізу варто розцінювати як програмову щодо сприйняття панславізму в контексті політичних пріоритетів німецького світу⁷¹. Вона розпочинається з обвинувачення Росії у «щосекундному та щоденному» втручанні «в усі відносини Азії та Європи» й закінчується попередженням про небезпеку

слов'янських рухів для майбутнього німецького світу⁷². Саме в такому контексті в цьому дослідженні розглядаються слов'янські народи, що, на думку автора, завдяки розвитку власної національної літератури спроможні перетворитися на окремі нації, а саме поляки, чехи та росіяни.

Українська проблематика розглядається там на десяти сторінках в контексті дослідження слов'ян Центральної та Східної Європи⁷³. Зокрема, на основі даних «Граматики русинської або малоруської мови» Й. Левицького визначається мовно-національний кордон між поляками, угорцями та українцями: від «переважно малоруських» округів навколо міст Холм, Замостя, Перемишль, звідти повз населені словаками карпатські землі до Мункача [Мукачево. — *Авт.*] та Унгвара [Ужгорода. — *Авт.*]⁷⁴. У цій праці наголошувалося, що на території, де побутує «малоруська мова», існувала давня руська держава зі столицею в Києві⁷⁵. У цій праці також дається оцінка важливій ролі українців у польській історії, а Росія розглядається як держава, що спочатку допомагала українському народові звільнитися від польського гноблення, але потім сама стала його гнобителем⁷⁶.

Важливо відзначити і згадку про прагнення українців здобути власну державність у минулому: «Малоруси довго намагалися створити свою незалежну державу, нехай і під захистом сусідньої держави»⁷⁷.

Слід зазначити, що звернення до теми української державності в історичній ретроспективі по суті ставило українців в один ряд із поляками, чия державність також належала історичному минулому.

Утім, основний акцент цієї праці робиться саме на намаганні Росії здобути владу над усіма слов'янськими народами, приховуючи свої наміри участю в міжслов'янському культурному обміні⁷⁸. Особлива увага звертається на те, що попри спрямованість такої неофіційної російської політики насамперед на слов'ян австрійської Угорщини, вона внаслідок корумпування угорськими магнатами місцевого слов'янського населення становить меншу небезпеку, ніж встановлення тісних контактів із чеськими панславістами.

Іншим джерелом слов'янської загрози автор убачає Париж, осередок польської політичної еміграції.

Заклики словацького діяча панславістського руху Яна Коллара (1793–1852) об'єднати «росіян і поляків, богемців і сербів» автор розцінює як підготовку ґрунту до створення єдиної слов'янської держави, яка вже в найближчі двадцять років становитиме небезпеку для німецьких держав зі слов'янським населенням⁷⁹.

Наявність вибухового потенціалу констатується в цій праці серед більшості слов'янських народів, насамперед поляків і українців царської Росії, Пруссії та Австрії, а також об'єднаних панславістським рухом

балканських слов'ян, чехів і словаків. Відповідно головне питання, що ставиться в цій статті: проти кого будуть спрямовані очікувані в недалекому майбутньому протести слов'ян. Відповідаючи на це питання, автор указує на німців Австрії та Пруссії як їх найімовірніший об'єкт, зазначаючи принагідно, що найбільшу вигоду в такому разі отримає Росія. Саме така небезпека змушує автора, посилаючись на відповідну оцінку сучасного становища українців царської Росії, звернути увагу на український національно-культурний рух як на ймовірний засіб протидії російській загрозі: «Ще тліє в малоруському народі ненависть до великорусів, багатократно збільшена поведінкою останніх. Великоруське кріпосне право погано переносилось вільним селянством козацьких народів»⁸⁰.

Про вагомість представлених у цій статті поглядів свідчить те, що їй приділила увагу одна з найвпливовіших німецьких газет “Augsburger Allgemeine Zeitung”, надрукувавши рецензію, в якій визнала цей матеріал загалом «доречним», але водночас і «одностороннім». Утім, критику спричинило лише звернення автора за підтримкою до угорців як рішучих опонентів Росії, у якому газета побачила загрозу низці слов'янських народів Австрії, аргументуючи таке критичне зауваження сумною долею «відтіснених у гори» карпатських слов'ян Угорщини⁸¹.

Симптоматично, що саме на початку 1840-х років у двох головних центрах німецького лібералізму, Штутгарті та Лейпцигу, відповідно у 1841 та 1843 роках, вийшли німецькі переклади повісті Міхала Чайковського за мотивами опублікованої у 1830 році Йоахімом Лелевелем легенди про козака Вернигору, що в романтичній формі пропагувала ідею примирення з українцями заради реставрації Польщі⁸². Ці переклади вийшли під різними назвами: лейпцизький 1841 року називався «Вернигора, провидець прикордонної землі», а штутгартський 1843 року — «Вернигора, провидець в Україні»⁸³. Цей романтичний міф, створений активним учасником листопадового повстання у Варшаві Й. Лелевелем наприкінці 1830 року з агітаційною метою, вже на початку наступного був опублікований у згаданій штутгартській газеті “Das Ausland”⁸⁴. Його автором був розроблений оригінальний спосіб ведення пропаганди за допомогою сконструйованої ним історичної міфології, у якій були поєднані реальні та очікувані історичні події, заради надання останнім такої ж переконливості, як і реальним подіям, у достовірності яких не було жодного сумніву. Формою подачі такої комбінації було пророцтво, яке творець цього міфу пов'язував із вигаданим персонажем, старим українським козаком Вернигорою. У варіанті Й. Лелевеля 1830 року Вернигора робив ці пророцтва, яких загалом налічувалося одинадцять, ще у 1766 році. Зокрема, сьоме пророцтво передбачало нищівну поразку Росії від об'єднаного польсько-турецько-англійського війська, восьме — відновлення

польської держави, а десяте обіцяло «щастя» Малоросії⁸⁵. Обрання для творення міфічного образу постаті українського козака мало й особливе ідейне значення, оскільки повинно було символізувати взаємопов'язаність історичної долі українського козацтва та польської держави.

Символічним є і час звернення до образу Вернигори польськими літераторами: на початку листопадового повстання 1830 року та невдовзі після прийняття рішення про підготовку нового збройного виступу з метою відновлення польської держави князем Адамом Чарторийським у 1838 році. Зважаючи на те, що німецький переклад першого твору побачив світ ще у розпал Варшавського повстання, видання перекладу однойменного роману Міхала Чайковського саме 1841 року варто розглядати як одну зі спроб забезпечити наступній польській революції підтримку якщо не владних кіл, то принаймні громадської думки Німеччини, насамперед Саксонії. У цьому романі М. Чайковський представляє поляків і козаків України «двома гілками одного племені», котрі «хочуть позбавитися ярма, що тисне на них обидвох, щоб потім як діти одної матері забути про криваве минуле й більше не думати про будь-яке роз'єднання»⁸⁶. Його уявлення щодо того, яких наслідків варто очікувати від такого польсько-козацького союзу, не залишали сумніву в агітаційному характері цього художнього твору:

«Дніпро стане криваво-червоним від крові й ворожих тіл, [...] і від Чорного до Балтійського моря, від Карпат до степів Пониззя не буде на польській землі жодного німця, жодного московита, і знову постане велика й могутня Польша на вічні часи!»⁸⁷

Таку демонстративну апеляцію до історичної ролі українського козацтва, цілеспрямовано презентовану читацькій аудиторії Німеччини, варто розглядати насамперед у контексті пошуку емоційних та раціональних аргументів для того, щоби представити польський національний рух сильнішим, ніж він є, твердженням про наявність у нього потужного та надійного союзника, українського козацтва.

Слід зазначити, що в Німеччині на початку 1840-х років вплив новітньої польської тенденції демонстративного примирення та союзу з українцями-козаками був настільки сильним, що вилився у формування стійкого інтересу до історичного минулого України в німецьких літераторів. Варто також наголосити, що прояви такого інтересу вочевидь були похідними від пріоритетної ідеї німецьких лібералів і демократів, а саме: прагнення відновити історичну справедливість стосовно поляків, що втратили свою державність унаслідок помилкової політики німецьких держав⁸⁸. Відповідно, популярність ідеї підтримки національно-політичних вимог поляків суттєво впливала на сприйняття українського чинника німецькою громадською думкою.

Якщо розглянути саме мистецько-ідеологічний аспект висвітлення української тематики в німецькій літературі, то першим до нього звернувся Антон Мавріціус (А.М. Йохмус)⁸⁹. Попри те що, біографія цього німецького поета й публіциста та його особиста мотивація потребують дослідження, видані ним у першій половині 1840-х років твори свідчать про існування стійкого інтересу до України та українців як головних союзників польського національно-демократичного руху саме в тих регіонах, де німці були змушені будувати власні відносини з поляками та зважати на їхні політичні вимоги. Вплив романтично забарвлених уявлень німецьких лібералів і демократів на визначення ролі українців у процесі гармонізації міжнаціональних відносин, зокрема у Пруссії, визначався насамперед тією обставиною, що там за прикладом листопадового повстання 1830–1831 років у Царстві Польському бачили реставрацію Польщі можливою та доцільною виключно за рахунок Російської імперії. Відповідно, зацікавленість українським чинником була спричинена насамперед тим, що він географічно й політично прив'язував вимоги польського руху виключно до царської Росії і аж ніяк не до Пруссії чи Австрії.

Такий прагматичний підхід зумовив позитивне сприйняття польської «української школи» в Німеччині, яке завдяки Антону Мавріціусу розвинулося у створення її німецького аналогу. Вже у 1841 році А. Мавріціус видав поетичну збірку «Українські пісні», в якій у поетичній формі закликав українців до примирення з поляками⁹⁰. Ця 72-сторінкова збірка складається з 25 поетичних новел, які в метафоричній формі оспівують історію українського козацтва. Вже у пролозі можна відчутти образний стиль, за допомогою якого втілюється одна з головних ідей — зображення України готовою до війни зі своїми ворогами:

Ти, Україно, край співочий,
Вродила геніїв поезії і війни,
Супроти ворогів повстала,
Зібравши сили дух у праведних грудях⁹¹.

У наступних розділах автор розкриває тему звитяг українського козацтва на прикладах його героїчної історії, зокрема у вірші «Мазепа як співак», де серед іншого змальовує й походи запорожців на Туреччину⁹². Слід звернути увагу на те, що поетичне зображення історичного минулого переходить у звернення до сучасності, в якому історична постать Мазепи прагне побачити таке майбутнє України, яке би відповідало саме його світогляду:

Все тихше, тихше чути його ліру,
Стихає ехо, вже мовчить співець,

Бо дума вже про дні прийдешні,
Які він ясно бачить наперед⁹³.

Втім, головне ідейне послання цієї збірки міститься у прикінцевому поетичному розділі «Сьогоднішня Україна своїм синам», в якому війна українців із поляками доби Богдана Хмельницького інтерпретується як братовбивча, наслідками якої зрештою скористалася й «королева чорних» Катерина II, за правління якої козаки остаточно втратили свою свободу:

Ті, за кого вони спливали кров'ю,
Прийшовши з півночі, забрали землю в них,
Загарбали усі поля зелені,
Зажадавши чужих ланів безкрайніх,
Погрожували смертю всім за непокору⁹⁴.

Поетичне зображення козацького минулого завершується заклик до примирення двох народів, які метафорично зображені як сестра (Україна) та брат (Польща):

Щойно Ти примиришся із ним
І приймеш у степах своїх люб'язно,
А він пісні людей твоїх почує,
То стане другом відданим Тобі⁹⁵.

Оцінюючи ідейне спрямування цього видання, варто також зауважити, що воно містить семантичні ознаки впливу не тільки «української школи», але й політичного світогляду князя Адама Чарторийського, який у пошуку способів завдання ударів по царській Росії розглядав не лише козацький, але й кавказький чинники. Зокрема останній загадувався в листуванні князя з М. Чайковським 1841 року, де поряд із підбуренням кубанських козаків розглядалося й підняття повстання народів Північного Кавказу⁹⁶. У поетичному викладі А. Мавріціуса цей аспект був метафорично висловлений через зображення одної із гілок козацтва, вочевидь чорноморців, як дитини України та Кавказу, а поневолення козаків Катериною II як таке, що викликало смуток «сивочолого Кавказу»⁹⁷.

Наступні праці А. Мавріціуса демонструють, що ідейно-мистецькі імпульси початку десятиліття на підтримку польського руху захопили його настільки, що від поетичного способу їх втілення він переходить до публіцистичного. Цей підхід він реалізує 1843 року двома наступними працями, першою з яких був 210-сторінковий літературознавчий огляд «Епохи в літературі та культурі починаючи з 1831 року, стисло зображені Антоном Мавріціусом»⁹⁸. Українська проблематика тут розглядається у 36-сторінковому розділі «Народна поезія, насамперед українська» переважно на прикладі польської «української школи», а також через її протиставлення зображенням України в російській літературі⁹⁹. Представляючи читачеві актуальність предмету дослідження, він у першому ж

реченні вказує на його міжнародне значення: «Нарешті настає момент, коли погляди Європи спрямовані на слов'янський Схід»¹⁰⁰.

Втім, лише у прикінцевому розділі, у повідомленні про підготовку польського повстання відверто формулюється головне завдання праці: «Волинь та Україна чекають, поки польські офіцери розпалять змову, щоб емансипувати дворянство за рахунок народу в сенсі Конституції 3 травня»¹⁰¹.

Між цими ключовими тезами міститься аргументація основних висновків А. Мавріціуса, спрямована на протидію російському впливу твердженням про безпідставність претензій Росії як на лідерство у слов'янському світі, так і на домінування на європейському просторі¹⁰². Саме для опонування російським претензіям на лідерство у слов'янському світі автор звертається до української тематики, яку він розглядає виключно на прикладі польської літератури. В його розумінні українську національну ідентичність найкраще змогли втілити саме польські митці, що народилися в Україні та присвятили їй свої поетичні твори та прозу, а саме: А. Мальчевський, Б. Залеський, М. Грабовський та С. Гощинський. Щоби переконати в цьому читача, автор порівнює художні образи України та українців у польських митців з інтерпретаціями росіянина Олександра Пушкіна:

«[...] знаменита «Полтава» Пушкіна [...] в описі України не передає [...] особливого характеру народу. [...] Натомість народжені там поети (як Грабовський) описують її історію живими фарбами поезії, першої у світі.

Чим відрізняється «Мазепа» Залеського від пушкінського? [...] тут Мазепа старий гордий гетьман, там молодий дієвий герой, що таємно тікає з двору Яна Казимира, щоби потрапити у свою Україну»¹⁰³.

А. Мавріціус також обґрунтовує політичний інтерес до цього народу використанням історичних ремінісценцій, які повинні були переконати читача в існуванні в українського народу власної політичної традиції:

«Починаючи з XV століття держава дніпровських козаків набуває зрілих форм суспільного стану, починає модифікувати свої кордони, культивує потужну політику й оголошує своїм сусідам війну та мир. За таких умов народ малорусів утворився, боровся за свою незалежність і зазнав поразки»¹⁰⁴.

Водночас А. Мавріціус зображує народ цієї землі нижчим від поляків через його «варварство», однак попри це, завдяки пануванню там «свободи та рівності» — «гідним любові»¹⁰⁵. Такий підхід наочно засвідчує, що українцеві-козаку відводилося підпорядковане польським інтересам місце.

Підпорядковану роль сподіваного українського соратника у боротьбі за відновлення польської держави відображено й у наступній праці

Антон Мавріціус, публіцистичній брошурі «Панславізм. Імпровізоване послання графові Адаму Гуровському», що побачила світ того ж 1843 року в Лейпцигу¹⁰⁶. Відповідно до назви, вона побудована у формі дискусії з одним із головних противників ідеї відновлення польської держави та прихильником провідної ролі Росії у слов'янському світі Адамом Гуровським, який на початку 1840-х років відкрито виступив проти польського національно-культурного руху, протиставляючи йому ідею російського лідерства у панславістському русі заради об'єднання слов'янських народів «від Льодовитого океану до Середземного моря, від Вісли до Тихого океану»¹⁰⁷. Відповідно, метою А. Мавріціуса був пошук аргументів для заперечення претензій Росії на лідерство у слов'янському світі, що вже спричинили занепокоєння німецької, чеської та польської публіцистики¹⁰⁸. Зокрема, А. Мавріціус дискутує з твердженням А. Гуровського про чисельну перевагу слов'ян Російської імперії над рештою слов'янського населення Європи, заперечуючи принцип оцінки політичного та військового потенціалу слов'янства відповідно до державних кордонів. Натомість він пропонує здійснювати таку оцінку за мовним і релігійним принципами, які мали би точніше відобразити їхню культурну та політичну орієнтацію, зокрема наявність нелояльних Росії слов'янських спільнот. Утім, намагаючись знайти аргументи для реалізації такого підходу, автор застосовує неузгоджені та суперечливі етнокультурні характеристики східного слов'янства. Так, він застосовує етнонім «руський» то як синонім слову «російський», то виключно як визначення українців та білорусів¹⁰⁹.

Загалом можна зауважити, що українська складова аргументації слугує елементом узагальнюючого висновку про те, що Росію не варто боятися саме тому, що там мало «надійного слов'янського елемента»¹¹⁰. То ж автор прагне переконати читача, що у випадку війни Росія зустріне з переважаючими силами інших слов'янських народів, які остаточно позбавлять її надій на лідерство:

«Якщо взяти стару Польщу з її 20 мільйонами населення, то воно в разі війни виставить 300 тисяч боєздатних чоловіків. Якщо проти Росії виступлять ще й 7 мільйонів іллірійців [хорватів. — Авт.] з 7 мільйонами богемців, моравів і словаків, то вийде перевага в 34 мільйони душ, які зможуть перетягнути до себе російське слов'янство»¹¹¹.

Зрештою А. Мавріціус підводить читача до провідної ідеї польських панславістів, а саме, що головним питанням слов'янства має бути польське¹¹². Загалом його аргументація спрямована на зображення саме польського національного руху гідним підтримки німецького світу, насамперед Пруссії, без якої західне слов'янство, на думку автора, не могло сподіватись на позитивні для себе наслідки майбутніх європейських

конфліктів. Саме тому цю працю слід розглядати насамперед як апеляцію до громадської думки та урядових кіл Пруссії, без чієї підтримки польський національний рух не зміг би досягти своїх політичних цілей.

Представники чеської складової загальнослов'янського культурного руху, стурбовані звинуваченнями у проросійських симпатіях та намірах, у пошуку спростувальних аргументів теж зверталися до української проблематики. Про це зокрема свідчить написана ще у 1842 році книга «Слов'яни, руси, германці. Їхні сучасні та майбутні взаємовідносини», яка теж побачила світ у Лейпцигу 1843 року¹¹³. Ця велика публіцистична праця мала виконати два головні завдання: маніфестувати історичне значення всього слов'янського світу та запевнити владу провідних держав німецького світу в лояльності їхніх підданих-слов'ян. У контексті обох завдань українському чинникові відводилася підпорядкована роль, яка втім суттєво відрізняється від інтерпретацій попередніх видань. Уже в заголовку книги постає прагнення автора відділити росіян від решти слов'янства та дослідити їх окремо. Тут, на відміну від А. Мавріціуса, автор дає набагато чіткішу етногеографічну характеристику східнослов'янського світу, поділяючи його на три різні народності: домінуючих великорусів, а також білорусів і малорусів або русинів, присвятивши останнім 10-сторінковий розділ «Малоруси»¹¹⁴. Утім, наводячи детальний опис географічних меж етнічної території українців, розглядаючи основні етапи історії, спосіб життя, мову та регіональні відмінності, автор доходить висновку, що найбільші досягнення українського народу залишились у минулому, тому питання про його значення для загальнослов'янського культурного розвитку ставити зарано. Водночас тут містяться яскраві характеристики національної культури українців, що підкреслюють їхню мовну та ментальну відмінність від росіян. Зокрема велику увагу приділено характеристикам народної і художньої літератури, наведено прізвища видавців народної поезії М.А. Цертелева, І.І. Срезневського, О.М. Бодяньського, М.О. Максимовича¹¹⁵. Тему українського козацтва в цьому розділі висвітлено як один із визначальних чинників політичної оцінки українців, що мав поєднати їхнє минуле з сучасністю через негативне ставлення до поляків та росіян:

«Всі ці волелюбні сини степів знали, наскільки небезпечні для них царі; то ж якби не божевільна політика Польщі, якби не принижував їхню гідність олігархічний аристократизм та фанатизм єзуїтів, козаки ніколи би добровільно не приєдналися до московитів, яким вони й досі бажають та приписують усе найгірше; так що «москаль» у всій південній Росії донині є одним із найбільш образливих слів»¹¹⁶.

Автор також піднімає питання про прагнення польської еміграції у Парижі знайти в українцях союзників по боротьбі з царською Росією, але

на відміну від ідеологів польського національного руху, наголошує не на спільному минулому, а на гнобленні царською владою у новітні часи¹¹⁷. Втім, наголошуючи на існуванні істотної відмінності між українцями та росіянами та припускаючи можливість спільних дій українців і поляків у разі польського повстання, автор робить це виключно з наміром довести відсутність причин для проросійських симпатій у західного слов'янства, до якого він належав. Красномовним свідченням цього є прикінцеве речення книги, що містить звернення до всіх німців:

«Велика й могутня Німеччина!» є вашою метою, і ми всією душею приєднуємося до гасла: «Велика й могутня Німеччина!» додавши лише: «Об'єднане, потужне, натхненне західне слов'янство! але в союзі з об'єднаною, великою та могутньою Німеччиною!»¹¹⁸

Ідея примирення слов'ян із німцями стала провідною і для заснованого 1843 року в Лейпцигу часопису “Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft” [«Щорічники слов'янської літератури, мистецтва й науки». — *Авт.*], який був задуманий як культурологічна трибуна для всіх слов'янських народів. Його засновником і видавцем був лужицький серб Ян Петер Йордан (1818–1891), який отримав вищу теологічну та філологічну освіту в Празі, після чого обійняв посаду викладача слов'янських мов і літератур у Лейпцизькому університеті, де працював до 1848 року, поки не був змушений її покинути та припинити видання цього щорічника¹¹⁹. Ідеологічною платформою цього видання була програма мирної конструктивної співпраці двох націй — слов'янської та німецької, в якій саме останній відводилася роль лідера, чиї здобутки мають засвоїти слов'яни для того, щоби досягти такого ж високого рівня розвитку культури й науки¹²⁰. Втім, запорукою такого прогресу мала стати активізація саме міжслов'янської культурно-наукової взаємодії у літературі, мовознавстві, етнографії та історіографії. Відповідно на сторінках цього видання мали бути представлені всі слов'янські культури, які би взаємозбагачувалися завдяки вживанню німецької мови, якою володіли освічені верстви австрійського слов'янства, до якого власне належали й українці. Варто зазначити, що на час підготовки часопису Ян Петер Йордан був добре відомим у Німеччині та Австрії літературним критиком — знавцем слов'янських літератур, мав широке коло знайомств у слов'янському світі, включаючи Йозефа Шафарика, професора Харківського університету Ізмаїла Срезневського, професора Московського університету Михайла Погодіна¹²¹. Його літературознавчі огляди починаючи з 1840 року друкували такі провідні німецькі та австрійські видання, як уже згадувана лейпцизька літературна газета “Blätter für literarische Unterhaltung” та празька літературна газета “Ost und West” [Схід і Захід. — *Авт.*]. Створений Я.П. Йорданом лейпцизький щорічник одразу викликав інте-

рес сучасників, свідченням чого є згадка про нього в розглянутій вище праці Антона Мавріціуса «Панславизм», де його названо друкованим органом усіх слов'ян¹²².

З огляду на те, що його створення ініціювали представники західних слов'ян, стурбовані політичними обвинуваченнями в сприянні російській експансії та проросійських симпатіях, видання Я.П. Йордана приділило російській тематиці суттєву увагу. Так, у кожному випуску цього видання містилися огляди російської художньої та наукової літератури, до якої утім зараховувалися й чимало українських авторів, зокрема Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) та Євген Гребінка (1812–1848). Загалом у журналі відобразилася недостатня визначеність німецьких і слов'янських інтелектуалів як щодо структурної будови слов'янського світу, так і шляхів досягнення його головних цілей.

Якщо учасники панславістського руху розглядали слов'янство як окрему націю або народ, що своєю чергою складався з народностей¹²³, то саме на цьому етапі виникало перше протиріччя, що мало свої витoki в попередньому столітті. Так, ще у 1771 році німецький історик і мовознавець Август Людвіг фон Шльоцер (1735–1809) у своїй «Загальній нордичній історії» поділив слов'ян на дев'ять головних народностей: росіян, поляків, богемців, полабських слов'ян, вендів, хорватів, боснійців, болгар та лужичан, кожна з яких розмовляла своєю мовою¹²⁴. Йозеф Шафарик 1840 року збагатив цей перелік, додавши до нього зокрема й українців, назвавши їх русинами на відміну від росіян. Утім, у німецькій науковій та художній літературі, а також офіційному вжитку Австрії на той час побутувало й чимало інших визначень-синонімів: «руснак», «русняк», «червонорус», поки зрештою розпорядженням галицького намісника ерцгерцога Фердинанда від 25 лютого 1843 року не було встановлено офіційну урядову назву русини (німецькою “Ruthenen». — *Авт.*), що мала відрізнити українців Галичини та Буковини від росіян¹²⁵. Утім, поняття «росіяни» у вжитку окремих учасників панславістського руху й після цього поширювалося на підросійських і австрійських українців, спричиняючи змішання понять. Отже, у німецькій літературній традиції початку ХІХ століття сформувався протиріччя, внаслідок якого австрійських українців визнали народом відмінним від поляків, але не могли остаточно визначити, чи є вони відмінними від росіян. На цьому етапі етнокультурна класифікація набувала політичного значення, оскільки визнання українців царської імперії окремим народом, рівним росіянам, ставило під сумнів офіційну російську доктрину єдиного російського народу. Водночас слов'янські мислителі в Австрії, спираючись на критерій наявності літературної мови як ознаку окремої нації, на той час ще дискутували, чи можна кваліфікувати твори українських письменників

рідною мовою як доказ існування літературної мови та, відповідно, статус українців як окремого слов'янського народу, а не частини іншого.

Водночас поява плеяди яскравих українських письменників і поетів у 1830-ті роки не тільки в Російській імперії, але і в австрійській Галичині, не залишилася непоміченою як слов'янськими, так і австрійськими спостерігачами. Так, віденські рецензенти альманаху «Русалка Дністрова» ще 1837 року назвали його «русинським (малоруським) літературним твором»¹²⁶. Характерно, що саме лейпцизькому виданню Яна Петера Йордана довелося стати трибуною, з якої гостра літературна дискусія щодо визнання насамперед галицьких українців представниками відмінного від росіян, культурно рівноправного народу набула загальнонімецького та загальнослов'янського масштабу.

Слід також зауважити, що на сторінках цього ж журналу знайшло відображення і прагнення українців царської Росії довести свою рівність іншим спорідненим народам, однак саме в цьому позиція видавця ймовірно зазнала російського впливу, що на прикладі рецензії П. Йордана [так підписував деякі свої німецькомовні публікації Ян Петер Йордан. — *Авт.*] на поему Тараса Шевченка «Гайдамаки» відзначив Іван Франко у 1886 році¹²⁷.

Характерно, що в негативному ставленні до цього твору саксонський рецензент близький до петербурзького колеги Віссаріона Белінського, який у 1842 році опублікував у петербурзькому часописі «Отечественные записки» негативну рецензію на цю шевченкову поему¹²⁸. Втім, якщо саме тоді В. Белінський змінив своє до того позитивне ставлення до української літературної традиції на протилежне, спрямувавши критику навіть на Григорія Квітку-Основ'яненка, то видання П. Йордана згодом віддало цьому українському літераторові належне, в некролозі відзначивши його твори «малоруською мовою»¹²⁹.

Втім, заочна дискусія щодо української проблематики була розгорнута спочатку навколо національно-культурної самодостатності українців Російської імперії. Вочевидь її спричинив узагальнюючий матеріал під назвою «Сучасний напрямок російської літератури», написаний на основі праць московського професора Шевирьова та підписаний ініціалами видавця часопису П. Йордана¹³⁰. Там роль «наївного та граціозного малоруського діалекту» зводилася виключно до збагачення російської літературної мови¹³¹.

Слід також зазначити, що використані в цій статті методологічні підходи, відповідно до програмових засад часопису, відводили українській мові виключно роль народної, а її народ-носій уважали таким, що не досяг культурного рівня народів із власними літературними мовами. Такий підхід, за яким українцям відводилася незначна питома вага в

культурному доробку слов'янства на відміну від культурно та політично домінуючих росіян, власне і спричинив багаторічну дискусію навколо національно-культурної самодостатності українців на сторінках часопису.

Уже в наступному його випуску було представлено протилежний погляд, відповідно до якого українці царської Росії аж ніяк не могли розглядатися як незначний етнокультурний чинник. Саме таку тезу аргументує автор рецензії на вже згадану працю «Слов'яни, руси, германці», який приховав своє ім'я під псевдонімом «Русин»¹³². Спочатку дорікнучи імперії Габсбургів за «пасивну політику» щодо слов'янства, він звинуватив імперію Романових у прагненні перетворити слов'янський світ на «всеслов'янську державу»¹³³. Саме виходячи з важливості протидії таким загрозам, він закидає авторові рецензованої праці применшення ролі українського чинника, принагідно критикуючи й визнаного авторитета Й. Шафарика за недостовірність його даних щодо етнічного складу населення Російської імперії. Опонуючи цим статистичним даним, згідно з якими росіян (великорусів) було майже 37 мільйонів проти лише 10 мільйонів українців (малорусів), він звертається до іншого, французького джерела, яке характеризує як більш надійне та достовірне, а саме до статистики Ж. Шніцлера¹³⁴. Відповідно де неї росіян налічувалося лише 16 мільйонів, тоді як «малорусів» — 12 мільйонів, що надавало їм разом із 6 мільйонами білорусів кількісну перевагу над росіянами. Втім, попри домінуючі на той час погляди більшості слов'янських ідеологів Австрії, не лише відсутність чисельної переваги, але й надто велика різниця в мові та ментальності, на думку автора рецензії, робили неможливим злиття росіян та українців з білорусами в одну державу:

«Останнім часом чеські та іллірійські [хорватські. — *Авт.*] вчені [...] відмовилися від ідеї злиття в одній державі, поділили весь слов'янський світ на чотири діалекти, з яких кожен має всі передумови для створення власної держави; і в їхній градації мало- та білорусам випадає бути частиною великої російської держави. Ми маємо намір довести, наскільки необережним і непрофесійним є такий підхід»¹³⁵.

Його критичної оцінки зазнають і представники польської емігрантської літератури, що орієнтувалися на ідеалізацію давніх відносин між Річчю Посполитою та українським козацтвом заради підготовки ґрунту для спільної боротьби з царською Росією:

«Нещодавно побачила світ низка творів, у яких не тільки змальована яскравими фарбами давня історія та союзи «корони» й козаків, але й поновлюється згадка про давню велич, блиск та силу шляхтичів на Україні, а Польща всюди зображується як батьківщина-мати України, з якою пов'язаний увесь розквіт та щастя цих земель, і нерідко вільно й відкрито висловлюється думка, що козаки мають приєднатися до поляків,

щоби як і в давнину, всіма силами разом протистояти спільному ворогові»¹³⁶.

Симптоматично, що після публікації такої гострої антитези російським поглядам на українців дискусія навколо української проблематики зазнала тривалої перерви, після чого перейшла до обговорення українських аспектів літературного процесу за межами імперії Романових, і насамперед розвитку народної та літературної мови українців Австрії. Спочатку дискусія розгорнулася навколо доцільності створення галицькими українцями власної літератури та літературної мови. Їх спричинила стаття «Доля галицько-російської мови та літератури», опублікована в п'ятому та шостому випусках часопису 1844 року, де літературну мову «галицьких росіян» було названо «південно-західною російською»¹³⁷. Її було написано за матеріалами варшавського слов'янофільського часопису «Dennica-Jutrzenka», який у 1842–1843 роках видавався викладачем місцевої гімназії Петром Дубровським¹³⁸. Утім, уже в тому ж шостому номері часопис опублікував заперечення такого підходу прихильником створення літературної мови на основі народної мови місцевого населення: «В Галичині для народу все більше пишуть русинською мовою»¹³⁹.

Після співставлення поглядів на літературний процес Галичини редакція перейшла до висвітлення іншого аспекту української проблематики, а саме до творчості представників «української школи» польської літератури, якій був присвячений розлогий «Огляд нової польської літератури до 1842 року» Карла Владіслава Запа¹⁴⁰. На відміну від учасника попередньої дискусії, цей автор не вважав за потрібне приховувати своє ім'я з декількох причин: чех за національністю, він отримав освіту в Москві, зумів стати впливовим чиновником галицького австрійського намісництва у Львові та зміг налагодити добрі стосунки з творчою українською молоддю; він також перебував у дружніх відносинах із Й. Шафариком, який на той час користувався високим авторитетом не тільки у слов'янському світі, але й у німецьких урядових колах (отримавши пропозицію міністра освіти Пруссії очолити кафедру слов'янських мов і літератур у Бреслау [Вроцлав]. — *Авт.*] ще у 1841 році)¹⁴¹. В його огляді було відображено й формування літературного напрямку, відомого як «українська школа», і насамперед охарактеризовано творчість Антоні Мальчевського, автора «українського оповідання «Марія» 1826 року, в якому засуджувалося «жахливе панування та свавілля олігархії у польському краї русинів»¹⁴². Подібні тенденції він констатує й у Северина Гощинського, зокрема в поезії «Канівський замок» 1828 року, присвяченій повстанню «руських селян» проти польської шляхти 1768 року. В цьому ж контексті згадується й польський поет Богдан Залеський, який оспівав героїзм давніх козаків та за високу художню цінність своїх

поетичних творів став «улюбленцем усього польського дворянства»¹⁴³. Демократичні тенденції рецензент відзначив у творі Міхала Грабовського про повстання «народу русинів» проти польської шляхти в Україні, а також у Міхала Чайковського, автора «Козацьких оповідань» 1837 року, романів «Вернигора» того ж року та «Гетьман України» 1841 року¹⁴⁴.

Що стосується дискусії навколо питання літературної мови галицьких українців, то її було продовжено вже наступного, 1845 року, спочатку автором під псевдонімом «галицький росіянин» у «Зауваженнях до статті «Доля галицько-російської мови й літератури» — проголошенням російської як єдиної літературної мови всіх східних слов'ян¹⁴⁵. Знадобився майже рік, поки редакція опублікувала опонуючі «Заперечення на зауваження до статті: Доля галицько-руської мови й літератури» автора під псевдонімом «Анонімус»¹⁴⁶, в якій формулювалися національно-культурні права корінного населення Східної Галичини: «Русинським письменництвом ми хочемо сприяти освіті [...] галицького народу та зробити його свідомим»¹⁴⁷. Апогеєм дискусії стала поява у дев'ятому номері того ж року статті «Становище русинів Галичини», поданої автором під псевдонімом «Гаврило-русин», який використовував львівський письменник, член «Руської трійці» Яків Головацький¹⁴⁸. У цій публікації висловлювалося обурення утисками національно-культурного розвитку корінного населення Галичини з боку поляків, унаслідок чого «серед усіх слов'янських народів русинський або малоруський перебуває в найгіршому становищі»¹⁴⁹, та висловлювалася надія виключно на добру волю Відня: «Австрія понад усе, якщо тільки вона цього хоче!»¹⁵⁰. Зрештою наступного року в рецензії на публіцистичну працю прихильника провідної ролі поляків у панславістському русі паризького професора Сіпрієна Робера «Два панславізми» редакція часопису привернула увагу до його примирливої тези, якою пропонувалося відсунути відповідь на питання про національну ідентичність галицьких русинів у далеке майбутнє: «лише майбутнє, час, коли самі русини зблизяться з тією чи іншою нацією, зможе прояснити цей сумнів»¹⁵¹.

Втім, ставлення німецької спеціалізованої преси до новітньої польської літератури, зокрема й «української школи», вже наприкінці 1842 року стало значно стриманішим¹⁵², і вже за три роки штутгартська літературна газета «Das Ausland» наголосила на суттєвому падінні інтересу до цього напрямку в Німеччині:

«Вплив творів еміграції останнім часом упав. А це в Парижі — Лелевель, Міцкевич, Красінський, Гошинський, Залевський, Словацький та Чайковський. Уже ніхто не шукає романів Чайковського [...]; забуто оспівувача степу Залеського, відчувши, що його основи поглинуло вчення месіанізму, й ніхто не думає про Словацького»¹⁵³.

Натомість властиве 1839–1840 рокам позитивне ставлення цього видання до польської проблематики, після суттєвого зниження цікавості до неї протягом наступних років, зрештою у 1845 році змінилося на негативне. Українську тематику почали представляти виключно матеріали німецьких та російських авторів, серед яких перші хоча й містили критичні зауваження щодо політики царської влади, але були позбавлені пропольських симпатій, тоді як останні концентрували увагу на ідилічних картинах України та відсутності туги за історичною Польщею.

Зокрема у квітні газета друкує описи України з подорожніх нотаток Йоганна Блазіуса, професора Каролінського колегіуму в місті Брауншвейг, в яких характеризуються її географічні межі та геологічні особливості, а також дається порівняльна характеристика росіян та українців, із зображенням останніх вільними людьми на противагу закріпаченим жителям півночі імперії. Окрім цього він намагається визначити й різницю їхніх національних характерів:

«Майже в усіх проявах на напрямках душі малорус є протилежністю московитові. У малорусу живе ніжне поетичне відчуття, схильність до сентиментальної романтики. У світогляді великоруса відсутні будь-які прояви романтики; його живий, практичний і реалістичний характер часто не розуміє спокійніших рис схильної до замкненості малоруської душі. [...] Великорус подобається сам собі у світі, який йому належить, і насолоджується цим повною мірою»¹⁵⁴.

Наприкінці року газета друкує опонууючий тезам Й. Блазіуса матеріал петербурзької газети «Северная пчела», де ідилічний опис України поєднується з апеляцією до відсутності в її жителів як войовничого характеру, так і туги за спільним із поляками минулим:

«Малорус розумний, чесний, спритний, хитрий, але дещо лінивий для думання та праці, його життя спостережницьке: війну він забув, промисловості не знає і знати не хоче; своє земне життя не бачить далі порогу. [...]

Дуже любить пісні про козаків, кохання, Хмельницького. Не може забути й мученика віри та незалежності своєї Батьківщини Наливайка, коронованого розпеченою короною та спаленого на розпеченому коні до попелу»¹⁵⁵.

Співставляючи підкреслене дистанціювання німецької ліберальної преси від ідейної підтримки польського національно-політичного руху 1845 року з позицією німецького панславістського органу Петера Йордана, варто відзначити в останньому іншу тенденцію, а саме прагнення балансувати між прихильниками пропольської та проросійської культурної орієнтації галицьких українців¹⁵⁶. Слід наголосити, що саме в цій дискусії з'являється теза про належність австрійських русинів до одного

народу з російськими малорусами, і саме з таких позицій тепер ведеться дискусія з прихильниками як пропольської, так і проросійської орієнтації українців-галичан¹⁵⁷. Уже в наступному 1846 році ця дискусія поступово набуває гострішого політичного звучання. Спочатку прихильник права галицьких українців на власну літературну мову під псевдонімом «Анонімус» не тільки висловився за створення літературної мови на основі народної, але й виступив проти використання щодо галичан визначення «росіяни», наполягаючи на вжитті виключно слова «русини»¹⁵⁸. Наприкінці ж року Яків Головацький висловив підтримку такій позиції, наголосивши на єдності австрійських та російських українців, гостро засудивши як гноблення польською аристократією, так і утиски з боку проросійськи налаштованого вищого греко-католицького духовництва¹⁵⁹.

Порівнюючи позиції провідного німецького ліберального та німецького слов'янського видань, варто зауважити, що зміна ставлення як до польської, так і до української проблематики була спричинена низкою внутрішньополітичних обставин. Зокрема, стосовно Німеччини визначальними були ліберальні реформи нового короля Пруссії Фрідріха Вільгельма IV, який починаючи з другої половини 1840 року зробив низку суттєвих кроків для ліквідації міжнаціональних протиріч у провінціях із польським населенням. Вже у перші роки свого правління він дозволив створити кафедри слов'янських мов і літератур в університетах Берліна та Бреслау [Вроцлава. — *Авт.*], а також забезпечив перехід на двомовну шкільну освіту в Сілезії¹⁶⁰. Характерно, що для підготовки таких заходів був залучений визнаний слов'янський авторитет Йозеф Шафарик, який у січні 1841 року взяв участь у нараді щодо створення у пруських університетах кафедр слов'янських мов і літератур¹⁶¹. Слід відзначити, що таку кафедру, створену в 1842 році в університеті міста Бреслау, очолив ординарний професор чех Ф.Л. Челаковський, а в Берлінському університеті у 1843 році — приват-доцент поляк Олександр Цибульський¹⁶². Водночас Фрідріхові Вільгельму IV вдалося зняти напругу у відносинах із Францією, внаслідок чого німецька громадська думка почала втрачати інтерес до польського національно-культурного руху, в якому вона до цього бачила союзника в боротьбі за демократичні перетворення Німеччини. Свою роль зіграла й політика царської Росії, спрямована на протидію пропольським та антиросійським настроям німецької ліберальної громадськості.

Подібні тенденції проявилися і в політичному житті Австрії, де зростання антигерманських тенденцій польського національно-культурного руху змусило віденській уряд у 1843 році відійти від орієнтації на поляків та віддати перевагу підтримці українців східної Галичини¹⁶³. Така зміна політичного курсу протягом наступних років поступово відобразилася й

на редакційній політиці «Щорічників слов'янської літератури, мистецтва і науки» П. Йордана, де наприкінці 1845 року суттєво посилюється вплив ідеології національної самодостатності корінного населення як Галичини, так і Наддніпрянщини Якова Головацького.

Втім, найбільший вплив на сприйняття української проблематики в німецькій публіцистиці та громадській думці справило антиавстрійське повстання у Краківській республіці в лютому 1846 року, після якого німецькі ліберали та демократи майже остаточно втратили симпатії до польського національного руху¹⁶⁴. Ідеї та художні образи польської літературної школи, зокрема її українського компоненту, принаймні на десятиліття втратили зацікавленість німецької читацької аудиторії. Водночас не можна не зазначити, що стимульована польськими літераторами кінця 1830-х — початку 1840-х років актуалізація української проблематики в Німеччині започаткувала там хвилю інтересу до українського народу, який саме польські митці першими зобразили як потенційно могутній чинник, здатний надати політичної переваги тому, хто зможе ним скористатись. Підстави для такого висновку дає поява низки праць німецьких авторів, чиєю головною метою було дати власну оцінку культурному та політичному значенню українського народу.

Важливо зазначити, що перші такі праці з'явилися внаслідок особистого ознайомлення німецьких спостерігачів і дослідників з Україною під час їхніх подорожей наприкінці 1830-х — на початку 1840-х років та були опубліковані у формі подорожніх нотаток. Йдеться насамперед про «Подорожі внутрішньою Росією. Україна. Малоросія» Йоганна Георга Коля 1840 року, «Подорож європейською частиною Росії у 1840-1841 роках» Йоганна Блазіуса, «Дослідження внутрішнього становища, життя народу й насамперед земельного устрою Росії» Августа барона фон Гакстгаузена 1847 року та «Подорож західною та південною європейською Росією у 1855 році» Олександра Петцольда, в основу якої лягли матеріали його подорожей починаючи з 1847 року¹⁶⁵. Характерно, що перші дві містять наочні ознаки політичного інтересу до українського народу, тоді як наступні хоча й мають переважно етнографічно-описовий характер, але з'явилися значною мірою завдяки актуалізації цієї тематики на початку 1840-х. Прагнення німецьких авторів розробити власний підхід до висвітлення української проблематики проявилось і в інших жанрах, зокрема в поезії та науковій літературі першої половини XIX століття.

Так уже за три роки після виходу збірника українських поезій А. Мавріціуса німецький філолог, поет і перекладач Фрідріх Боденштедт підготував видання власних перекладів українських історичних пісень «Поетична Україна», який побачив світ у 1845 році у штутгартському

видавництві барона фон Котта¹⁶⁶. Втім, з ідейно-політичного боку видання Фр. Боденштедта слід розглядати радше як антитезу першому, оскільки він прагне дистанціюватися від однобічної ідейної орієнтації А. Мавріціуса та рівновіддалено сприймати слов'янські національні культури. Так у збірнику «Поетична Україна», на відміну від праць А. Мавріціуса, відсутні гострі політичні алюзії, оскільки авторська позиція ґрунтувалася на прагненні облишити героїчну козацьку традицію минулого та не проводити паралелей між нею й сьогоденням¹⁶⁷.

Для Боденштедта справа пізнання української культури була спільним завданням польських, українських та російських літераторів. Він цінував внесок поляків Адама Чарноцького, Венцеслава Залеського, Міхала Грабовського й Тадея Лади-Заблоцького, українця Михайла Максимовича, росіян Олександра Афанас'єва (Чужбинського), Ніколая Полевого та князя Цертелева у пропаганду української народної поезії¹⁶⁸. Незважаючи на вживання окремих польських чи російських стереотипів (на кшталт «малоруська мова — дочка польської та російської» або визначення гетьмана Івана Мазепи як «зрадника»), він характеризує українців як народ, що «зберіг свою неповторність та національні риси»¹⁶⁹. У характеристиці історичного минулого цього народу він звертається до німецько-французької традиції XVIII століття, називаючи козаків «лицарями», а їхню спільноту «войовничою республікою»¹⁷⁰. Загалом сприйняття українців Фр. Боденштедтом відповідає духові епохи Романтизму:

«Нехай наче вітром розвіються їхні яскраві жалібні пісні, досягнуть німецьких земель та розкажуть німцям, як колись жили й боролися діти України!»¹⁷¹

Зважаючи на те, що збірник був підготовлений у 1844 році під час подорожі автора Північним Кавказом та землями чорноморських і кубанських козаків, він втілює прагнення знайти компроміс між німецьким романтичним сприйняттям української культури та російською тенденцією лояльного зображення історичного минулого України.

Наприкінці 1840-х років німецька історіографія через опонування польському та російському ідеологічному впливові демонструє тенденцію збереження та модернізації власних методологічних підходів до осмислення української проблематики. Так, один із найвідоміших німецьких істориків XIX століття, дослідник Російської імперії Ернст Германн (1812–1884) у розділі «Малоруські козаки» своєї «Історії російської держави» 1846 року продовжує традицію висвітлення теми козацької державності, «малоруської держави воїнів — дніпровських козаків» як окремого розділу історії¹⁷². Попри використання фактологічних даних польського історика Йоахіма Лелевеля, він утримався від властивих останньому політизованих коментарів, обравши метод нейтральної констатації історичних фактів.

У дискусії з польською історіографічною традицією формувалася й німецька демократична історична школа. Це наочно проявилось в розділі «Мазепа» «Історії Петра Великого» Едуарда Пельца, де однаково критично інтерпретується діяльність як царя Петра I, так і гетьмана Івана Мазепи: обидвох німецький історик звинувачує в деспотизмі та аморальності: «Таким чином військовий деспотизм Росії отримав перемогу над своїм аналогом»¹⁷³. На відміну від Фрідріха Боденштедта й Ернста Германна, Едуард Пельц проводив паралель між минулим і сучасним та піддав критиці сучасну йому Росію за замовчування деспотичних явищ правління Петра I¹⁷⁴.

Підсумовуючи значення півстолітнього розвитку уявлень про Україну та українців у Німеччині, варто відзначити їх поступове розширення та поглиблення під впливом політичних обставин. Інтерес до українського чинника у Пруссії, Саксонії, Баварії та низці менших німецьких держав був спричинений сукупністю внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів, серед яких головну роль відігравали потреби реагувати на вимоги польського національного руху, об'єднавчого культурологічного руху слов'ян Дунайської монархії та на загрозу російської політичної експансії, приховану ідеєю слов'янської єдності. Втім, саме зі сподіваннями польського національного руху здобути підтримку українців через ідеалізацію історичного минулого та презентувати такий антиросійський союз громадській і політичній думці Європи пов'язане суттєве зростання інтересу до українців у Німеччині у другій чверті XIX століття. Сприйняття української культури в контексті розвитку слов'янського культурно-просвітницького руху імперії Габсбургів також було пов'язане з політикою Відня в польському питанні. Втім, орієнтація польського національного руху на збройне протистояння в Австрії та Пруссії на початку 1840-х років позбавила його підтримки німецької громадськості й ознаменувала кінець епохи романтичного сприйняття поляків та українців, започаткованої напередодні повстання 1830–1831 років. Революційні події «весни народів» 1848–1849 років остаточно змусили німецькі монархії розглядати слов'янські національно-культурні рухи як потенційно небезпечні політичні чинники, що призвело й до суттєвого зниження інтересу до української проблематики. Втім, напрацьований протягом першої половини XIX століття досвід дослідження України створив суттєвий заділ для її подальшого вивчення в інтересах як зовнішньої, так і внутрішньої політики держав німецького світу.

---

¹ **Подяка:** Це дослідження стало можливим завдяки проведеній у Німеччині евристичній роботі за підтримки Німецького дослідницького співтовариства (Deutsche Forschungsgemeinschaft, скорочено DFG).

² Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2000. 386 с.; Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1941. 290 S.; Кулінич І.М. Німецькі автори про Україну. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. Вип. 4. С. 123–132; Kappeler A. Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie. *Österreichische Osthefte*. 2000. Heft ¾. S. 162–179.

³ Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). Київ: Наукова думка, 1963. 260 с.; Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen, Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970. S. 29–31; Zilinskyj O. Die ukrainische Volksdichtung in frühen deutschen Übersetzungen und Paraphrasen. *Winter Eduard, Jarosch Günther (Hrsg.) Der Revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko 1814–1861*. Berlin (o): Akademie-Verlag, 1976. S. 93–114; Mark R.A. Johann Christian von Engel (1770–1814) als Historiograph der Ukraine. *Zeitschrift für Osrforschung*. Heft 36. 1987. S. 191–201; Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang, 1997. 324 S.; Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. S. 40–45.

⁴ Engel J.Ch. von. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle: Gebauer, 1796. S. 396; Möller J.W. Reise von Warschau nach der Ukraine im Jahr 1780 und 1781. Herzberg am Harz 1804. S. 348; Haxthausen A.F. von. Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländliche Einrichtungen Rußlands. Teil 2. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung, 1847. S. 584; Petzholdt A. Reise im westlichen und südlichen europäischen Rußland im Jahre 1855. Leipzig: Hermann Fries, 1864. 455 S.

⁵ Babinski Hubert M. The Mazeppa Legend in European Romanticism. New York; London: Columbia University Press, 1974. 174 p.; Zymomrja M. Die Rezeption Taras Ševčenkos im deutschen Sprachgebiet bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. *Winter Eduard, Jarosch Günther (Hrsg.) Der Revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko 1814–1861*. Berlin (o): Akademie-Verlag, 1976. S. 115–134; Симоненко П., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX — початок XX ст. Київ: Либідь, 2007. С. 704.

⁶ Hösch E. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contact. *H.-J. Torke, J.-P. Himka [Edit.] German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Edmonton; Toronto, 1994. P. 1–9.

⁷ Kiow. *Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations- Lexicon. Neue Ausgabe*. Bd.1: A–M. Grätz: Johann Andreas Kienreich, 1805. S. 1097–1098; Reussen. *Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations- Lexicon. Neue Ausgabe*. Bd. 2: N–Z. Grätz: Johann Andreas Kienreich, 1805. S. 489–490; Russland. *Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations-Lexicon*. Bd. 2. S. 490–493; Russen. *Karl Friedrich Köppen, Samuel Christoph Wagener. Universal-Lexicon der Völker- und Ländergeschichte, von der ältesten bis auf die gegenwärtige Zeit*. Bd. 3: J–P. Berlin: Buchhandlung des Kommerzienrathe Maßdorff, 1806. S. 29–42, 110–112; Kiow. *Wolfgang Jäger, Konrad Mannert. Geographisch — historisch — statistisches Zeitungs-Lexikon*. Bd. 2: J–Q. Nürnberg: Ernst Christoph Gratenauer, 1806. S. 90–91; Russland. *Wolfgang Jäger, Konrad Mannert. Geographisch — historisch — statistisches Zeitungs-Lexikon*. Bd. 3: R–Z. Landshut: Philipp Krüll, 1811. S. 131–137; Kiow. *J.H. Sperl. Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations-Lexicon*. Grätz: Johann Andreas Kienreich, 1814. Bd. 1: A–L. 1749 S.; Rußland. *J.H. Sperl. Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations- Lexicon*. Bd. 2: M–Z. Grätz: Johann Andreas Kienreich, 1814. S. 893–894; Rußland. *Conversations-Lexicon oder encyc-*

lopädisches Handwörterbuch der gebildeten Stände. Neue Ausgabe. Bd. 7: St–Z. Stuttgart: A.F. Macklot, 1819. 544 S.

⁸ Ukraine. *Johann Hübner. Reales Staats- Zeitungs und Conversations-Lexicon.* Bd. 2: N–Z. S. 1101; Ukräne. *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände.* Bd. 5. Altenburg; Leipzig: F.A. Brockhaus, 1817. 309 S.; Ukräne. *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch der gebildeten Stände. Neue Ausgabe.* Bd. 7: St–Z. 544 S.

⁹ Vkraine. *Wolfgang Jäger. Geographisch- Statistisches Zeitungs-Lexicon. Zweite Auflage.* Bd. 2. Nürnberg: Ernst Christoph Grattenauer, 1793. 641 S.; Ukraine. *Johann Hübners Reales Staats- Zeitungs- und Conversations-Lexicon. Neue verbesserte Auflage.* Leipzig: Gleditsche Buchhandlung, 1795. 1064 S.; Ukraine. *Johann Hübners reales Staats- Zeitungs- und Conversations-Lexicon. Neue verbesserte Ausgabe.* Bd. 2. Leipzig: Gleditsche Buchhandlung, 1805. 1102 S.

¹⁰ Ukräne. *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände. Vierte Original-Auflage.* Bd. 5. Altenburg und Leipzig: F.A. Brockhaus, 1817. S. 309; Ukräne. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für gebildete Stände. Fünfte Original-Auflage.* Bd.10. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1822. S. 202–203; Ukraine. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. (Conversations-Lexicon.) In zehn Bänden. Sechste Original-Auflage.* Bd. 10: To–Z. Leipzig: J.H. Brockhaus. 1824. 185 S. Тут і далі переклад виконано автором статті.

¹¹ Kosaken. *Karl Friedrich Köppen, Samuel Christoph Wagener. Universal-Lexicon der Völker- und Ländergeschichte, von der ältesten bis auf die gegenwärtige Zeit.* Bd. 3: J–P. Berlin: Buchhandlung des Kommerzienrathe Maßdorff, 1806. S. 111; Russen. *Karl Friedrich Köppen, Samuel Christoph Wagener. Universal-Lexicon der Völker- und Ländergeschichte, von der ältesten bis auf die gegenwärtige Zeit.* Bd. 4: R–Z. Berlin: Buchhandlung des Kommerzienrathe Maßdorff, 1806. 34 S.

¹² Rußlands Geschichte. *F.A. Rüder. Johann Hübner's Zeitungs- und Conversations-Lexicon.* Bd. 3: M–R. Leipzig: Johann Fr. Gleditsch, 1826. S. 883–884.

¹³ Ukraine. *Universal-Lexicon oder vollständiges enzyklopädisches Wörterbuch herausgegeben von H.A. Pieper, P.S. Major a. D.* Bd. 18. Altenburg: Literatur-Comptoir, 1835. S. 353–354.

¹⁴ Russinen. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Achte Originalauflage.* Bd. 11. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1836. S. 476–477.

¹⁵ Slawische Literatur. *Conversations-Lexicon der Gegenwart. In vier Bänden.* Bd. 4. Teil 1: P–S. Leipzig: F.A. Brockhaus. 1840. 1142 S.

¹⁶ Ukraine. *Bilder-Konversations-Lexicon für das deutsche Volk.* Bd. T. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1841. 511 S.

¹⁷ Rußland. *Conversations-Lexicon der Gegenwart. In vier Bänden.* Bd.4. Teil. 1: P–S. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1840. 709 S.

¹⁸ Kleinrußland. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Conversations-Lexicon. Neunte Originalauflage. In funfzehn Bänden.* Bd. 8: Kaaba — Ligne. Leipzig: J.A. Brockhaus, 1845. S. 244–245.

¹⁹ Russinen. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Conversations-Lexicon. Neunte Originalauflage.* Bd. 12: Regalien — Schottische Philisophie, Leipzig: F.A. Brockhaus, 1847. 337 S.

²⁰ Ukraine. *Allgemeine deutsche Real-Enzyklopädie für die gebildeten Stände. Neunte Originalauflage.* Bd. 12. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1847. 475 S.

²¹ Ukraine. *Dr. Johann Georg Krünitz's Ökonomisch-technologische Encyklopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirtschaft, und der Kunstgeschichte, in alphabetischer Ordnung. Früher fortgesetzt von Friedrich Jakob und Heinrich Gustav Floerke,*

und jetzt von Johann Wilhelm David Korth, Doktor der Philosophie, und Karl Otto Hoffmann. — Hundert und deri und neunzigster Theil. Berlin, 1847. S. 545–556.

²² Rudolf Kötzschke-Kretschmar. Sächsische Geschichte. Frankfurt am Main: Wolfgang Weidlich, 1965. 453 S.; Karl Czok (Hrsg.) Geschichte Sachsens. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1989. 624 S.; Simone Lässig; Karl Heinrich Pohl (Hrsg.) Sachsen im Kaiserreich. Politik, Wirtschaft und Gesellschaft im Umbruch. Dresden: Sächsische Landeszentrale für politische Bildung, 1997. 412 S.; Reiner Groß. Geschichte Sachsens. Dresden; Leipzig: Sächsische Landeszentrale für politische Bildung, 2007. 336 S.

²³ Mazeppa. *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für gebildete Stände*. 6. Original-Auflage. Bd. 6. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1824. S. 224–225.

²⁴ Mazeppa. *Bilder-Konversations-Lexicon für das deutsche Volk*. Bd. 3. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1839. 90 S.

²⁵ Mazeppa. *Allgemeine deutsche Real-Enzyklopädie für die gebildeten Stände*. Neunte Originalauflage. Bd. 9. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1846. S. 427–428.

²⁶ Kohl J.G. Charkow und die Ukraine. *Das Ausland*. Nr. 335. 1. Dezember 1839. S. 1337–1339.

²⁷ Kohl J.G. Reisen im Innern von Rußland. Die Ukraine. Kleinrußland. Dresden; Leipzig, 1841. 400 S.

²⁸ Haxthausen A.F. von. Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländliche Einrichtungen Rußlands. Theil 2. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung, 1847. 584 S.

²⁹ Flüchtige Reise durch Kleinrußland. (Aus Wsewolochski's Reise durch Südrußland, die Krim u. s. w.). *Das Ausland*. Nr. 355. 21. Dezember 1839. S. 1417–1418.

³⁰ Flüchtige Reise durch Kleinrußland. (Aus Wsewolochski's Reise durch Südrußland, die Krim u. s. w.) (Schluss). *Das Ausland*. Nr. 356. 22. Dezember 1839. S. 1422–1423.

³¹ Die Melonengärten der Tataren und Kleinrussen. *Das Ausland*. Nr. 364. 30. Dezember 1839. S. 1453–1454.

³² Die Melonengärten der Tataren und Kleinrussen (Schluss). *Das Ausland*. Nr. 365. 31. Dezember 1839. S. 1459–1462.

³³ Rezension auf „Polnische Volkssagen und Märchen, Aus dem Polnischen des K.W. Woycicki von Friedrich Heinrich Lewestam“ (Berlin: Schlesinger, 1839). *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 37. Donnerstag, 6. Februar 1840. S. 147–148.

³⁴ Idem.

³⁵ Kohl J.G. Die Ruthenen oder Russnaken in Galizien. (Schluss). *Das Ausland*. Nr. 65. 5. März 1840. S. 258–259.

³⁶ Gordon A. Craig. Europe, 1815–1914. Hinsdale, Illinois: The Dryden Press Inc., 1972. P. 46.

³⁷ Ausflug von Petersburg nach Kleinrußland (Aus der nordischen Biene. Nr. 68–70). *Das Ausland*. Nr. 130. 9. Mai 1840. S. 518–519.

³⁸ Ausflug von Petersburg nach Kleinrußland (Fortsetzung). *Das Ausland*. Nr. 131. 10. Mai 1840. S. 523–524.

³⁹ Ausflug von Petersburg nach Kleinrußland (Schluss). *Das Ausland*. Nr. 132. 11. Mai 1840. S. 526–527.

⁴⁰ Kohl J.G. Poltawa und Kleinrußland. *Das Ausland*. Nr. 168. 16. Juni 1840. S. 669–670.

⁴¹ Kohl J.G. Poltawa und Kleinrußland (Fortsetzung). *Das Ausland*. Nr. 169. 17. Juni 1840. S. 674–675.

⁴² Op. cit. S. 675.

⁴³ Kohl J.G. Poltawa und Kleinrußland (Fortsetzung). *Das Ausland*. Nr. 170. 18. Juni 1840. S. 678–679.

⁴⁴ Op. cit. S. 679.

⁴⁵ Kohl J.G. Poltawa und Kleinrußland (Fortsetzung). *Das Ausland*. Nr. 171. 19. Juni 1840. S. 682–683.

⁴⁶ Die russische Literatur und ihre gegenwärtigen Richtungen. Zweiter Artikel. *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 177. Donnerstag, 25. Juni 1840. S. 713–716.

⁴⁷ Über Schafarik's Slawische Altertümer. *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 180. Sonntag, 28 Juli 1840. S. 726–727.

⁴⁸ Jordan J.P. Über kleinrussische Volkspoesie. *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 249. Sonnabend, 5. September 1840. S. 1001–1003.

⁴⁹ Op. cit. S. 1003.

⁵⁰ Jordan J.P. Über kleinrussische Volkspoesie. *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 250. Sonntag, 6. September 1840. S. 1005.

⁵¹ Jordan J.P. Über kleinrussische Volkspoesie. *Blätter für Literarische Unterhaltung*. Nr. 251. Montag, 7. September 1840. S. 1009.

⁵² Jordan J.P. Die polnische Literatur im Jahre 1841. (Fortsetzung) Posen. Die Emigration. Das Kosakentum. *Das Ausland*. Nr. 187. 6 Juli 1842. S. 745–747.

⁵³ Jordan J.P. Die polnische Literatur im Jahre 1841. Der dritte und letzte Brief. (Schluss.). *Das Ausland*. Nr. 188. 7 Juli 1842. S. 750–751.

⁵⁴ «Українська школа» в польській літературі виникла наприкінці 1820-х років, напередодні Листопадового повстання 1830 р. як елемент його ідеологічної підготовки, й була представлена передусім молодими письменниками-поляками — вихідцями з Поділля та Волині, на власному досвіді обізнаних із життям українського населення цих територій. Головною ідеологічною метою цієї школи було сприяння примиренню поляків з українцями, які мали стати важливим союзником Польщі у справі боротьби проти царської Росії. До перших творів цієї школи належать оповідання «Марія» Антоні Мальчевського 1826 року, поезія «Канівський замок» Северина Гоцинського 1828 року та поема «Вернигора» 1830 року Йоахіма Лелевеля, відомого також як представника демократичного табору польської історіографії. Наприкінці 1830-х років представник цієї школи поет Міхал Чайковський зобразив українське козацтво як приклад демократизму й закликав до польсько-українського братерства у «Козацьких повістях» 1837 року та романі «Вернигора» 1838 року. Див.: George G. Grabowicz. *Ukraina. Jozefa Bachorz, Alina Kowalczykowa [red.] Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolynskich wydawnictwo, 1991. S. 977–981.

Загалом німецька ліберальна преса давала цій школі позитивну оцінку як «новому поетичному напрямку найкращої польської молоді». Див.: Rückbliche. *Russland* (Fortsetzung). *Das Ausland*. Nr. 353. 19. Dezember 1842. S. 1411.

⁵⁵ Handelsman Marcelli. *Czartoryski*. Tom I. Warszawa: Nakładem Towarzystwa naukowego Warszawskiego, 1948. S. 219–246.

⁵⁶ Handelsman M. *Czartoryski*. Tom I. S. 245; Миллер А.И., Долбилов М.Д. Повстанческая эмиграция. *Historia Rossica. Западные окраины Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. С. 112–113.

⁵⁷ Handelsman M. *Czartoryski*. Tom I. S. 246.

⁵⁸ Op. cit. S. 236.

⁵⁹ Handelsman M. *Czartoryski*. Tom II. Warszawa: Nakładem Towarzystwa naukowego Warszawskiego, 1949. S. 50.

⁶⁰ Grünberg K., Sprenkel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. S. 121–122, 125; Marcelli Handelsman. *Czartoryski*. Tom II. S. 180.

⁶¹ Handelsman M. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu naukowego, 1937. S. 105.

⁶² Handelsman M. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. Warszawa: Prace Ukrainskiego Instytutu naukowego, 1937. 175 s.

⁶³ Op. cit. S. 98.

⁶⁴ *Deutschland und Rußland*. Mannheim: Verlag von Heinrich Poss, 1839. 320 S.

⁶⁵ Op. cit. S. 311–314.

⁶⁶ Op. cit. S. 40.

⁶⁷ Op. cit. S. 315.

⁶⁸ Op. cit. S. 300.

⁶⁹ Kohn H. *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1953. P. 13–27; Kimball Stanley B. *The Austro-Slav Revival: A Study of Nineteenth-Century Literary Foundations. Transactions of the American Philosophical Society. New Series. Volume 63. Part 4*. Philadelphia, 1973. P. 8–74; Djuric-Miloikovic J. *Panslavism and National Identity in Russia and in the Balkans 1830–1880: Images of the Self and Others*. Boulder: East-European Monographs, 1994. P. 2–14.

⁷⁰ Petrovich M.B. *The Emergence of Russian Panslavism 1856–1870*. New York: Columbia University Press, 1956. P. 21.

⁷¹ *Die slawischen Völker und ihr Verhältnis zu Deutschland. Deutsche Vierteljahrschrift*. 1840. Heft 4. Nr.12. S. 81–107.

⁷² Op. cit. S. 81–82, 106.

⁷³ Op. cit. S. 85–96.

⁷⁴ Op. cit. S. 85, 90.

⁷⁵ Op. cit. S. 92.

⁷⁶ Op. cit. S. 93.

⁷⁷ Op. cit. S. 96.

⁷⁸ Op.cit. S. 99.

⁷⁹ Op. cit. S.106.

⁸⁰ Op. cit. S. 96.

⁸¹ *Die Ruthenen. Allgemeine Zeitung. (Augsburg)*. Nr. 72. Beilage 13 März 1841.

⁸² Grabowicz George G. *Ukraina. Słownik literatury polskiej XIX wieku. Pod redakcją Jozefa Bachorza i Aliny Kowalczykowej*. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo, 1991. S. 978.

⁸³ Czajkowski M. *Wernyhora, der Seher im Grenzlande. Geschichtliche Erzählung aus dem Jahre 1768*. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1841. S. 260; Czajkowski M. *Wernyhora, der Seher in der Ukraine. Historische Erzählung aus dem Jahr 1768. Aus dem Polnischen übersetzt von Gustav Diezel*. Stuttgart: Verlag der Franckh'schen Buchhandlung, 1843. S. 231.

⁸⁴ *Wernyhora's Prophezeiungen. (Aus dem polnischen Tageblatte „der Patriot“)*. *Das Ausland*. Nr. 54. 23 Februar 1831. S. 215–216.

⁸⁵ Ibid. S. 216.

⁸⁶ Ibid. S. 260.

⁸⁷ Czajkowski M. *Wernyhora, der Seher im Grenzlande*. Leipzig 1841. S. 254–255.

⁸⁸ Ремер К. К вопросу о формировании представлений об Украине в Германии XIX–XX века. *Б.М. Туполев (Ред.) Россия и Германия*. Москва, 2001. Вып. 2. С. 113.

⁸⁹ Zilinskyj O. *Die ukrainische Volksdichtung in frühen deutschen Übersetzungen und Paraphrasen. Eduard Winter, Günther Jarosch (Hrsg.) Der Revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko 1814–1861*. Berlin (o): Akademie-Verlag, 1976. S. 94. Див. також: Čyževskyj D., *Ukrainische Lieder von Anton Mauritius. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin*. Bd. II. 1929. S. 214–217.

⁹⁰ Mauritius A. *Ukrainische Lieder*. Berlin, 1841. S. 72.

- ⁹¹ Op. cit. S. 1. Тут і далі віршований переклад із німецької українською виконаний автором статті.
- ⁹² Op. cit. S. 14.
- ⁹³ Op. cit. S. 14.
- ⁹⁴ Op. cit. S. 70–71.
- ⁹⁵ Op. cit. S. 72.
- ⁹⁶ Handelsman M. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. S. 105.
- ⁹⁷ Op. cit. S. 71.
- ⁹⁸ Mauritius A. *Literatur- und Kultur-Epochen seit dem Jahre 1831 in kürze dargestellt*. - Posen: Verlag der Gebrüder Schert, 1843. 210 S.
- ⁹⁹ Op. cit. S. 27–53.
- ¹⁰⁰ Op. cit. S. 1.
- ¹⁰¹ Op. cit. S. 208
- ¹⁰² Op. cit. S. 209.
- ¹⁰³ Op. cit. S. 45.
- ¹⁰⁴ Op. cit. S. 52.
- ¹⁰⁵ Op. cit. S. 48.
- ¹⁰⁶ Mauritius A. *Der Panslawismus. Eine Improvisation als Sendschreiben an den Grafen Adam Gurowski*. Leipzig: Robert Binder, 1843. 47 s.
- ¹⁰⁷ Йшлося про публіцистичну працю Адама Гуровського “*Quelques pensées sur l’avenir des Polonais 1841*” [Декілька міркувань щодо майбутнього поляків. — *Авт.*]. Див.: Handelsman Marcell. *Czartoryski*. Tom II. S. 163–164.
- ¹⁰⁸ Mauritius A. *Der Panslawismus*. S. 28.
- ¹⁰⁹ Op. cit. S. 11.
- ¹¹⁰ Op. cit. S. 31.
- ¹¹¹ Op. cit. S. 31–32.
- ¹¹² Op. cit. S. 34.
- ¹¹³ *Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft*. Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1843. 237 S. Слід зауважити, що співробітникам Державної бібліотеки Берліна — Культурного надбання Пруссії — вдалося встановити лише прізвище автора — Немет.
- ¹¹⁴ Op. cit. S. 110–119.
- ¹¹⁵ Op. cit. S. 117.
- ¹¹⁶ Op. cit. S. 115.
- ¹¹⁷ Op. cit. S. 118–119.
- ¹¹⁸ Op. cit. S. 237.
- ¹¹⁹ Kunze Peter. *Geschichte der Sorben*. Bautzen: Domowina-Verlag, 1995. S. 46.
- ¹²⁰ *Der Panslawismus. Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1843. Heft 1. S. 1–4.
- ¹²¹ Zymomrja M. *Die Rezeption Taras Ševčenkos im deutschen Sprachgebiet bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution*. *Winter Eduard, Jarosch Günther (Hrsg.) Der Revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko 1814–1861*. Berlin (o): Akademie-Verlag, 1976. S. 115–136.
- ¹²² Mauritius A. *Der Panslawismus*. S. 37–38.
- ¹²³ *Der Panslawismus. Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1843. Heft 2. S. 91–95.
- ¹²⁴ Petrovich M.B. *The Emergence of Russian Panslawism 1856–1870*. P. 19.
- ¹²⁵ Handelsman M. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. S. 60.

- ¹²⁶ Neuigkeiten. Aus der literarischen Welt. *Allgemeine Theaterzeitung*. Heft 114. 8. 6. 1837. Цит. за: Marinelli. Op. cit. S. 76.
- ¹²⁷ *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1843. Heft 1. S. 81; M. Zymomrja. Op. cit. S. 116.
- ¹²⁸ Prijma F. Ja. Sevchenko un die russische Literatur. *Winter Eduard, Jarosch Günther (Hrsg.) Der Revolutionäre Demokrat Taras Sevchenko 1814–1861*. Berlin (o): Akademie-Verlag, 1976. S. 44.
- ¹²⁹ Grigorij Fedorovic Kwitka. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1847. Heft 6. S. 199–202.
- ¹³⁰ J.P. Gegenwärtige Richtung der russischen Literatur. Nach Prof- Schewirjew. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1843. Heft 1. S. 58–61.
- ¹³¹ Op. cit. S. 58–59.
- ¹³² Ein Russine. Rezension: Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1843. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1843. Heft 4. S. 188–197.
- ¹³³ Op. cit. S. 188, 190.
- ¹³⁴ Schnitzler J.H. La Russie, la Pologne et la Finlandie, tableau statistique géographique et historique de toutes les parties de la Monarchie Russe prises isolément. Paris 1835. Цит. за: Ein Russine. Rezension: Slawen, Russen, Germanen. S. 192.
- ¹³⁵ Ein Russine. Rezension: Slawen, Russen, Germanen. S. 193.
- ¹³⁶ Op. cit. S. 195–196.
- ¹³⁷ Das Schicksal der galizisch-russischen Sprache und Literatur. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1844. Heft 5. S. 183–185; 1844. Heft 6. S. 206–210. Див. також: Handelsman Marcell. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. S. 90–91.
- ¹³⁸ Kunze P. Jan Arnošt Smoler. Ein Leben für sein Volk. Bautzen: Domowina-Verlag, 1995. S. 74.
- ¹³⁹ Russinische Literatur in Galizien. *Jahrbücher ...* 1844. Heft 6. S. 224–227.
- ¹⁴⁰ Zap K.W. Übersicht der neuen polnischen Literatur bis zum Jahre 1842. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1844. 7. Heft. S. 260–266; Zap K.W. Übersicht der neuen polnischen Literatur bis zum Jahre 1842. (Fortsetzung). *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1844. 8. Heft. S. 306–313.
- ¹⁴¹ Handelsman Marcell. *Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska*. S. 74; Zeil L. Die Entwicklung der Slawistik an der Berliner Akademie der Wissenschaften (1700–1945). *Zeitschrift für Slawistik*. Bd. 30. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 413; Kunze P. Die preußische Sorbenpolitik 1815–1847. Bautzen: Domowina-Verlag, 1978. S. 124.
- ¹⁴² Übersicht der neuen polnischen Literatur bis zum Jahre 1842 von Karl Wladislaw Zap. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1844. 7. Heft. S. 265.
- ¹⁴³ Idem.
- ¹⁴⁴ Übersicht der neuen polnischen Literatur bis zum Jahre 1842 von Karl Wladislaw Zap. (Fortsetzung). *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1844. 8. Heft. S. 306–313.
- ¹⁴⁵ Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der galizisch-russischen Sprache und Literatur. *Jahrbücher ...* 1845. Heft 4. S. 125–128.
- ¹⁴⁶ Anonymus. Erwiderung auf die Bemerkungen über den Artikel: Schicksal der galizische-russischen Sprache und Literatur. *Jahrbücher ...* 1846. Heft 4. S. 183–186.
- ¹⁴⁷ Op. cit. S. 186.
- ¹⁴⁸ Havrylo Rusyn. Zustände der Russinen in Galizien. *Jahrbücher ...* 1846. Heft 9. S. 361–379.

¹⁴⁹ Op. cit. S. 361.

¹⁵⁰ Op. cit. S. 379.

¹⁵¹ Rezension: Cyprien Robert. Les deux Panslavismes. *Jahrbücher ...* 1847. Heft 4. S. 134.

¹⁵² Rückblicke (Fortsetzung). Russland. *Das Ausland*. Nr. 353. 19. Dezember 1842. S. 1409–141.

¹⁵³ Polnische Literatur. Lemberg, Posen und Paris. (Schluss). *Das Ausland*. Nr. 21. 21 Januar 1845. S. 83.

¹⁵⁴ Vergleichung der Klein- und Großrussen. (Aus Blasius' Reise im europäischen Russland). *Das Ausland*. Nr. 119. 29 April 1845. S. 473–474. Також: Die Ukraine. (Aus Blasius' Reise im europäischen Russland). *Das Ausland*. Nr. 101. 11 April 1845.

¹⁵⁵ Blick auf Kleinnussland. (Nordische Biene. 5 und 6 Nov.). *Das Ausland*. Nr. 346. 12 Dezember 1845. S. 1427–1428.

¹⁵⁶ Halicer-Russen. Bemerkungen über den Artikel „Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur“. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1845. Heft 1. S. 5–6; Paduras russinische Lieder (von Jewecki). *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1845. Heft 4. S. 125–128; Einige Bemerkungen über Hrn. Jewecki's Beurteilung der Lieder Padura's. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1845. Heft 5. S. 166–169.

¹⁵⁷ Einige Bemerkungen über Hrn. Jewecki's Beurteilung der Lieder Padura's. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1845. Heft 5. S. 166–169.

¹⁵⁸ Anonymus. Erwiderung auf die Bemerkungen über den Artikel: Schicksal der galizische-russischen Sprache und Literatur“. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1846. Heft 4. S. 183.

¹⁵⁹ Havrylo Rusyn. Zustände der Russinen in Galizien. *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*. 1846. Heft 9. S. 364–379.

¹⁶⁰ Kunze P. Jan Arnošt Smoler. Ein Leben für sein Volk. S. 51.

¹⁶¹ Zeil L. Die Entwicklung der Slawistik an der Berliner Akademie der Wissenschaften (1700–1945). S. 413.

¹⁶² Kunze P. Die preußische Sorbenpolitik 1815–1847. S. 124–125.

¹⁶³ Handelsman Marcelli. Ukrainska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. S. 105.

¹⁶⁴ Geschichte des Kaisers Nikolaus I. und der Entwicklung Rußlands seit dem Wiener Congreß. Aus dem französischen des Grafen de Beaumont-Vally. Neue Ausgabe. Leipzig: Verlag von G. Zenf's Buchhandlung, 1865. S. 157, 163.

¹⁶⁵ Kohl J.G. Reisen im Innern von Rußland. Die Ukraine. Kleinrußland. Dresden; Leipzig, 1841. 400 S.; Blasius J.H. Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. Theil 2: Reise in Süden. Braunschweig: Verlag von George Westermann. 1844. 408 S.; August Freiherr von Haxthausen. Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländliche Einrichtungen Rußlands. Theil 2. Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung, 1847. 584 S.; Petzholdt A. Reise im westlichen und südlichen europäischen Rußland im Jahre 1855. Leipzig: Hermann Fries, 1864. 455 S.

¹⁶⁶ Bodenstedt F. Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. Stuttgart und Tübingen: J.G. Cotta'scher Verlag, 1845. 132 S.

¹⁶⁷ Bodenstedt F. Die poetische Ukraine. S. 13.

¹⁶⁸ Op. cit. S. VII–VIII.

¹⁶⁹ Op. cit. S. X, 16.

¹⁷⁰ Op. cit. S. 13, 15.

¹⁷¹ Op. cit. S. IX.

¹⁷² Die kleinrussische Kosaken. Dr. Ernst Hermann. Geschichte des russischen Staates. Bd.III. Hamburg, 1846. S. 602–627.

¹⁷³ Pelz E. Geschichte Peters des Großen. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von Carl V. Lorch, 1848. S. 194–201.

¹⁷⁴ Pelz E. Geschichte Peters des Großen. S. 204.

1.3. Українсько-слов'янські зв'язки в контексті культурно-цивілізаційного розвитку слов'янських народів другої половини XIX — початку XX ст.

Кінець XVIII — середина XIX ст. — це важлива віха на шляху розвитку ідеї рівноправ'я народів Європи, яка лише у другій половині XX ст. знайшла реальне втілення в розбудові загальноєвропейського демократичного дому — Європейського Союзу. Зокрема, саме на середину XIX ст. припадає кульмінаційний етап розвитку національно-відродженського руху слов'янських народів, провідники якого вбачали у процесі зміцнення міжслов'янських культурно-освітніх та наукових зв'язків основу, так би мовити джерело нових ідей, специфічних форм творчого обміну, розглядаючи їх водночас як вагомий чинник національного самовизначення, процесу поступового перетворення слов'янських народів на історично зрілі нації. Саме культурні контакти окремих слов'янських народів, що прагнули самовизначення, сприяли поширенню та поглибленню таких ідей.

У рамках актуальної і широкої проблематики розвитку міжслов'янських культурних взаємин в епоху слов'янського національного відродження XIX століття великий інтерес становить історія українсько-слов'янських контактів, піднесення яких відбувалося в контексті загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу як на українських землях Габсбурзької монархії (Галичині, Буковині та Закарпатті) так і на українських теренах Російської імперії (Наддніпрянщині) на тлі утвердження ідей загальнослов'янської єдності, пробудження національної самосвідомості слов'ян, розвитку слов'янських мов, літератур, театраль-но-музичного й образотворчого мистецтв, досліджень фольклору, етнографії, історії слов'янських народів.

Зокрема, історичний досвід розвитку однієї із найбільших в Європі багатонаціональних держав, якою була імперія Габсбургів, з її державно-правовими інститутами, реформаційними намаганнями, спробами вирішення національного питання тощо свідчить, що саме в рамках цього поліетнічного державного утворення, завдяки його переважно ліберальному режиму відбувалося становлення більшості сучасних центральноєвропейських, у тому числі слов'янських, націй, став можливим розквіт їх культур, що спростовує спрощену чорно-білу концепцію про Габсбурзьку монархію як «в'язницю народів», розповсюджену у слов'янофільській російській славістиці XIX століття, що згодом була підхоплена й модифікована радянською історіографією. Важливим компонентом слов'янського національно-культурного відродження впродовж майже століт-

нього періоду були міжслов'янські зв'язки, які розвивалися в тісному поєднанні з націотворчими процесами в Австрійській монархії. Водночас варто погодитися з тезою, яка переконливо обґрунтована в студіях Є. Бевзюка, що рушієм національного поступу слов'ян, нарівні з плеканням власної самобутності, стало засвоєння культурних здобутків інших європейських народів¹.

У контексті аналізу специфіки науково-освітніх взаємин українців з іншими слов'янськими народами Австрійської монархії (1772–1867) М. Кріль наголошує: «Особливе місце у цих зв'язках, як і у політичному та громадсько-культурному житті народів багатонаціональної монархії Губсбургів у цілому, посідав Відень. Тут готувалися перші національні кадри церковної та світської інтелігенції слов'янських народів, у тому числі українців. Контакти останніх з іншими слов'янами монархії розширювали діапазон українсько-слов'янських культурних і громадських взаємин, сприяли розвиткові педагогічної думки, наукового життя, поширенню знань та культури загалом»².

Життєдайним джерелом ідей демократії, свободи національно-культурного розвитку слов'янських народів, їхнього невід'ємного права на захист власної національної ідентичності, збереження і примноження слов'янських культурних традицій і духовної спадщини, визнання особливої місії слов'янства в історії європейської культури та ролі в її реалізації міжслов'янської єдності та співпраці на теренах Австрійської монархії стали чеські та словацькі землі.

На передній край духовного відродження слов'ян і міжслов'янських взаємин виступає молода національна інтелігенція, саме ті, кому Богом дається право й обов'язок засівати духовне поле народу. Діяльність натхнених ідеями Просвітництва й Романтизму талановитих учених, поетів, літераторів, духовних осіб — т. зв. «будителів» Й. Добровського, Й. Юнгмана, Я. Коллара, П.-Й. Шафарика, Ф. Палацького, К.-Я. Ербена, М. Годжі, С. Халупки, Л. Штура, Й. Гурбана, К. Гавлічека-Боровського, Б. Носак-Незабудова та ін. сприяла розгортанню національних рухів не лише чехів і словаків, а й інших слов'янських народів, зокрема й українців.

Саме в цей період було закладено підвалини чеської національної культури, для становлення якої важливе значення мало заснування в Празі наприкінці ХVІІІ ст. Королівського чеського товариства наук, а також Національного музею (1818) і Чеської Матиці (1831), спрямованої на розвиток видавничої справи й популяризацію чеської літератури. Її друкованим органом став “*Časopis Českého muzea*”, на сторінках якого основоположник чеської історіографії, автор знаменитої п'яти томної “*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*” Ф. Палацький виступив на захист самостійності українського народу і його мови «на території від

тодішнього угорського Підкарпаття аж до Кубані»³. До видань Матиці також належали “Slovanské starožitnosti” (1837) П.-Й. Шафарика, “Slovník česko-německý” (1835–1839) Й. Юнгмана тощо. Із чеськими будителями підтримували зв’язки діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які передали до Праги поему «Єретик» (1845), створену Т.Г. Шевченком під впливом спілкування з чехами, які проживали в Києві. Символічно, що 1876 року, коли в Російській імперії було видано ганебний Емський указ, у Празі побачив світ Шевченковий «Кобзар».

Часом найвищого злету чеської національної самосвідомості стала «весна народів» 1848–1849 рр. Під проводом Франтішека Палацького в червні 1848 року в Празі розпочав роботу Слов’янський з’їзд, на якому було офіційно визнано національні права українців. Популяризації не лише чеської, а й української культури сприяла діяльність культурно-просвітницького товариства «Умелецька бесіда», за підтримки якого 1867 року в Празі М. Лисенко презентував українські народні пісні у власній обробці.

Загалом упродовж 1860-х рр. національно-культурний розвиток чехів відбувався в умовах здійснення австрійським урядом суспільно-політичних перетворень, запровадження виборних органів місцевого самоуправління, створення дуалістичної конституційної Австро-Угорської монархії (1867), в якій знайшли законодавче закріплення основні демократичні свободи. Велике значення для формування модерної чеської нації, її культурної консолідації мала кодифікація літературної норми чеської мови, розширення сфери її використання та соціальної затребуваності. Удосконаленню мовної культури, зростанню національної самосвідомості чехів сприяло утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії одного з найстаріших вищих навчальних закладів Європи — Празького університету — стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва Карлового університету (1882). У справжнє загальнонаціональне чеське свято переросла урочиста церемонія відкриття Національного театру в Празі (1883), закладення фундаменту якого відбулося ще 1868 року.

Умови довготривалого бездержавного існування й потреби національно-культурного відродження слов’ян, зокрема й українців, диктували необхідність тісних міжнаціональних зв’язків близьких за мовою, територією проживання, культурою народів. Так, словаки, описуючи життя свого народу в Угорщині, наголошували, що їхні кордони на півночі та заході, а також частково на сході дозволяють бути в безперервному зв’язку з руськими (українцями), займаючи разом з Угорською Руссю (Закарпаттям) добру третину Угорщини. І далі: «Руські так перемішані із

словаками, що між ними не можна провести етнографічного кордону... Відносно ж мови панує велика схожість, а на кордоні неймовірна змішаність обох нарідів, словенського та руського (українського). Природньо, що взаємне співчуття пов'язують обидва народи в суспільному житті та в усіх народних та літературних справах»⁴.

Значним був вплив на словацько-українські зв'язки відомих патріархів слов'янського відродження Павла-Йозефа Шафарика та Яна Коллара, ідеї яких посилювали національно-визвольні змагання поневолених слов'янських народів і відбивалися на творчості українських поетів, діячів культури, зокрема на Шевченковому «Посланні славному Шафаріку». Те, що Тарас Шевченко в 1845 р. звертається до словака Шафарика «чеху-слов'янине», обумовлюється недостатніми відомостями про словаків за доби, коли вони, як і українці, мало були відомі у світі, тільки-но обґрунтовували власну національну ідентичність і як могли боролися за свою свободу. Причиною цього був також низький рівень тогочасної славістики, яка, насамперед зусиллями її фундаторів Добровського, Коллара й Шафарика, як окрема наука лише формувалася. П.Й. Шафарик, наприклад, у зрілі роки жив і працював у Празі і писав свої праці чеською та німецькою мовами. Подібно склалася доля й українського вченого Осипа Бодяньського, який був першим професором славістики Московського університету й через відомі обставини писав не рідною, а російською мовою.

Слідом за Шафариком, який у своїй фундаментальній праці “*Slovenský národopis*” (1842) практично вперше у Європі став на захист самостійної української мови й визначив їй місце в родині слов'янських мов та ознайомив європейців із етнічними кордонами України, які посунув значно далі, ніж Г. де Боплан у своєму «Описі України...»⁵, живий та глибокий інтерес до української культури, особливо до поезії і народної творчості, виявили Людовіт Штур та його прибічники — А. Сладкович, С. Халупка, Я. Калинчак, Я. Францисци-Римавський, Я. Штур та інші⁶. Л. Штур, зокрема, у своєму творі «Про народні повісті та пісні слов'янських племен» відзначав, що «козацтво має свої чудові думи...», робив цікаві висновки про схожість словацьких, українських та сербських народних пісень, аналізував український фольклор. Ця праця Штура своєю чергою викликала інтерес в Україні і була перекладена Б. Дідицьким українською мовою (вже у 1855 р. у «Сімейній бібліотеці» розпочалася публікація цього перекладу).

Штурівці записували український фольклор, вивчали народні пісні зі своїми учнями, друкували переклади з української словацькою та чеською мовами. Українські мотиви помітні в оригінальних віршах словацьких поетів, наприклад у Я. Краля та Я. Ботто. А поет С. Халупка за

текстами й мелодіями українських пісень писав вірші чеською та словацькою. Я. Францисци-Римавський, своєю чергою, у рецензії на епічні твори А. Сладковича пропонував глибше вивчати «неоцінені українські думи, героїчні сербські пісні та наші словацькі простонародні балади». З іншого боку, в українських піснях, виданих М. Лучкаєм, Я. Головацьким та іншими, можна знайти впливи словацької і чеської поезії та фольклору. На літературну діяльність західноукраїнських письменників, зокрема М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагілевича, О. Духновича безперечний вплив здійснювали словацькі та чеські будителі⁷.

Встановленню безпосередніх контактів між слов'янськими діячами культури й науки сприяли їхні зарубіжні подорожі слов'янськими землями. Щодо українських земель, то особливий інтерес у словацьких і чеських будителів викликала Угорська Русь (Закарпаття), де мешкали безпосередні сусіди словаків — русини (українці). П.-Й. Шафарик, наприклад, почав свої дослідження українського фольклору, мови та історії саме з цього сусіднього його рідній Словаччині краю. У 1843 р. Угорську Русь за ініціативою Л. Штура відвідав словацький священник, поет і перекладач Богуш Носак, який разом зі Штуром редагував першу політичну газету словацькою мовою «Slovenskje narodnje novini». Вже у 1845 р. у літературному додатку до цієї газети «Orol Tatránski» він друкує свої нотатки під назвою «Листи з невідомої землі», в яких ознайомлює читачів із природою України, містами й селами Закарпаття, де «мила й чиста говірка чарує людей...», з культурою, мовою, звичаями закарпатських русинів-українців. Подорожуючи шляхами Угорської Русі, Б. Носак знайомиться з відомими місцевими діячами українського відродження, насамперед із Михайлом Лучкаєм, про якого згадує як про «людину дуже освічену, знавця латинської, італійської, русинської та інших мов, збирача народного фольклору», а також із Василем Поповичем — «найкращим єпископом русинського народу в Угорщині»⁸.

Слов'янськими землями, зокрема Чехією та Словаччиною, подорожували в ХІХ ст. В. Антонович, О. Бодяньський, М. Драгоманов, О. Кочубинський, І. Срезневський, В. Яроцький та інші науковці з українських земель, що встановлювали творчі контакти зі слов'янськими громадсько-культурними діячами. Педагогічна та науково-організаційна діяльність українців у навчальних закладах слов'янських земель Австрійської імперії, їхні творчі взаємини з представниками інших слов'янських народів, що навчалися або викладали в Галичині, Буковині й Закарпатті, теж були важливою складовою українсько-слов'янських культурних зв'язків⁹.

Загалом, ці зв'язки здійснювалися на принципах рівноправ'я, поваги до своєї культури й культур інших слов'янських народів, взаємопідтримки і творчого взаємообміну та відображали вимоги часу. Це був

практичний пошук шляхів переходу до національної «індивідуалізації» народів, відновлення їхньої життєздатності за рахунок власних сил, формування й розвитку науково-освітнього, культурного потенціалу націй, що виступав важливим чинником складного процесу створення ідейного фундаменту національно-визвольних змагань слов'янських народів і був органічно поєднаний із системою міжнародних обмінів. Щодо значення міжнародних науково-освітніх і культурних зв'язків для українців, то тут доречним є звернення до роздумів Михайла Драгоманова, який у своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» визначив ключові підходи до осягнення цієї теми. «Правдиво науковий, широкий погляд на історію України, — писав він у 1891 р., — мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-красві завдачі українські сповнялись і під чужими урядами, і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства»¹⁰. А щодо шляху всесвітнього поступу українців «під чужими урядами» до здобуття повної самосвідомості й автономії, то за Драгомановим ним повинно стати оволодіння здобутками «серйозної європейської науки», адже, як наголошував він, «ми, українці, знайшли наш народ і саму народну мову, тільки перейшовши через європейську школу...»¹¹.

Роль чеської громади в культурно-освітньому розвитку підросійської України

Українсько-чеські культурно-освітні зв'язки отримали новий імпульс завдяки пожвавленню імміграції чехів на Волинь, що спостерігалось впродовж 60–70-х рр. ХІХ ст.¹² Засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи принесли на українські землі виплекані в Богемії духовні цінності й педагогічну культуру.

У 1870 році вчитель народних шкіл і закладу для глухонімих м. Шюттенгофена (сучасне м. Сушице в Чехії) В. Травничек розробив проект навчального закладу для чехів, що переселилися до Російської імперії, в якому мало поєднуватися викладання ремесел і землеробства, а також уклав програму занять, вправ і виховних ігор для дітей дошкільного віку¹³. Того ж року в чеських колоніях Глинське Рівненського повіту, Будараж і Мирогоще Дубенського повіту засновано двокласні училища¹⁴. Зокрема, у Мирогощенському чеському двокласному училищі¹⁵ дітей навчали Закону Божого, російської і чеської мов, арифметики, співів, причому заняття з чеської мови вчитель І. Свобода поєднував із викладанням всесвітньої історії і географії (1871 р. він разом

із дружиною Єлизаветою перейшов у православ'я)¹⁶. Змушений через скрутне матеріальне становище підпрацьовувати чорноробом на залізниці, І. Свобода, який здобув освіту в м. Лейтмериці й понад вісім років викладав у середніх навчальних закладах Чехії, так і не зміг отримати посаду училищного наставника, незважаючи навіть на клопотання Архієпископа Волинського Агафангела¹⁷. На це місце призначили Д. Дьяченка, який «відзначився» доносами, образами і приниженнями на адресу свого колеги І. Свободи, змушеного піти з училища. Утім, достатньо швидко виявилася професійна непридатність Дьяченка, й інспектор народних училищ у листі попечителю Київського навчального округу від 14 жовтня 1872 року зазначав з цього приводу: «Залишаючись сільським народним учителем, він з набагато більшою користю може служити своїй справі, ніж будучи вчителем і керівником чеського училища, в якому діти і їхні батьки в будь-якому разі набагато розвиненіші, ніж наші селяни»¹⁸. У 1876 році, після складення відповідних іспитів, І. Свобода отримав документи, що підтверджували надання йому звання домашнього вчителя¹⁹.

1874 року відкрито вечірні заняття для дорослих із вивчення російської мови при Мирогощенському чеському двокласному училищі²⁰, а 1891 року — при Ульбаровському чеському народному училищі Волинської губернії²¹.

Станом на 1879 рік у Дубенському повіті Волинської губернії нараховувалося 10 чеських шкіл: у с. Підгайці (18 учнів), Червона Гірка (43 учні), Страклов (69 учнів), Семидуби (50 учнів), Малин (48 учнів), Кнерути (7 учнів), Волковие (70 учнів), Митиця (65 учнів), Ульбаров (52 учні), Будераж (23 учні); у Луцькому повіті 4 школи: у Луцьку (99 учнів), у с. Княгинині (38 учнів), Борятині (22 учні), Губині (25 учнів); у Володимирському повіті 2 школи: у с. Новосілки Старі та Новосілки Нові (разом 30 учнів); у Рівненському повіті 2 школи: у с. Квасилів (59 учнів), Шпаків; в Острозькому повіті 2 школи: у с. Гульч (48 учнів), Антонівка (29 учнів)²². 1886 року в Рівненському повіті Волинської губернії діяли три чеські школи, у Дубенському повіті — десять, в Острозькому повіті — три: у селі Гульчі викладав І. Рихна, у колонії Антонівка — І. Шульц, у селищі Заліссі — Б. Салава. 1888 року чеські школи відкрито в селищах Луцького повіту Волинської губернії — Теремно, Борятині, Княгининці, Милушах, Копчі, Ниві, Мстишині²³. Загалом, за даними інспекції народних училищ Південно-Західного краю, на 1888 рік найбільша кількість «іновірських шкіл» зосереджувалася в Дубенському, Володимир-Волинському, Рівненському, Новоград-Волинському, Житомирському й Луцькому повітах Волинської губернії²⁴.

Зазвичай викладачі чеських шкіл мали належний рівень педагогічної освіти. Так, у грудні 1887 року на прохання жителів чеського поселення

с. Квасилова Волинської губернії професор римської словесності Санкт-Петербурзького університету Осип Шебор звернувся до керівництва Київського навчального округу з клопотанням залишити на посаді вчителя місцевої школи Франца Шебора, учні якого завжди вирізнялися зразковою поведінкою й високим рівнем знань, а ті з них, які вступили до столичних вищих навчальних закладів, пишались, що власними успіхами вони завдячували першому вчителю, який «своїм бездоганним життям слугував їм повчальним прикладом»²⁵.

Під час літніх канікул 1888 року при Острозькій учительській семінарії відкрито педагогічні курси для вчителів чеських навчальних закладів із метою підготовки їх до викладацької діяльності «у душі й характері російської школи»²⁶. Керівництво курсами було покладено на члена училищної ради при Св. Синоді Є.М. Крижановського, його заступником став учитель Київського реального училища А.І. Степович, законоучителем курсів призначено священника Н. Сизинкевича, викладачем арифметики й географії — учителя підготовчого класу Київської І гімназії Т.Г. Лубенця. Визначальний вплив на зміст навчальної програми курсів справив Є.М. Крижановський. Уроки Закону Божого були присвячені роз'ясненню слухачам відмінностей православної церкви від інших християнських церков та переваг православ'я перед католицизмом і лютеранством як «єдиного істинного віровчення». У вихідні та святкові дні слухачі відвідували богослужіння в семінарській церкві. На заняттях із російської мови під керівництвом А.І. Степовича учні студіювали російську граматику в порівнянні з чеською, ознайомлювалися з методикою викладання російської мови в початковій школі. Слухачі спілкувалися між собою виключно російською, задля кращого її засвоєння, і навіть ініціювали штраф для порушників цього правила. Також проводилися уроки з російської історії і географії, арифметики, слов'янського читання та співів, слухачі вправлялися у кресленні карти Російської імперії, вивчали особливості православного богослужіння. Кожен слухач отримав колекцію книг, переданих у дар Св. Синодом, а також викладачами А.І. Степовичем і Т.І. Лубенцем. Утім, практика організації літніх педагогічних курсів не набула подальшого розвитку, оскільки 1889 року міністерством народної освіти було прийнято рішення про заміну чеських учителів, які здобули освіту за кордоном, випускниками учительських семінарій. Водночас інспекторам народних училищ Волинської губернії надходили вказівки щодо ліквідації чеських класів при закладах початкової освіти та запровадження викладання чеської мови як необов'язкового предмета лише у крайньому разі²⁷.

Оскільки чеська школа розглядалася російськими властями як «державна в державі», що становила загрозу утвердженню офіційної імперської

ідеології, на інспекторів народних училищ Південно-Західного краю Російської імперії покладалося завдання «наполегливо вимагати» від жителів чеських поселень передачі створених ними навчальних закладів під юрисдикцію міністерства народної освіти, а також дотримання положення про народні училища (1869), згідно з яким викладання у школах мало здійснюватися виключно російською мовою, православними вчителями, за програмами, затвердженими міністерством народної освіти²⁸.

Станом на вересень 1884 року всі чеські школи не мали міністерського дозволу на відкриття, окрім розташованих у селах Мирогоще Дубенського повіту та Глинське Рівненського повіту Волинської губернії²⁹. Відповідно до ухвали ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю (1884) учителями шкіл «іноземних сповідань» мали призначатися лише політично благонадійні російські піддані. У листі до інспектора народних училищ першого району Київської губернії від 24 січня 1884 року попечитель Київського навчального округу висловлював стурбованість із приводу фінансування католицькими громадами чеських шкіл, де навчально-виховний процес був пронизаний римокатолицькими духовними впливами, викладання здійснювалося чеською мовою, російську учні вивчали як іноземну, всі навчальні посібники були чеськими або німецькими³⁰.

У відповідь на розроблені інспекцією народних училищ Південно-Західного краю правила, що обмежували перебування іноземців на викладацьких посадах піврічним терміном, 1885 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант О.Р. Дрентельн (учасник угорського 1849 і польського 1863 походів російської армії) висунув категоричну вимогу щодо усунення підданих іноземних держав від навчального процесу, адже, на його думку, навіть їхнє тимчасове викладання суперечило політичним інтересам краю та розрахункам уряду «щодо найтіснішого його поєднання з іншими частинами Імперії»³¹. Так наприклад, за розпорядженням керівництва Київського навчального округу (1885) з посади вчителя Мирогощенського чеського училища через незнання російської мови був звільнений В. Фішер. На його захист виступило місцеве чеське сільське товариство, яке звернулося до інспектора народних училищ третього району Волинської губернії із проханням залишити Фішера на посаді, яку він обіймав упродовж п'яти років, присвячуючи свій вільний час постановці аматорських спектаклів за участю дітей у місцевому чеському театрі. Відповідно, у зверненні до попечителя інспектор мусив констатувати: «...яким небажаним не було би залишення Фішера вчителем Мирогощанського училища, але з причини відсутності придатного кандидата доводиться терпіти його ще деякий час»³².

У конфіденційному листі до керівництва Київського навчального округу від 25 листопада 1886 року київський, подільський і волинський

генерал-губернатор О.Р. Дрентельн на прикладі закриття особливого класу чеської мови при Глинському народному училищі обстоював тезу про те, що створення чеських шкіл суперечило завданням царського уряду щодо «повного, за можливість, злиття з корінним російським населенням чехів та інших іноземців, що оселилися на околиці Держави»³³.

У звіті щодо огляду чеських шкіл Волинської губернії від 1887 року інспектор народних училищ Д. Синицький висловив сумніви щодо щирості чехів, які погоджувалися з перетворенням чеських шкіл на російські, підпорядковані міністерству народної освіти, наголошуючи, що «надія на таку легку перемогу над мислячим чехом була би великою сумнівністю»³⁴. Водночас він наполегливо обстоював необхідність якнайшвидшого вирішення цього питання та вбачав небезпеку у впливі польського духівництва на католицькі чеські товариства Дубенського, Острозького й Луцького повітів. Недоречним Синицький уважав прагнення волинських чехів (понад 30 тис. осіб) «відособлюватися в окрему національність і створювати собі особливу чеську літературу», навчати своїх дітей за російсько-чеськими підручниками в той час, коли малороси, поляки та євреї використовували виключно російськомовну навчальну літературу.

Згідно з указом Урядуючого Сенату (1887) усі іновірські школи Південно-Західного краю мали бути підпорядковані міністерству народної освіти. Водночас від департаменту в справах початкових училищ міністерства народної освіти до попечителя Київського навчального округу надходили вказівки щодо необхідності поглиблення вивчення російської мови та основ православ'я в іновірських школах, а також відбору викладацьких кадрів не за критерієм освіченості, а відповідно до їхньої «благонадійності», російського підданства й переважно російського походження³⁵. Ініційовані царським урядом нововведення викликали невдоволення чехів, які вбачали в них загрозу для вільного викладання чеської мови. Утім, учителі, які намагалися чинити опір русифікації, ризикували втратити посаду, наприклад, інспектор народних училищ Волинської губернії у поданні керівництву Київського навчального округу ініціював відсторонення від викладацької діяльності учителя чеської Нивської школи Пете як «гарячого католика і шкідливу людину в селищі з католицьким населенням стосовно прийняття чехами православ'я»³⁶. У 1889 році вчитель с. Купічево Володимир-Волинського повіту Самек отримав догану через те, що за вимогою місцевих жителів перейшов із російської мови викладання на чеську³⁷. Натомість учитель школи селища Грушвиці Рівненського повіту не прислухався до прохань чеського населення посилити викладання їхньої рідної мови.

Незважаючи на занепокоєння жителів с. Підгайців Дубенського повіту з приводу того, що їхні діти забудуть рідну мову, 1889 року з ініціативи інспектора народних училищ ухвалено рішення про створення замість чеської школи однокласного народного училища без викладання чеської мови навіть як окремої дисципліни, ба більше, місцева громада мала самотужки профінансувати русифікацію власних дітей, а саме: надати шкільний будинок із десятиною землі, здійснювати його ремонт і опалення за власний рахунок, закупити всі необхідні навчальні посібники і приладдя, щорічно виділяти на утримання закладу по 100 рублів³⁸. Того ж року приватну чеську школу селища Ольшанки Житомирського повіту Волинської губернії перетворено на однокласне народне училище при міністерстві народної освіти, причому чеську громаду зобов'язали виділити землю для облаштування саду, передати училищу новий будинок із присадибною ділянкою, сараєм і погребом, забезпечити опалення, освітлення, найняти за власний рахунок сторожа, ремонтувати і страхувати приміщення, закупити необхідні меблі, робити щорічні внески на придбання навчальних посібників і платню викладачам. Загалом місцеві жителі мали виділяти на утримання училища 340 рублів на рік, а держава — 225³⁹. Натомість у селищі Теремно Луцького повіту жоден чех не погодився підписати документи щодо перетворення їхньої школи на народне училище. Непоодинокими були випадки, коли чеське населення відмовлялося купувати підручники з російської мови «Родное слово». Учитель Княгининської чеської сільської школи Нейман обстоював думку про неможливість вивчення чехами російської без запровадження їхньої рідної мови як допоміжного предмета, також він поширював у Дубенському повіті листи, в яких закликав не погоджуватися з відкриттям народних училищ.

Оглянувши 1889 року всі чеські школи Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького й Володимир-Волинського повітів Волинської губернії, інспектор народних училищ помітив опір із боку чехів, і передусім католицького духовництва, русифікації чеських шкіл: «Поміж чехів, особливо серед інтелігентної частини їх, є люди, які у прагненнях російського уряду дати чехам російську народну школу бачать зазіхання на чеську народність і національність, люди ці говорять: «ми готові допустити поєднання цих націй, але тільки на ґрунті одного лише православ'я, зберігши в цілісності й самобутності мову, звичаї і народність чехів»⁴⁰. Чеське населення селища Малина Дубенського повіту Волинської губернії відкрито висловлювало побоювання, що в разі відкриття народного училища їм доведеться взяти на себе непосильний тягар його утримання, що православний священник змушуватиме їхніх дітей молитися по-православному й вивчати православні догмати, а через вилучення

чеської мови з переліку обов'язкових предметів вони забудуть рідну мову⁴¹.

У 1889 році інспектор народних училищ Волинської губернії отримав від керівництва Київського навчального округу вказівки стосовно русифікації чеського населення: стежити, щоби викладання всіх предметів у чеських школах здійснювалося російською мовою; спонукати католиків і гуситів запрошувати для викладання їхнім дітям Закону Божого православних священників; докладати зусиль для закриття чеських класів при народних училищах та євангелічних училищах, а також протидіяти відкриттю нових чеських класів; не дозволяти викладання чеської мови нарівні з іншими обов'язковими предметами; роз'яснювати чехам, що в Росії школа може бути лише одна — російська, для якої міністерством народної освіти затверджена програма, і включати до неї сторонні предмети [чеську мову. — *Авт.*] неможливо⁴². Водночас представники місцевих органів державної влади в галузі освіти своє основне завдання вбачали у протидії співпраці між волинськими чехами й поляками, оскільки «...молодочеська партія не може почасти не співчувати полякам, які подібно до них прагнуть національного відродження й політичної самобутності»⁴³.

1891 року до міністра народної освіти Російської імперії І.Д. Делянова надійшла скарга на інспектора народних училищ Волинської губернії Войцеховського, який, висуваючи завищені вимоги до рівня знань чеськими колоністами російської мови, викликав у чехів «ненависть до русифікації школи»⁴⁴.

Перехід у православ'я нерідко мав формальний характер для чеської громади, яка потайки продовжувала дотримуватися католицьких обрядів. За даними інспектора народних училищ, наприкінці 1880-х рр. православні чехи волинського селища Страклів відвідували Дубенський костел. На його думку, справа поширення православ'я в чеському середовищі гальмувалася через недосконалість хорового співу в православних храмах, порівняно з католицькими. Дійсно, пишність католицького богослужіння, органна музика й хоровий спів не залишали байдужою як католицьку, так і православну паству. З цього приводу священник Олексинецької парафії Кременецького повіту скаржився на сторінках «Волинських єпархіяльних ведомостей»: «Костел так близько перебуває від православної церкви, що часто, коли служиться в костелі, звуки органу віддаються і в церкві. У літню ж пору багато-хто з православних, особливо молодь, прийшовши до обідні, навмисно не входять до церкви, а залишаються на паперті і біля неї для зручнішого слухання органу. Скільки я не намагаюся відволікти парафіян від цього поганого звичаю, зусилля мої мають вельми малий успіх»⁴⁵.

У чеській школі селища Великі Дорогостаї православні учні не вміли правильно хреститися й погано знали молитви, а їхній учитель І. Ванічек, незважаючи на прийняття православ'я, запровадив у закладі «чеські порядки» й отримав догану за те, що замість відвідання церкви поїхав на полювання. Зрештою 1889 року І. Ванічек поплатився своєю посадою через агітацію проти відкриття на базі чеських шкіл російських народних училищ.

Неоднозначним було ставлення до поширення православ'я в чеському середовищі і з боку російських можновладців, частина яких уважала, що перехід православних чехів під захист Синоду ускладнював застосування до них репресивних заходів, як до інших іновірців. Свідченням порушення в Російській імперії свободи віросповідання є, наприклад, факт закриття католицької каплиці при Київській 1-й гімназії у 1883 році під приводом того, що її існування ставило учнів-католиків Південно-Західного краю «в якесь привілейоване становище, що не відповідає загальним цілям виховання юнацтва в Російській православній державі»⁴⁶.

У 1891 році директор Києво-Печерської гімназії В. Петр від імені чехів, що проживали в Києві, звернувся до київського генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва з клопотанням про дозвіл на створення чесько-слов'янського товариства «Бесіда» задля поширення православ'я серед чеських колоністів. За проектом статуту товариства його мета полягала в наданні матеріальної і моральної допомоги чехам Російської імперії: створенні на території чеських колоній православних церков, бібліотек, фінансовій підтримці шкіл та видавництва книжок, піклуванні про сиріт і дітей із малозабезпечених родин, наданні грошової допомоги нужденним колоністам. Із обґрунтуванням ідеї заснування чеського просвітницького і благодійного товариства виступив ректор Університету Св. Володимира (1881–1883) І.І. Рахманінов, який здійснив поїздку до Богемії та безпосередньо ознайомився з рівнем національно-культурного розвитку чехів — підданих Австро-Угорщини. У своїй доповідній записці він наголошував, що прагнення чехів будувати православні храми в Російській імперії є добрим знаком, здатним дати відсіч звинуваченням на адресу влади у примушенні чеських колоністів до переходу в православ'я. Свої враження від подорожі Богемією Рахманінов використовував як вагомі аргументи на користь надання чехам можливості вільно розвивати свою громадсько-культурну діяльність на теренах Російської держави. Учений відзначив високий рівень матеріального добробуту і грамотності чеського населення Австро-Угорщини, розгалужену мережу розкішно облаштованих сільських шкіл, виокремлення чеської частини Празького університету, заснування в Празі Національного музею, Політехнічної школи, чеського театру, відкриття національної чеської виставки, великої кількості почат-

кових і ремісничих шкіл. Рахманінову особливо впала у вічі старанність, з якою чехи вивчали російську мову, популярність у Чехії російської літератури й оперного мистецтва, а також діяльність заснованого у Празі з дозволу уряду російського культурно-освітнього гуртка, під час засідань якого лунала виключно російська мова. Зрештою, київський учений констатував: «Чого ж кращого й більшого нам бажати, якщо інтелігентні й багаті чехи, допомагаючи будівництву православних церков, будуть самі, без матеріального сприяння росіян, запроваджувати православ'я поміж своїми співвітчизниками-переселенцями»⁴⁷. Утім, проект заснування товариства «Бесіда» не знайшов підтримки з боку органів державної влади Російської імперії навіть після повторного клопотання викладачів Університету Св. Володимира 1901 року. А київський губернатор Ф.Ф. Трепов навіть уважав цю ідею шкідливою, вбачаючи небезпеку в перетворенні товариства на політичну партію, і наголошував, що «іноземні благодійні товариства, зміцнюючи зв'язок між іноземцями, заважають їх злиттю з корінним російським населенням»⁴⁸.

Чехи входили до складу Київського товариства дитячих садків, що мало на меті відкриття народних закладів дошкільної освіти для дітей «найбіднішого класу населення»⁴⁹. За їхнього сприяння та фінансової підтримки 1907 року в Києві на Шулявці відкрито народний дитячий садок для дітей чехів-робітників⁵⁰.

Забезпечення якісної освіти для дітей чехів у Російській імперії було одним з основних завдань Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського⁵¹, за сприяння якого 1907 року на Шулявці засновано приватне училище Я. Боучека, де мали змогу здобувати освіту учні з незаможних родин. Розвитку цієї шляхетної справи сприяла добродійна діяльність комітету в складі пані А. Шварц, М. Індржишек і А. Дуда, що збирав у Києві пожертви на користь училища⁵². У 1913 році голова Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського київський купець Г.І. Індржишек, який проживав по вулиці Хрещатик, 41, звернувся до попечителя Київського навчального округу з пропозицією про відкриття на Шулявці коштом товариства приватного училища третього розряду з дитячим садком. Офіційний дозвіл на його відкриття був наданий керівництвом Київського навчального округу в лютому 1914 року.

Загалом початок ХХ ст. позначився зростанням інтересу з боку української інтелігенції до громадсько-політичного й культурного життя Чехії. Так, Українська студентська організація своєю представницею на Слов'янському з'їзді у Празі (1908) обрала слухачку вищих жіночих курсів А.І. Котеленець. Однак, грошові збори на поїздку делегатки до Праги керівництво київського губернського жандармського управління

кваліфікувало як «злочинну діяльність», що стало підставою для обшуку в її квартирі⁵³. На засіданні чернігівського губернського земського зібрання від грудня 1910 року порушувалося питання щодо користі відряджень учителів земських шкіл до Богемії, утім нерозв'язаною залишалася проблема їхнього фінансування⁵⁴. У 1911 році закордонні відпустки в літній канікулярний час отримали: викладач латинської мови Дубенської гімназії І. Кончинський — до Богемії, директор Ковельської чоловічої гімназії В.К. Сушицький і начальниця Пирятинської жіночої гімназії Є.М. Волховська — до Карлсбада (Карлових Вар)⁵⁵. Того ж року Козелецька земська управа відрядила за кордон учителя Марковецького початкового народного земського училища В. Демченка задля ознайомлення з постановкою навчального процесу в початкових освітніх закладах Чехії⁵⁶. У 1912 році керівництво Кам'янець-Подільської гімназії підтримало ініціативу викладача російської мови і словесності А.С. Леплинського щодо наукової поїздки до Праги з метою студіювання слов'янських літератур і методики їх викладання. Того ж року закордонні відрядження були надані: викладачам Житомирської 2-ї гімназії П. Каділіну й Д. Теодоровичу до Праги задля участі в VI злеті Чеської соколиної общини в ролі членів волинського гімнастичного товариства «Сокол»; викладачеві Олександрівської київської гімназії О.О. Поспишлю до Чехії і Моравії з метою ознайомлення із засадами організації навчально-виховного процесу в середніх і вищих жіночих школах та А.Ф. Коваржику — для участі в загальнослов'янському сокольському злеті у Празі; ученому секретарю конференції Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, магістру слов'янської філології П.О. Заболотському до Відня, Праги, Загреба, Белграда й Софії з метою завершення роботи над дисертацією, присвяченою російському впливу на слов'янські літератури⁵⁷.

Отже, пожвавлення чеської колонізації Волині упродовж 60–70-х рр. XIX ст., що відбувалося на тлі лібералізації суспільно-політичного життя й економічних перетворень доби Великих реформ у Російській імперії, сприяло вкоріненню на українському ґрунті духовних надбань, і передусім, багатих педагогічних традицій Чехії. У вітчизняній історіографії серед основних причин еміграції чеського населення з Австрії традиційно вказується національне гноблення. Утім, аналіз культурного становища чеських колоній на Волині дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, яка увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр. у Чехії, створення чеської національної школи й забезпечення належного рівня грамотності, зокрема сільського населення, чехи змушені були починати цей шлях спочатку на теренах Російської імперії. Розрахунок царського уряду використати чеську імміграцію для

послаблення польських національно-визвольних змагань не справдився, натомість своїм глибоким патріотизмом, дбайливим ставленням до власної культури, історичних традицій і готовністю їх захищати чехи стали прикладом для наслідування і джерелом натхнення для інших слов'янських народів у межах Російської держави, передусім українців, сприяючи пробудженню їхньої національної самосвідомості, досягненню ними необхідності виборювати власну національно-культурну свободу.

Поляки у громадсько-культурному й освітньому житті українських губерній Російської імперії

У контексті широкого комплексу проблем польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, місця й ролі польського питання в міжнародних відносинах і російській державній політиці, становища католицької церкви, українсько-польських культурних взаємовпливів особливого значення набуває об'єктивне відтворення історичної долі польської громади на теренах України, унікального досвіду збереження національних традицій і розвитку міжкультурного діалогу. Реконструкція багатогранних процесів історико-культурного взаємопроникнення і взаємозбагачення різних народів відкриває шлях до глибшого науково-теоретичного осмислення етнічних проблем історичного розвитку. Необхідною передумовою відтворення цілісної панорами історичного минулого польського й українського народів є вивчення етнокультурного аспекту українсько-польських взаємин, внеску поляків у науково-освітній і мистецький розвиток краю. Конкретно-історичне дослідження просвітницької діяльності польської громади сприяє концептуальному досягненню розвитку і взаємодії національних спільнот, проблеми взаємин із панівною нацією на тлі офіційного внутрішньополітичного курсу держави. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного студіювання громадсько-політичного розвитку Російської імперії упродовж XIX — початку XX ст.

Підрунтям об'єктивного висвітлення етнокультурного аспекту інкорпорації українських земель до Російської імперії, протистояння процесів національного розвитку й імперської уніфікаторської політики, значення культурно-освітньої активності етнічних громад як інструменту збереження духовних традицій і національної ідентичності є осмислення історії створення початкових польських шкіл, що підпали під заборону внаслідок Польського визвольного повстання 1863–1864 рр., і громадсько-культурної діяльності поляків на теренах Наддніпрянської України.

Російська державна політика щодо польського населення Волині спрямовувалася на протидію відродженню «польських традицій», відновленню «національно-польської державності», на подолання соціокультурної відокремленості Волині від решти територій Російської імперії шляхом придушення «латино-польської пропаганди» і вжиття заходів задля «розполячування» й «обрусіння» місцевого населення, а також укорінення російської національної самосвідомості. У звіті волинського губернатора від 1890 року наголошувалося, що поляки не втрачають жодної нагоди виявити свою ненависть до Росії, а відлуння на теренах Волині маніфестацій із нагоди святкування у Варшаві річниці Конституції 3 травня 1791 року трактувалося як свідчення націленості поляків на відродження Польської держави через розчленування Росії⁵⁸. Згодом керівництво Волинської губернії оптимістично рапортувало про послаблення впливу польського питання на громадсько-політичне життя. У звіті волинського губернатора за 1894 рік зазначено: «Насамперед ці прояви окремішності, будши продуктом так званого «переживання», являють собою в більшості випадків залишки стародавніх звичаїв, властивих кожній національності з історичним минулим і, як такі, існуватимуть доти, поки остаточно не зникнуть поляки в сенсі нації; самі собою вони не матимуть серйозного значення за нинішнього міцного становища на Волині російської справи, яке не лишає полякам і тіні сумніву, що будь-якій їхній спробі посилити польський вплив завжди і своєчасно буде покладено край, для чого місцеві органи російської урядової влади мають достатні засоби»⁵⁹. Утім, задля послаблення позицій польської культури у Південно-Західному краї вживалися не лише репресивні заходи. 1890 року, у відповідь на прохання дворянина В.Р. Глуховського про фінансову допомогу для продовження навчання в Університеті Св. Володимира, київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв визнав можливим його навчання в Санкт-Петербурзькому університеті чи Московському Лазаревському інституті східних мов. На думку генерал-губернатора, це мало би викликати в молодого поляка почуття вдячності до російської влади, поставити його перед необхідністю спілкуватися з особами «російського напрямку», що неминуче призвело би до нівелювання його національної ідентичності⁶⁰.

Адміністративно-каральні органи Російської імперії небезпідставно вбачали в студентстві Київського університету джерело антиурядових настроїв, що справляли вплив на громадсько-політичне життя Південно-Західного краю. Жвавий відгук у київському студентському середовищі знайшли події, пов'язані з відкриттям у Варшаві пам'ятника А. Міцкевичу — визначному польському поету і громадсько-культурному діячу, першому професору слов'янських мов і літератур Коллеж де Франс, що

зробив вагомий внесок у справу популяризації української культури в Західній Європі. Київський цензурний комітет отримав від головного управління у справах друку міністерства внутрішніх справ секретне розпорядження щодо заборони публікувати статті, присвячені річниці від дня народження А. Міцкевича, та портрети польського поета⁶¹. Натомість у грудні 1898 року в одній з університетських аудиторій відбулося зібрання чисельністю близько 800 осіб включно зі студентами польського, єврейського, українського, російського походження. Вони порушили питання щодо відрядження до Варшави делегації для участі в урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника й ухвалили наступну резолюцію:

«Ми, Київські студенти всіх національностей, зібравшись на сходці 3 грудня з приводу відкриття пам'ятника великому поету-революціонеру Міцкевичу, надсилаємо від душі палкі вітання своїм Варшавським товаришам. Однаково пригноблені жорстоким режимом царського уряду, ми протестуємо проти мерзенного глузування з усього, що є чесного в людині, яке виявилось у зведенні пам'ятника Муравйову-Вішателю*, ми простягаємо руку братерства чесним і сміливим послідовникам геніального поета, на шляху прагнення до свободи й рівності, та радіємо зростаючій дружбі пригноблених, без різниці національності, їх твердості й силі»⁶².

Студентство Київського політехнічного інституту ухвалило рішення надіслати до Варшави вітальну телеграму і приєднатися до адресу Університету Св. Володимира:

«Студенти Київського університету всіх національностей, зібравшись на сходці, вітають жителів Варшави з відкриттям пам'ятника великому поету Міцкевичу; він був великим не лише як поет, але і як політичний діяч, який усе життя своє присвятив звільненню поляків з-під московського гніту. Водночас ми приєднуємося до обурення, висловленого жителями міста Варшави й усіма поляками з приводу відкриття пам'ятника вбивці й вішателю Муравйову, ім'я якого історія затаврує прокляттям»⁶³.

«Студентські заворушення» з приводу святкування ювілею А. Міцкевича згадував у своєму листі від 6 лютого 1899 року до приват-доцента кафедри історії російського права Харківського університету М.О. Мак-

---

* Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) — російський державний діяч, генерал від інфантерії (1863). Брав участь у війні 1812 р. та закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Виступав проти селянської реформи в Росії 1861 р. Виявив особливу жорстокість під час придушення Польських повстань 1830–31 і 63–64 рр.

симейка знаний учений-юрист, професор Університету Св. Володимира Й.О. Покровський⁶⁴.

Імператор Олександр III повелів «звернути найсерйознішу увагу» на проблему поширення римсько-католицької пропаганди і її впливу на православне населення прикордонних із Галичиною повітів Подільської губернії, порушену у звітах обер-прокурора Святійшого Синоду та подільського губернатора за 1885 рік⁶⁵.

У червні 1886 року попечитель Київського навчального округу С.П. Голубцов видав інспекторам народних училищ Південно-Західного краю конфіденційну директиву, поклавши на них відповідальність за неналежний нагляд і недостатню протидію відкриттю таємних шкіл із викладанням польською мовою.

Викривши 1886 року таємну школу в с. Андріївці Кам'янецького повіту, що діяла «під покровительством ксьондза і панів», інспектор народних училищ першого району Подільської губернії О. Тарнавський розробив план ліквідації польських шкіл. Він уважав за доцільне доручити відповідні розслідування унтер-офіцерам губернського жандармського управління, а не повітовим адміністративним властям, у канцеляріях яких «служать поляки чи полякуючі». Інспектор ратував за посилення покарань для організаторів таємних польських шкіл. Недостатньо дієвими заходами йому видавалися відбирання книг і взяття підписки про припинення педагогічної діяльності, він закликав нещадно виселяти обвинувачуваних учителів і ксьондзів до «віддалених місцевостей»⁶⁶. У листі до попечителя Київського навчального округу від 15 червня 1886 року Тарнавський наголошував на поширенні «латинопольської релігійної, а можливо, і політичної» пропаганди серед католиків і православних Кам'янецького повіту⁶⁷.

Піклуванням про зміцнення православно-російської народності та протидією римсько-католицькій пропаганді О. Тарнавський пояснював свій опір перетворенню однокласного Городокського народного училища на двокласне (1888). На його думку, у другому класі цього закладу навчалися би виключно шляхтичі, оскільки більшість населення м. Городок складала католики⁶⁸.

Російська революція 1905–1907 рр. зумовила посилення впливу ліберальних цінностей, соціально-психологічні трансформації у контексті актуалізації демократичних світоглядних орієнтирів, передусім ідей свободи й недоторканності особи, свободи совісті, концепції державно-правового реформування, переходу від самодержавного до конституційного правління. На тлі суспільно-політичних перетворень зростало значення видавничої справи, періодичного друку. Відповідно до «Именного высочайшего указа правительствующему Сенату о временных пра-

вилах о повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 року проголошувалося скасування попередньої як загальної, так і духовної цензури періодичних видань. Водночас відбувалося розширення мережі періодичної преси, утвердження соціально-інформаційної і просвітницької ролі польськомовних видань. Серед розмаїття польських газет, що на початку XX ст. видавалися в Києві, за тематичною спрямованістю, географією висвітлюваних подій особливий інтерес становить суспільно-політичне, економічне й літературне періодичне видання “Głos kijowski” (1906–1907). Інформаційна політика редакції газети відображена у її постійних рубриках: “W Królestwie Polskiem”, “Z Cesarstwa”, “Z Miasta”, “Z Warszawy”, “Ze Lwowa” “Korespondencya z prowincyi”, “Przegląd polityczny”, “Z życia “parlamentarnego”, “Z Uniwersytetu”, “Z Teatrów” тощо. Аналіз статей рубрики “Kronika ukraińska” засвідчує внесок цього періодичного видання у справу популяризації відомостей про події українського громадсько-культурного життя, що справляли вплив на формування ціннісно-світоглядних засад суспільного розвитку. 14 березня 1906 року в газеті “Głos kijowski” здійснено огляд української преси. Він розпочинався згадкою про закриття (після виходу п’ятого номеру) щотижневої україномовної газети «Хлібороб», що видавалася від листопада 1905 року в м. Лубни, а також про порушення справи проти її редактора М.М. Шемета, невдалі спроби Є.Х. Чикаленка отримати дозвіл на видання газети «Громадське слово» й журналу «Нове життя», заснування В. Леонтовичем першої щоденної української газети «Громадська думка», видання тижневика «Рідний край» у Полтаві, газет «Народна справа» й «Вісти» в Одесі, місячника «Вільна Україна» й господарського журналу «Українське бджільництво» в Петербурзі, гумористично-сатиричного ілюстрованого тижневика «Шершень» у Києві, часопису «Запоріжжє» в Катеринославі, ініційованої М.І. Міхновським щоденної громадсько-політичної, економічної і літературної газети «Слобожанщина» в Харкові. Редакція “Głos kijowski” приєдналася до акції ушанування українською пресою пам’яті Тараса Шевченка з нагоди річниці його смерті, опублікувавши біографію поета. Наголошувалося, що весь життєвий шлях геніального «батька Тараса» став єдиною смугою переслідувань і страждань, треба було мати велетенський талант, аби не загинути під тягарем такого життя. Завершувалася біографічна замітка транслітерованими рядками з Кобзарєвого «Заповіту» (1845), який помилково названо одним із останніх віршів митця⁶⁹.

1906 року на сторінках “Głos kijowski” (№ 101) розміщено статтю, присвячену першому загальному зібранню товариства «Просвіта», що відбулося 25 червня (8 липня) по вул. Бульварно-Кудрявській за участю понад 100 осіб. Відкрив зібрання літературознавець і публіцист, редактор

україномовної газети «Громадська думка» Ф.П. Матушевський. Вітальне слово новообраного голови товариства — українського вченого, письменника і громадсько-культурного діяча Б.Д. Грінченка — опубліковано в газеті польською мовою: “...Nastał czas, gdy znów możemy uczynić z naszego centrum kulturalnego światło promienne powagi kulturalnej, co jedynie tylko daje prawo narodowi na miejsce wśród innych narodów...”⁷⁰. У своєму виступі Грінченко окреслив план діяльності фундаторів «Просвіти»: створення власної бібліотеки, видавництво книжок, заснування бібліотек у селах, становлення української школи, організація власних філій. Жваве обговорення викликала доповідь українського громадсько-політичного діяча С.М. Шемета, який наголошував на необхідності видання української наукової і публіцистичної літератури, белетристики й поезії задля виховання національної інтелігенції. Популяризацію літератури іноземними мовами, на його думку, варто починати саме з публікації творів про Україну.

Події культурно-освітнього життя Києва знаходили відображення на шпальтах польської газети “Dziennik kijowski”. 24 квітня 1907 року це періодичне видання повідомило про нещодавнє загальне зібрання київської «Просвіти», на якому ухвалено рішення звернутися до української фракції у Думі з проханням внести законопроект про запровадження викладання української мови в усіх школах України, насамперед народних. У зв’язку з цим порушувалося питання щодо налагодження видавництва підручників українською мовою, організації рецензування друкованої літератури. Було погоджено, що взірцем для шкільних підручників мала стати мова класичних творів літераторів підросійської України (“literatów rosyjskiej Ukrainy”)⁷¹. Становить інтерес запроваджена редакцією “Dziennik kijowski” рубрика “Głos wolny”, де 13 квітня 1907 року вміщено статтю “Uniwersytet kijowski a mlodzież polska” Ф.-Й. Каменського, присвячену проблемі забезпечення студентам Університету Св. Володимира права на свободу віросповідання, вивчення польської мови, літератури, історії⁷². Викриваючи політику русифікації у сфері освіти, автор наголошував, що для поляків релігія стала національним тавром: хто потерпав за релігію, той ео ірсо зазнавав утисків за польськість. Зазначалося, що в гімназіях учні-католики спершу не відвідували молитву перед заняттями, але згодом керівництво навчальних закладів зобов’язало їх бути присутніми на молитвах і святкових богослужіннях у православних церквах та запровадило покарання для незгодних. У Київському університеті після 1864 року приміщення католицької каплиці передано під природничий кабінет, а капелана, що викладав теологію, арештовано.

1906 року офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти “Oświata”, метою якого проголошувалося піднесення культури всіх

верств польського населення переважно шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва й Київської губернії. Його просвітницька і благодійна діяльність мала спрямовуватися на відкриття бібліотек, музеїв, читалень, книжкових магазинів; організацію публічних лекцій, загальноосвітніх курсів, спектаклів, літературних і музичних вечорів, концертів, виставок; заснування стипендій, шкіл і притулків для дітей і дорослих; оголошення конкурсів і присудження нагород за найкращі літературні твори й наукові праці⁷³. Членом товариства могла стати будь-яка повнолітня особа. Кошти цієї організації склалися з членських внесків, пожертв, прибутків від капіталу, видавничої справи, концертів, виставок, лекцій, театральних вистав. Товариство “Oświata” звернулося до міністерства народної освіти з проханням про дозвіл на відкриття в Києві двох початкових училищ третього розряду з викладанням усіх предметів польською мовою, посилаючись при цьому на пункт VI іменного найвищого імператорського указу від 14 травня 1905 року щодо дозволу викладання литовської і польської мов у навчальних закладах західного краю з програмами початкових двокласних і міських училищ, а також у середніх навчальних закладах тих місцевостей, де більшість учнів склали поляки й литовці. Незважаючи на звернення правління товариства зі скаргою до Урядуючого Сенату, це клопотання було відхилене під приводом загрози «полонізації місцевого корінного населення, що шукає освіти»⁷⁴.

Делегати всіх польських організацій і товариств Києва 18 листопада 1907 року взяли участь в урочистому обіді з нагоди річниці заснування польського громадського зібрання “Ogniwo”⁷⁵. Особлива увага приділялася координації діяльності центрального правління і провінційних відділень “Oświata”. Утім, на засіданні правління польського товариства наголошувалося на низькому рівні активності, передусім у просвітницькій сфері, провінційних відділень — білоцерківського й бердичівського. Відповідно, ухвалено рішення асигнувати 300 руб. на розвиток діяльності білоцерківського відділення, запропонувати всім провінційним відділенням надіслати звіти про свою діяльність та відгуки щодо розроблених товариством “Protoswita” «програм для навчання в народних школах»⁷⁶.

Усупереч проголошеному *de jure* праву запроваджувати в навчальних закладах методичні посібники й підручники місцевими мовами, 1907 року міністерство народної освіти відхилило клопотання київського товариства “Oświata” про відкриття двох польських шкіл для дітей-католиків, а керівництво Київського навчального округу не взяло до уваги колективне прохання близько 100 батьків учнів-поляків 2-ї житомирської гімназії щодо введення викладання польської мови⁷⁷.

Від 14 вересня 1907 року відбувалися заняття в таємній польській школі Бердичева. Читанню, письму й молитов навчалися діти римо-

католицького віросповідання⁷⁸. Виконувати викладацькі обов'язки на безоплатній основі зголосилася дворянка А.А. Шостак. Натомість, від відповідальності «винних» не врятували ані наявність на стіні класної кімнати портрета російського імператора, ані виправдання організатора школи 74-річного дворянина В.А. Сляського, який, не маючи власних нащадків, вирішив присвятити себе шляхетній справі — допомогти дітям із бідних римо-католицьких родин здобути бодай початкову освіту.

У вересні 1907 року в селі Пустоха Бердичівського повіту Київської губернії засновано польську школу, де навчалося близько 20 учнів у віці 10–14 років⁷⁹. 23 жовтня того ж року директор-розпорядник цукрового заводу м. Погребище Б.Ф. Крачкевич власним коштом відкрив польську школу в приміщенні костюлу, наданому місцевим ксьондзом А. Жолковським. Навчальним процесом керувала І.К. Іодовська, яка мала свідоцтво на звання вчительки, видане директором Житомирської чоловічої гімназії (1894). Невдовзі Б.Ф. Крачкевич був притягнутий до відповідальності, незважаючи на запевнення, що створений ним освітній заклад спрямований на задоволення духовних запитів місцевих католиків, які через переповнення міністерського училища м. Погребище змушені «лишатися вдома без будь-якої освіти»⁸⁰.

Під патронатом парафіяльного попечительства Володарського римо-католицького костелу на початку жовтня 1907 року відкрито таємну польську школу, приміщення якої складалося з декількох кімнат, у т.ч. столярної майстерні та спалень для хлопців, які перебували на повному пансіоні⁸¹. Викладалися арифметика, географія, російська й польська мови, Закон Божий, кошикове і столярне ремесла. Закладом опікувався місцевий ксьондз В. Шостаковський.

За сприяння настоятеля Ружинського римо-католицького костелу ксьондза Бончковського наприкінці 1907 року в с. Зарудинці Бердичівського повіту в будинку селянина М. Добржанського засновано польську школу. Дворянка К.-Х. Ястржембська викладала в ній закон віри, польське читання й письмо. І хоча плата за навчання складала «6 руб. від учня», учителька виконувала свою роботу на громадських засадах, спрямовуючи всі наявні кошти на оренду приміщення, придбання підручників і навчального приладдя. У процесі притягнення до відповідальності Добржанського та Ястржембської обтяжуючою обставиною стало відвідання школи православним хлопчиком З. Латко⁸².

З поля зору російських адміністративно-каральних органів не вислизнув і той факт, що студент Університету Св. Володимира, співробітник хімічної лабораторії цукрового заводу графині Браницької (с. Шамраївка Васильківського повіту Київської губернії) М. Хойновський навчав дітей робітників молитов і катехізису, організовував ігри й навчальні екскурсії задля ознайомлення з рослинним світом лісу⁸³.

Відповідно до секретного рапорту васильківського повітового справника київському губернатору від 17 грудня 1907 року в м. Біла Церква виявлено дві польські школи, створені завдяки пожертвам римо-католицької громади. У першій з них, яку очолював селянин с. Пологи П. Кузьменко, хлопчикам викладали загальноосвітні предмети й чоботарство. Іншою школою (для дівчаток) керувала прусська піддана Ф.В. Тіль. Закон Божий викладав настоятель Білоцерківської римо-католицької парафії ксьондз Лушек⁸⁴.

За фінансової підтримки дружини поміщика с. Паневець А. Старжинської при Римсько-католицькому благодійному товаристві м. Кам'янця-Подільського (1907) створено притулок, в якому діти віком від 3 до 12 років католицького віросповідання (з міста й навколишніх сіл) отримували гарячі обіди та здобували початкову освіту⁸⁵.

На початку 1908 року в м. Зятківцях Гайсинського повіту Подільської губернії граф С. Холоневський створив у одному з флігелів власного маєтку школу для дітей своїх службовців. Під керівництвом запрошеної із Варшави вчительки С. Орбачевської учні студіювали польську мову й Закон Божий⁸⁶.

У результаті розслідування, здійсненого 1908 року, поліція встановила, що в будинках міщан О. Склярського й С. Хоміцького у с. Пришивальня, а також селянина Т. Запольського у с. Веприк Васильківського повіту Київської губернії настоятелем римо-католицької парафії с. Дідівщина Сквирського повіту засновані таємні польські школи для навчання дітей молитов, катехізису, священної історії⁸⁷. У школі с. Пришивальня вчителювала міщанка м. Заславля Б.В. Котовицька, а с. Веприк — міщанка м. Рівного Б.В. Чартковська. Цього ж року польська школа була викрита в будинку міщанина П. Ридвальського в с. Рогізна Сквирського повіту⁸⁸.

Римсько-католицьке товариство м. Звенигородки Київської губернії створило 1908 року притулок для сиріт і дітей із бідних родин. У ньому виховувалися діти віком від 8 до 15 років, яких голова товариства, настоятель звенигородського костелу ксьондз А.І. Попель навчав Закону Божого, а дворянка К.І. Кийхович — польської грамоти. Оскільки викладання відбувалося без відповідного дозволу, Попель був притягнутий до відповідальності.

Невід'ємною складовою переслідування засновників польських навчальних закладів були анонімні доноси. 1909 року до міністерства народної освіти надійшов лист за підписом «Русский», в якому не лише повідомлялося про існування в м. Рівне безкоштовної польської школи, а й давалися поради на кшталт: «Щоби накрити цю школу зненацька, слід оточити будинок колом і ввійти не з парадного ганку, а з чорного,

оскільки в іншому випадку біля парадного входу будуть замовляти, а з чорного, водночас, випускати учнів і виносити класні столи, надаючи квартирі вигляду приватної, такі випадки вже траплялися»⁸⁹. Того ж року викрито польські школи в с. Ледянці Заславського повіту, с. Пальче Дубенського повіту та с. Малих Зозулинцях Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. З учительки, міщанки м. Варшави В. Чугалінської, взяли підписку про припинення педагогічної діяльності. Новоград-волинський справник розкрив діяльність створеного поміщиком Я.Ф. Дунін-Карвицьким у лісовій місцевості поблизу с. Буртин дитячого приюту, де викладання здійснювалося польською та російською мовами. На пристава другого стану Ковельського повіту Волинської губернії було покладене завдання підготувати матеріали для суду щодо шкіл (із викладанням історії, катехізису, релігійних співів), створених у с. Ворокомлі і с. Майдані на кошти настоятеля Камінь-Каширського костелу ксьондза Я. Мацейського. Таємну школу виявлено в с. Саввинцях Кам'янецького повіту Подільської губернії. Селянин А. Себастьянов відкрив у своєму будинку в м. Фрамполі на Поділлі школу, при обшуку якої знайдено 39 книг польською мовою, 12 польських букварів, 8 зошитів, 13 грифельних дошок і розклад уроків⁹⁰. У м. Кам'янці міщанка Ф. Матковська створила у власній квартирі школу, яку відвідували учні-католики віком 9–13 років. Отримавши від ксьондза Межирівського костелу Ц. Малиновського письмовий дозвіл навчати дітей молитов, селянин Кам'янецького повіту Ф. Дидора розпочав викладання в польській школі с. Мальчівців Літинського повіту Подільської губернії. У межах Ямпільського повіту місцева землевласниця Ярошинська заснувала в с. Куні початковий навчальний заклад для селян-католиків 8–12 років, які навчалися Закону Божого польською мовою й рукоділля; таємні школи існували також у с. Моївці та с. Зятківці. На Волині у Волочиському римсько-католицькому костелі діяла школа, в якій російську й польську мови викладала вчителька з м. Варшави Я.-П. Бурба. Зусиллями уманського повітового очільника поліції була закрита таємна школа при цукровому заводі с. Погорілої, де варшавський міщанин Л. Витковський навчав дітей віком від 7 до 14 років.

В Умані приватною викладацькою діяльністю займалася М. Курманович, яка облаштувала під навчальні кімнати приватний будинок по вулиці Торговій, де поліцією виявлено картини із зображенням сюжетів із Старого й Нового Заповітів, ікону Божої Матері й розп'яття Спасителя, шафу з книжками та зошитами польською й російською мовами, таблиці для читання, географічні карти, малюнок людського скелету, чорнильніці тощо. На допиті Курманович зазначила, що має звання домашньої вчительки й переїхала з Києва до Умані передусім задля виховання дітей

свого брата (розбитого паралічем). З дозволу директора Уманського комерційного училища вона відкрила «учнівську квартиру» для 15 дітей, яких готувала до вступу в училище та гімназію. Винною у створенні таємної школи Курманович себе не визнала і просила повернути вилучені в неї книги.

Розголосу в київській пресі набула інформація щодо перешкоджання поліцією зібранню на квартирі доктора Петкевича запрошених на обід гостей, для яких член Краківської Академії наук В.Ф. Лютославський у популярній формі роз'яснював зміст своїх лекцій із філософії, викладених напередодні у клубі “Ogniwo”⁹¹.

Унікальним явищем культурного життя Києва було польське театральном-музичне мистецтво, адже відображаючи провідні художні течії і естетичні ідеї свого часу, воно накладало глибокий відбиток на багатомірні процеси формування суспільної свідомості київської громадськості, кристалізації морально-етичних ідеалів, розвитку емоційно-психологічної складової духовного життя міста. Так наприклад, непересічною подією стали виступи в Малому театрі Крамського, за участю київської трупи, польської актриси Марії Пшибилко-Потоцької, яка презентувала у квітні 1909 року комедію в 4-х актах “Lekkomyślna siostra”.

Аналіз змісту київської преси початку ХХ ст. засвідчує зростання значення просвітницької діяльності польської громади. Згідно з інформацією газети «Киевская мысль» від 29 квітня 1909 року в Києві готувалися до зустрічі відомого польського письменника, поета і драматурга Є. Жулавського, якого запросили для читання лекцій на теми: «Про засади мистецтва», «Про драму і про театр», «Про талант і про геній». У травні до клубу “Ogniwo” були запрошені учасники Організаційного зібрання польського гуртка літераторів і журналістів, а також гості артистичного кабаре, до програми якого входили оперета Ж. Оффенбаха «Паризькі квітникарки», декламація, співи, монологи тощо⁹². 30 квітня у приміщенні Товариства рівноправ'я польських жінок на Прорізній, 28 у Києві було організовано бесіду Т. Загурського на тему «Жінка в російському законодавстві». На 15 травня в залі Польського гімнастичного товариства, розташованого по вул. Лютеранська, 32, призначили публічну лекцію С. Пивара «Про еміграцію в Америці»⁹³.

30 квітня 1911 року в Бердичеві відбулася постановка п'єси «Болеслав Сміливий» настоятеля Маріїнського костелу ксьондза Д. Бончковського, який, за інформацією київського охоронного відділення, мав спрямувати грошовий збір від спектаклю на облаштування нелегальних польських шкіл у Житомирі й Києві. 7 травня 1911 року о 20.25 ця історична драма була представлена в київському театрі «Бергоньє». Режисери: І. Якса-Хамец і С. Вільчковський.

22 лютого 1911 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов видав постанову про заборону таємного навчання в Південно-Західному краї. Згідно з нею заборонялося: надавати приміщення для навчання дітей чи дорослих без відповідного дозволу; займатися педагогічною діяльністю, не маючи свідоцтв; сприяти таємному навчанню шляхом фінансової підтримки чи особистої праці; схилити інших до недозволеного навчання чи бути присутнім при ньому. За порушення цієї постанови застосовувався в адміністративному порядку штраф розміром у 500 руб. та арешт до трьох місяців⁹⁴.

1911 року були закриті таємні польські школи у с. Острові та с. Берковці Радомисльського повіту Київської губернії. Цього ж року прокурор окружного суду отримав матеріали справи щодо функціонування при Київському римсько-католицькому благодійному товаристві дитячого притулку на розі вулиць Предславинської і Поліцейської, де виявлено костел-каплицю з усім приладдям для богослужінь і школу для навчання Закону Божого й грамоти.

У лютому директор народних училищ Подільської губернії доповів попечителю Київського навчального округу про існування в м. Іванківцях Ушицького повіту, за підтримки місцевого ксьондза Рачковського, таємної школи, де діти навчалися молитов і читання польською мовою.

Подільський губернатор отримав 1911 року відомості щодо діяльності в с. Лошківцях Кам'янецького повіту таємної польської школи, в якій навчалася 10 дітей віком від 8 до 12 років. Поліцією Радомисльського повіту Київської губернії закрита польська школа в с. Федорівці, де селянин Т.С. Батовський навчав хлопчиків римсько-католицького віросповідання. У жовтні ц.р. директор народних училищ Київської губернії повідомляв про існування в м. Махновці Бердичівського повіту польської школи.

1913 року в с. Гречани Проскурівського повіту Подільської губернії у одній із селянських хат виявлена створена за сприяння місцевого ксьондза Носалевського таємна польська школа, а її засновник притягнений поліцією до відповідальності⁹⁵.

На тлі загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни посилювався нагляд за політичними настроями польського населення, на адресу якого лунали звинувачення в готовності перейти на бік Австро-Угорщини в разі розв'язання збройного конфлікту. У документах київського охоронного відділення збереглася інформація про конспіративний з'їзд у Кракові поляків-підданих Російської імперії (березень 1909 р.), які звернулися до австрійського імператора Франца-Йосифа I з укладеною французькою й польською мовами петицією про сприяння в підготовці повстання та запропонували свою допомогу на випадок війни

проти Росії: «Невдачі, що спіткали польський народ у 1831 і 1863 роках у боротьбі за незалежність, привели обережну частину польського населення до усвідомлення неможливості боротися самостійно через відсутність військово-освічених керівників і однакового озброєння... Польське суспільство, що залюбки служить нині цілям Австрійського уряду, уповноважило нас, представників найдавніших польських родів, які зібралися у Кракові, піднести до престолу Вашої Величності готовність розумної частини польського населення вірно служити Австрійському уряду і з оголошенням війни виставити загони організованих повстанців, а також надати сприяння грошовими внесками до державного фонду»⁹⁶. Натомість представники польської громади просили у Франца-Йосифа I відрядити військових, здатних забезпечити керівництво повстанням; надати зброю й боєприпаси; у разі перемоги повстання дарувати «пригнобленому народу в межах могутньої Австрійської імперії певної можливої самостійності».

Напередодні I Польського національного конгресу (м. Вашингтон, 1910 р.) міністерство внутрішніх справ направило начальникам санкт-петербурзького, віленського й київського районних охоронних відділень, губернських жандармських управлінь Привіслянського краю, Київського й Віленського району та до всіх прикордонних пунктів секретний циркуляр щодо оперативного надання інформації про осіб, які виїжджатимуть за кордон задля участі в конгресі, та здійснення при їх поверненні ретельного огляду з вилученням будь-яких матеріалів стосовно нього. Цілі цього форуму полягали в обговоренні політичного, економічного, культурного становища поляків «у Польщі та в еміграції»; ознайомленні з розвитком польської політичної думки; з'ясуванні основних потреб польського національного життя; виробленні директиви польському народу в його боротьбі за національну самобутність. Польська преса поширювала інформацію про запрошення на конгрес, поряд із поляками, також литовських і українських організацій⁹⁷. Для участі в ньому у травні 1910 року до Вашингтона вирушив землевласник с. В. Чернишевки Овруцького повіту Волинської губернії Ф.С. Ейсмонт. У серпні на конгрес виїхали ксьондз Маньковський із м. Кам'янець-Подільського та ксьондз Пославський із м. Зіньківець Кам'янецького повіту, маршрут їхньої подорожі мав пролягати Львовом і Краковом⁹⁸. Тавро «політично неблагонадійних» було накладене на осіб, що напередодні від'їзду на конгрес гостювали в Маньковського й Пославського: на ректора Луцько-Житомирської семінарії Й. Мурашка⁹⁹, законовчителя Житомирської чоловічої гімназії А. Федуківича, настоятеля Проскурівського костелу К. Носалевського. Питання виявлення й розшуку осіб, що брали участь у I Польському національному конгресі у м. Вашингтоні, посідало важливе

місце в листуванні південно-західного районного охоронного відділення з полтавським, київським, волинським та іншими губернськими жандармськими управліннями¹⁰⁰.

З огляду на загострення російсько-австрійських відносин, 1912 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відмовив Бердичівському римсько-католицькому благодійному товариству в наданні дозволу на організацію публічних лекцій професора Краківського університету Л. Брунера на теми «Як ми розуміємо природу» та «Участь поляків у всесвітній науці»¹⁰¹. Цього ж року в.о. київського губернатора дозволив Київському польському товариству любителів мистецтва, створеному з метою «розвитку серед польського населення міста Києва і Київської губернії культу мистецтва»¹⁰², організувати в клубі “Ogniwo” публічну лекцію артиста І. Котарбинського «Про польського письменника Крашевського»¹⁰³.

Від 1912 року при Київському польському громадському зібранні “Ogniwo”, розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, на утримання якої виділялося до 2000 руб. щомісяця. Центральний клуб “Ogniwo”, членом якого могла стати будь-яка особа без різниці соціального походження й національності, перебував у Львові, а його філіальні відділення засновувалися в різних містах Російської імперії — Києві, Умані, Одесі, де польською громадою організовувалися культурно-просвітницькі заходи — театральні вистави, лекції, читання, науково-популярні доповіді тощо. У рапортах начальника Київського охоронного відділення з грифом «цілком таємно» театральньо-мистецька діяльність польської громади характеризувалася як засіб пропаганди ідеї відновлення Польської держави та формування протестних настроїв у місцевого населення. Сильний емоційно-психологічний вплив на київського глядача справила вистава «Віфлеєм», яка супроводжувалася «сльозами, істеричними риданнями, розмовами в антрактах, хвилюванням при звуках повстанської молитви»¹⁰⁴. Багато-хто з місцевих поляків відвідав усі чотири постановки «Віфлеєма», що відбулися в Києві з шаленим успіхом. Причиною заборони п'єси став її політичний підтекст, змалювання історичної долі польського народу крізь призму національної політики Росії, Німеччини, Австрії, коли, приміром, в образі Олександра II поставав жорстокий тиран, а Франца-Йосифа I — захисник поляків.

Київське польське товариство любителів мистецтва отримало змогу організувати з серпня 1913 по травень 1914 року в приміщенні клубу “Ogniwo” польськомовні драматичні спектаклі лише за умови попереднього ознайомлення поліцеймейстера з кожною п'єсою; вилучення з репертуару творів, що пропагують ідею відновлення Польщі; присутності на кожній виставі співробітника зі знанням польської мови¹⁰⁵.

Нагляд адміністративно-каральних органів за настроями польського населення було посилено у зв'язку з 50-ю річницею Польського повстання 1863–1864 рр. З цієї нагоди 9 лютого 1913 року в Житомирі від імені Римсько-католицького благодійного товариства організували багатолюдний бал, учасники якого, підвівшись із піднятими бокалами шампанського, мовчки вшанували пам'ять загиблих повстанців¹⁰⁶.

Із початком Першої світової війни польське громадсько-культурне життя тривало, знаходячи вияв у яскравих мистецьких акціях, театральних постановках. Польськомовні періодичні видання висвітлювали діяльність не лише польської, а й інших етнічних громад Києва. Приміром, 23 лютого 1915 року в газеті “Goniec kijowski” опубліковано замітку “Z życia Czechów kijowskich”, присвячену засіданню Чеського благодійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського, на якому обрали делегатів на з'їзд «Союзу чеських товариств у Росії», а також обговорювалася роль останнього у вирішенні майбутньої долі Чеського королівства¹⁰⁷.

Загалом аналіз змісту документів канцелярії попечителя Київського навчального округу, київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського охоронного відділення, київського губернського жандармського управління та ін. дозволяє дійти висновку, що всупереч репресивно-каральній політиці міністерства внутрішніх справ, відомства православного сповідання, міністерства народної освіти поширення таємних польських шкіл та культурно-просвітницьких організацій тривало впродовж другої половини XIX ст. і не припинилося на початку XX ст., включаючи до орбіти свого впливу не лише католиків, а й православних і перетворюючись на об'єкт звинувачень у боротьбі за умислення Київської, Подільської і Волинської губерній із метою піднесення «шовіністичної пропаганди», спрямованої на відродження польської державності. Реконструкція справжніх масштабів і специфіки розвитку польського шкільництва ускладнюється через його підпільний характер, що певною мірою звужує репрезентативність джерельної бази, представленої насамперед діловодною документацією (протоколами, звітами, листуванням) і судово-слідчими матеріалами. Утім, визнаючи «великі труднощі», пов'язані з викриттям і придушенням таємної культурно-освітньої діяльності поляків, представники російських органів влади мусили констатувати, що це «страшне зло» пустило глибоке коріння. Настрої місцевого польського й українського населення керівництво київського губернського жандармського управління 1910 року характеризувало наступним чином: «Непорозуміння між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію в особі пануючого племені, прагнучи до відділення від неї»¹⁰⁸. Водночас піднесення польського

культурницького руху, діяльність клубу “Ogniwo” та просвітницького товариства “Oświata”, і особливо наслідування польського досвіду українцями, кваліфікувалися як загроза російській державності. Ідеї українсько-польського єднання в боротьбі за вільний національно-культурний розвиток, відображені зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зберегли своє значення як інструмент самозбереження і поляків, і українців в умовах наступу русифікаторської політики царського уряду.

На початку XX ст. пожвавлення громадсько-культурної, просвітницької діяльності поляків у межах Київської губернії відбувалося в контексті подій Першої російської революції 1905–1907 рр., процесів становлення громадянського суспільства, активізації діяльності політичних партій і громадських організацій, розвитку засобів масової інформації, розширення мережі польських періодичних видань, посилення їхнього впливу на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, формування суспільної думки й національної самосвідомості.

На світланку XX ст., незважаючи на імператорський Указ про зміцнення засад віротерпимості від 17 (30) квітня 1905 р., згідно з яким перехід від православ'я до іншого християнського сповідання чи віровчення не підлягав переслідуванню, а також проголошення Маніфестом 17 (30) жовтня 1905 року свободи совісті, не здавала своїх позицій гнітюча суспільна атмосфера, що вкорінилася в Російській імперії після придушення Польського визвольного повстання 1863–1864 рр. Зі шпальт періодичної преси не зникли маніпуляції навколо т.зв. «польської загрози»: небезпеки окатоличення й ополячення білоруського та українського населення, економічного тиску й погроз польських поміщиків на адресу православного селянства, планомірного загарбання поляками «західної Росії»¹⁰⁹.

Аналіз тематичної спрямованості польської преси, головно газети “Głos kijowski”, дозволяє дійти висновку щодо її значення як інструменту поглиблення міжнаціональної комунікації, українсько-польської духовної взаємодії, популяризації ідеї української культурно-історичної самобутності. В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій, рідної мови була польська школа, що перебувала на нелегальному становищі й була тісно пов'язана з католицькою церквою. Відтак, репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури, гармонійного синтезу процесу навчання й виховання, прищеплення молодому поколінню християнських моральних цінностей, плекання патріотизму. Тісний взає-

мозв'язок релігійних і національних почуттів поєднувався з відкритістю польської громади до міжкультурного діалогу. Яскравим виявом культурно-просвітницької діяльності поляків стала організація публічних лекцій і різноманітних мистецьких акцій, через призму образності польського театру відображалася багата гама емоцій, естетичних відчуттів, ціннісно-світоглядних орієнтирів епохи.

Внесок університетів Надніпрянської України в розвиток міжслов'янських культурних зв'язків

Національне відродження слов'янських народів, виплекане на ґрунті ідеології Великої французької революції 1789 р. та Романтизму, супроводжувалося поглибленням інтересу до вивчення історії, фольклору, етнографії, національних мов і літератур, зрештою — розквітом науки, освіти, мистецтва й багатотисячолітніх традицій міжслов'янських зв'язків. На теренах України ідеї загальнослов'янської єдності втілювалися в діяльності декабристської організації «Товариство об'єднаних слов'ян», Кирило-Мефодіївського братства, творчості вітчизняних громадсько-культурних діячів. М.П. Драгоманов у праці «До чого довоювались?» (Женева, 1878), що швидко здобула популярність і перевидавалася в Петербурзі (1878) й Парижі (1906), закликав до створення загальнослов'янської радикальної партії на засадах єдності православних і католиків, урегулювання територіальних проблем у відносинах поляків і русинів (українців), чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар та налагодження співпраці з аналогічними партіями сусідніх неслов'янських народів — румунів, греків, албанців, італійців, німців, угорців¹¹⁰.

Загалом історія міжслов'янської співпраці, насамперед українсько-болгарських культурних взаємин, тісно пов'язана з іменем видатного українського вченого, громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова, який у 1889–1895 рр. був одним із перших професорів першого в Болгарії вищого навчального закладу, Софійського університету, і віддав свій багатий досвід, талант і творчі сили інтелектуальному розвитку болгарського народу. За визнанням самих болгар, різнобічна діяльність Драгоманова в Софійському університеті стала однією з найяскравіших сторінок історії цього закладу. Не випадково, пізніше в різних галузях болгарської науки й культури виявляють тривку присутність колишні студенти й учні Драгоманова, як наприклад: академік Юрдан Трифонов, літературознавець Божан Ангелов, фольклорист та історик літератури Йордан Іванов, географ Анастас Іширков, директори гімназій Никола Димитров і Петр Скопаков та багато інших.

Широкі зв'язки, особисті контакти і творче співробітництво з болгарськими діячами культури розвивали в XIX — на початку XX ст. і видатні українські письменники й поети Іван Франко, Павло Грабовський, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та ін. Наприклад, перебування Лесі Українки понад рік (1894–1895) у Болгарії на запрошення родини Драгоманових було періодом активної творчості славної доньки України, про що свідчать її листи з цієї країни.

З початку XIX ст. важливу роль у зміцненні українсько-болгарських зв'язків почала відігравати Одеса, де з'явилася група впливових болгар (В. Априлов, брати С. і Н. Палаузови та ін.), які присвятили себе просвітницькій діяльності й активно допомагали своїм співвітчизникам отримувати освіту в Україні, зокрема в Рішельєвському ліцеї, Новоросійському університеті в Одесі й Миколаївському південно-слов'янському пансіоні, відкритому 1862 р., у культурно-освітніх закладах Києва, Харкова, Херсона та інших міст. Численні випускники навчальних закладів України ще в першій половині XIX ст. стали видатними діячами культури Болгарії. Так, лише серед одеських вихованців були відомий болгарський педагог і літератор, видавець першої газети болгарською мовою „Български орел” і першого друкованого збірника народної творчості „Български народни песни и пословици” Іван Богоров, укладач однієї із перших болгарських граматик Іван Момчилов, один із перших болгарських художників-реалістів Станіслав Доспевський, знаний педагог-новатор Ботю Петков, талановитий поет, автор однієї із перших книг болгарської поезії, що вийшла в Одесі у 1845 р. — «Стоянь и Рада» — Найден Геров та багато інших діячів болгарської культури.

Після визволення Болгарії від п'ятивікового турецького панування українсько-болгарські суспільно-політичні й культурні зв'язки отримали новий потужний імпульс. Зокрема, в Україні значно розширилося коло навчальних закладів, у яких здобувала освіту болгарська молодь. Чимало болгар, народившись і здобувши освіту на півдні України, виїхали до Болгарії, присвятивши своє життя розвитку болгарської науки й культури, водночас продовжуючи підтримувати творчі взаємини з українськими культурними і громадсько-політичними діячами. Так, П. Сохань виявив серед них таких відомих особистостей, як учений-мовознавець, професор і перший ректор Софійського університету А. Теодоров-Балан; математик Васил Кирилов Василев, який закінчив Новоросійський університет і став одним із засновників фізико-математичного товариства в Софії; історик Агура Димитр Димитров, професор і ректор Софійського університету, голова Болгарського історичного товариства в 1901–1911 рр.; лікар Берон Богомил Василев; ботанік Стефан Георгієв; юрист Греков Димитр Панайотов; економіст Стефан Караджов, який став видатним державним

діячем Болгарії і написав у 1896 р. книгу про Київський промисловий банк; юрист, громадський діяч Моллов Володимир Димитров; талановиті оперні співаки Костянтин Михайлов-Стоян та Іван Вулпе — один із засновників Народної опери в Софії; відома письменниця і громадська діячка Анна Карима та інші.

Водночас, чимало українців — вихованців навчальних закладів України й Росії — виїжджали до Болгарії задля надання допомоги в розвитку освіти й культури, листувалися й підтримували творчі зв'язки з болгарськими діячами культури, сприяючи культурному взаємозбагаченню братніх народів. У зв'язку з цим не можна не згадати відомого українського вченого-славіста, вихідця із Закарпаття Юрія Венеліна, якому належить особливе місце в історії національного відродження болгарського народу і в українсько-болгарських культурних відносинах першої половини XIX ст. Його наукова діяльність сприяла не лише пробудженню національної самосвідомості болгар (уже його болгарські сучасники називали вченого «безсмертним відродженцем болгарського народу»), але і приверненню уваги фахівців Росії та України до вивчення різних проблем болгарської та загальнослов'янської культури. Венеліна можна вважати одним із засновників славістики в Росії та Україні. Зокрема, під впливом його праць формувалися наукові інтереси відомих українських учених-славістів М. Максимовича, О. Бодянського, І. Срезневського, В. Григоровича, О. Потєбні та ін., які стали поборниками ідеї єдності та дружби слов'янських народів.

Упродовж XIX — початку XX ст. важливим чинником поглиблення міжслов'янських зв'язків стала науково-дослідна, педагогічна, громадська діяльність учених університетів Наддніпрянської України. Зокрема, розширенню спектру міжнародної співпраці Київського університету сприяла наукова кореспонденція ординарного професора по кафедрі російської словесності О.І. Селіна, який підтримував зв'язки з видатним діячем Чеського національного відродження, філологом і поетом В. Ганкою. Негативну реакцію з боку австрійських властей викликала обговорювана під час листування між київськими та чеськими вченими ініціатива щодо перетворення російської на «літературну мову східних слов'ян»¹¹¹.

Ординарний професор педагогії, декан історико-філологічного факультету (1862–1863) Університету Св. Володимира С.С. Гогоцький протягом трьох місяців 1862 року вивчав стан наукових досліджень із філософії, психології, педагогіки, відвідував навчальні заклади в Берліні, Дрездені, Кракові та Лемберзі (Львові). Учений налагодив зв'язки з галицько-руськими (українськими) громадсько-культурними діячами, його також зацікавив порядок підготовки до духовного звання галицьких греко-католиків¹¹².

Інтересам зовнішньої політики царського уряду щодо поширення впливу Російської імперії на територію Центрально-Східної Європи й Балкан цілком відповідали панславістські ідеї, викладені екстраординарним професором кафедри історії і літератури слов'янських нарід Київського університету В.Я. Яроцьким в опублікованому на сторінках «Университетских известий» звіті про подорож слов'янськими країнами (1862–1863). Київський учений відзначив такі важливі в історії слов'янства явища, як діяльність заснованої у Пешті Й. Хаджичем Сербської Матиці (1826), створення 1863 року Словацької Матиці та особливо — піднесення культурно-освітнього руху в Празі, Брні й інших чеських і моравських містах. Інтелектуальна еліта Чехії об'єднувалася в клуби, так звані «бесіди», які влаштовували музичні концерти, бали, заміські народні гуляння¹¹³. Популяризації слов'янської культури сприяли численні чеські співочі товариства, адже в організованих ними святкових заходах брали участь десятки тисяч людей. За словами Яроцького, чеський театр у Празі «був покликаний підживлювати національний дух», вільно розвивалася чеськомовна періодика, національні культурні установи. У Празі вчений познайомився з Ф. Палацьким — засновником Чеської Матиці (1831), автором праці «Історія чеського народу Чехії і Моравії», що сприяла піднесенню національної самосвідомості чехів, і Л. Рігером, який керував роботою з укладення славістичного енциклопедичного видання „Naucny Slovník”.

Перебуваючи в Австрійській монархії, Яроцький також цікавився проблемами національно-культурного розвитку словаків. Він відзначив видання Я. Францисци газети „Pest-Budinske Vedomosti” та публікацію католицьким священником Й. Вікторином словацької граматики німецькою мовою (1862). Особливо вчений пишався знайомством із А.І. Добрянським — відомим публіцистом і проросійським політичним діячем, намісником «Руського дистрикту» з центром в Ужгороді (1849–1860)¹¹⁴.

У Відні Яроцький зустрівся з видатним славістом, основоположником сербської літературної мови В.С. Караджичем та одним із зачинателів порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Ф. Міклошичем.

Український філолог, мистецтвознавець, етнолог, філософ О.О. Потебня на світланку своєї кар'єри, у статусі ад'юнкта кафедри російської мови і словесності Харківського університету, отримав 1862 року від міністерства народної освіти дворічне закордонне відрядження, впродовж якого, зокрема, студіював чеську мову та слухав у Карловому університеті лекції основоположника словацької літературної мови М. Гаттали¹¹⁵. Налагоджені з чеськими колегами зв'язки О.О. Потебня розвивав і після повернення з-за кордону, підтримуючи наукову кореспонденцію й

книгообмін із М. Гатталою, а також філологом, завідувачем бібліотеки Чеського музею в Празі А. Патерою, поетом, перекладачем та істориком К.-Я. Ербеном та інш.¹¹⁶ У листі до Патери від 3 листопада 1865 року український учений нарікав на проблеми з публікацією в Російській імперії досліджень із філології: «Надсилаєш до Москви чи редактора нікчемного філологічного журналу у Воронеж і чекаєш цілі роки. Напишеш сьогодні статтю і не впевнений, що вона побачить світ за життя автора»¹¹⁷. 1887 року за підтримки Гаттали Потебню обрано членом Королівського чеського наукового товариства в Празі¹¹⁸. З цієї нагоди Патера в листі від 29 січня 1887 року зазначав: «...а proto «поздравляю» Vás a vítám co člena české společnosti nauk»¹¹⁹. Потебня також листувався й обмінювався науковою літературою з професором Карлового університету, істориком і правознавцем Й. Калоусеком¹²⁰.

Закордонна наукова поїздка ординарного професора історії слов'янського права Новоросійського університету Б.В. Богішича (1869) була присвячена вивченню архівних і бібліотечних фондів Відня та інших міст Австро-Угорщини, ознайомленню з методиками викладання славістичних дисциплін в університетах і гімназіях. Учений зазначав у своєму звіті, що в австрійських університетах найчисельнішим було студентство юридичних факультетів, і половину його складали слов'яни. Водночас на теренах Австро-Угорщини кафедра історії слов'янського права була створена лише в Загребському університеті, а проте залишалася вакантною.

Ознайомившись із рівнем викладання славістичних дисциплін у навчальних закладах Австро-Угорщини, Богішич відзначив, що воно набуло розвитку лише після «знаменного 1848 року». Кафедри слов'янської філології існували у Віденському, Пештському, Празькому, Краківському, Львівському університетах. У Віденському університеті вчений мав змогу ознайомитися з досвідом викладання слов'янської філології одного з основоположників порівняльно-історичного дослідження граматики слов'янських мов, академіка Віденської АН Ф. Міклошича. У Празькому університеті він вивчав зміст лекцій М. Гаттали, який до розроблених ним навчальних програм зі слов'янської філології включив «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи стан розвитку славістики у Львівському університеті, Богішич згадав у своєму звіті про діяльність О. Огоновського як представника кафедри руської (української) мови.

О.О. Котляревський був обраний на посаду ординарного професора кафедри слов'янської філології Київського університету (1874), будиши вже відомим у слов'янських країнах ученим. 1872 року він вирушив у закордонну подорож із метою підготовки докторської дисертації, опублікованої 1874 року в Празі під назвою «Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права».

Котляревський фінансово підтримував будівництво національного театру в Празі й надавав матеріальну допомогу незаможним словакам для здобуття ними освіти у празьких навчальних закладах¹²¹. Наукові заслуги вченого відзначені обранням його членом-кореспондентом Королівського Чеського товариства (1875).

Програма закордонної подорожі (1874–1876) доцента слов'янської філології Новоросійського університету О.О. Кочубинського засвідчує важливість слов'янського напрямку міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Упродовж відрядження він листувався з академіком Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі В. Ягичем, який на той час обіймав посаду професора кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті. Викладацька робота в Німеччині не відповідала очікуванням хорватського вченого, і в листі до одеського колеги від 1875 року він зазначав, що на його думку, створення кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті зумовлене прагненням пруського уряду позбавити польську фракцію ландтагу приводу звинувачувати його в тому, що він «нехтує польською мовою»¹²². У листі, датованому 14 липня 1876 року, Ягич писав: «У Берліні останнім часом — Філіп Карлович Брун... І Федір Іванович Успенський також тут, але його бачу рідше. Проїздом до Лондона завітав до мене також Умов, як бачите, одеситів багато, однак про Одесу довідуся мало»¹²³.

Як свідчить звіт Кочубинського про наукові заняття за кордоном із серпня 1874 по лютий 1875 року, його подорож розпочалася з відвідання українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, та вивчення «карпато-руської» (української) і польської мов. У Львові вчений працював у рукописному відділенні Інституту Оссолінських, який справив на нього враження «високо патріотичного закладу зі зразковим устроєм, що рідко зустрічається в інших слов'янських країнах»¹²⁴. Також Кочубинський досліджував рукописи і стародруки з приватної колекції А.С. Петрушевича — священника Української греко-католицької церкви, українського історика, філолога й етнографа. Потому він студював рукописні фонди міського архіву Львова, архівів ратуші і Ставропігійського інституту.

У Празі Кочубинський вивчав давньочеську мову за грамотами, літописами, синодиками. Великий інтерес для нього становили лекції професора Празького університету М. Гаттали, присвячені огляду рукописної слов'янської літератури та з'ясуванню місця й ролі слов'янства в історії світової цивілізації.

У серпні 1875 року Кочубинський попрямував з Відня до північної Угорщини. Вивчення словацької мови він продовжив у м. Турчанскі Св. Мартін, де 1863 року засновано Словацьку Матицю. У Ліптовському

Мікулаші досліджував колекцію словацьких книжок із приватної бібліотеки пастора Фр. Балтіка; у селі Чертежному (Csertész) зустрівся з А.І. Добрянським, студював географію й історію місцевого краю в його бібліотеці, здійснював екскурсії до поселень лемків у Галичині. Основну увагу Кочубинський приділив вивченню мови «малоросів північної Угорщини» або «угорських русинів», дійшовши висновку, що вона мало відрізнялася від мови бойків і гуцулів, водночас мова західних русинів у Спиші, Шариші, почасти Земпліні, на його думку, мала свої особливості.¹²⁵

У контексті координації наукових досліджень європейських учених важливе значення мав III Археологічний з'їзд, що відбувся на базі Університету Св. Володимира в серпні 1874 року. Делегатами Югослов'янської академії наук і мистецтв (Загреб) на з'їзді були її президент Ф. Рачкі та В. Ягич, який презентував доповідь «Про давній глаголичний напис на острові Велья (Veglia) — Къркъ, Адриатичного моря» та фотографії старожитностей із колекції академії¹²⁶. Від Белградського вченого Дружства С. Новакович представив сербською мовою реферат «Погляд на розвиток східнослов'янської культури переважно до навали турок», а також продемонстрував сербські рукописи, монети, зразки давнього сербського мистецтва. Моравське товариство вітчизняних старожитностей (Брюнн) репрезентував на з'їзді Б. Дудік, який привіз на виставку колекції золотих монет і рукопис „Martyrologium Odonis” та виголосив німецькою мовою доповідь на тему «Дохристиянські могильники в Моравії». Резонансу набуло обговорення порушеного в рефераті чеського історика М. Коляра питання щодо укладення топографічного словника всіх слов'янських земель. Доповідь делегата Познанського товариства любителів наук і словесності С. Дзіяловського була присвячена огляду археологічних знахідок у Познані.

У серпні 1899 року Київський університет став центром проведення XI Археологічного з'їзду, на який з'їхалися делегати європейських наукових установ: Карлового університету (Л. Нідерле, І. Полівка), Вищої школи в Софії (В.М. Златарський, Л. Мілетіч, Б.С. Цонев, І.Д. Шишманов), Чеської Академії Наук (Я. Челяковський, О.В. Піч), Краківської Академії (Ф. Копера), Товариства любителів чеських старожитностей у Празі (П. Папачек), Товариства Prussia в Кенігсберзі (Є. Чіхак), Товариства антикварів Франції (барон І.А. де Бай), Музею міста Берсунь у Чехії (П. Папачек), Музею в Сараєво (К. Хорманн, Ч. Трухелка), Угорського національного музею (Я. Янко), Імператорського музею у Відні (Ф. Хегер), Школи красних мистецтв у Кенігсберзі (Є. Чіхак). Офіційними членами з'їзду були вчені з Німеччини, Франції, Австрії, Чехії, Моравії, Угорщини, Румунії, Польщі, Болгарії, Боснії, Туреччини, США, і

зокрема, представник Буковини, що на той час належала Австро-Угорщині, визначний український мовознавець і громадсько-політичний діяч, професор Чернівецького університету С.Й. Смаль-Стоцький. У діловій документації з'їзду наголошувалося, що учасників могло би бути й більше, «якби несподівано порушене питання про безпеку, що становить Галицька мова, не завадило найближчим нашим сусідам Слов'янам узяти участь у наших роботах»¹²⁷. Звернення голови Наукового товариства імені Шевченка М.С. Грушевського до організаторів з'їзду з проханням надати можливість ученим із Галичини виголошувати доповіді українською мовою наштовхнулося на впертий опір з боку поборників українофобства на теренах Російської імперії, і зокрема декана історико-філологічного факультету Т.Д. Флоринського.

Відомого чеського славіста Л. Нідерле обрано почесним головою першого засідання першого відділення з'їзду «Старожитності первісні», на якому делегат Музею в Сараєво К. Хорманн прочитав російською мовою реферат, присвячений старобоснійським надгробним пам'ятникам, а його співвітчизник Ч. Трухелка представив доповідь «Доісторичні документи Боснії-Герцеговини». Великий інтерес і палкі дискусії викликав реферат самого Нідерле «Про час переселення слов'ян із півночі гір Карпатських до Угорщини», виголошений на засіданні восьмого відділення «Старожитностей південних і західних слов'ян», почесним головою якого був його колега з Карлового університету І. Полівка. У цьому ж відділенні представник Вищої школи в Софії В.М. Златарський виступив із доповіддю «Де слід шукати нову болгарську столицю».

У роботі IV Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі 1884 року, взяли участь делегати Хорватського археологічного товариства С. Любіч і Ф. Рачкі, Грецького філологічного товариства в Константинополі А. Пападопуло-Карамевс, Археологічного музею в Ольмюці (Оломоуці) Г. Ванкель¹²⁸.

Згідно зі статутом 1863 року в університетах Російської імперії запроваджувалася нова кафедра — історії слов'янських законодавств, але реалізація цього нововведення гальмувалася через брак фахівців. Ординарний професор кафедри історії російського права Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов у 1880–1881 рр. здійснив закордонне відрядження з метою пошуку й опрацювання джерел і відсутньої у Росії наукової літератури для розробки лекційних курсів зі слов'янського права. Якщо в польському і чеському правознавстві ця проблематика активно досліджувалася, то почерпнути ґрунтовну інформацію з історії хорватського законодавства можна було лише в архівах. Створенню сприятливих умов для дослідницької діяльності київського вченого в Загребі сприяв президент Югослов'янської Академії наук і мистецтв

Фр. Рачкій та її архіваріус Я.І. Ганель¹²⁹. В архіві Югослов'янської Академії київський професор передусім зацікавився пам'ятками його відділу „Constitutiones, decreta etc” («Конституції, укази та інш.») — законами Кастави й Вепринця „Zakon grada Kastva og god 1400”, „Zakon i osude obcine Veprinačke u Istri (matica glagolska i prepis s latinskimi pismeni)”¹³⁰. Ці документи становили для Володимирського-Буданова інтерес із погляду їх дослідження в порівнянні із законодавчими пам'ятками інших слов'янських народів. Він особливо відзначив потужну, незважаючи на обмежені ресурси, публікаторську діяльність Югослов'янської Академії, що успішно розвивалася завдяки зусиллям Фр. Рачкого й Я.І. Ганеля. Йшлося насамперед про журнал „Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti” («Праці Югослов'янської Академії наук і мистецтв»), а також видання „Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium” («Пам'ятки з історії південних слов'ян»), „Stari pisci hrvatski” («Старі хорватські письменники»), „Starine” («Старожитності»), „Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium” («Історико-юридичні пам'ятки південних слов'ян») та інш.

З дозволу президента Югослов'янської Академії наук і мистецтв Володимирський-Буданов надрукував на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» тексти законів Кастави та Вепринця. У підготовці цієї публікації, зокрема тлумаченні термінів, запозичених із давньоіталійської та давньонімецької мов, узяв участь Ф. Міклошич.

Розвитку європейської історичної науки сприяли міжнародні зв'язки заслуженого професора Київського університету Т.Д. Флоринського. Два роки поспіль, у 1882 р. і 1883 р., перебуваючи на посаді доцента кафедри слов'янської філології, він улітку подорожував болгарськими, хорватськими, сербськими й моравськими землями, північно-західною Угорщиною та Галичиною¹³¹. Матеріали для своїх досліджень учений збирав також і під час відрядження 1886 року до південно- та західнослов'янських країн. У листі до М.П. Дашкевича з Праги від 15 (27) серпня 1886 року Флоринський виклав свої враження щодо гостинності чехів, з якими він спілкувався під час відвідин сільського храмового свята, зауваживши, що «Чехи у провінції значно кращі за Чехів Празьких»¹³². Історико-філологічний факультет підтримав клопотання Флоринського від 16(28) грудня 1897 року про відрядження його протягом літнього вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії і Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві¹³³. У 1898 році він представляв Київський університет на святкуванні у Празі 100-ї річниці від дня народження Ф. Палацького¹³⁴; 1891 року на літній вакаційний час був відряджений за кордон задля етнографічного вивчення Далмації, Істрії,

Хорутанії, Крайни та науково-пошукової роботи в архівах Дубровника, Венеції, Рима¹³⁵.

Неодноразово подорожував Чехією А.І. Степович, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології Університету Св. Володимира. У витягах із подорожніх нотаток, опублікованих на сторінках газети «Киевское слово» впродовж 1889–1890 рр., він розповів про діяльність у Празі «Російського гуртка» за участі кількох росіян і десятків чехів — представників різних соціальних верств, які вільно спілкувалися російською, робили доповіді на літературні теми, організували театральні постановки, виконували музичні твори. «Російський Гурток» передплачував і популяризував у Чехії різноманітні періодичні видання Російської імперії — «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Исторический Вестник», «Русская Старина» тощо¹³⁶. Одночасно студентська молодь Праги гуртувалася навколо товариства «Славія», що на професійному рівні організувало курси вивчення російської та інших слов'янських мов. Становлять інтерес особисті враження Степовича щодо бурхливого мистецького життя Праги, загальнонародного захоплення чехів творчістю П. Чайковського, рівня постановок опер російських композиторів на празькій сцені, діяльності російської православної церкви у Празі¹³⁷. Відвідавши у празькому музеї «Промисловий» виставку словацької вишивки, учений дійшов висновку щодо її подібності до «південноросійських візерунків».

Важливою складовою міжнародних зв'язків Степовича стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. За його посередництва чеський етнограф, фольклорист, історик культури, засновник журналу „Česky lid” З. Ченек 1892 року передав до редакції «Київської старовини» свою працю «Історія культури, її виникнення, розвиток та бібліографія»¹³⁸. Науковими виданнями і власними критичними зауваженнями Степович обмінювався також із болгарським поетом, прозаїком і драматургом І. Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки «Слівніца» (1886), пов'язаної із подіями сербо-болгарської війни 1885 року, «особливо правильним та вірним»¹³⁹.

Широкий діапазон міжнародної наукової співпраці голови Історико-філологічного товариства при Харківському університеті (1897–1918) М.Ф. Сумцова засвідчує його кореспонденція. 1900 року до нього надійшло письмове привітання з нагоди 25-річчя наукової, педагогічної і публіцистичної діяльності від хорватського славіста, члена Югослов'янської Академії наук і мистецтв (1866), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1903) В. Ягича¹⁴⁰. У листі з Відня від травня 1901 року Ягич писав: «Але хто міг би очікувати, що ваш Університет за теперішніх обставин, коли у вас і по всій Росії університетська освіта переживає

тяжку кризу, знайшов можливість звернути свою прихильну увагу на мене, як зарубіжного вченого, який дозволив собі нещодавно піддати різні заходи російського уряду по відношенню до бідних студентів різкій критиці!»¹⁴¹ Українська культура належала до сфери наукових інтересів Ягича, і 1911 року він надіслав Сумцову листа з Відня, в якому дякував за готовність співпрацювати на ниві дослідження «малоросійської літератури»¹⁴². Сумцов також листувався зі словенським славістом М.М. Мурко, який 12 січня 1901 року адресував йому з Відня вітання з 25-річним ювілеєм наукової діяльності: «...я дізнався, яке хороше свято Ви відзначали в жовтні минулого року. Я, і таких буде ще багато, дуже шкодую, що не міг тоді бути присутнім духом і Вас привітати від щирого серця. Але тепер можу це зробити з ще більшою підставою. Поки що я був обізнаний лише з Вашою ученою діяльністю, якої вистачить, щоби Вас поважати й любити, але я просто дивуюсь Вашій багатосторонній і плідній громадській, педагогічній і публіцистичній роботі»¹⁴³. У листі від січня 1905 року Мурко наголошував на важливому значенні діяльності харківського Історико-філологічного товариства та висловлював жаль з приводу того, що в м. Градці не було подібної установи¹⁴⁴. У липні 1906 року Мурко надіслав Сумцову вітання з нагоди 30-ї річниці науково-педагогічної діяльності. Неодноразово звертався до харківського вченого у своїх листах чеський славист І. Полівка¹⁴⁵. За допомогою наукової кореспонденції Сумцов налагоджував книгообмін із європейськими колегами, зокрема викладачем гімназії у м. Солуні А.П. Стоїловим та чеським філологом В. Вондраком¹⁴⁶. 1907 року голова Історико-філологічного товариства отримав запрошення на XIV Міжнародний конгрес «Вільної думки» у Празі, в якому зазначалося: «Нині, коли російський уряд за прикладом Каткова хоче викликати в Росії цинічний рух шовінізму, коли в такий спосіб прагне загасити перші проблиски громадянського самовизначення, коли той вільний, здоровий рух народу за краще завтра намагається приманити для низьких цілей міжнародного антагонізму, тепер у цей важливий момент чеські вільні мислителі з щирою радістю закликають братів росіян у своє давнє місто, щоби тут вони довели, що для російської інтелігенції чужі всі ці інтриги уряду, що вона наскрізь перейнята ідеями прогресу та свободи...»¹⁴⁷

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку XX ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М.С. Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в

Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті¹⁴⁸. Міністр освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: «Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиріччя такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного з найдостойніших представників сучасного слов'язознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики — невичерпного джерела народної самосвідомості»¹⁴⁹.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету М.Г. Попруженка (літо 1907 року). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 року на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої склали сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І.Д. Шишманов (1903–1907) інформував його про зберігання в міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, служебників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після їх передачі до фондів Софійської народної бібліотеки. Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії Попруженко також відвідав Белград. У Сербському народному музеї його особливо зацікавила колекція зброї часів Косовської битви 1389 року та особистих речей основоположника сербської літературної мови В.С. Караджича.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н. Златарським, за посередництва якого одеський учений здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 року йому надано право отримувати всі видання Болгарської АН¹⁵⁰.

Під час літніх канікул 1907 року приват-доцент кафедри російської мови та словесності Університету Св. Володимира В.О. Розов здійснив відрядження до Австро-Угорщини з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках і музеях. Він працював у Львівському університеті, Народному домі, Архієпархіальному музеї, Ставропігії, архіві Львівського

магістрату, Бернардинському архіві, Інституті Оссолінських, бібліотеці Базилианського ордену у Львові; в архівах церков св. Іоанна та Благовіщенської у містечку Ягеллонському поблизу Львова; в архіві Перемишльського магістрату, бібліотеках латинської та уніатської капітул у Перемишлі; в архіві Краківського магістрату, бібліотеках Ягеллонського університету, Краківської АН, князів Чарторийських і п.п. Русецьких у Кракові; в Музеї Королівства Чеського, бібліотеках Карлового університету й Народного дому в Празі¹⁵¹. У Львові вченого особливо зацікавило зібрання рукописів і книг бібліотеки графів Борковських. Загалом досвід діяльності польських культурно-освітніх закладів він уважав вартим наслідування російськими архівами й бібліотеками, де часто не вистачало довідкових видань і найпримітивнішого обладнання для наукової роботи¹⁵². По завершенні строку відрядження Розов залишився в Галичині та продовжив там свої наукові дослідження.

Ординарний професор кафедри російської мови та словесності Київського університету В.М. Перетц, відомий своїми виступами на захист української культури в межах Російської імперії, влітку 1907 року вивчав матеріали бібліотек м. Львова. Працюючи над дослідженням з історії російської літератури початку XVIII ст., учений висунув ідею щодо формування в ній під впливом української літератури XVII ст., а згодом німецької поезії, нового самобутнього поетичного стилю: «...за посередництва польської літератури, починаючи з Я. Кохановського, що наслідував італійців, з'являється можливість установити роль української поезії як передавачки поетичних прийомів і фразеології, притаманної поезії Заходу в XVI–XVII ст.»¹⁵³. За сприяння професора Краківського університету Я. Лося, професорів Львівського університету В. Брухнальського та М. Грушевського Перетц отримав можливість здійснити науково-пошукову роботу в бібліотеці Оссолінських та Львівського університету з метою перевірки своєї гіпотези. Паралельно з вивченням польської поезії він досліджував у бібліотеці Народного Дому та Оссолінських слов'янські рукописи XVI–XVIII ст., здійснив систематизований опис рукописів польських творів, що справили вплив на російську літературу кінця XVII — початку XVIII ст.

Основні завдання закордонного відрядження Перетца у літній канікулярний час 1912 року полягали у студюванні польської літератури XVI–XVII ст., науково-пошуковій роботі з історії української літератури XVI ст., дослідженні слов'янських кириличних рукописів тощо. У Кракові він працював у бібліотеках Ягеллонського університету та Академії Наук, Музеї кн. Чарторийських, у Львові — в бібліотеці Народного Дому¹⁵⁴.

Викладач слов'янської філології Харківського університету (з 1904 р.) С.М. Кульбакін ще під час перебування в Новоросійському університеті

здійснив відрядження (1901–1903), протягом якого вдосконалив свою освіту в Берлінському, Лейпцизькому, Віденському, Празькому університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адриатичне надмор'я. У 1911 році, уже в статусі ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, учений був командирований за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови (її пам'ятки він вивчав починаючи з 1898 року в бібліотеках Москви, Петербурга, Берліна, Відня, Софії та Белграда). Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, він вивчав Македонський апостол Празького музею із колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст. Здійснивши палеографічне дослідження цих пам'яток, проаналізувавши їхню мову, Кульбакін зробив припущення, що Македонський апостол датується другою половиною XIII ст.¹⁵⁵ У рамках свого відрядження він також узяв участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської АН, працював у Музеї Чарторійських та університетській бібліотеці у Кракові, де вивчав давньопольські пам'ятки з метою укладення хрестоматії для студентів Харківського університету, а також досліджував сербський еволюцій XIV ст.

Загалом міжнародні зв'язки Харківського, Київського, Новоросійського університетів XIX — початку XX ст. сприяли зміцненню національно-культурної єдності слов'янських народів, збагаченню духовної спадщини слов'янства. У зв'язку із запровадженням, згідно з університетським статутом 1863 року, кафедри історії слов'янських законодавств, для вітчизняних учених актуалізувалося завдання ознайомлення з пам'ятками слов'янського права. Великі зусилля спрямовувалися на вивчення методики викладання слов'янознавчих дисциплін, а також налагодження зв'язків із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами — основоположником порівняльної граматики слов'янських мов, академіком Віденської АН Ф. Міклошичем, засновником словацької літературної мови М. Гатталою, керівником Слов'янського з'їзду в Празі (1848) Ф. Палацьким, першим президентом Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі та ін.

Вітчизняні вчені та громадсько-культурні діячі підтримували боротьбу слов'янських народів проти османського панування, що активізувалася в останній третині XIX ст., розвиваючи міжслов'янські наукові зв'язки, досліджуючи та популяризуючи культуру й історію слов'янських народів, надсилаючи книжки у слов'янські землі, організовуючи святкування загальнослов'янських ювілейних дат, надаючи фінансову допомогу повстанцям. Викладачі і студенти медичних факультетів лікували поранених

під час воєн, зокрема сербсько-турецької 1876–1877 рр., за що Університет Св. Володимира обрано почесним членом Сербського Товариства Червоного Хреста. Добровольці з України брали участь на боці сербів у сербсько-турецькій війні 1876–77 рр., де загинув брат композитора Рубінштейна, а також воювали письменники Феофан Василевський, Іван Манжура та інш. Іван Франко опублікував на сторінках журналу «Друг» вірш «Задунайська пісня», де закликав південних слов'ян до боротьби. Водночас побачила світ збірка Михайла Старицького «Сербські народні думи і пісні», гроші від продажу якої призначалися воюючим братам-слов'янам. Іван Франко, аналізуючи збірку у своїй літературно-критичній статті, наголошував: «Щодо історичного значення в житті народу дадуться сербські юнацькі пісні скоріше порівняти з нашими козацькими думами. Як у Сербії, так і в нас довгі віки ціле життя народне зосереджувалося на боротьбі за свою віру, волю і народність; як у Сербії, так і в нас поставали епічні думи або під час самих походів у ворожий край, або по них; як у Сербії, так і в нас ті думи та пісні виховували нові покоління, вливаючи в них з материнським молоком того самого геройського духу, котрим жили батьки»¹⁵⁶. Також Іван Франко систематизував і видав присвячені війні 1876–77 рр. нариси Ф. Василевського «Записки українця з побуту міжполудневими слов'янами». Українсько-сербське єднання під час воєнних подій 1876–77 рр. надихало на творчість майстрів художнього слова Сербії, і як наслідок, з'явилися здійсненні Милованом Глішичем переклади повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя й балади «Причинна» Тараса Шевченка.

На початку ХХ ст. увага громадськості була прикута, зокрема, до македонських національно-визвольних змагань, до подій Іллінденського повстання 2 серпня 1903 року проти Османської імперії, що стали втіленням незламного прагнення македонського народу до створення власної держави. Багато уваги Іллінденському повстанню приділялося в публікаціях газети «Киевлянин», де наголошувалося, що в Македонії ще ніколи не було такого організованого й енергійного революційного руху¹⁵⁷. У виданні акцентувалася увага на військовій звитязі й перемогах повстанців, зазначалося, що поразки турецького війська спричинили його деморалізацію, й незважаючи на підтримку башибузуків та мусульманських грецьких загонів, воно було нездатне впоратися з повстанням¹⁵⁸. Водночас на сторінках «Киевлянина» наголошувалося: «Успіхи ж повстанців, навпаки, підбадьорили народ, який, надихаючись свободою й вірячи у власні сили, озброюється та йде проти свого п'ятивікового гнобителя»¹⁵⁹. У пресі знаходили висвітлення акції на підтримку Іллінденського повстання, що відбувалися в Європі. На шпальтах «Киевской газеты» від 11(24) серпня 1903 року містилося повідомлення про мітинг

«на користь македонців» у Белграді¹⁶⁰. 13(26) серпня 1903 року в цьому ж виданні опубліковано замітку щодо масового мітингу в Софії, на якому було прийнято рішення висловити солідарність із македонськими повстанцями, закликати європейську громадськість підтримати їх, звернутися до болгарського уряду й усіх громадян Болгарського князівства з ініціативою організувати товариство для збору пожертв на користь «братів, що борються в Македонії»¹⁶¹. У вересні 1903 року на сторінках «Одесских новостей», у зв'язку з висвітленням переговорів між Болгарією та Османською імперією щодо мирного вирішення македонського питання, наголошувалося: «Принаймні втішає тільки те, що з усіх зацікавлених у македонській справі держав одна маленька Болгарія не вдовольняється бездушним умиванням рук і фактично всіма заходами, що залежать від неї, намагається прийти на допомогу цій стікаючій кров'ю країні»¹⁶².

Упродовж XIX — початку XX ст. під час відряджень до країн Центральної Європи та Балкан вітчизняні культурно-освітні й наукові діячі вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культури слов'янських народів, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись до України, підтримували зв'язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись із ними думками і творчими задумами, науковою й художньою літературою. Багато уваги вони приділяли ознайомленню з діяльністю слов'янських Матиць, спрямованою на розвиток слов'янських мов і літератур, книгодрукування, освіти, славістичних досліджень та організацію культурних заходів задля популяризації слов'янських духовних надбань. Особливе значення мали подорожі вчених із Наддніпрянської України українськими землями, що входили до складу Австро-Угорщини, оскільки вони відкривали можливість безпосередньо ознайомлюватися з рівнем викладання української мови у Львівському університеті, діяльністю Галицького крайового сейму, правовим становищем західних українців... А відтак формувалося підґрунтя для національно-культурної консолідації українства, розділеного між Російською та Австро-Угорською державами.

---

¹ Бевзюк С.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. Ужгород, 2017. С. 4.

² Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1771–1867. Львів, 1999. С. 250.

³ Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в.: Промова, виголошена на святковій інавгурації Українського В. Університету в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага, 1924. С. 9.

⁴ М.Д. Словаки и словенске околє в Угорщине. *Журнал министерства народного просвещения*, 1868, август, ч. СХХХІХ. Санкт-Петербург. С. 560.

⁵ Неврлий М. П.Й. Шафарик і Україна. *Українське слово*. Париж, 16 квітня 1995. С. 4.

⁶ Brtan R. Stúrovci a ruská literatura. *Slovensko-slovanské literárne vzťahy a kontakty*. Bratislava, 1979.

⁷ Смирнов Л.Н. Из истории словацко-украинских культурных связей в ХІХ веке. *Славяноведение*. 1995. № 1. С. 74.

⁸ Див.: Віднянський С., Черв'якова О. Штурівці та Україна (з історії словацко-українських зв'язків періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст.). *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava, 2000. С. 55–57.

⁹ Див.: Кріль М.М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. Львів, 1999.

¹⁰ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т.* Київ, 1970. Т. 2. С. 349.

¹¹ Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька. *Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т.* Київ, 1970. Т. 1. С. 111.

¹² Див., напр.: Крыжановский Е. Чехи на Волини. СПб., 1887; Ковба Ж.М. Чеська еміграція на Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1974; Попов В.Ж. Чеські переселенці на Правобережній Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1992. Вип. 2. С. 18–24; Керецман Н.П. Культурные связи украинского, чешского и словацкого народов в последней трети ХІХ — начале ХХ веков: дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1992; Надольська В.В. Національні меншини на Волині (сер. ХІХ — поч. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 1996; Гофман Ї. Чехи на Волині. Прага, 1998; Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů. Praha, 1997. Т. 1 (1868–1914); Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). Тернопіль, 1999; Чехи на Волині: історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Житомир-Малин, 2001. Т. 24; Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина ХІХ — початок ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003; Лутай М.Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. — Житомир, 2008; Чехи і Дубенщина: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Дубно, 2008, 2011.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 707, оп. 225, спр. 49, арк. 104–109 зв.

¹⁴ ЦДАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 49, арк. 23.

¹⁵ Речь, произнесённая к чехам 30 Августа, при освящении чешской школы в селе Мирогоще Дубенского уезда. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1870. 16 грудня (№ 24). С. 779–781.

¹⁶ Список чехов, живущих в селе Мирогоще Дубенского уезда, присоединившихся к Православной Церкви в августе 1871 года. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1871. 16 вересня (№ 18). С. 479.

¹⁷ ЦДАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 49, арк. 72–76 зв.

¹⁸ ЦДАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 49, арк. 120.

¹⁹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 40, спр. Іа, арк. 266.

²⁰ ЦДАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 91, арк. 1–2.

²¹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 78, арк. 12.

²² ЦДАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 49, арк. 222–222 зв.

²³ ЦДАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 54, арк. 1–2.

- ²⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 111, арк. 10.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 328–328 зв.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 76, арк. 28.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 76, арк. 75.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 55, арк. 6.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 6 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 78.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 9 зв.–10.
- ³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 11 зв.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 41.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 162.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 289 зв.–290.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 465 зв.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 524–524 зв.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 534–534 зв.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 55а, арк. 19.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 328–328 зв.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 78, арк. 3–8.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 597–598.
- ⁴³ Державний архів міста Києві (далі — ДАК), ф. 99, оп. 2, спр. 23, арк. 8.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 3, арк. 2–2 зв.
- ⁴⁵ Волынские епархиальные ведомости. 1868. 16 мая (№ 18). С. 505.
- ⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 5, арк. 1–3.
- ⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 383, арк. 7 зв.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 156, арк. 1.
- ⁴⁹ Устав Киевского Общества народных детских садов. Київ, 1907. С. 1.
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 77, арк. 2, 4, 5–5 зв.
- ⁵¹ Stanovy českého dobročinného i vzdělávacího spolku “Jan Amos Komenský” v Kyjevě. Київ, 1907. С. 3.
- ⁵² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 10, оп. 1, спр. 489, арк. 1 зв.
- ⁵³ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 2, спр. 33, арк. 203–203 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1250, арк. 28 зв.–29.
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 79, спр. 4, арк. 27–29, 237–239, 278–280.
- ⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 137г, арк. 116.
- ⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 79, спр. 7-а, арк. 32–35 зв., 123, 273–276, 280–281.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 173, арк. 26 зв.–27.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 4.
- ⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 528, спр. 348, арк. 4–11 зв.
- ⁶¹ ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 4-А, арк. 89.
- ⁶² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 482, арк. 1 зв.
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 482, арк. 2 зв.
- ⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 2042, оп. 1, спр. 91, арк. 1–1 зв.
- ⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 127, арк. 49–49зв.
- ⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 127, арк. 1–2.
- ⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 127, арк. 21.
- ⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 127а, арк. 2–2 зв.
- ⁶⁹ Głos kijowski, 1906, 1(14) marca, s. 2.
- ⁷⁰ Głos kijowski, 1906, 29 czerwca (10 lipca), s. 1–2.
- ⁷¹ Dziennik kijowski, 1907, 11(24) kwietnia, s. 2.

- ⁷² Dziennik kijowski, 1907, 31 marca (13 kwietnia), s. 2.
- ⁷³ Statut Polskiego Towarzystwa “Oświata”. Kijów, 1906. S. 3.
- ⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 130, арк. 33.
- ⁷⁵ Киевская мысль, 1907, 5 ноября, с. 2.
- ⁷⁶ Киевская мысль, 1907, 9 ноября, с. 3.
- ⁷⁷ Киевская мысль, 1907, 4 марта, с. 4; Киевская мысль, 1907, 28 сентября, с. 3.
- ⁷⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 286, арк. 6.
- ⁷⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 284, арк. 1–3.
- ⁸⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 285, арк. 2.
- ⁸¹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 287, арк. 9.
- ⁸² ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 374, арк. 4–4 зв.
- ⁸³ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 381, арк. 9–9 зв.
- ⁸⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 386, арк. 1–3 зв.
- ⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 112, арк. 35.
- ⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 112, арк. 74.
- ⁸⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 51, арк. 5.
- ⁸⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 515, арк. 1.
- ⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 145, арк. 2 зв.–3.
- ⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 145, арк. 22.
- ⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 639, спр. 204, арк. 3–3 зв.
- ⁹² Киевская мысль, 1909, 16 апреля, с. 3.
- ⁹³ Киевская мысль, 1909, 2 мая, с. 3.
- ⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 165, арк. 23 зв.
- ⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 239, арк. 1.
- ⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2189, арк. 11–11 зв.
- ⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 78, арк. 1.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2189, арк. 30.
- ⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 111, арк. 11.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 250, арк. 1–8.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 179, арк. 2–5.
- ¹⁰² Ustawa Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki. Kijów, 1907. S. 3.
- ¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 241, арк. 157.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 206, арк. 4 зв.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 205, арк. 33–33 зв.
- ¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 470, арк. 64.
- ¹⁰⁷ Goniec kijowski, 1915, 10(23) lutego, s. 3.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 9 зв.
- ¹⁰⁹ Киевская мысль, 1909, 22 мая, с. 1–2.
- ¹¹⁰ Драгоманов М.П. До чого доводувались? *Собрание политических сочинений*. Париж, 1906. Т. 2. С. 118.
- ¹¹¹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 127, арк. 196 зв.
- ¹¹² Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. год. *Университетские известия*. 1869. № 9. С. 45.
- ¹¹³ Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года. *Университетские известия*. 1864. № 2. С. 91.
- ¹¹⁴ Там само. С. 108.
- ¹¹⁵ Извлечения из отчётов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. СПб., 1863. Ч. СХХ (120). С. 9.

- ¹¹⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 73, од. зб. 22–33.
- ¹¹⁷ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 73, од. зб. 29, арк. 1.
- ¹¹⁸ ЦДІАК України, ф. 2045, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
- ¹¹⁹ ЦДІАК України, ф. 2045, оп. 1, спр. 119, арк. 1.
- ¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 2045, оп. 1, спр. 83, арк. 1.
- ¹²¹ Власова З.И. А.А. Котляревский в Праге. *Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография.* Ленинград, 1988. С. 302.
- ¹²² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 158, оп. 1, спр. 9, арк. 3–3 зв.
- ¹²³ Там само. Арк. 7 зв.–9.
- ¹²⁴ Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета.* 1876. Т. 18. С. 214.
- ¹²⁵ Кочубинский А. Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета.* 1876. Т. 20. С. 125.
- ¹²⁶ Ягич В.В. О древней глаголической надписи на острове Велья (Veglia) — Къркъ, Адриатического моря. *Труды Третьяго археологического съезда в России, бывшаго в Киеве в августе 1874 года.* Киев, 1878. Т. 2. С. 327–330.
- ¹²⁷ Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1902. Т. II. С. 175.
- ¹²⁸ Труды IV Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1886. Т. 1. С. LII.
- ¹²⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880–81 года. *Университетские известия.* 1881. № 11. С. 17.
- ¹³⁰ Там само. С. 13.
- ¹³¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884). Киев, 1884. С. 673.
- ¹³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 65, од. зб. 246, арк. 2.
- ¹³³ ДАК, ф. 16, оп. 337, спр. 20, арк. 7–8.
- ¹³⁴ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4822, арк. 25 зв.
- ¹³⁵ ДАК, ф. 16, оп. 330, спр. 25, арк. 7, 59.
- ¹³⁶ Киевское слово, 1889, 21 декабря, с. 2.
- ¹³⁷ Киевское слово, 1889, 31 декабря, с. 1–2; 1890, 6 января, с. 2–3.
- ¹³⁸ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 477–478, арк. 1.
- ¹³⁹ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 442, арк. 1; од. зб. 443, арк. 1.
- ¹⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 1409, арк. 1.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 1410, арк. 1.
- ¹⁴² ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 1411, арк. 1.
- ¹⁴³ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 829, арк. 1.
- ¹⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 830, арк. 1–1зв.
- ¹⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 933, арк. 1-1 зв.; спр. 934, арк. 1; спр. 935, арк. 1; спр. 936, арк. 1.
- ¹⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 1145, арк. 1; спр. 1146, арк. 1; спр. 272, арк. 1.
- ¹⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 30, арк. 1 зв.
- ¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 2026, оп. 1, спр. 15, арк. 1; спр. 14, арк. 1; спр. 22, арк. 1; спр. 19, арк. 1; спр. 21, арк. 1.

- ¹⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2026, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
- ¹⁵⁰ ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 14, арк. 3–4.
- ¹⁵¹ ДАК, ф. 16, оп. 346, спр. 23, арк. 21–21 зв.
- ¹⁵² Розов В.А. Отчёт о командировке в Австрию, совершённой летними каникулами 1907 года. *Университетские известия*. 1908. № 10. С. 2.
- ¹⁵³ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 2.
- ¹⁵⁴ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года. *Университетские известия*. 1913. № 6. С. 1–2.
- ¹⁵⁵ Кульбакин С.М. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1911. Кн. 1. С. 1.
- ¹⁵⁶ Франко І. Сербські народні думи і пісні. *Зібрання творів*: У 50 т. Київ, 1980. Т. 26. С. 58.
- ¹⁵⁷ Киевлянин, 1903, 9 августа, с. 2.
- ¹⁵⁸ Киевлянин, 1903, 10 августа, с. 3; 11 августа, с. 2; 14 августа, с. 2.
- ¹⁵⁹ Киевлянин, 1903, 10 августа, с. 3.
- ¹⁶⁰ Киевская газета, 1903, 11(24) августа, с. 4.
- ¹⁶¹ Киевская газета, 1903, 13(26) августа, с. 3.
- ¹⁶² Одесские новости, 1903, 13 сентября, с. 2.

1.4. Особливості українсько-болгарських міжкультурних взаємин другої половини XIX — початку XX ст.

На сучасному етапі розвитку теорії і практики міжнародних відносин все більшої ваги набуває проблема побудови цивілізованого діалогу народів та культур, що відбувається в умовах їхньої щільної інформаційної, політичної і культурної взаємодії. До найяскравіших і довершених прикладів міжкультурної взаємодії в історії міжнародних відносин слід віднести українсько-болгарські зв'язки другої половини XIX — початку XX ст. Беззаперечно тісний, добросусідський характер українсько-болгарського міжкультурного діалогу, який розвивався переважно в гуманітарній сфері, слід розглядати як одну із найхарактерніших його особливостей. У цьому ж контексті варто наголосити, що, серед іншого, одним із виразних проявів саме такого характеру розвитку згаданого діалогу стала тотальна підтримка з боку української громадськості прагнень болгарського народу до звільнення від багатовікового гніту Османської імперії, що особливим чином проявилось в масових благодійних заходах, спрямованих на допомогу повсталим болгарам упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Одним із яскравих свідчень світового значення української культури став вплив творчої діяльності українських літераторів XIX ст., насамперед поетичної спадщини Тараса Шевченка, на процес становлення новоболгарської літератури. У цьому впливі ми також убачаємо примітну особливість українсько-болгарського міжкультурного діалогу зазначеного періоду.

Зважаючи на це, слід наголосити на ролі окремих особистостей у процесі його становлення. Тема місця людини в історії, хоча й належить до найсуперечливіших, утім, поміж багатьох теорій, які виробив людський інтелект стосовно цієї проблеми, важко не погодитися з думкою, що не варто як перебільшувати, так і недооцінювати роль особистості в історичному процесі. Людина є беззаперечним головним чинником історії, першопричиною усіх її подій і явищ. Дії конкретної особистості можуть безпосередньо впливати на перебіг історичних подій, та формат її діяльності завжди визначається наявними історичними умовами. Отже, до найхарактерніших ознак розвитку українсько-болгарського міжкультурного діалогу другої половини XIX — початку XX ст. слід додати і той вирішальний внесок, що безпосередньо вплинув на процес зближення української і болгарської культур, здійснений представниками однієї родини — сім'ї Драгоманових-Шишманових.

Слід окремо розглянути кожен із трьох зазначених вище аспектів розвитку українсько-болгарського міжкультурного діалогу другої поло-

вини XIX — початку XX ст., які, на нашу думку, стали його характерними особливостями.

Загострення національно-визвольної боротьби слов'янських народів Балкан за незалежність від Османської імперії у другій половині 70-х рр. XIX ст. ознаменувалося масовими збройними повстаннями в Боснії та Герцеговині 1875 р., а також у Болгарії 1876 р. [так зване Квітневе повстання. — *Авт.*]. Усі вони були жорстоко придушені турецьким урядом. Останній фактично проігнорував ініціативи провідних європейських країн (Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, Франції тощо), спрямовані на полегшення становища слов'янського населення Османської імперії, що, на їхню думку, мало би посприяти врегулюванню наявного конфлікту, який увійшов в історію під назвою «Східної кризи». Так, турецький уряд не тільки не виконав своїх зобов'язань, закріплених у «Берлінському меморандумі» від 1 (13) травня 1876 р., а ще більше посилив репресивні заходи по відношенню до слов'янського населення. Окрім цього, османи не пристали на ультиматум, висунутий Константинопольською конференцією (11 (23) грудня — 8 (20) січня 1876 р.), а також на вимоги так званого Лондонського протоколу від 19 (31) березня 1877 р. Щодо останнього документа Османська імперія категорично заявила, що розцінює його зміст як пряме втручання в її внутрішні справи і невдовзі розпочала масову мобілізацію та ввела до Босфору свою ескадру. В результаті, 12 (24) квітня 1877 р. Росія, заручившись нейтралітетом шести провідних європейських держав, оголосила Османській імперії війну, яка і стала апогеєм «Східної кризи»¹.

Події на Балканах, і зокрема в Болгарії, викликали широкий резонанс у світі. Особливо гостро громадськість відреагувала на жорстоке придушення Квітневого повстання в Болгарії 1876 р. Чимало видатних представників європейської еліти висловили свою підтримку болгарському народу, серед яких Джузеппе Гарібальді, Віктор Гюго, Чарльз Дарвін, Оскар Уайльд та ін. Зокрема, Віктор Гюго зауважив: «Необхідно привернути увагу європейських урядів до одного факту, одного зовсім невеличкого факту, який уряди навіть не помічають... Зазнає винищення цілий народ. Де? В Європі... Чи буде покладено край мукам цього маленького героїчного народу?...»².

Безпосередньо в Російській імперії прагнення слов'янських народів до незалежності було сприйнято суспільством з великою повагою. Вже з 1875 р. тут розгорнувся масовий рух на підтримку визвольної боротьби слов'ян, який охопив усі без виключення верстви населення. Тож і початок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. громадськість розцінювала як незаперечно-необхідний політичний крок, спрямований на визволення «єдиновірців» і «братів по крові»³. У цьому контексті варто

навести наступні коментарі, що належали сучасникам тих подій, двом видатним майстрам російської літератури — Ф. Достоевському і І. Тургеневу. Перший убачав у цій війні виконання Російською імперією особливої історичної місії з об'єднання під своєю егідою слов'янських народів на основі православ'я. Натомість І. Тургенев не надавав особливого значення релігійному аспекту і вважав, що метою війни є саме визволення болгар⁴.

Багато представників російської еліти добровільно побажали взяти безпосередню участь у війні, серед яких видатні лікарі С. Боткін (працював головним консультантом-терапевтом при штаб-квартирі російської армії), М. Скліфосовський (був рядовим хірургом і консультантом шпиталів) і В. Бехтерев (пішов добровольцем на фронт), художники В. Поленов, Й. Будкевич, П. Соколов та М. Малишев (виконували функції художників-кореспондентів), письменник Г. Успенський (пішов до армії добровольцем) та ін.

Слід зауважити, що українська громадськість не стала виключенням із загальної тенденції. Утім, масовий рух на підтримку ідеї визволення болгарського народу під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбувався тут на дещо іншому тлі, що насамперед обумовлено особливостями розвитку українсько-болгарських зв'язків, які мали стати історичну традицію. Як відомо, їх започаткування хронологічно сягає ранньофеодального періоду історії обох держав. Відтоді українсько-болгарські зв'язки переживали різні періоди свого розвитку, проте чи не найтіснішими стали саме у другій половині XIX ст. На той час на українських теренах, здебільшого у південних регіонах, проживала досить численна болгарська діаспора. На тлі відповідної політики Російської імперії із залучення іноземців для освоєння незаселених причорноморських земель болгар, які упродовж другої половини XVIII — 70-х рр. XIX ст. перебували у перманентному стані національно-визвольних змагань за здобуття незалежності від Османської імперії, активно переселялися на зазначені території. Найбільш потужна міграція відбулася під час російсько-турецьких війн 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр., а також після поразки Квітневого повстання 1876 р. До того ж, окрім пересічних переселенців, на українських теренах здобувала освіту значна кількість молодих і, що важливо, національно свідомих болгар, які в майбутньому уславили свою батьківщину (Хрісто Ботев, Алеко Константинов, Хрісто Цокев, Васіл Поповіч, Іван Стоянов-Степановіч та ін.)⁵. Упродовж деякого часу тут переховувались від переслідувань османського уряду активісти болгарського національно-визвольного руху (Хрісто Ботев, Георгі Данчов та ін.)⁶. Перелічені факти сприяли зміцненню українсько-болгарських контактів у багатьох напрямках і, зрештою, зближенню обох народів.

По-друге, не можна обійти увагою і той факт, що в цій війні чи не найбільше був задіяний саме потенціал Наддніпрянської України, власне як і під час інших російсько-турецьких війн першої половини XIX ст. Про це, зокрема, йдеться у спільній студії сучасних українських істориків О.І. Гуржія та О.П. Реєнта «Славетні битви на теренах України»⁷. На підтвердження згаданого висновку дослідники наводять наступні аргументи: «Основу російських військ на дунайському напрямі становили сили, розквартировані у п'яти українських губерніях та Бессарабській області. Поповнення особового складу та утримання військ лягало на плечі українського населення. Першочергова мобілізація також здійснювалася в українських губерніях», — і далі, — «...крім солдат, які були призвані до війська, багато селян обслуговувало обози. Саме південні та південно-західні губернії відіграли основну роль у заготівлі провіанту та фуражу. Тут також закупували вози, коней і волів для потреб армії. Втім слід зазначити, що на відміну від воєн, які відбувалися на початку століття, російський уряд почав проводити більш цивілізовану політику при заготівлі продовольства, худоби і транспортних засобів. Якщо раніше їх просто забирали, обіцяючи колись розрахуватися, то з середини XIX ст. укорінилися більш рівноправні відносини, і для багатьох жителів українських губерній воєнні дії ставали засобом непоганого заробітку»⁸.

Тож іще раз варто наголосити, що боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. знайшла неабияку підтримку у громадськості Наддніпрянщини навіть незважаючи на те, що весь основний тягар цієї воєнної кампанії ліг саме на її плечі, адже найбільше був задіяний потенціал південних і південно-західних губерній Російської імперії. Значного поштовху формуванню таких настроїв в українському суспільстві надала преса, при чому в цьому випадку погляд офіційних видань мало чим відрізнявся від так званого «прогресивного друку».

Питання ролі ідеологічної роботи преси Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. неодноразово поставало в полі зору науковців-істориків, насамперед вітчизняних. У цьому контексті варто виокремити праці члена-кореспондента НАН України П.С. Соханя «Очерки истории украинско-болгарских связей», О.В. Павлюченка «Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.)», а також В.Л. Самчук «Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-і роки XIX ст.)» та «Зв'язки українського і південнослов'янських народів у період визвольних процесів на Балканах (70-ті роки XIX ст.)» тощо⁹. Також, не можна обійти увагою і доробок вітчизняних науковців, які досліджували діяльність окремих благодійних організацій, що діяли

на українських теренах у період російсько-турецької війни 1877–1878 рр.¹⁰

Отже, добродійна діяльність громадськості на підтримку національно-визвольної боротьби балканських слов'ян, болгар зокрема, а також вояків російської армії як «визволителів братів-слов'ян» під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. активно висвітлювалася періодичними виданнями Наддніпрянщини. Матеріали, присвячені цій темі, час від часу з'являлися на шпальтах усіх місцевих єпархіальних та губернських відомостей. Чимало такого роду інформації вміщено в тогочасній періодиці Півдня України, а саме газетах «Одесский вестник», «Новороссийский телеграф», «Николаевский вестник» та інших виданнях.

Проте, на українських теренах чи не найбільше уваги питанням благодійності приділяла літературно-політична газета «Киевлянин» [видавалася російською мовою в м. Києві з 1864 по 1919 рр., до 1879 р. — тричі на тиждень. — *Авт.*], оскільки майже в кожному своєму випуску містила матеріали, присвячені зазначеній темі. Ця газета офіційно не була друкованим органом якоїсь певної політичної чи то громадської структури, проте мала чітке монархічне спрямування і друкувалася за підтримки влади й таких провладних організацій, як «Київський клуб руських націоналістів», київський відділ «Всеросійського національного союзу», київський відділ «Союзу руського народу» тощо. Її засновник — професор Київського університету В.Я. Шульгін — також був переконаним монархістом [широковідомий як запеклий противник так званого «українського сепаратизму». — *Авт.*]. Підтримка можновладців надавала газеті високої статусності. «Киевлянин» належав до провідних видань Російської імперії. Водночас, це також був провідний і найчитабельніший друкований орган Південно-Західного краю [інша назва — Київське генерал-губернаторство, до складу якого на той час входили три губернії, а саме: Київська, Волинська й Подільська. — *Авт.*] — тих українських територій, які разом із південними регіонами понесли основний тягар російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Слід зауважити, що до редакції газети надходили чималі кошти від різних приватних осіб із призначенням для поранених і хворих вояків діючої російської армії та потерпілих слов'ян Балканського півострова, болгар зокрема. Загалом, з 10-го червня 1876 р. по 1-е січня 1877 р., саме під час стрімкого розгортання національно-визвольної боротьби на Балканах [особливо після поразки Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії. — *Авт.*], на адресу газети надійшло 23 400 рублів допомоги¹¹. Не поодинокими були й випадки негрошової допомоги, на кшталт надходження 12-го листопада 1877 р. від уманського справника 6 ватних і

5 фланелевих ковдр, 40 пар валянок, 12 в'язаних фуфайок, 10 пар вовняних панчіх із призначенням для поранених і хворих воїнів¹².

Із початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. грошові надходження до редакції ставали дедалі частішими, і ці факти благодійної допомоги щоразу із вдячністю повідомлялися громадськості, як наприклад: «...отримано 140 рублів, зібраних С.І. Пономарьовим від продажу брошури «Для нашего брата» та інших жертводавців. Частина цих грошей (70 руб.) призначена на користь поранених, а інша частина (70 руб.) — для допомоги болгарам...»¹³.

На користь активної участі в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. населення українських губерній свідчить той факт, що лишень у м. Києві, згідно з результатами призову ополченців до діючої армії, який відбувся влітку 1877 р. (у дві черги), а саме 31-го липня (перша дільниця) та 5 серпня (друга дільниця), із загального числа призовників по першій дільниці в кількості 61 — 25 із 28 охочих осіб були зараховані добровольцями, по другій же дільниці було призвано 74 особи та 55 зголосилися бути добровольцями¹⁴. Аналізуючи такі результати літнього призову ополченців, «Киевлянин» наголошує: «...Загалом, серед населення помітне сильне піднесення, і добровольці з'являються в несподівано великій кількості»¹⁵.

Цікаво, що в благодійній кампанії 1877 р. взяли активну участь і незаможні верстви населення. До того ж, у низці випадків, їхня допомога була доволі суттєвою. «Киевлянин» коментує це явище наступним чином: «Нам пишуть із Межибожа Летичівського повіту Подільської губернії: не можна не дивуватися, з яким співчуттям, з якою радістю й задоволенням селяни нашої місцевості несуть свої мідні гроші на користь хворих і поранених воїнів. Починаючи з травня місяця поточного року, коли селяни вперше дізналися, що товариство Червоного Хреста облаштовує лікарні і що для цього потребує грошової підтримки, селяни, окрім вкладів у кружки при церквах, ще значні суми надіслали безпосередньо від себе в Подільське відділення товариства піклування про хворих та поранених воїнів. Так, селяни Межибожської волості надіслали 850 руб., Бахматовецької — 665 руб., Войтовецької — 200 руб., Сусловецької — 192 руб. 25 коп. Незалежно від цього, пожертвування не припиняються, і селяни с. Кудинки з Кердаловкою, Сусловецької волості, знову зібрали й надіслали 22 руб. 23 коп., селяни с. Юрченки, тієї ж волості, зібрали 13 руб. 90 коп. Ми чули, що пожертвування цим не обмежуються, а будуть надходити й надалі. Давати оцінку такому факту зайве, оскільки факт сам за себе говорить»¹⁶.

Варто зазначити, що допомога незаможних верств населення не обмежувалася виключно грошовими переказами. Так, завдячуючи «Киев-

лянину», були оприлюднені кілька добродійних актів іншого змісту. Зокрема, селяни кількох поселень Ніжинської і Дрімайлівської волостей Чернігівської губернії побажали прийняти з лазаретів Червоного Хреста на власне утримання 125 одужуючих нижніх військових чинів, обіцяючи надати їм зручні приміщення та забезпечити їх доброю їжею¹⁷. Селяни ж Заславського повіту здали армії близько 20 тис. пудів сухарів високої якості за помірними цінами¹⁸. Поселяни Батуринської волості Конотопського повіту на зборах, що відбулися 8-го травня 1877 р., ухвалили рішення про розміщення у своїх домівках на повному утриманні [мається на увазі власним коштом. — *Авт.*] сотні нижніх військових чинів, котрі після виписки з медичних закладів ще потребуватимуть догляду¹⁹.

Не поступалися в бажанні допомогти болгарам та російським воякам і представники великого капіталу. «Киевлянин» повідомляв, що правління товариства цукрорафінадного заводу, у зв'язку з відрядженням у Південно-Західний край головного уповноваженого товариства Червоного Хреста П. Демідова князя Сан-Донато, пожертвувало на користь діючої армії 100 пудів колотого цукру в пакунках (розфасованого)²⁰. Крім того, адміністративні органи цукрових заводів Київської губернії, бажаючи сприяти місцевому управлінню товариства Червоного Хреста, заявили про готовність прийняти на безкоштовне утримання одужуючих нижніх чинів у кількості 223 осіб²¹.

Правління товариства Києво-Брестської залізниці виділило на потреби хворих та поранених вояків 100 тис. руб. з конкретним призначенням: 1) облаштувати продовольчі пункти на станціях Жмеринка, Козятин, Київ, Здолбуново, Ковель і при цьому забезпечити кожен із перелічених пунктів посудом, харчами і т. ін. на 400 осіб, що прямуватимуть по Києво-Брестській дорозі у санітарних потягах; 2) відкрити «шляхові» лікарні (кожну з них на 4 ліжка) на станціях Козятин і Ковель для тимчасового утримання тяжкохворих; 3) облаштувати у товарних вагонах двох тимчасових потягів додаткові двері для повздовжнього сполучення вагонів з метою спростити санітарному персоналу доступ до хворих та поранених задля ефективнішого виконання обов'язків з їх догляду на шляху; 4) інші кошти — для забезпечення теплим одягом поранених, які переміщуватимуться Києво-Брестською залізницею²².

Також «Киевлянин» повідомляв, що власники готелю «Гранд-Отель» у м. Києві, іноземці Ланчіа і Бернард, надали приміщення з трьох кімнат для утримання хворих офіцерів у кількості восьми осіб і взяли на себе зобов'язання їх повного утримання та лікування. А хазяїн «Європейської гостиниці» пан Тер'є взяв на своє утримання шість поранених офіцерів. Ці іноземці чинили так «з причини своєї вдячності російському народу за його гостинність»²³.

Публікації у газеті «Киевлянин» свідчать, що суми коштів, пожертвовані представниками дворянського стану, були дуже значними. Наприклад, тільки у жовтні 1877 р. дворяни-землевласники Бердичівського повіту Київської губернії жертвували 6 760 руб. на потреби армії²⁴. Землевласник Черкаського повіту Київської губернії, предводитель дворянства П. Д. Селюцький пожертвував 200 руб. на заготівлю хініну для військ діючої армії²⁵. Характерними були й інші прояви благодійності дворянства. Так, отримав широкий позитивний резонанс випадок, коли 18 жовтня того ж року до Одеси з Константинополя було доправлено пароплавом 26 болгарських дітей, родини яких загинули внаслідок переслідувань турками під Панагюріште. На прохання відомої благодійниці графині Є. Ігнат'євої — дружини російського посла в Константинополі графа Н. Ігнат'єва — цих дітей-сиріт взяла під особисту опіку графиня О. Левашова — дружина одеського градоначальника графа В. Левашова²⁶. Не можна обійти увагою факт, що родина Ігнат'євих надзвичайно прислужилася справі визволення Болгарії [Є. Ігнат'єва на терені милосердя, а Н. Ігнат'єв — на дипломатичному. — *Авт.*]. Зокрема, ставлення Н. Ігнат'єва до болгар відображено в таких його словах: «Мій ідеал був і є — вільна Болгарія... Моє серце належить болгарам, і у своїх мріях я бажаю болгарському народу процвітання». Н. Ігнат'єв вважається національним героєм Болгарії. У болгарському м. Варна споруджено пам'ятник дипломату, його іменем назване болгарське село «Граф Ігнатієво»²⁷.

Також, «Киевлянин», посилаючись на «Черниговскую газету», повідомив, що станом на 1 вересня 1877 р. зробили свої пожертвування на санітарні потреби армії такі повітові зібрання дворянства: Новгород-Сіверське — 336 руб., Кролевецьке — 450 руб., Мглинське — 400 руб., Сосницьке — 101 руб., Борзнянське — 96 руб. 53 коп., Городницьке — 89 руб., Суразьке — по 1,5 коп. з десятини (71 152 дес.), Козелецьке — по 5 коп. з десятини (85 688 дес.), Остерське — по 2 коп. з десятини (32 870 дес.), Конотопське — 1 000 руб. Окрім цього конотопське дворянство, беручи до уваги важке становище родин загиблих і поранених воїнів Чернігівської губернії, жертвувало на допомогу їм 1 021 руб. 89 коп.²⁸ Надзвичайне повітове земське зібрання м. Глухова, яке відбулося в липні 1877 р., постановило надати в розпорядження «августейшей патронессы» Товариства догляду за пораненими та хворими воїнами 4 000 руб., а земській управі, для безпосереднього надання допомоги родинам нижніх чинів, що відбувають дійсну службу — 1 000 рублів²⁹.

Брала участь у благодійній діяльності й церква. Лишень у серпні місяці 1877 р. Києво-Печерською Лаврою було пожертвовано на санітарні

потреби армії 10 000 рублів³⁰. Про інші пожертви з боку церкви упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр. редакція «Киевлянина» не повідомляла.

Активна позиція в наданні допомоги діючій російській армії спостерігалась і серед державних установ. Зокрема, Стародубська міська дума на черговому засіданні, що відбулося 10 травня 1877 р., прийняла рішення виділити 500 руб. із бюджету міста та передати ці кошти місцевому управлінню Товариства догляду за пораненими і хворими воїнами для задоволення поточних потреб³¹. Водночас, Чигиринська міська дума в серпні місяці того ж 1877 р. пожертвувала на користь поранених і хворих воїнів 5 000 рублів тощо³².

Окремою сторінкою у справі доброчинності стала діяльність організації Червоного Хреста. Газета «Киевлянин» оцінює її наступним чином: «Навряд чи в усій Російській імперії знайдеться місцина, де би не була відомою діяльність товариства Червоного Хреста та його структур, особливо впродовж теперішньої війни. Які зусилля і праця залюбки докладаються до якомога кращого і найдоцільнішого використання засобів, що надходять у розпорядження товариства і його членів від приватних доброчинців»³³. Так, до Київського місцевого осередку Червоного Хреста, починаючи з 13 липня по 1 жовтня 1877 р., надійшло грошових пожертвувань у сумі 13 247 руб. 52 коп., що разом із попередніми надходженнями складало 86 061 руб. 22,5 коп., 1 «полуимперіал» та 3 срібні рублі³⁴. У Чернігові, станом на початок липня 1877 р., до місцевого осередку товариства надійшло 15 000 руб., з яких найбільші пожертвування належали Чернігівській міській думі — у розмірі 5 000 руб., Конотопському повітовому земському зібранню — 5 000 руб. та жителям посаду Клинци — 3 000 руб³⁵. Головним уповноваженим Червоного Хреста П. Демідовим князем Сан-Донато був заснований центральний склад для розміщення пожертвуваних населенням різноманітних речей і предметів з метою відправлення їх до діючої армії³⁶.

Водночас не менш значні суми благодійних коштів надходили до Товариства догляду за пораненими і хворими воїнами. «Киевлянин» повідомляє, що в період з 1 травня до кінця серпня 1788 р. до Чернігівського міського правління товариства надійшло 25 634 руб. 37,5 коп.³⁷, до Полтавського — протягом вересня місяця 5 000 руб.³⁸, до Житомирського — на початку липня 11 000 руб.³⁹

Неодноразово в газеті з'являлися повідомлення про участь Київського слов'янського благодійного товариства [до травня 1877 р. відоме під іншою назвою, а саме — Київського відділу Московського слов'янського комітету. — *Авт.*] в організації різноманітних доброчинних актів на підтримку балканських слов'ян і вояків російської армії⁴⁰. Відомо, що

одразу після повстання в Боснії та Герцеговині 1875 р. на сторінках «Киевлянина» з'явилося звернення керівного складу товариства із проханням до всіх жителів Південно-Західного краю надсилати пожертвування на підтримку повсталих. Так, упродовж року (з грудня 1875 по грудень 1876 рр.) до товариства надійшло пожертвувань на суму 34 тис. 933 руб.⁴¹ З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. голова товариства професор Університету Св. Володимира О. Котляревський ініціював збір коштів на виробництво хініну для армії. «Киевлянин» повідомив, що станом на липень 1877 р. на фронт було відправлено 819 доз цього препарату⁴².

У своїй переважній більшості реакція суспільства на будь-який заклик про необхідність організації певного роду допомоги воякам російської армії у справі визволення балканських слов'ян була миттєвою й результативною. Зокрема, на користь цього твердження свідчать результати звернення командувача 13-го армійського корпусу з проханням до громадськості надати посильну допомогу підпорядкованим йому воякам. Так, командувач у особистому листі до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова повідомляє про те, що «... мешканці м. Києва й тимчасово керованого Вами Південно-Західного краю пожертвували для військ височайше ввіреного мені 13 корпусу: кожухів 10 000, спирту 1 000 відер, цукру 500 пудів і чаю 500 фунтів, не кажучи про інші дрібні предмети, які так необхідні й цінні для солдата, що перебуває в умовах походу»⁴³.

З метою допомоги у справі постачання до місць воєнних баталій і табірних зупинок дезінфікуючих засобів у м. Києві функціонував спеціальний комітет із забезпечення діючої армії дарованим хініном. Станом на 1 жовтня 1788 р. силами комітету було відправлено в райони бойових дій 1 463 500 порцій хініну⁴⁴.

Проте, мали місце й випадки зловживання симпатіями громадськості щодо національно-визвольної боротьби болгарського народу. Так, в одному з випусків «Киевлянина» вміщено статтю під назвою «Лже-болгары», в якій автор повідомляє: «З деякого часу в місті [йдеться про Київ. — Авт.] з'явилася велика кількість обірваних циган, які видаючи себе за болгар, використовують симпатії російського суспільства до болгар на свою користь і таким чином обманюють публіку. Тому вважаю не зайвим нагадати про це загалу, тим більше, що кількість таких ошуканців з кожним днем збільшується не лишень у Києві, а й у інших містах. Усі постраждалі болгары перебувають зараз на околицях Тирново, ніхто з них не мав можливості прибути до Росії, за виключенням деяких молодих осіб, які приїхали отримати тут освіту»⁴⁵.

Не можна залишити поза увагою й факти, що свідчать про те, який резонанс мали в українському суспільстві більш і менш значні перемоги

російської армії у війні. Зокрема впродовж перших десяти днів грудня місяця 1877 р. «Киевлянин» на своїх шпальтах активно висвітлював урочистості, які відбувалися в українських містах на честь здобуття російською армією болгарського м. Плевни. Згідно з інформацією, поданою в газеті, кияни святкували цю перемогу три дні поспіль: удень у місті майоріли прапори, а увечорі вулиці освітлювалися великою кількістю ілюмінації [тут особливо відзначилися Хрещатик та Поділ. — *Авт.*]. Також відомо, що на третій день свята, в присутності великої кількості городян, на майдані поруч із вулицею Олександрівською [нині вулиця П. Сагайдачного. — *Авт.*] купці відслужили молебен за загиблими під час війни⁴⁶. Інші міста й містечка святкували перемогу не менш урочисто, в міру власних можливостей.

Досить цікавим є факт, що укладення 19 лютого (3 березня) 1878 р. Сан-Стефанського договору, який ознаменував кінець російсько-турецької війни 1877–1878 рр., не викликало у громадськості реакції, подібної до тієї, що мала місце після здобуття м. Плевни. Так, «Киевлянин» доволі стримано повідомляє, що «...Київ прикрашений прапорами, в місті святковий настрій, 23 лютого відслужений у соборі вдячний молебен»⁴⁷.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. матеріально дуже дорого обійшлася Російській імперії, величезними були й людські втрати. З цього приводу відомий український болгарист член-кореспондент НАН України П. Сохань зазначив, що під час бойових дій загинуло майже 12 тис. вояків, в подальшому від поранень і хвороб померло ще понад 50 тис. [отже загальна кількість загиблих становила 62 тис. осіб. — *Авт.*], також 35 тис. було звільнено з армії як небоєздатних⁴⁸.

Отже, вивчення розміщених упродовж 1877–1878 рр. у газеті «Киевлянин» матеріалів дозволяє стверджувати, що це видання є важливим джерелом інформації для висвітлення позиції громадськості Наддніпрянської України стосовно російсько-турецької війни 1877–1878 рр., національно-визвольної боротьби болгарського народу тощо.

На основі публікацій «Киевлянина» можна зробити наступні висновки. Зокрема, що російсько-турецька війна, від самого початку бойових дій, викликала широку хвилю не лише ідеологічної, а й матеріальної підтримки з боку українського суспільства, при чому всіх його верств — від найбідніших робітників і селян до найзаможніших представників великого капіталу та дворян-землевласників. Основними формами матеріальної допомоги стали грошові й речові пожертвування, здебільшого спрямовані на вирішення санітарних потреб армії (облаштування шпиталів, лазаретів, потягів медичного призначення та ін.), медичне та медикаментозне забезпечення, утримання хворих і поранених вояків до їх повного одужання, підтримка сімей загиблих воїнів, потерпілих болгар тощо.

Саме широка ідеологічна робота преси значною мірою обумовила такий високий рівень підтримки громадськістю національно-визвольної боротьби болгар за незалежність від Османської імперії і війни 1877–1878 рр. Слід зауважити, що в процесі формування такої громадської думки газеті «Киевлянин» належить вагома роль. Варто також наголосити на тому, що за неповними даними упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр. з боку громадських організацій, міських та сільських товариств, а також окремих приватних осіб тільки великих грошових пожертв надійшло від Волинської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Херсонської, Харківської та Чернігівської губерній на загальну суму близько 500 тис. руб.⁴⁹ Також констатуємо, що повний обсяг наданої громадськістю українських губерній Російської імперії матеріальної допомоги з об'єктивних причин підрахувати неможливо.

Більшість дослідників багатовікової історії українсько-болгарських зв'язків схиляються до думки, що саме наприкінці ХІХ ст. розпочалася якісно нова стадія їхнього розвитку, головною ознакою якої стала активна співпраця насамперед у науково-культурній площині, що зумовлювалося звільненням Болгарії від османського панування 1878 р.

Ця подія суттєво вплинула на національно-культурний розвиток країни. Якщо, згідно з думкою переважної більшості дослідників, початок відродження болгарської культури припадає на кін. ХVІІІ ст., то його розквіт датується саме останнім десятиліттям ХІХ ст. Варто зазначити, що на той час ідентичні процеси відбувалися і в культурному розвитку інших слов'янських народів, зокрема українського. Згадане історичне явище отримало назву «Слов'янське відродження». На цьому тлі розпочалася консолідація представників наукової і творчої еліти України й Болгарії, що своєю чергою сприяло взаємопроникненню обох культур, їх взаємозбагаченню тощо. Провідну роль у цих процесах відіграв Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) — широковідомий український учений-славіст, соціолог і політолог, громадський діяч і публіцист. Як зазначав відомий болгарист Віталій Москаленко: «Його діяльність, починаючи з часів женецької еміграції і до самої смерті, була вирішальною в історії українсько-болгарських відносин, оскільки майже усі наукові, літературні і політичні зв'язки українців з болгарами в той час ведуть до Драгоманова і його найближчого оточення»⁵⁰. У контексті останнього твердження слід згадати саме членів його родини — зятя Івана Шишманова, старшу дочку Лідію Драгоманову-Шишманову, а також племінницю Лесю Українку.

Слід зауважити, що науковий інтерес Михайла Драгоманова до історії культури слов'янських народів, зокрема болгарського, чітко сформувався у 60-і рр. ХІХ ст., за часів його активної співпраці з виданнями «Санкт-

Петербуржские ведомости» і «Киевский телеграф», де він висвітлював проблемні питання громадсько-політичного життя слов'янства. А вже від другої половини 70-х рр. XIX ст. у його науковому доробку чільне місце посідало студіювання саме болгарського фольклору. На той час Михайло Драгоманов перебував у еміграції — це був так званий віденсько-жєневський період його життя (1876–1889 рр.). Тоді він налагодив тісні контакти з багатьма представниками болгарської науки й культури, згуртував навколо себе дослідників болгарського фольклору тощо. 1888 р. у софійському збірнику «Обштъ Трудъ» він опублікував декілька болгарських народних легенд разом із власними примітками й поясненнями до них⁵¹. З метою їхньої популяризації поміж усіх тих зацікавлених, які не володіли болгарською мовою, того ж року в авторському перекладі Лідії Драгоманової-Шишманової французькою мовою вони були надруковані вдруге, в паризькому виданні “Mélusine”⁵². Також знаковою стала праця Михайла Драгоманова «Русский кулак и болгарская свобода», опублікована 1882 р. в газеті «Вольное слово», в якій він щиро вітав здобуття Болгарією незалежності, обстоював ідею невтручання Російської імперії у внутрішні справи цієї країни⁵³.

1885 р. у Женеві Михайло Драгоманов познайомився з Іваном Шишмановим (1862–1928 рр.), на той час студентом-філологом Женевського університету, а в подальшому — широко відомим болгарським громадським і політичним діячем (міністр освіти Болгарії у 1903–1907 рр., посол Болгарії в Україні у 1918–1919 рр., голова Спільки болгарських учених, письменників і художників і Болгарської спільки читалень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також ученим (професор Софійського університету, дійсний член Болгарської, Сербської і Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.). Ця зустріч, що досить швидко переросла у справжню дружбу, стала ваговою подією в історії українсько-болгарських відносин. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та суспільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова», — зазначав Віталій Москаленко⁵⁴. Згодом, за два роки Іван Шишманов одружився на старшій дочці Михайла Драгоманова Лідії і увійшов до складу його родини.

Саме в Женеві Іван Шишманов розпочав поглиблено студіювати слов'янський фольклор, насамперед болгарський і український, що зрештою дозволило йому стати видатним україністом. Михайло Драгоманов усіляко підтримував такі прагнення зятя, зокрема, надав у його розпо-

рядження свою бібліотеку, допомагав консультаціями та ін. Тісніша співпраця між ними розпочалася наприкінці серпня 1889 р., коли Михайло Драгоманов переїхав до болгарської столиці, прийнявши пропозицію уряду Болгарії обійняти посаду ординарного професора історико-філологічного відділення у щойно створеній там Вищій школі, у майбутньому — першому болгарському університеті. Соратник Михайла Драгоманова, відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко, оцінюючи цю подію з погляду її значимості для становлення академічної науки в Болгарії, зауважив «... Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім его острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки і фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи за зразком совістнішого робітника коло заснування так важної інституції болгар не могли найти. Щасливі Болгаре! Ми Русини-Українці як та євангельська вдова даємо їм от «убожества нашого», даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо...»⁵⁵. Сам же Михайло Драгоманов писав: «З одного боку болгари просили послужити їм, а свої знаходили мою роботу шкідливою їм...»⁵⁶.

Переїзд Михайла Драгоманова до Болгарії докладно описаний у його так званому «болгарському щоденнику», який, утім, він вів лише чотири дні — з 4-го по 8-е вересня 1889 р. У своїх записках Михайло Драгоманов, зокрема, повідомив, що вже на третій день перебування в цій країні він мав зустріч із міністром освіти Болгарії, який запропонував йому, в числі іншого, стати ректором Вищої школи. «Стосовно Вищої школи я попередив його, що я не маю адміністративно-організаційного досвіду, взагалі справа адміністрації повинна належати болгарам», — занотував у щоденнику Михайло Драгоманов⁵⁷.

Отже, обійнявши професорську посаду у Вищій школі Болгарії, Михайло Драгоманов розпочав викладати курс лекцій з історії східних народів. Варто зазначити, що на початковому етапі своєї викладацької діяльності він читав лекції виключно російською мовою, а згодом і болгарською, достатньо оволодівши нею.

Дбаючи про якість освіти в закладі, Михайло Драгоманов наполіг на залученні до викладацького складу болгарського професора Марина Дринова, який на той час працював у Харківському університеті. Також він наголошував на необхідності збільшення заробітної плати викладачам закладу, запровадження системи закордонних відряджень для найперспективніших студентів, подовження терміну навчання з трьох років до чотирьох, спорудження нових приміщень для самої установи й окремо

для бібліотеки. Переважно з причини браку коштів далеко не всі ці пропозиції тоді були реалізовані на практиці. Так, нову будівлю вже Софійського університету було зведено лише в 1934 р.

Як викладач Михайло Драгоманов був вельми популярним серед студентів, викладачів і вільних слухачів закладу. «Драгоманов... зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він умів художньо передавати свої думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту, і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав студентам масу фактів і їх співставлення, але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію...», — писала сучасниця Михайла Драгоманова, видатний український педагог і громадський діяч Софія Русова, посилаючись на свідчення одного з його слухачів⁵⁸.

Керуючись особистою ініціативою, Михайло Драгоманов багато працював над упорядкуванням каталогу й поповненням фондів софійської Народної бібліотеки. Відіграв провідну роль у процесі налагодження роботи болгарського наукового журналу «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», який спеціалізувався на дослідженнях слов'янського фольклору. Під його керівництвом були видані томи: з першого по четвертий, з шостого по восьмий, десятий тощо. Майже в кожному випуску журналу він публікував власні розвідки, зокрема «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого», «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етнічні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії» тощо. Водночас Михайло Драгоманов тісно співпрацював і з іншим болгарським науковим журналом під назвою «Сборник на Министерството народното Просвещение».

Не менш плідною була його публіцистична діяльність. Так, статті та рецензії Михайла Драгоманова часто з'являлися на сторінках східно- і західноєвропейської преси, зокрема в болгарських («Свободно слово» і «Български преглед») і українських, переважно галицьких («Життє і слово», «Народ», «Хлібороб»), періодичних виданнях. Серед його найрезонансніших болгарських праць — «Неполітична політика» (1890 р.), «Чудернацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Неправда — це просвіта» (1892 р.), «Довгі вуха новішої ери» (1893 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893–1894 рр.).

Завдячуючи активній просвітницькій діяльності Михайла Драгоманова, болгарська громадськість отримала можливість ознайомитися з

творчістю таких відомих українських літераторів, як Тарас Шевченко, Григорій Сковорода, Михайло Старицький, Сидір Воробкевич, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко та ін.

Великий авторитет Михайла Драгоманова в Болгарії, який до того ж невпинно зростав, дозволив уряду цієї країни в 1891 р. відхилити ноту протесту офіційної Росії з вимогою видачі його як «небезпечної особи». Газета «Кур'єр Львівський» від 28 лютого 1891 р. опублікувала відповідь Болгарії на згадану ноту: «...Пан Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним і філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом»⁵⁹.

Михайло Драгоманов помер від аневризми аорти 20 червня 1895 р. у Софії, де і був похований. Відтоді ключовою фігурою в українсько-болгарських відносинах, як гуманітарного, так і політичного характеру, став Іван Шишманов.

Як науковець Іван Шишманов багато уваги приділяв історії розвитку українсько-болгарських відносин, переважно — культурологічним аспектам. Результатом його українознавчих студій стали праці: «Неофіт Рильський — філолог» [фактично це історія перших болгарських торговців в Україні. — *Авт.*], «Неофіт Бозвелі. Джерела “Матері Болгарії”» [висвітлив діяльність київських митрополитів болгарського походження Кіпріана і Григорія Цамблака. — *Авт.*], «Вступ до історії болгарського відродження» [про місію болгарського дипломата Петра Парчевича до гетьмана Богдана Хмельницького. — *Авт.*], «Рукописи Венеліна у Москві», «Перша зустріч Априлова з Венелінім», «В.І. Григорович, його подорож до європейської Туреччини (1844–1845 рр.) та ставлення до болгар», «Тарас Шевченко, його творчість і вплив на болгарських письменників перед Визволенням» та ін. Проте, в Україні Іван Шишманов більш відомий як політик і дипломат, діяльність якого в напрямі розбудови українсько-болгарських відносин упродовж 1918–1919 рр. варта найвищої оцінки.

Так, укладений 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестський мирний договір між країнами Четверного союзу (до складу входили: Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина) й Українською Народною Республікою став першим правовим актом визнання останньої суб'єктом міжнародного права. В рамках цього договору Болгарія встановила з УНР дипломатичні відносини, що стало віховою подією історії українсько-

болгарських відносин. Отже перед болгарським урядом постало питання пошуку особи, яка б очолила дипломатичне представництво Болгарії в УНР. У результаті, повноважним послом Болгарії в Україні став Іван Шишманов. Залучення на цю посаду представника родини Драгоманових-Шишманових було виваженим і цілком закономірним рішенням, адже, як уже зазначалося, на той час українсько-болгарські зв'язки, насамперед у науковій, літературній і політичній сферах, підтримувалися переважно завдяки зусиллям безпосередньо самих Михайла Драгоманова й Івана Шишманова, а також їхнього найближчого оточення, зокрема членів родини.

Важливим документом, в якому вміщено інформацію щодо часів перебування Івана Шишманова на дипломатичній службі в Україні, став його особистий щоденник, виданий 2003 р. у болгарському видавництві «Синева».

Призначення Івана Шишманова мало значний суспільний резонанс як у Болгарії, так і в Україні. На сторінках болгарської преси було опубліковано офіційне привітання уряду Болгарії з нагоди цієї події. 13 квітня 1918 р., перед відбуттям Івана Шишманова до Києва, газета «Камбана» надрукувала розгорнуте інтерв'ю з ним. Коментуючи запитання журналістів, Іван Шишманов поділився власними міркуваннями щодо проголошення УНР, тогочасного стану української науки й культури, історії українсько-болгарських зв'язків тощо. Зокрема, дипломат наголосив: «Створена у Брест-Литовську Україна не є новою державою, як помилково вважає більшість. Україна, як і Болгарія, має блискуче історичне й культурне минуле...»⁶⁰. Водночас Іван Шишманов висловив надію, що праця на дипломатичній ниві надасть йому можливість застосувати на практиці всі набуті знання з української історії і культури, а також — свої щирі сподівання налагодити міцні і тривалі зв'язки між обома державами, зауваживши, що «за таких тісних взаємин у минулому, хіба можна сумніватися в майбутньому»⁶¹.

Наприкінці квітня 1918 р. Іван Шишманов, разом з іншими членами болгарського представництва, вирушив до Києва. Зупинившись проїздом у Львові, він дав інтерв'ю провідному галицькому виданню — часопису «Діло», в якому вкотре вітав проголошення УНР і з цього приводу зауважив: «Якби мене посилали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою»⁶². Прибувши до Києва, Іван Шишманов мав бесіду з представником Українського телеграфного агенства, основною темою якої стало питання українсько-болгарських культурних взаємовпливів. Зокрема, він розповів про діяльність на цій ниві видатних представників українського й болгарського народів — митрополита Цамблака, учених Юрія Венеліна і Михайла Драгоманова, членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо.

12 червня 1918 р. відбулась офіційна церемонія вручення вірчих грамот Іваном Шишмановим гетьману Павлу Скоропадському [прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. — *Авт.*]. До сьогодні зберігся текст промови Івана Шишманова на цій церемонії, який вміщено в його щоденнику: «Пане Гетьмане всієї України! Маю честь передати Вам, пане Гетьмане, грамоту, за якою мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з Вашим урядом. Сподіваюся, що матиму змогу скористатися своїм багаторічним вивченням Вашої країни, її блискучого минулого, її поступового розвитку і її феноменального відродження, що навіває так багато аналогій з нашим, щоби створити тісні тривалі інтимні взаємини між Болгарією і дорогою, рідною нам вільною, незалежною Україною»⁶³.

«Одним із основних завдань болгарський посол уважав налагодження торговельних відносин між Болгарією й Україною», — зауважила українська болгаристка Вікторія Павленко [авторка низки статей про діяльність Івана Шишманова на посаді посла Болгарії в Україні. — *Авт.*]⁶⁴. Саме цей напрям у системі тогочасних відносин між обома державами він уважав перспективним, адже відомо, що болгарська економіка, виснажена Першою світовою війною, потерпала від нестачі продовольства й сировини.

Отже, до здобутків дипломатичної діяльності Івана Шишманова слід віднести налагодження зв'язків по лінії кооперації. Завдячуючи зусиллям посла болгарська делегація брала участь у роботі ІІІ Всеукраїнського з'їзду кооператорів, що відбувся 26 травня 1918 р. На цьому заході виступив і сам Іван Шишманов. У своїй промові він закликав українські банки до співпраці з Болгарським кооперативним банком, і вже в серпні 1918 р. від Центрального українського кооперативного комітету надійшла перша пропозиція щодо організації постачання вітчизняного доморобного полотна до Болгарії⁶⁵. За активного сприяння І. Шишманова Міністерство земельних справ Української держави [29 квітня 1918 р. назву УНР було змінено на зазначену. — *Авт.*] видало розпорядження про вивіз до Болгарії 4 тис. волів, німецький посол барон А. Мумм фон Шварценштайн дав дозвіл на поставку туди українського цукру та ін.⁶⁶ Проте, далеко не всі з цих домовленостей були реалізовані на практиці, що обумовлювалося низкою причин, а саме: частою зміною влади в Україні, втручанням у переговорний процес союзних держав та ін. Останній чинник став на перешкоді укладенню двосторонньої українсько-болгарської торговельної угоди.

Не менш активно посол Іван Шишманов опікувався справами українських і болгарських гастарбайтерів і військовополонених, питаннями культури т. ін. Щодо останнього напрямку діяльності, директор Українського інституту у Варшаві Олександр Лотоцький занотував у своїх

спогадах наступне: «Досить широко розвинуло Посольство взаємини з колами громадськими та літературними. Засобами його видавано два органи в болгарській мові — тижневик «Українсько-Български Преглідъ» та місячник «Украинското Слово». Перший, що служив для політичної інформації, провадив П. Сікора... «Украинското Слово», проваджене Д. Шелудьком, мало літературно-науковий характер. Через се видавництво Посольства звязувалось з науковим та літературним світом Болгарії. Постійним співробітником був публіцист та видавець Ніколов. Містив свої статті проф. Младенов. Поет Челінгіров давав переклади українських поезій, переважно Шевченка...»⁶⁷. Перебуваючи в Києві, Іван Шишманов продовжував свої наукові пошуки, досліджуючи матеріали місцевих бібліотек.

Унаслідок наступу більшовиків у лютому 1919 р. болгарське посольство евакуювалося до Вінниці. У своєму щоденнику Іван Шишманов написав: «До Києва я відбув 21 квітня 1918 р. як дипломатичний представник Болгарії при уряді УНР (відтак — при уряді гетьмана Скоропадського) і покинув цю посаду на початку 1919 р. — після розгрому України більшовиками і відступу Петлюри»⁶⁸. Розуміючи, що поразка Директорії стала неминучою, Іван Шишманов ухвалив рішення повернутися до Софії. 1 квітня 1919 р. він офіційно склав повноваження посла під час особистої аудієнції у болгарського царя Бориса III. Утім на батьківщині ставлення до нього з боку урядових кіл змінилося, що було обумовлено розірванням офіційною Софією у 1920 р. дипломатичних відносин з УНР. Щодо цього Олександр Лотоцький зауважував: «Обставини ті були дуже тяжкі для нього особисто. Зміна курсу у відношенні до України послідовно потягла за собою в Болгарії великі неприємності для тих, хто був близько з українськими справами звязаний. В першу чергу та найбільше потерпів від тої зміни курсу Іван Дмитрович, був одірваний од наукової та й усякої іншої праці. Коли почались нагінки на Посольство, він заходив туди, хоч се ще більш ускладняло його положення, та запрошував співробітників Посольства до себе, потішав їх, будши певний, що прийде час, коли обставини переміняться»⁶⁹.

Незважаючи на такі несприятливі обставини, Іван Шишманов продовжував підтримувати зв'язки з Україною: цікавився розвитком політичних подій, культурним життям та ін. Також він активно контактував із українською діаспорою в Болгарії. Зокрема, за його ініціативою 1920 р. було створено Українсько-болгарське товариство.

Іван Шишманов помер 1928 р., від апоплексичного удару, в норвезькому м. Осло, куди прибув для участі в конгресі ПЕН-клубу [аббревіатура походить від англ. слів poet, playwright, essayist, novelist. — *Авт.*] — міжнародного громадського об'єднання професійних письменників, перекладачів і редакторів. Похований у Болгарії у м. Софії.

Слід наголосити, що сучасні українські історики у своїх дослідженнях недостатньо уваги приділяють ролі Лідії Шишманової-Драгоманової (народ. 17 жовтня 1866 р. у м. Києві) в українсько-болгарських зв'язках цього хронологічного періоду. Втім за життя вона була дуже знаною і шанованою особою як у Болгарії, так і в Україні.

Висока освіта, здобута Лідією Шишмановою-Драгомановою у Швейцарії [спочатку в університеті, згодом — консерваторії м. Женеви. — *Авт.*] сприяла її становленню як віртуозної піаністки, письменниці й перекладачки. Вона вважала Швейцарію своєю другою батьківщиною. Стосовно цього у статті «Швейцария и България (Лични впечатления)», написала наступне: «... тому що там виросла і там оформилося остаточно моє скромне я»⁷⁰. Проте, найбільш знаною в Болгарії вона була саме завдяки своїй громадській і публіцистичній (у галузі театральної-музичної критики) діяльності.

Як критик Лідія Шишманова-Драгоманова вперше виступила 1899 р. на сторінках видання «Български преглед» («Болгарський огляд») у рубриці «Нашият театър» («Наш театр»). Упродовж 1913–1915 рр. активно співпрацювала з журналом «Свободно мнение» («Свободна думка») як ведуча одночасно двох рубрик — театральної і музичної.

Слід зауважити, що рецензії Лідії Шишманової-Драгоманової часто присвячувалися видатним подіям культурного життя в Україні, якими вона завжди охоче цікавилася. Відомо, що вона була великою шанувальницею популярного на той час українського композитора Миколи Лисенка. Практично всі етапи його творчості знайшли своє відображення в її статтях. Саме Лідії Шишмановій-Драгомановій присвячено відомий романс композитора «Садок вишневий біля хати», створений ним на основі не менш знаного твору Тараса Шевченка — вірша з однойменною назвою. Вона подарувала Музичному товариству в Софії ноти деяких творів Миколи Лисенка із циклу «Музика до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка», перший і п'ятий випуски «Збірника українських пісень» тощо.

З особливою цікавістю Лідія Шишманова-Драгоманова відвідувала ті театральні постановки на болгарській сцені, в основу яких було покладено п'єси українських авторів. Вже під час свого дебюту в журналі «Български преглед» вона надрукувала рецензію на виставу «Ревізор» видатного українського письменника Миколи Гоголя. Зокрема написала: «З яким задоволенням ми споглядали на болгарській сцені цю п'єсу! Більшість її знають напам'ять, більшість її читали багато разів, і все ж вона вражає завжди»⁷¹. У 1900 р. на сторінках того ж таки журналу Лідія Шишманова-Драгоманова вмістила рецензію на виставу відомого українського театрального діяча Марка Кропивницького «Глитай або ж павук», в якій захоплено повідомила: «Нас дуже потішив успіх «Глитая» на

болгарській сцені, всупереч мізерності костюмів, декорацій і пісень. Позбавлена половини свого поетичного одягу, п'єса все одно подобається й буде зрозумілою, тому що хоч і має деякі художні недосконалості, проте в ній дуже добре представлена одна загальнолюдська ідея: згубна влада грошей здійснює свою руйнівну силу в усьому світі»⁷².

Болгарська дослідниця Дора Дімітрова, характеризуючи особистість Лідії Шишманової-Драгоманової, писала: «Лідія освічена, культурна, владна і навіть екстравагантна для свого часу. Дощ, сніг, сльота, в столиці рухається один-єдиний трамвай, а вона — взута в грубі черевики, загорнута в шарфи, крокувала квапливо до опери. Щовечора займала своє місце в ложі — це були її години»⁷³.

Не менш плідною була громадська діяльність Лідії Шишманової-Драгоманової. Вона брала активну участь у роботі Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу Болгарії, Українського клубу в Женеві та інших неурядових організацій.

Безпосередня причетність Лідії Шишманової-Драгоманової до національно-культурного життя української діаспори в Болгарії підтверджується її членством в Українсько-болгарському товаристві [разом із чоловіком і сином була в числі його засновників. — *Авт.*], Українському культурному об'єднанні тощо. Зокрема, 2011 р. в Сумському історико-архівному журналі вперше опубліковано декілька листів, періоду з 1924 по 1932 рр., що надходили Лідії Шишмановій-Драгомановій від українських емігрантських об'єднань в Болгарії та їхніх лідерів зокрема, це переважно запрошення відвідати ті чи інші публічні заходи, організовані ними⁷⁴. Серед цих матеріалів: лист від Українського народного хору в Софії із запрошенням відвідати 21 грудня 1924 р. концерт Українських народних пісень і музики в залі «Славянська Бесіда», від болгарської філії Українського національного козацького товариства — відвідати 6 червня 1926 р. громадську панахиду по Симону Петлюрі, від Українського культурного товариства в Болгарії — відвідати 14 жовтня 1926 р. святковий молебень на честь Покрови Пресвятої Богородиці в церкві Св. Седмочисленниці та ін⁷⁵.

Лідія Шишманова-Драгоманова ніколи не перебувала в тіні авторитету своїх батька й чоловіка. Сама собою яскрава особистість, вона завжди була для них відданим помічником-однодумцем.

Відомо, що після смерті батька Лідія Шишманова-Драгоманова, яка називала його своїм учителем життя, багато працювала над упорядкуванням його особистого архіву, неопублікованих і незавершених ним за життя творів. У цій справі їй допомагав Іван Шишманов. 1896 р. вона видала у Франції, в паризькому видавництві «Леру», збірник болгарських пісень та легенд у перекладі французькою мовою з поясненнями (комен-

тарями) і примітками Михайла Драгоманова⁷⁶. Завдяки її зусиллям було опубліковано частину переписки Михайла Драгоманова. Також вона брала участь у переговорах із членами «Гуртка ім. М. Драгоманова» стосовно встановлення надгробного пам'ятника на могилі батька. Замовлення на його виготовлення отримав відомий український скульптор Михайло Парашук, який на той час перебував в еміграції у Болгарії. Із загальної суми коштів у 26, 5 тис. болгарських левів, зібраних для цієї справи, 5 тис. надійшли від Лідії Шишманової-Драгоманової⁷⁷. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 30 жовтня 1932 р. Сама Лідія Шишманова-Драгоманова померла 6 лютого 1937 р. у Болгарії, похована в м. Софії.

Історія українсько-болгарських зв'язків першої пол. ХХ ст. була б неповною без визначення в ній ролі Дімітра Шишманова (народ. 1889 р. у м. Софія) — сина Івана Шишманова й Лідії Драгоманової-Шишманової. Брак документальної бази, обумовлений насамперед складним життєвим шляхом відомого свого часу болгарського літератора, громадського й політичного діяча, не дозволила повною мірою дослідити його діяльність у напрямі розбудови українсько-болгарських відносин означеного періоду.

У цьому контексті варто згадати маловідомий широкій громадськості факт, що перед тим, як затвердити на посаді посла в УНР Івана Шишманова, уряд Болгарії обговорював це питання з Дімітром Шишмановим, і спочатку саме йому було запропоновано очолити болгарську дипломатичну місію в УНР. Утім Дімітр Шишманов відхилив цю пропозицію, аргументуючи своє рішення небажанням займатися суто канцелярською справою, якою, на його думку, є дипломатія. Незважаючи на свою відмову, він активно цікавився перебігом подій в Україні, щиро вболівав за її майбутнє. Ба більше, він, хоча й не офіційно, співпрацював із болгарським посольством. Проте, цей напрям його діяльності й досі залишається недослідженим. До поодиноких, відомих нам свідчень на користь такої співпраці слід віднести, зокрема, повідомлення від Олександра Лотоцького, а саме: «Був у постійних зносинах з Посольством та давав зв'язки й поради молодший Шишманов — Дмитро Іванович»⁷⁸. У листі, датованому 14 жовтня 1919 р., невстановлена особа, вірогідно український дипломат, написав Дімітру Шишманову наступне: «Зараз ми переживаємо напевно один з найнеприсмніших моментів в Болгарії. Ваші брати-слов'яни женуть нас як собак... болгарський уряд не сприймає наше посольство і позбавляє усіх прав, що походять з характеру нашої служби... О.Я. Шульгін [Повноважний посол УНР у Болгарії. — *Авт.*] покладає на вас великі надії. Він вважає, що у вашій особі ми маємо бодай одного приятеля в Болгарії...»⁷⁹.

Відомо і те, що Дімітр Шишманов брав активну участь у діяльності Українсько-болгарського товариства і, як уже зазначалося, належав до числа його засновників. Також він увійшов в історію і як видатний болгарський україніст. Незадовго до його загибелі останній прем'єр-міністр царської Болгарії Константин Муравієв зауважив: «Із Шишмановим можна було розмовляти годинами. В Росії з ним спілкувалися й радянські офіцери, деякі інтелектуали. Вони були дуже здивовані тим, наскільки глибоко Шишманов знає українську мову та українську історію. Вони казали, що таких знавців у СРСР можна було перерахувати на пальцях»⁸⁰.

Відразу після окупації 8 вересня 1944 р. Болгарії радянськими військами і, як наслідок, встановлення у країні комуністичного режиму, нова влада розпочала репресії проти колишніх урядовців. Так, за звинуваченням у «знуцанні над болгарським народом» було заарештовано 98 осіб, серед яких міністри, депутати, царські радники тощо. У їхньому числі був і Дімітр Шишманов, який в уряді Добрі Божилова обіймав посаду міністра закордонних справ. У ніч з 1 на 2 лютого 1945 р. його, в числі інших заарештованих, розстріляли. Лише 1996 р. Івана Шишманова було реабілітовано посмертно.

Окреме місце в історії українсько-болгарських зв'язків кін. ХІХ — поч. ХХ ст. посідала й Леся Українка (1871–1913 рр.). Необхідно зауважити, що сам факт перебування Михайла Драгоманова в Болгарії сприяв виникненню в літературки бажання відвідати цю країну, дізнатися якомога більше про її звичаї, побут та ін. Тож у 1889 р., одразу після облаштування Михайла Драгоманова в Софії, Леся Українка написала йому, що має надію здійснити подорож до Болгарії, а також: «Чи співають у Болгарії колядки і чи схожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходится в газетах читати, я думаю, наполовину брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську?...». Відтоді тема цієї подорожі часто буде присутня в листах Лесі Українки до своєї «болгарської родини»⁸¹. Роком пізніше вона написала: «Якби тільки від мене залежало, то я б уже давно з Одеси стругнула в Болгарію — по-моєму звідти вже не далеко. Я тепер розволочилась, їздячи раз у раз, що мені ніде не здається далеко»⁸².

Леся Українка ретельно готувалася до поїздки в Болгарію — вивчала болгарську мову й фольклор. Через студентів-болгар, що навчалися в Україні, родина Драгоманових-Шишманових передавала для неї збірники фольклору, як «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», «Забележки върху славянските религиозни и езически легенди» та ін. Студіювати мову їй допомагав болгарський студент Герасим Клісурзький⁸³.

Омріяна поетесою подорож здійснилася в червні 1894 р. «Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем», — писала вона в одному зі своїх листів до матері⁸⁴. Її перебування в цій країні тривало більше року.

Інтерес до Болгарії певною мірою вплинув на оригінальну творчість поетеси. Упродовж 1895 р. вона написала серію віршів, що згодом увійшли до циклу «Невільничих пісень»: «Мати-невільниця», «І все-таки до тебе думка лине», «Ворогам», «Північні думи», «До товаришів» тощо. Головним лейтмотивом цих поезій стали думки-вболівання авторки за долю слов'янства, насамперед українського народу:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине...⁸⁵

«Безперечно ми не можемо говорити про якийсь значний вплив або про використання бодай окремих елементів болгарської культури. Однак при ретельному аналізі в її віршах цього періоду можна відшукати певні мотиви, що виникли під впливом культурно-політичного життя південнослов'янських народів», — наголошував Віталій Москаленко⁸⁶.

Великий інтерес становить епістолярна спадщина Лесі Українки, датована 1894–1895 рр., а саме ті листи, в яких вміщено її коментарі стосовно тогочасної Болгарії. Серед позитивних вражень поетеси — захоплені краєвиди, еkleктика національної і турецької архітектури, народні звичаї, побут тощо. Чи не найбільший негатив літераторка вбачала в гендерній нерівності та прокоментувала це як справжню «дикість». Зважаючи на це, вона неодноразово наголошувала, що в Болгарії їй дуже добре тільки завдячуючи компанії дядька та його родини, і що без них вона б тут не жила. Водночас поетесу непокоїло і її повернення на батьківщину: «Я не знаю, що буду робити, повернувшись до Росії, — писала вона, — сама думка про це тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, хто як, та я не можу терпіти мовчки життя в ярмі»⁸⁷.

«Одним з найважливіших наслідків софійського життя поетеси стала її дружба з Іваном Шишмановим, яка залишила помітний слід в історії українсько-болгарських літературно-громадських взаємин», — наголошував Віталій Москаленко⁸⁸. Дійсно, саме І. Шишманов увів її до кола болгарської творчої еліти. Зокрема, Леся Українка познайомилася з такими визначними особистостями, як науковець Д. Матов, письменник А. Константинов, поетеса Х. Белчева, скульптор Б. Шац, піаністка Койчу та ін.

Перебуваючи в Болгарії, поетеса підтримувала зв'язки з галицькою радикальною пресою. За цей період у львівському журналі «Народ», під

криптонімом «Н. С. Ж.», вона опублікувала вже згадувані «Невільничі пісні», памфлет «Пророчий сон патріота», статтю «Безпардонний патріотизм» тощо. За допомогою Шишманових Леся Українка надіслала Івану Франку кілька своїх поезій, зокрема «Слово, чому ти не твердая криця», «На вічну пам'ять листочкові», «О, знаю я, багато ще промчить», «Грішниця», «Хвилину розпачу» і «Fiat pox!», які у 1897 р. були опубліковані ним у львівському часописі «Житє і слово».

Після смерті Михайла Драгоманова Леся Українка ще деякий час залишалася в Болгарії, допомагаючи його дружині Людмилі впорядковувати сімейні справи.

Повернувшись на батьківщину, Леся Українка з теплою ностальгією згадувала болгарський період свого життя: «А я часто згадую Софію..., цюночі вона мені сниться... Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона здавалась негармонічна»⁸⁹. Літераторка продовжувала листуватися зі своєю «болгарською родиною», багатьма діячами болгарської науки й культури. Зазвичай вона обмінювалася з ними літературними й музичними творами, цікавилася останніми новинами політичного, економічного, культурного й наукового життя Болгарії.

Отже, на тлі загальнослов'янського національно-культурного відродження, апогей якого датується ХІХ ст., українсько-болгарські контакти, насамперед у сфері науки й культури, стали дедалі частішими. У 1918 р., після укладення Брест-Литовського мирного договору, також були встановлені дипломатичні відносини між Болгарією і УНР.

Такий перебіг історичних подій значною мірою позначився на долі кожного представника видатної родини Драгоманових-Шишманових, а саме: вплинув на зміст їхніх творчих і наукових доробків, формування громадсько-політичної позиції тощо. Отже, Драгоманови-Шишманови безумовно відіграли провідну роль у процесі взаємодії української і болгарської культур і, як наслідок, у їхньому взаємопроникненні та взаємозбагаченні. Водночас, ступінь причетності кожного із членів цієї родини до вищезначених процесів була далеко не однаковою. Так, до кінця ХІХ ст. ключовою фігурою наукових і культурних зв'язків між Україною й Болгарією був Михайло Драгоманов, а після його смерті в 1895 р. це місце посів Іван Шишманов. Незаперечно вагомим став і особистий внесок Лесі Українки в розвиток творчої співпраці між українськими й болгарськими митцями. Водночас, усе ще потребує ретельнішого дослідження роль Лідії Шишманової-Драгоманової і Дімітра Шишманова у процесі розбудови українсько-болгарських зв'язків цього періоду.

Відтак, на тлі широкої розмаїтості питань, які постають у полі зору сучасних дослідників історії українсько-болгарської міжкультурної взаємодії, значної уваги потребує також переосмислення місця української культури в процесі розвитку болгарської і в цьому контексті, зокрема, — питання рецепції поетичної спадщини Тараса Шевченка у новоболгарській літературі другої половини XIX ст. — феноменального культурного явища, яке стало наочним прикладом донорства української культури стосовно болгарської.

Слід наголосити на тому, що низка обставин суспільно-політичного й культурного розвитку обох народів у XIX ст., а саме: завершення процесу формування новочасних української і болгарської націй та посилення національно-визвольної боротьби болгарського народу проти османського панування, сприяли поживленню культурного обміну загалом і літературних контактів зокрема, і динаміка цих процесів невинно зростала. Якщо на початку століття літературні контакти поволі розпочали налагоджуватися, то вже від 50-х рр. стали дедалі активнішими й набули свого апогею після визволення Болгарії від османського панування 1878 р. у результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Ці історичні процеси в українській і болгарській культурах ознаменувалися бурхливими літературо- і мовотворчими процесами — становленням нових (сучасних) української і болгарської літературних мов і літератур.

На думку вітчизняних літературознавців, нова доба в історії українського «красного» письменства розпочалася з виходом у світ 1798 р. у Санкт-Петербурзі перших трьох частин поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1769–1838 рр.)⁹⁰. Наступні три частини (загалом містила шість) були опубліковані 1842 р., вже після смерті автора. Іван Котляревський став основоположником нової (сучасної) української літературної мови й літератури. Також до історії її творення були причетні сучасники Івана Котляревського, літератори: Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843 рр.), Петро Гулак-Артемівський (1790–1865 рр.), Євген Гребінка (1812–1848 рр.) та ін. Утім, визначальну роль у цьому процесі відіграла творча діяльність Тараса Шевченка (1814–1861 рр.) — чи не найвідомішого в Україні та поза її межами українського митця. Не заперечуючи здобутків на цій ниві його попередників, результати їхньої творчості все ж були дещо обмеженими, як у мовному, так і стилістичному контексті. Тарасу Шевченку ж вдалося значною мірою вдосконалити граматичний лад української мови і, відповідно, упорядкувати склад українського словника.

Безумовно подією епохального значення у процесі розвитку української мови й літератури загалом та становленні їхнього сучасного вигляду стало опублікування 1840 р. в Санкт-Петербурзі поетичної збірки Тараса

Шевченка «Кобзарь», в якій було вміщено вісім творів російською транслітерацією української мови (т.зв. «ярижка»), а саме: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка» («Б'ють пороги; місяць сходить...»), «Іван Підкова» і «Тарасова ніч»⁹¹. Після цього за життя Тараса Шевченка було здійснено ще три перевидання цієї збірки, зокрема 1844 р. під назвою «Чигиринській Кобзарь і Гайдамаки» (увійшло вісім творів із попереднього видання «Кобзаря» і поема «Гайдамаки»), у 1860 р. і 1861 р. — під назвою «Кобзарь»⁹². Утім останнє видання було опубліковано не окремою книгою, а кількома частинами в санкт-петербурзькому журналі «Основа», і тільки перша з них побачила світ до смерті Тараса Шевченка 9 березня 1861 р.⁹³ Також за життя поета вийшли друком окремими виданнями: поема «Гайдамаки» (1841 р.), поема «Тризна» (1844 р.), поема «Тарасова ніч» (1860 р.), балада «Тополя» (1860 р.), «Псалми Давидови» (1860 р.), повість «Наймичка» (1860 р.), а також «Букварь южнорусский» (1861 р.)⁹⁴.

Уже з публікацією першої збірки творів Тараса Шевченка його поезія отримала значний суспільний резонанс, про що свідчать рецензії сучасників на це видання. Спочатку відгукнувся російський літературний світ з тієї причини, що збірку було надруковано в санкт-петербурзькій типографії Євгена Гребінки — відомого українського видавця, письменника й педагога. Слід зауважити, що всі без виключення автори перших рецензій одностайно позитивно оцінювали поетичний талант Тараса Шевченка. Однак переважна їх більшість заперечувала існування української мови й літератури як таких [йшлося про провінційний діалект та ін. — *Авт.*], і відповідно, наголошувалось на безперспективності їх подальшого розвитку. У цьому контексті типовою стала стаття, вміщена в газеті «Северная пчела», в якій автор під ініціалами «Л.Л.» писав: «...Если это первые опыты, то мы вправе ожидать весьма многого от таланта Шевченки, и советовали бы ему рассказывать свои прекрасные ощущения по-Русски: тогда цветки его, как называет он стихи свои, были бы роскошнее, душистие, а главное прочнее»⁹⁵. Схожою була реакція на появу другого видання «Кобзаря», власне як і на решту творів, виданих за життя Тараса Шевченка. Однак, особливий інтерес становить думка одного із провідних російських літературних критиків Ніколая Чернишевского, який наголошував: «Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську культуру означало б тоді виявляти власну дикість. Маючи такого тепер поета, як Шевченко, малоросійська література також не потребує нічиєї ласки», — а також, — «Малоросійська література набула вже такого розвитку завдяки появі в ній Шевченкового «Кобзаря», що могла б обійтися й без нашого великоруського схвалення»⁹⁶.

На батьківщині Тараса Шевченка підтримали Євген Гребінка, Петро Гулак-Артемівський, Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко та багато інших представників культурної еліти. Популярний літературний критик Леонід Блюммер так оцінив друге видання «Кобзаря»: «Эта небольшая, но великолепно изданная книжка украсила бы каждую самую богатую литературу: это истинно гениальные произведения даровитого художника»⁹⁷.

У цьому контексті важливим є факт, описаний Григорієм Квіткою-Основ'яненком: «...Тут накинувся на мене відомий Каразін [йдеться про відомого українського вченого Василя Каразіна, ім'ям якого нині названо один із провідних вишів сучасної незалежної Української держави, а саме: Харківський національний університет. — *Авт.*] і подав на мене доноси, зрозуміло, мною заперечені, але все ж розворушивши мій спокій. Тепер відшукав Кобзаря, де є малоросійські вірші до мене, розбирає їх і хоче довести, що вони шкідливі, намагається піддати їх забороні»⁹⁸.

Свідченням значного інтересу громадськості до творчості Тараса Шевченка стало опублікування 1860 р. «Кобзаря» в перекладі російських поетів (Ніколая Гербеля, Алексея Плещеева, Ніколая Берга, Ніколая Курочкина, Лева Мея, Всеволода Крестовського), а роком раніше поезії Тараса Шевченка були надруковані за кордоном (у Лейпцизі) у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», що на той час було нечастим явищем у житті будь-якого митця⁹⁹.

Варто зазначити, що специфіка розвитку української літератури першої половини XIX ст. полягала в її надзвичайно тісному зв'язку з народною творчістю, і це було дійсно унікальним явищем. Поява «Кобзаря» Тараса Шевченка істотно змінила подобу українського красного письменства зокрема і світового загалом.

Процеси становлення нової української і болгарської літературних мов та літератур відбувалися майже одночасно, з незначними відмінностями в роках періодизації їхніх основних етапів. Якщо апогей цього процесу в українській культурі припав на 1840 р. і безпосередньо пов'язаний із виходом у світ «Кобзаря» Тараса Шевченка, то для болгарської він визначається 50-ми рр. XIX ст.

Слід зауважити, що станом на середину XIX ст. в лексиці болгарської мови із 30 тис. болгарських слів близько 5 тис. були турецького походження, що цілком зрозуміло, зважаючи на майже півтисячолітнє перебування країни під владою Османської імперії¹⁰⁰. Початок становлення нової болгарської [надалі буде використовуватися більш розповсюджений термін «новоболгарська». — *Авт.*] літературної мови та літератури розпочався наприкінці XVIII ст. на тлі розгортання в Болгарії політико-культурницького руху, який увійшов в історію під назвою

«Болгарське національне відродження» і став наслідком піднесення національно-визвольної боротьби болгар за незалежність від Османської імперії, зростання рівня національної свідомості, формування новочасної політичної болгарської нації тощо. До перших зразків новоболгарської літератури зазвичай відносять твори «Слов'яно-болгарська історія про народи і царів болгарських» (1762 р.) Паісія Хілендарскі й «Житіє і страждання грішного Софронія» (1804 р.) Софронія Врачанскі¹⁰¹. Варто зауважити, що мова, якою написано твір Паісія Хілендарскі, перенасичена церковнослов'янською лексикою на відміну від доволі виразної новоболгарської Софронія Врачанскі. Однак перший твір ідейно-патріотичного змісту був широко знаний болгарами, переважно в рукописних копіях, задовго до часу своєї першої публікації 1844 р., здійсненої Хрістакі Павлович під назвою «Царственник», і мав виїнятковий вплив на формування ідей Болгарського національного відродження. Інший же твір-біографія був маловідомий до часу свого опублікування 1861 р. Георгі Раковскі у власній газеті «Дунавски лебед»¹⁰².

Як уже зазначалося, від середини ХІХ ст. процеси становлення новоболгарської літературної мови та літератури набули найбільшого розвитку. На той час у Болгарії сформувались основні мовні школи, представники яких відіграли провідну роль у виробленні літературних норм новоболгарської мови, умовно названі пловдивською (Найден Геров, Йоакім Груев та ін.) і тирновською (Нікола Михайловскі, Іван Момчілов та ін.) й окремо — мова Любена Каравелова та мова Марина Дринова тощо. Літературне життя країни переживало свій ренесанс. Вже у другій половині ХІХ ст. новоболгарська література заявила про себе як така. Її тогочасний розвиток мав певні особливості. Зокрема, становлення новоболгарської літератури відбувалось на основі болгарського фольклору і під безпосереднім впливом російської та української літератур. Вплив останньої важко переоцінити, зважаючи на те, що представники тогочасної новоболгарської літератури зростали саме як літератори, беручи за зразок поезію Тараса Шевченка, зокрема — це Райко Жінзіфов, Петко Славейков та Любен Каравелов. У цьому контексті варто процитувати Івана Шишманова: «Шевченко належить без сумніву до найбільше улюблених поетів у найкращих болгарських письменників перед визвольної епохи. Візьміть хоч би творчість Жинзифова, Любена Каравелова та Славейкова, а дуже легко відкриєте могутній вплив українського поета, як у виборі мотивів, так і в зверхній формі пісень»¹⁰³. Це твердження він пояснив наступним чином: «Жинзифов, Каравелов, Славейков — патріоти до шпіку костей, сини подвійно поневоленого народу, що відроджував ся, як і український, котрі вийшли з його лона, мусіли тільки заміняти «Матір Україну» на «Мати Болгарія» або «Македонія», Дніпро

на Дунай або Вардар, широкі степи та самотні могили на Балкан або Пирин, Москаля на Турка, злого пана на злого фанаріюта — й ось Шевченко цілий перенесений на болгарський ґрунт», а також: «Та крім гарячої любові до рідного краю було й інше, що мимохіть зблизило наших поетів до українського. Се був їх плебейський демократизм» і «третя важна причина інтимного зближення між Жинзифовим, Каравеловим і Славейковим та Шевченком се без сумніву їхнє спільне захоплення народною поезією та народними казками»¹⁰⁴.

Той факт, що новоболгарська література створювалась під значним впливом української і насамперед творчості Тараса Шевченка, є безумовним і незаперечним. Утім не лише виключно поетичний талант митця привернув до себе увагу болгарських літераторів, а й сама собою особистість автора — колишнього кріпака, викупленого з неволі, який став одним із найгеніальніших поетів своєї доби, і особливо приклад його життя — відверте висловлювання своєї громадянської позиції за посередництвом поезії, що призвело до 10 років заслання.

Творча діяльність Тараса Шевченка справила неабияке враження на діячів Болгарського національного відродження, серед яких було чимало представників літературних кіл, які, подібно до українського поета, прагнули державної незалежності й відродження власної культури, і відіграла визначну роль в українсько-болгарських літературних зв'язках другої половини XIX ст. Відтоді минуло більше століття, але й сьогодні в Болгарії із вдячністю згадують українського митця. Так, 2014 р., з нагоди 200-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, в Болгарії було проведено низку урочистих заходів. Зокрема, 12 березня на базі Болгарської Академії Наук (БАН) у Софії відбулася документальна виставка під назвою «Шевченко і Болгарія», реалізована Науковим архівом БАН за сприяння Національного музею Тараса Шевченка (Київ). 19 березня в приміщенні Софійського університету імені Святого Клімента Охридські відбулася Міжнародна наукова ювілейна конференція «Шевченківський ранок» (болг. «Шевченково утро»), організована спільними зусиллями кафедри слов'янського мовознавства зазначеного університету й Посольства України в Болгарії. У цьому контексті варто процитувати деякі міркування Надзвичайного і Повноважного Посла України в Болгарії Миколи Балтажі, висловлені ним з нагоди цієї події, і подати їх без перекладу, мовою оригіналу: «Той никогда не е бил у нас, но е имал огромно влияние върху българската възрожденска мисъл, сред творци като Райко Жинзифов, Любен Каравелов, Иван Вазов, Михаил Арнаудов и други», — а також, — «Стихотворенията му в «Кобзар» звучат така, сякаш са писани днес, толкова са актуални. Той е жив съвременник»¹⁰⁵.

Питання впливу творчої діяльності Тараса Шевченка на розвиток новоболгарської літератури неодноразово поставало в полі зору як

вітчизняних, так і болгарських учених. Уперше звернув увагу наукової громадськості на необхідність здійснення такого роду досліджень Іван Шишманов, який, власне, і став автором першої розвідки з цієї теми, представленої ним у вигляді доповіді на урочистостях, присвячених 100-річному ювілею з дня народження Тараса Шевченка «Шевченково утро», які відбулися в Софійському університеті 1914 р., та опублікованої того ж року під назвою «Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождение» у невеличкій книзі «Спомен за Тараса Григоровича Шевченка» із серії «Библиотека на Славянска беседа»¹⁰⁶. Ця наукова розвідка мала значний суспільний резонанс і тому, вже окремими виданнями, з проміжком у два роки, а саме: у 1916 і 1918 роках, була перевидана українською і французькою мовами.

До перших наукових студій із зазначеного питання слід віднести і працю «Тарас Шевченко на българските» 1920 р. Стіліяна Чілінгірова — болгарського письменника й етнографа, громадського діяча, одного із засновників Союзу болгарських письменників та його голови у 1941–1944 рр., якого болгари називали «последния възрожденец», а також — «Любен Каравелов и Украина» Дмитра Шелудька — українського літературознавця, дипломата, співробітника Посольства УНР у Болгарії (1919–1921), відомого популяризатора української літератури в Болгарії, який емігрував туди 1927 р.¹⁰⁷ У першій із них досліджено шляхи проникнення творів Тараса Шевченка в Болгарію і виявлено усі відомі на той час болгарські переклади його творів, яких він виокремив 38 — це станом на початок ХХ ст. У другій — подано матеріали щодо московського оточення Любена Каравелова, саме тих його представників, хто був особисто знайомий із Тарасом Шевченком. Слід зауважити, що обидва дослідники упродовж свого життя неодноразово поверталися до цієї теми.

Від того часу студіювання впливу творчості Тараса Шевченка на розвиток новоболгарської літератури не припинялося. В українській і болгарській гуманітаристиці можна знайти чимало розвідок, присвячених цій темі, яка й до сьогодні не втратила своєї актуальності. У цьому контексті, однак, варто виокремити кілька фундаментальних досліджень, здійснених упродовж 60-х — 80-х рр. минулого століття. Насамперед — це монографія відомого українського літературознавця Ольги Шпильової «Т.Г. Шевченко і болгарська література» 1963 р., в якій авторкою висвітлено значення творчої спадщини Тараса Шевченка для болгарської літератури на різних етапах її розвитку, але основну увагу акцентовано на післявизвольній добі¹⁰⁸. Наступного року, з нагоди 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка, вийшла у світ монографія болгарського шевченкознавця Сімеона Русакієва «Тарас Шевченко и българската литература», в якій автор дослідив біографію українського митця, вплив його

творчості на розвиток новоболгарської літератури, простудіював еволюцію розвитку болгарського шевченкознавства, тощо¹⁰⁹. Становить інтерес монографія «Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.» 1987 р. українського науковця Віталія Москаленка, в якій досліджено основні напрями українсько-болгарських літературних і наукових взаємин зазначеного періоду і, зокрема, роль Івана Франка та Лесі Українки в розвитку болгарської літератури, яким присвячені окремі розділи праці, а також приділено увагу питанню творчості Тараса Шевченка в рецепції болгарських літераторів.

Перше знайомство болгар із творчістю Тараса Шевченка відбулося ще за життя поета. У другій половині XIX ст. значна кількість болгар здобувала освіту в Російській імперії, чому сприяло тогочасне російське законодавство, зокрема указ від 1850 р. про безборонний в'їзд до країни всіх іноземців слов'янського походження, охочих тут навчатися. Переважна більшість болгар здобувала освіту саме на українських теренах, насамперед у навчальних закладах півдня України — Одеси та Миколаєва, а також Харкова та Києва. Чимало болгар навчалось в Москві та Санкт-Петербурзі. Серед болгарських студентів, що здобували освіту в Російській імперії, виявилось багато майбутніх представників Болгарського національного відродження, його провідних діячів. Зокрема, перші переклади творів Тараса Шевченка болгарською мовою здійснили саме колишні болгарські студенти Райко Жінзіфов і Любен Каравелов — обидва навчалися в Московському університеті, перший — з 1858 по 1864 рр., другий — упродовж 1857–1859 рр. Їхній інтерес цілком зрозумілий, адже вихід друком «Кобзаря» 1840 р., його наступні перевидання, а також публікації окремих творів Тараса Шевченка не могли пройти непоміченими для болгарського студентства, оскільки кожне із цих видань стало резонансним у середовищі культурної еліти Російської імперії. Болгарам, які майже 500 років перебували під владою Османської імперії і вели впродовж усього цього часу боротьбу за незалежність, яка особливо загострилась у середині XIX ст., творчість Тараса Шевченка, сповнена ідеєю визволення України з-під влади Російської імперії, стала особливо близькою і зрозумілою. Сучасний дослідник Андрій Будугай зазначив: «По общото мнение на бележити български литературоведи Т. Шевченко принадлежи към най-популярните и любими поети сред българските писатели и читатели пред Освобождението от турко робство и след него»¹¹⁰.

Становить інтерес і внесок представників української і болгарської культурної еліти у справу популяризації творчості Тараса Шевченка в Болгарії зазначеного періоду. В цьому контексті слід згадати українсько-болгарську родину Драгоманових-Шишманових і насамперед постаті

Михайла Драгоманова та Івана Шишманова. Позиція Михайла Драгоманова щодо Тараса Шевченка чи не найвиразніше сформульована в його студії «Шевченко, українофіли і соціалізм» 1879 р., а саме: «Шевченко — це Христос і Беліал. Шевченко для посвячених і непосвячених. Так завше з пророками. Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й не українці»¹¹¹.

Упродовж болгарського періоду своєї еміграції Михайло Драгоманов написав цілий цикл розвідок, присвячених різноманітним аспектам життя і творчості Тараса Шевченка¹¹². Серед них студія «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» (1890 р.), до якої увійшли наступні розвідки: «До історії арешту Шевченка в 1859 р.», «Французький переклад «Катерини»», «Поезії Шевченка в нар. устах» тощо. Спільно з Артуром Ляховицьким він підготував до друку видання «Поезії Т.Г. Шевченка, заборонені в Росії» (1890 р.). 1894 р. опублікував рецензію під назвою «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» на видання «Кобзаря», здійснене 1893 р. Омеляном Огоновським. У відповідь на заборону російським урядом діяльності просвітницького Товариства імені Шевченка надрукував у журналі «Народ» статтю «Нова іграшка з іменем Шевченка» (1894). Відреагував на урочистості, що відбулися в Санкт-Петербурзі з нагоди 80-річчя з дня народження Тараса Шевченка статтею «Петербурзькі українолюбці» (1894). У 1895 р. було опубліковано рецензію Михайла Драгоманова «Дневник Шевченка — не в оригіналі» на видання щоденника Тараса Шевченка в журналі «Правда» 1893 р. під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка». Хоча всі ці студії були надруковані поза межами Болгарії, переважно у Львові та Женеві, все ж їх вихід у світ значною мірою сприяв популяризації творчості Тараса Шевченка і в цій країні також, оскільки всі зацікавлені представники болгарської культурної еліти мали можливість ознайомитись з ними.

Вже йшлося про внесок Івана Шишманова у розвиток болгарського шевченкознавства, зокрема, про те, що він став автором першої у Болгарії наукової студії, в якій досліджував творчість Тараса Шевченка в контексті рецепцій новоболгарської літератури. Окрім цього, йому належить авторство розвідок «Юбілеят на Т. Шевченко 1814–1914» (1914 р.), «Тарас Шевченко» (1920 р.) та ін.¹¹³

Серед постатей, які сприяли ознайомленню болгар із творчістю Тараса Шевченка, дослідники називають Йосипа Бодянського — відомого вченого-славіста, видавця, письменника й перекладача, який був знайомий з митцем особисто. Вперше на цьому наголосив Дмитро Шелудько у вже згадуваній праці «Любен Каравелов и Украина» (1920 р.). Також

цьому питанню, але вже детальніше, приділила увагу й болгарська дослідниця Ліляна Мінкова у своїй монографії «Осип Максимович Бодянски и Българияско възраждане» (1978 р.)¹¹⁴. Відомо, що Йосип Бодянський познайомився з Тарасом Шевченком у 1844 р. та після цього мав ще кілька зустрічей із ним, а саме у 1845, 1853 і 1859 рр., усіяко підтримував митця під час його перебування в засланні, листувався тощо. Йосип Бодянський належав до палких шанувальників творчості Тараса Шевченка, популяризував її, зокрема і серед свого болгарського оточення, насамперед студентів.

Першим до перекладання творів Тараса Шевченка болгарською мовою долучився відомий болгарський літератор Райко Жінзіфов (справжнє ім'я — Ксенофонт Дзіндзіфі, 1839–1877 рр.). Це твердження базується на тому, що саме його авторські переклади першими були опубліковані. Хоча цілком логічно припустити, що такі переклади могли бути здійснені раніше, зважаючи на значну популярність творів митця вже від появи його першої збірки 1840 р.

1858 р. Райко Жінзіфов приїхав до Одеси і вступив до Херсонської духовної семінарії. Після її закінчення він продовжив свою освіту на історико-філологічному факультеті Московського університету під керівництвом Йосипа Бодянського, де навчався з 1860 по 1864 рр. Після закінчення університету Райко Жінзіфов упродовж двох років учителював на батьківщині. Потому він знову повернувся до Москви і прийняв російське підданство. Відтоді активно займався громадською, публіцистичною, перекладацькою, викладацькою, науковою та літературною діяльністю.

За часів свого навчання в університеті Райко Жінзіфов став членом громадської організації Московська болгарська дружина, метою діяльності якої була популяризація болгарської культури в російському суспільстві, сприяння розвитку болгарської літератури тощо. Упродовж 1860–1862 рр. організація видавала болгарською мовою журнал «Братски трудъ», де Райко Жінзіфов публікував свої перші поезії, в яких уже чітко простежувався безпосередній вплив творчості Тараса Шевченка, насамперед у віршах «Молитва» і «Просяк». Відомо, що він достатньо добре володів українською мовою, тому освоював творчість Тараса Шевченка в оригіналі. В одному зі своїх листів до Марина Дринова — відомого болгарського науковця й громадського діяча, який більшу частину свого життя проживав у Російській імперії, зокрема в Харкові, Райко Жінзіфов зауважував: «Аз преведох на български поголемата част от съчиненията на Шевченко [йдеться про переклад ним першої частини поеми Тараса Шевченка «Єретик», а саме так званого «Присвячення». — *Авт.*], и това лето мисля да преведа почти что 'сичките, за изключение прозаических

его статей»¹¹⁵. Отже, він мав намір перекласти всі поетичні твори українського митця, що свідчило про неабияке захоплення його творчістю.

Перші переклади поезій Тараса Шевченка Райко Жінзіфов також здійснив ще під час свого навчання в Московському університеті. Слід зауважити, що всі ці переклади, власне як і його оригінальні твори, створювались македонським діалектом [був етнічним македонцем, народився в Македонії, яка разом із Болгарією на той час перебувала в складі Османської імперії. — *Авт.*].

1863 р. вийшла у світ «Новобългарска сбирка» Райко Жінзіфова, до якої окрім авторських поезій митця увійшло кілька перекладених ним творів Тараса Шевченка, розміщених окремим розділом під назвою «Гусяр Шевченка» («Кобзар Шевченка») — це балади «Топола» («Тополя») і «Удавена» («Утоплена»), поема «Катерина», а також «Думки»: «Течить вода въ сино море» («Тече вода в синє море...»), «Вѣтре буйний, вѣтре буйний» («Вітре буйний, вітре буйний!») і «За що ми сеть чърны вежди» («Навіщо мені чорні брови...») ¹¹⁶. Слід зауважити, що деякі з перелічених творів українського митця Райко Жінзіфов подав не в повному їх обсязі, а фрагментарно, тобто обрані ним уривки. Втім, вони стали першими опублікованими перекладами болгарською мовою поезій Тараса Шевченка. У передмові до цього розділу Райко Жінзіфов стисло переповів біографію Тараса Шевченка та зокрема зауважив: «Но по смерть-тж си Шевченко остави за себе си живо и славно паметуваніє съ свои-те пѣсни кои многу и многу време ще останатъ въ память-тж на Малоруси-те и на друзи любители на народность-та» ¹¹⁷. Крім того він наголосив, що здійснював свої переклади з оригіналу.

Як уже зазначалось, Райко Жінзіфов планував перекласти всі твори Тараса Шевченка, але, напевно зважаючи на своє коротке життя (помер у віці тридцяти восьми років), не зміг здійснити цих намірів. Окрім зазначених творів українського митця він переклав ще кілька, які були надруковані в болгарських періодичних виданнях. Так, 1868 р. у журналі «Обштъ трудъ» Райко Жінзіфов опублікував свій переклад вступу до поеми Тараса Шевченка «Єретик» під назвою «Шафарику» ¹¹⁸. Через два роки потому у віснику «Свобода» вийшов у світ перекладений ним уривок із поеми «Гамалія», який він назвав «Казашка песен» ¹¹⁹. Наступного, 1871 р., у журналі «Читалище» були надруковані переклади поезій «Минають дні, минають ночі...» («Минувать дни, минувать нощи») та «І день іде, і ніч іде» («И день ся мина, и ноць ся мина») ¹²⁰. Того ж року і в тому ж виданні вміщено переклад поеми «Наймичка» («Ратакия») ¹²¹. 1873 р. у журналі «Читалище» опубліковано переклади балади «Причинна» («Магьосана») ¹²². Наступного року у віснику «Век» побачили світ переклади віршів «Чого ти ходиш на могилу?..» («Зачто ти

ходиш на могила»), «Ой чого ти почорніло...» («Ой, зачто си почърнело») і «Ой три шляхи широкиї...» («Ой, три друмови широки») тощо¹²³.

Вершиною поетичної творчості Райко Жінзіфова стала поема «Кървава кошуля» («Кривава сорочка») 1870 р., яку сам автор охарактеризував як «Присказка изъ съвременыйтъ българскій животъ», в ідеї та змісті якої явно простежується вплив творчості Тараса Шевченка¹²⁴.

Загалом Райко Жінзіфов переклав болгарською 15 творів (або уривків із них) Тараса Шевченка. Його інтерес привертали насамперед поезії, тематика яких стосувалася героїчних подій української минувшини, селянського побуту, зміст яких містив слов'янофільські ідеї. Однак більшість болгарських літературознавців наполягають на тому, що ці переклади не передали глибини Шевченкового слова, а тому не мають високої літературної вартості і є доволі примітивними.

Іншим перекладачем творчої спадщини Тараса Шевченка болгарською мовою став Любен Каравелов (1834–1879 рр.), який був сучасником Райко Жінзіфова, разом із ним навчався в Московському університеті і став його першим літературним критиком. Відомо, що Любен Каравелов почав перекладати Шевченкові твори в 1864–1865 рр., а саме: поему «Неофіти», роботу над якою він так і не завершив, і з цієї причини її переклад не був опублікований за життя автора. Також варто зазначити, що в цій справі йому допомагав Іван Прижов — відомий російський літератор, історик, етнограф і громадський діяч, який власне і познайомив його з творчістю українського митця.

Захоплення Любена Каравелова творчістю Тараса Шевченка було не меншим, ніж у його співвітчизника Райка Жінзіфова, незважаючи на вдвічі меншу кількість перекладених ним творів. Так, Любен Каравелов, окрім незавершеного ним перекладу поеми «Неофіти», переклав два уривки з поеми «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» («Учете се, братя мої») та «Аз ридая, кога вспомня»), вірші «Думка» або «Нащо мені чорні брови...» («Защо ми са черни вежди»), «Породила мене мати...» («Родила е мене мама»), «Думка» або «Тече вода в синє море...» («Тече вода в синьо море...») і частину поеми «Єретик» («Іван Хус или еретик»). Усі вони були опубліковані впродовж 1869–1871 рр.

Як і Райко Жінзіфов, Любен Каравелов володів українською мовою і тому мав можливість перекладати твори Тараса Шевченка з оригіналу. Це було доведено ще Дмитром Шелудько у студії «Впливи Шевченка на Любена Каравелова», датованій 1928 р., в якій він, зокрема, наголосив: «У болгарській науковій літературі ще донедавна панував був погляд, що Каравелов перекладав Шевченка з російської. Цей погляд і неправдивий, і несправедливий через те, що він зменшував значення Шевченкових

впливів, вставляючи їх у рамці впливів загальноросійських. Переглянувши матеріали, побачимо без ніяких сумнівів, що Каравелов читав Шевченка тільки в оригіналі і перекладав його звідти-ж»¹²⁵. Дмитро Шелудько довів, що твори Тараса Шевченка, на той час, коли їх перекладав Любен Каравелов, у переважній своїй більшості (зокрема чотири із шести, а саме: «Неофіти», «Породила мене мати...», «Єретик» та «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє») взагалі не мали російського перекладу, а також те, що незважаючи на наявність російських перекладів (опубліковані у виданнях Миколи Гербеля від 1860 і 1869 рр. «Кобзарь: в переводе русских поэтов») інших двох текстів, так званих «Думок» («Тече вода в синє море...» і «Нащо мені чорні брови...»), він все одно перекладав їх з оригіналу. Дослідник здійснив порівняльний аналіз перекладів Любена Каравелова з оригінальними текстами та існуючими на той час російськими перекладами і дійшов висновку, що Любен Каравелов «переказує Шевченка слово до слова, частенько додержується Шевченкових висловів, дарма що суперечать вони болгарському словникові, залишає часом шевченківський порядок слів усупереч болгарській син таксі», а також зазначив, що «переклади Гербеля, навпаки, — досить вільні й запроваджують нові лексичні елементи, що їх немає ані в Шевченка, ані в Каравелова...»¹²⁶.

Слід зауважити, що творчість Тараса Шевченка відіграла провідну роль у процесі становлення літературного таланту Любена Каравелова. Це дало підстави Константину Велічкову — відомому болгарському літератору, політику і громадському діячу — стверджувати, що «Всі вірші Каравелова написані в дусі й по формі віршів українського поета Шевченка, тільки без його поетичності. Загалом українські письменники, Шевченко, в віршах, Марко Вовчок, Основ'яненко в прозі деспотично впливали на белетристичний талант Каравелова, і він не міг ніколи увільнитися від своїх українських взорів»¹²⁷. Натомість Дмитро Шелудько пише про те, що він хоча і створював власні поезії на основі Шевченкового матеріалу, але зміст у них вкладав власний, і що він наслідував українського митця більше як літературний ремісник, ніж як поет.

У цьому контексті також варто згадати, що за підрахунками Івана Шишманова, із 191 вірша Любена Каравелова «най-малко 113 са написани в любимия раз мер на Шевченко и на украински народни песни, (четиристъпни и тристъпни хореични стихове с рими на тристъпните)»¹²⁸. Найяскравіше ці впливи простежуються в поезіях Любена Каравелова: «Учете са, мои птички», «Когда умра, на копей ме», «Сбирайте са», «Сърце мое, сърце мое», «Черни очи, бяло лице» та ін. Не менший вплив виявлено літературознавцями і в його прозових творах, зокрема в опо-

віданнях «Сок», «Стойчо», «Мъченик» та ін. Також він часто використовував поетичні вислови Тараса Шевченка як епіграфи до своїх творів. Сам же Любен Каравелов у студії «Българска книжнина» в наступний спосіб висловив своє ставлення до творчості українського митця: «В историята на литературата (...) има правило, че да превежда човен някое съчинение, то трябва понапред да го проникне, трябва да го изучи и премели в глава та си, но даже и това правило не може да се отнесе към Шевченка. За да изучиш и проникнеш Шевченковите съчинения никак не можеш, а да го разбереш, трябва изпърво да преживееш, да претрадаш това, щото е преживял, претрадал Шевченко (...), трябва всякоя Шевченкова песен да бъде история на една част на твоя живот, трябва да проростеш колото Шевченко»¹²⁹.

У середині 60-х рр. ХІХ ст. до перекладання творів Тараса Шевченка болгарською мовою долучився й відомий болгарський літератор, видавець, громадсько-політичний діяч Петко Славейков (1827–1895 рр.). На відміну від Райко Жінзіфова та Любена Каравелова, він ніколи не перебував на теренах Російської імперії. Крім того він не володів українською мовою, тому твори Тараса Шевченка перекладав із російської. Переклади Петко Славейкова вважаються професійнішими, порівняно з Райко Жінзіфовим і Любеном Каравеловим. Напевно така думка була сформована ще Іваном Шишмановим, який дав наступну оцінку його перекладацькій діяльності: «За П. Славейкова може да се каже същото, което се каза за Шевченка. Истински художник на словото, той първ успя да създаде от простия, естествения, непосредния език на народа един литературен език. Славейковият слог е слогът на народа, но усъвършенствуван и изтънчен. Няма и до днес по-български писател от Славейкова както няма по-украински от Шевченко»¹³⁰. У цьому контексті варто зауважити, що Петко Славейков у порівнянні з двома іншими авторами безумовно був професійнішим літератором, і це відобразилося на результатах його діяльності, перекладацької зокрема. Проте, якщо зважити на точність [не йдеться про буквализм. — *Авт.*] у поєднанні з художнім хистом перекладів Петко Славейкова, то тут все ж таки найдовідомішим перекладачем слід назвати Любена Каравелова. Як уже зазначалось, Петко Славейков перекладав твори Тараса Шевченка з російської мови, а ці переклади окрім того, що були суттєво змінені цензурою, самі собою відрізнялись надзвичайною довільністю. Він інколи навіть дозволяв собі змінювати власні назви, що стосується, серед іншого, і поезії Тараса Шевченка «Думи мої, думи мої», де фраза Кобзаря «В Україну ідїть, діти...» у Петко Славейкова замінена на «...Я йдете в България».

Загалом він долучився до перекладу наступних поезій українського митця: «Перебендя» («Гъдуларят»), «Причинна» («Сирота двойка»),

«Думи мої, думи мої» («Мисли мои, мысли мои»), «Тополя», «Минають дні, минають ночі...» тощо. Творча манера Тараса Шевченка значною мірою позначилась і на власній творчості Петко Славейкова, що насамперед знайшло своє відображення у творах «Бойка воєвода», «Изворът на белоногата» та ін.

У цьому контексті варто згадати Івана Вазова, якого вважають «патріархом болгарської літератури». Відомо, що він у 1887–1889 рр. мешкав в Одесі й добре опанував російську мову. Втім немає жодних свідчень про те, чи володів він українською. Ознайомлення Івана Вазова з творчістю Тараса Шевченка відбулося ще в досить юному віці, за років навчання в сопотському училищі, завдячуючи одному з учителів Партенію Белчеву, який запропонував до його уваги поему «Катерина»¹³¹. Цей твір вразив Івана Вазова настільки, що роками пізніше він використав його для написання одного з найкращих своїх творів — поеми «Грамада». Стосовно цього він зауважував: «Розмір «Громади» я запозичив у Шевченка, уривки з його поеми «Катерина» нам цитував ще вчитель... у Сопоті»¹³². Вплив Тараса Шевченка на оригінальну творчість Івана Вазова простежуються в цілій низці й інших його творів, з яких варто виокремити вірш «Радецьки». Однак, незважаючи на захоплення Івана Вазова творами українського митця, він не долучився до перекладів його поезій.

Варто наголосити, що переважна більшість болгарських літераторів другої половини ХІХ ст. були добре обізнані з творчістю Тараса Шевченка, використовували його здобутки для вдосконалення власної літературної майстерності. Так, наприкінці ХІХ ст. Христо Цанчов Кесяков переклав «Самому чудно. А де ж дітись?», «Садок вишневий коло хати...», уривки з «І мертвим, і живим...» й «Тополю», Діаманді Іхчиев — «Думку» («Тече вода в синє море...») і «Ой одна я, одна...», Іван Белчев — «Думку» («Вітре буйний, вітре буйний!»), Стоян Дринов — «Думи мої, думи мої...», «Минають дні, минають ночі...», «Ой гляну я, подивлюся...» та «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), Христо Цанков-Деріжан — «Думи мої, думи мої...», «Ой чого ти почорніло...», а також Стіліян Чілінгіров — «Якби ви знали, паничі...» та «Мені однаково, чи буду...» тощо¹³³. Варто зауважити, що на той час у Болгарії твори Тараса Шевченка вже були внесені до навчальних програм шкіл та училищ, а саме увійшли до двотомної «Хрестоматії з вивчення словесності» 1888–1889 рр. Стефана Костова і Дімітра Мішева¹³⁴. Приблизно в цей же період на сторінках болгарських періодичних видань з'являються перші статті публіцистичного характеру про Тараса Шевченка, серед яких слід виокремити публікацію під назвою «Тарас Шевченко», автором якої став румунський літературний критик і публіцист Константін Доброджану-

Геря (справжнє ім'я Соломон Кац, уродженець Харківської губернії Російської імперії) і водночас перший популяризатор творчості Тараса Шевченка в Румунії. Згадана публікація вперше вийшла друком у Румунії 1894 р. у виданні «*Almanahul Social-Democrat*» і мала значний суспільний резонанс. Того ж року її було надруковано в болгарському виданні «Дело»¹³⁵. У ній автор наголосив на світовому значенні творчої спадщини українського митця.

Тарас Шевченко став одним із найулюбленіших авторів болгарської культурної еліти другої половини XIX ст. Як зазначив Міхаїл Арнаудов: «Шевченко не имал връзки с българи, не е писал за България, не е мислил дори за нея, но все пак е втори голям вдъхновител на българската възрожденция»¹³⁶. Його поезія стала творчим взірцем і, водночас, світоглядним фундаментом для перших професійних болгарських літераторів, поетів і прозаїків, які стояли у витоків становлення новоболгарської мови й літератури, серед яких Райко Жінзіфов, Любен Каравелов, Петко Славейков, Іван Вазов та ін. На її основі вони зрошували свій літературний хист. Ба більше, часом її наслідували настільки відверто, що тогочасні літературні критики навіть висували звинувачення в плагіаті. Вплив поетичної творчості Тараса Шевченка на процес становлення новоболгарської літератури був таким вагомим, що це дало підстави Івану Шишманову для наступного зауваження: «Збираючи матеріали до моєї більшої праці «*Произходъ на съвременна България*», не міг я не звернути уваги також на велику участь, яку взяла Україна в національним і культурним відродженню болгарського народу»¹³⁷.

---

¹ Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. Москва, 1978; Золотарев В.А. Россия и Турция. Война 1877–1878 гг. Москва, 1983.

² Русско-турецкая война. URL: www.aboutbulgaria.biz/bulgaria/history/period5/.

³ Нарочницкий А.А. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878. Москва, 1979.

⁴ Хевролина В.М. Россия и Болгария: «Вопрос Славянский — Русский Вопрос». *Россия и Болгария: по страницам русской литературы XIX — начала XX вв.* Москва, 2003.

⁵ Оджакوف П. Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението. *Материали из историята на учебното дело въ България.* София, 1905; Степанова Л.И. Подготовка кадров болгарской интеллигенции в России (50–70-е гг. XIX в.). *Советское славяноведение.* 1986. № 4; Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976.

⁶ Державин К.Н. Христо Ботев. Москва, 1962; Иванова Б. Портретът през Болгарското възраждане. София, 2001. С. 15, 40–43.

⁷ Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ ст. Київ, 2012.

⁸ Гуржій О.І., Реєнт О.П. Вказ. праця. С. 207, 212.

⁹ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). Київ, 1992; Самчук В.Л. Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті роки ХІХ ст.). *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга (30–31 жовтня 1998 р.)*. Одеса, 1999; Самчук В.Л. Зв'язки українського і південнослов'янських народів у період визвольних процесів на Балканах (70-ті роки ХІХ ст.). *350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції (15 грудня 1998.)*. Т. II. Київ, 1999; Сохань П.С. Вказ. праця.

¹⁰ Афанасьев Г.Е. Десятилетие общества св. Кирилла и Мефодия (1870–1880). *Одесский славянский сборник: Речи и сообщения в торжественном собрании 11 мая в день св. Кирилла и Мефодия 1878, 1879, 1880 гг.* Одесса, 1880; Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования: 1869–1894. Киев, 1894; Ляшенко Л. Архивни матеріали в гр. Киев за культурно-просвітні зв'язки на Україна с южніте славяни през ХІХ в. *Історически преглед*. 1965. № 5; Ляшенко Л.Г. З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х рр. ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1973. № 8.

¹¹ Киевлянин. 1877. 4 января.

¹² Там само. 12 ноября.

¹³ Там само. 23 августа.

¹⁴ Там само. 4 августа.

¹⁵ Там само. 6 августа.

¹⁶ Там само. 7 июля.

¹⁷ Там само. 17 сентября.

¹⁸ Там само. 13 декабря.

¹⁹ Там само. 2 июня.

²⁰ Там само. 18 августа.

²¹ Там само. 25 октября.

²² Там само. 29 октября.

²³ Там само. 13 сентября.

²⁴ Там само. 15 ноября.

²⁵ Там само. 16 августа.

²⁶ Там само. 4 января.

²⁷ Канева К. Рыцарь Балкан граф Игнатъев. Москва, 2006.

²⁸ Черниговская газета. 1877. 1 сентября.

²⁹ Там само. 14 июля.

³⁰ Там само. 15 ноября.

³¹ Там само. 2 июня.

³² Там само. 11 августа.

³³ Там само. 27 октября.

³⁴ Там само. 13 октября.

³⁵ Там само. 2 июля.

³⁶ Там само. 9 июля.

³⁷ Там само. 20 сентября.

³⁸ Там само. 25 октября.

³⁹ Там само. 7 июля.

- ⁴⁰ Колмаков Н. Вказ. праця; Ляшенко Л.Г. Вказ. праця.
- ⁴¹ Києвлянин. 1877. 20 січня.
- ⁴² Там само. 16 липня.
- ⁴³ Там само. 28 января.
- ⁴⁴ Там само. 1 октября.
- ⁴⁵ Там само. 8 ноября.
- ⁴⁶ Там само. 3 декабря.
- ⁴⁷ Там само. 1778. 25 февраля.
- ⁴⁸ Сохань П.С. Вказ. праця. С. 212.
- ⁴⁹ Сохань П.С. Вказ. праця. С. 119.
- ⁵⁰ Москаленко В. Драгоманов і Шишманов. *Євроатлантика*. 2010. № 2. С. 27.
- ⁵¹ Обштъ Труд (София). 1888. Т. II. С. 73–78.
- ⁵² *Mélusine* (Paris). 1888. № 9, 10, 12.
- ⁵³ Драгоманов М. Русский кулак и болгарская свобода. *Вольное слово (Женева)*. 1882. Ч. 42.
- ⁵⁴ Москаленко В. Вказ. праця. С. 28.
- ⁵⁵ Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова. *Народ*. 1891. 3 серпня.
- ⁵⁶ Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1887–1896. Львів. 1908. С. 164.
- ⁵⁷ Романченко І. Болгарський щоденник М. П. Драгоманова. *Жовтень*. № 6. С. 127.
- ⁵⁸ 1905 р., червень. Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова «Пам'яті Михайла Драгоманова». *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894*. Львів. 2001. С. 391.
- ⁵⁹ 1891 р., лютого 16 (28). Замітка в газеті «Кур'єр Львівський» про відгук болгарського уряду на ноту російського уряду з приводу М. Драгоманова. *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1894*. Львів, 2001. С. 192.
- ⁶⁰ Камбана (София). 1918. 13 април.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Діло (Львів). 1918. 1 травня.
- ⁶³ Шишманов Иван Димитров. *Дневник 1879–1927*. Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. София. 2003. 350 с.
- ⁶⁴ Павленко В. Иван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 59–70.
- ⁶⁵ Там само. С. 62.
- ⁶⁶ Там само. С. 64.
- ⁶⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. В Царгороді. Видання УПЦ в США. 1966. Ч. 4. С. 122.
- ⁶⁸ Шишманов Иван Димитров. *Дневник 1879–1927*. Състав. Ива Бурилкова, Цочо В. Билярски. София. 2003. 350 с.
- ⁶⁹ Лотоцький О. Вказ. праця. С. 121.
- ⁷⁰ Свободно мнение (София). 1914. № 8.
- ⁷¹ Български преглед (София). 1899. Кн. III–IV.
- ⁷² Български преглед (София). 1900. Кн. V.
- ⁷³ Цит. за: Якімова Антоніна. Лідія Шишманова (Лідія Михайлівна Драгоманова). *Українски вестни*. 2011. Жовтень. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Dragomanova-Lidiya-2011.html>
- ⁷⁴ Власенко В.М. Українські емігранти в Болгарії і Л.М. Шишманова-Драгоманова: невідоме листування (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук). *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № XIV–XV. С. 30–42.
- ⁷⁵ Там само. С. 33–42.

- ⁷⁶ Романченко І. Вказ. праця. С.83.
- ⁷⁷ Власенко В. М. Вказ. праця. С. 31.
- ⁷⁸ Лотоцький О. Вказ. праця. С. 122.
- ⁷⁹ Жуківський Василь. Дімітра Шишманова — онука Михайла Драгоманова, розстріляли в ніч з 1 на 2 лютого 1945. *Українски вестни*. URL: <http://www.ukrpressbg.com./his-ukr-shishmanovD.html>
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1890 р. *Зібр. творів*: у 12 т. Київ, 1978. Т. 10. С. 46.
- ⁸² Цит. за: Трохліб В. До 140-річчя з дня народження Лесі Українки. *Одеські вісті*. 2011. № 21 (4148).
- ⁸³ Українка Леся. Лист до М.П. Драгоманова від 5 січня 1894 р. *Твори*: в 10 т. Київ, 1965. Т. 9. С. 160–161.
- ⁸⁴ Українка Леся. Лист до О.П. Косач (матері) від 14 червня 1894 р. *Зібр. творів*: у 12 т. Київ, 1978. Т. 10. С. 238.
- ⁸⁵ Народ (Львів). 1895. № 15–16.
- ⁸⁶ Москаленко В.А. Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця ХІХ — початку ХХ ст. Київ, 1987. С. 157.
- ⁸⁷ Цит. за: Трохліб В. Вказ. праця.
- ⁸⁸ Москаленко В. Вказ. праця. С. 167–168.
- ⁸⁹ Українка Леся. Лист до М.І. Павлика від 2 вересня 1895 р. *Зібр. творів*: у 12 т. Київ, 1978. Т. 10. С. 320.
- ⁹⁰ Кирилюк Є.П. І.П. Котляревський і його значення в історії української літератури. *Котляревський І.П. Твори*. Київ, 1960. С. 3–41; Кирилюк Є.П. Іван Котляревський: Життя і творчість. Київ, 1981. 287 с.; Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 2004. 436 с.
- ⁹¹ Шевченко Т. Кобзарь. Спб., 1840. 114 с.
- ⁹² Шевченко Т. Чигиринській Кобзарь і Гайдамаки. Спб., 1844. 131 с.; Шевченко Т. Кобзарь. Спб., 1860. 244 с.
- ⁹³ Шевченко Т. Кобзарь. *Основа: южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ*. 1861. Янврь–Декабрь.
- ⁹⁴ Шевченко Т. Гайдамаки. Спб., 1841; Шевченко Т. Тризна. Спб., 1844; Шевченко Т. Тарасова ніч. Спб. 1860; Шевченко Т. Тополя. Спб., 1860; Шевченко Т. Псалми Давидови. Спб., 1860; Шевченко Т. Наймичка. Спб., 1860; Шевченко Т. Букварь южно-русскій. Спб., 1861.
- ⁹⁵ Северная пчела. Спб., 1840. 7 мая. С. 403.
- ⁹⁶ Чернишевський Г.Г. Літературно-критичні статті. Київ, 1951. С. 253.
- ⁹⁷ Северная пчела. Спб., 1860. 27 января. С. 84.
- ⁹⁸ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори в шести томах. Київ, 1957. Т. VI. С. 610.
- ⁹⁹ Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Спб., 1860; Новые стихотворения Пушкина и Шавченки. Лейпциг, 1859.
- ¹⁰⁰ Болгарский язык. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Болгарский_язык.
- ¹⁰¹ Венелин Ю. О зародыше новой болгарской литературы. Москва, 1838.
- ¹⁰² Сідельніков С.І. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків, 1959.
- ¹⁰³ Шишманов І. Роля України в болгарськiм відродженню. Відень, 1916. С. 6.
- ¹⁰⁴ Там само. С. 10–12.
- ¹⁰⁵ Микола Балтажи: Посланията на Шевченко са като на човен на нашето време. URL: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/.../embassy/...2671-mikol...>

¹⁰⁶ Шишманов І. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението. *Спомен за Тараса Григорьевича Шевченко*. София, 1914. 64 с.

¹⁰⁷ Чилингиров Стилиан. Тарас Шевченко на български. *Сборник в чест на професор Ив. Д. Шишманов по случай на тридесетгодишната му научна дейност (1889–1919)*. София, 1920. С. 63–73.

¹⁰⁸ Шпильова О.В. Т.Г. Шевченко і болгарська література. Київ, 1963. 186 с.

¹⁰⁹ Русакієв С. Тарас Шевченко і болгарська література. София, 1968. 380 с.

¹¹⁰ Будугай Андрій. Образът на Тарас Шевченко в рецепцията на българските културни дейци. URL: www.palitrabg.net/55ts.htm.

¹¹¹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. *Громада*. Женева, 1879. Вип. 4.

¹¹² Якімова Антонина. Ролята на професор Драгоманов и негово семейство в опазването на паметта и творческото наследство на Тарас Шевченко. *Българска украинистика*. София, 2016. С. 62–69.

¹¹³ Там само. С. 62–69.

¹¹⁴ Минкова Лиляна. Осип Максимович Бодянски и Българско възраждане. София, 1978. 200 с.

¹¹⁵ Конев І. Райко Жинзифов. *Известия на Института за българска литература*. София, 1958. Кн. VII. С. 183–184.

¹¹⁶ Жинзифов Райко. Новобългарска сбирка. Москва, 1863. С. 133–175.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Обштъ трудъ. 1868. Кн. III.

¹¹⁹ Свобода. 1870. № 35.

¹²⁰ Читалище. 1871. Год. 1. Кн. 15.

¹²¹ Там само. 1871. Год. 1. Кн. 23, 24; 1871. Год. 2. Кн. 1, 2.

¹²² Читалище. 1873. Год. 1. Кн. 12.

¹²³ Век. 1874. № 12, 25.

¹²⁴ Жинзифов Райко. Кървава кошуля. София. 1926.

¹²⁵ Шелудько Д. Впливи Шевченка на Любена Каравелова. *Записки исторично-філологічного відділу*. 1928. Кн. XVIII. С. 131.

¹²⁶ Там само. С. 131.

¹²⁷ Шишманов І. Роля України в болгарськiм відродженню. Відень, 1916. С. 8.

¹²⁸ Шишманов І. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението. *Спомен за Тараса Шевченко*. София, 1914. С. 58.

¹²⁹ Леков Д. Българска Възрожденска литература: Проблеми, жанрове, творци. София, 1988. Т. 1. С. 141.

¹³⁰ Шишманов І. Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението. *Спомен за Тараса Шевченко*. София, 1914. С. 24.

¹³¹ Шпильова О.В. Т.Г. Шевченко і болгарська література. Київ, 1963. С. 66.

¹³² Там само. С. 67; Шишманов Ів. Д. Иван Вазов, спомени и документи. София, 1930. С. 234.

¹³³ Якімова А. До 145-річчя перших перекладів болгарською мовою творів Тараса Шевченка. *Українознавство*. 2009. № 1.

¹³⁴ Костов Ст., Мишев Д. Христоматия по изучаване словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовите училища. Пловдив, 1888–1889. Т. 1–2.

¹³⁵ Дело. 1894. № 2.

¹³⁶ Колева Гергана, Томов Драгомир, Радулов Цветан. Документални следи за влиянието на Шевченко върху българската литература, според материали, съхранявани в научния архив на БАН. *Българска украинистика, специално издание*. София, 2016. С. 40.

¹³⁷ Шишманов І. Роля України в болгарськiм відродженнiю. Відень, 1916. С. 3.

1.5. Наддніпрянська Україна в європейському культурно-освітньому та науковому просторі другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Значення міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів у контексті науково-освітнього розвитку Європи

Широкий спектр проблематики, пов'язаної із багатовимірними процесами взаємопроникнення та взаємозбагачення культур, синтезом розмаїтих духовних цінностей, а також виявлення їхнього значення для розвитку європейської цивілізації, осягнення глибинного змісту поняття «європейський культурний простір» немислиме без з'ясування специфіки комплексу чинників, що визначили його формування, механізмів інтеграції різнорідних культурно-цивілізаційних феноменів. Осмислення проблем культурно-цивілізаційного розвитку Європи впродовж «довгого ХІХ століття», що супроводжувався безпрецедентним науково-технічним прогресом і революційними відкриттями європейських учених, на яких значною мірою ґрунтується сучасна світова наука, є неможливим без аналізу процесів міжкультурної комунікації, обміну ідеями, різноманітних форм та напрямів міжнародної наукової співпраці, на базі яких відбувалося формування багатопланового загальноєвропейського соціокультурного простору. На тлі актуалізації розробки науково-теоретичних засад і методологічного інструментарію, інтеграції різних підходів щодо дослідження історії України в контексті світового історичного процесу зростає значення висвітлення розвитку міжкультурного діалогу на українських землях та ролі науково-освітніх центрів у європейській системі соціокультурних взаємовпливів. Безцінний фактологічний матеріал, як основу для поглиблення теоретичних студій та осмислення комплексу причинно-наслідкових зв'язків культурно-цивілізаційного поступу Європи другої половини ХІХ — початку ХХ ст., надає унікальний історичний досвід діяльності університетів як центрів міжкультурної комунікації. Водночас виявлення специфіки процесів науково-освітнього розвитку ґрунтується на аналізі соціально-психологічної атмосфери, сукупності ціннісних орієнтирів і традиційних засад, зрештою індивідуального культурно-історичного досвіду окремих особистостей та системи їхніх взаємовідносин як структурних елементів певного соціокультурного простору.

Від часів Середньовіччя, коли на теренах Європи зародилася єдина академічна культура, розвиток вітчизняної науки та освіти відбувався в

руслі європейської цивілізації шляхом гармонійного поєднання греко-слов'янських і латинських духовних традицій. Упродовж XIV–XVIII ст. роль провідника європейських цивілізаційних впливів на українських землях відігравала молодь, яка здобувала освіту, наукові ступені, а часом і високі посади, в усіх університетах Європи: Болонському, Падуанському, Римському, Паризькому (Сорбонні), Празькому (Карловому), Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Гейдельберзькому, Грейфсвальдському, Лейпцизькому, Кенігсберзькому, Страсбурзькому, Лейденському, Оксфордському, Кембріджському та ін.¹

У XIX ст. становлення університетської освіти в українських губерніях Російської імперії відбувалося за активної участі іноземних учених. Зокрема, перевага іноземців у професорсько-викладацькому складі Харківського університету впродовж першого десятиліття його історії давала підстави сучасникам характеризувати заклад як «німецько-французьку колонію»². На тлі гострої нестачі вітчизняних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів іноземні вчені відіграли ключову роль у розвитку Харківського університету на світанку його історії: вони брали активну участь у діяльності Комітету з підготовки відкриття університету (1804), становленні навчально-виховного процесу, організації допоміжних навчальних закладів, підготовці підручників. Цілеспрямована політика обмеження впливу іноземців в університетах Російської імперії, що окреслилася наприкінці першого десятиліття XIX ст., знайшла відображення в розпорядженні міністерства народної освіти від 1815 року, за яким на вакантні посади викладачів мали бути «рекомендовані тільки росіяни, але в жодному разі не іноземці»³. Учителів, гувернерів та професорів стосувалася «Записка про необхідність обмеження доступу до Росії французької періодики і в'їзду французьких та англійських підданих у зв'язку з антиросійськими настроями у Франції» (1832), що зберігається у фонді Третього відділення Державного архіву Російської Федерації (м. Москва)⁴.

Відповідно, задля подолання проблеми нестачі професорсько-викладацьких кадрів застосовувалася система підготовки професорів із числа підданих Російської імперії, в основу якої були покладені стажування у провідних наукових центрах Європи — насамперед Німеччини та Франції. Так, 1842 року міністр народної освіти озвучив ініціативу відрядження молодих учених за кордон, і Рада Університету Св. Володимира отримала доручення обрати кандидатів з-поміж кращих випускників та визначити програму й маршрут їхніх наукових подорожей⁵. На засіданні юридичного факультету 1843 року ухвалено рішення щодо необхідності підготовки фахівців із дисциплін «загальнонародне правознавство» та «російські державні закони». Найдостойнішим кандидатом було визнано

викладача предметів «законознавство» й «установи Російської імперії» Лицею князя Безбородька А. Циммермана. Однак, йому не вдалося отримати зарубіжне стажування через єврейське походження і сповідування іудаїзму. Натомість факультет висунув кандидатури П.Л. Тутковського, І.М. Вігури, М.І. Пілянкевича. Університетська Рада наголошувала на нецільності обмеження наукових занять майбутніх викладачів відвідуванням лекцій у зарубіжних науково-освітніх центрах, провідною формою їхньої роботи мало стати самостійне опрацювання джерел. Головним пунктом маршруту відрядження визначено Берлінський університет, де київські вчені мали вдосконалювати свою освіту впродовж двох років. Для занять у Великій Британії та Франції науковцям надали по шість місяців. Перебуваючи за кордоном, вони були зобов'язані щопівроку надсилати на ім'я ректора звіти про здійснену роботу⁶. З 1843 до 1846 рр. Вігура, Тутковський і Пілянкевич відвідали німецькі держави, Францію, Велику Британію.

Водночас позитивний вплив на розвиток міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира в довгостроковій перспективі справляла позиція декана юридичного факультету М.Д. Іванишева, який створював сприятливі умови для професійного становлення вчених-початківців. На тлі заяв адміністрації про обмеженість фінансових ресурсів університету Іванишев закликав при виборі кандидатур для закордонних відряджень віддавати перевагу ад'юнктам над ординарними професорами: «Головна мета відправлення за кордон полягає в подальшому вдосконаленні й навчанні. Хто більше потребує навчання і вдосконалення, той і має бути переважно над іншими відправлений за кордон»⁷.

Освітня реформа Російської імперії, відображена в університетському статуті 1863 р., була пов'язана із завданнями подолання її відставання від провідних держав світу за темпами науково-технічного й економічного розвитку, розв'язання соціальних проблем. Актуалізувалася потреба в державній підтримці науки як потужного чинника розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, медицини. У контексті здійснення перетворень 60-х рр., зокрема військової, судової, міської реформ, зросли суспільні вимоги щодо рівня підготовки фахівців із різних галузей знань. Піднести організацію науково-дослідної і освітньої роботи університетів Російської імперії до західноєвропейського рівня були покликані реформи в галузі освіти. У XIX ст. на теренах Європи набули поширення сформульовані В. фон Гумбольдтом ідеї академічної свободи та поєднання в університетах навчально-виховної діяльності з науково-дослідною. Згідно зі статутом 1863 р. суттєво розширювалися повноваження університетської Ради, що отримувала право обирати ректора, деканів, професорів; факультетським Радам надавалася можливість

визначати кращих випускників для підготовки до професорського звання; запроваджувався університетський суд; дозволялося залучати до викладацької роботи позаштатних приват-доцентів; вводилися нові кафедри, збільшувалася кількість штатних професорів тощо. Упродовж 60-х років ХІХ ст. серйозною перепорою на шляху розвитку науки та освіти була нерозв'язаність проблеми забезпечення університетів кваліфікованими науково-педагогічними кадрами. Стурбованість громадськості з приводу відсутності конкурсів при заміщенні вакантних університетських посад знайшла відображення на сторінках тогочасної періодики, де навіть змальовувалася загроза припинення діяльності університетів⁸. За таких обставин здійснити кардинальні зрушення в системі підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки було можливо лише за допомогою навчання молодих учених у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах. Закордонні відрядження були невід'ємною складовою системи підготовки кандидатів на здобуття професорського звання. Університетська Рада визначала строк їхнього перебування за кордоном та схвалювала інструкцію, в якій зазначався перелік рекомендованих дисциплін, університетів, професорів, а також строки подання звітів.

Позначені освітньою реформою 60-ті рр. ХІХ ст. стали часом подолання відокремлення університетів Російської імперії від світової, передусім західноєвропейської, науки, що відкрило перед вітчизняними вченими широкі перспективи ознайомлення з новітніми науковими відкриттями, слухання лекцій у найпрестижніших університетах світу, залучення до науково-дослідної роботи в зарубіжних лабораторіях, участі в міжнародних наукових форумах, придбання обладнання та наукової літератури.

Пожвавлення міжнародних зв'язків вітчизняних університетів спостерігалось вже з другої половини 50-х рр. ХІХ ст. Наприклад, 1858 року за кордон був відряджений екстраординарний професор кафедри прикладної математики Університету Св. Володимира І.І. Рахманінов. У Берліні він ознайомився з принципами організації навчального процесу в Ремісничому інституті (Gewerbe-Institut) та Будівельній академії (Bau-Academie), відвідав місцеві фабрики. Рахманінов налагодив зв'язки зі знаменитим К. Кармаршем — першим директором політехнічної школи Ганновера, на базі якої згодом було створено Ганноверський університет. У Геттінгенському університеті з київським ученим поділився своїми ідеями з теорії фізичних явищ професор Г.-Ф.-Б. Ріман — автор низки визначних праць із механіки, геометрії, теорії функцій комплексного змінного, теорії чисел.

У Франції Рахманінова особливо зацікавили лекції М. Шаля, Ж.-Л.-Ф. Бертрана, Ш.-Е. Делоне, Г. Ламе. Він також вивчав специфіку

діяльності французьких підприємств із виробництва локомотивів, парових машин, локомотивів, оптичних інструментів, телеграфів, машин із електричними двигунами.

Під час перебування у Великій Британії київському вченому вдалося прослухати в Королівському інституті Лондона (Royal institution) лекції видатного фізика, основоположника вчення про електромагнітне поле М. Фарадея, а також отримати дозвіл на відвідання Королівського товариства (Royal Society), Товариства мистецтв (Society of Arts), Товариства інженерів (Society of Engineers), Товариства архітекторів (Society of Architects). Цінним для фізико-математичних факультетів університетів Російської імперії Рахманінов уважав досвід поєднання теоретичної і практичної освіти в Королівському коледжі (King's College) та Університетському коледжі (University College)⁹.

У 1860 році ординарний професор зоології Київського університету К.Ф. Кесслер вкотре вирушив за кордон та взяв участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у Кенігсберзі. Під час роботи зоологічної секції він зробив доповідь щодо риб Чорного моря, охарактеризувавши такі їх види, як бичок (*Gobius*), макрель (*Scomber scombrus*) та кефаль (*Mugil cephalus et auratus*), а також повідомив результати власних спостережень за горькушкою (*Rhodeus amarus*) у період нересту й перельотами пеліканів (*Pelecanus onocrotalus*). На завершення зібрання для його учасників було організовано екскурсію до Данцигу. Кесслер високо оцінив значення щорічних з'їздів Товариства німецьких природознавців і лікарів для налагодження зв'язків, обміну думками й спостереженнями між ученими, заохочення їхніх подальших досліджень, розвитку видавничої співпраці, зрештою — блискучого піднесення природничих наук та розвитку ідеї об'єднання Німеччини¹⁰. Київський учений закликав до запозичення німецького досвіду Російською імперією, де ізольованість учених, особливо у провінції, згубно позначалася на стані наукових досліджень.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Університету Св. Володимира Х.Я. фон-Гюббенет 1862 року головував на одному із засідань Карлсбадського з'їзду німецьких природознавців та лікарів (по хірургічному й офтальмологічному відділенню). У дорозі до Карлсбада вчений зустрівся у Бреславлі зі знаменитим німецьким хірургом, винахідником безкровного способу операції (гальванокаустики) А.Т. Міддельдорпфом і спостерігав за функціонуванням гальванокаустичного апарата та методом зарядження його батареї, а також відвідав міську лікарню у Дрездені. Фон-Гюббенету особливо запам'ятався святковий прийом учасників з'їзду в прикрашеному знаменами, гірляндами, вінками та

квітами Карлсбаді, де кожному вручили спеціально надруковані з цієї нагоди книги, карту міста, білети на бал і концерт¹¹.

На тлі загальної картини пожвавлення міжнародної співпраці вітчизняних університетів упродовж 60-х рр. XIX ст. з боку адміністративних органів не завжди приділялася належна увага визначним подіям європейського наукового життя. 1866 року повідомлення про «вкрай виснажені кошти» отримав від міністерства народної освіти Х.Я. фон-Гюббенет у відповідь на прохання профінансувати поїздку на Міжнародний офтальмологічний конгрес у Відні (1866), куди делегували по декілька своїх учасників навіть такі малі, порівняно з Росією, держави, як Баварія, Саксонія та ін.¹² Зрештою, за клопотанням Ради університету, для участі в конгресі професор був звільнений у відпустку за кордон на літній вакаційний час¹³.

Працюючи над третім томом «Оперативної хірургії»¹⁴, ординарний професор оперативної і військової хірургії Київського університету Ю.К. Шимановський подав клопотання щодо його відрядження за кордон задля відвідання німецьких шпиталів і вивчення новітніх тенденцій розвитку європейської військово-польової хірургії. Ученого передусім цікавили здобутки німецьких хірургів у лікуванні поранених під час австро-пруської війни 1866 р. У результаті ознайомлення з роботою численних лікувальних закладів він упевнився в перевазі консервативного лікування за допомогою гіпсової пов'язки над ампутацією. Шимановський дізнався про обізнаність у Європі з його працями й широке використання німецькими медиками, переважно учнями знаменитого Г.-А. Барделебена, винайденого ним виду гіпсової пов'язки.

З червня по жовтень 1868 року ординарний професор кафедри грецької літератури Новоросійського університету Ф.А. Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці із зарубіжними археологами, а також замовлення експонатів для університетського музею старожитностей і красних мистецтв та мінц-кабінету. Він відвідав Австро-Угорщину, де познайомився з професором Віденського університету І. Валенем, який зробив вагомий внесок у розвиток викладання давньогрецької і латинської мов.

В Афінах одеський професор зустрівся зі щойно обраним ректором університету проф. Раллісом і передав йому екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского Университета». У відповідь ректор надіслав до Одеси зібрання праць афінських учених. Водночас професори Афінського університету висловили бажання співпрацювати з одеськими колегами. Струве був прийнятий королем Греції Георгом I та від імені Новоросійського університету вручив йому перший том «Записок».

За сприяння директора Національного музею в Неаполі Дж. Фіореллі Струве мав змогу побачити унікальні мистецькі колекції. До того ж Фіореллі особисто супроводжував його до м. Помпеї, де ознайомив із перебігом археологічних розкопок, якими він керував, та організацією навчального процесу в щойно відкритій «археологічній школі». У Королівській бібліотеці Неаполя одеський учений досліджував рукопис давньогрецького поета Квінта Смірнського. Оскільки для науковців Археологічного інституту Рима становили інтерес дослідження східноєвропейських археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про них до Рима.

Перебуваючи в Парижі, він познайомився з французьким нумізмом бароном де Вітте — видавцем журналу «Revue Numismatique», а також мав змогу поспілкуватися з відомим елліністом, академіком Е. Егже, який поінформував його, що серед засновників паризького «Association pour l'encouragement des études Grecques en France» («Товариства для заохочення грецьких досліджень у Франції») були етнічні греки з Новоросійського краю.

У Берліні Струве обговорював зі знаменитим істориком Стародавнього Риму, лауреатом Нобелівської премії у галузі літератури (1902) Т. Моммзенем публікації П.В. Беккера та Ф.К. Бруна в «Записках Одеського общества истории и древностей», присвячені Тирасському напису.

Наприкінці грудня 1869 — у січні 1870 року професор по кафедрі хімії Університету Св. Володимира П.П. Алексеев, як член наглядової комісії зі зведення хімічної лабораторії, вивчав обладнання і принципи організації експериментальних науково-дослідних закладів Берліна та Лейпцига¹⁵. Радою Київського університету було прийнято рішення про асигнування 40 000 руб. на будівництво нової лабораторії, оскільки попередня єдина в Європі залишалася без водогону й газопроводу. Стрімке піднесення природничих наук, медицини, промисловості в німецьких державах Алексеев пов'язував із великою кількістю сучасних хімічних лабораторій. Завдяки державній підтримці їхньої діяльності Німеччина за рівнем розвитку хімії випередила Францію, де, за словами київського професора, не було «майже жодної хорошої лабораторії». Вельми красномовно виглядали наведені ним статистичні дані, згідно з якими із загального обсягу наукових публікацій у галузі хімії за 1867 рік частка німецьких учених складала 48%, французьких — 25%, російських — близько 8%¹⁶.

Удосконалюючи свою освіту за кордоном, вітчизняні науковці водночас активно прилучалися до громадсько-політичного життя Заходу. У контексті реформування судочинства Російської імперії, зокрема

запровадження суду присяжних, змагальності та гласності судового процесу, зростала потреба запозичення європейського досвіду розвитку судової системи. Упродовж своїх закордонних відряджень представники суспільствознавчих наук вивчали європейські традиції державотворення, ознайомлювалися з місцевими виборчими системами, принципами організації і діяльності органів державної влади, відвідували судові засідання й парламентські сесії.

Здобувши в Київському університеті ступінь магістра цивільного права, В.Г. Демченко 1859 року отримав дворічне закордонне відрядження. У Гейдельберзькому університеті він вивчав римське і французьке цивільне право, у Мюнхенському — загальне німецьке (національне) цивільне право, історію й систему філософії права. Найбільший інтерес у київського правознавця викликали лекції визначного швейцарського юриста й політичного діяча, відомого передусім працями з міжнародного права, професора Мюнхенського університету (1848–1861) Й.-К. Блюнчлі, який успішно поєднував теоретичні курси з практичними заняттями для своїх слухачів. У Берлінському університеті Демченко здійснив порівняльне вивчення загального німецького, французького, пруського цивільного процесу.

З метою підготовки до здобуття професорського звання, вивчення політичних наук, ознайомлення з діяльністю західноєвропейських державних установ ад'юнкт державного права Університету Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський 1860 року отримав дворічне відрядження до європейських країн¹⁷. Основну увагу він приділив заняттям у Гейдельберзькому університеті, де прослухав лекційні курси Р. фон Моля із загального державного права, політики, німецького державного права, науки про поліцію; І.-К. Блюнчлі із загального державного права, історії новітньої політичної літератури та публічну лекцію, присвячену постаті С. фон Пуфендорфа. У Берлінському університеті Романович-Славатинський відвідував лекції із новітньої історії Європи від 1815 року Й.Г. Дройзена й історії Реформації Л. фон Ранке¹⁸. У Боннському університеті київського правознавця передусім зацікавили курси з юридичної енциклопедії, методології, філософії права, системи політики. Він також удосконалював свою освіту в Женевській і Лозаннській академіях, Льєжському, Брюссельському, Гентському, Паризькому (Сорбонні), Туринському, Генуезькому, Пізанському університетах, Коллеж де Франс, Школі права й Ремісничому училищі Парижа, Лондонській королівській колегії, Королівському інституті вищих досліджень Флоренції.

Ад'юнкт по кафедрі енциклопедії законодавства Київського університету М.К. Ренненкамф 1860 року був відряджений на два роки до Австрії, Пруссії та інших німецьких держав, Франції, Італії, Бельгії і

Великої Британії, де студіював теорію й історію права. На основі власних спостережень учений дійшов висновку, що Берлінський і Гейдельберзький університети за правом вважалися провідними європейськими центрами викладання правознавства, зокрема дисципліни «юридична енциклопедія». Він закликав відійти від поширеного в університетах Російської імперії досвіду механічного запозичення німецьких курсів із цього предмету, а натомість створювати оригінальні лекції шляхом здійснення порівняльного аналізу й ґрунтовної критики.

Загалом, розширення спектру міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів, зростання кількості наукових відряджень, що відбувалося в період ліберальних суспільно-політичних реформ 60–70-х років XIX ст., сприяло піднесенню організації науково-дослідної і освітньої роботи в Російській імперії до західноєвропейського рівня, а відтак і подоланню нестачі висококваліфікованих кадрів, нарощуванню науково-технічного потенціалу держави, розв'язанню економічних і соціальних проблем, зміцненню її авторитету на міжнародній арені, втраченого внаслідок поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. Оновленню професорсько-викладацької колегії сприяло те, що при розподілі закордонних відряджень перевага надавалася молодим науковцям, які готувалися до зайняття кафедр¹⁹. Міжнародні зв'язки вітчизняних університетів створювали сприятливі умови для реалізації суспільно-політичних перетворень 60–70-х років, стимулюючи розвиток їх наукового забезпечення та лібералізацію громадсько-культурного життя Російської імперії.

У європейській історії остання третина XIX ст. позначилася зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набрала обертів гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і широким застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографу, кінематографу, двигунів внутрішнього згоряння, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації... Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію в системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки та заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

Палітра міжнародної співпраці університетів України останньої третини XIX ст. вирізнялася розмаїттям форм і передусім — закордонними

відрядженнями, упродовж яких вітчизняні вчені вивчали культури зарубіжних народів, фонди бібліотек, музеїв, архівів, брали участь у міжнародних наукових з'їздах і конгресах, всесвітніх виставках, а також наукових проектах, що реалізовувалися у провідних науково-освітніх закладах Європи. На тлі зародження процесів глобалізації і стрімкого науково-технічного розвитку міжнародна співпраця університетів України була невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного поступу.

Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки в царині фізико-математичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, вітчизняні вчені безпосередньо спілкувалися зі світилками світової науки — природознавцями М. фон Петтенкофером, К.-Т.-В. Вейерштрассом, Е.-Г. Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т. Моммзеном, Г. Фойгтом, Г. Вуттке, Г. Вайцом, М. Гатгалою, А.-Н. Рамбо, Ф.-П.-Г. Гізо та багатьма іншими. Спектр їхньої міжнародної співпраці охоплював найавторитетніші європейські університети — Берлінський, Бернський, Бреславльський, Будапештський, Віденський, Гейдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Лейпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Паризький (Сорбонну), Пізанський, Празький (Карловий), Римський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюріхський...

Відповідно до пропозиції комісії із розгляду звіту міністерства народної освіти Російської імперії за 1869 рік, відрядження за державні кошти мали надаватися насамперед молодим професорам, «від яких університети більше мають право очікувати корисні результати в майбутньому, аніж від професорів, які закінчують уже свій викладацький терен»²⁰.

М.П. Драгоманов, здобувши 1870 року в Університеті Св. Володимира ступінь магістра всесвітньої історії, вирушив у дворічну наукову подорож, упродовж якої він мав змогу поглибити свої знання з історії, ознайомитися з викладацькими методиками провідних навчальних закладів Західної Європи. У липні 1871 року, згідно з наказом міністерства народної освіти, термін відрядження було подовжено до січня 1873 року, а в лютому цього року — до травня²¹. Свої враження від закордонної поїздки Драгоманов виклав у автобіографії. У дорозі до Берліна він звернув увагу на «обрусіння» Варшави та «обпруссіння» Познані. Вісім місяців, проведених ученим у Берліні, припали на час розпалу франко-пруської війни 1870–1871 рр. У Берлінському університеті він слухав лекції німецьких професорів, передусім Т. Моммзена, і здійснював самостійні дослідження з історії. Багато уваги Драгоманов приділив ознайомленню з суспільно-політичним життям Берліна, відвідуючи робітничі

збори, де його приємно здивували охайний зовнішній вигляд і начитаність місцевих робітників. Також він побував у Лейпцигу, Баутцені, Гейдельберзі, Римі, Флоренції, Цюріху, Відні, Празі. Саме в цей період Драгоманов сформулював ідею, що стала квінтесенцією його подальших лекцій і досліджень: «...саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлінь, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті»²². 1875 року у вакаційний час учений подорожував Галичиною, Буковиною, Угорщиною, Закарпатською Україною й передав зібрані його приятелями гроші на допомогу антитурецькому повстанню в Герцеговині (1875–1876)²³.

Із провідними західноєвропейськими науковими центрами пов'язане формування наукового світогляду видатного вченого Київського університету І.В. Лучицького. Здобувши 1871 року ступінь магістра всесвітньої історії, він наступного року отримав закордонне відрядження, значну частину якого присвятив роботі у французьких архівах і бібліотеках, досліджуючи релігійні війни у Франції ХVІ ст. У Лейпцизькому університеті вчений прослухав лекції з історії Французької революції кінця ХVІІІ ст. одного з основоположників європейських досліджень історії Відродження Г. Фойгта, лекції з історії ХІХ ст. відомого своїми студіями на тему об'єднання Німеччини К. Бідермана та ін. Водночас Лучицький узяв участь в історичній семінарії, присвяченій розбору причин, передумов і перебігу Варфоломійської ночі (23–24 серпня 1572 р.), під керівництвом професора Г. Вуттке. Останнього він охарактеризував як одного з найвизначніших учених Німеччини, історика-філософа, який поєднав суто німецьку наукову сумлінність та енциклопедичні знання²⁴. Високо оцінивши методіку організації історичних семінарій Вуттке, спрямовану на опрацювання студентами великих масивів наукової літератури, самостійний аналіз джерел, формування здатності критично мислити, київський історик окреслив низку суттєвих огріхів у її реалізації на практиці. Усі вони були спричинені разючою невідповідністю між розлогими планами занять та низьким рівнем знань і навичок учасників семінарій. Саме тому Лучицький наводив приклад французьких навчальних закладів — Школи вищих досліджень і Школи хартій, де студенти проходили солідну підготовку: упродовж першого року вони слухали курси лекцій, другого — аналізували наукову літературу, і лише на третій рік організовувалися заняття на кшталт семінарій Вуттке. Власне цим учений і пояснював вражаючу відмінність між рівнем освіти студентів німецьких університетів, з одного боку, та слухачів Школи вищих досліджень і Школи хартій, з іншого.

1887 року від студентства Римського університету Лучицькому надійшло повідомлення про заплановані на 17 лютого в Італії та інших країнах заходи, присвячені вшануванню річниці з дня загибелі Дж. Бруно, а також прохання посприяти приєднанню Київського університету до міжнародної передплати, оголошеної із метою зведення в Римі пам'ятника цьому видатному італійському філософу²⁵.

Під час закордонної наукової подорожі 1872–1873 рр. Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною ординарний професор по кафедрі російської історії Університету Св. Володимира В.С. Іконников здійснював науково-пошукову роботу в архівах та ознайомлювався з викладацькими методиками зарубіжних істориків. Перебуваючи за кордоном, він уважно стежив за новинками російської періодичної преси, зокрема журналів «Русская старина» и «Вестник Европы», що йому надсилали з Києва²⁶. Учений оглянув культурні пам'ятки Дрездена, прослухав у Берліні лекції з історії ХVІІІ ст. І.-Г.-Б. Дройзена, спілкувався з представниками династії Гогенцоллернів, відвідав у Гейдельберзі лекції історика філософії К. Фішера й заняття з палеографії В. Ваттенбаха. У Франції він познайомився з А.-Н. Рамбо, прослухав лекції Ф.-П.-Г. Гізо, побував у французькому парламенті й Версалі, спостерігав за перебігом громадсько-політичного життя Парижа, де зустрівся з І.В. Лучицьким і М.О. Максимовичем. Під час перебування в Італії і Швейцарії Іконников спілкувався з М.П. Драгомановим²⁷.

Ф.Я. Фортинський погодився обійняти посаду доцента всесвітньої історії у Київському університеті лише за умови надання йому закордонного відрядження²⁸. Утім, 1872 року університетська Рада ухвалила відкласти його до повернення з-за кордону приват-доцента М.П. Драгоманова, а 1873 року міністерство народної освіти через брак коштів відмовило Фортинському у фінансуванні його поїздки за кордон²⁹. Лише у 1874–1876 рр. учений отримав змогу студіювати історію Ганзи в Берліні, ознайомитися з методикою історичних семінарій у Геттінгенському університеті, рівнем викладання у Школі хартій і Школі вищих досліджень. У Геттінгені його передусім зацікавили практичні заняття під керівництвом Ф. Френсдорфа, Г.-Р. Паулі та найбільше — Г. Вайца, оскільки в Німеччині того часу більшість дисертацій із історії було виконано його учнями³⁰.

Порівнюючи викладацькі методики трьох геттінгенських професорів, Фортинський насамперед звернув увагу на те, що на відміну від Френсдорфа, Вайц на своїх історичних семінаріях спонукав студентів до критичного мислення, надаючи їм можливість сміливо обстоювати власну думку. Суттєвим огріхом організації навчального процесу в Геттінгенському та інших німецьких університетах київський учений уважав брак

послідовності й систематичності у викладанні через відсутність поділу студентів на курси.

Під час закордонного відрядження 1875–1876 років доцент історії і теорії мистецтва Новоросійського університету Н.П. Кондаков оглядав колекції теракотових статуєток та інших виробів із глини в Британському музеї, Луврі, Австрійському музеї мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінеті Відня, музеях Трієста, міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у Віденській палацовій бібліотеці, Бібліотеках Св. Марка та канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, Соборі Падуї (Успіння Діви Марії), Паризькій національній бібліотеці, Британському музеї. Вартим наслідування російськими університетами вчений уважав досвід діяльності у Віденському університеті т.зв. «археологічного апарату», що містив наочні матеріали для ознайомлення зі стародавньою архітектурою та скульптурою, бібліотеку, каталог усіх видань із класичної археології Відня, колекцію літографій³¹.

Кондаков відвідував музеї і картинні галереї, вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи та Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського й візантійського мистецтв.

1876 року закордонне відрядження доцента кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету Ф.І. Успенського розпочалося з відвідання Берліна. У журналі ученого комітету міністерства народної освіти з цього приводу наголошувалося: «Звіт Успенського містить у собі не лише чіткий і наочний доказ серйозного та наукового напрямку молодого професора, але й достатньо повну та цікаву характеристику історичного викладання в Берлінському університеті, особливо так званих семінарій»³².

Лідуючі позиції Берлінського університету серед навчальних закладів Німеччини він пов'язував не лише з високими професорськими окладами, а й «широкою свободою, наданою університетській колегії». Одеський учений захоплено наголошував, що не було «іншого університету, котрий зрівнявся би з Берлінським за кількістю та якістю наукових сил»³³. Упродовж літнього семестру Успенському не вдалося прослухати лекції Т. Моммзена з римської історії і латинської епіграфіки, оскільки професор провів усе літо в Італії. Так само він не зміг взяти участь у знаменитих історичних семінаріях Л. фон Ранке та Г. Вайца.

Результативною виявилася науково-пошукова робота одеського вченого в королівській бібліотеці м. Берліна, де він виявив видання, відсутні в бібліотеках Російської імперії. У придворній бібліотеці м. Відня Успенський досліджував рукописи візантійського історика Нікити Акоміната.

Перебуваючи на посаді ординарного професора всесвітньої історії Новоросійського університету, Ф.І. Успенський заснував Російський археологічний інститут у Константинополі (1895), що відіграв важливу роль у підготовці наукових кадрів у галузі візантієзнавства. Успенський був редактором друкованого органу інституту «Известий» і керівником археологічних експедицій до Малої Азії, Болгарії, Палестини, Сирії та інш.

На початку 1880 року ординарний професор кафедри російської історії В.Б. Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету Київського університету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті Святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в Раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»³⁴. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. Антонович побував у Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою³⁵. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнбергом, Вюрцбургом, Шварцвальдом, Гейдельбергом, Карлсруе, Страсбургом. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею в Медичній школі (Ecole de médecine), доісторичного та середньовічного відділів Музею Слуну, Музею новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, Музею монет (Musée des monnaies), Монетного музею й Картографічного відділення Публічної бібліотеки, Антропологічного музею й відділення амфібій у Ботанічному саду (Jardin des plantes), а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі (Conservatoire des arts et métiers). У Парижі Антонович познайомився з ідеологом народництва П.Л. Лавровим, французьким революціонером Л.-О. Бланкі, був присутній на масонських засіданнях³⁶. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, у Лісабоні відвідав Королівську академію наук та ІХ Археологічний з'їзд.

У Женеві Антонович зустрічався з Драгомановим. «Пробули ми у Драгоманових недовго, — згадувала Ірина Володимирівна Антонович, — всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою, й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова³⁷».

1885 року Антонович подорожував Венецією, Падуєю, Болоньєю, Равенною, Римом і був зачарований Італією, наголошуючи, що після України — це найкращий на світі край³⁸.

У 1891 році він вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння «генерального покровителя всіх російських мандрівників» філолога А. Патери Антонович отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами празького Народного музею та відвідати приватний музей археолога і члена чеського сейму Е.С. Бергера. У Празі київський професор спілкувався мовою «німецько-російсько-польсько-рутенською», і при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися³⁹.

Взимку 1893 року Антонович відвідав Рим, працював у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були 1863 року емігрувати за кордон. У 1897 році учений отримав можливість здійснювати дослідження у Ватиканському архіві завдяки італійському професору Сальвадорі, котрий під час приватних бесід з ним наголошував на значенні діяльності єзуїтів для «рутенської справи»⁴⁰.

Упродовж 1896–1897 років задля приготування до професорського звання наукове стажування за кордоном проходив приват-доцент всесвітньої історії Університету Св. Володимира В.К. Піскорський⁴¹. Багато часу він присвятив науковим пошукам в іспанських архівах і бібліотеках (університетських, провінційних, міських, церковних, приватних) задля дослідження історії кастильських кортесів і звільнення «землеробських класів» у середньовічній Кастилії, Арагоні й Каталонії⁴². Під час перебування в Мадриді Піскорський працював у відділі рукописів Національної бібліотеки, Національному історичному архіві, бібліотеках Академії історії, конгресу й сенату. Учений також вивчив фонди Сіманкського архіву, бібліотек Ескуріала, Вальядоліда й Мурсії. Велику кількість унікальних джерел він виявив в архівах і бібліотеках Барселони, Херени, Віки. Науковий візит Піскорського став резонансною подією у громадсько-культурному житті Іспанії, до якої була прикута увага місцевої преси. Він був першим іноземним ученим, якому надали дозвіл досліджувати фонди Королівського архіву.

У Франції Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни, Коллеж де Франс, Школи вищих досліджень, Школи хартій, був обраний членом французького Історичного товариства (*Société historique*), вивчав колекції музеїв, фонди Національного архіву, Національної бібліотеки у м. Парижі, бібліотек Св. Женев'єви й Мазаріні, відвідував засідання парламенту й суду присяжних.

Закордонні наукові відрядження відкривали перед вітчизняними вченими можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського

суспільно-політичного життя останньої третини XIX ст., позначеного поширенням політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів влади, становленням громадянського суспільства. Так, у 1870–1871 рр. доцент державного права Новоросійського університету А.П. Пригара вивчав університетські методики викладання політичних наук та ознайомлювався з новітніми тенденціями суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Він особисто спілкувався з професорами та студентами, відвідував лекції із філософських, політичних і соціальних наук у Віденському, Гентському, Мюнхенському й Гейдельберзькому університетах. Взірцевою учений визнав систему організації політичної освіти в Бельгії, хоча і вважав недостатніми знання бельгійських студентів юридичних факультетів з історії.

Окрім відвідання університетів, Пригара вивчав новини європейської політики в буремний період франко-пруської війни (1870–1871). За сприяння Ф. Палацького у Празі він отримав можливість побувати на засіданнях чеського ландтагу. У Відні ознайомлювався з діяльністю рейхсрату, студіював місцеву пресу, відвідував мітинги й безпосередньо спілкувався з городянами. Він наголошував, що громадська думка Відня справляла визначальний вплив на австрійську політику.

Упродовж 1877–78 рр. доцент по кафедрі поліцейського права Київського університету І.Т. Тарасов вивчав стан викладання економічних і юридичних наук в університетах Європи. Зокрема, у Берлінському університеті вчений прослухав курси світил тогочасної економічної науки: А. Вагнера з політичної економії, А. Мейтцена з прикладної політичної економії та інш. Йому особливо запам'яталися лекції Г.Р. Гнейста, присвячені аналізу реформ, здійснених у Пруссії упродовж останнього десятиліття. Завдяки особистому знайомству з німецьким ученим Тарасов дістав можливість відвідати засідання рейхстагу й прослухати промови Е. Ласкера, Р. фон Гагена та О. фон Бісмарка. «Перший говорить надзвичайно жваво, палко й поривчасто, — згадував київський науковець, — але промова його не справляє сильного враження. Другий, навпаки, говорить монотонно, довго й ніби без усякого захоплення, але доповідь його досить переконлива завдяки своїй логічності. Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера; князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога вельми злостивими глузуваннями»⁴³.

У 1893–1894 рр. приват-доцент по кафедрі римського права Університету Св. Володимира Л.М. Казанцев студіював рівень теоретичного викладання й організації практичних занять із цієї дисципліни у Франції.

Докладно вивчивши навчальні плани Школи права, відвідавши курси лекцій, київський учений передусім відзначив притаманний французькій методиці викладання римського права розгляд окремих правових інститутів у їхньому історичному розвитку⁴⁴. Казанцев вітав уміння французьких правознавців вдало поєднувати теорію з практикою, поглиблене вивчення ними римського права, покладеного в основу французького цивільного права. Він наголосив на перевагах в організації навчально-виховного процесу у Франції, порівняно з Російською імперією: «Французький професор, читаючи на тиждень не більше трьох лекцій (щоденно тільки одну), однак встигає (лекції тривають не менше години) викласти докладний курс свого предмету, не напружуючи надмірно і не виснажуючи своїх сил, як має нерідко робити російський професор...»⁴⁵. Побувавши на захисті докторської дисертації у Школі права, Казанцев охарактеризував його як публічне повчання, а не диспут, оскільки докторант продемонстрував невміння дискутувати й чітко відповідати на поставлені запитання.

Визнання внеску Харківського, Київського й Новоросійського університетів у скарбницю європейської культури виявлялося у вшануванні їхніх ювілейних дат, наданні вітчизняним ученим престижних нагород і почесних звань, публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном. Широкий діапазон міжнародних зв'язків університетів України забезпечував поступальний розвиток їхньої науково-освітньої діяльності, гармонійно доповнюючи європейську культуру, осяяну ідеями академічних свобод, вільного розвитку університетського викладання й наукових досліджень. Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-річного ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету⁴⁶, Інституту Оссолінських у Львові — з щирими зиченнями розвитку й успіху (“serdeczne życzenia rozwoju i powodzenia”)⁴⁷, а також від Львівського університету — із побажанням, щоби Університет Св. Володимира ніколи не зупинявся на шляху наукового прогресу, і щоби йому ніколи не бракувало умов для успішного розвитку (“nie ustawał nigdy na drodze postępu naukowego i by mu nigdy nie brakło warunków pomyślnego rozwoju”)⁴⁸. Ректор Страсбурзького університету кайзера Вільгельма надіслав із берегів Рейну до берегів Дніпра теплі побажання процвітання й благополуччя: “Warme Segenswünsche für das fernere Blühen und Gedeihen der Universität des heiligen Wladimir ehen vom Rheine an die Ufer des Dnjepr”⁴⁹. В адресі Лейпцизького університету визнано славу давнього міста Києва та його університету як «центру східноєвропейської культури» (“Zentrum der Kultur für die östlichen europäischen Länder”)⁵⁰. У письмовому привітанні Імператорського королів-

ського університету Карла Фердинанда (м. Прага) наголошувалося, що заснований півстоліття тому Університет Св. Володимира достойний бути зарахованим до числа старших навчальних закладів⁵¹. В адресі Королівського хорватського університету Франца-Йосифа І (м. Загреб) значення Київського університету для розвитку науки й освіти ототожнено з роллю в духовному житті Російської імперії Києво-Печерської Лаври⁵².

До Університету Св. Володимира надійшли вітальні адреси і від Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Римського університетів, Імператорської Римсько-Католицької Академії, Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, фірми Брокгауза в Лейпцигу⁵³.

Упродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. заснована професором зоології Київського університету О.О. Коротневим в околицях Ніцци Віллафранкська зоологічна станція (1886) здобула славу всесвітньо відомого науково-дослідного й освітнього центру, де здійснювали наукові відкриття світила тогочасної науки та одночасно відбувалося професійне становлення вчених-початківців з усього світу. Провідні наукові установи Європи й Північної Америки прагнули придбати виготовлені на станції зоологічні колекції, що незмінно здобували високі оцінки на міжнародних виставках і наукових форумах. Атмосфера корпоративної солідарності й міжнародної єдності, що панувала на Віллафранкській зоологічній станції, найяскравіше відображена в письмових подяках у її лабораторній книзі від учених з Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Австро-Угорщини, США та інших країн.

Одним із найяскравіших прикладів успішного втілення вітчизняними вченими грандіозних науково-дослідних проектів у Західній Європі, реалізації міжнародної співпраці є творча біографія І.І. Мечникова — лауреата Нобелівської премії (1908), ученого, який своїми дослідженнями заклав підвалини розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Початковий період його наукової кар'єри пов'язаний з іменем Новоросійського університету. Від 1867 до 1868 року вчений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 років — ординарного професора університету. 1870 року Мечников здійснив наукову подорож до узбережжя Середземного моря з метою дослідження безхребетних тварин. Він вивчав берегових тварин у Сан-Ремо, спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, дев'яти медуз, декількох видів гідрополіпів і ксенофор у містечку Віллафранка⁵⁴. Неподалік Шербура в Нормандії учений досліджував моховинки.

У березні 1871 року університетська Рада підтримала клопотання Мечникова щодо закордонного відрядження. У поданні вченого наголошувалося: «Весь розвиток природознавства останнім часом показує нам,

що саме університетські професори (за небагатьма лише винятками) просували науку вперед. Це я говорю з метою попередити заперечення, що спеціальну розробку наукових питань мають узяти на себе академіки, а університетські професори — присвятити себе виключно педагогічній справі. Тепер можна вважати доведеним, що спеціальні наукові заняття не тільки можуть, а й повинні поєднуватися з викладацькою справою. Тому нині вже стає рідкістю академік, який не займається викладанням свого предмета»⁵⁵.

Упродовж закордонного відрядження 1879–1880 років І.І. Мечников здійснював дослідження із зоології на узбережжі Середземного моря. Він, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції проф. Ф.-А. Дорна⁵⁶. Мечников високо оцінив рівень організації наукової роботи на станції, особливо багатство її книжкових фондів: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що перебуває наохваті й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.»⁵⁷.

1886 року Мечников заснував у Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, в організації якої надавав допомогу Л. Пастер. На станції працювали Я.Ю. Бардах та М.Ф. Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, медико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків із боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, і як наслідок, Мечникову 1887 року довелося виїхати до Франції задля продовження своїх досліджень із мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, — зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, — унаслідок чого мені було надане ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, у такий спосіб, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»⁵⁸.

Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-дослідній та педагогічній діяльності в Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування з французькими вченими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки Мечникову авторитет «Анналів» Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація в цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їхніх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 року співробітник Інституту

Пастера у Брюсселі Ж. Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської Медичної академії: «Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоби німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають, і надрукували що-небудь з цього самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне згадане питання»⁵⁹. Мечников підтримував кореспонденцію з німецьким ученим, основоположником мікробіології, лауреатом Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1905) Г.-Г.-Р. Кохом, німецьким мікробіологом, професором Бреславльського й Берлінського університетів К. Флюгге, американським епідеміологом Т. Смітом, німецькими патологами О. Любаршем та К. Вейгертом, французьким мікробіологом А. Кальметтом, бельгійським бактеріологом Ж. Борде, англійським хірургом, творцем хірургічної антисептики Дж. Лістером та багатьма іншими вченими світового рівня⁶⁰. Бельгійський поет Е. Верхарн в одному з листів до Іллі Ілліча від 1907 року високо оцінив його твір «Етюди оптимізму», зокрема, роздуми щодо такої філософської категорії, як мораль: «Ви обстоюєте погляд, прийнятний для кожної вільнодумної людини: Ви бажаєте, щоби мораль охороняла життя, яке Ви хотіли би зробити якомога довгим і прекрасним»⁶¹.

Мечников був членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордену Почесного легіону та найпрестижнішу міжнародну нагороду — Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини (1908). Проте сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л. Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами. У листі від 1904 року відомий учений, співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К. Вейгерт привітав Мечникова із здобуттям ним статусу члена-кореспондента Паризької АН: «Вельмишановний колего! В останніх медичних щотижневиках міститься замітка, що Вас призначено членом-кореспондентом Паризької Академії. Я читав це з величезним подивом, оскільки вважав неможливим, щоби Ви вже давно не удостоїлися такої, правда великої, честі. Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена, але все-таки я був дуже радий цьому...»⁶².

Наприкінці XIX — на початку XX ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове лідерство європейської науки, незважаючи на загострення напруженості в міжнародних відно-

синах, наростання шовіністичних настроїв, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, що призвело до розв'язання Першої світової війни. В означений період часу університети України зробили вагомий внесок у розвиток загальноєвропейської науково-освітньої співпраці, збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії.

Вітчизняні вчені виявляли солідарність із європейськими народами в найтяжчі періоди їхньої історії, зокрема, надаючи медичну допомогу постраждалим під час австро-пруської війни (1866), франко-пруської війни (1870–1871), підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів проти османського панування.

Загалом, із приходом до влади Олександра III (1881–1894), розгортанням «контрреформ», посиленням цензурних утисків і обмеженням університетської автономії за статутом 1884 року посилювалося суспільно-політичне значення міжнародних зв'язків вітчизняних учених, які впродовж своїх закордонних відряджень вивчали поширені в Європі форми державного правління й виборчі системи, переймалися ідеями парламентаризму й конституціоналізму. Стажування у провідних європейських наукових центрах були важливою сходинкою в науковій кар'єрі вітчизняних учених, які не лише засвоювали нові знання за кордоном, а й ознайомлювали своїх зарубіжних колег із власними здобутками, що були невід'ємною складовою загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу.

Початок XX ст. ознаменувався колосальними зрушеннями в розвитку науки й техніки, що ґрунтувалися передусім на революційних відкриттях європейців: результатах досліджень радіоактивності, здійснених французькими вченими П. Кюрі й М. Склодовською-Кюрі; загальній теорії відносності німецького фізика А. Ейнштейна; розробленій британськими вченими Е. Резерфордом і Ф. Содді теорії радіоактивного розпаду; квантовій теорії атома датського фізика Н. Бора; створеній вітчизняним біологом І. Мечниковим фагоцитарній теорії імунітету тощо. На тлі науково-технічного прогресу, росту промислового виробництва, стрімкого розвитку транспорту, засобів зв'язку й військової техніки безпрецедентну загрозу європейській цивілізації створювали загострення суперництва між великими державами, гонка озброєнь, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні табори. Водночас бурхливий розвиток науки супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, що знаходила втілення у створенні міжнародних наукових організацій, численних конгресів і з'їздах, Всесвітніх виставках, на яких демонструвалися науково-технічні досягнення різних країн. Починаючи з 1901 року за найважливіші здобутки в науці, літературі, боротьбі за мир і роззброєння щорічно

присуджувалися найпрестижніші міжнародні нагороди — Нобелівські премії.

У цей час науковці й викладачі університетів Наддніпрянської України успішно розвивали співпрацю і з ученими держав-союзниць Росії, і з представниками держав Троїстого союзу — Німеччини, Австро-Угорщини, Італії. Навіть у переддень Першої світової війни невід'ємною складовою маршрутів закордонних наукових подорожей вітчизняних учених залишалася Німеччина.

Зокрема, у зв'язку з обговоренням у Державній Думі питання про закордонні наукові відрядження і їх фінансування, 1908 року при медичному факультеті Київського університету було створено спеціальну комісію, яка констатувала, що з кожним роком все важче знаходити кваліфіковані медичні кадри для заміщення вакантних посад, оскільки «...учена кар'єра не забезпечує матеріально й не дає надії у майбутньому на задоволення своїх життєвих потреб»⁶³. Важливим інструментом заохочення молоді до серйозних занять наукою члени комісії уважали закордонні відрядження, адже у Європі, й передусім Німеччині, учені мали можливість працювати в забезпечених сучасним обладнанням лабораторіях і клініках, яких не було в Російській імперії, за виключенням хіба що клінік Військово-медичної академії і Московського університету. Вказавши на брак обладнання, тісноту приміщень лабораторій і клінік медичного факультету, нестачу коштів на утримання науково-допоміжних закладів, неправильну постановку інституту професорських стипендіатів, комісія наголосила на необхідності збільшення фінансування зарубіжних відряджень і надання відповідних асигнувань безпосередньо університетам, а не міністерству народної освіти.

Вельми промовистими є слова письмового привітання, з яким професорсько-викладацька колегія Харківського університету звернулася до колективу Лейпцизького університету з нагоди його 500-літнього ювілею (1909): «З почуттям глибокої вдячності Харківські професори, як звичайно й інші, зазначають у *sigricula vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати та викладати, набували й набувають знання»⁶⁴. Саме завдяки стажуванню у провідних європейських, і насамперед німецьких, наукових центрах вітчизняні вчені успішно долали проблеми, пов'язані з недостатнім фінансування науки в Російській імперії, особливо у провінції, отримуючи можливість удосконалювати свій фаховий рівень і здійснювати власні дослідження, використовуючи матеріально-технічну базу зарубіжних науково-освітніх установ.

Потужним каналом обміну науковими здобутками була кореспонденція, яку харківські, київські та одеські вчені підтримували із зару-

біжними громадсько-культурними діячами. Свідченням високого авторитету вітчизняної науки за кордоном стали звернення з пропозиціями щодо налагодження книгообміну з боку європейських і північноамериканських учених, для яких становив інтерес доробок їхніх східноєвропейських колег.

На початку ХХ ст. взаємини з провідними науковими центрами Європи, й передусім книгообмін, посідали важливе місце в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, яке брало участь у формуванні фондів бібліотеки при російському посольстві в Римі, безкоштовно надаючи їй свої публікації⁶⁵. 1910 року у відповідь на звернення Уппсальського товариства гуманістичних наук було ухвалено рішення надіслати йому різні томи «Збірника» харківського Історико-філологічного товариства⁶⁶. У жовтні того ж року на його засіданні була заслухана доповідь заслуженого ординарного професора кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескула щодо нового німецького часопису «Zeitschrift für ost Europäische Geschichte» («Журнал історії Східної Європи») і висловлено ініціативу передплатити його для університетської бібліотеки⁶⁷. 1911 року встановлено обмін друкованими виданнями з історико-філологічним відділенням Мюнхенської академії наук, 1912 — з Віденською академією наук і Уппсальським університетом⁶⁸. У жовтні 1911 року на засіданні товариства виступив із доповіддю екстраординарний професор кафедри історії західноєвропейських літератур С.В. Соловійов — делегат від Харківського університету на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету. Доповідач здійснив екскурс до історії закладу та звітував про перебіг урочистих заходів⁶⁹. Багато уваги члени товариства приділяли відзначенню пам'ятних дат історії європейської культури. Від його імені були надіслані вітальні телеграми до львівського товариства «Просвіта» з нагоди вшанування пам'яті М. Шашкевича (1911); до Празької АН у зв'язку з відзначенням пам'яті Фр. Палацького (1912); болгарському філологу й історику Л.Г. Мілетічу з нагоди 25-річчя його науково-педагогічної діяльності⁷⁰. 1914 року директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е.Х. Андерсон звернувся до товариства з листом, в якому висловив зацікавленість в отриманні публікацій товариства, особливо його «Вісника» і «Збірника»⁷¹.

Звернення до європейських наукових традицій, стажування у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах на початку ХХ ст. продовжували бути невід'ємною складовою підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів. У листі керівництва Київського навчального округу до ректора університету Ф.Я. Фортинського від червня 1901 року зазначалося: «...останнім часом відчувається крайня нестача в

підготовлених молодих людей для заміщення вакантних кафедр в університетах, особливо на факультетах історико-філологічних, фізико-математичних і юридичних»⁷². Традиційно провідним інструментом подолання кадрових проблем і залучення вітчизняних університетів до європейського інтелектуального простору були закордонні наукові відраджень їхніх учених.

У 1904 році приват-доцент кафедри чистої математики Харківського університету А.П. Пшеборський слухав лекції у Геттінгенському університеті, де ознайомився з поглядами професора Г. Мінковського — викладача диференційного числення й геометрії. З педагогічного погляду для Пшеборського становив інтерес курс інтегрування диференційних рівнянь професора Ф.Х. Клейна. Він зауважував: «...я маю зізнатися, що ніколи не чув такого блискучого викладу, під час якого увага слухачів не слабне ні на мить»⁷³. Лекції професора Д. Гільберта, на яких він викладав результати своїх неопублікованих досліджень із теорії інтегральних рівнянь, запам'яталися харківському математику оригінальністю й довершеністю висновків. Пшеборський також відвідав семінари з фізики та математики, кращі учасники яких брали участь у засіданнях відповідних наукових товариств університету. Рівень викладання математики в Геттінгені він назвав недосяжним ідеалом, до якого мали прагнути університети Російської імперії. Наріжним каменем наукового прогресу в Німеччині Пшеборський уважав академічну свободу, відсутність тиску з боку університетської адміністрації, довіру у відносинах між викладачами й студентами, аполітичний характер діяльності університетів, що переслідували єдину мету — служіння науці.

Того ж року приват-доцент кафедри політичної економії і статистики Харківського університету О.М. Анциферов вирушив за кордон задля збирання в Німеччині та Франції матеріалів для магістерської дисертації щодо тогочасного стану кооперативів у сільському господарстві й відвідання в німецьких університетах лекцій і семінарів з економічних дисциплін. У Вюрцбурзі вчений консультувався з фахівцями в галузі сільськогосподарської кооперації, опрацьовував фонди університетської бібліотеки. Багато уваги він приділив ознайомленню із землеробською культурою Німеччини, системою орендного підприємництва у великих маєтках. Анциферову вдалося налагодити кореспонденцію з Імперським кооперативним союзом у Дармштадті, яке надсилало йому свої річні звіти й періодичні видання. У Йені він відвідував економічний семінар та лекції із політичної економії і сільськогосподарської кооперації; у Гейдельберзькому університеті слухав лекції, брав участь в економічних семінарах, здійснював науково-пошукову роботу. Зібрання провінційного союзу сільськогосподарських товариств у Гессені запам'яталося Анци-

ферову своєю демократичністю, адже всі його учасники, від високих державних посадовців до селян, користувалися рівними правами і становили єдине ціле⁷⁴. Під час перебування у Франції учений ознайомився із засадами діяльності Союзного центру народного кредиту (Centre fédératif du crédit populaire) і був присутній на організованому ним у Нансі Конгресі народного кредиту (Congrès du crédit populaire).

Дослідження Анциферова були відомі за кордоном. 1909 року бібліотека Софійського університету винесла йому подяку за подаровані праці «Аренда крестьянских душевых наделов и её значение», «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции»⁷⁵.

Лектор німецької мови Харківського університету Г.Ю. Ірмер у 1906 році вирушив до Німеччини, де відвідав Берлінський, Геттінгенський, Марбурзький, Галльський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Страсбурзький університети, гімназії та училища Берліна, Франкфурта-на-Майні, Марбурга, Касселя, Карлсруе, Дрездена, Лейпцига, Страсбурга. Аналізуючи систему викладання нових мов у німецьких університетах порівняно з російськими, він указував на її докорінну відмінність. У Німеччині університетські курси й іспити з мов не були обов'язковими у зв'язку з високим рівнем їх викладання в середніх навчальних закладах, де учні здобували достатні знання для того, щоби самостійно вивчати іноземну наукову літературу. На посади лекторів мов і їхніх помічників традиційно запрошували іноземців, до того ж не більше, ніж на чотири роки, доки вони не встигли «втратити чистоту рідної мови». Саме в частій зміні лекторів Ірмер убачав головний недолік, оскільки новоприбулі педагоги-іноземці не мали достатнього досвіду роботи з німецькомовними студентами. Ознайомившись із університетською системою викладання нових мов у Німеччині, він наголошував на необхідності її реформування⁷⁶.

Відставання Росії від Німеччини у вивченні нових мов Ірмер пояснював тим, що в середніх навчальних закладах Російської імперії вони були другорядними дисциплінами, у жіночих гімназіях — необов'язковими, а в провінції часом узагалі не викладалися. Він наголошував: «У Німеччині давно зрозуміли слова великого Гете: “Wer fremde Sprachen nicht Kennt, weiss nichts von seiner eigenen” — тобто: «Хто не знає іноземних мов, той нічого не розуміє і у своїй рідній мові» — і тому там старанно вивчають іноземні мови, причому викладання іноземної мови, як я вже мав нагоду згадати, йде пліч-о-пліч з навчанням рідної»⁷⁷.

У 1907 році магістрант юридичного факультету Університету Св. Володимира О.О. Жилін отримав закордонне відрядження з метою вивчення історії конституційних інституцій та ознайомлення з рівнем викладання юридичних дисциплін у німецьких університетах. Свою

поїзду він присвятив заняттям у Гейдельберзі та Страсбургу, оскільки 1905 року вже мав нагоду прослухати лекції у Берлінському університеті. З огляду на традиції німецького лібералізму, що плекалися в Бадені, Гейдельберзький університет відігравав роль потужного європейського центру розвитку правознавства. Жилін відвідував курси гейдельберзьких професорів юридичного й філософського факультетів. Особливий інтерес для нього становили лекції представника юридичного позитивізму Г. Єллінека, який базовим «юридичним принципом» проголошував ідею свободи особи. Київський учений був захоплений ерудицією, аналітичними здібностями, логікою німецького професора. Він зауважував: «Єллінек не оратор, із зовнішнього боку його лекції не становлять особливого інтересу... З боку ж внутрішнього змісту майже кожна лекція сповнена глибокого інтересу за своєю побудовою, висновками й даними, повідомленими в ній у чітко логічному порядку»⁷⁸. Серед численних лекцій, прослуханих Жиліним у Гейдельберзькому університеті, був курс, присвячений «державно-правовим ученням Бісмарка», де на основі стенограм засідань пруського ландтагу й німецького рейхстагу, твору рейхсканцлера “Gedanken und Erinnerungen” («Думки і спогади») аналізувалися його погляди щодо сутності держави і її функцій, розподілу влад в окремих німецьких державах та імперії.

У канікулярний час 1908 року заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології Новоросійського університету І.І. Луньяк вивчав ретороманську мову у Швейцарії і Тіролі. Через відсутність у бібліотеках Одеси необхідної літератури вчений розпочав свою подорож із науково-пошукової роботи в Берліні. У столиці кантона Граубюнден, Курі, він досліджував зібрання опублікованих пам'яток та читав ретороманською тексти з хрестоматії під керівництвом носіїв мови. Через германізацію Кура свої заняття Луньяк вирішив продовжити в селі Дісентіс, де ретороманською мовою здійснювалися проповіді, надавалася безкоштовна освіта в інтернаті при бенедиктинському монастирі, виходила друком щотижнева газета “Gasetta Romontscha” та щомісячний часопис “Il Pelegrin”. Одеський учений особливо цікавився заходами, що вживалися в Граубюндені задля збереження ретороманської мови в умовах германізації, зокрема, діяльністю бюро, створеного за сприяння кантональної і союзної Рад, що мало на меті зібрати й опублікувати ретороманський лексичний матеріал.

На початку XX ст. визначальною ознакою європейської науки стало поглиблення інтеграційних процесів, пов'язаних із об'єктивною потребою об'єднання зусиль різних націй задля підвищення рівня життя населення, розв'язання спільних проблем: боротьби проти стихійних лих, подолання тяжких хвороб, епідемій інфекційних захворювань тощо.

Бурхливий науково-технічний прогрес зумовив необхідність запровадження єдиних вимірювальних стандартів і наукової термінології, здійснення координації досліджень, а отже, створення міжнародних наукових організацій, скликання конгресів і з'їздів, перед учасниками яких відкривалася перспектива розширення творчих обріїв, ознайомлення з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки, популяризації власного наукового доробку.

Значення міжнародних форумів не обмежувалося суто науковою сферою, оскільки вони являли собою грандіозні культурні акції, до яких прилучалася широка громадськість — політичні і громадсько-культурні діячі, а також короновані особи. Їх невід'ємною складовою були урочисті прийоми та широкі екскурсійні програми, що сприяли популяризації культурно-історичної спадщини й ціннісних орієнтирів європейців, активізації їхньої духовної взаємодії та взаємозближення, незважаючи на соціальні бар'єри, національні й державні кордони. Зокрема, ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала ординарному професору кафедри дитячих хвороб Харківського університету І.В. Троїцькому. 1907 року він підготував проект статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів (*Association internationale de pédiatrie*), який було надруковано на сторінках французького часопису "*Annales de médecine et chirurgie infantiles*" («Аннали дитячої медицини й хірургії») (1907, №8), та звернувся до лікарів різних країн світу з пропозицією про налагодження співпраці у форматі міжнародних наукових організацій і форумів.

Упродовж закордонних відряджень вітчизняні вчені не лише студювали зарубіжний досвід освітньої і науково-дослідної діяльності, а й засвоювали принципи загальноєвропейської університетської культури, що ґрунтувалася на засадах толерантності, демократизму, академічних і громадянських свобод. На початку XX ст. боротьба за відновлення університетської автономії у Російській імперії отримала потужний імпульс завдяки міжнародним зв'язкам учених, які впродовж своїх закордонних подорожей мали змогу безпосередньо ознайомлюватися із засадами організації науково-освітньої діяльності зарубіжних університетів і дійти переконання в тому, що саме втілення академічних свобод забезпечувало прогрес європейської науки. Повернення університетам автономії згідно з «Тимчасовими правилами про управління навчальними закладами Міністерства народної освіти» (27 серпня 1905 р.), що передбачали відновлення права професорсько-викладацької колегії обирати ректора, деканів і факультетських секретарів, набувало особливого соціально-політичного звучання в самодержавній Росії, підштовхуючи суспільство до усвідомлення необхідності демократизації політичного життя країни, запровадження громадянських свобод, утвердження конституційно-правових інститутів.

Окрім наукового значення, закордонні стажування представників професорсько-викладацької корпорації університетів України виконували важливу суспільно-політичну функцію, оскільки завдяки їм на терени Російської імперії привносилися європейські цінності, ліберальні ідеї, і зокрема, концепція громадянського суспільства. Відтак, у суспільній свідомості утверджувалася впевненість у нагальній потребі здійснення докорінних перетворень на державному рівні, а уявлення щодо шляхів їх реалізації формувалися під впливом порівняльного аналізу державно-правових систем зарубіжних країн. Особливе значення мало вивчення європейських традицій парламентаризму, паростки якого в Російській імперії з'явилися зі скликанням Державної Думи та розвивалися на ґрунті накопиченого за кордоном історичного досвіду.

Загалом вітчизняні вчені надавали великого значення вивченню таких важливих явищ європейського громадсько-політичного життя, як утвердження демократичних цінностей, зростання кількості партій і громадських організацій, посилення ролі жіноцтва, розширення виборчих прав громадян, соціальні реформи. Слід наголосити, що відвідуючи провідні європейські університети, вони здійснювали критичний аналіз засад організації їхньої науково-освітньої діяльності, акцентуючи увагу на недоліках, робили свій унікальний внесок у збереження й розвиток наукових традицій, примноження культурного спадку Європи.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. міжнародна наукова співпраця, активними учасниками якої були вітчизняні вчені, виконувала важливу інтегративну функцію в контексті збереження культурно-цивілізаційної єдності Європи всупереч активізації економічного й колоніального суперництва, змаганням між європейськими державами за світове лідерство, наростанню гонки озброєнь. Отже, наукові здобутки представників професорсько-викладацької колегії Харківського, Київського й Новоросійського університетів, долаючи міждержавні кордони, перетворювалися на вагомий ланку міжнародних культурних зв'язків, з яких викристалізовувалася духовна єдність Європи — фундамент її багатогранної цивілізації.

Аналіз індивідуального досвіду представників професорсько-викладацької колегії XIX — початку XX ст. у поєднанні з синтезом локальних явищ науково-освітнього життя українських губерній Російської імперії сприяє відкриттю нових ракурсів та акцентів у розвитку загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Через призму біографічного підходу, мікроісторичного аналізу, дослідження системи міжособистісних стосунків чіткіше простежується плюралістичність і динамічність історико-культурного контексту. Конкретно-історичне вивчення траєкторій міжнародної діяльності вчених університетів Наддніпрянської

України відкриває перспективи більш глибокого осягнення історії європейської освіти та науки в макромасштабі. З'ясування місця та ролі Харківського, Київського й Новоросійського університетів у науковому просторі Європи має особливе значення з погляду осмислення його специфіки, структури та засад функціонування, потенціалу й значення для розвитку світової цивілізації упродовж «довгого ХІХ століття», позначеного утвердженням на європейському континенті понять нації, національної культури, народовладдя, прав людини та громадянина, революційними рухами, що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав, появою на політичній карті нових держав (Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), об'єднаних Італії (1870) та Німеччини (1871)), встановленням у Європі політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, здійсненням важливих соціально-політичних перетворень (розробленням законодавства, що регулювало умови праці робітників, запровадженням страхування на випадок хвороби, каліцтва, старості, тощо). Водночас дослідження міжнародних зв'язків університетів, що сприяли запозиченню не лише наукових здобутків, а й суспільно-політичного досвіду європейських країн, є необхідною передумовою для відтворення модернізаційних процесів у Російській імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Міжкультурна комунікація на українських землях та просвітницька діяльність німецької громади

Важливою передумовою осмислення специфіки цивілізаційного розвитку Європи, осягнення її духовного спадку, морально-етичних і естетичних цінностей є відтворення багатовікового досвіду взаємодії європейських культур. Тісне сплетіння історичних шляхів українського й німецького етносів стало одним із найяскравіших прикладів мирного співіснування різних європейських народів на засадах толерантності та плідної співпраці в громадсько-культурній сфері. Не випадково саме Німеччина посіла «з великим відривом від інших країн, перше місце в ієрархії уподобань перепідготовки вчених Імператорського Новоросійського університету в 1865–1920 роках»⁷⁹. Звучання цієї думки, висловленої Д.П. Урсу, підсилюється розмаїттям фактологічних матеріалів з історії й інших університетів Наддніпрянської України, що успішно співпрацювали з найавторитетнішими європейськими науковими центрами: Берлінським, Гейдельберзьким, Геттінгенським, Ерлангенським, Лейпцизьким, Мюнхенським, Тюбінгенським та іншими університетами.

Відомості щодо перебування німців на теренах сучасної України сягають доби Київської Русі. Завдяки поширенню Магдебурзького права німецька присутність на українських землях посилилася за часів Галицько-Волинського князівства й Литовсько-Польської доби. Початок масової німецької колонізації Півдня України було покладено за правління Катерини ІІ, яка 1763 року видала маніфест, що забезпечував іноземним переселенцям низку пільг⁸⁰. Значна активізація німецької імміграції до Волинської губернії відбулася після селянської реформи 1861 року та придушення царським урядом Польського повстання 1863–1864 років. Згідно з офіційною статистикою наприкінці 80-х років ХІХ ст. на Волині проживало понад 90 тис. німецьких поселенців⁸¹.

Піклуючись про забезпечення своїх дітей якісною освітою рідною мовою, німецькі колоністи надавали великого значення заснуванню навчальних закладів. Зокрема, 1819 року було відкрито Костянтиноградське німецьке парафіяльне училище, 1825 — Полтавське, а в 1832 році, коштом місцевої лютеранської громади, — Кременчуцьке⁸². З 1848 року в містечку Коростишеві Радомисльського повіту Київської губернії діяла церковна школа Коростишевського євангелічно-лютеранського товариства, з 1852 року в Києві — церковна школа Київського євангелічно-лютеранського товариства, з 1858 року в колонії Доливі Радомисльського повіту Київської губернії — церковна школа Доливського євангелічно-лютеранського товариства⁸³.

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» від 1866 року священник П. Троцький, закликаючи православне духівництво наслідувати досвід організації лютеранських церковнопарафіяльних шкіл, наголошував: «Ще ми могли би повчитися в наших сусідів християн-лютеран тієї акуратності й чинності, які можна знайти в їхній кірсі при богослужіннях, і тій чистоті та благопристойності, що спостерігаються навіть на їхньому цвинтарі. Навчатися доброму, в кого б то не було, ніколи й нікому не соромно»⁸⁴.

Загалом за період із 1797 по 1885 роки при німецьких кірхах і колоніях Волинської губернії було відкрито 305 шкіл із 12 625 учнями, з них у Житомирському повіті — 70 шкіл із 2 949 учнями, у Новоград-Волинському — 64 школи з 2 273 учнями, в Острозькому — 8 шкіл із 359 учнями, у Заславському — 4 школи із 182 учнями, у Рівненському — 56 шкіл із 2 207 учнями, у Дубенському — 10 шкіл із 478 учнями, у Луцькому — 55 шкіл із 2 479 учнями, у Володимир-Волинському — 29 шкіл із 1408 учнями, у Ковельському — 5 шкіл із 152 учнями, в Овруцькому — 4 школи зі 138 учнями⁸⁵.

Станом на 1879 рік у Житомирському повіті Волинської губернії діяла 21 школа з 430 учнями, у Новоград-Волинському — 20 шкіл із

515 учнями, у Заславському — 4 школи зі 150 учнями, в Острозькому — 3 школи зі 115 учнями, в Овруцькому — 2 школи з 65 учнями, у Дубенському — 4 школи зі 110 учнями, у Рівненському — 34 школи з 1005 учнями, у Луцькому — 45 шкіл із 1590 учнями, у Володимир-Волинському — 11 шкіл із 475 учнями, у Ковельському — 2 школи зі 107 учнями⁸⁶.

1886 року в німецьких поселеннях на Волині вже нараховувалося 307 шкіл, а 1887 року — 310, з них 6 баптистських і 304 лютеранські⁸⁷.

Діяльність лютеранських шкіл виходила далеко за межі навчально-виховної сфери, цементуючи німецьку громаду на базі єдиних культурно-релігійних цінностей і суспільно-політичних традицій, згуртовуючи її в «особливу національність із сильним духом і могутнім характером»⁸⁸. Окрім свої прямих обов'язків кожен учитель (кістер) виконував функції помічника пастора з правом хрестити та ховати парафіян, керував богослужіннями, виголошував проповіді. У колоніях із невеликою кількістю населення, що не мало змоги забезпечити окремі навчальні приміщення, відкривалися школи грамоти при молитовних домах, де на громадських засадах учителювали кістери⁸⁹. На шкільних учителів покладалося завдання популяризації у німецьких колоніях прикладних знань у галузі землеробства, бджільництва, шовківництва, поширення нових сортів сільськогосподарських культур тощо. Так, пастор Рожищевської парафії на Волині Керн пильно стежив за тим, щоби вчительське господарство було зразковим. Тим часом земельні володіння німецьких колоній зростали стрімкими темпами, наприклад, у Пулинському маєтку Житомирського повіту німці придбали в поміщика Качковського близько 11 тис. десятин землі, а в Івановичському маєтку барона Штакельберга — до 3 тис. десятин; у Курненській волості Новоград-Волинського повіту колоністи володіли понад 10 тис. десятин землі⁹⁰.

У 1879 році губернатор Волинської губернії Ю.М. Подгорічани-Петрович порушив питання про становище шкіл у німецьких колоніях, що фактично перебували поза контролем міністерства народної освіти й повністю підпорядковувалися лютеранським пасторам, які на власний розсуд відкривали нові навчальні заклади, призначали та звільняли вчителів. Історія й географія в таких закладах викладалися за виданими в Берліні та Дрездені підручниками, що мали за мету «розвинути в юнацтві й патріотичне почуття, й національну самосвідомість»⁹¹.

На засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 5 вересня 1884 року було ухвалено, щоби в усіх лютеранських конфірмаційних школах російське читання й письмо були обов'язковими предметами, учителі цих шкіл неодмінно були політично й морально благонадійними російськими підданими, іноземні педагоги допускалися

до викладання лише тимчасово, не більше, ніж на півроку, навчання здійснювалося виключно за схваленими міністерством народної освіти підручниками, а фонди шкільних бібліотек склалися лише з дозволених цензурою книжок. Члени ради розкритикували організацію навчально-виховного процесу в Славутському євангелічно-лютеранському конфірмаційному двокласному училищі Волинської губернії через те, що російську мову, арифметику й не передбачену програмою алгебру в ньому викладав випускник Рівненського реального училища Герштейн — єврей за національністю та іудей за віросповіданням⁹².

Наприкінці 1880-х років керівництво Київського навчального округу рішуче виступило за підпорядкування шкіл у німецьких колоніях міністерству народної освіти з метою «злиття в майбутньому цього іноземного елемента з місцевим населенням». Справді, незалежні від урядових структур лютеранські школи суперечили офіційній русифікаторській політиці, оскільки навчальний процес у них здійснювався німецькою мовою за виданими в Німеччині підручниками, діловодство провадилось німецькою, їхнім учням не було відоме ім'я російського імператора, хоча вони добре знали імена імператора та рейхсканцлера Німецької імперії. Зрештою, відповідно до указу Урядуючого Сенату від 1887 року всі іновірські школи Південно-Західного краю Російської імперії із їхнім майном підпорядковувалися міністерству народної освіти. Відтак, підлягали закриттю всі навчальні заклади, засновані Санкт-Петербурзькою євангелічно-лютеранською консисторією без відповідного дозволу міністерства народної освіти. Так, 1892 року було закрито конфірмаційну школу Геймтальської лютеранської парафії у німецькій колонії Курганах Новоград-Волинського повіту⁹³.

Упродовж 1888 року під юрисдикцію міністерства народної освіти перейшли німецькі школи:

Київської губернії

– у містечку Коростишеві, колоніях Єленовка, Казіміровка, Філоновка, Романовка, Малиновка, Елевка, Раковичі, Вигода, Шнуровий Ліс, Папірня, Негребівка *Радомисльського повіту*;

– у колоніях Завалівка (Карнівка), Осикова, Паулінівська, Старицька *Київського повіту*;

Подільської губернії

– у селі Краснодол *Ямпільського повіту*;

– у містечку Немирів *Брацлавського повіту*;

Волинської губернії

– у колоніях Майдан (Червона Федорівка), Стара Олександрівка, Єрусалимка, Кам'янка, Людмиловка, Маріанівка, Радичі, Андрійов, Генрієтовка, Городище, Червонорічка, Топорище, Фасовська Рудня, Єле-

новка, Черняхів, Андріївка, Язвинка, Янівка, Пулини, Стара Буда, Кутузівка, Лодзянівка, Цветянка, Стрибеш, Прутовка, Константиновка, Вольваховка, Вязовець, Габровка, Юстинівка, Мартинівка, Поправка, Великі Садки, Солодири, Івановичі, Островки, Нейдорф, Каролінка, Бобрлицька Буда, Нейманівка, Антонівка, Юзефенталь, Нова Вікторівка, Гонорин, Стара Вікторівка, Маріяндорф, Оскарівка, Нейдорф, Березівка, Клярівська Янівка, Кремнянка, Сорочино, Анополь, Верендорф, Домбровка, Янівка, Зеленець-Вулька, Ставище, Шадур, Олександрія, Лисовська Буда, Холосне, Лиски, Роговка, Селянський Млинок, Федорівка, Торчин, Вишняковка-Олександрівка, Рутковська, Станіславівка, Сульжинівка, Тартачен, Фастинівка *Житомирського повіту*;

– у колоніях Корольов, Лісова, Горщик *Овруцького повіту*;

– у колоніях Анета, Гофманівка, Старі Непозначичи, Зегенсталь Боголюбівка, Березова Гать, Маковець, Наталіївка, Веровка (Володимирівка) Цвільська, Геральдівка, Дубровка, Столпецька, Уварівка, Покащев, Косяк, Здоровець, Новий Хмерин, Емільчинська Сергіївка, Ільяшівка, Стара Гута, Сербі, Маріанівка, Зіселевка, Мойсеевка, Маргаритовка, Сербівська слобода, Варварівка, Нова Вергиниця, Димитрівка *Новоград-Волинського повіту*⁹⁴.

На початку 1888 року міністерству народної освіти було підпорядковано училище для дітей німецьких колоністів, розташоване в містечку Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії. За пропозицією інспектора народних училищ зібрання дунаївецького товариства німецьких колоністів у березні 1890 року ухвалило: надати для училища двоповерховий кам'яний будинок із прилеглим до нього фруктовим садом; щорічно виділяти на утримання закладу 935 руб., із них на платню трьом учителям — по 300 руб., на письмове приладдя і книжки в подарунок учням — 15 руб., на придбання училищної бібліотеки — 20 руб.; забезпечувати власними силами опалення, освітлення й ремонт будівлі; надати кожному з учителів квартиру; для керівництва училищним господарством обирати двох попечителів на трьохрічний термін⁹⁵. У вересні цього ж року зібрання ухвалило рішення клопотати про перетворення закладу на сільське двокласне училище міністерства народної освіти, за умови, щоби в ньому здобували початкову освіту не лише хлопчики, а й дівчатка, як це відбувалося починаючи з 1834 року; викладання німецької мови було обов'язковим; дітей нелютеранського віросповідання приймали на навчання згідно з дозволом членів товариства; учителів призначали за рекомендацією колоністів. Проте в інструкції інспектору народних училищ від 1891 року попечитель Київського навчального округу наголосив, що в дунаївецькому училищі викладання німецької мови, як необов'язкового предмета, могло відбуватися лише в

позакласний час, а вчителі мали призначатися «навчальним відомством і до того ж з числа осіб російського походження...» Німецька громада доступними їй засобами чинила опір русифікаторській політиці, наприклад, члени господарського комітету при дунаївецькому училищі пруські піддані Ю. Крафт і Ф. Кінцле закуповували й поширювали серед учнів німецькі книжки, публічно виступали проти переведення навчального процесу виключно на російську мову, домагалися оформлення діловодства німецькою. 1896 року поліцейський наглядач містечка Дунаївців у офіційному зверненні до інспектора народних училищ першого району Подільської губернії зазначав, що місцеве товариство німецьких колоністів докладало всіх зусиль, аби «зберегти собі повну свободу стосовно училища».

Згідно зі звітом попечителя Київського навчального округу за 1890 рік викладачі німецьких шкіл погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою»⁹⁶. З метою вдосконалення знань німецьких учителів із російської мови та методики її викладання в 1892 й 1893 роках відбулися літні педагогічні курси при народних училищах Житомирського повіту: Барашевському, Горошковському, Пулинському, Ушомирському; Новоград-Волинського повіту: Андрєєвичському, Барановському, Емільчинському; Рівненського повіту: Межирічському, Підлужанському, Тучинському; Володимир-Волинського повіту: Вербському, Локачському. Упродовж 1898–1899 років курси були проведені в Житомирському, Рівненському, Володимир-Волинському й Ковельському повітах. Хоча найкращі випускники цих курсів не залишилися працювати на Волині, а перевелися до Одеського навчального округу, де вчителі «іновірських шкіл» отримували вищу платню, однак керівництво Київського навчального округу відзначило покращення викладання російської мови в навчальних закладах німецьких поселень Волинської губернії, що відбулося виключно за рахунок іноземних колоністів, без матеріальної підтримки з боку держави.

1891 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор звернувся до попечителя Київського навчального округу з ініціативою заснування особливої комісії для вирішення питання щодо подальшої долі шкіл у німецьких поселеннях Південно-Західного краю, наголосивши на його політичному значенні. У листі до міністра народної освіти він обґрунтував доцільність створення вказаної комісії необхідністю, «щоби школи в німецьких поселеннях краю слугували засобом зближення німецьких поселенців із корінним російським населенням, а не підтримували серед них племінну окремішність»⁹⁷. У травні, після схвалення цієї ідеї міністерством народної освіти, відбулося перше засідання комісії

за участю попечителя Київського навчального округу й інспекторів народних училищ.

Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 1892 року в євангелічно-лютеранських школах запроваджувалася обов'язкова молитва за імператора, текст якої мав висіти на видноті в кожній класній кімнаті⁹⁸. Водночас інспектори народних училищ Волинської губернії скаржилися на «надзвичайно вороже» ставлення німецької громади до всіх заходів, що вживалися задля русифікації лютеранських шкіл і «обрусіння» колоністів, які вважали російську мову непотрібною для німецької жінки, і непоодинокими були випадки, коли дівчатка припиняли відвідувати школи, в яких від них вимагалось вивчення російської⁹⁹.

1900 року жителям німецької колонії Судіхи Велико-Бучковської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії було видано дозвіл на відкриття однокласного міністерського училища з російською мовою викладання. Колоністи зголосилися надати училищу приміщення та щорічно виділяти на його утримання 390 рублів, з них 120 рублів — на платню вчителю «Закону Божого», 240 — основному вчителю (окрім забезпечення квартирою й опаленням), 30 — на облаштування бібліотеки¹⁰⁰.

У звіті за 1901 рік командувач військ Московського військового округу великий князь Сергій Олександрович указав на незадовільний рівень знань із російської мови німецьких колоністів, що перебували на військовій службі. Відповідно, міністерство народної освіти доручило попечителю Київського навчального округу посилити контроль за викладанням російської мови в школах німецьких колоній. Інспектори народних училищ на місцях отримали розпорядження перевірити, якою мірою «насаджуються в німецькому поселенні основи російської державності»¹⁰¹. 1903 року міністерство народної освіти надіслало до керівництва Київського навчального округу перелік заходів, що мали вживатися задля поглиблення викладання російської мови в навчальних закладах німецьких колоній. Йшлося передусім про сприяння їх перетворенню на однокласні та двокласні училища під юрисдикцією міністерства народної освіти; спонукання учителів німецького походження до вступу до педагогічних курсів та учительських семінарій; організацію короткострокових педагогічних курсів і з'їздів учителів; створення при училищах російських бібліотек і забезпечення їх методичними розробками з російської мови та наочними засобами; заохочення проросійської діяльності співробітників шкіл у німецьких поселеннях, незалежно від їхнього походження, за допомогою грошових премій, почесних відзнак і нагород; організацію екскурсій для учителів углиб Росії із метою

ознайомлення з її культурою і побутом, а також відрядження їх до місцевостей «корінної Росії» задля вдосконалення практичних мовних навичок; відкриття при училищах недільних шкіл, курсів, народних читань, народних бібліотек для навчання російської мови дорослого населення. Упродовж червня-серпня 1903 року на базі Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Володимир-Волинського й Луцького двокласних міських училищ діяли тимчасові педагогічні курси для вчителів «іновірських шкіл» Волинської губернії.

Загалом наприкінці XIX — на початку XX ст. у німецьких поселеннях Волинської губернії спостерігалось зменшення кількості шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти: 1890 року їх нараховувалося 358 (12 413 учнів), 1891 — 336 (12 035 учнів), 1892 — 334 (10 883 учня), 1893 — 328 (9 013 учня), 1894 — 326 (8 509 учнів), 1895 — 325 (8 527 учнів), 1896 — 324 (9 446 учнів), 1897 — 318 (11 045 учнів), 1898 — 306 (11 288 учнів), 1899 — 304 (11 356 учнів), 1900 — 296 (10 682 учня), 1901 — 295 (11 165 учнів). Упродовж 1892–1901 років 20 німецьких шкіл у Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Володимир-Волинському, Луцькому, Острозькому, Овруцькому повітах Волинської губернії було реорганізовано у двокласні та однокласні сільські училища. 1902 року громада Коростишівської німецької колонії Київської губернії ухвалила рішення про перетворення початкової німецької школи на однокласне училище міністерства народної освіти¹⁰².

У 1910 році директор народних училищ Волинської губернії підтримав клопотання жителів колоній Станіславівки, Родомля та Яновки Ковельського повіту щодо відкриття в Станіславівці німецької початкової школи. Колоністи взяли на себе зобов'язання виділяти щорічно на платню вчителю 120 рублів, на опалення — 30 рублів, а також надати вчителю в користування 5 моргів землі¹⁰³.

Соціальний і національний склад лютеранських шкіл був вельми строкатим. Наприклад, станом на 1904 рік у Київському реальному училищі Св. Катерини нараховувалося 212 дітей дворян і чиновників, 184 — міщан, купців другої гільдії і ремісників, 52 — іноземних підданих, 37 — селян, 19 — почесних громадян і купців першої гільдії, 8 — духівництва, 2 — козаків, у тому числі 226 православних, 152 римо-католики, 108 лютеран, 27 іудеїв та ін.¹⁰⁴ У жіночій гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві 1909 року навчалось 165 вихідців із родин дворянства та чиновництва, 196 — із сімей міщан, 26 — селян, 4 — духівництва та інш., з них 199 учениць були православними, 134 — лютеранами, 51 — римо-католиками, 34 — іудеями, 2 — старообрядцями та ін.¹⁰⁵ Загалом на початку XX ст. у цій гімназії здобували освіту учениці лютеранського, православного, римо-католицького, іудейського, баптист-

ського, англіканського, старообрядницького й караїмістського віросповідань¹⁰⁶.

Збереженню та розвитку духовного спадку, педагогічних традицій німецького народу була присвячена діяльність культурно-просвітницьких організацій, заснованих на українських землях упродовж ХІХ — початку ХХ ст. 1872 року зусиллями німецької громади створено Київське співоче товариство, основна мета якого полягала в забезпеченні його членів найзатребуванішими книжками, газетами, журналами, організації музичних і сімейних вечорів, хорового співу, ігор у карти, доміно, шахмати, кеглі та більярд¹⁰⁷. Повноправними членами товариства могли стати представники всіх станів і національностей. Керівництво його справами здійснювалося радою, обраною в складі голови, віце-голови, касирів і шістьох членів. Товариство мало власну кухню й буфет, в якому ціни на страви й напої визначалися радою. Під час зібрань були заборонені будь-які розмови й дискусії на політичну тематику. Музичні вечори й концерти влаштовувалися лише з дозволу поліції¹⁰⁸. З часом спектр діяльності цього культурно-просвітницького об'єднання розширився, і згідно з виданим 1907 року статутом воно вже мало назву «Київське німецьке товариство» та було спрямоване на збереження й розвиток німецької культури, надання допомоги нужденним німцям, підтримку недільних шкіл, організацію загальноосвітніх і професійних недільних та вечірніх курсів. Задля продуктивного проведення дозвілля й задоволення духовних запитів київських німців передбачалося влаштування концертів і драматичних вистав, музичних і літературних вечорів, науково-популярних читань, хорового співу, балів, маскарадів, раутів, жур-фіксів, сімейних сніданків, обідів і вечерь, дитячих свят і вистав, прогулянок і пікніків за містом, різноманітних ігор і спортивних змагань (їзда на велосипедах, катання на ковзанах, плавання, гребля тощо), а також створення спеціальних відділів гімнастики, фехтування, вольтижировки, боксу, бігу, стрільби та інш.¹⁰⁹ При товаристві діяла бібліотека, забезпечена виданнями російською, німецькою й іншими мовами, у приміщенні Київського комерційного зібрання по вулиці Хрещатик, і презентувалися аматорські німецькомовні спектаклі¹¹⁰.

У жовтні 1907 року в Києві засновано Південно-західне німецьке товариство, мета якого полягала в наданні підтримки в економічній і культурній сферах німцям, що проживали у Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Відповідно до статуту його діяльність була спрямована на створення кас взаємодопомоги, банків, сільськогосподарських установ тощо, а також відкриття нових і підтримку діючих навчальних закладів із німецькою мовою викладання; заснування стипендій, літніх колоній, дитячих садків, бібліотек, лікарень,

притулків та інших добродійних закладів; поширення друкованої літератури, пересувних бібліотек і курсів із різних галузей знань; організацію лекцій, концертів і театральних вистав, співочих і гімнастичних гуртків, з'їздів, екскурсій, сімейних вечорів і виставок¹¹¹. Одним із засновників цієї організації і першим головою її правління став відомий учений-санскритолог, професор Університету Св. Володимира (1886–1914) Ф.І. Кнауер¹¹². Товариство мало свої відділення навіть у невеликих населених пунктах, наприклад, с. Білі Вежи Чернігівської губернії¹¹³. Його членом мав право стати кожен німець за умови сплати щорічного членського внеску. Правління складалося з 11 осіб: голови, товариша голови, скарбничого, секретаря, семи членів, що обиралися загальним зібранням на три роки. Товариство розгорнуло масштабну культурно-просвітницьку діяльність у Києві, наприклад, 1909 року з дозволу попечителя Київського навчального округу та київського, подільського і волинського генерал-губернатора в залі Катерининського реального училища було організовано платні публічні лекції німецькою мовою професора І.А. Леціуса «Про римських імператорів», літератора К. Мейснера «Життя й діяльність Рембрандта», «Про нове облаштування німецького дому» та ін. Із початком Першої світової війни міністр внутрішніх справ М.О. Маклаков віддав розпорядження про закриття Південно-західного німецького товариства (вересень 1914 р.)¹¹⁴.

1907 року постало Дамське товариство допомоги бідним німцям-католикам м. Одеси «Марія Гільф». Його засновницями були дружина одеського міщанина М.В. Фогт, піддана Пруссії Р.Ф. Гіттерман, дружина одеського купця Є.Г. Банош, дружина відставного штабс-капітана А.А. Гергардт. Відповідно до статуту мета діяльності цієї організації полягала в покращенні матеріальних і духовних умов життя одеських німців-католиків. Товариство надавало грошову допомогу малозабезпеченим німецьким родинам, займалося працевлаштуванням німецького населення, опікувалося літніми й немічними людьми, інвалідами, сиротами, а також створювало навчальні заклади та бібліотеки, організувало лекції, концерти й театральні вистави¹¹⁵.

У 1908 році затверджено статuti Німецького дамського товариства в м. Харкові та Харківського німецького товариства¹¹⁶. Того ж року засновано Південноросійське німецьке товариство, правління якого перебувало в м. Одесі. Дійсними членами цієї організації могли стати німці, що мешкали в Бессарабській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, області Війська Донського й на Кавказі, а також в Одеському, Севастопольському, Керч-Єнікальському, Миколаївському градоначальствах¹¹⁷. Товариство отримало право відкривати школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, лікарні, гуртожитки,

притулки, організувати сімейні вечори, лекції, читання, вистави, концерти, екскурсії, розважальні заходи для дітей тощо. В Одесі було засновано жіноче комерційне училище Південноросійського німецького товариства, в якому викладалися Закон Божий, російська мова та словесність, німецька, французька й англійська мови, педагогіка, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія, товарознавство, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство, переважно торговельне і промислове, комерційна географія, чистописання, малювання, стенографія, машинопис, рукоділля, гімнастика, співи, танці¹¹⁸. До училища приймали всіх дівчат, незалежно від станового походження й віросповідання. Станом на 1914 рік у ньому навчалася 201 особа, з них 103 — лютерани, 49 — православні, 19 — католики, 30 — іудеї¹¹⁹.

У грудні 1914 року від імені міністра внутрішніх справ М.О. Маклакова губернаторам і градоначальникам було надіслано секретне розпорядження про закриття товариств, спрямованих на «об'єднання німецького елемента на ґрунті вузьконаціональних інтересів і навіть проведення німецьких національних тенденцій»¹²⁰. Відповідно, начальник жандармського управління м. Одеси охарактеризував німецькі організації (благодійні, просвітницькі, технічні тощо) як такі, що становили загрозу громадському спокою й безпеці держави.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. невід'ємною складовою культурно-освітнього поступу Наддніпрянської України стали німецькі художньо-естетичні цінності, що популяризувалися за посередництва театральнo-музичного мистецтва. Зокрема, 1873 року випускниця Лейпцизької консерваторії М. Ландеберг передала зібрані нею з концерту в м. Рівно 235 руб. 15 коп. на користь нужденних вихованців Рівненського реального училища¹²¹.

У 1887 році миколаївський військовий губернатор заборонив діяльність заснованого пруським підданним А. Ремлінгом у Миколаєві театру-фантому на підставі того, що останній не пускав за лаштунки представників поліції. Ба більше, Ремлінг потрапив під підозру у військовому шпигунстві поряд з іншими молодими людьми, що гуртувалися навколо віце-консула пана Фрішена, який здійснював хлібну торгівлю в Миколаєві¹²².

Німецька труппа під керівництвом румунського підданого Я. Спеваковського презентувала 1898 року в Дубно кілька дозволених цензурою спектаклів¹²³. Наступного року цей театральний колектив уклав контракт із власницею київського розважального закладу «Аркадія» О. Щербаквою щодо постановки з травня по вересень оперетково-драматичних спектаклів німецькою мовою¹²⁴.

За сприяння директора Харківської російської опери князя О.А. Церетелі 1900 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор надав дозвіл на гастрольні виступи в київському театрі Соловцова (19–20 листопада) німецької драматичної трупи за участю знаменитого віденського актора А. фон Зонненталя¹²⁵.

1899 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання адміністратора німецької трупи Я.Л. Готарда про гастролі в Києві¹²⁶, 1909 року — артисток німецько-єврейських колективів Б. Лернер та М.В. Жукової щодо спектаклів у Луцьку, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві й Умані¹²⁷ та ін. Того ж року німецько-єврейській трупі М.Л. Генфера не вдалось отримати дозвіл генерал-губернатора на постановку театральних вистав у Києві, незважаючи на її успішний досвід виступів на київській сцені впродовж 1907–1908 років. Водночас 1907 року творчому колективу Брайтмана було дозволено презентувати у м. Володимир-Волинському шість спектаклів німецькою мовою без використання «єврейського жаргону», за цієї ж умови генерал-губернатор санкціонував німецькомовні вистави артистки С.Л. Мішурат у Києві, німецько-єврейської трупи під керівництвом Сем-Адлера й Я.В. Співаковського — у київському «Шато де Фльор» та Білій Церкві, трупи Гузика — у Кременці, Ковелі, Дубно, Старокостянтиніві, трупи М.Л. Генфера — в Києві, Умані, Черкасах та ін.¹²⁸ У жовтні 1907 року генерал-губернатор підтримав клопотання антрепренера Малого театру в Києві О.М. Крамського про дозвіл на постановку в зимовому сезоні спектаклів французькою й німецькою мовами.

1908 року вийшла офіційна заборона на діяльність єврейсько-німецьких труп у Південно-Західному краї. У серпні київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця м. Холма антрепренера німецько-єврейської трупи Я.С. Гузика про постановку спектаклів у Київській губернії, а в лютому 1910 — прохання мешканця м. Бердичева М.-Г. Зака дозволити влаштувати німецько-єврейські вистави у власному будинку¹²⁹. Водночас жителю м. Умані антрепренеру Генферу 1908 року надали дозвіл на чотири спектаклі німецькою мовою «без уживання єврейського жаргону»¹³⁰. Генерал-губернатор також схвалив ініціативу щодо постановки у грудні в театрі Медведєва м. Києва благодійних спектаклів німецькою мовою на користь Товариства допомоги нужденним учням Київського реального училища Св. Катерини і жіночої гімназії при Київській євангелічно-лютеранській церкві.

1909 року при Євангелічно-лютеранській церкві в Києві відбувся концерт духовної музики, грошовий збір від якого було передано на вдосконалення церковного органа.

Очевидно, що постановки в Києві творів німецької драматургії були затребуваними і вважалися справою вельми прибутковою. Так, власник

типографії І.Д. Баран, що проживав по вул. Хрещатик, 7, прагнув покращити своє матеріальне становище за допомогою організації спектаклів німецькою мовою, утім він так і не зміг отримати відповідний дозвіл генерал-губернатора (1910)¹³¹.

1913 року подільський губернатор дозволив керівнику драматичної трупи Сабсаю зробити постановку в м. Балті мініатюр німецькою мовою і водночас доручив місцевому справнику «зовсім не допускати єврейського жаргону»¹³². Цього ж року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відхилив клопотання мешканця м. Звенигородки Мішурата про дозвіл на постановку німецьких п'єс та громадянина США артиста Сем-Адлера — на презентацію його трупю впродовж 1913 року в Південно-Західному краї спектаклів «німецько-єврейською мовою», хоча вистави цього колективу вже відбувалися в Києві 1907 і 1908 рр.

На початку ХХ ст. у контексті активізації українсько-німецьких культурно-освітніх взаємовпливів зросло значення закордонних наукових подорожей вітчизняних фахівців із різних галузей знань. Так, кандидати богослов'я П. Брянських і М. Подольський, які 1907 року закінчили повний курс навчання в Київській духовній академії, звернулися до ректора з клопотанням про виготовлення копій їхніх дипломів, необхідних для вступу до Берлінського університету¹³³.

Упродовж 1907–1908 навчального року доцент кафедри психології Київської духовної академії І.П. Четвериков удосконалював свою освіту в Мюнхенському університеті під керівництвом професора філософії, засновника Мюнхенського психологічного інституту Т. Ліппса. Київський учений відвідував лекції Т. Ліппса з психології і естетики, а також його практичні заняття, присвячені проблемі волі; слухав курс із теорії сприйняття і брав участь у семінарі одного з основоположників філософської антропології, професора М. Шелера; був присутній на лекціях із загальної антропології професора І. Ранке. «Завдяки працям частково Шелера, а насамперед Теодора Ліппса, — відзначав Четвериков, — сучасна психологія вступає на новий шлях, вона стає самостійною наукою зі своїм особливим змістом і зі своїми оригінальними методами»¹³⁴. Результатом здійсненої київським доцентом у Німеччині науково-пошукової роботи стала його стаття «Метод философии Фриза и его новой школы», опублікована в «Трудах Киевской Духовной Академии»¹³⁵.

Влітку 1909 року викладачі народних училищ Чернігівської губернії узяли участь у поїздки, організованій Товариством поширення технічних знань (м. Москва) із метою вивчення досвіду організації початкової освіти за кордоном. Особливу увагу було приділено постановці шкільної справи й рівню прикладних знань із сільського господарства в Німеччині та Австро-Угорщині. Екскурсанти відвідали музеї, картинні галереї,

архітектурні пам'ятки Берліна, Галле, Лейпцига, Дрездена, Відня. Під час перебування в Галле вони оглянули солеварні, вугільні копальні, а також музей, оранжереї, поля й виставку домашніх тварин поліпшених порід при сільськогосподарському інституті. У Берліні екскурсанти ознайомилися з методикою дошкільного виховання у зразковому дитячому садочку імені Фребеля-Песталоцці при жіночій учительській семінарії¹³⁶.

Високий рівень авторитету освітньої системи Німеччини серед вітчизняних викладачів засвідчує, зокрема, той факт, що лише впродовж 1912 року здійснити відрядження до Німеччини зголосилися: вчитель російської мови Олександрівської Київської гімназії М.І. Тростянський; викладач графічних мистецтв Житомирської другої гімназії В. Яньшинов та історії П. Кадилін; учитель математики Київської жіночої гімназії Святої княгині Ольги В. Барицький; учителька історії Київської жіночої гімназії О.К. Титаренко — Є.І. Денисова; викладач природничої історії Кременчуцького Олександрівського реального училища М.І. Фененко; вчитель історії Київської четвертої чоловічої гімназії І.В. Радзимовський; викладач фізики Полтавської приватної жіночої гімназії О.П. Вахніної — М. Мангубі; вчитель словесності, історії і педагогіки Сосницької жіночої гімназії І. Попов; викладач математики й фізики Балтської чоловічої гімназії Л. Поплавський; учитель німецької мови Глухівської гімназії Т. Піннекер; викладач природознавства Златопольської жіночої гімназії К. Коршун-Осмоловський; учителька німецької мови Конотопської чоловічої гімназії Е.Ф. Фальк; викладач російської мови Хорольського реального училища Є. Ткаченко-Петренко; вчитель фізики й математики Полтавської М.П. Павелко жіночої гімназії Д. Лісовський; викладач історії і географії Чернігівської жіночої гімназії В. Ярошевський; вчителька німецької мови Черкаської жіночої гімназії А.В. Самойловської — Є. Авраменко; викладач математики й фізики Кременчуцької Є.В. Бабериної жіночої гімназії Р. Курц; учителька російської мови Київської приватної жіночої гімназії О.Т. Дучинської — К.О. Козеренко та малювання О.І. Троїцька; викладач історії Смілянської жіночої гімназії А. Ріхтер; учителька історії і географії Полтавської приватної жіночої гімназії Н.О. Старицької — Н. Чурсіна; викладач німецької мови Городнянської гімназії Г. Петров; учителька історії і географії Ніжинської жіночої П.І. Кушакевич гімназії Є.М. Наголкіна; викладачка французької мови Черкаської жіночої гімназії О.В. Дубровська; вчителька історії Прилуцької жіночої гімназії Т.І. Федоренко — О. Матвеевська, викладач фізики й математики Вінницької міської гімназії В. Лорченко; вчитель німецької мови Стародубської гімназії О. Яневич та ін.

Українсько-німецький культурний обмін не перервався, незважаючи на загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни.

У серпні 1913 року група з 20 членів Німецького сільськогосподарського товариства здійснила екскурсію до Києва, Сміли Київської губернії і Карлівки Полтавської губернії¹³⁷. 1914 року до київських навчальних закладів надійшла інформація щодо проведення з травня по жовтень під патронатом короля Фрідріха Августа III Саксонського міжнародної виставки в Лейпцигу з нагоди 150-річного ювілею Королівської академії графічних мистецтв і друкарської справи. У рамках виставки було заплановано різноманітні конгреси, зібрання товариств, діячів науки й мистецтва, бібліотекарів, фотографів, стенографів, журналістів. Дамський комітет організував окремих відділ «Жінка в друкарській справі». Офіційно було заявлено, що мета виставки полягала в «мирному змаганні всіх культурних націй на ниві графічного мистецтва»¹³⁸.

Із початком Першої світової війни, відповідно до розпорядження Ради міністрів Російської імперії, із числа почесних членів Університету Св. Володимира були виключені професор Віденського університету, член-кореспондент Паризької і Римської медичних академій М. Бенедикт, професор Йенського університету Б. Дельбрюк, професор Лейпцизького університету К. Бругман, професор Бреславльського університету К. Флюгге, професор Берлінського університету Г. фон Шмоллер, професор Мюнхенського університету К. Гебель, професор Страсбурзького університету О. Шмідеберг, професор Берлінського університету і член Королівської Пруської АН С. Швенденер¹³⁹. Німецьких підданих також виключили з переліку дійсних і почесних членів Історико-філологічного товариства Нестора-літописця при Київському університеті та Київського психіатричного товариства. Водночас Товариство Київських лікарів надало ректорові університету інформацію про те, що до числа його почесних членів належали професор терапевтичної клініки в Лейпцигу Ф. Гоффман і професор хірургії у Геттінгені Ф. Кеніг¹⁴⁰.

Отже, завдяки поживленню німецької імміграції упродовж другої половини XIX — початку XX ст. Волинь набула значення не лише географічного, а й культурно-цивілізаційного містка на теренах Центрально-Східної Європи. Аналіз конкретно-історичного матеріалу щодо культурно-освітньої діяльності німецької громади на українських землях дозволяє спростувати тезу щодо її етноконфесійної замкнутості. Відповідний рівень толерантності й віротерпимості німців засвідчує різнобарвний національний склад заснованих ними навчальних закладів, в яких здобували освіту не лише протестанти, православні, католики, а й іудеї та караїмісти. У Волинській губернії, де більшість німецького населення становили лютерани, побудовані ними школи зосереджувалися передусім у Житомирському, Рівненському, Новоград-Волинському, Луцькому, Володимир-Волинському й Овруцькому повітах. Створені

німецькими колоністами на теренах Наддніпрянської України навчальні заклади, що ґрунтувалися на засадах самоврядування й були спрямовані на збереження національних традицій і прищеплення молодому поколінню патріотичних ідей, різко дисонували із засадами самодержавства та офіційною русифікаторською політикою царського уряду, що й зумовило їх реорганізацію та підпорядкування міністерству народної освіти наприкінці 80-х років ХІХ ст. Важливу роль у духовному житті України відігравали німецькі громадські організації і мистецькі колективи, що сприяли культурному взаємозбагаченню наших народів.

Проблеми адаптації етнічних громад до соціокультурного середовища Російської імперії, комунікації із державними органами влади, інкорпорації до адміністративного імперського устрою, розвитку міжетнічних зв'язків є ключовими у процесі осмислення специфіки історичного досвіду України як унікального простору взаємодії різних культурних феноменів. Аналіз фактологічного матеріалу з історії культурно-освітньої діяльності етнічних громад на українських землях становить інтерес із погляду осмислення складних етноісторичних процесів не лише в регіональному, а і всесвітньо-історичному контексті, з огляду на історико-філософську проблему збереження культурно-релігійних традицій, розвитку міжетнічних взаємовпливів і процесів уніфікації на тлі національної політики держави.

Загалом дослідження проблем етнокультурного розвитку Наддніпрянської України сприяють поглибленню науково-теоретичного осягнення процесів взаємодії різнорідних культурно-цивілізаційних феноменів у межах полінаціональних держав, впливу офіційного внутрішньополітичного курсу на трансформацію правового становища й духовного життя етнічних спільнот, співвідношення процесів асиміляції і збереження самотутніх історико-культурних традицій.

---

¹ Див., напр.: Ісаєвич Я.Д. Юрій з Дрогобича. (Культурні зв'язки України з Заходом і Сходом у ХV ст.). *Український історичний журнал*. 1960. № 4. С. 80–87; Наливайко Д. «Я русин, гордий цим...» Українці в західноєвропейських університетах ХV–ХVІІ століть. *Наука і суспільство*. 1970. № 3. С. 37–40; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи ХІV–ХVІІІ століть. *Жовтень*. 1982. № 3. С. 89–101; Історія української культури: У 5 т. Київ, 2003. Т. 3.

² Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы. *Русская старина*. 1907. № 8 (Т. 131). С. 376.

³ Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Санкт-Петербург, 1866. Т. 1. С. 260.

⁴ Державний архів Російської Федерації, ф. 109, оп. 4, спр. 22, арк. 1–4.

⁵ Державний архів міста Києва (далі — ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 1336, арк. 4.

- ⁶ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 1341, арк. 1–2(зв.).
- ⁷ ДАК, ф. 16, оп. 297, спр. 133, арк. 7.
- ⁸ Протоколы заседаний Совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря. *Университетские известия*. 1862. № 11–12. С. 52.
- ⁹ Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова. *Университетские известия*. 1861. № 2 (октябрь). С. 7.
- ¹⁰ Кесслер К.Ф. Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге. *Университетские известия*. 1861. № 1. С. 140.
- ¹¹ Фон-Гюббенет Х.Я. Отчёт о Карлсбадском съезде немецких естествоиспытателей и врачей с 19 по 26 сентября 1862 г., по хирургическому и офтальмологическому отделению. *Университетские известия*. 1863. № 2. С. 48–49.
- ¹² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 81, арк. 1–15.
- ¹³ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1865–66 уч.г. *Университетские известия*. 1866. № 9. С. 14.
- ¹⁴ Шимановский Ю.К. Оперативная хирургия. Київ, 1864. Т. 1; 1865. Т. 2; Спб., 1869. Т. 3.
- ¹⁵ ДАК, ф. 16, оп. 308, спр. 222, арк. 1–17.
- ¹⁶ Отчёт о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге (Профессора Алексева). *Университетские известия*. 1870. № 6. С. 3.
- ¹⁷ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 127, арк. 200.
- ¹⁸ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. *Университетские известия*. 1862. № 9. С. 48.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 707, оп. 18, спр. 482, арк. 6–6(зв.).
- ²⁰ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года. *Университетские известия*. 1871. № 6. С. 17–18.
- ²¹ Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. Львів, 2001. С. 105.
- ²² Драгоманов М. Автобіографія. Київ, 1917. С. 29–30.
- ²³ Там само. С. 35.
- ²⁴ Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. *Университетские известия*. 1874. № 2. С. 57.
- ²⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ, ф. 66, од. зб. 376, арк. 1–2).
- ²⁶ ІР НБУВ, ф. 3, од. зб. 49102, арк. 1.
- ²⁷ Іконников Володимир. Історичні портрети. Упор., вступ.ст. В. Ульяновський. Київ, 2004. С. 45–46.
- ²⁸ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. *Университетские известия*. 1873. № 2. С. 23.
- ²⁹ ДАК, ф. 16, оп. 312, спр. 175, арк. 1–3(зв.).
- ³⁰ Фортинский Ф. Из Геттингена. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1875. № 10. С. 78.
- ³¹ Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1876. Т. 18. С. 182–183.
- ³² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 45, оп. 19, спр. 698, арк. 3.
- ³³ Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь 1876 г.) заграничной командировки. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1877. Т. 22. С. 162.
- ³⁴ ДАК, ф. 16, оп. 319, спр. 24, арк. 2(зв.).

- ³⁵ ЦДАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 110, арк. 11.
- ³⁶ Антонович В. Твори. Київ, 1932. Т. 1. С. LIV.
- ³⁷ Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова. Україна. Київ, 1926. Кн. 4. С. 132.
- ³⁸ Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Київ, 1997. С. 26.
- ³⁹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1997. Т. 1. С. 291.
- ⁴⁰ ЦДАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 118, арк. 5.
- ⁴¹ ДАК, ф. 16, оп. 333, спр. 139, арк. 8.
- ⁴² Отчёт о заграничной командировке приват-доцента Университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1898. № 11. С. 19.
- ⁴³ Два года за границею Магистра Тарасова. *Университетские известия*. 1879. № 1. С. 39.
- ⁴⁴ Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью. *Университетские известия*. 1895. № 2. С. 3.
- ⁴⁵ Там само. С. 6.
- ⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2790, арк. 1.
- ⁴⁷ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2740, арк. 1.
- ⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2765, арк. 1.
- ⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2766, арк. 1.
- ⁵⁰ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2764, арк. 1–1(зв.).
- ⁵¹ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2714, арк. 1–4.
- ⁵² ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2798, арк. 1.
- ⁵³ ІР НБУВ, ф. 8, од. зб. 2725, арк. 1; од. зб. 2763, арк. 1; од. зб. 2767, арк. 1; од. зб. 2714, арк. 1–4; од. зб. 2768, арк. 1; од. зб. 2798, арк. 1; од. зб. 2810, арк. 1; од. зб. 2739, арк. 1; од. зб. 2738, арк. 1.
- ⁵⁴ Мечников И. Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1871. Т. 7. С. 177–178.
- ⁵⁵ Записки Новороссийского университета. 1871. Т. 7. С. 50–51.
- ⁵⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 698, арк. 51–51(зв.).
- ⁵⁷ Мечников И.И. Отчёт о заграничной командировке в 1879–1880 г. *Записки Императорского Новороссийского Университета*. 1880. Т. 31. С. 292.
- ⁵⁸ Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. Москва, 1946. С. 86.
- ⁵⁹ ЦДАК України, ф. 2129, оп. 1, спр. 40, арк. 8.
- ⁶⁰ ЦДАК України, ф. 2129, оп. 1, спр. 74, 79, 118, 123.
- ⁶¹ ЦДАК України, ф. 2129, оп. 1, спр. 50, арк. 1.
- ⁶² ЦДАК України, ф. 2129, оп. 1, спр. 118, арк. 20–20(зв.).
- ⁶³ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 5929, арк. 17(зв.).
- ⁶⁴ Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке). *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1909. Кн. 4. С. 2.
- ⁶⁵ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 383, арк. 1; спр. 182, арк. 34.
- ⁶⁶ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 214, арк. 3.
- ⁶⁷ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 217, арк. 2.
- ⁶⁸ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 223, арк. 5; спр. 235, арк. 2(зв.)–3.
- ⁶⁹ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 227, арк. 3; спр. 228, арк. 3.
- ⁷⁰ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 235, арк. 2.

- ⁷¹ ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 243, арк. 6.
- ⁷² ДАК, ф. 16, оп. 340, спр. 171, арк. 2.
- ⁷³ Пшеборский А.П. Отчёт о заграничной командировке. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1906. Кн. 1. С. 27.
- ⁷⁴ Анцыферов А. Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. *Записки Императорского Харьковского университета (1906)*. 1907. Кн. 3–4. С. 114.
- ⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 2019, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
- ⁷⁶ Ирмер Г.Ю. Отчёт о командировке в Германию. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1907. Кн. 1. С. 35.
- ⁷⁷ Там само. С. 50.
- ⁷⁸ Жилин А.А. Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты. *Университетские известия*. 1908. № 1. С. 3.
- ⁷⁹ Урсу Д.П. Одесса в европейском научном и культурном пространстве (ХІХ–ХХ вв): Документальные очерки. Одесса: Апрель, 2014. С. 34.
- ⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 16. С. 313–316.
- ⁸¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-б, арк. 606(зв.)–607.
- ⁸² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 477, арк. 9(зв.).
- ⁸³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 28, спр. 2, арк. 227–228.
- ⁸⁴ Киевские епархиальные ведомости. 1866. № 2 (16 января). С. 74.
- ⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 12.
- ⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225, спр. 79, арк. 6.
- ⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-б, арк. 19; ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 281–281(зв.).
- ⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 111.
- ⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 150-б, арк. 197.
- ⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 119(зв.).
- ⁹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 108(зв.).
- ⁹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 238, арк. 34-34(зв.); ф. 707, оп. 207, спр. 154б, арк. 4.
- ⁹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 690, спр. 31, арк. 1, 7.
- ⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-а, арк. 1–200.
- ⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 89, арк. 2–2(зв.).
- ⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 161, арк. 4(зв.).
- ⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 4, арк. 7(зв.).
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 68, арк. 74–76.
- ⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 207, спр. 154-а, арк. 202; оп. 296, спр. 55, арк. 3.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 37, арк. 1.
- ¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 161, арк. 3.
- ¹⁰² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 59, арк. 9.
- ¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 126-б, арк. 30–32.
- ¹⁰⁴ ДАК, ф. 210, оп. 1, спр. 616-а, арк. 1–2.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 294, спр. 80, арк. 72–72(зв.), 92.
- ¹⁰⁶ ДАК, ф. 104, оп. 1, спр. 424, арк. 4–12; спр. 419, арк. 1–166.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 130, арк. 2–11.
- ¹⁰⁸ Устав Киевского певческого общества. Київ: Тип. Г.Л. Фронцкевича, 1897. С. 1.
- ¹⁰⁹ Устав Киевского немецкого общества (бывш. Киевское певческое общество). Київ: Тип. С.В. Кульженко, 1907. С. 2–4.
- ¹¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 2, арк. 48, 70–70(зв.).

- ¹¹¹ Устав Юго-Западного Немецкого Общества. Київ: Тип. С.В. Кульженко, 1907. С. 3–4.
- ¹¹² Державний архів Київської області, ф. 10, оп. 1, спр. 33, арк. 8, 25.
- ¹¹³ ЦДАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1481, арк. 13.
- ¹¹⁴ ЦДАК України, ф. 442, оп. 864, спр. 240, арк. 326
- ¹¹⁵ Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы «Мария Гильф». Одесса: Тип. Л. Нитче, 1907. С. 1–4.
- ¹¹⁶ ЦДАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 2411, арк. 57(зв.).
- ¹¹⁷ Устав Южно-Русского Немецкого Общества. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1908. С. 3.
- ¹¹⁸ Устав женского коммерческого училища Южно-Русского Немецкого Общества. Одесса: Тип. Л. Нитче. С. 2–3.
- ¹¹⁹ ЦДАК України, ф. 385, оп. 2, спр. 53, арк. 11–19.
- ¹²⁰ ЦДАК України, ф. 385, оп. 2, спр. 53, арк. 45.
- ¹²¹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5686, арк. 26, 29–29(зв.).
- ¹²² ЦДАК України, ф. 356, оп. 1, спр. 317, арк. 1.
- ¹²³ ЦДАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 100, арк. 1.
- ¹²⁴ ЦДАК України, ф. 442, оп. 629, спр. 169, арк. 1.
- ¹²⁵ ЦДАК України, ф. 442, оп. 850, спр. 289, арк. 1–2(зв.).
- ¹²⁶ ЦДАК України, ф. 442, оп. 629, спр. 9, арк. 14–15.
- ¹²⁷ ЦДАК України, ф. 442, оп. 859, спр. 2, арк. 1–2.
- ¹²⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 857, спр. 2, арк. 3–8(зв.), 45, 52.
- ¹²⁹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 2, арк. 2–3(зв.).
- ¹³⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 2, арк. 36.
- ¹³¹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 860, спр. 2, арк. 8–9(зв.).
- ¹³² ЦДАК України, ф. 442, оп. 863, спр. 2, арк. 4.
- ¹³³ ЦДАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3038, арк. 2–3.
- ¹³⁴ ЦДАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3118, арк. 5–5(зв.).
- ¹³⁵ Четвериков И.П. Метод философии Фриза и его новой школы. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1908. № 2. С. 224–236; № 3. С. 422–462; № 4. С. 553–565.
- ¹³⁶ ЦДАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 171, арк. 37(зв.).
- ¹³⁷ ЦДАК України, ф. 287, оп. 1, спр. 23, арк. 103–104(зв.); ф. 442, оп. 666, спр. 4, арк. 200–201.
- ¹³⁸ ДАК, ф. 81, оп. 1, спр. 875, арк. 83–84(зв.).
- ¹³⁹ ДАК, ф. 16, оп. 354, спр. 101, арк. 7–7(зв.).
- ¹⁴⁰ ДАК, ф. 16, оп. 354, спр. 101, арк. 15.

1.6. Україна та Німеччина: діалог культур (XIX — початок XX ст.)

У рамках комплексної проблеми українсько-німецьких відносин вагомого значення набуває всебічне й об'єктивне висвітлення змісту й характеру взаємодії культур двох народів, аналіз різноманітних форм контактів, зокрема в галузі літератури, музики, образотворчого мистецтва, що стали органічною частиною поступу української і німецької національних культур і збагатили європейський культурно-історичний процес.

Важливу роль у контексті зазначеної проблеми відіграють зв'язки українського й німецького народів у сфері літератури, процес взаємного ознайомлення із зразками художнього слова, публіцистики, фольклору, їхньої інтерпретації, перекладання й осмислення.

XIX ст. знаменує собою початок поглибленого ознайомлення німецьких письменників із українською літературою. І першоджерелом стала героїчна історія українського народу, його багатий фольклор. Саме на історичному ґрунті виникає інтерес німецьких дослідників до української тематики, яка була достатньо поширеною в європейських літературах XVIII–XIX ст. Зацікавлення українською літературою зростало з появою визначних художніх творів.

На початку XIX ст. українська література синтезувала в собі здобутки народної словесності, прислів'їв, приказок, духовно-релігійної лірики тощо. Початком нового етапу розвитку української словесності став вихід у світ 1798 р. перших трьох частин поеми І. Котляревського «Енеїда». Вона розпочинає період «нової української літератури». «Енеїда» стала першим друкованим твором, написаним протонародною українською мовою, яка мала живе джерело саморозвитку. І. Котляревський у поемі відображає, переважно в плані гумористичному, різні сторони життя українців у широкому контексті історії, звичаїв, традицій і національного побуту. Цей твір приніс авторові великий успіх. 1821 р. його обрано почесним членом петербурзького «Вільного товариства аматорів російської словесності»¹.

У першій половині XIX ст. у працях німецьких дослідників почали з'являтися перші згадки про І. Котляревського як письменника, про його твори. Німецький мандрівник і письменник Й.Г. Коль, який 1838 р. подорожував півднем Російської імперії і на основі своїх вражень і записів видав 1841 р. книгу «Подорож до Південної Росії», зазначав, що «одним із найвдалиших і найоригінальніших нових творів малоросійської літератури є «Енеїда» Котляревського». Й.Г. Коль у своїй книзі подав багато відомостей про природні умови, економіку, історію та культуру України.

Велику увагу він приділив опису окремих регіонів України, навів дані про Харків, Кременчук, Миколаїв, Одесу, Білгород, Ялту, Сімферополь та інші міста, їх адміністративні, навчальні, торговельні заклади, церкви. Розповідаючи про Полтаву, батьківщину І. Котляревського, німецький дослідник згадував також про Полтавську битву (1709), її значення в історії Росії, України і Європи².

Про творчість І. Котляревського і її роль у історії українського письменства йдеться і в працях Г. Адама. Німецький дослідник і перекладач, який був знайомий з О. Кобилянською й О. Маковеєм, став автором низки статей про українську літературу, в яких інформував європейську громадськість про кращих її представників, зокрема І. Котляревського. Німецький критик називав автора «Енеїди» будителем національної свідомості рідного народу. Він дав високу оцінку твору українського поета. Г. Адам виявив особливе зацікавлення мовою «Енеїди», вказував на її народність, багатство, різноманітність. Він також писав про І. Котляревського як про драматурга, автора перших українських п'єс — «Наталка Полтавка» (1838) та «Москаль-чарівник» (1841), що ставилися в Полтавському театрі й поклали початок новій українській драматургії.

Із статтями про І. Котляревського в німецькій пресі виступали й українські письменники. 1898 р. у журналі “Die Gesellschaft” («Товариство»), що виходив у Лейпцигу, була опублікована розвідка О. Маковея «До питання про дослідження української літератури», в якій він дав позитивну характеристику його творам, зокрема «Енеїди». Саме творчість І. Котляревського стала добрим прикладом для багатьох українських письменників: І. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та ін.

Велике значення для поступу літератури перших десятиліть XIX ст. мала наукова фольклористична діяльність. Окремі зразки української народнопісенної творчості були перекладені німецькою мовою та видані 1829 р. у збірці “Ruthenische Volkslieder” В. Поля. Українська пісня завжди справляла глибоке враження на мандрівників, знавців цієї справи. Так, німецький письменник, перекладач Ф. Боденштедт, який подорожував у 1840–1845 рр. Російською імперією, видав 1845 р. у Штуттгарті в німецькомовному перекладі збірку українських народних пісень під назвою «Поетична Україна». У вступі до неї він зазначав, що його завданням було ознайомити своїх співвітчизників з історією України, розкрити поетичне народне багатство. До «Поетичної України» включено понад сорок фольклорних творів. Серед них — «Стоїть явір над водою» Г. Сковороди, «Віють вітри, віють буйні» І. Котляревського та ін. пісні й думи. Більшість із них і досі вважаються найкращими зразками українського пісенного фольклору. «Поетична Україна» була позитивно сприйнята німецькими вченими й літературними критиками. Вони зазначали,

що Боденштедтові вдалося вірно відтворити українські народні пісні в усій їхній простоті, метричній своєрідності. Збірка відкривала німецькому читачеві шлях до пізнання української народної культури.

Для долі українського письменства та забезпечення його розвитку мали значення авторитетні наукові узагальнюючі праці, що з'являлися того часу. Серед них — «История славянских литератур» російських учених О. Пипіна та В. Спасовича (1879), один із розділів якої був присвячений українській літературі, «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» М. Петрова (1884). Німецькою мовою «История славянских литератур» вийшла 1880 р. у Лейпцигу. 1891 у Берліні з'явилася двохтомна «Загальна історія літератури» німецького літературознавця і критика Г. Карпелеса. Деякі відомості про українське письменство містяться в «Історії світової літератури» німецького літературознавця Ю. Гарта, що у двох томах вийшла впродовж 1893–1896 рр. у Берліні. Поряд із ознайомленням німців з українською народною творчістю зростало їхнє зацікавлення творчим доробком окремих вітчизняних письменників.

Упродовж XIX ст. набуло розвитку розуміння Т. Шевченка як поета світового рівня, з'являлися нові переклади в літературах російській, польській, а також німецькій. Німці зацікавилися творчістю Т. Шевченка ще у 40-ві роки XIX ст. Спочатку на сторінках німецьких часописів з'являлися коротенькі замітки про вихід у світ його творів, пізніше почали друкуватися переклади окремих, переважно ліричних, поезій поета, статті про нього. Так наприклад, 1843 р. у «Щорічнику слов'янських літератур, мистецтва і науки», що виходив у Лейпцигу, була опублікована замітка Я.-П. Йордана щодо поеми «Гайдамаки». У «Науковому додатку до Лейпцизької газети» від 10 червня 1860 р. з'явилася стаття «Російський митець», яка містила автобіографію Т. Шевченка в німецькомовному перекладі та вступне слово Г.-Л. Цунка. Він є також автором статті про Т. Шевченка «Життя російського поета», що побачила світ 1862 р. у лейпцизькому журналі «Альтанка»³.

Перешкоди, що чинив російський уряд розвитку української національної культури, змушували її діячів використовувати видавничі можливості на німецьких теренах. 1859 р. у Лейпцигу вийшло нелегальне видання «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», де було вміщено політично гострі Шевченкові твори «Кавказ», «Холодний Яр», «Як умру, то поховайте», «За думою дума», «І мертвим, і живим, і ненародженим»⁴. Так, в останньому, кидаючи погляд і в минуле, і в сучасність, Т. Шевченко з боєм констатує роз'єднаність із рідним народом української культурної і політичної еліти, якій і адресоване послання.

Важливе значення для глибшого засвоєння творчості Т. Шевченка в німецькій літературі мала праця австрійського поета, перекладача Й.-Г. Обріста, «Тарас Григорович Шевченко — український поет», що вийшла німецькою мовою 1870 р. у Чернівцях. У ній вміщено біографічний нарис про Т. Шевченка та переклади низки його поезій. Автор зазначав: «переклади свої я вирішив відкрити нарисом про життя Шевченка, щоб звернути увагу німецьких перекладачів на його своєрідну, справді національну поезію, яка за межами батьківщини поета маловідома або й зовсім невідома...» Далі він писав, що коли б цією працею йому вдалося зацікавити лише одного або кілька істориків літератури чи перекладачів, то цим була би зроблена велика послуга як німецькій, так і українській літературі, і самобутній поетичний талант Шевченка знайшов би заслужене визнання⁵. З виходом у світ праці Й. Обріста німецький читач дістав можливість ознайомитися з творами великого українського поета й оцінити велич його художнього генія. Й. Обріст декілька років працював учителем Чернівецької греко-католицької вищої реальної школи і був знайомий з українськими письменниками, зокрема з С. Воробкевичем, Л. Кириловичем, С. Мартиновичем. Він визначив фольклорні джерела творчості Т. Шевченка, високо оцінив її соціальні мотиви. «Шевченкова муза багато в чому подібна до музи нашого прославленого Бюргера. Як поезію останнього не можна належно зрозуміти, не знаючи характеру німецької народної пісні, не збагнувши її внутрішньої сили, так само не можна проникнути і в поезію Шевченка, не знаючи української народної пісні...», — писав Й. Обріст⁶. Німецький дослідник високо оцінював твори геніального поета за те, що він, збагатившись надбаннями передової суспільної думки, зумів висловити у своїй творчості інтереси і прагнення народу. Й. Обрістові належать переклади ліро-епічних творів Т. Шевченка «Гайдамаки», «Гамалія», «Тарасова ніч», де основним історичним матеріалом стають, звичайно, події Козацької доби, у літературній інтерпретації яких представлено національний характер. Слід зауважити, що в перекладача виникали й певні труднощі. Справа в тому, що Т. Шевченко і в ліричній, і полемічній частинах цих творів, користуючись народними формами мови (прислів'я, сентенції і т.д.), надає їм нового іронічного осмислення. І цей суб'єктивний елемент, внесений у прості формули народного афоризму, дуже тяжко передати засобами чужої мови. Й. Обріст зокрема зазначав: «Переклад «Гамалії» був справою дуже важкою через її метричну будову. За винятком кількох місць, майже кожна частина цього твору написана іншим віршовим розміром»⁷. Він переклав також поезії Т. Шевченка «Іван Підкова», «Лілея», «Русалка», «Утоплена» та ін.⁸ Незважаючи на те, що переклади Й. Обріста мали чимало недоліків інтерпретаційного характеру, вони справили суттєвий

вплив на подальше вивчення художньої спадщини поета німецьким письменством. Й.-Г.Обріст, як зазначають у своїй статті М. Зимомря й І. Зимомря, «підготував у 70–90-х рр. ХІХ ст. плідний ґрунт для глибшого сприйняття ідейно-тематичних аспектів Шевченкового художнього письма, його національної специфіки, історичної та естетичної колористики»⁹.

Після Й. Обріста з'явилися переклади з Т. Шевченка К. Климковича, П. Скобельського, О. Гриця та ін. українських авторів. Так, К. Климкович переклав з української мови німецькою низку ліричних віршів, написаних Т. Шевченком у засланні, а також основні історичні твори українського поета «Гайдамаки», «Гамалія» тощо. Перекладацька майстерність дозволяє К. Климковичу надзвичайно точно зберегти ритміку оригіналу, і це при глибокій і образній передачі змісту твору підсилює враження від перекладу. Частина перекладів К. Климковича не була опублікована. Серед них: «Закувала зозуленька», «Зацвіла в долині червона калина», «Ой чого ти почорніло», «Не женися на багатій», «Самому чудно. А де ж дітись», «По вулиці вітер віє», «І небо невмите і заспані хвили»¹⁰. Вони зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України у фонді І. Франка. П. Скобельський у 1872–1874 рр. переклав німецькою мовою близько двадцяти віршів Т. Шевченка, але надруковано лише два (вже після смерті перекладача) «І широку долину» та уривок із поеми «Гайдамаки». У німецькому журналі “Ukrainische Nachrichten” були опубліковані переклади О. Гриця. Він прекрасно володів німецькою літературною мовою, особливу увагу приділяв змістові поезій Т. Шевченка, намагаючись донести до німецького читача революційні ідеї, втілені в них, відтворити настрої і мелодійне звучання його лірики. У своїх перекладах він вміло передає глибоко народну й надзвичайно поетичну мову Т. Шевченка.

Розвиткові українсько-німецьких літературних зв'язків у ХІХ ст. сприяв австрійський письменник, критик і публіцист К.Е. Француз. Він народився в Україні, закінчив Чернівецьку німецьку гімназію, від 1867 р. навчався у Віденському університеті. У Чернівцях зблизився з Й. Обрістом та українським поетом С. Воробкевичем. Це знайомство пробудило глибоку зацікавленість К. Францоza культурою українського народу, його легендами та піснями. Подорожуючи Україною, ознайомився з особливостями української народної поезії. Він зробив низку перекладів прикарпатських народних пісень німецькою мовою, що були опубліковані на сторінках німецьких періодичних видань. Серед них «Ой на горі ялина зелена», «Щоденно він до лісу ходить», «Полюбила миленького», «Ой куди ж його забрали, та бідного Василя», «Ой піду я до Відня» тощо.

За прикладом Й. Обріста К. Француз вивчав життя і творчість Т. Шевченка, захоплювався його багатогранним талантом, віддаючи йому

належне як загальнослов'янському генію. Велике значення мала його діяльність щодо ознайомлення німецького читача з творчістю Т. Шевченка. У збірці нарисів «Від Дону до Дунаю», виданій 1878 р. німецькою мовою, К. Француз опублікував статтю «Українці та їх співець», в якій особливу увагу приділено українському Кобзареві. Автор показав глибоко національний характер Шевченкових віршів, їхній органічний зв'язок із народною творчістю¹¹. Т. Шевченко, який виріс на ґрунті національної фольклорної традиції, постійно звертався до численних пісень, легенд, дум. Він володів різними літературними жанрами — балада, романс, ода, сатира, віршова новела, памфлет тощо. В іншому нарисі «Тарас Шевченко» К. Француз передав зміст «Долі», «Не додому вночі йдучи», «Тарасової ночі» тощо. Детально проаналізував поеми «Утоплена», «Лілея», «Гайдамаки». У нарисах письменник розповідає також про творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, Л. Глібова та ін., що вказує на обізнаність К. Францова з українською літературою¹².

К. Француз спробував класифікувати Шевченкову художню спадщину за тематикою і жанровими особливостями. Він зазначав, що коли заглибитись у двотомник творів Кобзаря, то його творчість можна поділити на чотири групи: політична лірика, безтенденційні ідилічні пісні про природу й кохання, соціальні жанрові картини й нарешті історичні балади та епічні твори¹³. Найвище серед інших він оцінював поему «Гайдамаки», найоб'ємніший поетичний твір Т. Шевченка, присвячений історичному минулому. Окремою книгою поему було видано 1841 р. Вона сприймається як глибоко народний твір, і ця народність виявляється не тільки у змалюванні народу, його дум і почуттів, але значною мірою також у народності форми, у використанні мовних скарбів народу. З великим захопленням К. Француз розповідав про поеми Т. Шевченка «Кавказ», «Єретик», «Сон», «Холодний яр», «І мертвим, і живим», «До Основ'яненка», про лірику Кобзаря¹⁴.

У своїй творчій діяльності К. Француз велику увагу приділяв українській тематиці, написав низку прозаїчних творів німецькою мовою, таких як «Воловецьке повстання» (1874), «Староста з Білої» (1875), «Боротьба за правду» (1882) тощо, в яких змалював тяжке життя буковинців, нестерпне становище прикарпатського селянства, його боротьбу за соціальне визволення, намагався розкрити діяльність загонів опришків, що діяли на Прикарпатті та Буковині, симпатизував ідеям українського національно-визвольного руху¹⁵. Оповідання, повісті К. Францова були джерелом інформації про Україну, її історію і культуру. У них автор розкрив національно виражений колорит народного побуту і звичаї різних соціальних прошарків Галичини й Буковини у ХІХ ст., подав правдиве

зображення прикарпатських сіл і міст. На творах К. Францоza позначився вплив Т. Шевченка. Це відчувається в загальному колориті повістей, у поетизації трагічної долі дівчини-кріпачки, у змалюванні стихійного гніву й помсти, у використанні фольклорного матеріалу.

1889 р. у берлінському журналі “Die Nation” була опублікована стаття К. Францоza «Українські поети», в якій він зазначав, що Т. Шевченко належить до кола найвизначніших поетів слов’янського світу: «Шевченко наскрізь національний народний поет, в його піснях відчутний вплив народної поезії»¹⁶.

Серед німецьких перекладачів творів Т. Шевченка була також поетеса і скульпторка із Франкфурта, відома під псевдонімом «Юлія Вергінія». Вперше її переклади поезій Т. Шевченка «Заповіт», «Сонце заходить, гори чорніють», «Тече вода в синє море» за сприяння професора А. Зеліба було опубліковано 1910 р. у міжнародному німецькомовному журналі «Праця і свобода», що виходив у Лозанні. А. Зеліб, німець за походженням, народився на Львівщині, потім жив і працював у Швейцарії, був великим прихильником української літератури, зокрема Т. Шевченка та І. Франка. Він ознайомив Ю. Віргінію з творчістю Т. Шевченка і допоміг їй видати 1911 р. у Лейпцигу збірку її перекладів німецькою мовою під назвою «Вибрані вірші Тараса Шевченка» з передмовою й коротким біографічним нарисом про поета. Цю збірку німецька поетеса присвятила А. Зелібу, на ній вона написала такі слова німецькою мовою: «Пану професору Артуру Зелібу на знак дружби». До збірки ввійшли переклади «Гамалії», «Кавказу», «Івана Підкови», ліричних віршів. У деяких перекладах віршів Т. Шевченка авторка наслідувала форму німецьких народних пісень. У передмові до збірки Ю. Віргінія наголошувала, що Т. Шевченко є великим і самобутнім талантом і посідає визначне місце у світовій літературі. Далі вона писала: «І коли своїми перекладами, які я намагалася виконати якнайкраще, наважуюся щось зробити для Шевченкової музи, то це пояснюється щирим захопленням цим справжнім поетом, який вийшов із простого закріпаченого люду, дуже глибоко відчував соціальне горе не тільки свого народу, але й усього людства»¹⁷. Видана збірка перекладів широко обговорювалася в німецькій пресі. Так, німецький поет і літературний критик Т. Герольд у своїй рецензії на збірку віршів Т. Шевченка в перекладі Ю. Віргінії писав, що заслуга франкфуртської поетеси полягає в тому, що вона своїми перекладами ознайомила німецьких читачів із творчістю Т. Шевченка. Німецька письменниця А. Гейне у рецензії на цей збірник, надрукованій у газеті “Berliner Tageblatt”, зазначала, що Ю. Віргінія познайомила нас із незвичайною людиною: національним поетом України Тарасом Шевченком.

Важливе значення для поширення творчого доробку Т. Шевченка мав переклад А. Зеліба повісті «Художник», що з’явився 1912 р. у Лейпцигу.

Вступну статтю до німецького видання цієї повісті написала редактор Ю. Віргінія. У ній вона, зокрема, зазначала, що після того, як минулого року видала вибрані вірші Т. Шевченка в німецькому перекладі з біографічними відомостями про життя і творчість поета, вона хоче ознайомити німецьких читачів з його повістю «Художник». Згадані переклади не вичерпують усієї кількості публікацій творів Т. Шевченка в Німеччині впродовж другої половини XIX — початку XX ст. Проте вони яскраво ілюструють великий інтерес і любов німецького читача до творчості українського поета.

Важливий внесок у справу розвитку українсько-німецьких літературних зв'язків зробила Марко Вовчок. Однією з цікавих сторінок творчості письменниці є її перекладацька діяльність. Як високоосвічена жінка, чудово володіючи кількома європейськими мовами, вона захоплено перекладала з французької, німецької, англійської, польської, данської, чеської та ін. мов. За свою майже півстолітню діяльність Марко Вовчок переклала близько шістдесяти романів, повістей, оповідань і казок видатних зарубіжних письменників російською мовою. Звичайно, перекладала вона насамперед тих поетів і прозаїків, яких любила, чії погляди поділяла й високо цінувала.

За роки життя в Україні (1853–1858 рр.) Марко Вовчок збирала й вивчала український фольклор, опанувала українську мову. Впродовж 1856–1857 рр. написала декілька художніх творів українською мовою, які вийшли 1857 р. в Санкт-Петербурзі під назвою «Народні оповідання Марка Вовчка». Загальною темою «Народних оповідань» є селянське життя, герої цих творів та оповідачі — представники народу, простого люду. Це високомистецький твір, де в художньо вільний спосіб розгорнуто складну проблематику життєвого шляху людини. Збірку «Народних оповідань» Марка Вовчка із захопленням вітав Т. Шевченко.

Під час перебування за кордоном (1859–1867 рр.) Марко Вовчок досконало вивчила німецьку мову й читала німецьких класиків у оригіналі¹⁸. Після повернення до Санкт-Петербурга 1867 р. вона разом із Д.І. Писаревим переклала велику за обсягом працю німецького вченого-зоолога А.Е. Брема «Життя тварин (1863–1869)»¹⁹. В основу шеститомної праці А. Брема лягли його спостереження, зроблені під час подорожей Африкою, Європою, Західним Сибіром тощо. Ця книга для багатьох поколінь стала кращим посібником із зоології. У Санкт-Петербурзі Марко Вовчок очолювала журнал «Переводы лучших иностранных писателей»²⁰. Від 1868 до 1875 рр. разом із Д. Писаревим, М. Некрасовим, М. Салтиковим-Щедріним вона брала участь у виданні журналу «Отечественные записки». 1869 р. у Санкт-Петербурзі вийшов у її перекладі роман німецько-чеського письменника А. Майснера «Чорно-жовтий прапор», в

якому автор розглядає суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Австро-Угорщині після революції 1848 р. Слід наголосити, що переклади Марка Вовчка відповідали вимогам свого часу й відіграли значну роль у збагаченні вітчизняної культури.

На рубежі 60–70-х рр. розпочинається новий етап розвитку української прози. На цей час основу прозового набутку національного письменства становить доробок Марка Вовчка та ін. авторів²¹. Чимало її україномовних творів до кінця 60-х рр. XIX ст. було перекладено багатьма мовами, зокрема німецькою. Одну з перших спроб ознайомити німецьких читачів із творчістю Марка Вовчка здійснив редактор журналу «Вечерниці» (Львів, 1862–1863 рр.) поет К. Климкович. Автор низки публіцистичних творів, він виступав як перекладач із багатьох мов. 1869 р. у журналі «Бабка», який виходив німецькою мовою в Ризі, було опубліковано чотири оповідання Марка Вовчка «Отець Андрій», «Сестра», «Данило Гурч» і «Козачка»²². 1873 р. у Відні побачив світ переклад її оповідання «Два сини». У 1870-ті роки в Нюрнберзі вперше була видана німецькою мовою повість «Маруся».

Важлива роль у популяризації української літератури, зокрема й творчості Марка Вовчка на початку XX ст., належить віденському журналу «Ruthenische Revue», в якому, крім українських авторів, друкувалися й німецькі критики та літературознавці. 1903 р. на сторінках цього видання з німецькомовними перекладами оповідань Марка Вовчка «Два сини» та «Максим Гримач» виступила вже відома на той час українська письменниця О. Кобилянська. До перекладів вона написала передмову під назвою «Марко Вовчок та її оповідання», в якій ознайомила читачів із життям і творчістю письменниці, відзначила її велику роль у історії української літератури. О. Кобилянська як представник новітньої літературної хвилі з висоти досвіду всього XIX ст. вважала за необхідне наголосити, що твори Марка Вовчка «відзначаються реалістичною правдою, простим, глибоко захоплюючим способом зображення, силою почуття і мистецькою красою форми і мови; вони з повним правом стали в ряд з найкращими творами світової літератури про селянство»²³.

Свою творчість О. Кобилянська починала німецькою мовою. Її твори своїм стрижнем мають ідею свободи жіночої особистості, що багатьма дослідниками кваліфікована як вияв неоромантизму. Крім творів Марка Вовчка О. Кобилянська переклала німецькою мовою оповідання, новели В. Стефаніка «Сама-саміська», «Катруся», «Лист», А. Мартовича «Мужицька смерть», Н. Кобринської «Чудовище», Олени Пчілки «Соловйовий спів», Лесі Українки «Голосні струни» тощо. Її переклади з українських письменників, як зазначає Я. Погребенник, «допомогли німецьким читачам відкрити для себе нових, невідомих авторів, сприйняти нові

ідеї оригінальної літератури»²⁴. О. Кобилянська підтримувала творчі контакти з німецькими письменниками, видавцями, редакторами, зокрема з Л. Якобовським, Г. Адамом та ін., активно публікувалася на сторінках німецької періодики.

Німецькі читачі мали можливість ознайомитися з українською літературою, і зокрема з ранньою творчістю Марка Вовчка, завдяки праці О.М. Пипіна і В.Д. Спасовича «История славянских литератур», яка, як уже зазначалося, була перекладена німецькою мовою. Популяризації творчості Марка Вовчка в Європі сприяла також уже згадувана вище стаття О. Маковея «До питання про дослідження української літератури», надрукована в німецькому журналі “Die Gesellschaft”, де він стисло охарактеризував творчість письменниці та її місце в історії української літератури²⁵. В особистій бібліотеці Марка Вовчка, як згадував у своїх спогадах її син Б.О.Маркович, «з німецьких книжок виділявся невеликий, але для свого часу розкішний, примірник «Фауста» Й. Гете, подарований їй І. Тургенєвим 1859 р. У такій же зеленій оправі з позолоченим обрізом зберігався у неї томик улюблених пісень Гейне..., були ще окремі томи А. Вебера, Ф. Шлоссера, Ф. Шпільгагена, П. Гейзе...»²⁶. Це свідчить про широку обізнаність Марка Вовчка з німецькою літературою.

Особливу роль в історії українсько-німецьких літературних зв'язків кінця XIX — початку XX ст. відіграла наукова й перекладацька діяльність І. Франка. Історико-культурологічні сюжети складають значну частину його студій. Майже в кожній історичній праці проглядається широкий європейський або й світовий контекст. Літературний розвиток в Україні І. Франко повсякчас розглядав на тлі явищ інших літератур, передусім тих, з якими українське письменство мало реальний зв'язок — російської, польської, німецької тощо. Діяльність І. Франка у сфері українсько-німецьких культурних взаємовпливів надзвичайно багата й різноманітна. Зупинимось лише на деяких її аспектах.

Добре володіючи німецькою мовою, І. Франко постійно виступав із статтями про українську літературу в німецькій пресі. Він вів активне листування німецькою мовою з перекладачами його творів, редакторами та видавцями німецькомовних газет і журналів, зокрема головним редактором двотижневика “Ruthenische Revue” Р. Сембратовичем, відомим ученим В. Ягичем, близькими людьми і знайомими, серед яких була О. Рошкевич. І. Франко написав низку оповідань німецькою мовою. Серед них: «Вівчар», «Острий преострий староста», «Історія однієї конфіскації», «Розбійник і піп», «Із галицької Книги Битія», «Терен у нозі» та ін. Упродовж усього життя І. Франко віддавав багато часу й сил перекладацькій діяльності, справедливо вважаючи її одним із найважливіших засобів розвитку української літературної мови, та й самої літератури.

Німецькою мовою він переклав кілька народних українських пісень і низку віршових творів Т. Шевченка. Слід наголосити, що переклади І. Франка відзначаються високою майстерністю. Так, перекладаючи вірші Т. Шевченка, він досить точно відтворює форму і зміст твору, при цьому в перекладі не губиться неповторний голос поета.

Особливий інтерес ученого викликала справа перекладу творів Т. Шевченка німецькою мовою як зарубіжними, так і українськими авторами. Слід зауважити, що не всі переклади були вдалими, адже нелегко передати своєрідні образи поета, органічно зв'язані з народною творчістю. Недостатньо лише добре знати українську й німецьку мови, потрібно проникнути в глибину світогляду автора, вірно відчувати дух його творчості. Не всім перекладачам вдавалося відтворити ритмічний рисунок, багатство рим і пафос Шевченкових поезій. Справедливо відзначаючи не завжди високий рівень частини перекладів, що друкувались у тогочасній періодиці, І. Франко як рецензент в одній зі своїх статей писав, що особливо це стосується таких наскрізь національних і своєрідних творів, як Шевченкові: «Незвичайна простота вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпачу, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал»²⁷.

У 1879–1880 рр. І. Франко у серії «Дрібна бібліотека» опублікував збірку перекладів українською мовою «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів», до якої увійшли 18 творів з німецької, англійської та російської поезій, серед них кілька віршів Г. Гейне, інші зразки німецької лірики²⁸. У перекладах І. Франка широко представлена література кінця XVIII–XIX ст., зокрема, німецькомовна — Й.-В. Гете, Ф.-К.-С. Шиллер, Г.-Е. Лессінг, Г. Гейне, Н. Ленау, К.-Ф. Мейер, Д. фон Мілієнкрон та ін. Чудовий знавець німецької мови й літератури, він не обмежувався лише одними перекладами, а у вступних статтях подавав біографічні дані німецьких письменників, зупинявся на характеристиці їхнього світогляду, висловлював свої думки з багатьох питань суспільно-політичного та історико-літературного характеру. Л. Рудницький у своїй праці про І. Франка зазначав, що у Франковій прозі, поезії, листах і статтях є численні згадки про німецьких поетів, письменників, філософів і культурних діячів. Багатьох із них І. Франко цитує у своїх творах і оцінює їхню творчість²⁹.

1882 р. у Львові у видавництві «Світ» вийшов друком переклад І. Франка українською мовою першої частини «Фауста» Й. Гете. Українці отримали можливість ознайомитися з цим шедевром німецької і світової літератури. До перекладу першої частини «Фауста» І. Франко написав дві

передмови. У першій редакції він охарактеризував значення твору Й. Гете для політично-культурного й літературного відродження Німеччини, а в другій глибоко перейнявся роздумами Й. Гете щодо майбутнього Німеччини і всього світу³⁰. Переклад третього акту другої частини під назвою «Гелена і Фавст» побачив світ спершу в «Літературно-науковому віснику» (1899, кн.10), на сторінках якого І. Франко активно виступав як учений-філолог, перекладач, уміщував цілу низку своїх нових, передусім поетичних творів. Того ж року у Львові був опублікований окремим виданням переклад І. Франка третього акту другої частини «Фауста» Й. Гете, присвячений 150-річчю від дня народження німецького поета³¹. Серед перекладених І. Франком творів Й. Гете українською мовою — вірші «Прометей» (1879), «Переміна рослин» (1879), «Бог і баядера» (1882), «Рибак» (1912), «Наречена з Корінфа» (1932), поема «Герман і Доротей» (1917)³². 1913 р. І. Франко зі своїми «Вступними увагами» й поясненнями видав книгу «Найстаріші пам'ятки німецької поезії ІХ–ХІ вв.».

І. Франко був не лише перекладачем творів Й. Гете, але й дослідником його творчості, знавцем критичних праць про німецького письменника. Різноманітність поетичної спадщини Й. Гете, складність і суперечливість його творчого шляху, за якими не одразу відкривалась єдність його художньої особистості, пояснюють ту обставину, що творчість німецького митця, особливо лірична, різними аспектами сприймалась і входила в історію української поезії. Й. Гете бачив свій ідеал у культурі особистості, в гармонійному розвитку всіх фізичних і духовних сил людини, в її гармонії з навколишньою природою і у творчій діяльності. У творчості Й. Гете ліриці належить визначне місце. Панування лірики й ліричних жанрів вирізняє загалом німецьку літературу тих часів, і загалом епохи Романтизму, аж до Г. Гейне (1797–1856). У 1770–1775 рр. під впливом німецького філософа, критика Й.Г. Гердера і народної пісні, нових ідей епохи літературної революції Й. Гете створив новий жанр ліричного вірша: мить переживання, щирого, яскравого і пристрасного, почуття природи і любові виражаються безпосередньо в емоційно-дійовій пісенній формі. Це зокрема такі вірші, як «Зустріч і розлука», «Травнева пісня» (1771), «Нова любов — нове життя», «Белінде», «На озері» (1775). Новий етап у розвитку лірики Й. Гете намітився уже з самого початку перебування його у Веймарі (1775–1786). Вірші перших веймарських років просякнуті прагненням до заспокоєння схвильованого, пристрасного почуття поета, до душевної гармонії і ясності.

1827 р. поет П. Гулак-Артемовський, ховаючи ім'я за криптонімами, надрукував на сторінках московського журналу «Вестник Европы» свій переклад українською мовою балади Й. Гете «Рибак» (1778) під заго-

ловком «Рибалка». Ця балада, так само як і «Лісовий цар» Й. Гете (1782), уже дещо віддаляється від простоти композиції народно-пісенного стилю, але зберігає загальний ліричний характер, її тематика почерпнута з фольклору, але використана для вираження сучасного, романтично забарвленого почуття природи. П. Гулак-Артемівський переклав фольклорну за темою баладу Й. Гете мовою українського пісенного фольклору. Цей переклад належить до раннього етапу засвоєння поезії Й. Гете нашим письменством.

Багато перекладів із німецької поезії, зокрема з Г. Гейне, у зазначений період зробили Ю. Федькович, І. Нечуй-Левицький, П. Грабовський, Леся Українка тощо. Так, наприклад, Ю. Федьковичу належать переклади чотирьох балад Г. Гейне «Проща до Кевляру», «Валтасар», «Лорелея», «У тебе алмази і перли»³³. Бувши добре обізнаним із німецькою класичною літературою, він перекладав твори Й. Гете, Ф. Шиллера, Л. Уланда тощо. 1865 р. Ю. Федькович видав у Чернівцях збірку поезій німецькою мовою під назвою «Вірші Ю. Федьковича». Їх високо цинив І. Франко, прихильно відгукувалась на них і австрійська преса. До поетичного доробку письменника належать також переклади німецькою мовою українських народних пісень³⁴. Важливе місце в перекладах Лесі Українки посідали ліричні пісні Г. Гейне. 1892 р. у Львові вийшла збірка перекладів Лесі Українки і М. Славинського з «Книги пісень» Г. Гейне з циклу «Ліричне інтермецо»³⁵. Лесі Українці належить також переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль» та інших творів німецького поета. Того ж 1892 р. І. Франко видав збірку своїх перекладів, до якої увійшли вірші німецького поета і його поема «Німеччина». 1895 р. у Львові в серії «Дрібна бібліотека» вийшла збірка перекладів П. Грабовського «З чужого поля», де були вміщені також переклади з Гейне.

* * *

Взаємозв'язок і взаємозбагачення української і німецької культур відбувається на основі надбань і кращих традицій, які століттями створювалися нашими народами. У ХІХ ст. у багатьох галузях духовного життя України, зокрема в музичній творчості, спостерігалися впливи німецької культури. До середини ХІХ ст. важливу роль у культурному житті України відігравали придворні хори, театри й оркестри при великих дворянських садибах, до яких часто входили й іноземні, зокрема німецькі, артисти й музиканти. Так, у одному з найкращих в Україні кріпацькому оркестрі поміщика П. Галагана в с. Дігтярі, що на Полтавщині, капельмейстером був досвідчений музикант німець Краузе, першою скрипкою — кріпак А. Наруга, який три роки коштом пана навчався музиці у Дрездені в польського композитора і скрипаля К. Ліпінського³⁶. Німецький скри-

паль, педагог, композитор А. Герке у 1825–1835 рр. був капельмейстером кріпацького оркестру графа В. Ганського в Житомирі. Оркестр виконував твори Л. ван Бетховена з такою вправністю й точністю, що викликали подив у слухачів. Німецький музикант Пфейфер тривалий час був диригентом високопрофесійного домашнього оркестру поміщика Г. Тарновського в Качанівці. Німецький композитор, музичний теоретик, професор Лейпцизької консерваторії М. Гуаптман на початку XIX ст. був домашнім учителем музики в маєтку князя А. Репніна в Яготині Переяславського повіту, вчителював в Одесі й Полтаві, Карл фон Лау працював у оркестрі А. Розумовського. Німецькі музиканти привозили з собою ноти, і тому не дивно, що на початку XIX ст. у репертуарі українських оркестрів і капел була добре представлена найсучасніша музика німецьких композиторів.

У першій половині XIX ст. в Україні концертне життя розвивалося переважно в аристократичних салонах, залі Дворянського зібрання, окремих поміщицьких маєтках. Музичні виступи відбувалися також у приватних пансіонах, Інституті шляхетних дівчат, ліцеях, університетах. Так, наприклад, в залі Рішельєвського ліцею влаштовувалися камерні вечори, де звучали твори В.-А. Моцарта, Л. ван Бетховена, Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, Р. Крейцера. Такі концерти відвідувала чимала кількість слухачів.

У той час до України, зокрема Києва, часто приїздили зарубіжні артисти. Німецький скрипаль А. Герке виступав із концертами в різних українських містах, зокрема в 1823 р. концертував у Києві. Під час гастролей у Російській імперії німецький піаніст, композитор Е. Мертке записав слова й мелодії багатьох українських народних пісень. 1864 р. було опубліковано 1-й випуск збірки, до якої увійшло 25 пісень. З кінця 1820-х років киян захоплював своїм виконанням варіацій віолончеліст-віртуоз Бернгард Ромберг, який прибув з Петербурга, а також його небіж Кіпріан Ромберг — автор творів для віолончелі й популярних російських романсів. Німецький піаніст і композитор, випускник Лейпцизької консерваторії К. Бюхнер у 1871–1872 рр. виступав з концертами в Києві. Так, 18 квітня 1872 р. Бюхнер виконав разом з М.В.Лисенком «Анданте з варіаціями» Р. Шумана для двох фортепіано, а 20 квітня того ж року він ознайомив киян зі своїм твором «Концертна парафраза на російську мелодію»³⁷. У сезоні 1873–1875 рр. Бюхнер виступав у зібраннях Київського відділення Російського музичного товариства, де виконував фортепіанні п'єси Ф.-Ф. Шопена і Р. Шумана, а також брав участь у фортепіанних ансамблях різного складу (тріо і квінтатах). У рецензії на концерт, що відбувся 14 квітня 1875 р., позитивно оцінювалося виконання Бюхнером варіацій Шопена, особливо було відзначено силу, виразність та

сміливість його гри³⁸. 20 грудня 1875 р. Бюхнер разом з відомими музикантами — скрипалем О.О. Шевчиком і віолончелістом Л.К. Альбрехтом — брав участь у концерті Київського відділення РМТ, виконуючи тріо Шумана. Бюхнер багато працював як композитор, написав велику кількість романсів на тексти Г. Гейне, І. Нікітіна, О. Толстого та ін. У 1871–1876 рр. він працював викладачем Київського музичного училища.

У Києві на постійних засадах працювали німецькі диригенти Р. Пфеніг, Л. Альбрехт, Б. Каульфус, Ф. Шредер, Р. Буллеріан. Останній керував у 1896–97, 1900–1901, 1905, 1907 рр. літніми симфонічними концертами, що відбувалися в Купецькому саду м.Києва з перших днів травня й до середини вересня щоденно. Кияни відгукувалися про Буллеріана як про диригента, який служить «культу гарної музики»³⁹. У рецензії київського музиканта В. Чечотта на його виступи зазначалося: «При цілковитому зовнішньому спокої його диригування досягає, де потрібно, належного одухотворення»⁴⁰. В іншій рецензії він відзначає «захоплення і виразність виконання»⁴¹. У 1899 р. літніми концертами в Купецькому саду диригував Моріц Келер, 1909 — Генріх Мельцер, 1910 — Оскар Фрід, 1911 — Ернст Вендель, 1899 і 1904 рр. відбулися концерти Берлінського симфонічного оркестру під керуванням Артура Нікіша, які були названі у відгуках «дійсно музичним святом»⁴². На сцені Київської російської опери, створеної 1867 р., ставились опери німецького композитора Р.Вагнера «Тангейзер», «Лоенгрін», «Летючий голландець»⁴³.

У ХІХ ст. українською історією, культурою, фольклором почали активно цікавитися і втілювати у своїй творчості знані європейські митці. Вплив українських народних мелодій позначився на музиці німецьких композиторів Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Вебера, Й. Брамса та ін. На мелодію української народної пісні «Їхав козак за Дунай» Л. ван Бетховен у 1816 р. створив у циклі «24 пісні різних народів» варіації для голосу в супроводі скрипки, віолончелі та фортепіано, а також варіації на тему пісні «За городом качки пливуть» (1818 р.). Інтонації українських народних пісень відчутні і в інших творах композитора. Л. ван Бетховен підтримував творчі стосунки з дипломатом, послом у Відні графом А. Розумовським, який виступав у ролі його мецената і протектора. Композитор присвятив йому п'яту й шосту симфонії, три струнні квартети («квартети Розумовського»), першим виконавцем яких став кращий у Відні струнний квартет, котрий А. Розумовський організував у 1808 р. і утримував на свої кошти⁴⁴. Незважаючи на те, що А. Розумовський майже все життя перебував за кордоном, його оркестр, який він у 1803 р. успадкував від свого батька К. Розумовського, існував на батьківщині. Німецький композитор К. Вебер створив одні з найкращих у романтичній музиці фортепіанні варіації на тему пісні «Їхав козак за Дунай». Впливи

української народної музики простежуються також у двох струнних квартетах німецького композитора-класика Й. Брамса (1865–73, 1875 pp.). «Варіації на українську народну пісню» для симфонічного оркестру в 1882 р. написав німецький композитор, педагог, музикознавець І. Кнорр. Він у 1874–1882 pp. викладав теорію музики в Харківському музичному училищі⁴⁵. Водночас, у деяких творах українських авторів першої половини XIX ст. Г. Рачинського, Й. Витвицького, В. Пашенка, І. Лозинського та ін. помітними є виразні впливи класичної і ранньоромантичної стилістики німецької музичної творчості початку XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. на німецьких теренах, поряд з церковними хорами, організовувалися різноманітні співацькі об'єднання, зокрема чоловічі хори. Ця хорова справа швидко розповсюдилася й серед німців, що проживали в Центральній та Східній Європі. Так, у Києві, Харкові, Одесі та ін. містах України утворювалися співацькі й музичні об'єднання, які ознайолювали українську громадськість із зразками німецької музичної культури.

Від 1854 р. у Києві існувало німецьке чоловіче «Товариство співів», головною метою якого відповідно до статуту було «збереження й підтримка німецької культури, звичаїв, освіти й мови». Товариство влаштуувало концерти, музичні та літературні вечори, драматичні вистави тощо. Воно мало свій оркестр, і під час освячення нової кірхи на Лютеранській вулиці хор під акомпанемент оркестру виконав уривок з ораторії «Месія» Г.-Ф. Генделя. 5 грудня 1864 р. у Дворянському домі відбувся перший відкритий концерт Німецького співацького товариства за участю хору та оркестру, який залишив приємні враження у слухачів. Музичним керівником був Б.Е. Каульфус. Він здобув освіту у Бреславському університеті⁴⁶. Каульфус був відомим у Києві вчителем музики. Він викладав у одному з приватних жіночих пансіонів, Інституті шляхетних дівчат, вів клас фортепіано на курсах Київського відділення Російського музичного товариства, упродовж 1868-1876 pp. працював у Київському музичному училищі. У 1880 р. в Одесі засновано Бахівське товариство, яким керував Карл фон Гампельн, а від 1883 р. — Ганс Гартан. У Одесі існувало також німецьке співацьке товариство «Гармонія». Воно мало свій статут, в якому зазначалося, що його метою є створення для членів товариства найкращих умов спілкування.

Цікавою пам'яткою музично-культурного життя України того часу є нотні колекції, які збереглися до сьогодні, зокрема колекція Розумовських, в якій значна кількість творів належить німецьким композиторам. У ній збереглися копії декількох творів одного з останніх представників композиторської династії Бахів — онука Йогана-Себастьяна, композитора Вільгельма-Фрідріха-Ернста Баха (1759–1845). У Національній бібліотеці

Україні ім. Вернадського у відділі нот зберігається рукописний примірник «королівської» опери “Serenata” з бібліотеки Розумовських. «Серенада» — одноактна опера-пастораль на слова Вілллаті — вперше була представлена в Шарлоттенбурзі 4 серпня 1747 р. Композиторами-співавторами опери були прусський король Фрідріх II, а також Граун, Кванц і Ніхельман — придворні музиканти короля. Фрідріх II був музичним меценатом, меломаном, флейтистом і композитором. У його творчому доробку 4 флейтові концерти, 121 флейтова соната, декілька творів для оркестру, 3 кантати, арії в операх-пастіччо. Опера «Серенада» входила до репертуару гетьманської капели, що «характеризує смаки української еліти, обізнаність із європейськими музичними новинками та й рівень професійності українських музикантів»⁴⁷. Пізніше опера «Серенада» була відома під назвою «Король-пастух»⁴⁸. Ймовірно, як зазначає у своїй статті співробітниця НБУ Л. Івченко, цей примірник опери Фрідріх II подарував К. Розумовському під час перебування останнього у Пруссії у 1765 р., коли відбулася їхня зустріч.

У другій половині XIX ст. в Україні організувалася професійна музична освіта. Перші навчальні заклади Російського музичного товариства орієнтувалися на аналогічні європейські, зокрема німецькі, освітні установи, переймаючи в них систему організації навчального процесу та програми з музичних дисциплін, користуючись їхньою ж музично-теоретичною та нотною літературою. На викладацьку роботу до музичних навчальних закладів запрошували вітчизняних музикантів-фахівців, які здобули освіту в консерваторіях Європи, а також музикантів із-за кордону. У січні 1868 р. у Києві засновано музичне училище. Посаду першого директора училища (1868–1875 рр.) обійняв німець за походженням Р. Пфеніг — скрипаль, піаніст, композитор, викладач вокалу та хорового співу в Київському інституті шляхетних дівчат.

У музичних закладах Одеси працювали німецькі музиканти — випускники консерваторій К. Левенштейн, Р. Кауфман та ін. У музичній школі «Товариства аматорів музики» в Одесі, яке очолював видатний український учений, критик і композитор П. Сокальський, теорію музики викладав Ф. Кестлер, а спів — К. Швамберг, а в музичній школі «Товариства витончених мистецтв» учителем співу був Руф. Визнання здобули й музичні курси К. Лаглера в Одесі.

У другій половині XIX ст. поширеним був досвід удосконалення виконавської майстерності українських музикантів у Європі. У 1844–1850 рр. музичну освіту в німецьких музичних центрах здобував уродженець Полтавщини, піаніст-віртуоз Т. Шпаковський. Він навчався в Лейпцизькій консерваторії у Ф. Мендельсона й К. Вік. Одночасно Шпаковський здійснював концертну діяльність, виконуючи власні композиції

поряд із творами Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, Ф. Шопена, Ф. Ліста. У 1852 р. композитор повернувся на Батьківщину й оселився в Харкові, де продовжував активну концертну діяльність. У 1850–1860-х роках він був одним із найвідоміших композиторів, які працювали в жанрах фортепіанної музики.

У Лейпцизькій консерваторії у 1865–1869 рр. навчався також відомий піаніст, композитор і педагог Г.К. Ходоровський. Він студіював у професорів К.-Г. Рейнеке, І. Мошелеса, Е. Венцеля, М. Гауптмана, Е.-Ф. Ріхтера. Упродовж року він навчався у Веймарі у Ф. Ліста. У 1873–1875 рр. Ходоровський працював хоровим диригентом у Лейпцигу⁴⁹. 1875–1884 рр. він — викладач Київського музичного училища, а від 1913 р. — професор консерваторії. Серед його учнів — Л. Ревуцький, К. Квітка. Найвідомішим його твором є «Українська рапсодія». Він — автор романсів, обробок українських народних пісень.

Серед музикантів, які здобували вищу музичну освіту за кордоном, був і композитор, піаніст, педагог, основоположник української національної композиторської школи, громадський діяч М.В. Лисенко. Микола Віталійович народився 1842 р. в с. Гриньки Полтавської губернії у дворянській родині. Його предки походили з давнього козацького роду. Батько композитора був офіцером, мати закінчила Інститут шляхетних дівчат у Петербурзі, де здобула найкращу за тих часів загальну та музичну освіту. Музична обдарованість хлопця проявилася в ранньому віці, і його мати, яка чудово грала на фортепіано, була його першою вчителькою музики. «Ці заняття він любив, особливо гру в чотири руки, і взагалі робив у музиці швидкі успіхи, — писав у своїх спогадах його двоюрідний брат Михайло Старицький. — Техніка йому давалась надзвичайно легко, музична пам'ять з перших кроків виявилась у незвичайних розмірах; шестилітня дитина вражала всіх вправністю і чистотою своєї гри, і навіть деякою мірою почуттям при виконанні складних п'єс»⁵⁰. М. Лисенко зростав у музично сприятливій атмосфері. З дитинства він чув багато українських народних пісень, знайомився з національними традиціями, обрядами, що справило великий вплив на майбутнього українського композитора.

Загальну освіту М. Лисенко здобував спочатку в київських приватних пансіонах для дворянських дітей, потім — у Харківській гімназії, де продовжував навчатися й музики. У пансіоні Гедуена вчителем музики в Лисенка був чеський музикант Паночіні, який мав європейську консерваторську освіту і був одним із кращих київських викладачів із фортепіанної гри. Під його керівництвом майбутній композитор осягав мистецтво гри на фортепіано і уже в юному віці виконував складні твори. Паночіні навчав Лисенка й теорії музики. У Харкові під керівництвом

педагогів — російського композитора М. Дмитрієва і чеського музиканта Й. Вільчека — Лисенко вивчав твори європейських класиків Л. ван Бетховена, В. Моцарта, Ф. Ліста, Р. Шумана, а також свого улюбленого композитора Ф. Шопена. Слід зауважити, що Й. Вільчек, який був одним з найкращих у місті педагогів фортепіанної гри, суттєво позначився на формуванні музично-естетичних поглядів М. Лисенка. Тут він почав збирати народні пісні й робити до них фортепіанний супровід. Його світогляд формувався в той час під впливом прогресивної художньої літератури, особливо «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, з яким він вперше ознайомився в домі свого дядька Андрія Романовича. Останній виховував у хлопця любов до рідного слова, української літератури й музики.

1859 р. М. Лисенко вступив до Харківського університету, а за рік перевівся до Київського університету, оскільки на той час до Києва переїхали його батьки. Тут Лисенко поринув у культурно-громадську діяльність. На студентських концертах він виступав як піаніст-соліст, акомпаніатор, керівник хорів. Навчаючись в Університеті Св. Володимира, Лисенко почав писати свої перші твори, в основному це були обробки українських народних пісень⁵¹. 26 лютого 1864 р. відбувся концерт-вистава, присвячений пам'яті Т.Г. Шевченка, в якому були виконані українські народні пісні та музично-театральні твори «Наталка-Полтавка» І. Котляревського і «Простак» В. Гоголя (батька М. Гоголя) з музикою М. Лисенка⁵².

1864 р. М. Лисенко закінчив Київський університет, а навесні 1865 р. захистив магістерську дисертацію. Працював мировим посередником у Таращанському повіті на Київщині, але ця робота не приваблювала його. Холодний раціональний підхід до дійсності ніяк не знаходив собі місця в серці, що полум'яніло палкою вірою та ентузіазмом. Пропрацювавши рік на цій посаді, Лисенко залишив службу й повернувся до Києва. І тоді він вирішив повністю присвятити своє життя музичній діяльності.

1863 р. засновано Київське відділення Російського музичного товариства, яке проводило до 10 концертів за сезон. Завдяки його діяльності кияни мали можливість регулярно ознайомлюватися з творами західно-європейської та російської класики. Серед членів відділення було багато чехів, поляків та німців. Його директором призначили Р. Пфеніга, досвідченого музиканта, диригента, хормейстера. Газета «Киевлянин» писала: «Німець-музикант, що давно живе в Росії і ознайомився з творами російських композиторів, палко відданий своїй справі, наважився утворити в Києві товариство музикантів для того, щоб розвинути і в публіці, і в самих членах товариства розуміння витонченого і за можливістю правильного погляду на мистецтво та знайомство зі своєю російською музикою»⁵³. Вихований на європейських мистецьких традиціях, він значну

увагу приділяв зразкам класичної музики. М. Лисенко, як відомий піаніст і член відділення, систематично брав участь у концертах товариства. Так, 1867 р. кияни мали можливість послухати твори Л. ван Бетховена «Кариолан», «Егмонт», VI симфонію, третій фортепіанний концерт, а також концертну парафразу Ф. Ліста на теми опери Д. Верді «Ріголетто» тощо у виконанні М. Лисенка⁵⁴. З іншими музикантами він виступав у фортепіанних ансамблях, наприклад, грав концерт Й.-С. Баха для трьох фортепіано з оркестром. Однак, він розумів, що йому потрібна вища музична освіта. Як пише у своїх спогадах М. Старицький, «консерваторія стала його заповітною мрією»⁵⁵.

У той час багато українських музикантів навчалися в консерваторіях Західної Європи. У вересні 1867 р. М. Лисенко вирушив за кордон і вступив до Лейпцизької консерваторії, яка тоді вважалася однією з кращих у Європі, для вдосконалення виконавської та композиторської майстерності. На вступному іспиті Лисенко виконав твір німецького композитора Ф. Мендельсона, який 1843 р. заснував у Лейпцигу консерваторію. У цьому навчальному закладі Лисенко займався музикою, вивчав музично-теоретичні дисципліни та композицію. По класу фортепіано у нього було три викладача — відомі німецькі музиканти, професори К. Рейнеке, Е. Венцель та І. Мошелес. У листі до рідних у жовтні 1867 р. М. Лисенко писав: «Венцель, кажуть, найвизначніший учитель, він майже не грає сам, але метод навчання геніальний. Його порівнюють у консерваторії з Шуманом у викладанні...»⁵⁶. Е. Венцель був також автором музично-критичних статей «Нового музичного журналу», заснованого у 1834 р. німецьким композитором Р. Шуманом⁵⁷. Головною метою журналу було, як писав сам засновник, «підняти значення мистецтва». Наголошуючи на прогресивному характері свого видання, він дав йому девіз «Молодість і рух». Р. Шуман одним із перших вітав творчість Л. Берліоза, Й. Брамса, Ф. Ліста, Ф. Шопена⁵⁸.

Видатний піаніст-віртуоз І. Мошелес — викладач класу фортепіано у М. Лисенка — був другом Л. ван Бетховена, спілкувався з Ф. Листом, Ф. Шопеном, Р. Шуманом, Ф. Мендельсоном. Останній після відкриття Лейпцизької консерваторії запросив Мошелеса, який жив тоді в Лондоні, на посаду викладача. У Лондоні він працював у Королівській музичній академії⁵⁹. М. Лисенко відвідував також клас ансамблю, який проводили К. Рейнеке і Ф. Давід. Останній був одним із найвидатніших на той час німецьких скрипалів-віртуозів. Музично-теоретичні дисципліни Лисенко вивчав під керівництвом видатних німецьких музикантів Е. Ріхтера — автора популярних підручників із гармонії, О. Пауля і В. Папперіца⁶⁰.

У Лейпцизькій консерваторії Лисенко за короткий період опанував велику кількість фортепіанних творів. Він безпосередньо залучався до

вивчення музичної творчості європейських композиторів. Навчальний репертуар складали переважно твори Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, Ф. Шопена, Р. Шумана, а також п'єси К. Вебера, Ф. Ліста, Ф. Шуберта. За роки навчання Лисенко досяг високого концертно-виконавського рівня, про що свідчили його виступи на іспитах, відкритих концертах і студентських вечорах. Бувши учнем відомих піаністів-педагогів, які самі були палкими поціновувачами й невтомними пропагандистами творів європейської класики, Лисенко став їхнім відданим шанувальником, зокрема твори геніального німецького композитора Л. Бетховена він часто грав для широкої публіки. Його виступи завжди мали великий успіх у слухачів і схвально сприймалися професорами і студентами. М. Лисенку, незважаючи на труднощі, вдавалося успішно поєднувати заняття по класу фортепіано з музично-теоретичними дисциплінами й композицією. Наполегливість і старанність у навчанні давали хороші результати, про що у піврічних свідоцтвах зазначали його викладачі⁶¹.

Великий вплив на Лисенка як музиканта й композитора справило активне музичне життя Лейпцига, який був одним із найбільших музичних центрів Німеччини. Він часто відвідував концерти, де мав можливість насолоджуватися майстерним виконанням відомими музикантами творів європейської класики. Особливо захоплено він відгукувався у своїх листах про концерти, що відбувалися в залі Gewandhaus (філармонія та концертний зал у Лейпцигу): «Істинна насолода серед занять — це концерти Gewandhaus'а»⁶².

У концертній практиці того часу почесне місце посідали твори композиторів романтичного напрямку. Національно-романтичний напрям у німецькій музиці зародився ще за Л. ван Бетховена — на початку ХІХ ст.⁶³ Проте справжній романтизм у німецьку музику прийшов лише з початком епохи Реставрації разом з К. Вебером, потім Р. Шуманом.⁶⁴ Вебер увійшов у історію музики як творець народно-національної німецької опери⁶⁵. Естетична думка німецьких композиторів середини ХІХ століття — К. Вебера, Р. Шумана, раннього Р. Вагнера — вирізняється в музичній спадщині того часу найбільшою життєвістю і свіжістю⁶⁶. Саме в Лейпцигу М. Лисенко познайомився з творчістю цих композиторів. Він захоплено згадував оркестр Лейпцизької філармонії: «Що то за оркестр? Боже мій, коли б ви чули! Коли професори грають. Давид першу скрипку грає!»⁶⁷ На концертах він слухав виступи німецької піаністки, дружини композитора Р. Шумана Клари Шуман із Дрездена, знаменитого флорентійського струнного квартету Петерса, німецького піаніста-віртуоза К. Таузіга з Берліна, учня Ф. Ліста, який, за словами М. Лисенка, перевершив свого вчителя у виконанні. «Він уже знаменитий європейський

піаніст, — писав Лисенко у листі від 18 жовтня 1867 р. до рідних, — який має свою школу молодих піаністів у Берліні. Він, кажуть, ще значно вище Бюлова»⁶⁸ (Ганс Бюлов — німецький піаніст і диригент, учень Ліста). У виконанні знаменитих музикантів Лисенко слухав симфонію В.-А. Моцарта «Юпітер», увертюру до опери «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, концерт Р. Шумана для фортепіано з оркестром, 4-ту симфонію Л. ван Бетховена, увертюру К. Вебера до опери «Евріанта». У оперних театрах Лейпцига і Берліна Лисенко прослухав опери В.-А. Моцарта «Викрадення з Сералія», Л. ван Бетховена «Фіделіо», К. Вебера «Оберон», Дж. Мейєрбера «Африканка» тощо.

Перебуваючи в Лейпцигу, Лисенко відвідував також концерти органної музики, у програмі яких переважали передусім твори Й.-С. Баха. Йому дуже подобався хор хлопчиків з Thomas Kirche (церква св. Фоми). «Був я в знаменитій Thomas Kirche, тій самій, де Й.-С. Бах був органістом, — згадував М. Лисенко. Величезний, похмурий з чорними стінами будинок, з довгими і вузькими вікнами, крутою кришою і високою шпильоподібною дзвіницею. Тут кожної суботи о пів на чотирнадцяту годину збігається весь музичний Лейпциг послухати великий хор хлопчиків, який співає під орган. Але що це за спів — божественний — і співають усі хори Баха, Бетховена, Ріхтера, Рейнеке та ін. знаменитостей»⁶⁹. До речі, Лисенкові пощастило стати свідком святкування 31 жовтня 1867 р. у Лейпцигу 350-літнього ювілею славнозвісної церкви⁷⁰.

Слід зазначити, що знайомство в концертних залах, театрах із зразками класичного мистецтва мало велике етико-педагогічне значення. Адже на той час такі концерти були для студентів унікальною, єдиною можливістю ознайомитися зі світовою музичною спадщиною у чудовому живому звучанні.

За роки навчання в Лейпцизькій консерваторії М. Лисенко почав писати інструментальну музику. Цьому сприяли заняття з композиції, теорії музики, удосконалення гри на фортепіано. Серед його ранніх творів — струнний квартет і тріо для двох скрипок і альту, увертюра для симфонічного оркестру на тему пісні «Ой запив козак, запив». Студентською роботою з композиції була перша частина симфонії до мажор, яку Лисенко написав 1869 р. Незважаючи на те, що на цих перших роботах позначився певний вплив традицій Лейпцизької консерваторії, зокрема романтичної музики Р. Шумана і Ф. Мендельсона, Лисенко намагався наповнити свої твори новим національним забарвленням.

У Лейпцигу молодий композитор написав також музику до «Заповіту» Т. Шевченка, пісні-романси «Ой одна я одна», «Туман, туман долиною», «Ой чого ти почорніло», «Над Дніпровою сагою», «Сонце заходить» тощо, які започаткували великий цикл під назвою «Музика до

«Кобзаря» Т. Шевченка»⁷¹. Він складався із солоспівів, ансамблів і хороших творів. У листі до П.О. Куліша від 23 липня 1869 р. М. Лисенко писав: «... Сам я тепер ревно працював над Шевченком: увів його кілька поспівів на музику. Згодом появлю, може, цілий цикл його поезій піснею й іншою формою, бо у нас є велика недостача на розвій музики української...»⁷².

Слід зазначити, що з поезією Т. Шевченка була нерозривно пов'язана вся творча діяльність композитора. На тексти поета М. Лисенко написав 54 романси, в яких показав душевний стан простих людей у різних життєвих і соціально-історичних ситуаціях.

1868 року в Німеччині Микола Віталійович видав першу збірку українських народних пісень у власній обробці, яку він підготував ще до вступу в Лейпцизьку консерваторію, активно опрацьовуючи фольклорний матеріал, вивчаючи музичну літературу. Сприяв у виданні збірки його викладач, професор Е. Венцель, якому дуже сподобалися пісні, і він познайомив М. Лисенка з нотним видавцем К. Редером. У його видавництві й була надрукована праця⁷³. Це видання мало велику науково-етнографічну цінність, що поклало початок новому етапу в українській музичній творчості й фольклористиці. До збірника ввійшло 40 народних пісень, серед яких «Ой зійшла зоря», «Оженився козак», «Ой пила та Лемериха», «Ой пушу я кониченька», «Гей не дивуйте», «Ой гаю мій, гаю», «Лугом іду, коня веду», «Дощик» та ін.

Будучи студентом консерваторії, М. Лисенко активно займався виконавською діяльністю як піаніст. 1867 р. він був запрошений до Праги як представник української музичної культури для участі у великому слов'янському концерті російського співака й диригента Д.О. Агренева. Тут Лисенко виконував обробки народних пісень для фортепіано, які викликали загальне захоплення у слухачів. Місцеві газети надрукували схвальні відгуки про його виступи. Так, газета "Národní Listy" писала: «Пан Лисенко родом українець, учиться в Лейпцизькім консерваторіумі. Його виразна і рівна гра була всім до вподоби. Найкраще ж подобались українські пісні, покладені ним самим з великою пильністю і дотепністю...»⁷⁴

За два роки М. Лисенко пройшов повний курс навчання в Лейпцизькій консерваторії, що для більшості студентів становив чотири роки. На випускному екзамені, що відбувався 8 квітня 1869 р. в залі філармонії, Лисенко виконав 4-й концерт для фортепіано з оркестром Л. ван Бетховена. У рецензії на виступ, що була надрукована в газеті "Leipziger Tageblatt" від 10 квітня 1869 р., зазначалося: «Виконання пана Миколи Лисенка з Києва було справді видатним. Першу частину дуже складного концерту Бетховена він зіграв з натхненням і артистизмом»⁷⁵. У травні

1869 р. Лисенку його викладачі по консерваторії запропонували зробити концертне турне Європою. З цього приводу він у листі до рідних від 30 травня 1869 р. з Лейпцига писав: «У п'ятницю я грав прелюдію і фугу Мендельсона на вечірньому концерті. Виконання моє дуже сподобалося Рейнеке і Паулю, останній спитав мене, куди ж я хочу зробити свою музичну подорож (артистичну), у Бреславль чи Відень, чи Варшаву; я, не маючи, звичайно, про себе такої високої думки, щоб наважитися грати концерти в Європі, відповідав, як кошти дозволять... але мене більше радує тут така висока оцінка моєї гри, гідної концертів на європейських естрадах»⁷⁶.

У свідоцтві, виданому 28 вересня 1869 р., його викладачі по класу фортепіано зазначали: «Пан Лисенко завжди був зразково-старанним учнем, набув вельми значної техніки, так само як і правильного розуміння як класичних, так і сучасних творів. К.Рейнеке».

«Пан Лисенко при своїй зразковій старанності і своєму чудовому таланті досяг блискучих успіхів і є зараз піаністом, віртуозна техніка якого і характерне, блискуче, повне пориву і натхнення виконання набагато перевершує звичайні вимоги до учнів. Крім того, він має досить незвичайний за своєю змістовністю та різноманітністю репертуар вивчених творів. Е. Венцель...»⁷⁷.

7 жовтня 1869 р. М. Лисенко отримав диплом про закінчення навчання в Лейпцизькій консерваторії, в якому зазначалося: «у своїй музично-художній діяльності Лисенко завдяки хорошій підготовці й обдарованості досяг відмінних успіхів»⁷⁸. Він здобув освіту за двома спеціальностями — як піаніст і як композитор. Перебуваючи за кордоном, Микола Віталійович, який віддано любив свою батьківщину, у листах до рідних і друзів постійно цікавився культурним життям України, насамперед українською музикою. На лейпцизький період припадає й одруження Миколи Віталійовича Лисенка з українською співачкою Ольгою Олександрівною О'Коннор, що відбулося під час канікул влітку 1868 р. в Україні.

Після закінчення Лейпцизької консерваторії М. Лисенко повернувся до Києва й почав активно займатися музично-просвітницькою діяльністю. Він виступав на концертах як піаніст, викладав у музичній школі, збирав і обробляв народні пісні, був організатором хорів, концертів. Його музика стала джерелом подальшої європеїзації українського музичного життя в напрямі професійного розвитку. Широкий резонанс не лише в Україні та Росії, але й за кордоном, мали організовані М. Лисенком у Києві й Петербурзі концерти слов'янської музики. Так, у березні 1871 р. в залі Дворянського зібрання в Києві Микола Віталійович улаштував хоровий концерт з народних слов'янських пісень — українських, російських,

чеських, болгарських, сербських, хорватських та ін., який отримав високу оцінку його сучасників⁷⁹. М. Лисенко написав понад 40 хорових творів, які стали вагомим внеском у розвиток української музичної культури⁸⁰.

У педагогічній і концертній діяльності М. Лисенко був палким прихильником і пропагандистом творчості видатних німецьких композиторів Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Р. Шумана та ін. Їхні твори часто звучали в його концертних виступах, були обов'язковими у навчально-виховній практиці Лисенка-педагога: у репертуарі його учнів-піаністів, на заняттях з музично-теоретичних дисциплін, у процесі музичного виховання членів керованих ним хорових колективів⁸¹. Глибока обізнаність із творчістю німецьких композиторів-класиків була показником високої професійної майстерності українського митця.

1880–90-ті роки в житті М. Лисенка були періодом плідної композиторської творчості. Понад десять років (1880–91) тривала робота над оперою «Тарас Бульба» за однойменною повістю М. Гоголя. Увібравши творчий досвід зарубіжного оперного мистецтва, композитор зробив у цьому творі тонкі паралелі, наприклад, до декоративності Мейєрберової «Африканки», котру, як уже зазначалося, Лисенко слухав у Лейпцигу під час навчання, і яка справила велике враження на молодого студента Лейпцизької консерваторії⁸². «Що за краса!» — писав він з цього приводу в листі до рідних. Лисенко підготував до видання клавир, який був надрукований у 1913 р. у Лейпцигу, уже після смерті композитора⁸³. Ним були створені також опери «Різдвяна ніч» (1874), «Утоплена» (1883), дитячі опери «Коза дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна» (1892), музично-драматична мініатюра «Чарівний сон» (1894), було здійснено упорядкування музики до опери «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1889) тощо⁸⁴.

У 1893 р. М. Лисенко створив також цикл романсів на слова Г. Гейне в перекладі Лесі Українки й М. Славинського. Його приваблювали поетичні образи німецького поета-романтика. На тексти з циклу «Ліричне інтермецо» Г. Гейне композитором написано дванадцять романсів і два дуети. Серед них — «Коли настав чудовий май», «Коли розлучаються двоє», «У мене був коханий рідний край», «Чого так поблідли ті рожі ясні», «З мого тяжкого суму», «Не жаль мені», «На півночі на кручі» та ін.⁸⁵. Композитор уважав, що жанр ліричного романсу є ефективним засобом виховання художньо-естетичних смаків у слухачів. Широта ліричного висловлювання, так притаманна Лисенкові, проявилася і в його баладі «В розкішній красі таємничій», в якій відчутний вплив німецького композитора Р. Шумана, романтично-схвильована музика якого приваблювала українського митця. Слід зауважити, що М. Лисенко в певні періоди творчості створював композиції, що спиралися виключно на

естетичні й музичні традиції європейського, передусім німецького Романтизму. Деякі твори композитора мають чимало спільного з творами німецьких романтиків — Ф. Мендельсона, Р. Шумана. Автор прагнув створити українські інтерпретації популярних творів.

Доба Романтизму вперше проголосила завданням творчості митців зобразити життя народу, опанувати й використати фольклор як джерело й вияв національної своєрідності. Розвиваючи й утверджуючи в українській музиці естетичні засади Романтизму, композитор широко використовував українську народну пісню. Незважаючи на жорсткі утиски з боку царського уряду щодо застосування української мови в усіх друкованих виданнях, театральних виставах, друкуванні текстів до нот, Лисенко продовжував інтенсивно працювати над подальшими творами з циклу «Музика до «Кобзаря», який він розпочав ще в Лейпцигу. Він видав сім випусків «Збірника українських пісень» (1868–1911). М. Лисенко був знаний і як учений-фольклорист завдяки популяризації українського фольклору серед широкої громадськості України й за її межами. Його наукові розвідки про українську народну пісню, зокрема праця «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконаних Остапом Вересаєм», написана у 1873 р., лягли в основу розвитку вітчизняної національної фольклористики⁸⁶.

Музичну освіту в Лейпцизькій консерваторії отримав і талановитий український композитор з Полтавщини М.М. Калачевський. Його викладачем з композиції був професор Ріхтер. Дипломною роботою молодого музиканта була «Українська симфонія», яку він написав у 1876 р. У цьому творі можна помітити впливи естетичних тенденцій, які панували тоді в Лейпцизькій консерваторії. Зокрема, «Українська симфонія» має низку спільних рис з «Шотландською симфонією» одного з видатних романтиків ХІХ ст. Ф. Мендельсона. Після закінчення навчання Калачевський повернувся в Україну, оселився в Кременчуці, був організатором і активним учасником музичного життя міста. Композитор написав 19 романсів на тексти російських поетів, декілька фортепіанних творів, «Реквієм» для хору, струнного оркестру, органа й соліста.

* * *

Важливим напрямом відносин українського й німецького народів у ХІХ — на початку ХХ ст. є їхні зв'язки в образотворчому мистецтві. У першій половині ХІХ ст. чимало іноземних митців, зокрема німецьких, вихованців академій Західної Європи працювали в Україні. Широкого розповсюдження тут набували твори художників європейських шкіл. Приплив мистецьких сил в Україну особливо посилювався з відкриттям нових освітніх закладів. Іноземні художники отримували посади вчителів

малювання в Рішельєвському ліцеї у Одесі, Ніжинському ліцеї князя Безбородька, Кременецькому ліцеї, у гімназіях Києва, Харкова, Полтави, в кадетських корпусах Києва й Полтави, Київському інституті шляхетних дівчат, Харківському та Київському університетах тощо, в яких було введено викладання мистецьких дисциплін⁸⁷. Іноземні митці брали також участь у розвитку домашнього художнього виховання, яке за відсутності в Україні художніх шкіл набувало важливого значення. У Київському інституті шляхетних дівчат учителем малювання багато років працював німецький художник К. Гротте. Він створив низку картин із краєвидами Києва. Серед них — «Вид Києва» (1848), «Вид Києва з лівого берега Дніпра» (1849), «Під Києвом» (1850), «Вид на Київ зі сторони Щекавиці» (1850), «Панорама Києва» (1851) та багато ін.⁸⁸ У цьому ж інституті вчителем малювання працював німецький художник П. Шлейфер. Він закінчив Петербурзьку академію мистецтв як вільний слухач, залишив низку портретів, зокрема «Портрет дружини»⁸⁹. У Києві в 40–50-х роках ХІХ ст. учителями малювання в різних закладах освіти працювали німецькі митці Д. Гаген, К. Гампельн, А. Ланге, Ф. Мезер, Е. Циммерман тощо.

У 1840 р. Україну відвідав німецький природознавець Й.-Г. Блязіус, який залишив рисунки Києва того часу, зокрема Золотих воріт, Київського університету. 1855 р. у Києві побував А. Петцольд, котрий також створив низку художніх картин з видами міста — Ланцюговий міст через Дніпро, краєвиди Ботанічного саду та ін. Своєрідну галерею видів Києва з його історичними пам'ятками й мальовничою природою залишив німецький художник В. Тімм, який продовжував традицію панорамних пейзажів.

Пожвавленню художнього життя в Україні сприяли й українські меценати. Вони запрошували іноземних живописців-професіоналів для виконання замовлень, а також надавали пристановище митцям із європейських країн, які працювали як двірські маляри. Активною була участь іноземних майстрів у малярських цехах, які в ХІХ ст. продовжували працювати. Вони користувались правами, чітко визначеними статутом, цех забезпечував роботою, регламентував замовлення, надавав допомогу в разі нещасного випадку⁹⁰.

Серед німецьких живописців, творчість яких була пов'язана з Україною, був і К. Швейкарт. У 1810–1830-х роках він створив низку портретних творів: «Жіночий портрет», «Портрет Л. Коморовської», «Портрет Францішки Чацької». Ці твори яскраво показують вплив сентименталізму, характерного для віденської школи, на становлення романтичного образу. У картині «Портрет жінки на тлі пейзажу» по-новому осмислюється зв'язок людини і природи. Твори Швейкарта справили значний

вплив на його учнів, зокрема К. Шлегеля, який написав «Портрет Я. Балька», «Портрет жінки з книжкою у руці»⁹¹.

Для німецьких художників Й. Рейхана і А. Рейхана (батька та сина) діяльність в Україні стала важливим етапом їхнього творчого життя. Й. Рейхан створив «Портрет Я. Богатовського», «Портрет К. Ліпінського — хлопчика» (1810-ті роки), А. Рейхан — «Портрет К. Лідля» (1837), «Портрет дівчини в блакитній сукні» (1840-ві роки), «Портрет О. Шавловської» (1842), «Портрет Г. Матцель в рожевій сукні» (1848). У картині «Портрет К. Ліпінського» (1837) А. Рейхан основну увагу зосереджує на розкритті духовного світу видатного музиканта⁹². У розвитку портретного живопису певна роль належить художнику К.-Х. Рейхелю, німцю за походженням, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв, мав срібні й золоті медалі за рисунки з натури та за портретний живопис. Після закінчення Академії Рейхель свою майстерність удосконалював у Парижі, в майстерні Л. Давіда й Ф. Жерара, а згодом у Дрездені. Після завершення навчання за кордоном він працював у Одесі й на Поділлі. Був одним із найвідоміших портретистів Одеси у 20-х роках XIX ст. Написав портрети О. Ланжерона, градоначальника Одеси (1819) і Г. Кобле, військового коменданта міста (1819), що помітно відрізняються від його творів петербурзького періоду, написаних у стилі класицизму⁹³. У його портретах знайшли яскраве відображення ознаки класицизму, тісно взаємопов'язаного з романтизмом.

Упродовж 1842–1858 рр. вихованець Віденської академії мистецтв Г. Гольпейн відвідував дворянські маєтки Правобережної України, де виконав низку портретів української і польської шляхти. Його твори «Портрет Б. Потоцького з донькою М. Потоцькою і С. Володкевич» (1849), «Портрет Марії Потоцької» (1850) тощо дають уявлення про побут аристократії, у них органічно поєднуються риси романтизму й академізму⁹⁴. Він брав активну участь у виставках, мистецькому житті Києва, спілкувався з представниками інтелігенції, які гуртувалися навколо Університету Св. Володимира⁹⁵. Гольпейн був представником стилю бідермаєру, «якому на противагу романтизму, були притаманні приземлене сприйняття дійсності, підкреслено старанне зображення інтер'єру, природи, деталей побуту, а також тяжіння до сентиментальних образів і сюжетів»⁹⁶. Поширення цього мистецького напрямку в Україні відбулося головним чином через середовище німецько-австрійського походження, зокрема професорів університетів і фахівців з інших галузей. У стилі бідермаєру виконував свої роботи й художник німецького походження Ф. фон Фогельштейн та багато інших німецьких митців⁹⁷.

Помітний вплив на формування духовної атмосфери й поширення нових естетичних смаків в Україні мали вихованці Петербурзької академії

мистецтв. Педагогічна система Академії забезпечувала високу професійну підготовку митців. Художники з Петербурга відвідували Україну, часто гостювали у дворянських садибах Галаганів, Тарновських, Рєпніних, Капністів, Милорадовичів тощо, які були острівцями самостійного культурного життя. Тут збиралися колекції творів європейського мистецтва. Колекціонер і меценат Б.І. Ханенко, створюючи свою колекцію, неодноразово звертався за консультацією до директора Берлінського художнього музею В. Боде — відомого дослідника творчості голландського живописця Х. Рембрандта.

За рекомендацією конференц-секретаря Академії мистецтв у Петербурзі В.І. Григоровича її вихованець В.І. Штернберг, німець за походженням, мав можливість упродовж трьох років (1836–1838) під час літніх канікул жити і працювати в Україні, у маєтку поміщика й мецената Г.С. Тарновського в с. Качанівка, що на Чернігівщині⁹⁸. Тут було зібрано багато цінних творів мистецтва. Г.С. Тарновський колекціонував картини, бронзу, порцеляну, меблі. «По уваженію любви к художествам и ободрению художников русских» у 1838 році Г.С. Тарновського було удостоєно звання почесного вільного «общника» Петербурзької академії мистецтв⁹⁹. Всі, хто відвідував Качанівку, милувалися його мистецькою колекцією.

Василь Іванович Штернберг народився 12 лютого 1818 р. у Санкт-Петербурзі. Його батько був гірничим інженером, викладачем Петербурзького гірничого кадетського корпусу. Майбутній художник ще з дитинства любив малювати, захоплювався музикою, багато читав. Перші уроки живопису юнак брав у відомого пейзажиста М. Лебедева, автора чудових романтичних краєвидів. 1835 р. В. Штернберг вступив до Петербурзької академії мистецтв, де навчався у К. Брюллова та М. Воробйова¹⁰⁰.

У садибі Тарновського він створив велику кількість живописних картин і малюнків, присвячених Україні, її мальовничій природі, життю й побуту українського народу. Художник захоплено відкривав для себе красу України і втілював її у низці краєвидів, що мали виразний романтичний характер. У першому з них «Садиба Г.Тарновського в Качанівці» (1837 р.) він прагнув розкрити мальовничість навколишньої природи, сповненої гармонії, відтворити багатогранність довколишнього світу¹⁰¹. Красу українського села Штернберг утілював у картині «Вулиця на селі» (1837–1838 рр.), що вражає реалістичністю¹⁰². Центральне місце у творчості Штернберга посідає картина «Переправа через Дніпро біля Києва» (1837 р.), що є за оцінкою критиків визначним твором українського романтизму¹⁰³.

В Україні молодий митець виконав і багато інших краєвидів, жанрових картин, зарекомендувавши себе талановитим художником. Він

малював картини з життя мешканців садиби Тарновського, захоплювався народними образами, що істотно позначилися на творчості художника. Згадаємо хоч би такі з його творів, як «Водяний млин» (1836 р.), «Біля шинку» (1836–1838), «Хлопчик-пастух» (1836–1838), «Альтанка в Качанівці» (1837), «Вітряки в степу» (1838), «Глінка в Качанівці» (1838), «Музична сходка в Качанівці» (1838), «Гра в піжмурки» (1838), «Ярмарок на Україні» (1838), «Малоросійське весілля» (1838), «Млин у степу» (1838) та ін.

Прагнучи бути безпосереднім і правдивим, Штернберг у картині «В Качанівці в Г.С. Тарновського» (1838) передав творчий день кількох осіб. На ній він зобразив композитора М. Глінку, який у той час працював над партитурою опери «Руслан і Людмила», історика М. Маркевича, художника за мольбертом і господаря Качанівки. У маєтку Тарновського був свій оркестр і хор кріпаків-селян, за участі яких у 1838 р. тут була проведена перша репетиція оркестрових і хорових партій опери¹⁰⁴. У своїх спогадах Глінка писав про Штернберга як про талановитого художника й дуже приємну молоду людину, про його глибокі знання з тогочасної музики¹⁰⁵.

Подорожуючи містами й селами України, Штернберг робив замальовки численних ярмарків, базарів, весіль, різноманітних сцен із буденного життя українців, прокладаючи дорогу в новому для себе жанрі. Його жанрові композиції цінні увагою до народних звичаїв, любов'ю до краси селянського побуту серед природи, цікавістю до минулого. У цих картинах він розкрив образ українського народу, наскільки міг його зрозуміти. Як бачимо, в Україні Штернберг посилено й серйозно працював. Своєю творчістю він не лише продовжував, а й далі розвивав пошуки своїх попередників — В. Тропініна, К. Павлова, І. Зайцева, привносив в академічну основу певну національну визначеність. Т.Г. Шевченко, оцінюючи картини Штернберга, створені в Україні, зауважував: «... Під тінню розлогої верби біля самого берега біленька, соломою вкрита хатка вся відобразилася у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а на воді качки плавають. Ось і вся картина, і яка повна, жива картина!»¹⁰⁶.

Твори Штернберга, присвячені Україні, були дуже високо оцінені К. Брюлловим. Вони принесли художникові популярність як у Академії, так і поза її стінами, викликали в багатьох художників того часу великий інтерес до України, її природи, історії і побуту українського народу. За конкурсну роботу «Освячення пасок у малоросійському селі» (1838 р.) у листопаді 1838 р. Радою Академії мистецтв у Петербурзі його було нагороджено золотою медаллю I ступеня. Серед вихованців Петербурзької академії мистецтв до побутової тематики крім Штернберга зверталися Р. Жуковський, В. Тімм, О. Венеціанов та його учні¹⁰⁷. Вони

відтворювали в мистецтві повсякденне життя. Передова художня молодь шукала шляхи до демократизації образотворчого мистецтва. За своє коротке творче життя (Штернберг прожив лише 27 років) він створив чимало картин, зокрема в жанрі краєвиду та побутового малярства, характерною ознакою яких було органічне поєднання людини з природою. Штернберг був одним із засновників українського пейзажного й жанрового живопису, типовим представником романтизму¹⁰⁸.

У вересні 1838 р. у Петербурзькій академії мистецтв Штернберг познайомився з Т.Г. Шевченком і став одним із найближчих друзів поета. У своїй повісті «Художник» Шевченко писав: «Ось уже понад місяць, як ми живемо разом з незрівняним Штернбергом... Та яке ж він добре, лагідне створіння. Справжній художник. Йому все посміхається, як і він сам усьому посміхається. Щасливий завидний характер. Карл Павлович [Брюллов. — Авт.] його дуже любить. Та чи можна, знаючи, не любити його?»¹⁰⁹. Шевченко присвятив йому вірші «Іван Підкова» (1839) і «На незабудь Штернбергові» (1840). Вони підтримували дружні стосунки з відомими представниками петербурзького інтелектуального середовища — росіянами, німцями, у яких часто відбувалися літературні та музичні вечори, де збиралися видатні діячі культури. Так, через Штернберга Шевченко познайомився з німецькими родинами — надвірного радника О.Є. Шмідта та інспектора Петербурзького університету О.І. Фіцтума фон Екштедта, в яких влаштовувалися вечірні сходи, де читали твори німецьких та інших європейських авторів, зокрема твори Й. Гете, що особливо після його смерті 1832 р. мали всесвітній розголос¹¹⁰. «...Штернберг недавно познайомив мене з родиною Шмідта, — писав Т. Шевченко. — Це якийсь далекий його родич, чудова людина, а сім'я його — це просто благодать Господня. Ми часто по вечорам буваємо у них, а по неділям обідаєм. Дивна, мила родина! Я завжди виходжу від них неначе чистішим і добрішим. Я не знаю, як і дякувати Штернбергу за це знайомство...»¹¹¹. Далі Шевченко згадував, як насолодившись у Фіцтума квінтетом Л. ван Бетховена й сонатою В.А. Моцарта, де виконував соло знаменитий петербурзький музикант і педагог, перший скрипаль придворного оркестру Ф.-Л. Бем, о дванадцятій годині ночі вони повернулися на квартиру¹¹².

Т. Шевченко і В. Штернберг приятелювали з українським письменником Є. Гребінкою та істориком М. Маркевичем. Загалом дружба з Шевченком справила великий вплив на формування світогляду молодого художника, сприяла вихованню в нього демократичних ідеалів, розумінню краси сільської природи й народних образів. Шевченко у своїх повістях «Художник», «Музикант», «Прогулка с удовольствием и не без морали» чимало яскравих сторінок присвятив другові Штернбергові,

згадував про нього в листах і «Щоденнику». Штернберг зробив ілюстрації до першого видання «Кобзаря» Шевченка. Він є автором кількох портретів поета. Простежуються спільні моменти романтизації образу в автопортретах Шевченка і Штернберга, художника близького поетові за ставленням до людини, за романтичним захопленням красою природи рідної йому України.

У стінах Петербурзької академії мистецтв здобували вищу фахову освіту й художники з України. Навколо Академії зосереджувалися основні події мистецького життя, відбувалося засвоєння класичної світової спадщини, закладалися основи для розвитку національних шкіл. Найталановитішим вихованцям, зокрема й українським художникам, Академія надавала можливість виїхати в пансіонерську поїздку за кордон. У пошуках нових шляхів у мистецтві, у прагненні ознайомитися з останніми досягненнями провідних митців того часу, підвищити свій професійний рівень творча молодь їхала до мистецьких центрів Європи. Від 70-х років ХІХ ст. особливу увагу українських художників привертала Мюнхен, що на зламі століть був осередком мистецького життя Німеччини. Тут були розташовані музеї: Баварський національний музей, Гліптотека, Стара й Нова пінакотеки, де зберігалися зібрання картин видатних художників. Крім того, в Мюнхені в Кришталевому палаці влаштовувалися міжнародні виставки. Українські художники навчалися в Мюнхенській академії мистецтв, яка була одним із основних художніх навчальних закладів Європи, а також приватних студіях, де здобували освіту під керівництвом відомих педагогів.

У 90-ті роки ХІХ ст. у Мюнхені великим авторитетом серед художників різних країн користувалися дві приватні художні школи — угорця Ш. Холлоші (1886 р.) і словака А. Ашбе (1891 р.). Незважаючи на деякі відмінності, педагогічна методика в обох школах ґрунтувалася на об'єктивному вивченні законів природи, що було характерно для реалістичного напрямку в художній педагогіці Європи на зламі двох століть. Обидва вчителі виходили з того, що основою мистецтва є оточуючий художника реальний світ, який складається з певних матеріальних форм, котрі він повинен навчитися передати. Ашбе й Холлоші вважали важливою частиною навчання художника рисунок, розглядаючи його як метод пізнання будови форми реальних предметів.

Навчаючись у Німеччині, українські художники уважно ознайолювалися з творчістю сучасних митців. Великою популярністю в багатьох із них користувалися твори корифеїв німецького мистецтва кінця ХІХ ст. А. Бьокліна, М. Клінгера, Ф. Ленбаха, Ф. Штука тощо. Про твори А. Бьокліна І. Грабарь у своїй статті зазначав: «Описати це враження неможливо, це треба пережити. Тут є настрої, музика фарб»¹¹³. У іншій

статті він писав, що Бьоклін не розповідає, він відчуває і примушує нас пережити його власні почуття¹¹⁴. У 1911 р. Київське товариство початкової освіти влаштувало вечір, присвячений пам'яті німецького художника А. Бьокліна¹¹⁵. У 1895–1898 рр. німецький художник і скульптор Ф. Штук написав свої картини «Гріх», «Сфінкс», «Вакханалія» тощо. До цього періоду належить низка жіночих портретів, створених ним оригінально й по-новому. Серед них — «Єгиптянка»¹¹⁶. Українські художники захоплювалися також картинами німецького живописця і графіка А. Менцеля. Серед його праць — ілюстрації до «Історії Фрідріха Великого» Ф. Куглера (1839–1842), «Кімната з балконом» (1845), «Театр Жимназ» (1856), «Залізопрокатний завод» (1875) та інші жанрові картини, пейзажі, інтер'єри, в яких він реалізовував романтичні риси¹¹⁷. Ознайомлення українських художників із мистецтвом німецьких майстрів знаходило відображення в їхній творчості. Про нові тенденції, що з'являлися в німецькому мистецтві наприкінці ХІХ ст., українські художники дізнавалися також із журналів “Die Kunst” («Мистецтво»), “Die Kunst für Alle” («Мистецтво для всіх»), “Jugend” («Молодь»).

Помітною подією в мистецькому житті Мюнхена стало створення в 1892 р. Союзу мюнхенських художників під назвою «Сецесіон», який, відійшовши від академічних принципів, відстоював право на пошук у мистецтві нових шляхів. Слідом за ним схожі художні об'єднання з такою ж назвою створювалися в інших містах Німеччини й Австрії¹¹⁸. У його виставках брали участь як німецькі — А. Бьоклін, Ю. Діц, В. Лейбль, Ф. Ленбах, Ф. Штук — так і зарубіжні художники. У травні 1898 р. у Мюнхені відбулася виставка «Сецесіона», на якій поряд із картинами російських художників В. Васнецова, К. Коровіна, І. Левітана, М. Несерова, В. Серова та ін. експонувалися твори українського художника С. Малютіна. Із творчістю мюнхенських сецесіоністів був пов'язаний розвиток німецького «югендстилю», що став одним із головних джерел загальноєвропейського стилістичного напрямку в образотворчому мистецтві й архітектурі, який пізніше в Росії одержав назву модерну.

Серед українських художників, які навчалися і працювали в Мюнхені, був О. Мурашко. У 1896 р. він вступив до Петербурзької академії мистецтв, де навчався в І. Рєпіна, пройшовши серйозну школу реалістичного живопису. По закінченні Академії 1901 р. О. Мурашко вдосконалював майстерність у Німеччині, у приватній школі А. Ашбе. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. У своїх творах український живописець велику увагу приділяв пошукам кольору й освітлення. Ще з дитинства він любив рожеві тона в сонячному світлі, що посідає значне місце у його картинах «Дівчина у рожевій блузі» (1904–1906), «Вечірні рефлекси» (1910) та ін. Один із німецьких критиків зауважував: «Його

[О. Мурашка. — *Авто.*] спеціальність — світло»¹¹⁹. У картинах, створених пізніше, — «На кормі. Портрет Ж. Мурашка» (1906), «На озері» (1913), «Пралю» (1914) український художник використовував настанови свого вчителя Ашбе й широко їх розвивав. Вони полягали у вивченні законів образотворчого мистецтва й методів їх реалізації. Ашбе надавав право і вважав за потрібне для художника шукати нові форми й методи в мистецтві, щоби мати можливість найповніше і всебічно передати свій задум. Найважливішим методичним правилом Ашбе був розвиток індивідуального бачення учня, його власної манери.

Після повернення до Києва О. Мурашко не поривав зв'язків із мюнхенськими художниками, брав участь у мистецькому житті міста. У 1909 р. він надіслав на X Міжнародну виставку, що відбувалася в Мюнхені, свою картину «Карусель». Вона справила велике враження на німецьких поціновувачів мистецтва, а її автор отримав другу золоту медаль. Цю картину було придбано для приватної колекції. Мюнхенські критики зазначали, що картина Мурашка вирізняється безпосередністю й життєрадісністю, чудово переданим у ній національним колоритом. Крім О. Мурашка на виставці здобули нагороди українські митці Г. Головков і К. Крижицький. Цього ж року була організована персональна пересувна виставка полотен О. Мурашка в Берліні, Дюссельдорфі, Кельні. Він відправив на виставку 25 картин, які експонувалися й користувалися великим успіхом. У 1911–1912 рр. О. Мурашко брав участь у виставках «Сецесіона». Німецький критик А. Браун назвав його картину «Портрет В.А. Дитятіної» (1910) однією з кращих на виставці. У 1907–1912 рр. О. Мурашко викладав у Київському художньому училищі. У 1913 р. він відкрив власну студію, з якої вийшло чимало талановитих художників. З 1917 р. він — основоположник і професор Української академії мистецтв.

Восени 1909 р. український художник-графік Г. Нарбут, за порадою свого вчителя Н. Добужинського, вирушив для продовження освіти до Мюнхена. Він навчався в приватній студії професора Ш. Холоші, де вивчав стару європейську графіку. Велике враження на Нарбута справили побачені ним оригінали німецького живописця і графіка А. Дюрера — серія гравюр «Апокаліпсис» (1498), «Портрет молодого людини» (1521), «Чотири апостола» (1526), «Три селянина» (1527) тощо. Н. Добужинський у своїх спогадах писав, що ще в Петербурзі, навчаючись у майстерні І. Білібіна, Нарбут почав вивчати першоджерела, зокрема гравюри Дюрера й інших середньовічних майстрів¹²⁰. Справжньою школою майстерності для художника було копіювання в музеях творів А. Дюрера. Німецька художня культура мала великий вплив на Нарбута. Він відвідував музеї, симфонічні концерти, спілкувався з німецькими художни-

ками, зокрема з видатним німецьким графіком Ю. Діцем. О. Бенуа зауважував, що Ю. Діц стояв в одному ряду з такими художниками, як О. Бердслей, А. Дюрер, Ж. Калло та ін. «Ця майже технічна риса — фантастичність лінії — складає особливість не тільки Ю. Діца, але і Кондера, Берслея, Симова та ін. художників. Усім їм притаманний дар одним почерком, однією чудовою каліграфією збуджувати інтерес, викликати якийсь фантастичний настрій», — писав О. Бенуа¹²¹. Сильне враження на Г. Нарбута справила архітектура Мюнхена, яку він з інтересом вивчав.

У творах українського графіка, виконаних у Мюнхені, відкрилась нова грань його таланту, викристалізувалася власна манера виконання графічних робіт. Нарбут охоче звертався до спадщини різних часів, він відрізняється різноманітністю своїх образів. Про це свідчать його твори «Кіт перед м'ячем» (1909–1910), «Сцена під ліхтарем» (1913), «Ласкава лисиця» (1913). Він створив ілюстрації до казки В. Жуковського «Як миші kota ховали», народної казки «Дерев'яний орел», до казок Х.-К. Андерсена «Соловейко», «Стрибун», «Олов'яний солдатик», серію графічних малюнків до байок І.А. Крилова «Лисиця та виноград», «Бабка та мурашка» тощо¹²². Міжнародна виставка книги, що відбулася в 1914 р. у Лейпцигу, принесла Нарбутові світове визнання¹²³. Його творчість позначена національною своєрідністю, зв'язком з українською художньою традицією.

Саме різноплановість інтересів і творчих пошуків сприяли досягненню високого професіоналізму. Однак відірваність від батьківщини пригнічувала художника. Адже його творча уява завжди була органічно пов'язана з навколишнім світом. Художник розумів, що тільки повернення до України, до народних джерел культури може дати йому новий поштовх для подальшого творчого розвитку. У квітні 1917 р. Нарбут переїхав з Петербурга до Києва, де був обраний професором графіки, а 1918–1920 рр. — ректором Української академії мистецтв.

У 1902 р. український художник-кубіст Д.Д. Бурлюк вступив до Мюнхенської академії мистецтв, навчався в майстерні професора Ю. Діца. Від 1903 р., майже рік, навчався в школі А. Ашбе. У 1909 р. у Мюнхені було створено «Нове об'єднання художників» на чолі з В. Кандинським і О. Явленським, до якого поряд із німецькими митцями входили й українські художники Д. Бурлюк, В. Іздебський та ін.¹²⁴. Восени 1909 р. Д. Бурлюк брав участь у виставці «Салону В. Іздебського», де його українські пейзажі мали великий успіх. Його твори експонувалися на міжнародній виставці кубістів, що відбувалася в 1910–1911 рр. На ній виставляли полотна від Франції — П. Пікассо, А. Дерен, від Росії — Н. Гончарова, В. Кандинський, В. Денисов. У салоні, що був організований журналом “Sturm” («Штурм») у Берліні, у 1913 р. виставляли свої картини Д. Бурлюк, В. Кандинський та ін. У 1915 р. Д. Бурлюк написав

картину «Святослав», в якій використав стиль старовинного українського живопису.

Отже, XIX — початок XX ст. стали важливим етапом в українсько-німецьких культурних зв'язках, зокрема у сфері літератури, музичного й образотворчого мистецтва. Німецькі письменники в цей час жваво цікавилися історією й культурою України. Навіть такі окремі факти, як відгуки німецьких учених на перше видання «Енеїди» І. Котляревського, друкування українських пісень у німецьких збірках, переклади творів Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. німецькою мовою, свідчать, що німці були достатньо обізнані з літературним життям в Україні. Цей процес ознайомлення посилювався в другій половині XIX — на початку XX ст., коли були налагоджені сталі контакти діячів української літератури із зарубіжними виданнями, критиками, що відкрило можливість для взаємобміну й взаємозбагачення культурними цінностями. Німецькі митці, перекладачі підтримували зв'язки з українськими колегами, плідно працювали на ниві популяризації і рецепції їхніх творів у німецькомовному світі. Дослідження німецьких авторів давали досить яскраве уявлення про життя і творчість окремих художників слова, викликали інтерес до української літератури загалом.

У досліджуваній період відбувався процес активного сприйняття, вивчення, інтерпретації і поширення спадщини Т. Шевченка у Німеччині. Його глибинна поезія, що безпосередньо живилася із джерел фольклору, щирі, прості й дохідливі образи, які відтворюють суть суспільних явищ і соціально-психологічний сенс людських характерів, сприяли пізнанню німецькими дослідниками історії і культури українського народу. Його твори надихали на переклад багатьох німецьких письменників. Отже, склалися передумови для інтенсивнішого вивчення творів української літератури та їх інтерпретації німецькою мовою.

Своєю чергою німецькі літературні твори публікувалися в українських виданнях у перекладах вітчизняних письменників. Вони значно розширили стильові можливості української літератури, сприяли становленню романтичного напрямку. На поезію українського романтизму мала вплив, прямий чи опосередкований, німецька поезія, що брала початок у творчості Й. Гете, Ф. Шиллера, Л. Уланда тощо. Згодом із захопленням була зустрінута творчість пізнього романтика Г. Гейне. Водночас українська поезія зберігала високий рівень національної самобутності, як у змісті, так і в поетиці.

Важливим етапом у розвитку українсько-німецьких літературних зв'язків була діяльність українського письменника І. Франка. Починаючи зі студентських років, протягом усього життя він не переставав цікавитися німецькою літературою, історією, сучасним йому суспільно-політичним і культурним життям Німеччини. У своїх статтях, написаних

для німецьких періодичних видань, І. Франко висвітлював літературне життя в Україні, популяризував у Німеччині українських письменників. Він здійснив низку перекладів, ознайомлюючи українського читача з кращими творами німецької літератури.

Для XIX ст. характерним є розквіт національних музичних шкіл, що спиралися на традиції народного мистецтва. Перша половина XIX ст. — це час інтенсивного підйому німецької музичної культури, яка справляла помітний вплив на розвиток української музики. Українсько-німецькі музичні зв'язки проявлялись як у тематиці і стилістиці творчості музикантів обох країн, так і в практичній діяльності. У той час багато німецьких музикантів працювали педагогами, диригентами й виконавцями на теренах України.

Важливим напрямом співпраці двох народів у галузі музичного мистецтва другої половини XIX ст. було навчання українських музикантів у Німеччині, де існувала ціла низка доволі самостійних композиторсько-теоретичних шкіл, серед яких найвпливовішими були берлінська та лейпцизька.

У Лейпцизькій консерваторії українські музиканти студіювали в таких відомих німецьких музикантів і композиторів, як Ф. Мендельсон, К. Рейнеке, Е. Венцель, Е. Ріхтер та ін. Навчаючись за кордоном, вони намагалися відібрати і засвоїти з європейської музичної культури те, що могло сприяти розвиткові національного мистецтва. У Лейпцизькій консерваторії музичну освіту здобували українські музиканти, композитори Т. Шпаковський, Г. Ходоровський, М. Калачевський та ін. Видатний наддніпрянський композитор М.В. Лисенко, засвоюючи досягнення європейських композиторів, зокрема німецьких, звернувся до інтонацій національного фольклору. Він прагнув писати свої твори на основі української народнопісенної спадщини, підняти в них найважливіші теми української історії і фольклору, заклавши тим самим основи української національної музики.

У першій половині XIX ст. чимало німецьких художників працювали в Україні на посадах учителів малювання, гувернерів, двірських малярів тощо. Бувши носіями загальноєвропейських художніх тенденцій, вони прищеплювали своїм вихованцям інтерес до мистецтва, деяким із них давали надійні основи для професійної діяльності. Німецькі митці приносили в Україну сентиментально-романтичні настрої. Водночас на їхню спадщину помітний вплив справили давні духовні традиції України. У їхніх численних творах, виконаних в Україні, зображено побут, звичаї, щоденне життя українського народу, природу краю. Важливим виявом українсько-німецьких зв'язків у образотворчому мистецтві в другій половині XIX — на початку XX ст. стало продовження навчання вітчизняних

художників у Німеччині. У цей період Мюнхен був європейським художнім центром, де у приватних студіях навчалося чимало українських живописців і графіків. У Мюнхені вони брали активну участь у міжнародних виставках, художньому житті міста. У деяких містах Німеччини були організовані персональні виставки творів наших співвітчизників. Про популярність українських художників у Німеччині свідчить велика увага до них німецьких критиків і видавців. Знайомство з німецькою культурою, із сучасними напрямками європейського мистецтва відіграло велику роль у становленні українських митців. Однак, навчання в Німеччині не позбавляло їх національної самобутності, про що свідчить їхня творчість. Набуваючи знання, професійну майстерність, використовуючи досвід зарубіжних митців, українські живописці у своїх картинах зберігали традиції української національної школи.

¹ Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 9.

² Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVIII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. С. 86.

³ Зимомря М., Зимомря І. Рецепція поетичної спадщини Тараса Шевченка в німецькомовному культурному просторі. *Слово і час*. 2013. № 7. С. 12–13.

⁴ Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 51.

⁵ Обріст Й.Г. Із праці «Український поет Тарас Григорович Шевченко». *Світова велич Шевченка*. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1964. Т. 3 С. 17.

⁶ Обріст Й.Г. Вказ. праця.

⁷ Там само. С. 19.

⁸ Див.: Погребенник Я. Шевченко німецькою мовою. Київ: Наукова думка, 1973. С. 50.

⁹ Зимомря М., Зимомря І. Вказ. праця. С. 15.

¹⁰ Погребенник Я. З історії перекладання Т.Г. Шевченка німецькою мовою. *Архіви України*. 1971. № 2. С. 55.

¹¹ Погребенник Я. Карл Еміль Француз як дослідник і популяризатор Шевченка. *Радянське літературознавство*. Київ, 1969. № 4. С. 76.

¹² Попов В.Ж. З історії українсько-австрійських культурних зв'язків (60–80-ті роки XIX ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1991. Вип. 1. С. 25.

¹³ Француз К.Е. Із праці «Тарас Шевченко». *Світова велич Шевченка*. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1964. Т. 3. С. 22.

¹⁴ Див.: Погребенник Я. Шевченко німецькою мовою. Київ: Наукова думка, 1973. С. 105.

¹⁵ Нагірний М. Співець українського опришківства. Жовтень. 1972. № 2. С. 104.

¹⁶ Француз К.Е. Із статті «Українські поети». *Світова велич Шевченка*. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1964. Т. 3. С. 30.

¹⁷ Погребенник Я. Листи Юлії Вірґінії — перекладачки творів Т. Шевченка. *Архіви України*. Київ: Київська обласна друкарня. 1969. № 4. С. 60.

¹⁸ Марко Вовчок. Твори: у 6-ти т. Київ: Держлітвидав, 1956. Т. 6. С. 378.

- ¹⁹ Зосенко О. Марко Вовчок і зарубіжні літератури. Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. С. 37.
- ²⁰ Там само. С. 38.
- ²¹ Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 4., кн. 2. С. 129.
- ²² Зосенко О. Вказ. праця. С. 96.
- ²³ Кобилянська О. Вибрані твори: у 3 т. Київ: Держлітвидав, 1952. Т. 3. С. 300.
- ²⁴ Погребенник Я. Німецькомовний контекст творчості О. Кобилянської. Чернівці: «Рута», 2005. С. 61.
- ²⁵ Зосенко О. Вказ. праця. С. 101.
- ²⁶ Маркович Б.А. Марко Вовчок на Кавказе. Ставрополь, 1914. С. 23–25.
- ²⁷ Франко І. Шевченко в німецькім одязі. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1904. Т. 27, кн. 8. С. 118.
- ²⁸ Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 156.
- ²⁹ Рудницький Л. Іван Франко і німецька література. Мюнхен: Logos, 1974. С. 9.
- ³⁰ Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. С. 18.
- ³¹ Там само. С. 24.
- ³² Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1976–1986. Т. 48. С. 334.
- ³³ Гуць Г.Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література. Київ: «Вища школа», 1985. С. 83.
- ³⁴ Там само. С. 23.
- ³⁵ Журавська І. Леся Українка та зарубіжні літератури. Київ: Видавництво АН УРСР, 1963. С. 189.
- ³⁶ Історія української музики. Т. 2. XIX століття. Київ, 2009. С. 359.
- ³⁷ Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. Київ, 1972. С. 208.
- ³⁸ Киевлянин. 1875. 22 апреля. С. 2.
- ³⁹ Киевлянин. 1897. 3 июня. С. 1.
- ⁴⁰ Там само. 3 мая. С. 2.
- ⁴¹ Киевская газета. 1905. 20 мая. С. 4.
- ⁴² Там само. 1904. 11 апреля. С. 2.
- ⁴³ Там само. С. 621.
- ⁴⁴ Муха А.І. Композитори світу в їх зв'язках з Україною. Київ, 2000. С. 17.
- ⁴⁵ Там само. С. 20, 41.
- ⁴⁶ Кузьмін М. Вказ. праця. С. 39.
- ⁴⁷ Івченко Л. Київський слід прусського монарха. *“Art line”*. 1997. № 5–6. С. 51.
- ⁴⁸ Там само. С. 50.
- ⁴⁹ Історія української музики. Т. 2. XIX століття. Київ, 2009. С. 419.
- ⁵⁰ Старицький М. К біографії Н.В.Лысенка (вспоминання). *Микола Лисенко у спогадах сучасників*. Київ, 2003. С. 13.
- ⁵¹ Музична культура України, Німеччини й Австрії. Чернівці, 2009. С. 42.
- ⁵² Белікова В.В. Історія української музики. Творча діяльність видатних музикантів України кінця XIX — др. половини XX ст. Кривий Ріг, 2008. С. 32.
- ⁵³ Киевлянин. 1866. 3 марта. С. 2.
- ⁵⁴ *“Art line”*. 1997. № 12. С. 32.
- ⁵⁵ Старицький М. К біографії Н.В. Лысенка (вспоминання). *Микола Лисенко у спогадах сучасників: у двох т. Т. 1*. Київ, 2003. С. 32.
- ⁵⁶ До рідних. 7 жовтня (25 вересня) 1867 р. *Лисенко М.В. Листи*. Київ, 2004. С. 28.

- ⁵⁷ Друскін М. Історія зарубіжної музики. Вып.4. Вторая половина ХІХ века. Москва, 1976. С. 5.
- ⁵⁸ Конен В.Д. Історія зарубіжної музики. Москва, 1976. Вып. 3. С. 313–314.
- ⁵⁹ Курковський Г. Микола Віталійович Лисенко — піаніст-виконавець. Київ, 1973. С. 33–34.
- ⁶⁰ Муха А.І. Композитори України та української діаспори. Київ, 2004. С. 265.
- ⁶¹ Архімович Л.Б., Гордійчук М.М. М. Лисенко: Життя і творчість. Київ, 1992. С. 40.
- ⁶² До рідних. 30 (18) жовтня 1867 р. *Лисенко М.В. Листи*. Київ, 2004. С. 33.
- ⁶³ Конен В.Д. Указ. соч. С. 196.
- ⁶⁴ Музыкальная эстетика Германии XIX века. Москва, 1981. Т. 1. С. 52.
- ⁶⁵ Конен В.Д. Указ. соч. С. 267.
- ⁶⁶ Музыкальная эстетика Германии XIX века. Москва, 1981. Т. 1. С. 53.
- ⁶⁷ До рідних. 21 (9) жовтня 1867 р. *Лисенко М.В. Листи*. Київ, 2004. С. 31.
- ⁶⁸ До рідних. 15 (3) грудня 1867 р. *Там само*. С. 39.
- ⁶⁹ До рідних. 7 жовтня (25 вересня) 1867 р. *Там само*. С. 29.
- ⁷⁰ До рідних. 30 (18) жовтня 1867 р. *Там само*. С. 34.
- ⁷¹ Белікова В.В. Вказ. праця. С. 33.
- ⁷² До П.О. Куліша. 23 липня 1869. *Лисенко М.В. Листи*. Київ, 2004. С. 83.
- ⁷³ До рідних. 15 (3) грудня 1867 р. *Там само*. С. 35.
- ⁷⁴ Лисенко О. З листування М.В. Лисенка. *Радянська музика*. Київ, 1941. № 2. С. 39.
- ⁷⁵ *Leipzigener Tageblatt*. 1869. 10 April.
- ⁷⁶ До рідних. 29 (17) травня — 30 (18) травня 1869 р. *Лисенко М.В. Листи*. Київ, 2004. С. 80.
- ⁷⁷ Курковський Г. Вказ. праця. С. 45.
- ⁷⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 814, спр. 17, арк. 12.
- ⁷⁹ Архімович Л.Б., Гордійчук М.М. Вказ. праця. С. 65.
- ⁸⁰ Белікова В.В. Вказ. праця. С. 37.
- ⁸¹ Музичне мистецтво. Вып. 3. Й.С. Бах та його епоха в історії світової музичної культури. Донецьк–Лейпциг, 2003. С. 52.
- ⁸² Драч І. Першим завжди найважче. “*Art line*”. 1997. № 10–11. С. 43.
- ⁸³ Белікова В.В. Вказ. праця. С. 43.
- ⁸⁴ Історія української музики. Т. 2. ХІХ століття. Київ, 2009. С. 503.
- ⁸⁵ Там само. С. 323.
- ⁸⁶ Музична культура України, Німеччини й Австрії. Чернівці, 2009. С. 43.
- ⁸⁷ Історія української культури: у 5 т. Київ, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 701.
- ⁸⁸ Історія Києва. Киев, 1984. Т. 2. С. 187.
- ⁸⁹ Історія української культури: у 5 т. Київ, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 738.
- ⁹⁰ Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини ХІХ століття. Київ, 1984. С. 147.
- ⁹¹ Там само. С. 172.
- ⁹² Там само. С. 173–174.
- ⁹³ Там само. С. 176, 178.
- ⁹⁴ Історія української культури. Київ, 2005. Т. 4, кн. 2. С. 756–757.
- ⁹⁵ Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. Київ, 1983. С. 142.
- ⁹⁶ Там само. С. 712.
- ⁹⁷ Там само. С. 757.

- ⁹⁸ Затенацький Я.П. Невідомі твори Василя Івановича Штернберга (1818–1845). *Мистецтво, фольклор, етнографія. Наукові записки*. Київ, 1947. Т. 1–2. С. 19.
- ⁹⁹ Тарновський М. Качанівка. *Хроніка 2000*. 1997. Вип. 19–20.
- ¹⁰⁰ Пархоменко І.В. Василь Штернберг. Київ, 1978. С. 10.
- ¹⁰¹ Там само. С. 33.
- ¹⁰² Овсійчук В.А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. Київ, 2001. С. 385.
- ¹⁰³ Там само. С. 387.
- ¹⁰⁴ Там само. С. 382.
- ¹⁰⁵ Глинка М.И. Литературное наследие. Ленинград-Москва, 1952. Т. 1. С. 185.
- ¹⁰⁶ Шевченко Т.Г. Художник: повісті, автобіографія, щоденник. Харків, 2013. С. 360.
- ¹⁰⁷ Судак В.О. та ін. З досліджень про Т.Г. Шевченка. Київ, 1968. С. 25.
- ¹⁰⁸ Крвавич Д.П., Овсійчук В.А., Черепанова С.О. Українське мистецтво. Львів, 2005. Ч. 3. С. 146.
- ¹⁰⁹ Шевченко Т.Г. Вказ. праця. С. 360.
- ¹¹⁰ Гузар І. Шевченко і Гете. Торонто, 1999. С. 18–19.
- ¹¹¹ Шевченко Т.Г. Вказ. праця. С. 361.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Грабарь И. Арнольд Бёклин. Мир искусства. 1901. № 2–3. С. 92.
- ¹¹⁴ Грабарь И. Мюнхенские выставки “Secession”. *Мир искусства*. 1900. Т. 4. № 13–24. С. 101.
- ¹¹⁵ Искусство, живопись, графика, художественная печать. 1911. № 2. С. 98.
- ¹¹⁶ Грабарь И. Мюнхенские выставки “Secession”. *Мир искусства*. 1900. Т. 4. № 13–24. С. 102.
- ¹¹⁷ Сарабьянов Д.В. Русская живопись XIX века среди европейских школ. Москва, 1980. С. 120.
- ¹¹⁸ Стернин Г.Ю. Русская художественная культура второй половины XIX — начала XX века. Москва, 1984. С. 102.
- ¹¹⁹ Асеева Н.Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX — начало XX в.). Киев, 1989. С. 137.
- ¹²⁰ Добужинский М.В. Воспоминания. Москва, 1987. С. 291.
- ¹²¹ Мир искусства. 1900. Т. 4. № 13–24. С. 113–114.
- ¹²² Білецький П. Георгій Іванович Нарбут. Нарис про життя і творчість. Київ, 1959.
- ¹²³ Білецький П. Скарби нетлінні. Українське мистецтво у світовому художньому процесі. Київ, 1974. С. 122.
- ¹²⁴ Новохатько Л. Взаємини культур на шляхах історії. *Діалог*. 2000. № 1. С. 173.

Розділ II.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі та українське питання

Закінчення Першої світової війни (1914–1918 рр.), що була законним наслідком загострення суперечностей між державами Європи, але й водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та інших внутрішніх проблем у європейському суспільстві, духовної та моральної кризи світової цивілізації, підводило ризику під усім довоєнним розвитком людства, яке ще під час неї розпочало пошук дійових засобів розв'язання своїх найболючіших проблем. Велика війна довела єдність та взаємозалежність світової цивілізації, ознаменувала крах «старої Європи» й започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей та поклала початок новітній добі у світовій історії.

Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей, які сподівалися, що ця Велика війна буде останньою на європейському континенті, так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії у Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи в нову, Другу світову війну (1939–1945 рр.), ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Причини такого розвитку історичних подій слід шукати насамперед у недосконалості та конфліктному потенціалі Версальської системи після-

воєнного устрою Європи й міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні (1919–1920 рр.), у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним і нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жадливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років унаслідок першої світової економічної кризи.

Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни в багатьох регіонах світу, передусім у Європі — основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та Османів розпалися й перестали існувати. Загалом війна й революції у низці європейських країн спричинили крах монархій: із 41 правлячої династії у Європі напередодні війни після її завершення залишилося лише 17. На їхніх уламках у результаті переростання національно-визвольних рухів поневолених народів у національно-демократичні революції постали нові держави — Польська Республіка, Чехословацька республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), Австрійська Республіка, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка й Західноукраїнська Народна Республіка, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також частково Болгарії. Отже, Перша світова війна прискорила та загострила процес становлення національної державності народів Центрально-Східної Європи, який був проявом закономірності суспільно-політичних подій, історичної зумовленості їх нового відродження.

Зокрема, розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина була другою за територією (676 545 км²) і третьою за населенням (понад 51 млн чол.) державою Європи, до складу якої, крім власне австрійських та угорських земель, входили Чехія, Моравія, Сілезія, Гарц, Далмація, Крайна, Істрія, Трієст, Трансильванія, Хорватія, Славонія, Банат, Словаччина, порт Фіуме, а також західноукраїнські землі — Галичина, Буковина та Угорська Русь (Закарпаття). За переписом населення 1910 р. у монархії проживали представники близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн), угорці (10 млн), чехи (6,5 млн), поляки (5 млн), хорвати і серби (3,5 млн), румуни (понад

3 млн), словаки (2 млн), словенці (1,2 млн). Українці (істор. назва — русини) складали до 8% населення монархії — понад 4 млн чол., у т.ч. більше 3,5 млн галичан і буковинців — у Австрії та близько 0,5 млн закарпатців — в Угорщині¹. Отже, так звані панівні нації — німці й угорці — разом складали лише близько 44% населення Австро-Угорщини, тоді як «підвладні народи», зокрема слов'яни (45%) й румуни (6%), становили більшість населення монархії — понад 51%.

У складі багатонаціональної Австро-Угорської монархії тільки Хорватія і Славонія мали окремий сейм, а Галичина, Буковина та Чехія — обмежений автономний статус. Лише на південному сході Європи існували національні держави — Греція, Румунія, Сербія, Болгарія й маленька Чорногорія. Національно-визвольні рухи в Центрально-Східній Європі ще з середини XIX ст. були важливим фактором політичного життя в цьому регіоні, втім до воєнно-політичних катастроф періоду Першої світової війни пригноблені народи у складі трьох імперій не могли розраховувати на державну незалежність. Окрім того, Центрально-Східна Європа була з етнічного боку надто строкатою, аби сформувати чіткі й життєздатні національні держави, що, до речі, підтвердив міжвоєнний історичний розвиток. Отже, принцип націоналізму був хоча й потужним, але досить сумнівним важелем для політичної реорганізації цієї частини Європи.

У цьому треба шукати й пояснення того факту, що значна частина представників національно-визвольного руху пригноблених народів регіону напередодні й на початку війни виступала з лояльними заявами. Наприклад, у підросійській Україні С. Петлюра, редактор журналу «Українська жизнь», 30 липня 1914 р. написав статтю-відозву «Війна і українці», де доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, хоча й висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українців зміниться, і взагалі українське питання буде поставлене на порядок денний. А політичні сили, які репрезентували інтереси українців, що проживали в межах імперії Габсбургів (засновані на початку серпня 1914 р. Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким і Союз визволення України), обрали австро-німецьку орієнтацію. Зокрема, Д. Донцов пропонував пов'язати геополітичне майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, закликаючи напередодні очевидного конфлікту цих держав із Росією та її союзниками (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю». Утворений у жовтні 1914 р. Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, своєю чергою, підтримав маніфест від 14 серпня 1914 р. головнокомандувача російських військ, адресований до поляків, котрий проголошував наміри об'єднати всі польські землі під скіпетром царя з наданням їм «самоуправління».

Водночас лояльну позицію стосовно Німеччини з початку війни зайняли польські представники Сілезії, Познаньщини й Помор'я, а прибічники австро-німецької орієнтації у Галичині і Кракові (В. Вітос, В. Сікорський, Ю. Пілсудський) ще в серпні створили Головний національний комітет, який поставив собі за мету об'єднання Королівства Польського з Галичиною під владою Габсбургів. Про лояльність до імператора й австрійського уряду в перші дні війни заявили і представники чеських політичних партій, включаючи соціал-демократів і соціалістів, хоча існувало й доволі впливове русофільське угруповання на чолі з К. Крамаржем, В. Клофачем та інш. Те ж саме зробили представники словацьких партій і угруповань, які на чолі з аграрієм М. Годжею через пресу заявили про вірність Габсбургам і підтримку війни до переможного кінця. Щодо південних слов'ян, то у 1914 р. більшість із них не уявляли себе поза Габсбурзькою монархією: переважна більшість політичних партій Хорватії, Словенії, Далмації, Боснії та Герцеговини теж демонстрували свою відданість імперії, і лише невелика частина політичних діячів південно-слов'янських областей Австро-Угорщини від самого початку війни зробила ставку на перемогу Антанти (деякі з них вимушені були емігрувати за кордон)².

Центрально-Східна Європа від найдавнішого часу перебувала на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю й Півднем, але й водночас була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка географічного розташування регіону в центрі Європейського континенту, його геополітичне і стратегічне положення, природні багатства та родючі землі обумовлювали постійний і підвищений інтерес до нього провідних держав світу. А загострення суперечностей між країнами центрально-східноєвропейського регіону, міжнародні протиріччя та бездержавність багатьох його народів напередодні Першої світової війни робили цей регіон важливим об'єктом міжнародної політики провідних держав. Не випадково Центрально-Східна Європа стала не лише головним театром воєнних дій, а по суті й головною причиною і предметом світової війни, адже практично всі її учасники мали свої інтереси, цілі та плани в цьому регіоні³.

Важливо відзначити, що аж до останнього року війни союзники не бажали розвалу Габсбурзької імперії, яка уявлялася оплотом стабільності в Центрально-Східній Європі. Метою Заходу був не розвал, а реформування Австро-Угорщини. У західних столицях намагалися за будь-яку ціну укласти сепаратний мир із Віднем. На роль посередника в переговорах претендували тоді нейтральні США в особі президента В. Вільсона. Така зовнішньополітична тактика була частиною американської стратегії «мир без перемоги». Лінія на укладення сепаратного миру з

Віднем ще більше посилилася з кінця 1916 р., коли воюючі держави, відгукнувшись на заклик президента Вільсона, виступили із заявами про власні воєнно-політичні цілі у війні. Навіть після оголошення США війни Німеччині (квітень 1917 р.), а згодом Австро-Угорщині (грудень 1917 р.) союзники не полишали дипломатичних зусиль, спрямованих на відрив Відня від Берліна. Проте після відмови Габсбургів укласти сепаратний мир і під впливом революційних подій 1917 р. у Росії політика союзників щодо Австро-Угорщини зазнала змін: вони почали заохочувати національно-визвольні рухи пригноблених народів імперії і зробили їх самовизначення «метою війни».

На розвиток національно-визвольного руху народів Центрально-Східної Європи особливий вплив мала насамперед Лютнева революція 1917 р. у Росії, яка продемонструвала реальну можливість падіння деспотичного монархічного режиму, що здавався непохитним. Крах однієї із наймогутніших імперій здійснив величезний вплив на всі прошарки населення Центрально-Східної Європи, викликав надії у пригноблених народів на своє визволення і спонукав їх до політичної активності.

За розвитком подій у революційній Росії уважно стежили польські, чеські, словацькі, південнослов'янські діячі національно-визвольного руху як на батьківщині, так і в еміграції, убачаючи в особі Тимчасового уряду свого політичного союзника, особливо після того, як він в опублікованій у березні 1917 р. відозві висловився за «відновлення незалежності Польської держави». Позиція Тимчасового уряду знайшла схвалення в союзників, однак французький уряд, наприклад, через неясність відносно розвитку ситуації у Росії постарався забезпечити собі надійну позицію у розв'язанні польського питання і сприяв створенню в червні 1917 р. польських збройних сил у Франції для використання їх на Західному фронті. Тимчасовий уряд, своєю чергою, дав згоду на створення чехо-словацьких легіонів у Росії, за що активно взялася створена Т. Масариком у березні 1917 р. філія Чехословацької національної ради в Росії. Водночас посилювався національно-визвольний рух південнослов'янських народів і розпочався процес консолідації політичних сил у еміграції з метою створення єдиної південнослов'янської держави.

Жовтневий 1917 р. переворот у Росії, створення більшовицького уряду — Ради народних комісарів на чолі з В. Леніним — та його звернення до всіх народів та урядів країн, що брали участь у світовій війні, із закликом негайно розпочати переговори про справедливий демократичний мир на основі безумовного визнання і практичного втілення в життя принципу самовизначення народів («Декрет про мир» від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р.) викликали, з одного боку, активізацію національно-визвольних зусиль пригноблених народів Центрально-Східної Європи,

наростання хвилі вимог «права нації на самовизначення» в їхньому середовищі, а з іншого — посилення підтримки національно-визвольного руху народів регіону з боку держав Антанти, що вбачали в ньому альтернативу соціалістичній революції. Адже більшовицькі ідеологи виступили з планами соціалістичного переустрою Європи — «робітничий рух візьме гору і прокладе дорогу до миру й соціалізму», і розглядали, зокрема, можливість трансформації Габсбурзької монархії у соціалістичну федерацію. Причому головною метою Леніна було не стільки національне самовизначення, скільки створення в Центрально-Східній Європі могутньої, зорієнтованої на радянську Росію регіональної держави.

Багато в чому саме ці більшовицькі плани, а також дезінтеграційні процеси в багатонаціональній Дунайській монархії (прагнення чехів і словаків утворити свої держави, що входили би до Австро-Угорщини на правах суб'єктів федерації і користувалися би рівними правами зі всіма іншими націями, наміри словенців, хорватів і сербів щодо створення повністю незалежної Югославії, бажання українців позбавитися польського впливу тощо), що посилювалися й загрожували самому її існуванню, прискорили появу свого роду альтернативної мирної програми США щодо глобальної перебудови повоєнного світу, базованої на принципах демократії, більш відомої як «Чотирнадцять пунктів В. Вільсона про умови миру», оприлюдненої 26 грудня (8 січня) 1918 р.

Безпосередньо проблем народів Центрально-Східної Європи, зокрема Австро-Угорщини, стосувалися десятий та одинадцятий пункти програми Вільсона, що були, до речі, розпливчастими й могли трактуватися по-різному. Виступаючи й надалі проти дезінтеграції монархії як геополітичного цілого, США водночас вимагали в десятому пункті надання народам Австро-Угорщини «найширшої можливості автономного розвитку». У пункті одинадцятому зазначалося: «Румунію, Сербію та Чорногорію слід евакуювати. Зайняті території слід повернути. Сербії слід надати вільний і надійний доступ до моря» (останнє суперечило планам збереження Австро-Угорщини та зачіпало інтереси італійців). Далі йшлося про кордони балканських держав, які повинні формуватися згідно «з історично усталеними принципами приналежності й національності». Лише тринадцятий пункт чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, «яка має включати в себе всі території із без сумніву польським населенням, якому слід забезпечити вільний і надійний доступ до моря, а політичну й економічну незалежність якого, так само як і територіальну цілісність, має гарантувати міжнародний договір»⁴.

Отже, багатонаціональній Габсбурзькій монархії союзниками немовби надавався шанс для реформування на ліберальних федеративних

засадах. У Відні, однак, упродовж першої половини 1918 р. так і не зуміли використати миротворчий потенціал програми президента В. Вільсона, що не виключав можливості збереження цілісності Австро-Угорщини в межах «спадкових» провінцій із метою хоча би частково утримати складну політичну ситуацію в регіоні під контролем і використати, зокрема, Дунайську федерацію у вигляді буферу, з одного боку, проти Німеччини, з іншого — проти більшовицької Росії та «червоної хвилі», що загрожувала Центрально-Східній Європі. Пов'язані з Брестським миром тимчасові успіхи на Сході і сподівання перемогти держави Антанти на Західному й Південному фронтах стали своєрідною Пірровою перемогою, яка не дала змоги Габсбургам реалістично оцінити ситуацію. Ба більше, у Відні опинилися перед суворою необхідністю відповідати на активний психологічно-пропагандистський наступ держав Антанти, який у поєднанні з революційною пропагандою більшовиків завдавав непоправної шкоди послабленій у виснажливих битвах цісарській армії.

Слід відзначити, що подібна тактика союзної дипломатії (мирна програма Вільсона та її різне розуміння і тлумачення західними політиками) дещо дезорієнтувала опозиційні Габсбургам політичні сили в середовищі пригноблених народів імперії та еміграції із її слов'янських земель. Зокрема, мирні заяви керівників союзних держав щодо майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво порушували великосербські плани, радикальні наміри чеських і словацьких політиків, а також зачіпали інтереси союзників по Антанті — Італії та Румунії, які відповідно претендували на суміжні області монархії. Проте одночасно з послабленням монархії Габсбургів під час війни наростав національно-визвольний рух пригноблених нею народів, посилювалася активність і вплив на західних політиків і громадськість їхніх емігрантських осередків. У Великій Британії, наприклад, вони користувалися дієвою підтримкою слов'янофільського лоббі на чолі з професором Р.У. Сетоном-Вотсоном та його журналом «Нова Європа», які з успіхом наполягали на поділі Австро-Угорщини та на утворенні нових етнічних держав. У самій Австро-Угорщині їм симпатизував один із засновників австрійської соціал-демократії В. Адлер, розробник програми створення національно-культурних автономій у монархії.

За таких умов, починаючи з середини 1918 р., у Вашингтоні, як і в інших столицях країн Антанти, вирішили зробити остаточну ставку в боротьбі в Центрально-Східній Європі на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-Угорщини, намагаючись спочатку послабити суперника, а згодом завдати йому руйнівного геополітичного удару. Вже 3 липня 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку утворення об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних

змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи й незалежності. Багатьом слав'янським та балканським політикам у вигнанні на Заході роздавалися аванси й обіцянки (чимало з них були або несумісні, або нереальні) в обмін на їхній опір «німецькому імперіалізму». США, зокрема, тоді взяли курс на контрольований розпад Австро-Угорщини, і з цією метою президент Вільсон та його радники неодноразово зустрічалися з представниками польської, чехословацької та південнослов'янської еміграції на Заході — І. Падеревським, Т.-Г. Масариком, А. Трумбичем, які виступали за радикальне вирішення австро-угорської проблеми. Наприклад, 8 квітня 1918 р. у Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі у складі монархії і вимагали державної самостійності. Важливо відзначити, що Українська парламентська репрезентація у Відні на чолі з Є. Петрушевичем виявилася єдиною політичною силою серед представників поневолених народів, що згодом підтримала маніфест імператора Карла I «До моїх вірних австрійських народів» від 16 жовтня 1918 р. про наміри перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію, сподіваючись на утворення Української держави (українського коронного краю) на етнічних українських землях Австро-Угорщини у складі Галичини, Лемківщини, Північної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет, а також Закарпаття⁵.

Тому не дивно, що коли 5 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина нарешті звернулася до В. Вільсона з проханням про негайне перемир'я на основі його «Чотирнадцяти пунктів», то отримала відповідь, що ситуація змінилася, і зараз однією лише автономією вже не обійтись, оскільки народи монархії є фактично вільними й самостійно можуть вирішувати свою долю. І це було дійсно так, адже на той час у монархії уже почався хаотичний процес розпаду: національно-визвольні рухи переросли в демократичні революції. На середину жовтня практично всі народи Габсбурзької монархії створили свої національні ради, які з офіційної згоди Антанти проголосили їхню незалежність. Зокрема, вже 7 жовтня Регентська рада у Варшаві видала Маніфест до польського народу про утворення незалежної Польщі в межах її історичних земель. 27 жовтня 1918 р. Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив із монархією й висловилася за об'єднання всієї Буковини з рештою румунських земель у єдину національну державу. 28 жовтня Чеська Національна Рада у Празі проголосила себе Тимчасовим урядом Чехословаччини, а два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня парламент Хорватії також повідомив про розрив відносин із Австро-Угорщиною та входження Хорватії у державне

об'єднання сербів, хорватів і словенців, а 1 грудня було засновано Королівство сербів, хорватів і словенців. 31 жовтня почалася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. «революція айстр»), яка 16 листопада стала республікою. 12 листопада у Відні тимчасові національні збори одногосно проголосили Німецько-австрійську республіку. 13 листопада українці Галичини проголосили утворення Західно-Української Народної Республіки. 16 листопада було проголошено утворення незалежної Польської держави, а 20 листопада — створення незалежної держави Румунії. 1 грудня 1918 р. Великі Національні збори Трансильванії заявили про приєднання до Румунії. По суті, як констатував відомий історик австрійської революції 1918 р. О. Бауер, «від 28 до 31 жовтня... закінчився процес розпаду Габсбурзької монархії. Протягом цих чотирьох днів розвалилася на фронті армія, в тилу державною владою оволоділи нові національні уряди»⁶. 3 листопада 1918 р. Австро-Угорщина капітулювала, а 11 листопада імператор Карл I зрікся престолу.

Отже, насамперед через воєнну поразку в Першій світовій війні дезінтеграційні процеси в імперії досягли апогею, і Австро-Угорська монархія розпалась. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін, який через спроби укласти сепаратний мир із країнами Антанти позбувся посади, з приводу цієї історичної події у своїх мемуарах із сумом писав: «Не можу сказати, яким чином відбувся б розпад монархії, якщо б нам вдалося уникнути війни. Очевидно, не так жахливо, як це трапилося внаслідок теперішньої війни. Очевидно, повільніше і напевно без того, щоби вир війни поглинув разом із нами увесь світ. Ми змушені були загинути. Яким чином — могли обрати самі. Ми вибрали найжахливіший спосіб»⁷.

Водночас розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку, що супроводжувався складними процесами національного державотворення. Адже за Версальською системою договорів, укладених на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що в багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди здебільшого не з власної волі (загалом, 17 млн чоловік опинилися на землях не своїх держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи та процесів державотворення в новопосталих країнах цим народам навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, піднята Першою світовою війною, не вщухала, тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їх укладання було допущено стільки суперечливих

компромісів, що не лише переможені, але й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки, паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, поклали великі надії на Лігу Націй (1919–1946 рр.), Статут якої за наполяганням президента США став складовою Версальського мирного договору.

Утім, як засвідчили подальші історичні події у міжнародному житті, Ліга Націй так і не виправдала надії, що поклалися на неї. І мабуть важко не погодитися з висновком англійського історика Дж. Гренвілла про те, що «у 1919 р. у Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було би занадто нереалістичним очікувати інших результатів»⁸. Ще категоричнішим щодо оцінки рішень Паризької мирної конференції був австрійський історик Е. Цольнер, який у своїй «Історії Австрії» писав: «За важких післявоєнних умов, коли державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення. Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможниць забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозову годину виявилися далєбі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами»⁹. Унаслідок цього створений на Паризькій мирній конференції міжнародний порядок був внутрішньо суперечливим та провокував переможені країни на реванш і радикальний перегляд результатів Першої світової війни. Оригінального висновку щодо нового геостратегічного становища Німеччини та інших країн Європи після завершення Першої світової війни дійшов Г. Кіссінджер. «Парадоксально, але й уразливість Франції, стратегічні переваги Німеччини посилив саме Версальський договір..., — наголошував він. — Отже, ті, хто формулював і оформлював Версальське врегулювання, досягли саме протилежного задуманому. Вони намагалися послабити Німеччину фізично, а натомість зміцнили її геополітично. У довгостроковому плані Німеччина після Версаля опинилася в набагато кращому становищі для панування над Європою, ніж до війни»¹⁰.

Загалом, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого регіону світу, де настільки важко було б утілити в життя ідеї В. Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини — в основному з числа слов'янських народів. Після тієї поразки,

якої зазнали панівні нації — австрійці та угорці — сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці й навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії.

У Парижі союзники у відповідності до концепції «контрольованого розпаду Австро-Угорщини» намагалися видозмінити країни Центральної Європи в такий спосіб, щоби були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували би права національних меншин (на жаль, ця норма мирних договорів поширювалася лише на нові держави), а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців. Зокрема, «Республіка Австрія» [назва згідно з Сен-Жерменським договором. — *Авт.*] перетворилася на маленьку державу з населенням у 6,5 млн осіб. Відповідно до мирного договору, як уже зазначалося, їй заборонялося вступати в союз із Німеччиною.

Водночас принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив по перевалу Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися у складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина й Польща, а також Румунія, поділили між собою тих українців, які проживали в Західній Україні.

Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику національну державу з населенням у 7,6 млн осіб. Натомість 3,2 млн угорців опинилися у складі Чехословаччини, Румунії і КСХС, перетворившись на етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями й підтримувати зв'язки з батьківщиною. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегляду. «У той день, — пише з цього приводу угорський історик Ласло Контлер, — коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився на кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати, що лише ще більше озлоблювала серця угорців»¹¹. Ці цілком природні національні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів — Румунії, Чехословаччини та Королівства сербів, хорватів і словенців, які невдовзі, у 1920 р., утворили оборонний союз — т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів.

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести і той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових (1918–1920 рр.), а після її провалу — міжнародну ізоляцію радянської Росії. Своєю чергою, прибічники «світової революції» — російські більшовики — вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин. «Версальський договір — це є договір хижаків і розбійників», — зауважував більшовицький керівник В. Ленін і далі наголошував, що «міжнародний устрій, порядок, який тримається Версальським миром, тримається на вулкані»¹².

Недосконалість і несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави — бодай на частині національної території. Незважаючи на зусилля українських дипломатів — делегацій УНР і ЗУНР, що були направлені до Парижа для захисту національно-державницьких інтересів українського народу, держави Антанти і США сприймали їх хоча і не як противників, проте лише як представників народів із невизначеним державним статусом. Мало того, як згадував член Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції О. Шульгин, «коли ми з'явилися у Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів навіть саме існування української нації. Треба було пробивати мур байдужості, ігнорації, ворожнечі»¹³. Один із керівників чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш відверто відзначав, що «ніхто з союзників не хотів незалежної української держави, допускалося, в крайньому разі, створення російської федерації, в якій Україна мала б своє автономне місце». А військовий міністр Великої Британії У. Черчілль навіть дійшов до того, що заявив, що народів з антисемітською репутацією (маючи на увазі українців) Антанта не дозволить створити державу¹⁴. Хоча й надуманість цього останнього приводу цілком абсурдна й очевидна, втім не менш зрозумілими є істинні причини відстороненості країн західної демократії від українських проблем, які були прибічниками «єдиної та неподільної», у майбутньому демократичної Росії і не бажали помічати Україну та брати до уваги її інтереси, незважаючи на те, що Перша світова війна поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних і дипломатичних подій, актуалізувавши українське питання¹⁵. До того ж, в урядових та полі-

тичних колах Великої Британії, Франції, Канади українська діяльність під час Першої світової війни часто трактувалась як пронимецька.

Щодо українського народу це було особливо несправедливо. По-перше, не маючи на початок Першої світової війни своєї державності, щоби захистити свої корінні інтереси, українці всупереч власній волі були втягнуті у війну, їхні землі стали об'єктом активних воєнних дій та експансії ворогуючих сторін, а український народ був таким чином залучений у братовбивче протистояння, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська, або підросійська Україна, де проживало близько 25 млн українців, дала до російської армії понад 3,5 млн солдатів (за іншими даними, 4,5 млн із загального числа 15,5 млн), а із Західної, або півдавстрійської України, із 6,5 млн українців, що тут мешкали, було мобілізовано близько 300 тис. (майже 9% особового складу всієї австро-угорської армії)¹⁶.

По-друге, ще під час війни, впродовж 23 лютого (8 березня) — 2 (15) березня 1917 р., у результаті Лютневої революції у Росії було ліквідовано самодержавство. Однак одразу склалося двовладдя Тимчасового уряду та системи підконтрольних більшовикам рад. 4 (17) березня 1917 р. у Києві було утворено Українську Центральну Раду (УЦР) на чолі з Михайлом Грушевським, яка очолила Українську революцію 1917–1921 рр., що спиралася на ідеї Українського національного відродження XIX ст. та стала кульмінацією в розвитку національно-визвольного руху й українського державотворення та заклала основу незворотнім суспільно-політичним процесам як у Росії, так і у країнах Європи. У роки війни і революційних подій у Росії Україна опинилася в центрі протиборства конкуруючих владних структур: російського Тимчасового уряду, рад та УЦР. До жовтня 1917 р. українська політична еліта сподівалася на вирішення українського питання революційною демократією Росії. Згідно з II Універсалом УЦР від 3 (16) липня 1917 р. вирішення питання автономії України відкладалося до Всеросійських Установчих зборів. Було утворено Генеральний Секретаріат УЦР на чолі з Володимиром Винниченком, що ставав виконавчим органом влади, а УЦР Тимчасовий уряд визнав державним представницьким органом українського народу. Утім, у ніч з 25 на 26 жовтня (7–8 листопада) 1917 р. більшовики, здійснивши державний переворот, повалили Тимчасовий уряд і захопили владу в Петрограді. На II Всеросійському з'їзді рад було утворено Раднарком на чолі з В. Леніним. У відповідь 7 (20) листопада 1917 р. УЦР III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР), яка в першому зверненні до міжнародної спільноти — «Ноті Генерального Секретаріату УНР до всіх держав, які воюють та зберігають нейтралітет, з пропозицією миру» від 11 (24) грудня 1917 р. — закликала до «загального

миру», який мав забезпечувати «кожному, навіть найменшому народові, в кожній державі повну волю нічим не обмеженого самовизначення»¹⁷. А 9 (22) січня 1918 р. в умовах наступу більшовицьких військ ІV Універсалом УЦР Українська Народна Республіка проголошувалася «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу». Наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, своєю чергою, стало проголошення 13 листопада 1918 р. у Львові Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання в єдиній соборній державі. Отже, український народ мав вагомі підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях напередодні й під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молоді державності. Із проголошенням державних утворень на українських землях українське питання перетворюється на дедалі вагоміший чинник міжнародного життя, а українські держави — з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин. Як зазначав перший керівник зовнішньополітичного відомства УНР Олександр Шульгин, «чужі держави вже починали цікавитися питаннями нашої країни, і тому треба було, щоб хтось займався також їхніми представниками і приймав делегації різних країн, які бажали ближче ознайомитися з тим, що в нас відбувається»¹⁸. Це вимагало прискороеного становлення зовнішньополітичної служби України. Зокрема, з першого дня існування Генерального секретаріату (українського уряду) в його складі розпочало діяльність Генеральне секретарство з міжнаціональних справ, яке можна вважати предтечею першого українського зовнішньополітичного відомства. А 22 грудня 1917 р. голова Генерального секретаріату Української Народної Республіки В. Винниченко й Генеральний секретар із міжнаціональних справ О. Шульгин підписали «Законопроект про створення Генерального секретарства справ міжнародних» із обов'язками ведення міжнародних відносин, охорони інтересів громадян УНР поза її межами й загального вирішення національних непорозумінь у межах УНР. Того ж дня він був схвалений на засіданні уряду УНР, а 11 січня 1918 р. цей державний орган був реорганізований у Народне міністерство закордонних справ УНР. Під його керівництвом розпочалася робота над створенням мережі українських дипломатичних і консульських установ та формуванням відповідної правової бази дипломатичної діяльності. А за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського, коли міністром закордонних справ був Д. Дорошенко, у червні 1918 р. було прийнято «Закон про посольства і місії Української Держави», а в

липні того ж року — «Закон про українську консульську службу». Наслідком такої діяльності стало утворення мережі українських закордонних дипломатичних представництв у країнах Європи та Азії, яких на 1922 р. нараховувалось близько 70. Лише під час існування Української Держави у 1918 р. було засновано шість посольств у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Швейцарії і Фінляндії та дві місії — у Румунії і Скандинавських державах¹⁹.

Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій та місій була спрямована на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнародної підтримки у її державницьких прагненнях. У результаті уряд Української Народної Республіки визнали і встановили з нею дипломатичні відносини близько 30 держав світу. Важливою формою в цій діяльності стали наради українських послів і голів дипломатичних місій у зарубіжних державах. Перша така нарада була проведена у Відні в червні 1919 р., друга — в Карлових Варах у серпні 1919 р., третя — у Відні в серпні 1920 р. На першій із них, зокрема, йшлося про перебіг Паризької мирної конференції, основні пріоритети зовнішньої політики Директорії УНР, а також додаткові завдання української дипломатії у зв'язку із створенням нової міжнародної міжурядової організації — Ліги Націй. Не менш активну зовнішньополітичну діяльність здійснювала й Західноукраїнська Народна Республіка, яка спрямовувалась у двох головних напрямках — встановлення відносин із Українською Народною Республікою та налагодження контактів із державами Антанти і за їхнього сприяння припинення агресії із боку Польщі.

Утім, і для УНР, і для ЗУНР головним завданням було, насамперед, домогтися визнання країнами-переможницями в Першій світовій війні — Антантою та США — і отримання запрошення на головну міжнародну подію після завершення Великої війни — Паризьку мирну конференцію, яка відкрилася 18 січня 1919 р. і тривала з перервами до 21 січня 1920 р. Проте всі звернення та інші акції урядів УНР і ЗУНР щодо цього залишалися поза увагою організаторів конференції. І все ж ними, без формального запрошення, були направлені до Парижа українські делегації — УНР на чолі з Г. Сидоренком і ЗУНР на чолі з В. Панейком, які об'єдналися й тісно співпрацювали. Зокрема, незважаючи на те, що українська делегація не була визнана повноправним учасником мирної конференції, її члени (85 осіб) розгорнули активну дипломатичну й пропагандистську діяльність — налагодили стосунки з делегаціями молодих держав, що постали на руїнах Російської імперії і боролися за незалежність, шукали контакти з членами делегацій Антанти, видавали й розповсюджували серед учасників конференції літературу з інформацією про Україну, її народ, історичні прагнення до самовизначення, збройну

боротьбу з агресивними більшовицькою Росією й Польщею тощо. Наприклад, 10 й 12 лютого 1919 р. повноважний представник УНР на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко адресував її учасникам ноти, якими репрезентував появу в Парижі української делегації, і в яких було викладено історію України та боротьби українців за незалежність і прохання допустити українську делегацію до участі в роботі конференції, а також ішлося про агресію більшовицької Росії проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків і вимогу визнання державами Антанти й США незалежності УНР як «єдиного засобу встановлення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії²⁰.

Однак усі зусилля України та молоді української дипломатії щодо міжнародної підтримки державницьких прагнень українського народу не знайшли належної підтримки у світі, зокрема серед країн Антанти та США, які напередодні Паризької мирної конференції не мали взаємоузгодженої концепції щодо українського питання. Для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики. Практично всі великі й сусідні держави — Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти — здійснювали в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику. Про це свідчать, наприклад, негативні, у кінцевому підсумку, для українського народу наслідки перших міжнародних актів за участю Української Народної Республіки.

Зокрема, вже 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Брест-Литовську УНР уклала мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, що став першим мирним договором у світовій війні й першим міжнародно-правовим актом, який визначав УНР суб'єктом міжнародного права. Згідно з ним 18 лютого 1918 р. німецькі й австро-угорські війська перейшли в наступ в Україні. За мирним договором, укладеним 3 березня між Росією та Центральними державами, більшовицький уряд зобов'язався визнати самостійність УНР і розпочати з нею мирні переговори. 28 квітня 1918 р. за німецько-австрійської підтримки до влади прийшов колишній царський генерал Павло Скоропадський, проголошений гетьманом Української Держави, яка замінила УНР. Гетьманат мав вузьку соціальну базу підтримки, яка не відповідала проголошеному курсу на розбудову національної державності. А поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні позбавила гетьманат зовнішньої опори.

14 грудня 1918 р. війська Директорії УНР скинули П. Скоропадського. 24 грудня 1918 р. радянська Росія денонсувала Брестський мир та скасувала визнання незалежності Української Народної Республіки.

16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну РСФРР, яка підтримала проголошену в Харкові 12 грудня 1917 р. Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР) і розпочала наступ на Київ. Агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила війська й уряд УНР — Директорію — залишити 5 лютого 1919 р. Київ. Водночас ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої у Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої у цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою.

Однак проантантівська орієнтація Директорії, яку з 11 лютого 1919 р. очолив Симон Петлюра, не забезпечила УНР міжнародної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А у травні 1919 р. польська армія генерала Ю. Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. Военні дії на території України спричинилися до появи великої кількості претендентів на владу (більшовики, білогвардійці, поляки, Директорія, повстанський анархістський рух), визначивши в такий спосіб різновекторність міжнародних орієнтирів воюючих сторін і засвідчивши відсутність на українських теренах у той період військово-політичної сили, яка би домінувала впродовж тривалого часу.

21 та 24 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено політичну і військову конвенції між УНР та Польщею — т. зв. Союз Петлюри й Пілсудського, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Проте внаслідок контрнаступу вже в серпні 1920 р. Червона армія стояла під Варшавою. Лише патріотизм та відвага поляків здійснили 13–25 серпня 1920 р. «диво на Віслі»: під ударами польського війська, підтриманого підрозділами Армії УНР, Червона армія покотилася на схід, і не лише Польща, але й уся Європа позбулася небезпеки експорту більшовицької революції. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Варшавою і Кремлем було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з більшовицькою Росією за допомогою українських

військ, польський уряд, усупереч Варшавському договору, залишив дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч і була інтернована польською владою. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між Польщею й більшовицькою Росією та маріонетковою УСРР. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які були зафіксовані у Варшавському договорі (до Польщі було приєднано західноукраїнські землі — Підляшшя, Холмщину, західні Волинь та Полісся), визнала УСРР. Отже, Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Провина за це лягала й на паризьких миротворців. Адже ще в липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи й незалежності. А про українців, що проживали на своїх етнічних землях у складі чужих держав і боролися за незалежність, у заяві не йшлося. Не знайшлося окремого місця українському питанню й у програмних заявах президента США В. Вільсона, зокрема і його відомих «14 пунктах» від 8 січня 1918 р. щодо національного самовизначення народів Європи після Першої світової війни.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоби передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. Водночас вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР у Парижі та виступи українських представників у інших західних країнах про природне право українського народу на самовизначення. 25 червня 1919 р. Польща дістала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так ніколи і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовними у визначенні долі інших західноукраїнських земель — Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східно-галицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські

землі, вплив революційних подій у Центрально-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Угорської Русі (Закарпатської України) Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію. Країни Антанти, намагаючись створити на Дністрі буферну зону проти просування більшовизму до Західної Європи, відводили Румунії роль «прикордонної варти проти більшовизму» і при цьому не зважали на анексію українських земель. А сама Румунія, захопивши сусідні території, прагнула перетворитися на Велику Румунію й відігравати одну з провідних ролей у європейській політиці.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн населення опинилися у складі нових національних держав — Польщі, Румунії і Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн осіб²¹. Водночас, українська проблема була важливим чинником державотворення і внутрішньополітичного життя цих країн протягом усього міжвоєнного періоду²². Так само, як і в радянській Росії (з 30 грудня 1922 р. — СРСР), у складі якої опинилася територія Наддніпрянської України — УСРР (з 1937 р. — УРСР).

Водночас, як би не визначала остаточні кордони Антанта, але, як влучно зауважує американський славист польського походження П. Вандич у своїй синтетичній історії Центрально-Східної Європи, «нова й незалежна Центрально-Східна Європа вже існувала, хоча й була неспокоїна, спустошена та внутрішньо поділена», і для народів регіону це була «важка незалежність»²³.

Дійсно, на національно-державне відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни визначальний вплив мали фактори як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зокрема, важливу роль відіграли географічне середовище і встановлені переможцями нові кордони, соціально-економічний та культурно-освітній рівень населення, його етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених держав. На процеси міжвоєнного державотворення в країнах регіону значний вплив мали також такі внутрішні чинники, як боротьба за збереження мови, національно-культурних традицій, становлення національної інтелігенції та діяльність різних громадських об'єднань, виникнення й розвиток національних рухів та політичних партій, відмінності у їхньому баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі економічного плану й міжнаціональні проблеми тощо²⁴.

Національне державотворення в Центрально-Східній Європі ускладнювалось також загальними тенденціями післявоєнного розвитку в Європі та світі. Адже 1918–1923 рр. були періодом нестабільності й хаосу. Національні й соціальні конфлікти, революції і реформи, загострення боротьби різних ідейно-політичних течій — консерватизму, лібералізму й соціал-демократії — та песимізм і кризова свідомість у середовищі європейських інтелектуалів, перегляд кордонів і створення нової системи міжнародних відносин, політична та економічна криза — все це впливало на становлення й розвиток нових держав. А згодом «велика депресія» 1929–1933 років навіть поставила під питання саму природу капіталізму й західної демократії.

Головна проблема, що постала перед незалежними державами Центрально-Східної Європи, — якою буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, реакційна королівська влада вирішила це питання на свою користь військовою силою. По суті, те ж саме відбулося в Болгарії, яка вийшла з війни зі значними людськими, територіальними й матеріальними втратами, зруйнованою економікою й соціальною напругою, і де монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних військ, а також в Угорщині, де після буржуазно-демократичної 1918 р. і соціалістичної 1919 р. революцій було встановлено консервативний режим королівського регента адмірала М. Горті. Дуже складно й суперечливо відбувався державний розвиток сербського, хорватського і словенського народів після їх об'єднання 1 грудня 1918 р. Прийняття 28 червня 1921 р. Відовданської конституції, яка проголошувала Королівство сербів, хорватів і словенців парламентарною монархією, по суті узаконювало гегемонію великосербської буржуазії і землевласників і призвело до поляризації політичних сил у країні та загострення міжнаціональних відносин.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею умовами приєднання в 1916 р. до Антанти згідно з укладеною політичною конвенцією, поразкою Четверного союзу в Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія й населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий потенціал — у два з половиною рази), країна вийшла з війни вкрай виснаженою, і її внутрішньополітичне становище в повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (лише упродовж 1918–1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. запроваджено загальне виборче право, яке однак не поширювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою

Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й. Бретіану в березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра й міністрів, мав право розпустити парламент. Скасовувалася цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для всіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії, які, щоправда, на практиці не реалізовувалися. Загалом, національна політика Румунії після завершення Першої світової війни носила агресивний характер, провідним її напрямом була асиміляція нерумунських національних ідентичностей. Принцип націоналізму був закріплений конституційно: Основний Закон Румунського королівства в ст. 3 стверджував, що «територія Румунії не може бути колонізована народностями чужої раси»²⁵. Утім, приєднання після війни значних територій із нерумунським населенням докорінним чином змінило етнополітичну ситуацію в Румунському королівстві, перетворивши його з моноетнічного на поліетнічне. Якщо до війни питома вага румунів у державі сягала 89,3%, то після війни — лише 57,8%, а решту більш як 40% мешканців країни становили: угорці — 8,7%, молдовани — 7,9%, по 6,8% євреї та німці, 6,6% — росіяни, 6,2% — інші. Щодо загальної чисельності українців у Румунському королівстві після Першої світової війни, то дані з цього приводу різняться: наприклад, Український інститут у Берліні свого часу наводив цифру в 1,2 млн осіб, що заперечувалося румунською стороною, а тижневик української еміграції «Тризуб» у січні 1928 р. писав про те, що в Румунії на той час проживало щонайменше 1,5 млн українців, у тому числі у північній частині Буковини — 400 тис., на території Бессарабії і Добруджі — 600 тис. та на Мармароцині — 100 тис. осіб. Зокрема, українці становили абсолютну більшість у Північній Буковині — 66% населення²⁶.

Принципове нехтування правами та інтересами національних меншин керівництвом Румунії особливо рельєфно проявлялося в його ставленні до українців. Румунський окупаційний режим у Буковині був найсуворішим з-поміж усіх режимів, установлених на загарбаних сусідніми державами західноукраїнських землях після Першої світової війни, зокрема, польського — у Галичині, і тим більше чехословацького — у Закарпатті. Усі колишні автономні права Буковини були скасовані, а край перетворено на провінцію Румунії. Зокрема, в основі розпочатої Бухарестом одночасно з анексією Буковини адміністративно-територіальної реформи було намагання румунського уряду уніфікувати адміністративну структуру й систему управління, ліквідувавши щонайменші ознаки самостійності краю, а прийнята в 1923 р. нова конституція Румунії остаточно

закріпила унітарний характер держави. При цьому представники окупаційних властей виходили з того, що «Бессарабія і Буковина — штучні утворення австрійського і російського походження... В Румунії вони не мають ніякого права на існування»²⁷. Замість таких окремих адміністративних територій, як Бессарабія, Буковина, Валахія тощо, було створено 10 цинутів (провінцій). У 1918–1928 і 1937–1940 рр. на Буковині було запроваджено безперервний стан облоги: обмежувалось вільне пересування громадян, заборонялося проведення зборів і маніфестацій, вводилися цензура і трибунал. У брутальній формі здійснювалася насильницька румунізація українців краю: ліквідовувалися українські школи, заборонялося вживання української мови, назви населених пунктів змінювались на нові — румунські, українців змушували змінювати свої прізвища на румунські, проводилися арешти серед представників української інтелігенції та священників (одразу ж після окупації у в'язниці Чернівців опинилися понад півтисячі відомих діячів українського походження) тощо²⁸.

Більшість українського населення Буковини (а також у подальшому УСРР і СРСР) ніколи не визнавала законним захоплення королівською Румунією Північної Буковини, вважала його тимчасовим явищем і в різних формах проявляла невдоволення, протест і навіть опір окупаційному режиму в краї. Наприклад, у петиції Української національної ради від 11 липня 1927 р. до Ліги Націй, спрямованій «проти румунського уряду з причин недотримання ним міжнародних угод щодо українського населення і з причин нестерпного стану, створеного для цього населення румунською владою», були докладно викладені переконливі факти про «постійні порушення основних прав українців і приниження української нації владою, які мали місце під час анексії вищезгаданих територій (особливо Буковини) на користь Румунії»²⁹. На думку сучасників, українське питання стало загальноновизнаним дестабілізуючим фактором політики правлячих кіл Румунії у міжвоєнні роки, адже в результаті румунської анексії українських земель утворилась протидіюча сила, яка стала детонатором повоєнних змін усього румунського суспільства³⁰.

Перебіг політичного життя на Буковині після приєднання її до Румунії визначався як загальнорумунськими чинниками, так і специфічними місцевими факторами. Звичайно, насильницьке приєднання та понад двадцятирічне перебування Буковини у складі Румунії не могло не вплинути на розвиток політичного життя у краї упродовж усього міжвоєнного періоду. Зокрема, воно значно послабило український політичний рух, адже частина провідних лідерів українських партій після румунської окупації залишила Буковину внаслідок політичних обставин, які робили практично неможливими їхнє перебування та національно-патріотичну діяльність у краї.

У самій Буковині, намагаючись запровадити тотальний контроль над населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів, зокрема, Центральної служби державної безпеки і служби національної пропаганди, та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Окрім того, румунські військово-службовці зобов'язані були провадити серед місцевого, насамперед українського, населення «виховну» роботу: вести пропаганду, організовувати національні румунські свята, зокрема відзначення щорічного свята «звільнення Буковини румунськими військами», запобігати поширенню іноземної, особливо української, літератури й періодики тощо.

В основі такого жорсткого політичного режиму, запровадженого офіційним Бухарестом на Буковині, лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. Найяскравіше процеси румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Наприклад, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5 556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися «румунами, що забули свою рідну мову», вони зобов'язувалися «віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл із румунською мовою навчання». Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки в 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською мовою навчання в Чернівецькому університеті. Із 590 українських культурно-освітніх товариств, що діяли на Буковині до війни, у 1924 р. залишилося лише 14. На початку 1930-х років були заборонені українська мова й навіть назва — українці³¹.

Окрім адміністративних нововведень і свідомої заборони всього нерумунського, на Буковині в міжвоєнний період мала місце й фальсифікація результатів переписів та демографічної статистики, здійснювалися суто прорумунські виборчі та соціально-економічні реформи, зокрема аграрна, запроваджувалася румунська система політичних і міжпартійних відносин, що базувалася на ідеології румунізації. Саме за таких умов і відбувалися структурування української політичної свідомості та розбудова українських політичних партій і активізація українського націоналістичного руху.

Упродовж періоду з 1918 по 1937 роки на Буковині мали можливості для свого розвитку політичні організації різного спрямування, які, проте, могли діяти лише у правовому полі надзвичайно обмеженої парламентської демократії у Румунії. Для Буковини цей період характеризувався досить жорсткими обмеженнями в політичному та культурному житті

національних меншин, зокрема українського населення, з тимчасовим послабленням наприкінці 20-х років і відновленням тиску на меншини в середині 30-х років і особливо за часів королівської диктатури в Румунії у 1938–1940 рр. Здебільшого, такі обмеження пов'язувалися румунською владою із захистом країни від зовнішньої загрози, насамперед — комуністичної зі Сходу, але в їх основі були наміри окупаційної влади реалізувати політику прискореної румунізації буковинських українців. Причому головним об'єктом цієї політики була найсвідоміша частина українського суспільства — національна інтелігенція. Шляхом насильницької ідеологічної обробки, проведення цілої низки добре спланованих системних реформ асиміляційного характеру, ліквідації на Буковині організаційних політичних і культурно-освітніх установ румунська влада намагалася не лише розколоти українське суспільство, але і знищити національну ідентичність українців та повернути їхню свідомість до румунської нації.

Утім, українська проблема залишилася неподоланим бар'єром для великодержавної політики Румунського королівства. Українці Буковини вчинили стійкий опір політиці румунізації. Північна Буковина й місто Чернівці протягом майже усього міжвоєнного періоду були центром українського національно-визвольного руху й політичного життя в Румунії. Саме тут відбувалось помітне зростання національно-політичної свідомості місцевого населення, що привело до заснування українських політичних партій та організацій. І хоча вони не були такими масовими і впливовими, як загальнорумунські партії, насамперед Націонал-ліберальна та Націонал-цараністська, і незважаючи на жорсткий окупаційний режим, український політичний рух на Буковині, особливо його національно-демократичний табір, намагався репрезентувати національні інтереси корінного населення й утвердився в міжвоєнні роки як самобутнє явище в політичній історії українського народу.

Дещо іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, у складі яких після Першої світової війни теж опинилися українські землі, де ключові позиції посіли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху, і було запроваджене республіканське правління. Утім і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів і прошарків, виявлених ними здібностей до реалізації політичної волі. У результаті політична система Чехословацької республіки, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися в цьому ж руслі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г. Масарик ви-

ступає як загальнонаціональний авторитет. У II Речіпосполитій також відбулося поправління після травневого перевороту 1926 р., утім виразніше — у бік авторитарного режиму. Однак Юзеф Пілсудський, на противагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднує націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод і безробіття значно послалили соціальну активність і внутрішньополітичну боротьбу в країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави в листопаді 1918 р. залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання Законодавчого сейму обійняв як Тимчасовий Начальник Держави Ю. Пілсудський. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії та угруповання претендували на владу й мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися формування державного апарату й розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв сейм, а виконавчу — Начальник Держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької і англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам — сеймові та сенату, виконавча — президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речіпосполитої, що запроваджував парламентську форму правління та засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію та забезпечував можливість поступу країни на шляху оздоровлення економіки, створення духовно-культурних засад польського суспільства і його демократизації. Утім, як засвідчив подальший розвиток Польської держави, він не усунув глибокі соціальні, політичні та особливо національні проблеми, намагання розв'язати які призвело до згорання демократичних засад існування держави.

Правлячі кола Польщі, зокрема, за будь-яку ціну намагалися ствердити «польськість» анексованих українських земель, що становили приблизно третину її території, і де проживало майже 9 млн осіб, у тому

числі близько 5 млн українців — понад 17% від усього населення республіки. Усуваючи будь-які ознаки їхньої українськості, польська влада вперто іменувала Східну Галичину «Східною Малопольщею» або «східними кресами». Було скасовано Галицький крайовий сейм, ліквідовано органи самоврядування на українських землях, із державних інститутів звільнялися всі службовці, насамперед українці, які відмовлялися присягати на вірність відродженій Польській державі. У 1923–1926 рр. активно здійснювалася урядова «інкорпораційна» програма, зокрема «осадництво» — зміцнення на українських землях польської присутності за рахунок польських військових та цивільних колоністів: туди було переселено до 300 тис. етнічних поляків, що посилювало соціально-економічну дискримінацію українців. Вони зазнавали дискримінації також у сфері освіти й мовних прав, принижувалась українська національна гідність тощо, таким чином, утворювалася прірва поміж польським і українським народами, яку український публіцист І. Кедрин-Рудницький слушно назвав «періодом взаємної негачії». Свідченням цього були, наприклад, бойкот українцями загального перепису населення 1921 р. в Польщі та виборів до сейму 1922 р., а також низка терористичних акцій щодо польських інституцій, політиків та українських діячів, налаштованих угодовницьки до Польської держави, що здійснювалися переважно членами утвореної 1929 р. у Відні Організації українських націоналістів (ОУН), яка ставила собі за мету визволення й об'єднання українських земель і створення української національної держави та провадила особливо активну пропагандистську й іншу діяльність на території Польщі. Поодинокі спроби порозуміння за тих часів, що їх ініціювали окремі політики чи громадські діячі з двох таборів, зазнавали фіаско³².

Згодом провал доктрини польського «прометеїзму» та «санацийної» політики (1926–1939 рр.), спрямованої на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), і зрештою, сумнозвісна «пацифікація» українського населення Галичини з початку 1930-х років виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти вирішити українське питання. І хоча українці в Польщі мали можливість легальної опозиції до влади, проте, попри протести Української парламентської репрезентації у Варшаві й дії окремих українських послів і senatorів, політика національних утисків українців тривала аж до краху II Речі-посполитої.

Серед новопосталих держав Центрально-Східної Європи особливе місце у міжвоєнні роки належало Чехословаччині, яка чи не найкращим чином скористалася результатами Великої війни. Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти пере-

мир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, своєю чергою, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької республіки і взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради у м. Турчанські Святі Мартін була ухвалена Декларація словацької нації, в якій йшлося про розрив із Угорщиною та прагнення разом із чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької республіки й позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські та словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників усіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одноголосно обрали президентом республіки Т.Г. Масарика — провідника закордонної національно-визвольної акції з утворення Чехословацької держави, який ще перебував у США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К. Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції, до Праги з тріумфом повернувся президент-визволитель і засновник Чехословаччини Т.Г. Масарик — визнаний у світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії, під керівництвом якого в республіці розпочалося будівництво парламентської демократії³³.

Насамперед були розпущені місцеві національні комітети, проведені зміни адміністративного, поліцейського й судового апаратів, і створено центральний держапарат. Почалося формування добровільних дружин із членів спортивних та молодіжних організацій. Міністр оборони В. Клофач розпочав створення регулярної армії, основу якої склали чехословацькі легіонери, що поверталися на батьківщину з Італії та Франції. Вже в лютому 1919 р. чехословацький уряд мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, яку очолювали французькі та італійські генерали. Серед інших першочергових реформ, урядом у 1918 р. були скасовані дворянські привілеї і титули, узаконені свобода слова і друку, зборів та союзів і право на страйки, запроваджений восьмигодинний робочий день, ухвалені закони про державну допомогу безробітним, розширення соціального страхування тощо. Однією з основних була аграрна реформа. Зокрема, відповідно до квітневого закону 1919 р., держава отримала право відчуження у громадське користування й передачі малоземельним селянам за викуп земельних володінь понад 150 га орної землі.

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони, як уже зазначалося, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць із Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Слід наголосити, що засновники і провідники нової держави за активної підтримки Антанти дійсно чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Чехословацька республіка об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням — Закарпаття, яке взагалі не було зв'язане з Чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами. Загальна площа новоутвореної ЧСР, визначена мирними договорами 1919–1920 рр., складала 140,4 тис. км². Тут проживало понад 13,6 млн осіб, у тому числі близько 6,8 млн чехів, 2 млн словаків, 3,1 млн німців, 745 тис. угорців, 462 тис. русинів-українців та близько 300 тис. представників інших національностей (євреїв, поляків, румунів, ромів), тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини³⁴.

Загалом, до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох–трьох повоєнних років була повністю відновлена й мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце у світі за обсягом національного доходу на душу населення), в якій понад 40% дорослого населення було зайнято у промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% — у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччині була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини, принципові засади утворення якої були вельми суперечливими й відіграли зрештою, незважаючи на активну й загалом досить ліберальну національну політику властей, негативну роль у історії міжвоєнної Чехословаччини, що засвідчила, зокрема, мюнхенська трагедія 1938 р.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти в Першій світовій війні сприяла становленню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягла саме Чехословацька республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої із цих ідейних настанов, то за офіційним тлумаченням ЧСР виникла як унітарна «чехословацька» держава, в якій дві «гілки» одного цілого — чехи і словаки — склали національно-політичну категорію «єдиний чехословацький народ». Водночас, відповідно до цієї національної ідеї, чехи відігравали роль «державного народу», а рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах і будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії «чехословакізму» розраховували, що в майбутньому мала постати й «етнічна єдність». Вони виходили насамперед із мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їхнього історичного розвитку та культурних традицій. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість, вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їхні повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їхні демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент — Національне зібрання, яке обиралося на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності і складалося з двох палат — палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб). Воно обирало терміном на 7 років главу держави — президента з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (склалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії.

Отже, згідно з конституцією, в ЧСР склався високий ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний і релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. — 29, а 1929 р. — 19 партій. Проте визначальну роль у

суспільно-політичному житті республіки відігравали 8–10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) і найвпливовішою була аграрна — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів і виступала з право-консервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів). У Словаччині найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А. Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце посідала Комуністична партія Чехословаччини, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нараховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух і підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання («червоні» профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда — активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала в перманентній опозиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння чисельності до 25 тис. членів на початку 30-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, безкомпромісності й послідовності у відстоюванні інтересів найбідніших верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР: 10–13% електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не здійснювала.

Реальна політична влада в Чехословацькій республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції — Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т. Масарика та його найближчого учня й соратника Е. Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії і масові громадські організації — Чехословацьке робітниче об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів у різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади — так звана «П'ятірка» або «Вісімка», що склалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції.

Загалом, політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з урахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їхнім вимогам було, наприклад, ухвалення в 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях — адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія й Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їхнього складу і призначалася Прагою. Комуністи, своєю чергою, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення в Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування дотримувалися реформістського курсу і для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча упродовж 1920–1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згортання парламентської демократії і розширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи та викликаної нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, державний лад Чехословацької республіки мав чітко виразний буржуазно-демократичний характер, і вона залишалася однією з найбільш демократичних і стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, і переобрання на пост глави держави у 1920, 1927 й 1934 рр. активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т.Г. Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е. Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й загалом доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині, як уже зазначалося, понад третину населення становили національні меншини. Наприклад, представники національних меншин, обрані до чехословацького парламенту, мали право виступати в ньому й подавати різні апеляції рідною для них мовою. Втім, у цій сфері діяльності було особливо багато проблем і складних завдань, що впливали з умов приєднання до ЧСР нових земель та положень чехословацької конституції, в

яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної і правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом із чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, своєю чергою, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з численним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося у складі Чехословаччини не за власним бажанням і отримало незвичний для нього статус національних меншин. Все це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів, чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької республіки, адже завдяки цьому він визволявся від багатовікового національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів у республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, у Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я.А. Коменського, у Кошице — вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки з 30 до 7%. Проте незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився на засіб підкорення Словаччини Прагою та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самотність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку й потреб Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один із лідерів аграрної партії М. Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із

лідерів соціал-демократичної партії І. Дерер, який кількаразово був міністром у чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком В. Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який однак не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали 79 невеликих округ, якими керували призначені й контрольовані празьким урядом службовці. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення ЧСР вели у Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоби Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність у цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священником А. Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Що стосується інших національних меншин, зокрема угорців та німців, то політика чехословацької влади щодо них була загалом досить ліберальною й національно поступливою. Наприклад, у районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет і часописів. Утім, в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й. Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще радикальніші античехословацькі настрої панували в середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом

ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії у дусі націонал-соціалізму створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К. Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику в національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії і земельної аристократії, на витіснення їх із органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їхня партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів — 15,2%. Це, поряд з активізацією чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему й чехословацьку державність загалом перед серйозною загрозою й випробуванням³⁵.

Не менш складною була політична ситуація в Закарпатті, заселеному переважно русинами-українцями, яке згідно з договорами, укладеними на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., було включено до складу Чехословаччини як автономна одиниця, що отримала згодом назву «Підкарпатська Русь». Зокрема, Договір про захист національних меншин між головними союзниками, державами, що об'єдналися, і Чехословаччиною, підписаний 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермені-ан-Ле, у ст. 10-13 визначав правове становище «території русинів на південь від Карпат... як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»³⁶.

Керівники Чехословацької республіки з самого початку приєднання Закарпаття до новоутвореної держави розглядали цю проблему як внутрішньополітичну, і головною метою політики влади щодо цього краю було втримання й поступова інкорпорація його до суспільно-політичної і соціально-економічної систем та відносин республіки з урахуванням його історично-національних особливостей. Водночас, усвідомлюючи етнічну належність корінного населення Закарпаття — русинів — до українського народу, їхні історичні поривання з'єднатися з кровними братами по той бік Карпат і зростаючу з початку XX ст. проукраїнську національно-політичну орієнтацію населення краю, чехословацькі провідники були свідомі того, що, як визнавав у своїх споминах Т. Масарик, прилучення Підкарпатської Русі до ЧСР значно актуалізує питання про ставлення Чехословаччини до України й українського народу взагалі, активізує українську орієнтацію в її зовнішньополітичній діяльності³⁷.

Державно-правові форми національної політики щодо русинів-українців Закарпаття були закріплені в Конституції ЧСР 1920 року. Згідно з нею Закарпаття, по-перше, одержало де-юре автономні права, передба-

чені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантування вільного розвитку релігійних і національних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62,7% всього населення), а й угорці (17,03%), євреї (13,35%), німці (1,74%), румуни (0,9%) та представники інших національностей³⁸. По-третє, і найголовніше, — поширення на Закарпатті дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демократичний політичний режим з усіма його правовими інституціями. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади — усе це, раніше невідоме місцевому населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословаччини й поклато початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів та інститутів громадянського суспільства.

Утім, незважаючи на те, що автономний статус Підкарпатської Русі був закріплений у Конституції ЧСР, чехословацький уряд постійно зволікав із виконанням своїх зобов'язань і обіцянок. На численні скарги щодо небажання Чехословаччини вводити в Закарпатті автономію, з якими до Ліги Націй зверталися в 1920-30-х роках закарпатські політичні діячі, представники закарпатської еміграції у США й колишні керівники ЗУНР та УНР, праясні урядовці доводили, що в краї «народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні необхідні для цього кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем і невизначеність національно-культурного розвитку в Закарпатті, а також зазіхання на цей край із боку сусідніх держав тощо³⁹. І хоча ці пояснення й мали під собою певні підстави, однак головна причина зволікання Чехословаччини в наданні автономії Закарпаттю всупереч міжнародним і конституційним зобов'язанням полягала напевно в тому, що як багатонаціональна держава вона боялася створення прецеденту для інших національних груп, убачала в цьому загрозу національно-державним інтересам і цілісності республіки.

Отже, боязнь насамперед німецького та угорського іредентизму змушувала Прагу ігнорувати словацькі вимоги, заперечувати справедливі польські претензії та вимоги русинів-українців Закарпаття щодо надання гарантованої міжнародними зобов'язаннями й основним законом республіки автономії. Утім слід зазначити, що міжнаціональні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х рр., були не стільки наслідком помилок і непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних і авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку

з боку Німеччини й Угорщини, та загострення міжнародних відносин у Європі загалом.

Водночас, розвиток демократичної конституційної системи ЧСР у міжвоєнні роки, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі та проблеми, сприяли широкій політизації і соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства, як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяла зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян Чехословацької республіки, у тому числі закарпатських українців.

Завдяки цьому, наприклад, особливо помітними в Закарпатті за часів його входження до складу ЧСР були позитивні зміни в суспільно-політичному й національно-культурному житті. Зокрема, протягом 1920–30-х років у краї відбулася справжня демократична культурна революція. Її найвагомішим унаочненням стали, насамперед, досягнення в розвитку народної освіти. Внаслідок упровадження нової шкільної системи в ЧСР у 1919–1923 рр., проведення на межі 1920–30-х років шкільної реформи та викликаного нею значного зростання мережі народних, середніх та спеціальних навчальних закладів (на початок 1938 р. у Закарпатті було 809 народних шкіл — на 175 шкіл більше, ніж у 1918 р., у тому числі 469 з українською мовою викладання, 182 — чеською, 123 — угорською, 24 — німецькою і т. д., в яких майже 2,5 тис. вчителів навчали понад 150 тис. учнів — близько 80% закарпатських дітей, діяло 44 горожанських шкіл, які відвідувало понад 11 тис. юнаків і дівчат) кількість неписьменних серед населення краю зменшилася за міжвоєнні роки з 67 до 27,4%. Щоправда, непропорційно велика кількість навчальних закладів із чеською мовою викладання свідчила про «тиху чехізацію» народної освіти в Закарпатті. Наприклад, для 450 тис. русинів-українців краю влада утримувала лише 21 горожанську школу й 4 гімназії, а для близько 35 тис. чехів і словаків — відповідно 23 і 5 таких навчальних закладів⁴⁰.

Одним із проявів культурного відродження Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки стало виникнення й активна діяльність політичних партій (вже у 1921 р. їх діяло у краї 18, а на початку 1930-х років їхня кількість зросла до 30), які з 1924 р. брали участь у виборах до парламенту республіки, а також різних громадських організацій, товариств і спілок. На січень 1926 р., наприклад, урядовою статистикою в Закарпатті було зареєстровано 158 громадських організацій із різноманітними напрямками діяльності: культурно-освітніх, професійних, творчих, національних, господарських, кредитних тощо. Серед них особливе місце в національно-культурному відродженні та громадському житті

закарпатських русинів-українців посіли створені на початку 1920-х років за ініціативи й активної участі представників духовництва, насамперед уніатського, культурно-освітні товариства «Просвіта» та «Общество им. А. Духновича», які відігравали важливу роль у поширенні культури, освіти, історичних та економічних знань, відродженні духовності закарпатців.

Водночас, ці наймасовіші та найвпливовіші в Закарпатті громадські організації, як і місцеві політичні партії, дотримувалися різної національно-культурної орієнтації (одні обстоювали українську ідею й належність закарпатських русинів до українського народу, інші — русофільську або так звану автохтонну «карпаторусинську») та вели гостру боротьбу між собою й за вплив на маси, особливо щодо національної належності закарпатців, і з мовного питання, вкрай заплутаного внаслідок шовіністичної політики попередніх угорських правителів. У такій суперечливій етнокультурній ситуації офіційна Прага не розробляла спеціальної і чіткої державної національно-культурної програми для Закарпаття, точніше, намагалася прямо не втручатися в цей складний, але природний для кожного народу процес, проведення ж політики в цій галузі віддавала у відання місцевих органів влади (в яких, до речі, переважали чеські урядовці). Ба більше, вона визнавала право на існування й певною мірою однаково підтримувала діяльність, наприклад, і української «Просвіти», і русофільського товариства ім. Духновича, а також організації та діячів русинської (нейтральної для Праги) орієнтації, нібито свідомо спонукаючи їх до змагання за авторитет та вплив на населення Закарпаття.

Таку досить толерантну політику чехословацької влади напевно слід визнати загалом за позитивний факт, хоча не можна заперечувати, що підтримувані Прагою розбіжності місцевих політиків та інтелігенції у поглядах на національну належність закарпатців, національно-культурна й політично-класова ворожнеча у краї були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права й полегшували правлячим колам ЧСР утримання впродовж тривалого часу масового, дійсно всенародного руху за автономію Закарпаття, в безпечних для них межах. Утім, серед національно-культурного й політичного різноманіття в суспільному житті закарпатців врешті-решт повинна була стати домінуючою якась одна тенденція, яка найбільше відповідала історичним, етнонаціональним, культурно-політичним і соціально-економічним умовам розвитку краю і його корінного населення. І воно так і сталося.

За роки перебування у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.), насамперед завдяки трьом важливим факторам — більшій політичній свободі, значним державним інвестиціям у розбудову краю, зокрема культурну, а також активній діяльності в Закарпатті українських

емігрантів, які в міжвоєнний період підтримувалися Прагою [про це йтиметься в окремому підрозділі книги. — *Авт.*], велика частина корінного населення Підкарпатської Русі пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р. про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішне положення угорських русинів», до розбудови автономної Карпато-Української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 — початку 1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель»⁴¹.

Отже, майже всі конституції новоутворених країн Центрально-Східної Європи того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови й релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних із пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви», і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася в різних країнах, але загалом мала характер консервативний і традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. Адже характерною особливістю державотворчого процесу в цих країнах у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що, звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення. У Румунії, а також у Польщі, уряди проводили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій із країн регіону Чехословаччині з кінця 1920-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські — серед угорців та автономістські — серед закарпатських русинів-українців.

Проте найбільшою трагедією новоутворених держав Центрально-Східної Європи було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування — кому-

ністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі — дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортистській Угорщині, фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії. Усі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою, і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі й були її важливою складовою, але водночас і найслабшою її ланкою.

Тим часом тривала громадянська війна та «військовий комунізм» у радянській Росії спричинили в 1921–1922 рр. голод в Україні, реакцією на який у Європі була, зокрема, т. зв. місія Нансена з надання продовольчої допомоги голодуючим. Навесні 1921 р. більшовики проголошують «нову економічну політику», яка мала на меті стабілізацію їхньої влади за рахунок обмеженого допуску приватної ініціативи в економіці. Водночас в Україні вони намагалися «українізуватися», аби спробувати замиритися з українським селянством не лише економічно, а й соціокультурно. Впровадження української мови було неоднозначно сприйнято зрусифікованою інтелігенцією великих міст України. Резонансною була літературна дискусія 1925–1927 років, коли письменник Микола Хвильовий виступив із гаслом «Геть від Москви!», яке полягало у відмові від традицій російської літератури, але розумілося Сталіним як заклик до відділення УСРР від СРСР. Українське питання було «чутливим» для радянської імперії, адже станом на 1926 р. за межами Української СРР проживали бизько 8 млн українців. Найкомпактніші поселення в межах СРСР були на Кубані, в Курській та Воронежській губерніях, на Далекому Сході та в Туркестані⁴². Тому Сталін декларував намір перетворити Україну на «оплот» СРСР на Заході. Політику українізації було зупинено, перш ніж вона змогла поширити на всі міста український культурний процес.

Водночас із державотворчими процесами, що здійснювали уряди УНР, Гетьманату й ЗУНР, та їхніми зусиллями щодо міжнародного визнання відбувалося формування державних структур Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), яка була проголошена у грудні 1917 р. у Харкові. Народне секретарство міжнаціональних справ налагоджувало взаємодію з московським Раднаркомом, насамперед у військових діях та веденні закордонних справ. Зі створенням у січні 1919 р. Раднаркому УСРР його очолив Х. Раковський, який водночас обіймав посаду наркома закордонних справ. За час своєї діяльності уряд УСРР виявив дипломатичну активність, розгорнувши мережу власних дипломатичних представництв. Були встановлені дипломатичні відносини з 15 державами, укладено понад 80 договорів і угод. Зокрема, 5 липня 1920 р. у

Копенгагені був підписаний договір між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Австрією, з іншого, про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих обох сторін, 31 січня 1921 р. — загальний (політичний і економічний) українсько-грузинський договір, 14 лютого, 3 серпня і 25 листопада 1921 року укладені мирні договори УСРР відповідно з Литвою, Латвією й Естонією, 2 січня 1922 р. — договір про дружбу і братерство між Україною й Туреччиною, 6 червня 1922 р. — Тимчасовий договір між УСРР і Чехословаччиною. Були підписані й багатосторонні угоди, наприклад між УСРР і РСФРР, з одного боку, і Угорщиною, Австрією, Німеччиною, Францією, Латвією — з іншого, про обмін військовополоненими⁴¹. Проте і цей український прорив у міжнародних відносинах був короткочасним явищем. Ситуація змінилася після 30 грудня 1922 р., коли Перший з'їзд Рад оголосив створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого увійшла й радянська Україна. Усі зовнішньополітичні й торговельно-економічні зв'язки України перейшли до сфери компетенції союзного центру, що позбавило УСРР права на самостійну зовнішньополітичну діяльність.

З утворенням СРСР у союзних республіках розгорталися драматичні події, що супроводжувалися злочинними актами тоталітарного комуністичного режиму — насильницькою колективізацією сільського господарства, прискореною індустріалізацією, голодоморами, масовими репресіями, депортаціями. Зокрема, в умовах індустріалізації часів «великого перелому» в Україні спостерігалися вищі темпи витіснення приватного сектору, ніж у СРСР загалом. Промисловий потенціал республіки формувався диспропорційно, головню в Донбасі та Придніпров'ї. Капітал для індустріалізації акумулювався за рахунок грабунку українського села. Впродовж 1929–1932 рр. було колективізовано дві третини сільського господарства України. Восени 1932 р. Й. Сталін направив у радянську Україну надзвичайну комісію на чолі з В. Молотовим із метою забезпечення виконання нереалістичного плану хлібозаготівель, що призвело до найбільшої трагедії в історії українського народу — масштабного вимирання людей від голоду. Голодомор 1932–1933 років в УСРР (у листопаді 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом українського народу), жертвами якого стали від 4 до 6 млн осіб, змінив демографічну та соціально-економічну ситуацію в Україні. Водночас СРСР розгорнув міжнародну кампанію з метою заперечення самого факту Голодомору в Україні. Сталін використав геноцид, а згодом великий терор 1937–1938 рр., не лише як засіб державного управління, але й як інструмент перетворення України на «зразкову радянську республіку». Масових репресій зазнали навіть українські комуністи: чисельний склад компартії України за 1933–1938 рр. зменшився наполовину. Квазідер-

жавність Української РСР як внутрішньої колонії Росії засвідчувала відсутність основних атрибутів державного суверенітету — армії, грошової одиниці, самостійної зовнішньої політики тощо.

Отже, під час і після завершення Першої світової війни в Центрально-Східній Європі розгорталися національно-визвольні рухи й досить складні державотворчі процеси серед народів регіону, в тому числі й на українських землях. Проте, якщо поляки, чехи і словаки та південно-слов'янські народи, підтримувані переможними країнами Антанти на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., а також австрійські німці та угорці отримали можливість створити свої національні держави, а болгари й румуни продовжували розбудову своїх держав у нових післявоєнних умовах, то українці в результаті поразки Української революції 1917–1921 рр. і антиукраїнської політики держав Антанти та сусідніх країн були позбавлені такої можливості. Виходячи з геополітичних реалій тогочасної системи міжнародних відносин, українські землі вже вкотре були поділені всевладними творцями нової повоєнної Європи, цього разу — між чотирма державами: радянською Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Втім українське питання було важливою складовою державотворчих процесів і внутрішньополітичного життя в цих країнах, і воно залишалося нерозв'язаним упродовж усього міжвоєнного періоду.

---

¹ Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів, 2002. С. 256–259.

² Див.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2013. С. 66–67.

³ Див.: Перша і Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. Київ, 2014.

⁴ Див.: Фісанов В.П. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). Чернівці, 1999; Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників). Хрестоматія. Черкаси, 2016. С. 556–558.

⁵ Див.: Красівський О.Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 125–126.

⁶ Бауэр О. Австрийская революция 1918 года. Москва-Ленинград, 1925. С. 92.

⁷ Цит. за: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010. С. 23.

⁸ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. Москва, 1999. С. 134.

⁹ Цьольнер Е. История Австрии. Львів, 2001. С. 487.

¹⁰ Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1997. С. 215, 218.

¹¹ Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. Москва, 2002. С. 446.

¹² Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва, 1977. Т. 41. С. 352–353.

¹³ Матвієнко В. Перший глава зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 9.

¹⁴ Див.: Віднянський С. Ходу історії не сповільнити. Україна та Європа в XX столітті: колишні відносини і сучасне співробітництво. *Людина і влада*. 1999. № 8–10. С. 96.

¹⁵ Див.: Головаченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. Київ, 2009.

¹⁶ Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни). *Історичний журнал*. 2004. № 9. С. 7–15.

¹⁷ Перші документи зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки. *Україна дипломатична — 2017. Науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. XVIII. С. 20–23.

¹⁸ Цит. за: Матяш І. Головні події та знакові постаті інституційної історії української дипломатії 1917–1924 років. *Україна дипломатична — 2017. Науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. XVIII. С. 48.

¹⁹ Див.: Матяш І.Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ, 2016; Клімкін П. 100 років українській дипломатичній службі. *Україна дипломатична — 2017. Науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. XVIII. С. 12.

²⁰ Див.: Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.: Монографія. Тернопіль, 2009. С. 418–425.

²¹ Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. Київ, 2007. С.331.

²² Див.: Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ–Ужгород, 1998.

²³ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ, 2004. С. 248–249.

²⁴ Див.: Алексієвцев Л., Алексієвцев М. 95-річчя державного відродження слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2013. Вип. 12. С. 14–22.

²⁵ Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 323.

²⁶ Див.: Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 306; Ботушанський В. Національний склад населення Північної Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.). *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей: У 2-х частинах*. Чернівці, 1993. Вип. 2. Ч. 1. С. 48; Добржанський О.В. Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX — початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 44–45; Рендюк Т. До витоків українсько-румунських відносин: проблема українців в Румунії. *Україна дипломатична — 2017. Науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. XVIII. С. 143.

²⁷ Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. Київ, 1996. С. 203.

²⁸ Див.: Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. Київ, 2007. С. 619–621.

²⁹ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). Чернівці, 2005. С. 569–578.

³⁰ Американська поміч для українських біженців в Бессарабії. *Український вісник*. Львів, 1921. 10 липня. С. 3.

³¹ Див.: Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 264–282.

³² Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. Москва, 2005. Кн. 1. С. 105–135.

³³ Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств. *Венгерский меридиан* (Будапешт). 1991. № 2. С. 52–53.

³⁴ Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університету. Львів, 2001. С. 424–430; Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 283.

³⁵ Див.: Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 284–291.

³⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С. 21.

³⁷ Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918: Спомини. Львів, 1930. Ч. II. С. 444.

³⁸ Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 294.

³⁹ Див.: Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 — середині 30-х років ХХ століття. Ужгород, 1996. С. 61; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010. С. 127–128.

⁴⁰ Див.: Віднянський С.В. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67–93.

⁴¹ Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Київ, 1999. С. 243.

⁴² Матвієнко В. Християн Раковський: спроба ствердження дипломатії Української СРР у кремлівських обіймах. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 280–281.

2.2. Боротьба за визнання незалежності України методами дипломатії (формування української дипломатичної та консульської служби в 1917–1924 рр.)

Місія та завдання дипломатії Української Народної Республіки щодо захисту національних інтересів

Доба Української революції 1917–1921 років є надзвичайно важливим періодом історії нашої держави — часом активного державотворення, становлення державних інститутів та виходу України на міжнародну арену як самостійного актора. Саме в цей час у найбільш наближених до сучасної формах народжувалася українська дипломатична й консульська служба як державний інститут, покликаний захищати інтереси держави та її громадян на зовнішньополітичній арені. Тоді вироблялися правові засади та національні традиції української дипломатії, а першим дипломатам випала складна й почесна місія боронити методами та засобами дипломатії українську державність, заявити Європі про існування не залежної від більшовиків України. Боротьба за визнання державної незалежності методами дипломатії мала як внутрішню (взаємодія з іноземними представництвами в Україні), так і зовнішню (діяльність українських представництв у європейських країнах) складові. Відтак належало опанувати інструментарій для реалізації цих методів (дипломатичне листування, підготовку і проведення офіційних візитів, укладання двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, висвітлення у пресі позиції уряду з тих чи інших міжнародних питань тощо). Щоденна цілеспрямована праця задля визнання у світі Української Народної Республіки як незалежної держави, рівноправного партнера в міжнародних відносинах стала ключовим пріоритетом національної дипломатичної служби. Її формування невіддільне від процесу державотворення. Як згадував один із безпосередніх учасників тих подій дипломат Микола Галаган: «Українська державність народилася в обставинах, надзвичайно мало сприятливих для її закріплення і дальшого розвитку. Коли умови революційного часу взагалі сильно затрудняють усяку позитивно-конструктивну роботу різних державних органів чи громадських установ, то українським установам революційного походження тим більше тяжко було виконувати свою роботу, бо поруч із скомплікованою внутрішньою ситуацією їм доводилося рахуватись також і зі складною ситуацією зовнішньою»¹.

Розпад Російської імперії восени 1917 р. у результаті поглиблення протиріч усередині країни під час Першої світової війни спричинив виникнення нових державних утворень (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Дону, Естонії, Криму, Кубані, Латвії, Литви, України, Сибіру), що обрали інший, ніж утворена більшовиками в результаті Жовтневого перевороту в листопаді 1917 р. Російська Радянська Республіка, напрям розвитку. Їм належало пройти нелегкий шлях державотворення до утвердження як незалежних і суверенних держав. Лідером серед них стала Україна. Ухваленим Центральною Радою 7 (20) листопада 1917 р. III Універсалом проголошувалася Українська Народна Республіка (хоч спершу — як самостійне державне утворення в складі федеративної Росії) з принципово відмінними від більшовицької Росії ідеалами. Керівництво УНР брало на себе відповідальність за згуртування представників інших державних утворень, участь у мирних переговорах та формування федеративного уряду. Їх підтримували грузинські, білоруські, донські чільники. Однак більшовики не потребували самостійної України, хоч і в такій формі двосторонніх відносин. Їх влаштувала Україна лише покірна, ладна виконувати всі вказівки. Тим самим виникало протистояння, що невдовзі вибухнуло українсько-більшовицькою війною. Для захисту від цієї нещадної сили УНР потребувала зовнішньої допомоги, сподіватися на яку можна було лише шляхом розвитку міжнародних контактів.

Ця місія покладалася на зовнішньополітичне відомство. Його інституційна історія розпочалася 22 грудня 1917 р. Тоді створене ще в липні в складі Генерального секретаріату Секретарство справ міжнаціональних, яке спершу близько місяця очолював Сергій Єфремов, а після нього — Олександр Шульгин, було реорганізовано в Секретарство справ міжнародних. Основна аргументація щодо розширення компетенції та функцій Секретарства справ міжнаціональних із відповідним перейменуванням полягала в зміні його завдань, пов'язаних із організацією «зносин з іншими частинами бувшої Російської держави і охороною інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України»². «Чужі держави вже починали цікавитися питаннями нашої країни, і тому треба було, щоб хтось займався також їхніми представниками і приймав делегації різних країн, які бажали ближче ознайомитися з тим, що в нас відбувається», — згадував згодом Олександр Шульгин³. Він неодноразово наголошував на необхідності встановлення контактів із зарубіжними державами й досягнення визнання ними УНР. Однак країна одразу опинилась перед вибором союзників між двома ворожими таборами Першої світової війни — Четверним союзом і Антантою, перед необхідністю прийняття рішення — боротися за мир чи продовжувати війну.

Попри прихильність очільника зовнішньополітичного відомства до зближення з державами Антанти⁴, він виконував рішення керівних державних органів. 24 (11) грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат Центральної Ради УНР звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав із нотою, що містила пропозицію загального миру й констатувала неправочинність більшовицької Росії представляти інтереси українського народу⁵. Дипломатичний документ трансліював позицію уряду УНР щодо прагнення демократичного й загального миру, забезпечення всім народам «волі нічим не обмеженого самовизначення»⁶, недопустимості анексій і контрибуцій, надання матеріальної допомоги малим державам для відновлення після завданих війною руйнувань і наголошував на відсутності в більшовиків права представляти всю колишню Росію та участі української делегації у переговорах у Брест-Литовську, де країни Четверного союзу й більшовицька Росія мали вирішити питання припинення воєнних дій.

Рішенням Центральної Ради «до урядів республік, утворених на території Росії» було надіслано ноту з пропозицією скерувати своїх представників у Брест для участі в мирних переговорах⁷. Закликаючи спрямувати свої делегації для участі в переговорах, Генеральний секретаріат УЦР застерігав, що в разі неможливості якоїсь делегації приїхати, українським делегатам буде доручено охорону інтересів держави, яка не зможе забезпечити приїзд своїх уповноважених осіб⁸. Передбачалося, що до одержання відповіді на цю ноту, українська делегація вестиме переговори лише від імені УНР. Проголошення в ноті ідеї загального миру без анексій і контрибуцій не підтримали ні країни Антанти, ні США.

Активні дії українців змусили зарубіжні країни в умовах завершальної фази Першої світової війни визначитися зі своїм ставленням до УНР як до потенційного міжнародного гравця. Тим більше, що на відміну від знесилених війною європейських держав, Україна мала багаті запаси продовольства й сировини. В таких умовах держави Антанти розпочали пошуки порозуміння з УНР. Їхня мета полягла в продовженні війни, а мирний договір України з країнами Четверного союзу додавав би ворожому табору як мінімум можливостей отримання продовольчих ресурсів.

Рішуче бажання Українського Уряду щодо участі в переговорах із країнами Четверного союзу в Брест-Литовську активізувало зусилля Антанти щодо УНР. Під час зустрічі з секретарем фінансових справ Михайлом Туган-Барановським у Петербурзі французький посол Жозеф Нуланс висловив упевненість у можливості надання Францією позики Україні, але «не державним шляхом»⁹. На ведення переговорів у такому форматі М. Туган-Барановський запросив дозволу уряду. Запит спричинив у Києві чутки про таємні переговори з французькою стороною.

З метою з'ясування потреб українців у фінансовій і технічній допомозі (зокрема йшлося про 800 золотих рублів), яку б «Франція могла надати Україні», попри те, що країни Антанти ще не прийняли рішення щодо України, 5(19) грудня 1917 року з В.К. Винниченком зустрівся Жорж Табуї¹⁰, який розпочав поки без офіційного політичного статусу свою діяльність у Києві як представник Франції 1 грудня (18 листопада) 1917 р. У зустрічі взяли участь секретарі міжнародних, фінансів, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення. Ж. Табуї повідомив про надане йому доручення висловити «симпатію союзників за зусилля, які робить Українське Правительство в цілі повернення влади, відновлення опорної сили і до позістання вірністю союзникам» та пропонував якнайшвидше визначитися з програмою реалізації пропонованої допомоги¹¹. Наголошуючи на «дійсній і правдивій» симпатії Франції до України, він констатував початок офіційних зносин між Францією й Україною. О. Шульгин однак продовжував наполягати на призначенні Францією офіційного представника в Київ. Невдовзі висловлені під час зустрічі пропозиції Ж. Табуї подав офіційно очільнику зовнішньополітичного відомства у формі вербальної ноти. Згідно з рішенням Кабінету Міністрів УНР О. Шульгин відповіді на них не дав. Причина полягала в уже окресленій позиції: прийняти допомогу іншої держави УНР може лише за умови її визнання відповідним актом та встановлення дипломатичних відносин і скерування в Київ офіційного представника. Останнє О. Шульгин вважав фактом, що підтверджував би визнання незалежності України.

На той час на території УНР перебували консульські установи інших іноземних держав, що мали дипломатичні відносини ще з Російською імперією та відповідні консульські представництва в Києві, Одесі, Миколаєві, Харкові та інших містах і опікувалися розвитком торгівлі та захистом своїх громадян на українських теренах. Більшість іноземних консулів працювали доволі довго. Вони переважно не були громадянами країн, які репрезентували, а належали до місцевої промислової еліти, деякі — до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й успішно вели підприємницьку діяльність. За нових умов у столиці УНР консульським представником Бельгії залишився Яків Якович Гретер, Великої Британії — Джон (Іван Іванович) Дуглас, Греції — Перикл Петрович Гріпарі, Іспанії та Португалії — Стеліо Стефанович Василяді, Італії — Карл Володимирович Фішман, Норвегії — Віктор Дмитрович Мозерт, Швейцарії — Гавриїл Гавриїлович Енні (Єнні), Франції — Даниїл Григорович Балаховський, Данії — Герман Овсійович Гуревич, Персії — Ісаакій Миколайович Вітенберг. Іноземних представників часто можна було зустріти в приміщенні Секретарства справ міжнародних. Причини їх візитів, як зауважував міністр, були конкретні:

«крім деяких політичних інформацій, вони погоджували тут також справу опіки над громадянами своїх країн»¹². Вони продовжили свою діяльність в УНР, створивши восени 1917 року консульську колегію та обравши її «старійшиною» Перикла Гріпарі¹³. Влада УНР тісно взаємодіяла з іноземними представниками, передбачаючи подальший розвиток співпраці вже на міждержавному рівні.

Своєю чергою УНР розпочала створення українських дипломатичних представництв. Важливим моментом для ведення повноцінної дипломатичної діяльності було розроблення її правової бази. Генеральне секретарство справ міжнародних УНР розпочало підготовку проектів перших нормативно-правових актів, які регламентували діяльність майбутніх дипломатичних та консульських установ, здійснювало практичні кроки щодо організаційного забезпечення їхньої діяльності, вирішувало кадрові питання. Вже в грудні 1917 р. було розроблено проект Закону «Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки», який передбачав задля «охорони інтересів українських підданих поза межами УНР» запровадження 4-х типів консульських установ: генеральне консульство, консульство, віце-консульство, консульське агентство¹⁴. Залежно від категорії установи планувався її штатний розпис, але не менше двох посад: консула (віце-консула та консульського агента) і секретаря. Консульські установи підпорядковувалися зовнішньополітичному відомству, а процедура призначення керівника передбачала консультації із «місцевими українськими організаціями»¹⁵. Очевидний вплив на формулювання зазначеної норми законопроекту мали думки представників таких громад (Петрограда, Москви, Кубані, Вороніжчини, Бессарабії, Саратова та інших територій поза межами України), які взяли участь у Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся 6 (19)–8 (21) квітня 1917 р. Право на призначення консульських агентів надавалося генеральному секретареві справ міжнародних.

Одночасно з розробленням організаційних засад розбудови консульської служби було зроблено перший практичний крок щодо формування дипломатичної служби — відряджена дипломатична делегація на Кубань. Тут від 20 (7) жовтня 1917 р. діяв місцевий парламент — Законодавча Рада і підзвітний їй уряд на чолі з відомим українським політичним діячем Лукою Бичем. Делегати — Микола Галаган та Євген Онацький — мали завдання провести переговори з кубанським урядом щодо подальшого співіснування та обговорити питання про «завдання, роль і доцільність існування Південно-Східного Союзу»¹⁶, заснованого з метою створення козацької автономної республіки кубанського, донського, пітерського та астраханського військ і народів Кавказу. Посланці УНР

зустрілися з Лукою Бичем, Отаманом Кубанського козачого війська, випускником Володимирського Київського кадетського корпусу Олександром Філімоновим; заступником Голови уряду Південно-Східного Союзу й керівником його відділів зовнішніх зносин, фінансів та шляхів сполучення — Іваном Макаренком, взяли участь у засіданні Крайової Ради, однак найбільшим їхнім «дипломатичним» здобутком стало висловлення кубанськими керівниками прихильності до УНР. Уже в грудні 1917 року уряд Південно-Східного союзу скерував до Києва свого представника. Ним став авіатор, організатор Першого Кубанського авіазагону, генерал В.М. Ткачов. Для УНР важливим зокрема було встановлення торговельних відносин із Кубанським краєм. Відповідно до укладеної із кубанським урядом угоди УНР мала отримати від Кубані 1 000 000 пудів хліба в обмін на 100 000 пудів цукру. Однак доправити товари було непросто. На початку січня київська преса повідомляла, що в одному з чорноморських портів стоять два транспорти, навантажені українським цукром для Кубані, в обмін на які Кубань має надіслати Україні жир, нафту і пшеницю¹⁷.

Інша група переговорників, що увійшла в історію як перша офіційна українська дипломатична делегація на багатосторонніх переговорах, виїхала до Брест-Литовська. В «польових умовах» делегати Центральної Ради опановували методи ведення переговорів та захисту національних інтересів у колі досвідчених переговорників. Як відомо, представники Центральної Ради прибули туди задля досягнення загального демократичного миру без анексій і контрибуцій та реалізації права народів на самовизначення, що передбачало визнання права українського народу на самовизначення та забезпечення соборності всіх українських земель, усупереч бажанню більшовицької Росії. Згідно з ухвалою Генерального Секретаріату, це відбулося в останні дні 1917 р., коли мирні переговори вже тривали. Спершу до складу делегації, яку очолював Всеволод Голубович, а з 1 лютого — 24-річний Олександр Севрюк, увійшли також Микола Левитський, Микола Любинський, Михайло Полоз, Сергій Остапенко. Під час переговорного процесу склад делегації зазнавав змін. Завершували переговори лише Олександр Севрюк, Микола Левитський та Микола Любинський. Голова УЦР Михайло Грушевський орієнтував учасників переговорів на обстоювання суверенних прав Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини й Підляшшя або в крайньому разі об'єднання цих земель у складі автономного Коронного краю Австро-Угорщини. Згодом було розроблено «Інструкцію Комісарам Генерального Секретаріату в справі ведення перемир'я», в якій наголошувалося на необхідності неухильно дотримуватися ухвал Центральної Ради та Генерального Секретаріату¹⁸.

Неофіційні консультації та попередні зустрічі німецьких і австро-угорських представників з українцями відбулися вже 4 та 6 січня, однак до формального визнання київських посланців повноважними учасниками переговорів про заяви державного рівня не йшлося. Вперше на пленарному засіданні мирної конференції, у залі колишнього офіцерського клубу на території Брестської цитаделі, за розставленими буквою «П» зеленими столами українська делегація офіційно з'явилася 10 січня. Саме тоді Всеволод Голубович оголосив текст ноти Генерального Секретаріату УЦР до всіх воюючих і нейтральних держав від 24 грудня 1917 р. Принциповий момент цієї акції полягав у демонстрації підтримки мирних переговорів, заклику до укладення справедливого демократичного загального миру, визнання влади Центральної Ради в УНР і артикулювання самостійної ролі української делегації на переговорах через відсутність у російській делегації права виступати від імені всіх новоутворених після розпаду Російської імперії держав.

Відтоді впродовж майже місяця (з перервою) «дуже інтелігентні українські делегати» (як зазначив Голова делегації Австро-Угорської монархії граф Отокар Чернін) намагалися провести визначену керівництвом держави основну лінію. Надзвичайної важливості набувала потреба проголошення незалежності Української Народної Республіки, що надало би делегації законних підстав виступати від імені суверенної держави. 17 січня 1918 р. відбулися переговори української делегації із турецькою. Ключовим питанням зустрічі було обговорення проблеми визначення кордонів України, особливо південних і східних, сусідства відносно Чорного моря. За результатами переговорів делегація Османської імперії підтримала право української сторони самим вирішувати свою долю.

Ухвалення 22 січня 1918 р. Українською Центральною Радою ІV Універсалу, яким декларувався державний суверенітет УНР, склало реальне підґрунтя для підписання договору й формування дипломатичних відносин із сусідніми державами (хоч і у надзвичайно складних політичних умовах). Основним принципом зовнішньої політики УНР визначалося прагнення жити з усіма сусідніми країнами в мирі та злагоді. Водночас, вступаючи в договірні відносини з країнами Четверного союзу, УНР втрачала контакти з країнами Антанти та їхніми союзниками. З набуттям УНР міжнародної правосуб'єктності не могла змиритися радянська Росія, що скерувала свої військові сили на Київ.

На засіданні делегацій 7 лютого 1918 р. представники Центральних держав повідомили про свою згоду прийняти пропозиції українців¹⁹. Вночі 9 лютого о 2 год. 14 хв. мирний договір було підписано. «Перший на першому міжнародному акті Незалежної України підписав я, після

мене Микола Любинський і Микола Левитський, — згадував Олександр Севрюк. — Я глянув на годинник. Була друга година зранку 9-го лютого»²⁰. «Те, чого ми досягли, було вершком можливості», — вважав керівник української делегації²¹. Факт підписання договору засвідчував визнання державами-підписантами незалежності Української Народної Республіки. Акт передбачав припинення воєнного стану (ст. I), загалом окреслював кордони УНР і декларував створення комісії для узгодження кордонів (ст. II), проголошував негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених та повернення інтернованих (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII) у формі відновлення поставок сільськогосподарських продуктів з України до Німеччини та Австро-Угорщини²².

12 лютого 1918 року з кожною державою було підписано додаткові угоди, що унормовували публічні та приватно-правові міждержавні відносини. Згідно з окремою домовленістю Центральні держави зобов'язувалися надати військову допомогу у звільненні України від більшовиків, вугільні та рудні території у східній частині Катеринославщини потрапляли в спільне використання та під охорону німецької і австро-угорської армії, Україна зобов'язувалася поставити в Німеччину та Австро-Угорщину хліб, цукор, м'ясо та інші «стратегічні» товари. Підписано було також таємний додаток про поділ Галичини та об'єднання українських частин Галичини й Буковини в Коронний край до 20 липня 1918 р.

Пакет міждержавних угод, що увійшов в історію як Брестський мирний договір, став першим міжнародним актом для України і склав правові засади щодо взаємного скерування державами-підписантами своїх представників та розбудови системи дипломатичних представництв УНР. Договір підлягав ратифікації.

Наприкінці січня 1918 р. Уряд було перейменовано на Раду народних міністрів, а Секретарство справ міжнародних — на Народне міністерство закордонних справ УНР. Очікувана Центральною Радою зовнішня допомога в захисті від більшовиків у зв'язку з підписанням договору виявилась у введенні союзниками на територію України 450-тисячної німецько-австрійської армії. Більшовики відступили, і Центральна Рада повернулася до Києва. На той час О.Я. Шульгин уже перебував у відставці разом із урядом В.К. Винниченка, ухвалу про яку прийняла Мала Рада 18 січня (2 лютого) 1918 р.²³ напередодні підписання Брестського миру²⁴. Пропозицію про поновлення на посаді від нового очільника уряду — Всеволода Голубовича — він не прийняв. В.О. Голубович тимчасово (від 20 січня до 3 березня 1918 р.) поєднував посаду керівника уряду та глави МЗС, упроваджуючи в життя першу програмну тезу свого уряду — використати «всі засоби до негайного заключення зовнішнього миру»²⁵.

14 березня 1918 р. відомство очолив учасник переговорів у Бресті Микола Любинський, який керував Міністерством закордонних справ до 28 квітня 1918 р.²⁶ Організація перших українських дипломатичних представництв розпочалася в середині березня 1918 р. згідно з Законом УНР «Про закордонні установи Української Народної Республіки»²⁷.

Запроваджена система дипломатичних установ охоплювала посольства першого розряду, другого та третього (місії). Передбачалося, що їх мали очолювати відповідно: посольства I розряду — Посол (амбасадор) або Посланник і Уповноважений Міністр (II клас службовця), II-го — Міністр-резидент (III клас), III — Повірений у справах (IV клас). З огляду на брак фахівців відповідного профілю, призначення на посади керівників посольств і місій було ситуативним. Уже в березні для організації якнайшвидшого доправлення ратифікаційних грамот Брестського мирного договору в Київ до Берліна було відряджено О.О. Севрюка, до Відня — А.І. Яковліва, до Стамбула — М.Г. Левицького. Тобто, двоє з трьох осіб, які підписали договір, стали першими дипломатами УНР у Німеччині й Туреччині. Третій — М. Любинський — очолив Міністерство закордонних справ. 5 квітня до Румунії було направлено Миколу Галагана, а 15 квітня призначено до Австро-Угорщини Андрія Яковліва (всі — члени Центральної Ради).

Досвідченому громадському й державному діячеві, члену Центральної Ради, з березня 1918 р. — директору її канцелярії, 45-річному Андрію Яковліву було доручено найскладнішу місію «торжественної виміни ратифікованих» грамот між УНР та Австро-Угорською імперією за результатами Брестських угод²⁸. Відповідні документи про надані йому повноваження «тимчасового ведення всіх дипломатичних інтересів»²⁹ УНР він привіз до Відня. Обсяг його повноважень визначався у вірчій грамоті: вручити ратифікаційну грамоту УЦР від 17 березня 1918 р. та отримати такий документ від уряду Австро-Угорської монархії³⁰. Після ратифікації Брестського мирного договору австро-угорською стороною передбачалося створення постійного закордонного представництва УНР у Відні з ширшими повноваженнями.

27 квітня 1918 р. УНР відрядила дипломатичну делегацію до Швейцарії, яка мала відвідати Іспанію, Італію та Францію з метою встановлення міждержавних відносин. Її очолив Микола Шраг. Молода держава сподівалася на визнання її нейтральними країнами, ключовою державою Антанти та її союзницею, очікувала від них реальної допомоги. Взаємодія з їхніми консульськими представниками в Києві давала надію на успішну реалізацію завдань делегації.

Практично всі новопризначені дипломати були досить молодого віку. Так, Олександрові Севрюку (1893–1941) та Миколі Шрагу (1894–1970)

ще не виповнилося й 25 років, Миколі Галагану (1882–1955?) — 36, Миколі Левитському (1880–1935?) було вже 38, лише найстаршому — Андрію Яковліву (1872–1955) — 46. Частина з них мала досвід дипломатичної роботи: Олександр Севрюк і Микола Левитський брали участь у переговорному процесі в Бересті, Микола Галаган очолював дипломатичну делегацію УНР на Кубань у грудні 1917 р. Микола Шраг як представник «партії молодих людей» УПСР займався громадсько-політичною діяльністю: очолював редколегію партійного часопису «Боротьба», був членом Ради селянських депутатів на Чернігівщині, працював у постійній комісії із розроблення проекту статуту автономії України, входив до складу президії Центральної Ради і був заступником Голови УЦР — Михайла Грушевського.

Одночасно активізувалася й розбудова організаційних засад консульської служби. В новому проекті «Устави про консульства Української Народної Республіки» йшлося про призначення на консульські посади лише громадян УНР (виняток становили посади консульських агентів, які дозволялося обіймати українцям із числа місцевих мешканців), заборону з метою профілактики корупції суміщення посад державної служби з будь-якою іншою діяльністю, про суб'єктів виконання нотаріальних функцій для громадян УНР, підпорядкування консульств посольствам УНР у країнах перебування тощо. Окремо затверджувалися розцінки на консульські послуги. Та часу на реалізацію цих проектів уже не залишалося.

Загалом активна нормотворчість та продукування ідей становлять характерні риси розвитку дипломатії Української Народної Республіки восени 1917 р. — навесні 1918 р. Практично всі реальні кроки в розбудові дипломатичної служби УНР та розвитку зовнішньої політики припали на січень — квітень 1918 р., вимушено переорієнтованої на Німеччину. В цей час було офіційно створено перші дипломатичні представництва УНР у Берліні, Відні, Стамбулі й Бухаресті. А ось цілеспрямовано «європоорієнтована» дипломатична делегація до місця призначення доїхати не встигла. Тобто, навіть за умови оперативного вирішення організаційних питань для розгортання роботи, новим дипломатам працювати залишалося менше, ніж півтора місяці. Попри очевидне прагнення, УНР у той час не вдалося стати повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, однак було розроблено для цього правові засади, апробовано дипломатичні методи та зроблено перший практичний крок.

Завдання дипломатичних установ та місія консульств Української Держави

Зі зміною 29 квітня 1918 р. форми державного ладу в Україні розпочалася нова доба в історії української дипломатії, однак її ключове

завдання, що полягало в досягненні визнання державної незалежності європейськими країнами не змінилося. Очільник Української Держави гетьман Павло Скоропадський був достатньо мотивований до активізації діяльності зовнішньополітичного відомства, оскільки диспозиція основних сил на міжнародній арені багато в чому зумовлювала перспективи розбудови державності. Враховуючи очевидну залежність Гетьманату від Німеччини, акцент у розвитку зовнішньополітичних відносин було зроблено на стосунках із цією державою та її союзниками. Як стверджував Дмитро Дорошенко: «Справа повільного, без потрясінь, виходу з цього стану залежності від чужої військової сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу як порятунок до нас вислали — це було віссю нашої політики»³¹. Другий напрям зовнішньополітичної діяльності Гетьманату складав розвиток взаємин із Радянською Росією та іншими країнами, що постали на уламках Російської імперії: Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Грузією та ін. Офіційно акредитували в Києві своїх представників Білоруська Народна Республіка (генеральний консул із дипломатичними функціями П.В. Тремпович), Грузинська Демократична Республіка (глава місії В.В. Тевзая); Республіка Вірменія (дипломатичний представник Уряду Республіки Вірменія при Уряді Української Держави Г.С. Дзамоев), Всевелике Військо Донське (Отаман Зимової Станиці (правомочний посланник) від Всевеликого Війська Донського при Українській Державі О.В. Черячукин), Кубань (керівник делегації М.О. Рябовол). Мета й завдання цих представництв були близькими: вони намагалися отримати визнання з боку Української Держави, скористатися присутністю в Києві німецьких представників, щоби звернутися до них із тим самим проханням, організувати отримання з України товарів для своїх держав та фінансової допомоги/позики.

З приходом до влади Гетьман підтвердив усі міжнародні зобов'язання Центральної Ради й задекларував прагнення розвивати взаємовигідні рівноправні відносини з усіма країнами. Відтак на Міністерство закордонних справ Української Держави поклалися серйозні завдання інституційної розбудови зовнішньополітичного відомства та закордонних дипломатичних установ і репрезентації світу української ідеї, а також взаємодії з іноземними дипломатичними представництвами.

Менше трьох тижнів (з 5 по 20 травня 1918 р.) міністерство, що містилося в «дуже показному, чудово умебльованому» «прегарному палаці Терещенків»³², але не придатному для адміністративної діяльності, очолював Микола Василенко, одночасно обіймаючи посаду міністра народної освіти. Тимчасовий керівник двох міністерств (який, крім того, з 30 квітня по 8 травня виконував ще й обов'язки Голови Ради Міністрів Української Держави) пріоритет вбачав у праці на освітянській ниві, не

виявляючи ініціатив щодо детального вивчення профільних проблем зовнішньополітичного відомства, тим більше будь-яких його реорганізацій. У міністерстві діяв лише один департамент, директором якого був Кость Лоський, і працював один радник — проф. Оттон Ейхельман. Інші новопризначені урядовці не поспішали приступати до виконання своїх обов'язків. Таким побачив МЗС Дмитро Дорошенко, прийнявши керівництво ним 20 травня 1918 р. Як згадував пізніше, він не отримав упорядкованого діловодства, бо його попередник Микола Василенко³³, «заставши спадщину по Любинському в доволі хаотичному стані, не встиг запровадити якихось ширших змін, та й не дуже про це дбав»³⁴. Відтак уже в травні розпочалося розроблення проекту нової організаційно-штатної структури установи, а впродовж двох наступних місяців відбувалася поступова реорганізація міністерства: створювалися департаменти чужоземних зносин (для керівництва діяльністю закордонних установ) та загальний (для організації роботи відомства), канцелярія міністра, до завдань якої входило ведення діловодства (у тому числі секретного) та офіційне листування (як з вищим керівництвом, так і з дипломатичними представництвами). Як дорадчий орган, із метою аналізу міжнародного становища України та колегіального вироблення рекомендацій щодо конкретних напрямів зовнішньої політики, було засновано Раду міністерства, до складу якої входили заступники міністра, директори департаментів та призначені міністром члени.

Згідно з вимогами штатного розпису міністерства необхідно було прийняти на роботу двох заступників міністра, 4 радників та 8 урядовців для особливих доручень. Характерно, що фахівців, які працювали ще за доби Центральної Ради, не лише не намагалися позбутися, а навпаки, — активно залучали до співпраці. Так, загальний департамент очолив К.В. Лоський. Для керівництва департаментом чужоземних зносин було запрошено А.І. Яковліва — посла Центральної Ради в Австро-Угорщині. На посади радників призначено О.Я. Шульгина, І.Г. Красковського, О.М. Карпинського, М.А. Славинського, завідування канцелярією доручено колишньому генеральному писареві в кабінеті В. К. Винниченка — І. І. Мірному.

Крок щодо посилення взаємодії із іноземними дипломатичними представництвами зовнішньополітичне відомство зробило для легалізації перебування в Києві німецьких і австро-угорських представників. Вони першими офіційно вручили гетьману вірчі грамоти 2 червня 1918 року. З метою наголошення урочистості події було розроблено церемоніал аудієнції у Глави держави. До середини вересня до Києва прибули всі представники країн-підписантів Брестського мирного договору (Болгарського царства — Іван Шишманов, Османської імперії — Ахмед Мухтар

бей), а також посланники Фінляндії (Герман Гумерус), Польщі (Станіслав Ванькович). Всі очільники представництв мали ранг надзвичайних послів і повноважних міністрів та надзвичайних послів, що засвідчувало високий статус очолюваних ними дипломатичних представництв. Приїзд у Київ іноземних представників гетьман Павло Скоропадський оцінював як державне визнання, згадуючи: «Відбулося... визнання нас Туреччиною і Болгарією, Доном, Кубанською областю, Грузією і Фінляндією, які прислали свої представників. Польща також прислала свого посланника. З деякими нейтральними країнами ми також обмінялися представниками, хоч очевидно було, що в цьому разі питання остаточного визнання вичінувалося до тієї розв'язки, яка розіграється на Заході»³⁵.

Водночас змінилися підходи до організації взаємодії українського зовнішньополітичного відомства з консулами країн Антанти та їхніх союзників через втручання німецької адміністрації у діяльність МЗС Української Держави та його відносини з консульським корпусом. Було арештовано, а згодом позбавлено повноважень іспанського й португальського консула Стелію Василіаді, грецького — Перикла Гріпарі, італійського — Карла Фішмана; виселено з Києва та інших міст представників країн Антанти; відбувалися неконтрольовані обшуки в приміщеннях іноземних підданих і арешти іноземців, реквізиції власності іноземних підданих. Відтак подальший розвиток зовнішньополітичних відносин Української Держави через залежність від позиції німецької та австро-угорської присутності наражався на серйозні перешкоди й потребував дипломатичної майстерності для нейтралізації чутливих питань. Українське дипломатичне відомство робило спроби (не завжди успішні) обстоювати права іноземних представників.

Не менш важливим було забезпечення діяльності закордонних українських представництв. Первісна ідея Д. Дорошенка (підкріплена згодою Гетьмана) залишити на знак тягlosti закордонної політики на своїх постах призначених урядом Центральної Ради послів у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Румунії, які ледве встигли розпочати свою діяльність як репрезентанти УНР, не мала шансів на втілення. Серед створених за доби Центральної Ради чотирьох посольств одразу після приходу до влади П. Скоропадського дві дипломатичні місії залишилися без керівників. З різних причин вони повернулися в Київ. Згідно з рішенням соціал-демократичної партії про заборону займати в гетьманському уряді відповідальні посади до Києва повернулися М.М. Галаган із Бухареста та М.Г. Левитський зі Стамбула. Змушений був повернутися з Відня скомпрометований плітками про непристойну як для посла поведінку А.І. Яковлів. Гетьман Скоропадський офіційно повідомив його 19 травня про відкликання з посади Посла УНР в Австро-Угорщині й

зобов'язав передати всі «папери» представнику гетьманського уряду, що мав прибути до Відня за 2–3 тижні³⁶. Керівника «німецької» місії О.О. Севрюка було зміщено на початку травня. Отже, попри згоду Гетьмана зберегти status quo в закордонних представництвах, керуючому міністерством, а згодом міністру — Дмитрові Дорошенку — довелося дбати про добір кадрів на посольські посади та розширювати мережу українських дипломатичних представництв.

Під час існування Української Держави ця мережа не втратила реальних обрисів. Ухвалення Радою Міністрів 14 червня 1918 р. «Закону про посольства і місії Української Держави» активізувало процес створення українських закордонних представництв. Передбачалося, на відміну від вироблених за доби Центральної Ради канонів, два типи таких установ: посольства I (зі штатом 12 осіб та Послом або Уповноваженим Міністром на чолі) та II розряду (зі штатом 3 особи на чолі з Міністром-Резидентом). Основними завданнями українських посольств визнавалися встановлення політичних контактів із «чужоземними правительствами», охорона «політичних і торгових» інтересів Української Держави, підтримка українських громадян за кордоном та сприяння «законним домаганням чужоземців» в Україні. Задля виконання цих завдань було продовжено існування посольства 1-го розряду в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині та Болгарії, засновано посольства 2-го розряду — у Швейцарії та Фінляндії, місії у Румунії та Скандинавських державах. Першими за нових геополітичних умов свою діяльність розпочали Посольства Української Держави в Берліні та Відні.

Як представник Української Держави 21 червня 1918 р. до Відня вирушив В'ячеслав Липинський, отримавши дипломатичний паспорт «надзвичайного посланника і уповноваженого міністра при Цісарсько-Королівському правительстві Австро-Угорської Монархії» та уповноваження на обмін грамотами про ратифікацію Брестського мирного договору у Відні з усіма державами, які цей договір уклали. Тоді Відень, за висловом відомого політичного діяча й дипломатичного працівника Андрія Жука, став для українців центром дипломатичного, культурного та політичного життя³⁷.

Тут було започатковано ініціативу щодо запровадження посад військових аташе в дипломатичних представництвах. На звернення українського посла у Відні до профільного відомства з цього питання начальник Генерального штабу збройних сил Української Держави отаман О. Сливинський затвердив «Інструкцію військовим агентам при представництвах по частині розвідничій», яка зобов'язувала військових аташе щомісяця надсилати конфіденційну інформацію про всі «справи життя краю і армії». Сформований у червні 1918 р. у складі Генерального штабу

збройних сил Української Держави відділ закордонного зв'язку ініціював спрямування до «складу представництв ... військових агентів», а військове міністерство внесло на розгляд Ради Міністрів проект постанови про призначення військових агентів до Берліна, Відня, Софії. Причому при посольствах 1-го розряду пропонувалося встановити посаду військового аташе (у ранзі отамана бригади), його помічника (полковника), офіцера для доручень (курінного)³⁸.

Співробітники Посольства Української Держави в Австро-Угорській імперії прибули до Відня 1 липня 1918 р. і розташувалися в готелі «Брістоль», на Кертнерринг (Kärntner Ring), 1, — своєрідному центрі ділового життя міста. Вже наступного дня розпочалася діяльність української закордонної дипломатичної установи. Штат установи посол набирав особисто, зокрема запросив «поляків», які за характеристикою Дмитра Дорошенка, «виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві»³⁹, — Яна Токаржевського-Карашевича та Станіслава Ваньковича. 5 липня посол Липинський вручив вірчу грамоту міністру закордонних справ Австро-Угорської імперії графу Штефану (Іштвану) Буріану фон Райежу. В офіційному статусі В'ячеслав Липинський брав участь як у консультаційних зустрічах для забезпечення здійснення обміну ратифікаційними грамотами, так і в протокольних заходах дипломатичного корпусу. Першим із таких заходів була влаштована 7 липня Віденською торговельною палатою вечеря на честь прибуття до Відня Комісії залізничників за участі віце-президента м. Відня п. Рідля, професора Віденського університету Х. Еберсберга та інших відомих представників віденської еліти. Підкреслена увага до репрезентанта Української Держави, виконання під час вечері українського національного гімну, прихильний настрій давали надію українським представникам на позитивну перспективу розвитку відносин. Після низки попередніх консультацій із дипломатичними представниками Німеччини, Болгарії, Папським нунцієм у Відні В'ячеслав Липинський провів обмін ратифікаційними грамотами з дипломатичними представництвами Болгарії та Німеччини. Ратифікація Брестського мирного договору Царством Болгарія відбулася 15 липня 1918 р., Німецькою імперією — 24 липня, що давало підстави для активізації контактів. Процедура обміну ратифікаційними грамотами виконали посол В.К. Липинський та заступник Посла Царства Болгарія Никола Джебаров і Посол Німецької імперії Вільгельм цу Штольберг-Вернігероде. Після підписання та обміну відбулися прийняття з нагоди цієї важливої події. У прийнятті на честь Посольства Болгарії у Відні, що відбулося в залі готелю «Брістоль», взяли участь співробітники українського посольства в Болгарії на чолі з Олександром Шульгиним. Призначений послом Укра-

їнської Держави в Болгарії перший міністр закордонних справ УНР саме їхав до Софії разом зі співробітниками посольства. 3 серпня посол Липинський організував урочисту вечерю на честь Посольства Німецької імперії в Австро-Угорщині для відзначення ратифікації мирного договору⁴⁰. Це дало підстави гетьманові констатувати: «До серпня уряд України був визнаний Німеччиною.... Представники Німеччини і Австрії передали мені урочисто повідомлення своїх урядів про визнання мого уряду в Україні»⁴¹. Невідкладно, 27 липня 1918 року, П.П. Скоропадський дав доручення послу Української Держави в Німеччині барону Ф.Р. Штейнгелю порозумітися з представниками нейтральних країн (Швейцарії, Данії, Нідерландів, Норвегії та Іспанії) щодо форми оповіщення їхніх урядів про самостійність Української Держави й досягти їхнього визнання та укласти дипломатичні відносини шляхом обміну представництвами⁴².

Невдовзі до Посольства УНР у Відні надійшло повідомлення про анулювання австро-угорською стороною таємної домовленості щодо передання Україні земель Східної Галичини. На подання в червні 1918 року угорського міністра внутрішніх справ графа Тіварада Батяні'ї про шкідливість поділу Галичини було ухвалено рішення про анулювання Брестського мирного договору. Як офіційна підстава висувалася версія про недотримання українською стороною зобов'язань з постачання хліба. Досягти згоди гетьмана на анулювання договору мали А. фон Мумм та Й. Форгач. Однак на заяву австро-угорського представника П.П. Скоропадський висловив протест. Ноту протесту проти непослідовності дій монархії та сподівання, що Брестський мир буде якнайшвидше ратифікований, офіційно подав у Відні посол В. Липинський. У листі до міністра Д. Дорошенка він висловився за вжиття заходів, які б унеможливили анулювання договору австрійською стороною. В. Липинський вибудував чіткий алгоритм дипломатичного вирішення надзвичайно складної ситуації, готуючи візити вищого рівня, вдало провів серію зустрічей із міністром Іштваном Буріаном та представником Австро-Угорщини в Українській Державі Йозефом Форгачем, який прибув до Відня. Однак вирішення питання Холмщини й Підляшшя пішло іншим шляхом через розпад Австро-Угорської імперії, падіння Гетьманату й відновлення УНР. Таємний протокол як такий, що втратив силу, за домовленістю німецького та австро-угорського уряду був спалений заступником державного секретаря міністерства закордонних справ Георгом фон Буше-Гадденгаузеном у присутності імператорського та королівського посла Австро-Угорщини Готтфрида цу Гогенлое-Шіллінгсфюрста в Берліні 16 липня 1918 р.⁴³. «При тодішніх важких обставинах, — писав Д. Дорошенко, — В. Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не

тільки великим українським патріотом — за якого всі уважали його й раніше, але й дуже добрим дипломатом та справжнім державним мужем»⁴⁴. 10 серпня В'ячеслав Липинський здійснив візити міністру закордонних справ Іштвану Буріану, послам Німеччини, Туреччини та Болгарії і виїхав до Києва. Головна його мета полягала в тому, щоб доставити в столицю Української Держави ратифікаційні грамоти Брестського договору з підписами Вільгельма II та болгарського царя Фердинанда I.

Після зупинки у Відні до місця призначення вирушив очільник створеного в липні 1918 р. посольства 1-го розряду в Царстві Болгарія Олександр Шульгин. «Видатні здібності пана Олександра Шульгина, — зазначалося у вірчій грамоті, — і його непохитна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Болгарією»⁴⁵. Звернення до міністра закордонних справ щодо призначення «в законному порядку» О.Я. Шульгина було датовано 15 липня — днем обміну ратифікаційними грамотами між Україною й Болгарією у Відні. До Софії Посольство Української Держави в Болгарії прибуло 28 липня 1918 р. На вокзалі українських дипломатів зустрічали представники царя Фердинанда I, міністра закордонних справ та громадськості. Спершу співробітники посольства розташувалися в готелі «Болгарія», згодом — у будинку на вулиці Цар Крум II.

Перші візити О.Я. Шульгин здійснив упродовж 8–13 серпня посланнику Німеччини графу Оберндорфу, австро-угорському представнику графу Черніну, турецькому — Сефа-бею та прийняв їх у себе. Запрошення його разом із іншими іноземними представниками на урочисті заходи (служби на честь вступу на престол царя Фердинанда I і дня народження австро-угорського імператора Карла I; відкриття виставки творів німецьких художників) свідчило про рівноправність його як члена дипломатичного корпусу. Вірчу грамоту О.Я. Шульгин вручив царю Болгарії Фердинанду I через тривалу відсутність монарха в Софії лише 7 вересня. Ключове завдання посольства полягало в представництві інтересів молоді Української Держави та правдивому інформуванні переважно русофільського болгарського суспільства про боротьбу українців за державну незалежність та національну самостійність. О.Я. Шульгин розпочав також переговори з офіційними представниками влади щодо підписання угоди про торгівлю між Українською Державою й Болгарією. Товарами, які користувалися би попитом в Україні, він вважав тютюн, дубильні речовини, потрібні для шкіряних заводів, вугілля, нафту. Натомість до Болгарії він пропонував постачати з України цукор, деякі хімічні речовини, вироблену шкіру, мануфактуру, ліс тощо. У Софії ці питання він обговорив із прем'єр-міністром Александром Маліновим.

А послу Української Держави в Німеччині барону Федору Штейнгелю довелося у вересні 1918 року забезпечувати перший державний візит. Свою діяльність у Берліні він розпочав 1 липня 1918 р. з інтерв'ю політичному редактору газети “Lokal Anzeiger”, у друку якого сталася прикра помилка, що мала принципове значення. Її суть барон пояснив у листі до міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка: «при чому очутилась помилка: я назвав Україну «Державою», а не «республікою», як надруковано»⁴⁶. Упродовж першого тижня перебування в Берліні Ф. Штейнгель зустрівся з дуасном та іншими представниками дипломатичного корпусу з метою з'ясування можливості визнання незалежності Української Держави їхніми урядами. Посол Іспанії висловив думку про те, що його держава визнала би «сучасний стан річей в Україні», якби це зробила Франція, а послы Швейцарії та Швеції засвідчили бажання встановити дипломатичні й торговельні відносини з Українською Державою й підтвердили можливість визнання незалежності Української Держави⁴⁷. За результатами зустрічей Ф. Штейнгель рекомендував МЗС скерувати посольства до цих держав.

Виникнення ідеї першого державного візиту стимулювала поїздка кримського міністра фінансів і юстиції графа В.С. Татищева і міністра закордонних справ Джафара Сейдамета Киримета до столиці Німецької імперії, шукаючи допомоги німецькою стороною в знятті економічної блокади з півострова. Щоби перешкодити небажаному для свого уряду вирішенню там питання щодо Криму, гетьман доручив послу Української Держави в Німеччині барону Ф.Р. Штейнгелю з'ясувати ситуацію та відрядив до Берліну українську делегацію на чолі з головою Ради міністрів Української Держави Ф.А. Лизогубом.

На виконання доручення Ф.Р. Штейнгель доповів, що заступник міністра закордонних справ Німецької імперії Штумм запевнив його, що кримська делегація не буде прийнята офіційно, а питання про Крим можуть обговорюватися лише Українською Державою й Німецькою імперією. Подібну позицію підтвердив і державний секретар імперського зовнішньополітичного відомства Пауль Гінце, перед яким Ф.А. Лизогуб порушив питання про підтримку німецькою стороною необхідності порозуміння кримського уряду з Українською Державою. За результатами переговорів український прем'єр оприлюднив заяву про визнання Німеччиною права України на «володіння півостровом» та можливість проведення переговорів із кримським крайовим урядом про приєднання Криму до Української Держави у разі його офіційного звернення до гетьмана. П.П. Скоропадський констатував, що «поїздка до Берліну дала гарні результати»⁴⁸. Проте одна з необережних заяв у інтерв'ю Ф.А. Лизогуба — щодо можливості федерації із Росією — мала негативні

наслідки, викликавши обурення українських патріотів та нерозуміння іноземними представниками.

Для закріплення домовленостей та вирішення питань, пов'язаних із Чорноморським флотом і формуванням української армії, потребувався державний візит. Він відбувся 3–17 вересня 1918 р. і мав вирішити, крім політичних питань, погодження друку українських грошей у Німеччині, оплати за поставки продовольства не марками, а карбованцями⁴⁹, а також ознайомлення з організацією господарства та промисловості. Про прибуття гетьмана до Берліна 4 вересня о 7 годині 47 хв. Посол невідкладно повідомив Голову Ради Міністрів Федора Лизогуба й супроводжував його в усіх зустрічах⁵⁰. Окрім протокольних зустрічей, Павло Скоропадський зустрівся у Берліні з представником Польського королівства графом Францішеком Пулаським, який мав на меті з'ясування питання про встановлення дипломатичних відносин між Польщею та Українською Державою, з кримським представником графом В.С. Татіщевим, перед поверненням в Україну оглянув деякі взірцеві сільські господарства. Граф Татіщев зі свого боку висловив готовність до переговорів за умови зняття економічної блокади та надання автономії Криму. На завершення візиту гетьман улаштував урочистий обід на честь посла А. Мумма і генерала В. Гренера за участі посла Ф. Р. Штейнгеля та членів супроводу гетьмана.

Рекомендації Федора Штейнгеля щодо розширення мережі дипломатичних представництв прискорили створення посольства Української Держави у Швейцарії. З метою досягнення згоди швейцарського уряду на відкриття українського представництва в Берні з 22 серпня 1918 р. перебував Євмен Лукасевич. Закон про заснування посольства 2-го розряду Української Держави у Швейцарії Рада Міністрів ухвалила 10 жовтня 1918 р.⁵¹ 2 листопада 1918 р. його очільник Є.К. Лукасевич був де-факто визнаний українським представником у Швейцарській Конфедерації, а дипломатичне представництво — «офіційною місією» (формально не пов'язаною з українським урядом, але такою, що представляла його інтереси у Швейцарії), однак про обіцяне юридичне визнання не йшлося. Невдовзі до Берна приїхав Д.І. Дорошенко. Посольство забезпечувало перший візит українського високопосадовця. Міністр планував провести в Берні переговори, окрім уряду Швейцарії, з представниками голови коаліційного уряду, прем'єр-міністра Королівства Італія В.Е. Орландо та представниками держав Антанти. Вже у швейцарській столиці Д. Дорошенко дізнався про зміну 14 листопада 1918 р. П.П. Скоропадським Кабінету Міністрів і призначення міністром закордонних справ Г.О. Афанасьєва. Ця новина фактично позбавляла його повноважень, хоч офіційного повідомлення про це з Києва Д.І. Дорошенко, як і Є.К. Лукасевич, ще не отримали. Не маючи прямого зв'язку з гетьманом і розу-

міючи надзвичайність змін у Києві, Д.І. Дорошенко вирішив не робити офіційних кроків, лише наніс візит державному секретареві закордонних справ Лярді. Зустрічі з бернськими представниками Великої Британії, Франції і США не відбулися. За тиждень міністр разом зі своїм секретарем Д. Сромоловим і Ю. Білецем як дипломатичним кур'єром виїхав в Україну, призупинивши повноваження Є.К. Лукаsevича

Розширення української дипломатичної присутності у Швейцарії планувалося шляхом створення консульств Української Держави в Женеві. Консульські представництва були покликані, як і дипломатичні установи, боронити українську державність та переконувати в необхідності її визнання європейськими країнами, хоч основна їхня функція полягала в захисті прав та інтересів українських громадян і налагодженні товарообміну із зарубіжними партнерами. Місію української консульської служби сформулював один із її творців В.Я. Оренчук, який вважав, що консули мають усвідомлювати свою відповідальність «бути для українських горожан за кордоном провідниками, учителями та опікунами» та водночас «вірним жовніром Української Держави»⁵², здатним «проводити практично в життя тільки то, що від него вимагає народне добро, честь і слава рідної землі і у всіх руководитись сильною вірою в світле будуче Української Держави та любов'ю до своєї родини»⁵³.

Правові підстави для заснування консульств виникли з ухваленням Радою Міністрів Української Держави 22 червня 1918 р. постанови «Про відправлення генеральних консулів до Москви і Петрограду і 10 консульських агентів 1 розряду і 20 — 2-го до різних російських міст» та 4 липня 1918 р. відповідного закону «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном». Консульські установи мали засновуватися в містах колишньої Російської імперії, де концентрація етнічних українців була найбільшою. Передбачалося створення 30 консульських агентств (10 — першого розряду: у Мінську, П'ятигорську, Гельсінгфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську, Ташкенті, Новомиколаївську; 20 — другого: 9 установ у Чорнозем'ї та Поволжі, 5 — у Сибіру та на Далекому Сході, по 3 — на Кавказі та в Туркестані й Середній Азії) та 2 генеральних консульства (у Петрограді та Москві). Зважаючи на загрози, які були пов'язані з розгортанням громадянської війни, актуалізувалися й потреби захисту українських громадян, що перебували чи мешкали за межами Української Держави, в частині сприяння, зокрема, їх репатріації. Закон закріплював норму, згідно з якою посади консульських агентів 1 розряду не могли обіймати особи, що були обтяжені якоюсь відповідальністю в урядових чи приватних інституціях. Водночас при консульствах створювався інститут радників із числа українців, що проживали в місцях акредитації консульств.

Важливо, що внутрішнє діловодство і спілкування з українськими громадянами велося виключно українською мовою. Відтоді розпочалася практична розбудова української консульської служби.

Тим часом, у жовтні 1918 р. гетьманський уряд розглянув новий проект закону про консульства, а 6 листопада прийняв Закон «Про скасування закону 4 липня відносно закладу генеральних консульств і консульських агентств поза кордоном, про встановлення нових штатів консульських установ Української Держави, утворення консульських установ по різних краях». Новий закон урізноманітнив типи консульських установ, запровадивши, крім генконсульств і консульств, ще віце-консульства та консульські агентства. Збільшилася й кількість країн, де передбачалося відкрити такі установи. У перспективі йшлося про заснування 100 установ у великих адміністративних та економічних центрах і портах іноземних держав. Лише в Німеччині пропонувалося створити генеральне консульство в Берліні, консульства у Франкфурті-на-Майні, Бреславі, Лейпцигу, Гамбурзі, Мюнхені, Кенігсберзі, Мангеймі, Хемніці, Щецині, Золінгені. Йшлося про потребу створення консульств у Варшаві, Мадриді, Тегерані, Стокгольмі, Кенігсберзі, Трієсті, Копенгагені, Амстердамі та інших стратегічно важливих містах. Та з огляду на невеликі можливості держави щодо фінансування діяльності консульських установ залишалися в проекті лише ті міста, де заснування консульств диктувалося державним інтересом. Певною мірою розв'язати проблему забезпечення консульських установ кадрами були покликані відкриті з ініціативи знаного економіста проф. Михайла Туган-Барановського при Українському товаристві економістів ще до приходу Павла Скоропадського до влади консульські курси. Консульський факультет мав і заснований за активної участі відомого вченого-сходознавця Агатангела Кримського Близько-східний інститут.

У жовтні — на початку грудня 1918 р. були призначені консули в європейські країни: Швейцарію (Цюріх — Олександр Вілінський, Женеву — Євген Сокович), Баварію (Мюнхен — Василь Оренчук), Польщу (Лодзь, Варшава — Сергій Нілус), до вільного міста Гданська — Клим Павлюк. 7 жовтня 1918 р. тимчасовим виконувачем обов'язків генерального консула в Цюріху було призначено інженера Олександра Вілінського. До Цюріху консул їхав зі сподіваннями на налагодження економічних зв'язків та задумами нових проектів. З цією метою він збирався влаштувати Музей зразків товарів і виробів з України. Однак на місці з'ясувалося, що швейцарський уряд не мав намірів офіційно визнавати його повноваження. Невизнаний генеральний консул утім винайняв помешкання для консульства на Universitatstrasse, 8 і почав приймати українських громадян щоденно. Йому вдалося встановити деякі контакти

з місцевими підприємцями, зокрема з представниками фірми «Брати Куоні», з виробниками взуття, тканин тощо. О.В. Вілінський встиг навіть відправити в Одесу замовлені українським керівництвом товари на 2 млн карб. Консулом у Женеві 11 листопада було призначено уродженця Полтавщини Євгена Соковича. Проте консульства в Цюриху й Женеві не отримали офіційного визнання з боку швейцарської влади.

Серед перших європейських країн, із якими Українська Держава встановила консульські зносини, була Німеччина. 15 листопада 1918 р. за поданням Міністра закордонних справ Д.І. Дорошенка гетьман П.П. Скоропадський ухвалив призначення на посаду консула Української Держави в Мюнхені віце-директора загального департаменту МЗС Василя Оренчука, про що було видано відповідний наказ. Повідомляючи про це українське посольство в Німеччині 22 листопада 1919 р., міністр закордонних справ Д. Дорошенко просив посла «довести до відома свого Правительства про зазначене призначення та зарадити все, щоб п. Оренчукові дати змогу виконувати покладені на нього обов'язки»⁵⁴. Першою проблемою, яку довелося вирішувати українському консулу, було розташування установи. На той час Мюнхен із міста художників і поетів поступово перетворювався на промисловий центр, де активно розвивалися підприємства, а з кінця 1918 р. став ще й пунктом скупчення військовиків, що поверталися з фронту, із переповненими пораненими та інвалідами місцевими госпіталями. Самотужки тут «...деякий час не можна було знайти хоч трохи підходящого приміщення»⁵⁵. На допомогу прийшли Міністерство закордонних справ Баварії, Мюнхенська торгова палата, співробітники яких сприяли пошукам помешкання та контактували з директором міського квартирного бюро з цього питання. Незабаром консульство розташувалося на вулиці Люціле-Грандштрассе, 46. «Консульство в Монахії почало правно існувати з днем 15-го листопада 1918 року, фактично однак почало воно свою працю тільки з днем 1-го січня 1919-го року»⁵⁶, — констатував В. Оренчук. Згодом установа переїхала в будинок 35/II на вулиці Айнміллерштрассе (Ainmillerstrasse). Однак до відновлення Української Народної Республіки повноцінно розгорнути діяльність консульству не вдалося.

Дипломатичні та консульські представництва Української Держави створювалися й в інших європейських країнах. 5 вересня було засновано посольство 2-го розряду у Фінляндії на чолі з Костем Лоським. Пізніше почали формуватися місії до Румунії, Скандинавських держав, Франції, Великої Британії, Польщі. Деякі з них так і не розпочали своєї роботи. Зокрема, дорогою до місця призначення посол до Франції Микола Могилянський отримав звістку про зречення Гетьманом влади; не виїхала до Варшави й українська місія в Польщі. До 14 листопада Міністерством

закордонних справ Української Держави очолював Д. Дорошенко. Останній місяць роботи МЗС доби Гетьманату пройшов за керівництва Георгія Афанасьєва.

Звісно, з огляду на міждержавні відносини, а також з урахуванням ліміту часу Гетьманської держави не всі її плани знайшли повноцінну реалізацію. Однак розбудова мережі дипломатичних представництв та консульських установ, підготовка першого державного візиту, розширення контактів із дипломатичними представництвами іноземних держав у Києві сприяли виконанню ключової місії української дипломатії — боротьбі методами дипломатії за визнання Української Держави у світі. Зі зреченням Павлом Скоропадським влади у грудні 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку.

Опанування методів дипломатичного захисту національних інтересів дипломатичною службою УНР

Нова геополітична ситуація, що склалася в Європі після завершення Першої світової війни, ставила на порядок денний перед урядом УНР питання щодо пошуків підтримки у зовнішніх партнерів. Проголошений у програмній декларації Директорії УНР 14 грудня 1918 р. принцип нейтралітету не сприяв формуванню міжнародного авторитету молодої країни. Однак, попри те, що «Директорія прийшла до влади, не маючи чіткої зовнішньополітичної концепції»⁵⁷, впродовж першого місяця її діяльності було визначено мету — здобути міжнародно-правове визнання й заручитися підтримкою в боротьбі проти більшовиків, вступити до новоствореної міжнародної структури безпеки та співробітництва — Ліги Націй, легалізувати оновлену лінію державних кордонів, налагодити взаємовигідну співпрацю з суміжними і географічно близькими державами, сформувати регіональний військово-політичний та економічний блок.

Завдання щодо здійснення «всіх політичних зносин уряду УНР з іноземними урядами та інституціями міжнародного характеру» поклалися на Міністерство закордонних справ. До його функцій належали охорона інтересів УНР за кордоном, захист законних прав іноземців в Україні, регулювання контактів між Патріархами та Українською Православною Церквою⁵⁸.

Організаційна структура зовнішньополітичного відомства на першому етапі після відновлення УНР помітних змін не зазнала. Вона включала керівництво (міністр, два заступники, 4 радники, урядовці для особливих доручень), раду міністерства (заступники міністра, керівники

підрозділів, 5 призначених міністром членів), історичний комітет, канцелярію міністра, загальний департамент (відділи: особового складу та загальних справ, бухгалтерсько-господарський, юридичний, архівний), департамент чужоземних справ (відділи: дипломатичний, консульський). На новостворений історичний комітет, керівник якого входив до ради міністерства, покладалися завдання дослідження історії дипломатії та зовнішньої політики, розроблення питань історико-політичного характеру.

До актуальних проблем, як і раніше, належала проблема кадрів. До того ж, керівництво міністерством постійно змінювалося. Першим головою Ради міністрів і одночасно міністром закордонних справ доби Директорії став Володимир Чехівський (26 грудня 1918 р. — 10 лютого 1919 р.). Його змінив на посаді міністра закордонних справ Кость Мацієвич (13 лютого — 9 квітня 1919 р.), який уже у квітні передав керівну естафету Володимирі Темницькому, у серпні 1919 р. — травні 1920 р. міністерством керував Андрій Лівіцький, від 26 травня 1920 р. закордонне відомство очолив Андрій Ніковський. Останній залишався на посаді в екзильному уряді за особистим проханням Симона Петлюри, деякий час обіймаючи й посаду заступника голови Ради Народних Міністрів, аж до 1922 р.⁵⁹ У січні 1919 р., після Акту Злуки ЗУНР та УНР, заступником міністра закордонних справ УНР став керівник зовнішнього відомства ЗУНР, Державний секретар закордонних справ — Лонгин Цегельський. Саме йому випало прочитати на Софійській площі заяву Президії Української Ради і Державного Секретаріату про рішення ЗУНР об'єднатися з УНР. Призначення цього діяча товаришем міністра закордонних справ УНР мало символізувати єдність обох частин України в зовнішній політиці. Нарада керівництва УНР та ЗО УНР ухвалила рішення про об'єднання закордонних дипломатичних установ обох держав, окрім тих, що утворилися в країнах Австро-Угорської монархії. Дипломатичні місії у цих країнах мали працювати в «тіснім контакті»⁶⁰. Однак на практиці ці домовленості не завжди виконувалися.

Уже в січні 1919 р. розпочалося оформлення нових дипломатичних місій, які представляли інтереси України. «Гетьманські послы» в Австро-Угорщині, Німеччині, Туреччині, Румунії, Скандинавських країнах були замінені. Нові голови дипломатичних представництв призначалися Головою Директорії за поданням Ради Народних Міністрів і прирівнювалися у правах до директорів департаментів МЗС УНР⁶¹. Найпоширенішою формою дипломатичних установ доби Директорії УНР стали Надзвичайні дипломатичні місії, постанову про штати яких Директорія ухвалила 9 січня 1919 р. У прискореному темпі впродовж січня — початку лютого 1919 р. Директорія створила найбільшу кількість дипломатичних представництв, основною формою яких стали надзвичайні дипломатичні місії.

5 посольств (у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині, Фінляндії) та 17 Надзвичайних дипломатичних місій у Великобританії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Естонії, Італії, Кавказі, Латвії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції та Швейцарії робили надзвичайні зусилля, щоби привернути увагу світу до загрози від більшовиків. Основні зусилля були зосереджені на досягненні методами дипломатії визнання незалежності УНР європейськими країнами. Проте, як зазначав угорський диктатор Міклош Горті, «великі Держави Європи» не уявляли «собі повною мірою неминучості і розміру цієї небезпеки»⁶². Головна місія дипломатичних представництв полягала в обстоюванні української ідеї перед зарубіжними урядами навіть в умовах утрати державної території УНР. Як наголошував Олександр Жуковський, «щоб не було на Україні, які б комбінації не сталися на Україні, і коло України, нам треба клином вбити ту думку в голови всіх дипломатів і політиків (особливо в великих державах, як Фран[ція], Англія[,] Америка), що Україна існує і існувала задовго до війни і до того, як... Германія ще не вела ніякої політики дальше своєї околиці. Вбити в голову, це, примусити повірити в це є велика і тяжка робота. Бо поза нами і перед нами скрізь говорять наші вороги: ми теж з України, ми теж були в Києві і т. д., але ніякої України не знаємо»⁶³.

Ключові функції покликана була виконувати дипломатична делегація УНР, відряджена на Паризьку мирну конференцію, скликану в січні 1919 р. для закріплення результатів Першої світової війни й вирішення питання повоєнного устрою Європи. Місія мала завдання домогтися визнання незалежності УНР державами-учасниками Паризької мирної конференції, виводу з української території іноземних військ, забезпечення допомоги в боротьбі з більшовиками. Делегація УНР не мала офіційного запрошення на конференцію, однак українці поклали великі сподівання на її результати. З огляду на важливість поставлених перед місією завдань, які вона мала озвучити на цьому важливому міжнародному форумі (стосовно визнання незалежності УНР державами-учасниками конференції, виводу з української території іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками тощо) уряд затвердив значно збільшений (порівняно з іншими) її штатний розпис. Лише кількісний склад співробітників канцелярії передбачав 34 одиниці. До складу місії входили голова, генеральний секретар, 5 дипломатів, 14 радників, 20 співробітників інформаційного бюро, 34 працівники канцелярії, спостерігачі від: УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, єврейської соціал-демократії.

Дипломатичну місію очолив колишній міністр пошт і телеграфів УНР в уряді Всеволода Голубовича Григорій Сидоренко. Стосовно його ролі в

переговорному процесі історіографія не дає позитивних оцінок, передусім з огляду на особистісні його якості та поведінку. Г. Сидоренко дістався Парижа 20 січня 1919 р., уже після офіційного відкриття конференції. До прибуття членів делегації йому не вдалося встановити контактів із керівництвом конференції, унаслідок чого доводилося обмежувати свою діяльність поданням нот протесту з територіальних питань та проти порушення прав людини на окупованих територіях Західної України. Незабаром у звіті уряду він писав: «Жодна з великих держав, що диктували свою волю конференції, не підтримувала незалежність України і не збиралася їй допомагати»⁶⁴. Як відомо, члени місії (Г. Сидоренко, В. Дідушок, Д. Ісаєвич, А. Марголін, Б. Матюшенко, А. Галіп, М. Кушнір, С. Томашевський, М. Туган-Барановський, С. Шелухін, В. Панейко, О. Шульгин, М. Лозинський, Д. Вітовський та ін.), долаючи різні перепони, прибували до Парижа аж до кінця березня 1919 р.

У складеній для делегації інструкції зазначалося, що «українська дипломатична місія є спільною для обох частин України і називається «Делегація об'єднаної УНР на мирову конференцію в Парижі»»⁶⁵. Та серед членів місії точилися постійні непорозуміння, а сепаратистські заяви представників ЗО УНР підривали авторитет держави. Французький публіцист Шарль Дюбрей зазначав, що «місія складена невдало, у склад її входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних і означених завдань, ... панує повна незгода між членами...»⁶⁶. Лише одного разу — 21 травня — українці взяли участь у засіданні, де розглядалося питання про польсько-українську війну⁶⁷. З метою пошуку компромісу між членами делегації та інформування українських представників за кордоном про сутність зовнішньополітичної концепції УНР щойно призначений міністр закордонних справ УНР Володимир Темницький провів 18–22 червня 1919 р. у Відні нараду послів і голів дипломатичних місій УНР у європейських країнах. Нагода проведення першої наради була обумовлена перебуванням у Відні радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції Степана Томашівського⁶⁸. Керівника зовнішньополітичної служби УНР передусім цікавило виконання місією свого ключового призначення на цьому важливому міжнародному форумі, яке полягало в домаганні визнання незалежності УНР державами-учасниками конференції, виводу з української території іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками. Участь українських дипломатів у обговоренні цих питань надала зібранню статусу наради (пізніше В. Темницький саме так його кваліфікував⁶⁹) і скоригувала порядок денний. У зустрічі взяли участь дипломатичні представники, хто випадково (чи не випадково) опинився у Відні або чия країна акредитації

була територіально найближчою: посли УНР (В. Липинський) та ЗУНР (В. Сінгалевич) в Австрії, М. Василько (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії), М. Порш (посол УНР у Німеччині), др. Д. Левицький (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Данії). У нараді взяли також участь заступник посла М. Левитський, радники М. Здерковський та А. Жук. Планувався також приїзд із Будапешта М. Галагана, але запрошення він не отримав і прибув до Відня із запізненням. Вислухавши повідомлення С. Томашівського про перебіг Паризької мирної конференції, учасники наради обговорили основні пріоритети зовнішньої політики УНР. Результати наради засвідчували потребу в такому способі спілкування, тим більше, що комунікація із зовнішньополітичним відомством і дипломатичними представництвами була складною, а більшість дипломатичних представників УНР не мали формального визнання у країнах їх акредитації.

Нарада підтвердила незмінність зовнішньополітичного курсу Директорії, основним принципом якого залишалася соборність та державна незалежність усіх українських земель⁷⁰. Щодо Галичини йшлося про домагання «повного державного відокремлення» або хоч би «тимчасового нейтралітету». Принципово важливим було рішення наради позбавитися будь-якої залежності (в тому числі господарської) від Польщі. Натомість як «природний союзник» розглядалися Німеччина, визнавалася потреба тісніших контактів із Угорщиною та Чехословаччиною (включаючи можливість укладення двосторонніх союзів, спрямованих проти Польщі). Негативним залишилося ставлення до «реставрації» Російської імперії, хоч припускалася можливість встановлення дипломатичних відносин із державами, що виникли на її уламках.

У серпні 1919 р. уряд відкликав Г. Сидоренка з посади голови місії у Парижі, призначивши замість нього посла УНР у Ватикані графа М. Тишкевича. Новий керівник провів структурну реорганізацію місії, перевівши усіх членів делегації до розряду співробітників. Однак, за спогадами Ілька Борщака, напруження не було нейтралізовано, «до принципових розходжень приєдналися особисті непорозуміння»⁷¹.

Незабаром В.М. Темницький зібрав другу Нараду послів і голів дипломатичних місій УНР. Вона відбулася 6–14 серпня 1919 р. у відомому чехословацькому курортному центрі Карлсбаді (нині — Карлові Вари, Чехія). Представник галицької інтелігенції, колишній член Бойової Управи Українських Січових Стрільців, репрезентант ЗУНР — ЗО УНР в РНМ УНР В. Темницький звернув особливу увагу на представницький склад наради з погляду пропорційності представників УНР та ЗО УНР. У нараді взяли участь радник міністра А. Жук, посол УНР у Німеччині М. Порш, голови надзвичайних дипломатичних місій УНР М. Славин-

ський (у Чехословаччині), А. Яковлів (у Нідерландах та Бельгії), Д. Левицький (у Данії), К. Лоський (у Швеції та Норвегії), радник місії у Великобританії Я. Олесницький, радник посольства в Австрії В. Полетика, заступник голови місії у Фінляндії М. Залізняк, уповноважений представник державного секретаря ЗО УНР О. Бурачинський, голова місії ЗО УНР у Будапешті Я. Біберович, голова делегації ЗО УНР на Паризькій мирній конференції і державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко, голова дипломатичної місії ЗО УНР в Австрії В. Сингалевич. 12 засідань наради було присвячено обговоренню питань організації та координації діяльності дипломатичних представництв, пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики УНР, її позиції у світі. З ключовими доповідями виступили міністр В. Темницький (щодо загальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики УНР), радник посольства в Берліні Р. Смаль-Стоцький (про внутрішню політику УНР), член місії УНР на Паризькій мирній конференції В. Панейко (про діяльність делегацій УНР та ЗО УНР на конференції). Доповідь міністра, який вважав становище УНР безнадійним, не залишала підстав для оптимізму. Каменем спотикання стало питання про протиріччя в зовнішній політиці УНР та ЗО УНР. Ситуацію, що склалася, В. Темницький охарактеризував як існування двох «зовнішніх політик». Резолюція наради орієнтувала на чіткішу координацію діяльності дипломатичних установ. Згідно з рішенням наради, змінювалися також акценти в зовнішній політиці, першочергового значення набували відносини з найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)⁷². Проте наради послів не згасили конфлікту в середині паризької місії. У грудні 1919 р. представники Галичини вийшли зі складу місії, а в лютому 1920 р. делегацію було розформовано.

Новим інструментом репрезентації української ідеї в Європі стали гастролі Української республіканської капели під орудою Олександра Кошиця. З метою культурного впливу на європейську спільноту за особистої підтримки Голови Директорії УНР Симона Петлюри 24 січня 1919 р. до Парижа, де в цей час розпочала роботу Мирна конференція, було офіційно відряджено за державний кошт «високу Державну культурну інституцію»⁷³. Неповторна українська культура ставала поруч із офіційною дипломатією на захист державної незалежності УНР. В умовах складнощів взаємодії представників УНР і ЗУНР вона набувала особливого значення. Однак до Парижа хор потрапив не одразу, розпочавши 1 травня 1919 р. гастролі в Чехословаччині, де перебував до 18 липня, з 20 липня по 8 жовтня українській пісні аплодувала Австрія, а 10 жовтня — 1 листопада — Швейцарія. Всюди їх супроводжував незмінний успіх.

У країнах, де було створено дипломатичні представництва УНР, гастролі відбувалися під їхнім патронатом.

До керівництва дипломатичними установами залучалися фахівці з певним досвідом державної та дипломатичної роботи: Андрій Яковлів, Михайло Тишкевич, Федір Матушевський, Іван Красковський, Дмитро Левицький, Дмитро Антонович, В'ячеслав Прокопович, Юрій Гасенко, Олександр Лотоцький, Максим Славинський, Кость Лоський, Микола Галаган та ін. Штатні розписи дипломатичних місій включали переважно 7 позицій: посади голови, радника, секретаря, 2 аташе, 2 урядовці для доручень. Статус і штатний розпис дипломатичних установ не були впродовж 1919–1921 рр. сталими, однак функції залишалися незмінними. Крім того, на дипломатичні установи покладалися консульські функції у країнах, де створення консульських установ не передбачалося або створені консульства не змогли розпочати діяльність.

У процесі об'єднання посольств, які відбувалися внаслідок злуки УНР і ЗУНР, планувалися різні варіанти реорганізації, зокрема посольства у Відні. Тут дипломатичні представництва ЗУНР з'явилися в листопаді 1918 р. Представництво ЗУНР для Австрії і Німеччини, що першим розпочало діяльність у Відні в буд. № 15 на Windmuhlgasse⁷⁴ й було визнане австрійським урядом легітимним, очолив барон Микола Василько⁷⁵ як надзвичайний посол і уповноважений міністр ЗУНР. Невдовзі при цьому дипломатичному представництві було створено Українську пресову службу. На віденський спеціальний інформаційно-пропагандистський підрозділ покладалися функції головного центру інформаційного забезпечення й постачання матеріалів для прес-бюро, що засновувалися при українських закордонних дипломатичних установах. На початку квітня 1919 р. Андрій Жук писав Миколі Васильку: «Ви лишаєтесь на дотереперішньому становищу. Рішенням обох правительств посилаєтесь в спеціальній місії до Швейцарії між іншим для нотифікації разом з послом Лукасевичем злуки обох Україн представникам держав, акредитованих при швейцарським правительстві. Тимчасово Вас заступатиме Сінгалевич. Євген Левицький має прийти на спільного товариша міністра закордонних справ з місцем урядування в Станиславові. Цегельський в характері спільного товариша міністра закордонних справ має осісти у Відні для зв'язку дипломатичних місій з міністерством»⁷⁶. Отже, у Відні планувалося створити резиденцію заступника міністра закордонних справ і активізувати тим самим дипломатичне життя українських представництв у Європі. Логіка такої реформи полягала в тому, що постійні зміни місця перебування Уряду УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із зарубіжними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за

їхньою діяльністю, що своєю чергою позначалося на міжнародному іміджі держави.

На початку травня 1919 р. Микола Василько отримав призначення на посаду голови НДМ УНР у Швейцарії із дорученням нагляду за всіма українськими місіями, які там перебували чи мали приїхати, — «політичного, військового чи економічного рода»⁷⁷. Посаду дипломатичного представника ЗО УНР у Відні після від'їзду М. Василька до Швейцарії обійняв посол до австро-угорського парламенту та Галицького крайового сейму, суддя Володимир Сінгалевич. Микола Василько прибув до Берна 11 липня й розпочав роботу з візиту до очільника зовнішньополітичного відомства Швейцарії Карла Паравічіні та федерального радника Фелікса Калондера. Під час його аудієнції 21 липня у міністра-президента відбулося вручення уповноважувальних документів. Важливість розмови полягала в обговоренні питання про визнання Швейцарією України (Ф. Калондер мотивував відсутність визнання примусом адаптуватися до вимог Антанти). Заступником глави місії отримав призначення колишній представник УНР у Стамбулі Микола Левитський із дорученням вести справи місії у разі відсутності посла. Важливим надбанням кадрового складу представництва було залучення на посаду керівника прес-бюро місії Дмитра Донцова (1883–1973) — авторитетного громадського й політичного діяча, першого голови Спілки Визволення України у Швейцарії, директора Української Телеграфної Агенції УНР та очільника Бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ Української Держави. Він виїхав у складі української делегації на Паризьку мирну конференцію, однак затримався у Відні аж до виходу наказу про повернення членів місії, які не доїхали до місця призначення. Там отримав телеграму від попереднього керівника місії Є.К. Лукасевича з пропозицією очолити пресове бюро НДМ УНР у Швейцарії. На базі українського представництва збиралися представники Литви, Латвії, Грузії для обговорення стратегії досягнення визнання самостійності цих держав. З литовськими колегами склалися особливо тісні стосунки. Вони заснували «Українсько-литовський союз» із метою проведення спільних виступів проти «російського імперіалізму»⁷⁸.

Організація гастролей у Швейцарії Української Республіканської Капели під керівництвом О. Кошиця стала першою великою публічною акцією Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за участі посла М. Василька. Дізнавшись, що, перебуваючи в Відні, капела довго не могла отримати візи до Франції, М.М. Василько забезпечив українським артистам візи до Швейцарії. Вже 10 жовтня у залі базельського “Stadt Casino” відбувся перший концерт капели. До 1 листопада українська пісня лунала в Берні, Цюріху, Женеві й Лозанні. Загалом відбулося 10 концертів, кожен із яких викликав шквал позитивних рецензій у

місцевій пресі. На завершення гастролей М.М. Василько влаштував на честь артистів банкет, запросивши на нього дипломатів, журналістів, представників політичних і економічних кіл.

Основне завдання створених при представництвах у Берліні, Відні та Римі військово-санітарних місій склала організація допомоги військовополоненим та їх репатріація. Місії у складі 5–6 співробітників (офіцери, лікарі, економічні радники) мали подвійне підпорядкування: МЗС та військовому міністерству. Вони опікувалися організацією медичної допомоги військовополоненим українцям, але також вели культурно-просвітницьку діяльність. І в цьому напрямку їхня праця прислужилася збереженню військовополоненими, за душами яких «полювали» російські комісари, обіцяючи матеріальну допомогу й переправлення до Росії, української самоідентифікації. Крім того, до іноземних держав відряджалися військово-дипломатичні місії та делегації на переговори до міжнародних форумів і організацій.

У жовтні 1919 р. для переговорів про мир із Польщею та вироблення положень міждержавної угоди відбула до Варшави дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ Андрієм Левицьким. У день його приїзду розпочалися офіційні українсько-польські переговори, для ведення яких було сформовано делегації у складі чотирьох осіб кожна. Польську очолив Август Залеський, колишній посол Польщі у Швейцарії, українську — Леонід Михайлов, старший радник місії. Ключовим моментом переговорів було оприлюднення декларації української місії. Вона містила принципові і спірні питання, що вимагали погодження обох сторін. Йшлося про встановлення кордонів, долю Холмщини, Підляшшя, Східної Галичини. В контексті основного завдання місії йшлося про визнання Польщею УНР. Однак порозуміння спершу не було досягнуто. Польська сторона повернула декларацію. 30 жовтня А. Лівіцького прийняв Ю. Пілсудський. Він висловив принципову підтримку самостійності УНР, але вказав на залежність Польщі від позиції Антанти в українському питанні та польський погляд на потребу встановлення кордонів із Україною по лінії р. Збруч. Упродовж листопада тривали переговори в неформальному форматі. У питанні кордонів А. Лівіцький отримав повноваження уряду погодитися на підпорядкування Польщі Холмщини та Підляшшя, але наполягати на винесенні питання про долю Східної Галичини на розгляд Паризької мирної конференції. Другу декларацію було подано 2 грудня 1919 р. Її текст свідчив, що дотриматися урядових директив не вдалося. Декларація містила згоду про визнання кордонів між УНР і Польщею по р. Збруч та через північно-західну Волинь, що спричиняло значні територіальні втрати для УНР та зумовлювало втрати економічні й політичні. У сфері соціальної декларувалося забезпечення

прав польських громадян в Україні на засадах паритету в забезпеченні прав українських громадян у Польщі. Щодо прав землевласників польської національності передбачалася спеціальна угода, що дозволяла би їм повертатися у свої маєтки на Правобережній Україні. Водночас визначалися умови розташування та утримання українських військових підрозділів та державних установ на території Польщі. Зміст декларації було покладено в основу підготовки тексту Варшавського договору 1920 р. та військової конвенції між II Річчюпосполитою та УНР. Інформація про підготовку й підписання Варшавського договору між УНР та II Річчюпосполитою зумовила потребу консультацій керівників дипломатичних представництв УНР. Однак А. Лівіцький як очільник зовнішньополітичного відомства попри ініціативу «знизу» офіційно наради послів з цього питання не скликав. Він проводив консультації різного формату з державними діячами. У зв'язку зі складнощами роботи місії наприкінці квітня 1920 р., згідно з постановою Ради Міністрів УНР «Про тимчасові штати Української-Дипломатичної Місії в Польщі», штатний розпис місії було значно збільшено⁷⁹.

Збільшення штату польської місії відбувалося на тлі загального скорочення штатів інших дипломатичних представництв. На початку листопада 1919 р. МЗС виробило пропозиції щодо удосконалення мережі дипломатичних представництв і подало їх на розгляд уряду. До представництв I розряду було віднесено дипломатичні представництва УНР у Великій Британії, Німеччині, Франції, Швейцарії, їм встановлювалося обмеження штату в кількості 9 одиниць; до представництв II розряду зі штатом 7 осіб відносилися місії у Австрії, Бельгії, Ватикані, Італії, Польщі, Румунії, Туреччині, Чехословаччині, Швеції, Королівстві сербів, хорватів і словенців; до представництв III розряду (штат 4 особи) — місії у Болгарії, Греції, Грузії, Данії, Угорщині, Фінляндії, Аргентині, Китаї, Персії, Португалії⁸⁰. На підставі подання уряд ухвалив рішення і 15 листопада 1919 р. запропонував керівникам дипломатичних установ скоротити штати до 7 одиниць у представництвах I розряду, до 5 одиниць — у представництвах II розряду, до 3 — у представництвах III розряду. Фінансування діяльності керівників місій при цьому скорочувалося на 50%, решти співробітників на 15–35%⁸¹.

Після появи в пресі наприкінці квітня 1920 р. повідомлень про підготовку Варшавського договору між маршалом Юзефом Пілсудським та Головним отаманом Симоном Петлюрою українські дипломати зібралися в приміщенні Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Відні, щоб з'ясувати підстави правомірності такої інформації. Думки послів щодо угоди були кардинально протилежними. Більшість вважала договір «політично-дипломатичним успіхом», інші вбачали його невігідність через значні

територіальні та економічні поступки Польщі. Запитання викликав п. 9 договору, в якому стверджувалося, що в разі непорозумінь із тлумаченням основних положень, лише польський текст слід вважати вірним. Неофіційна нарада ухвалила відрядити Костя Мацієвича, Олександра Шульгина (представників більшості) та Миколу Галагана (від меншості) до Варшави з метою з'ясування точного змісту договору та майбутнього напрямку політики уряду УНР.

Місяць по тому, 27 травня 1920 р. (наступного дня після призначення нового міністра закордонних справ — А. Ніковського) в німецьких інформаційних виданнях з'явилися повідомлення про заплановану на кінець травня в Берліні конференцію послів і голів дипломатичних місій. Однак нарада не відбулася через відсутність міністра. Її провели лише 18–20 серпня 1920 р. у Відні. Офіційно головна мета зібрання декларувалася як обговорення нового курсу зовнішньої політики УНР та завдань українських дипломатичних представництв. Проте його ключовим питанням стало обговорення українсько-польського договору. В нараді взяли участь міністр фінансів Христофор Барановський, посол УНР у Австрії Григорій Сидоренко, в.о. голови українського посольства в Німеччині Роман Смаль-Стоцький, голови дипломатичних місій у Швейцарії (Микола Василько), Чехословаччині (Максим Славінський), Великобританії (Арнольд Марголін), Нідерландів і Бельгії (Андрій Яковлів), Греції (Микола Левитський), Угорщини (Микола Галаган), члени української делегації на Паризькій мирній конференції Сергій Шелухін та Олександр Шульгин, колишній посол УНР в Італії Дмитро Антонович. Ключовим питанням наради стало питання про українсько-польський договір, яке обговорювали за відсутності секретарів та стенографістів. Після завершення дискусії думки учасників зібрання порівняно з висновками, зробленими на неофіційній нараді у Відні, фактично залишилися без змін. Однак більшість учасників наради погодилися з тезою про необхідність зберегти «самостійність» України навіть ціною втрати її «соборності». Другим важливим висновком наради стало твердження про потребу збереження української армії та посилення пропагандистської діяльності дипломатичних представництв як засобу ствердження української ідеї. Відтак у хвалі наради до головних завдань української дипломатії було віднесено ефективну інформаційно-пропагандистську діяльність.

Бурхливу дискусію викликало питання фінансування діяльності дипломатичних представництв (називалися привласнені окремими дипломатами суми) та скорочення штатів місій. Під час обговорення вперше було порушено питання про запровадження інституту почесних консулів та призначення послів за сумісництвом у двох державах. Розглядалося й питання про створення Національного комітету «для оборони українських

інтересів за кордоном». Одноставною була думка учасників наради про «українську орієнтацію» діяльності дипломатичних представництв у складних політичних реаліях того часу.

На час проведення останньої наради МЗС УНР розпочало реєстрацію персонального складу дипломатичних представництв, наслідком якої стало чергове скорочення штатів (на 75%) та фінансування місій, аж до остаточного припинення діяльності представництв у Болгарії, Греції, Данії, США, скандинавських і балтійських країнах. У серпні було також скасовано військово-санітарні місії як окремі установи та передано їхні функції дипломатичним представництвам.

Восени 1920 р. Директорія та уряд УНР ухвалили рішення про формування делегації УНР до Ліги Націй. Її очолив досвідчений дипломат Олександр Шульгин. До складу делегації увійшли секретар О. Коваленко та політичний радник М. Ге. Зважаючи на те, що УНР не була членом Ліги Націй, делегація мала виконувати функцію спостерігача і пропагувати потребу міжнародного визнання УНР. Порухене українською делегацією питання стосовно прийняття в члени Ліги Націй не знайшло підтримки в Женеві через нестабільність політичної ситуації у країні. За тими самими мотивами було відмовлено й іншим країнам, що утворилися після розпаду Російської імперії. Натомість представникам УНР вдалося створити Українське товариство приятелів Ліги Націй, пропагувати з високої трибуни ідею державного відродження України, висунути протести проти політики радянської влади в Україні.

Останні спроби зберегти українську присутність в Європі пов'язані з діяльністю Консульства УНР у Мюнхені та Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Консульство УНР у Мюнхені, очолюване Василем Оренчуком, серед консульських установ, що безпосередньо виконували свої функції, і водночас обстоювали українську ідею за кордоном, припинило діяльність на початку 1923 року останнім. Поспіль із виконанням основної місії консул опікувався наданням допомоги військовополоненим. Василеві Оренчуку вдалося забезпечити звільнення з концентраційних таборів цивільних українських громадян, вивезених до Німеччини ще за гетьманського уряду, та досягти домовленості з Генеральним австрійським консульством у Мюнхені щодо їх вільного проїзду через Австрію в Україну; зосередження українських військовополонених у «чисто українських лагерах»⁸² та видавання звільненим із таборів українцям, які працювали на сільськогосподарських роботах, необхідних документів. У такій діяльності консульство контактувало з Посольством УНР та Військово-санітарною місією УНР у Берліні. Окрім матеріальної, намагалися надавати й моральну допомогу — роздавати безоплатно військовополоненим українські книжки та періодичні видання з бібліотеки, яка поступово формувалася його співробітниками.

Багато зусиль докладав особисто В.Я. Оренчук до заснування в контексті налагодження товарообміну українсько-німецької торгово-промислової палати з виразно «національно українським обличчям і характером»⁸³ та українсько-німецького банку. З метою якнайширшого ознайомлення баварської публіки з Україною, серед пріоритетів роботи консульства він визначив інформаційну діяльність. Її завдання полягали, з одного боку, в широкому ознайомленні представників баварських та закордонних фірм із природними багатствами українських земель та можливостями експорту продукції з УНР, а з другого, — у вивченні економічних відносин Південної Німеччини, і зокрема Баварії, та інформуванні у формі детальних доповідних записок МЗС УНР та інших зацікавлених міністерств про стан промисловості й торгівлі Баварії. Задля поширення «ідеї економічної незалежності України» та ознайомлення Заходу з українським ринком консул систематично виступав у місцевій періодиці.

Інша ідея В. Оренчука полягала в розширенні двосторонньої культурної співпраці. Він здійснював заходи щодо зацікавлення баварців друкуванням українських книжок та закладання з цією метою за підтримки Німецько-українського господарського товариства спільного видавничого консорціуму; провів переговори з берлінським товариством “Der Bild- und Film-Vortrag”⁸⁴ щодо створення фільму про Україну. Керівництво зовнішньополітичного відомства відзначало «високий престиж Уряду Республіки», створений зусиллями консула в Баварії, та «широку усвідомленість цих кол в нашій справі»⁸⁵. Його авторитет як українського репрезентанта засвідчувало офіційне запрошення його Республіканським Державним Союзом Баварії на пам’ятний вечір із нагоди другої річниці Веймарської конституції, який мав відбутися 20 серпня 1921 р. «Це запрошення просимо вважати як знак спеціальної шани для Вашого краю і мирного співжиття Вашого народу з Республіканською Німеччиною», — зазначалося в тексті⁸⁶. П’ятиліття «нашої незалежності» український консул, не маючи можливості «організувати святочної академії», скромно відзначив «за чаєм» у товаристві прихильників української справи. 23 січня 1923 року він повідомив про цю подію міністра закордонних справ і попросив його допомоги в отриманні посади «в офіційному характері» за можливістю у Великій Британії⁸⁷. Залишити Мюнхен він планував через півроку. Та пропозиції не надійшло.

Символічне значення в умовах утрати державної території УНР та припинення діяльності офіційних консульств мало запровадження посад українських почесних консулів у зарубіжних країнах. Заснування інституту почесних консулів мислилося в цьому сенсі як доказ існування самостійної держави — Української Народної Республіки, свідчення здат-

ності національного уряду захистити українських громадян за кордоном. Інститут почесних консулів був покликаний пролонгувати функціонування консульської служби, засвідчити українську присутність у європейських країнах та забезпечити можливу міру опіки українським громадянам, що опинилися в різних спосіб за кордоном і потребували допомоги держави. Він створювався з урахуванням норм міжнародного права й фактично заступав офіційні консульські установи. Ідею створення інституту почесних консулів було реалізовано в практичній площині Яном Токаржевським-Карашевичем. Першими почесними консулами стали громадяни Німеччини, Швеції, Нідерландів, Швейцарії — представники купецтва та промислових кіл: Йосип Фонфе (Берлін), Симон Куоні (Цюріх), Йоганн Гаусшільд (Стокгольм), Вільгельм Христіансен (Копенгаген). Із закриттям дипломатичних представництв і консульських установ почесні консульства деякий час надавали допомогу українцям, які опинилися в скрутних обставинах за кордоном.

Останньою барикадою українства серед дипломатичних установ УНР стала Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині. Її тодішньому керівникові — полковнику Володимиру Сікевичу — було доручено організувати виїзд Симона Петлюри з Варшави через Будапешт до Парижа. Ключову роль у підготовці від'їзду Симона Петлюри з Варшави наприкінці 1923 року та забезпеченні перебування Головного отамана в Будапешті відіграв барон Микола Василько. 10 травня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР за підтримки Симона Петлюри призначила Миколу Василька главою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії у ранзі Надзвичайного Посла й Повноважного Міністра. Ранг очільника місії засвідчував не стільки його персональну позицію (як писав невдовзі призначений міністром закордонних справ УНР Андрій Ніковський: у влади не було «жадних ілюзій і сентиментів щодо всякої титулятури в теперішньому важкому становищі УНР»⁸⁸), скільки надавав ваги дипломатичній установі. Через тяжке захворювання (астму), що розвинулося внаслідок напруженої праці в Берні, після тривалого лікування в санаторії наприкінці 1921 року посол переїхав до Берліна, звідки провадив діяльність як уже Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії та Швейцарії. На момент виїзду Симона Петлюри з Варшави в його руках зосереджувалося фінансування всіх дипломатичних представництв УНР. Не визнаним офіційно дипломатичним установам, які репрезентували державу без території і часто не мали зв'язку з державними органами, виконувати свої функції ставало дедалі важче.

Крім того, конкретну мету знищення місії УНР та проведення радянської пропагандистської роботи серед політичної еміграції мали новостворені відповідно до «Положення про НКЗС УСРР» від 5 червня 1921 р.

повноважні представництва Народного комісаріату закордонних справ УСРР в Австрії (повпред Ю.М. Коцюбинський), Німеччині (повпред В.Х. Ауссем), Чехословаччині (повпред М.В. Левицький), Польщі (повпред О.Я. Шумський). Їхні завдання декларувалися як захист інтересів УСРР та її громадян за кордоном. «Консульська» діяльність давала можливість не лише безпосередньо знайомитися з українськими емігрантами, дізнаватися про настрої у їхньому середовищі, а й впливати на них із метою використання цього психологічного інструменту під час переговорів з урядами країн перебування. До кінця 1922 року більшість дипломатичних місій УНР припинила діяльність.

Повпредство УСРР у Польщі, відкрите відповідно до статті XXIV підписаного 18 березня 1921 р. Ризького договору між РСФРР і УСРР з одного боку та Польщею з другого, що передбачала негайне встановлення дипломатичних відносин після ратифікації договору сторонами, активно працювало над забезпеченням повернення в УСРР колишніх «петлюрівців». Оголошена ВУЦВК 30 листопада 1921 р. і 12 квітня 1922 р. амністія зумовлювала звернення до його консульського відділу емігрантів, які не могли вижити на чужині. Іноді такі особи навіть вдавалися до звинувачень Симона Петлюри в тому, що він «остаточно дискредитував ідею добробуту люду, задля якої протягом чималого часу проливалась кров найкращих сил пролетаріату; своїми авантюристичними концепціями деморалізував повіривші йому маси і довів більшість до повного занепаду, втрати моральних устоїв, життя та здоров'я і цілковитого зубожіння»⁸⁹ та запевнень, що в особі колишніх прихильників української незалежності «пролетаріат придбав переконаних однодумців і активних співучасників робітничо-селянської влади на Україні». Питання щодо вояків, дрібних урядовців міністерств УНР, які «механічно» евакуювалися з Києва й не мали відношення до політики й партій, розглядалися навіть після завершення строку подання заяв щодо амністії, згідно з вказівками НКЗС УСРР. Особливої уваги від радянського повпредства вимагало питання застосування амністії до «запеклих» політичних емігрантів «петлюрівського й інших контрреволюційних напрямків»⁹⁰. 1923 року воно звернулося від імені уряду радянської України до польських властей щодо заборони діяльності уряду УНР і видачі Симона Петлюри як ворога народу. Відтак залишатися у Варшаві, де він мешкав із листопада 1921 р. на конспіративних квартирах по вул. Мокотовській, 5 та вул. Жаблінській, 5 під прізвищем Полтавченко або псевдонімом Професор, Головному отаману було небезпечно. Водночас перебування Симона Петлюри в Польщі вже не було вигідним і для польської сторони, що підписала угоду з більшовиками. У найближчому оточенні Головного Отамана з'являлися радянські агенти і провокатори. Існував навіть план його викрадення або отруєння.

Микола Василько довіряв керівникові дипломатичної місії в Угорщині, знаючи його прихильне ставлення до Головного отамана. З цієї таки причини організація переїзду Симона Петлюри стала справою честі для В. Сікевича. Його діяльність на чолі місії припала на перебування біля керма влади в Угорщині диктатора Міклоша Горті, призначеного регентом із фактично необмеженою владою при королі Карлі після проголошення 1 січня 1920 року Угорщини монархією. Противник більшовизму, він усвідомлював загрозу, що її створювали для світу більшовики. Відтак, у відповіді від 11 лютого 1921 року на офіційне звернення Симона Петлюри щодо підтвердження повноважень Володимира Сікевича він наголошував на тому, що «Великі Держави Європи не уявляють собі повною мірою неминучості й розміру цієї небезпеки», а Угорщина «шукає в цілому світі союзників і приймає з великою охотою кожну чесну акцію для концентрації антибільшовицьких сил»⁹¹. Репрезентанти «нерадянської» України були прийняті в Будапешті нарівні з іншими представниками дипломатичного корпусу і зберегли всі дипломатичні імунітети. В. Сікевичу неодноразово доводилося особисто спілкуватися від імені УНР із диктатором М. Горті. Відтак в українського дипломата склалися доволі толерантні стосунки з угорською владою, що давало підстави С. Петлюрі сподіватися на прихильне ставлення до нього в Угорщині.

Доручення з'ясувати умови перебування Головного отамана в Будапешті В. Сікевич отримав безпосередньо від С. Петлюри 29 жовтня 1923 р. Підписання прелімінарної угоди Польщі з Радянською Росією в жовтні 1920 р. відгукнулося вимогою 1923 р. Радянської України до польських властей щодо заборони діяльності уряду УНР і видачі С. Петлюри як ворога народу. Особисте знайомство з С. Петлюрою (ще наприкінці 1918 р. полковник Сікевич приєднався до військ Директорії, які рухалися з Білої Церкви до Києва, й був направлений у розпорядження Головного отамана) та складена 15 листопада 1919 р. урочиста обітниця на вірну службу УНР й українському народу мотивували В.В. Сікевича виконати доручення якнайкраще.

Упродовж жовтня–грудня 1923 р. В. Сікевич підготував перебування С. Петлюри в Будапешті, забезпечив його необхідними документами, узгодив відповідні питання з угорським урядом, підшукав помешкання й отримав фінансування. Одержавши паспорти й документи, 30 грудня 1923 р. Симон Петлюра разом із В'ячеславом Прокоповичем виїхав із Варшави. Справжні причини від'їзду Головного отамана не розголошувалися. Офіційна версія передбачала повернення. 2 січня Головний отаман з'явився в помешканні Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті. Деякий час він перебував в угорській столиці як керівник

прес-бюро місії, зупинившись у приватному помешканні. Для легалізації перебування С. Петлюри в угорській столиці В. Сікевич призначив його керівником прес-бюро місії та організував за дорученням Голови Директорії переклад його інтерв'ю зі співробітником «Рус-прес», передрукованого «Ділом» французькою та англійською мовами, і передав його «як інформаційний комунікат місцевим амбасадам». Підготовлені С. Петлюрою повідомлення про останні події в Україні було передано до друку в місцевих газетах. Під час нетривалого перебування в Будапешті С. Петлюра використав шанс звернутися до угорців і представників дипломатичного корпусу зі сторінок преси, щоб донести правду про українську ідею і протистояння УНР з більшовиками, уберегти Європу від «помилки, які стали б результатом неправильного розуміння більшовизму»⁹². Перебування в Будапешті Головного Отамана розглядалося як «тимчасове», передбачався виїзд «у більш відповідне місце»⁹³. Йшлося про Рим або Париж. З'ясувати можливість виїзду до Італії С. Петлюра доручив В. Сікевичу, зважаючи на його добрі стосунки з угорською владою, котра з огляду на спільність ідеологічних засад із тодішньою італійською диктатурою могла посприяти в цій справі.

Для детальної розмови й обговорення планів вибору остаточного місця перебування Головного отамана до Будапешта виїхав, щойно одужавши від хвороби, М. Василько. Там було прийнято рішення щодо «більш відповідного місця», яким мав стати Париж. За кілька місяців після цієї зустрічі, 2 серпня 1924 р., М. Василько пішов із життя в санаторії німецького курортного містечка Райхенгаль, а В. Сікевич 2 квітня 1924 р. отримав повідомлення про припинення угорським урядом «на підставі політичних поглядів» діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Наступного дня голова місії розпочав ліквідаційні заходи й підготовку документів для архіву. 12 травня 1924 р. він видав останній наказ. Перебування С. Петлюри в Будапешті певною мірою вирішило подальшу долю генерала Сікевича. Від Голови Директорії він отримав повноваження щодо здійснення спеціальної місії «вивчити імміграційні обставини в Канаді». У червні 1924 р. генерал Сікевич із родиною прибув до Вінніпега, а згодом оселився на маленькій фермі під Торонто.

Припинення діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині фактично завершило «офіційний» етап існування дипломатичної і консульської служби УНР — останній етап історії незалежної української дипломатії доби визвольних змагань, упродовж якого було створено найбільшу кількість нових дипломатичних представництв, запроваджено новації в організації військового аташату, здійснено спроби вступу до Ліги Націй та засновано таку форму колективного обговорення

ключових питань дипломатії, як наради послів. Дипломатичні засоби боротьби за незалежність на цьому етапі було вичерпано. Проте уряд в екзилі не припиняв спроб привернути увагу світу до української ідеї.

Загалом період формування сучасної дипломатичної служби тривав від 1917 аж до травня 1924 року, коли було офіційно припинено функціонування останньої дипломатичної установи УНР — Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Основне завдання дипломатичних і консульських установ УНР упродовж 1917–1924 років полягало в боротьбі методами і засобами дипломатії за визнання незалежності молодій державі європейськими країнами, що доводила спроможність бути рівною серед міжнародних гравців.

Свідченням визнання суверенності України зарубіжними державами перший очільник зовнішньополітичного відомства УНР Олександр Шульгин уважав прибуття в Київ у грудні 1917 року іноземних представників, а гетьман Української Держави Павло Скоропадський — не лише перебування в Києві іноземних представництв, а й ратифікацію першого для української сторони міжнародного договору — Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р. Упродовж кінця 1917 р. — початку 1919 р. у Києві перебували представництва таких європейських держав, як Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Данії, Італії, Іспанії, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції із різними функціями й різним спектром повноважень: посольства, консульства, місії, делегації. Проведення двосторонніх та багатосторонніх переговорів і підписання перших міждержавних актів надавало Україні міжнародної правосуб'єктності. Укладення Брестського миру (попри донині полярні в історіографії його оцінки: від першого великого дипломатичного досягнення до непоправного удару українській справі на міжнародній арені) засвідчило на практиці визнання УНР суверенною державою країнами Четверного союзу та спонукало до розбудови системи українських дипломатичних представництв.

З метою формування української присутності в європейських країнах розпочалося створення дипломатичних представництв у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині, Фінляндії, Великій Британії, Бельгії, Греції, Данії, Італії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції та Швейцарії.

Помітним явищем у розвитку української дипломатії доби Директорії стали наради послів і голів дипломатичних місій УНР у зарубіжних країнах: 18–22 червня 1919 р. та 18–20 серпня 1920 р. у Відні; 6–14 серпня 1919 р. у Карлсбаді. Започаткування такої форми «організаційно-роз'яснювальної роботи керівництва відомства закордонних справ УНР з гла-

вами дипломатичних представництв» зумовлювалося низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. По-перше, постійні зміни місця перебування Уряду УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із закордонними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за їхньою діяльністю, що своєю чергою позначалося на міжнародному іміджі держави. По-друге, відсутність офіційного визнання дипломатичних представників УНР країнами їх акредитації змушувала урізноманітнювати діяльність і зумовлювала потребу спільних консультацій. По-третє, напружена військово-політична ситуація в ряді європейських країн після завершення Першої світової війни не сприяла тісній взаємодії українських посольств і дипломатичних місій, що заважало повноцінному втіленню концепції зовнішньополітичної діяльності УНР.

Важливе значення мало використання можливостей культурної дипломатії для захисту національних інтересів. Гастролі Національної капели під орудою Олександра Кошиця забезпечили світове визнання українській пісні та засобами мистецтва змінили ставлення до УНР у європейських країнах⁹⁴. Загалом капела відвідала 10 країн Західної Європи (Чехословаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Велика Британія, Німеччина, Польща, Іспанія), давши близько 200 концертів у 45 містах Європи та отримавши численні захоплені відгуки європейської преси.

Із усього спектру цього інструментарію було ефективно апробовано повсякденне представництво держави за кордоном, здійснюване її посольствами й місіями; підготовку і проведення офіційного візиту на найвищому рівні, участь у роботі міжнародних конгресів і конференцій, підготовку й укладення двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів, дипломатичне листування, висвітлення в пресі позиції уряду з тих чи інших міжнародних питань, започаткування нарад послів і голів дипломатичних місій.

---

¹ Галаган М. З моїх споминів (1880–1920 pp.). Передм. Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. С. 285.

² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

³ Див.: Шульгин О. Я. Початки діяльності Міністерств закордонних справ України. *Розбудова держави*. 1993. № 1. С. 22.

⁴ Детальніше див.: Матвієнко В., Головченко В. Шульгин Олександр Якович. *Історія української дипломатії ХХ століття у статтях*. Київ, 2001. С. 8–26.

⁵ *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 pp.): документи і матеріали* Київ: Вид-во гуманітарної літератури, 2010. С. 58–59.

⁶ Там само. С. 59.

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. Упоряд.: В.Ф. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. С. 43.

⁸ Там само. С. 48.

⁹ Українська позичка у Франції. *Нова Рада*. 1917, 1 грудня. Ч. 199. С. 2.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: в 2 т. Київ: Темпора, 2002. Т. 1 : Доба Центральної Ради. С. 175.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 3, арк. 9.

¹² Шульгин О.Я. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України... С. 23.

¹³ ЦДАВО, ф. 2592, оп. 4, спр. 67, арк. 18.

¹⁴ Там само, арк. 18–18 зв., 49–50.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 10, арк. 18.

¹⁶ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання. Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. С. 315.

¹⁷ Товарообмін між Україною і Кубанню. *Нова Рада*. 1918, 6 січня. Ч. 4. С. 3.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 34, арк. 8.

¹⁹ Детальніше див.: Уська У.Р. Укладення та реалізація домовленостей між Австро-Угорщиною та УНР у Брест-Литовському 1918 р.: уроки дипломатичної боротьби. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 784: Держава та армія. С. 120–127.

²⁰ Див.: Історія української дипломатії ... С. 95–102.

²¹ Там само.

²² Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав. *Історія української дипломатії...* С. 84–87.

²³ Там само. С. 113–115.

²⁴ Детальніше див.: Матвієнко В., Головченко В. Шульгин Олександр Якович. *Історія української дипломатії ХХ століття у постатях*. Київ, 2001. С. 8–26.

²⁵ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... С. 114.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁷ ЦДАВО, ф. 2592, оп. 1, спр. 67, арк. 39.

²⁸ Див.: Вірча грамота тимчасового представника УНР при Цісарській і Королівській Австро-Угорській Монархії Андрія Яковліва. *Історія української дипломатії...* С. 127.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 51, арк. 10.

³⁰ Там само, арк. 11.

³¹ Дорошенко Д.М. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918): Ч. 2: З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). Львів: Червона Калина, 1923. С. 6.

³² Там само. С. 3.

³³ *Василенко Микола Прокопович (1867–1935) за доби Української Держави тимчасово виконував обов'язки Голови Ради Міністрів УД (30.04–8.05.1918), одночасно обіймав посади міністра народної освіти (2.05–18.10.1918) і т.в.о. міністра закордонних справ і віровизнаний.*

³⁴ Дорошенко Д.М. Мої спогади про недавнє-минуле (1914–1918)... С. 3.

³⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Гол. ред. Я. Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. С.266.

³⁶ Повідомлення МЗС УД А. Яковліву, Послу УНР в Австро-Угорщині, про відкликання його урядом П. Скоропадського. *Історія української дипломатії...* С. 193–194.

- ³⁷ Бібліотека і архіви Канади, MG 30 C 167, vol. 20, pl. 5.
- ³⁸ Законопроект «Про призначення військово-морських агентів та встановлення посад військово-морських агентів при посольствах Української Держави» було ухвалено в липні 1918 р., а в серпні гетьман затвердив закон «Про призначення військових агентів».
- ³⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... С. 10.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 106, арк. 23 зв.
- ⁴¹ Скоропадський П. Спогади... С. 266.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 85, арк. 2.
- ⁴³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле... С. 11.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Історія української дипломатії... С. 205.
- ⁴⁶ Там само. С. 183.
- ⁴⁷ Там само. С. 184–185.
- ⁴⁸ Скоропадський П. Спогади... С. 264.
- ⁴⁹ Див. Пиріг Р. Відносини України з Центральними державами... С. 279.
- ⁵⁰ Історія української дипломатії... С. 191.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 47, арк. 37, 46.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 5 зв.
- ⁵³ Там само. Арк. 6.
- ⁵⁴ Історія української дипломатії... С. 233.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 24.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 562, арк. 13.
- ⁵⁷ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ: Вид дім «Альтернативи», 2001. С. 341.
- ⁵⁸ Декретом Директорії від 1 січня 1919 р. Українська Православна Церква отримала автокефалію.
- ⁵⁹ Див.: Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах: навч. посібник. Київ: Либідь, 2004. С. 290–294.
- ⁶⁰ Див.: Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української Держави 1917–1923 роки: Навч. посібник. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. С. 124.
- ⁶¹ Матвієнко В.М. Дипломатія УНР доби Директорії. *Укр. дипл. енциклопедія*. Т. 1. С. 390.
- ⁶² Див.: Лист Міклоша Горті до Симона Петлюри, опублікований: Ковальчук М. Симон Петлюра і Міклош Хорті: таємниця одного листа. *Пам'ять століть*. 2002. № 3(36). С. 57.
- ⁶³ Див.: Записна книжечка Олександра Жуковського з 1919 р. *Укр. історик*. 1986. № 1–2. С. 76.
- ⁶⁴ Нариси з історії дипломатії України. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Альтернативи, 2001. С. 370.
- ⁶⁵ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Торонто, 1962–1965. Т. 4. С. 251.
- ⁶⁶ Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах... С. 246.
- ⁶⁷ Нариси з історії дипломатії України... С. 370.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 7, арк. 5 зв.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 1.
- ⁷⁰ Жук Ю. Спогади про батька. *Політика і час*. 1994. № 4. С. 61–62.
- ⁷¹ Борщак І. Як була зорганізована Мирова Конференція 1919 р. *Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік*. Львів, 1938. Т. 18: Україна на дипломатичному фронті. С. 111.

- ⁷² Нариси з історії дипломатії України... С. 349.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 3965, оп. 2, спр. 5, арк. 14.
- ⁷⁴ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940): ілюстрований біограф. нариси. Львів: Манускрипт, 2013. С. 105.
- ⁷⁵ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920)... С. 359.
- ⁷⁶ Бібліотека і архіви Канади, MG 30 С 167, vol. 16, pl. 20.
- ⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 24, арк. 14 зв.
- ⁷⁸ Лукасевич Є. Швейцарські перипетії. *Україна дипломатична*. 2000. Вип. 1. С. 302.
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 196.
- ⁸⁰ Там само, спр. 14, арк. 145.
- ⁸¹ Там само, оп. 1, спр. 6, арк. 38.
- ⁸² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 553, арк. 26.
- ⁸³ Там само, арк. 12.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 506, арк. 11.
- ⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 560, арк. 75.
- ⁸⁶ Там само, арк. 100.
- ⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 550, арк. 1.
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 57, арк. 13.
- ⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 807, арк. 110.
- ⁹⁰ Там само
- ⁹¹ Див.: Ковальчук Михайло. Симон Петлюра та Миклош Хорті... С. 57.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ ЦДАВО України, ф. 3809, оп. 2, спр. 2, арк. 12.
- ⁹⁴ Див. детальніше: Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «русского мира». Місія капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ: Видво: «АртЕк», 2019. 308 с.

2.3. Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)

XX століття стало свідком небувалого в історії переселення народів, зокрема масової еміграції жителів Східної Європи до країн Центральної і Західної Європи, Північної і Південної Америки. Наприкінці цього століття за межами своєї батьківщини проживали понад 20 млн вихідців із Росії і понад 8 млн — з України¹. Така масова еміграція, звичайно, не могла не справити впливу як на долі народів Росії, України, інших країн-донорів, так і на розвиток країн перебування емігрантів і світової цивілізації загалом.

Українцям, мабуть як жодному іншому народу світу, «гіркий хліб вигнання і крутизну чужих східців», за словами Данте, довелося зазнати сповна. І напевно відоме твердження, що «українська політична еміграція стара, як стара історія цього багатостраждального народу»², є далеко не безпідставним. Варто згадати т. зв. князівську еміграцію, спричинену міжусобицями в Київській і Галицько-Волинській Русі, переселення з українських земель на північ після монголо-татарської навали, еміграцію української знаті на схід у XVI ст. унаслідок антилитовських виступів, масове переселення козаків на Слобожанщину в XVII ст., т. зв. мазепинську еміграцію першої половини XVIII ст., переселення значної частини запорозьких козаків після знищення Запорозької Січі в 1775 р. на південь, до Османської імперії, економічну й політичну еміграцію з українських земель на захід в останній третині XIX ст., українську політичну еміграцію початку XX ст. та деякі інші хвилі, види й форми еміграції із підвладних різним державам українських земель. Однак ні за кількістю втягнутих в еміграцію людей, ні за широтою представництва в ній громад із різних українських регіонів, ні за своєю елітністю, інтелектуальністю, ні за наслідками перебування за кордоном, зокрема внеском у вітчизняну і світову культуру, вони, на думку більшості дослідників цієї проблеми, не можуть зрівнятися з українською політичною еміграцією міжвоєнного часу³.

Міжвоєнна українська еміграція являє собою значне й унікальне історичне, соціально-політичне й національно-культурне явище у вітчизняній і всесвітній історії XX століття, викликане драматичними подіями Першої світової війни, революціями та громадянською війною в Росії і, головним чином, поразкою Української революції 1917–1921 рр. Скільки їх, наших співвітчизників, опинилося на чужині внаслідок цих подій? І хоча серед дослідників тривають дискусії щодо чисельності емігрантів і біженців післяжовтневого часу з Росії загалом (як відомо, в різних пуб-

лікаціях ці цифри коливаються від 1 до 3 і більше мільйонів чоловік) та України зокрема, але достовірним є факт, що лише в перші повоєнні роки чисельність емігрантів з українських земель сягала 100 тис. чоловік⁴. Усього, за деякими приблизними даними, в європейських країнах на кінець 30-х років проживало понад 600 тис. українців (разом із корінним українським населенням)⁵.

Основними осередками цієї еміграції у 20–30-ті роки стали Відень, Варшава, Берлін, Белград, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи, де до політичних емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців з російських армій, евакуйованих військ Врангеля, Денікіна та інших білих генералів, а також дотогочасна, переважно заробітчанська, еміграція. А якщо врахувати, що серед тих, хто вимушений був покинути батьківщину, були не тільки відкриті й активні вороги влади більшовиків, старшини й козаки білих та українських армій, військові фахівці, керівні працівники адміністрацій УНР та ЗУНР (люди у своїй більшості високоосвічені), а й велика кількість учених, університетських професорів, інженерів, літераторів, лікарів, музикантів, інших представників національно свідомої інтелігенції, то неважко уявити, наскільки збідніла Україна в культурно-інтелектуальному відношенні, що не могло не відбитися на подальшому розвитку духовного життя народу.

Розпорошившись по багатьох країнах Європи, відчуваючи нестатки і труднощі повсякденного життя на чужині, українські емігранти, проте, не перетворилися на безлику людську масу. Після певного періоду адаптації до закордонної обстановки найсвідоміша частина української еміграції, яка і на чужині залишалася відданою ідеям державної самостійності України, вирішила використати свою вагому інтелектуальну й соціальну базу для організації і розбудови в країнах перебування українського національно-культурного життя. Українські емігранти виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації та збереження себе як частини українського етносу, сформувавши унікальне соціально-політичне й культурне утворення зі своїми особливими громадськими, суспільно-політичними, культурно-освітніми, релігійно-церковними, професійними, благодійними та іншими об'єднаннями й установами.

Звичайно, плідну культурно-просвітницьку, науково-педагогічну й іншу діяльність українська еміграція могла здійснювати лише за умови підтримки і прихильного ставлення до неї урядів, політичних кіл і громадськості країн перебування. Однак держав, які готові були надати біженцям та емігрантам з України гуманітарну й матеріальну допомогу для задоволення бодай мінімальних їхніх життєвих потреб, а того більше — створити необхідні умови для творчої діяльності, було в післявоєнній

Європі, на жаль, небагато. Адже для більшості країн континенту в умовах важких економічних і соціальних наслідків Першої світової війни (у тих новоутворених державах, що постали після розпаду Австро-Угорської імперії, ще й займалися складними питаннями самостійного державного будівництва) проблема біженців надзвичайно ускладнювала становище. В урядових колах виробилися два основні підходи до розв'язання цієї проблеми: пропонувалася репатріація біженців на батьківщину, що не могло влаштувати абсолютну більшість останніх, як і безумовне прийняття громадянства країни, що надала їм притулок, або денационалізація емігрантів.

Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації українського питання в Європі

Достатньо сприятливі умови для емігрантів з Росії та України були в Болгарії, Югославії, Франції, Німеччині й особливо в Чехословаччині — одній із найдемократичніших на той час новостворених держав у Європі, уряд якої надавав великого значення підтримці демократичного іміджу своєї молоді держави у світі. На відміну від урядів більшості європейських держав, він зайняв принципово іншу позицію щодо проблеми біженців із Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, він сприйняв російську та українську еміграції як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків з цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої великої частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Водночас засновники й керівники Чехословацької республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і хоча офіційно проголосили щодо радянської Росії «прихильний нейтралітет», тобто невтручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військовослужбовців білих армій та представників буржуазних політичних партій, їхню антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом, після повернення на батьківщину, відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» і «європеїзації»⁶, а також — у пропагуванні ЧСР у сфері культурній і господарській та сприянні розвитку чехословацької промисловості й торгівлі у відновленій Росії⁷. Тому висунуті та пропаговані офіційними колами ЧСР причини надання допомоги біженцям із Росії — «ідеї гуманізму, слов'янської єдності та вдячності тисячам російських героїв, що полягли в боях Першої світової війни за спільну справу»⁸ — не вичерпують усіх мотивів, насамперед політичних і

економічних, якими керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Однак шляхи вирішення емігрантського питання в Чехословаччині в 20–30-х роках і основна мета ініціаторів нового підходу до нього — першого президента ЧСР Т. Масарика, прем'єр-міністра К. Крамаржа, міністра закордонних справ Е. Бенеша та його заступника В. Гірси — надали Чехословаччині в очах цілої Європи авторитету дійсно демократичної країни й послужили поштовхом до перегляду урядами інших держав своїх попередніх поглядів на це питання. Історія мабуть не знає іншого випадку такого лояльного, гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької республіки, еміграції.

Натхненником принципово нового підходу до вирішення емігрантського питання в Чехословацькій республіці був її перший президент Томаш-Гарріг Масарик — визначний громадський діяч і політик, великий гуманіст і філософ-демократ. Сам колишній політичний емігрант, який своє перебування за кордоном у роки Першої світової війни підпорядкував цілям звільнення чеського і словацького народів з-під австрійської залежності, він як ніхто інший розумів труднощі життя на чужині й настрої і прагнення емігрантів та у своїй діяльності на найвищому державному посту велику увагу приділяв поліпшенню їхнього становища у світі, тим паче, що після утворення незалежної Чехословацької держави у 1918 р. за межами її кордонів залишилося понад 2,2 млн чехів і словаків, тобто близько п'ятої частини всього населення ЧСР⁹. У своїх поглядах і діяльності Т. Масарик і його оточення виходили з того, що як репатріація, так і денационалізація для основної маси емігрантів і біженців з Росії неприйнятні, та для рішення емігрантського питання потрібно шукати третій шлях, на якому б ті, що втратили домівку, мали захист перед вимушеним поверненням на батьківщину, а так само й перед денационалізацією. Тому саме в Чехословаччині у 20–30-ті роки найчастіше використовувалися серед емігрантів, особливо українців, так звані паспорти Нансена, що надавали їм статус бездержавних і прирівнювали до громадян країн перебування або до найбільш привілейованих чужинців.

Однак головною відмінністю емігрантів із Росії у ЧСР від еміграції у інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямовану регуляцію міграційних процесів з тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які би підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної і федералістичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістським і сепаратистським колам, у Парижі — консервативно-демократичним, у Харбіні — ультраконсервативним, то Прага підтримувала демократичні течії у середовищі еміграції із Росії з урахуванням її багатонаціонального

складу. Згодом політичні мотиви її підтримки відійшли на другий план, і основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів із Росії стали майже виключно питання розвитку науки, освіти й культури. Як наголошував у 1923 р. Т. Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком «зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил»¹⁰ в емігрантському середовищі й підготувати російську інтелігенцію до майбутньої творчої праці на батьківщині тоді, коли там розпочнеться період «реконструкції»¹¹. Не останніми у справі організації унікальної у світовій практиці широкомасштабної програми всебічної допомоги емігрантам із Росії у міжвоєнній Чехословаччині були мотиви престижу. Т. Масарик і його оточення розраховували на те, що проведення цієї акції перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр у Європі: цим, не в останню чергу, пояснюється активна підтримка чехословацьким урядом російських, українських і білоруських наукових, культурницьких, навчальних та інших установ, закладів і товариств, творчої діяльності провідних представників науки й культури східнослов'янських народів, що опинилися в еміграції у Чехословаччині.

Такими головними мотивами та цілями керувався чехословацький уряд, визначаючи своє ставлення до емігрантів із Росії. Цей політичний курс, проголошений влітку 1921 р. під назвою «російська допомогова акція», поклав початок вирішенню емігрантського питання в ЧСР на найвищому державному рівні. Важливо наголосити, що активними прибічниками допомоги біженцям і емігрантам із Росії на державному рівні в чехословацькому парламенті, де це питання жваво обговорювалося протягом 1921–1923 рр.¹², були представники практично всіх найвпливовіших політичних партій ЧСР — національно-демократичної, соціал-демократичної і аграрної, за винятком комуністичної партії, яка неодноразово виступала проти підтримки «монархістів та інших антирадянських елементів», «врангелівців і петлюрівців» і т. п. Утім урядова програма допомоги емігрантам була підтримана не тільки більшістю чехословацького парламенту, але й культурною та науковою громадськістю республіки (не в останню чергу й завдяки самим емігрантам, які досить швидко пристосувалися до нових умов, організували й розгорнули громадсько-корисну господарську, творчу й національно-культурну працю), і почала активно втілюватися в життя.

Організація і проведення всієї «російської акції» згідно з постановою уряду ЧСР від 28 липня 1921 р. доручалися Міністерству закордонних справ, якому на друге півріччя цього року було виділено на ці цілі 10 млн крон. А вже на 1922 р. міністерство, розглядаючи згадану акцію як «важливий засіб будівництва народногосподарських і культурних зв'язків з Росією й Україною», просило уряд виділити йому 50 млн крон. Усього на

проведення акції допомоги емігрантам з Росії у ЧСР з державних фондів упродовж 1921–1937 рр. були виділені значні кошти — понад пів мільярда крон (найбільше у 1924 р. — 100 млн, найменше у 1937 р. — 2,8 млн)¹³, хоча ця сума, з урахуванням численності еміграції та потреби діяльності великої кількості різних емігрантських установ і організацій, могла гарантувати окремим емігрантам і їхнім родинам лише досить скромне буття. Втім, все ж слід зазначити, для порівняння, що у 1921–1932 рр. лише на потреби навчання емігрантської молоді у ЧСР було виділено 120 млн швейцарських франків, тоді як у Югославії — 23 млн, а у Франції — лише 21,5 млн¹⁴.

Міністерство закордонних справ ЧСР, аби забезпечити безперервність і справедливість «російської акції», не зачіпаючи державних інтересів, встановило такі принципи її здійснення: 1) вирішальним моментом для допомоги є потреба прохача; 2) метою акції є не лише прохарчувати, а й привчати до роботи, головним чином розумової праці, саме в такому напрямі, щоб ті, кого підтримують, могли використати власні здібності вдома на користь свого народу; 3) на допомогову акцію не впливають відмінності політичні, національні або релігійні; 4) допомогу не можна витратити на акції контрреволюційні¹⁵ [йдеться про невтручання в політичні справи ЧСР і заборону активної політичної діяльності взагалі, якою, до речі, емігранти часто зловживали. — *Авт.*]. Втілення цих принципів у життя, а також досягнення головної мети «російської допомогової акції» — збереження й підготовка здорової і висококваліфікованої соціальної бази для розвитку демократичної культури народів Росії — вимагали, як уже наголошувалося, відповідної регуляції напливу емігрантів за політичними, соціальними й національними ознаками. Якщо хвилі еміграції із Росії досягли більшості країн стихійно, то в результаті цілеспрямованої політики чехословацького уряду структура еміграції тут була більш гомогенною, ніж в інших країнах. У ЧСР зосередились кваліфіковані сили інтелігенції із Росії; у Прагу, Брно, Братиславу та деякі інші міста республіки виїхали науковці, письменники, журналісти, лікарі, інженери, педагоги, громадські й культурні діячі. Значними були категорії військово-вослужбовців, студентства й сільськогосподарських працівників.

Масовий приплив емігрантів із Росії у Чехословаччину, який почався в 1921 році, набагато перевищив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. чоловік, а в 1923 р. — уже 23 тис., 1924 р. — 20 тис., 1925 р. — 25 тис., 1932 р. — 10,5 тис., 1936 р. — близько 9 тис., 1939 р. — 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів у цій країні, як і їхню національну приналежність, встановити дуже важко. По-перше, не всі з них враховувалися офіційною статистикою, оскільки прибували нерідко нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емі-

грантами як певний перевалочний пункт між Сходом і Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі — і в радянську Україну) або виїжджала в інші західні держави. Найвірогідніше під час першої хвилі еміграції (перша половина 20-х років) щороку в ЧСР перебувало близько 50 тис. емігрантів із Росії, зокрема — понад 20 тис. росіян, 20–25 тис. українців, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники балтійських та інших народів колишньої Російської імперії. З кінця 20-х років кількість емігрантів у Чехословаччині з цілого ряду причин почала скорочуватися: у 1939 р. їх залишилося близько 10 тис.¹⁶

Українська еміграція була однією з найчисленніших у ЧСР. Поодинокі представники інтелігенції оселилися в Празі й деяких інших містах Чехії і Моравії ще наприкінці XIX — на початку XX ст., у тому числі такі видатні українські вчені як біохімік І. Горбачевський, фізик І. Пулюй, публіцист і соціолог О. Бочковський та ін. Великі групи галицько-буковинських українців (понад 1 тис. чол.) прибули до Праги, Острави, деяких інших міст після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р., під час Першої світової війни. Травнем 1919 р. датується початок еміграції військових, коли деякі частини Української галицької армії, зокрема Горська бригада УГА, під тиском поляків перейшли Карпати й були інтерновані в таборах на території Чехословаччини (близько 6 тис. чол.). Багатьох українців було насильно мобілізовано до різних білих угруповань, і зрештою, вони разом із залишками армій Врангеля й Денікіна втекли за кордон, зокрема в ЧСР. Після закінчення Першої світової війни залишилися на чужині й колишні військовополонені російських армій, серед яких досить значною була частка українців. На становище емігрантів перейшла й велика кількість українських політичних діячів (зокрема дипломатів), які виконували за кордоном ті чи інші функції за дорученням своїх урядів. Інші українці, переважно представники інтелігенції і адміністрації УНР і ЗУНР — вихідці з Наддніпрянщини й Галичини — влилися до складу політичної еміграції у ЧСР у 1921–1923 рр. Її лави також постійно збільшувалися за рахунок прибулих з Австрії, Німеччини та Польщі, де для українських емігрантів з часом створилися досить складні політичні й економічні умови. Так, після того, як у 1923 р. польський уряд відмовився підтримувати С. Петлюру, більшість його прихильників (інтерновані солдати й офіцери Армії УНР та працівники екзильного українського уряду) переїхала до Чехословаччини. Значну категорію українських емігрантів складала молодь, що навчалася у вищих і середніх школах у Празі, Подебрадах, Брно, Пржібрамі, Братиславі. У 1923–1924 рр. її нараховувалось понад 2 тис.

І, зрештою, голод, безробіття й пощесті в Україні змушували декого теж шукати порятунку за межами батьківщини¹⁷.

Отже, переважна більшість українців у Чехословаччині була політичними емігрантами. Цікаві дані щодо структури української еміграції містяться у звідомленнях створеного в липні 1921 р. Українського громадського комітету — першої громадсько-допомогової організації українських емігрантів у ЧСР (голова — М. Шаповал). Зокрема, з 5209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців 52,4% були селянами, 12,4% — робітниками, 32,4% — представниками інтелігенції, по 1,4% — торговцями й землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина з них мала закінчену середню, фахову й вищу освіту. За територіальним походженням найбільше емігрантів було з Галичини — 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини — 2,9%, Бессарабії — 0,8%, Кубані — 0,7% і деяких інших земель¹⁸.

Ще строкатішим був їхній склад за ідейно-політичними переконаннями — від есерів до оуновців, прихильників УНР і захисників Гетьманату тощо. Тому колишні антипатії, політична боротьба й міжпартійна ворожнеча, суперечки між представниками трьох гілок українського етносу — галичанами, наддніпрянцями й кубанцями, загострювалися час від часу і в еміграції. Як образно писав у 1927 р. М. Грінченкові до Києва з Праги Д. Дорошенко: «кругом багато наших людей: половина колишнього українського Києва! Як в Ноєвім ковчезі: всі «чисті» і «нечисті» звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому — лучше»¹⁹. Проте спільними для більшості з них стали несприйняття законності радянської влади в Україні, відданість ідеям самостійної і соборної України та довго непереморне почуття ностальгії за батьківщиною, про що переконливо свідчить, зокрема, епістолярна спадщина емігрантів.

Отже, численна українська еміграція в Чехословаччині в міжвоєнний період складалася з декількох потоків, була досить здиференційована політично, за фахом і територіальним походженням, але з явною перевагою національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим ЧСР, зокрема Прага, стала на той час, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового й навіть громадсько-політичного життя та практично до 1945 р. залишалася одним із найбільших і найактивніших осередків української еміграції у Європі.

Цьому значною мірою сприяли як загальне прихильне ставлення Чехословацької республіки, її керівників і політичних діячів до емігрантів із Росії, про що вже йшлося раніше, так і їхнє ставлення до українського

питання, української культури й українців зокрема. Воно зазнавало певних змін під впливом різних обставин: багато в чому залежало і від позиції Антанти, учасників Паризької мирної конференції, і від розвитку подій у Росії, ситуації на російсько-українському фронті, і від політики Австрії, Угорщини й особливо Польщі щодо України, і, нарешті, від того, яка течія в політичних колах ЧСР брала верх — проросійська, імперська (К. Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням і, з певним застереженням, ідеям державності українців (Т. Масарик, Е. Бенеш та їхні прибічники), і яка стала в 1920-х роках державною політикою. Незважаючи на русофільські погляди більшості політичних і державних діячів ЧСР, їхнє підкреслено нейтральне, а то й негативне ставлення саме до самостійницьких устремлінь української політичної еміграції і небажання загострення російсько-українського конфлікту, чехословацький уряд все ж, на відміну від правлячих кіл інших держав, де перебували емігранти з Росії, при наданні допомоги їм виділяв (принаймні до 1924 р.) російську й українську еміграції як самостійні. На нашу думку, можна навіть говорити про цілком самостійний, окремий і достатньо важливий напрямок у політиці міжвоєнної Чехословаччини — український, який загалом відзначався реалістичністю й конструктивністю підходів щодо різних аспектів українського питання²⁰.

У цьому чимала заслуга насамперед президента ЧСР Т.-Г. Масарика, який був добре обізнаний з українським питанням і співчував національно-визвольним змаганням українців²¹. Зокрема, влучно висловилася про його непросту позицію з цього приводу українська громадська діячка й письменниця Г. Лащенко, що перебувала на еміграції у Празі, яка писала, що «особисто пережиті враження в Києві під час наступу орд Муравйова, вуличні бої, Центральна Рада, українське військо, розмови з місцевим чехом д-ром Гірсою, і під враженням цього згадки про те, що чув про західних українців за часів Австро-Угорщини, а також актуальна справа Закарпаття [включеного до складу ЧСР згідно з рішеннями Паризької конференції у 1919 р. — *Авт.*] уже в пізньому віці примусили президента глибше подивитись на українську справу. З обережністю політика не говорив про це багато. Але на його бажання і під його впливом акцію помочі українській еміграції мусіли підтримати й інші діячі молодій республіки... А сам президент Т.Г. Масарик, крім державної допомоги, щомісяця додавав українцям ще 10 тисяч із своїх власних фондів»²². Ще більш чітко і слушно висловився про це інший український емігрант у Празі О. Бочковський, який особисто спілкувався з президентом ЧСР і у своїй змістовній книзі про ставлення Т.Г. Масарика до українського питання писав, що «українська еміграція знайшла у нього

[Масарика. — *Авт.*] живу підтримку в своїх національно-культурних прямуннях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці»²³.

Завдяки такій політиці керівників Чехословацької держави, за підтримки громадських, насамперед науково-культурних кіл республіки, що загалом із великою симпатією ставилися до представників українського народу, за ініціативою визначних діячів української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині постало активне українське громадське, науково-освітнє й національно-культурне життя. Адже «російська акція» чехословацького уряду передбачала не тільки значну матеріальну й гуманітарну допомогу емігрантам, а і створення таких умов, щоби надати їм можливість скористатися перебуванням у ЧСР для плідної діяльності в науці, культурі, техніці й народному господарстві. При цьому використовувалися фінансова, юридична, лікарська допомога, матеріальна підтримка студентів, заснування кооперативів, майстерень, ідалень, відкриття шкіл, вишів, бібліотек, архівів, наукових установ, громадських організацій і видавництв, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях тощо. Наприклад, створений у листопаді 1921 р. «Чесько-український комітет допомоги українській молоді» на чолі з професором Карлового університету Я. Бідло видавав українським студентам щомісячну стипендію в розмірі 500 крон, яку одержували близько 2 тис. юнаків і дівчат, а на потреби Українського вільного університету в Празі — найвпливовішого в ЧСР українського навчального й наукового закладу — протягом 20-х років чехословацьким урядом щомісячно виділялося 100 тис. крон (що правда, в 30-ті роки ця підтримка значно зменшилася)²⁴.

У справі допомоги українським емігрантам чехословацькі владні кола взаємодіяли з дипломатичними місіями ЗУНР та УНР, відкритими в Празі відповідно наприкінці 1918 і на початку 1919 р., які хоча й мали неофіційний характер, але активно працювали на ниві українсько-чехословацького зближення й користувалися підтримкою у громадських колах республіки. Не випадково, на інформаційну діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі (голова — посол Максим Славінський) з ознайомлення чехословацької громадськості з Україною, її проблемами й потребами лише в першому півріччі 1919 р. українським урядом було виділено 200 тис. гривень із 1,3 млн загальних витрат місії²⁵. З цією метою за активної участі дипломатичної місії і матеріальної підтримки уряду УНР у Празі в середині 1919 р. з ініціативи українських громадських діячів (професорів М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Смаль-Стоцького, письменників і журналістів В. Короліва, О. Бочковського, Є. Вирового, М. Куцака, М. Реки та ін.) було засновано видавниче українське (згодом перетворене на чесько-українське) кооперативне това-

риство «Всесвіт» і створено Український Громадський Клуб, який мав своїм завданням «політично-інформаційну національну працю насамперед в справі тіснішого духовного українсько-чеського об'єднання»²⁶. Одним із засобів пропаганди української справи були й організація викладів про Україну в Карловому університеті в Празі, залучення до цієї діяльності, а також до вивчення української мови й перекладів чеською відомих діячів науки й культури ЧСР — директора бібліотеки Національного чеського музею Квапиля, поета й історика Ф. Тихого та композитора Я. Кржічка, професорів Празького університету Я. Бідло і Зд. Неєдли, професорів Буряна, Дудека, Ірана, письменників Я. Нечаса, Хорвата, Носка, Носкову, Крейчі, Обртеля, Риппарта, Франша, Ганзена та ін. «Все це люде, — зазначалося в одному зі звідомлень Празької місії УНР, — яких можна від тепер вважати за дійсних «українофілів» в кращому розумінні цього слова, які доводять своє українофільство фактичною працею шляхом живого й друкованого слова на полі ознайомлення чехів з скарбами української культури й з інтересами української політики»²⁷.

Активною видавничою діяльністю Надзвичайна дипломатична місія УНР у Празі сприяла ознайомленню широких верств чехословацького суспільства з історією, культурою, національно-визвольною боротьбою українського народу, в результаті чого, як зазначалося в документах місії, «в найвищих офіційних і громадських чеських політичних кругах назріває час переходу цих кіл від дотеперішньої вижидаючої нейтральності і навіть байдужості до активної політики в українській справі»²⁸, і «чимало чехів стали дивитися на українське життя українськими очима, тобто чесно і щиро почали підпирати наше праве діло, до якого ставилися негативно лише через те, що були або зовсім не ознайомлені, або ж перебували під впливом ворожої нам фальшованої інформації з боку Москви та Кракова чи Варшави»²⁹. Так, протягом 1919–1920 рр. зусиллями дипломатичної місії УНР у Празі було випущено українською, чеською, а також деякими іншими мовами понад 20 різних брошур і видань, авторами яких були відомі українські автори, а також окремі представники чеської інтелігенції.

Скажімо, у серії «Познайме Україну» були видані брошури С. Смаль-Стоцького «Львів — серце Західної України», Я. Нечаса «Щире слово про чесько-українські відносини» (чеською мовою), О. Бочковського «З історії України та українського відродження», І. Кордуби й О. Гоздави «Буковина і Угорська Україна», І. Махала «Тарас Шевченко» (чеською мовою), Д. Дорошенка «Міжнародня орієнтація українців за часи війни та революції», М. Грушевського «Україна і Росія», О. Бочковського «Україна й українці» (чеською мовою) та ін. Як зазначалося в передмові до першої брошури цієї серії «Українці — чехам» (автор — Ст. Дністрянський),

«головнішим завданням видань «Познайме Україну» буде вияснення річевих і психологічних основ до чесько-українського зближення, яке передбачається географічним положенням держав Чехословацької та Української... Зазначену серію видань призначаємо для послідовного ознайомлення з українським питанням, поскільки воно може цікавити чеське громадянство... Сподіваємося, що ця спроба розпочати чесько-українське взаємопізнання та зближення зустрине інтерес в чеському народі й спричиниться до нав'язання і зміцнення приятельських відносин межі самостійними республіками...»³⁰.

Під впливом свіжих вражень від участі в національно-визвольній боротьбі на батьківщині видання української еміграції мали спочатку переважно політичний і пропагандистський характер, і їй значною мірою вдавалося завойовувати симпатії у чеських суспільних колах до українських самостійницьких і політичних прямивань. Так, уже 29 грудня 1920 р. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Празі доводила до відома свого міністерства закордонних справ, що чеська преса майже всіх напрямів вужче чи ширше відчиняла свої двері для інформаційного відділу української місії, і що «справа пропаганди українського питання на чеському ґрунті о стільки є краща, що чехословацька преса і публіцистика самі від себе присвячують чимало уваги українським відносинам, з власної ініціативи зробили вже деякі заходи в напрямі докладного з'ясування цієї проблеми»³¹.

Голова Дипломатичної місії УНР у Празі М. Славінський також опікувався гастролями в Чехословацькій республіці Української Республіканської Капели (Українського Національного Хору) під орудою видатного диригента Олександра Кошиця — «першої музично-дипломатичної місії України на міжнародній арені». Міжнародне турне Капели відбувалось упродовж 1919–1924 рр. у країнах Західної Європи, Північної і Південної Америки з ініціативи Голови Директорії і Головного Отамана Української Народної Республіки Симона Петлюри як інструмент просування позитивного іміджу України у світі засобами культури. Про цей проект культурної дипломатії УНР директор Музею визвольної боротьби України у Празі Симон Наріжний писав: «Українська Республіканська Капела засновувалась як репрезентативна співоча установа, завданням якої було ширити закордоном мистецьку культуру України. В тих обставинах на Капелу покладалися не тільки мистецькі зобов'язання, а також і завдання національно-політичні. Капела мала показати Західній Європі, що українці справді є окремим народом, який має власну культуру. Завдання це було не з легких, бо в Західній Європі століттями плекалися твердження про «єдинство русского народу» й що ніякої України й ніяких українців не було й не має»³². І ці завдання Капела

блискуче виконала, давши за час міжнародних гастролей близько 600 концертів у 200 містах 17 країн світу.

І першою державою, з якої почалося тривале міжнародне турне і світовий триумф Української Республіканської Капели, була Чехословаччина, де український співочий колектив перебував двічі (1 травня — 18 липня 1919 р. і 8 серпня — 15 жовтня 1920 р.) і дав понад 30 концертів у 13 містах республіки. Перша презентація української музичної культури за кордоном відбулася 11 травня 1919 р. в Національному театрі Праги, де Капела під орудою диригента О. Кошиця вперше виконала славнозвісний «Щедрик» М. Леонтовича. Празька газета «Venkov» лаконічно охарактеризувала виступ українців: «Veni, Vidi, Vici!». Свідками європейської прем'єри української музичної презентації у Празі були М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Славінський, О. Бочковський та інші відомі українські діячі, котрі перебували тоді на еміграції у ЧСР, а також чільні представники чехословацької влади, політикуму, культури й науки. «Українці прийшли і перемогли! — писав після прем'єри відомий чеський диригент і критик, професор Празької консерваторії Ярослав Кржічка. — На жаль, занадто довго ми про них не знали і тяжко кривдили, коли несвідомо і без інформацій з'єднували їх проти волі в одне ціле з народом російським. Саме наше бажання «великої і неподільної Росії» є слабким аргументом проти природи, проти волі і почуттів цілого українського народу, для якого самостійність, так само як і для нас, є всим. Українці відрізняються від росіян, і я сказав би, що з усіх слов'ян вони найближчі нам цілою їх вдачею. Як і усе інше, самотньою є їхня пісня, а як її треба співати, вони нам тепер показали». Не менш виразно висловився з цього приводу видатний чеський історик і музикознавець, професор Карлового університету Зденек Неєдли: «Хто полюбив і відчув прекрасні співи Української Республіканської Капели, не може не любити Україну всією душею»³³. Подібні захоплені відгуки проголошувалися і на дипломатичному прийомі на честь гастролей Капели в ЧСР за участі понад 150 українських і чеських діячів, влаштованому послом М. Славінським 13 червня 1919 р. у Празі. Тому мабуть не випадково в листі до глави української делегації на Мирній конференції у Парижі М. Тишкевича глава Директорії УНР С. Петлюра писав: «Подбайте про те, щоб Українська Республіканська Капела могла приїхати до Парижа для демонстрування багатств української музично-пісенної творчості. В Чехії ця Капела творила фурор і багатьох москвофілів перетворила в українців»³⁴.

Та чи не найбільше сприяла завоюванню симпатій до української справи й українського народу загалом, і не тільки в Чехословаччині, діяльність десятків наукових установ, навчальних закладів, організацій, товариств і спілок, створених у 20-ті роки ХХ ст. з ініціативи визначних

представників української еміграції за підтримки чехословацьких урядових і громадських кіл. Саме в них об'єдналися найкращі інтелектуальні сили української еміграції, представники різних наукових і культурних галузей і професій, які своєю творчою працею збагатили українську і світову науку й культуру та сприяли чесько-словацько-українському культурному зближенню.

Тож у 1920–30-ті роки в Чехословаччині діяли такі наукові установи й організації, як Український вільний університет (УВУ), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська академія (студія) пластичного мистецтва, Український інститут громадознавства в Празі, Українська господарська академія в Подебрадах, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Українське аграрне товариство, Українське воєнно-наукове товариство, Спілка українських лікарів, Товариство українських економістів, Товариство українських інженерів, Спілка гідротехніків та меліораторів, Союз українських журналістів і письменників на чужині, Українське товариство прихильників книги, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, Союз українських організацій у ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український національний архів, Український громадський видавничий фонд, а також українська гімназія і школи та інші творчі товариства і професійні спілки, жіночі, молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо. Вже один їх перелік, до того ж неповний, є свідченням доброї організованості й активного культурно-громадського й науково-освітнього життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині. Завдяки багатьом філіям і відділенням у різних містах Чехії, Моравії, Словаччини й Підкарпатської Русі (Закарпаття), а також через численні друковані органи (у міжвоєнні роки в ЧСР виходило 98 назв українських газет, журналів і різних бюлетенів³⁵), ці установи й організації залучали до своєї діяльності українські маси всієї республіки і стали суттєвим фактором громадсько-культурного життя чехословацького суспільства, що здійснював на нього значний вплив.

Щодо українських наукових установ, організацій і навчальних закладів, то слід наголосити, що всі вони мали на території ЧСР відповідну інтелектуальну й соціальну базу для успішної діяльності: сотні відомих українських учених і педагогів, зацікавлених у збереженні та збагаченні українського національно-культурного життя, його духовних цінностей, і тисячі представників української молоді, включаючи й закарпатських русинів-українців, які не мали у себе в краї можливості продовжувати навчання. Інтелектуальний потенціал української еміграції у ЧСР та в

деяких інших країнах поповнився і за рахунок того, що на українських землях розвиток української науки й культури зазнавав у міжвоєнні роки дискримінації. Зокрема, у Львівському й Чернівецькому університетах були скасовані українські кафедри відповідно урядами Польщі та Румунії, що стало одним із проявів їхньої асиміляційної політики щодо українців, а в Радянській Україні були розформовані українські університети й перетворені на т.зв. інститути народної і професійної освіти, а наука загалом, особливо гуманітарна, поступово перетворювалася на прислужницю більшовицько-тоталітарного режиму. Як зазначалося у зв'язку з цим в одному з меморандумів Українського вільного університету (1923 р.): «коли на Великій Україні замовкли святині української науки, а Львів не допустив української молоді до університету, приневолюючи українську науку скриватися в підземеллю, ціла українська суспільність звернула свою увагу на Прагу, де силою факту утворилося середовище наукової праці за границею»³⁶.

Яскравим прикладом активної творчої і національно-патріотичної праці міжвоєнної української еміграції у Чехословаччині стала всебічна педагогічна, наукова й культурно-освітня діяльність Українського вільного університету, перенесення якого з Відня до Праги в жовтні 1921 р. забезпечило йому тут багаторічне і плідне існування до 1945 р. Саме в Празі завдяки регулярній допомозі чехословацького уряду й підтримці наукової громадськості і, не в останню чергу через високий фаховий рівень професорсько-викладацького складу УВУ і відданість його фундаторів і провідних учених обраній справі, він перетворився на повноцінний і науково спроможний український навчальний заклад на зразок західноєвропейських університетів і швидко завоював собі авторитет і міжнародне визнання³⁷. Достатньо сказати, що в міжвоєнні роки в ньому викладали і здійснювали наукову діяльність понад 100 чоловік, у тому числі 56 професорів, і серед них такі видатні українські вчені як І. Горбачевський, О. Колесса, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, Д. Антонович, Ф. Щербина, А. Яковлів, В. Кубійович, О. Мицюк, С. Смаль-Стоцький, І. Огієнко, Я. Рудницький, Д. Чижевський, В. Щербаківський та багато інших відомих у науковому світі ще до праці в УВУ учених. Водночас у їхній творчій діяльності т.зв. «празький період» посідає особливе місце, свідченням чого є їхня багата творча спадщина саме в міжвоєнні роки.

Поряд із науково-педагогічною працею, яка передбачала, крім усього іншого, створення самостійних українських університетських курсів із багатьох дисциплін, професори УВУ здійснювали інтенсивну і плідну наукову діяльність, дбаючи про честь і гідність української науки у світі. Це і участь у різних наукових товариствах, в організації і роботі наукових з'їздів і конференцій, міжнародних конгресів (з 1924 до 1931 р. УВУ

через своїх делегатів брав участь у 28 конгресах і з'їздах), і творче співробітництво із зарубіжними вченими, установами, в тому числі й в Україні, і, звичайно, широка видавнича діяльність. Варто нагадати, зокрема, про організацію і проведення в Празі українських наукових з'їздів з ініціативи й за найактивнішої участі вчених УВУ. Так, Організаційна комісія зі скликання й проведення I Українського наукового з'їзду (жовтень 1926 р.) цілком складалася з професорів Українського вільного університету на чолі з І. Горбачевським, а в роботі II Українського наукового з'їзду (березень 1932 р.) взяли участь понад 20 професорів і доцентів УВУ, які прочитали 45 наукових рефератів³⁸.

Під проводом університетської видавничої комісії професори УВУ розгорнули широку видавничу діяльність: у 1922–1931 рр. видано 27 назв університетських підручників, монографій, наукових збірників, причому багато з них не втратили своєї наукової цінності й донині, хоча майже всі вони і стали бібліографічною рідкістю³⁹. Серед них «Органична хімія» І. Горбачевського, «Загальна наука права і політики» С. Дністрянського, «Лекції по історії українського права» Р. Лашенка, «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича, «Основи землезнання України» С. Рудницького, «Міжнародне право» М. Лозинського, «Церковне право» О. Лотоцького, «Палеоліт» В. Щербаківського. Свої наукові праці українські професори друкували також у різних українських, чеських та інших зарубіжних видавництвах (окрім Праги, Подебрад, Брно, Ужгорода, їхні роботи публікувались у Берліні, Варшаві, Відні, Вінніпегу, Женеві, Загребі, Києві, Лейпцигу, Лондоні, Львові, Мюнхені, Парижі, Перемишлі, Рівному, Чернівцях, Чикаго тощо), в енциклопедичних виданнях Чехословаччини. Так, авторами вміщених у них українознавчих матеріалів були І. Горбачевський, О. Колесса, Л. Білецький, Д. Антонович, Ф. Стешко, В. Січинський, В. Щербаківський та деякі інші українські вчені. Професор Д. Дорошенко, наприклад, написав кілька нарисів про українських історичних діячів для чеського енциклопедичного видання «Творці історії»⁴⁰. Варто зазначити, що в чеських енциклопедичних багатомних виданнях кінця 20–30-х років ХХ ст. «Новий великий ілюстрований науковий словник», «Коменського науковий словник» вперше з'являються статті про В. Біднова, І. Горбачевського, Д. Дорошенка, С. Рудницького, О. Колессу, І. Панькевича та інших українських учених-емігрантів⁴¹.

На особливу увагу заслуговує творчість видатних українських істориків, що працювали у стінах Українського вільного університету в Празі в міжвоєнний період. Значення наукового доробку професорів УВУ, особливо в дослідженні історії України, важко переоцінити, враховуючи, зокрема, умови і стан розвитку історичної науки в міжвоєнні роки

в радянській Україні з нав'язуванням їй т.зв. «класовим підходом». Розвиваючи основні напрями українознавства, всі ті течії історичної науки й суспільної думки, розвиток яких в Україні був штучно перерваним, учені-емігранти збагатили українську історичну науку новими досягненнями, які навряд чи змогли би з'явитися на світ, якби їхні автори залишилися на батьківщині. Цьому сприяла низка особливих обставин і факторів.

Насамперед слід відзначити, що у Празі — цьому визнаному центрі слов'янської науки — у численних архівах, бібліотеках, музеях, наукових установах тощо зберігалися різноманітні джерела з історії слов'янського світу, міжслов'янських взаємовідносин і ролі в них українців, що відкривало, зокрема, широкий простір для українознавчих досліджень. Значний і майже не вивчений матеріал з історії українського народу, історичних, економічних, культурних та інших зв'язків України з слов'янським і неслов'янським світами перебував також у східній частині Чехословаччині — Підкарпатській Русі (Закарпатті), доступ до якого з Праги не був утруднений.

Другою важливою передумовою розгортання плідної наукової діяльності істориків-емігрантів були традиції наукових досліджень на батьківщині. Адже в Празі працювали вихідці з усіх українських земель — центральної України, північно-західної Холмщини, Галичини та Буковини, степової України, східної Слобожанщини й навіть Кубані. Вони прибули в столицю ЧСР з усталеними традиціями науково-дослідницької роботи — традиціями Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного товариства, Українського наукового товариства в Києві, наукових товариств Полтави, Катеринослава, Кубані тощо. Все це спонукало українських учених, що перебували в Празі, не тільки продовжувати наукову діяльність, а й засновувати товариства для обміну думками, творчої співпраці, видання праць своїх членів і т.п. Зокрема, засноване в травні 1923 р. при УВУ за ініціативою його професорів Біднова, Дорошенка, Колесси, Щербаківського й Андрієвського «Українське історично-філологічне товариство в Празі» об'єднало практично всі активні кола української еміграції, що працювали в галузях історичної і філологічної наук — понад 50 членів, провело за час свого існування (1923–1941 рр.) близько 450 засідань, на яких обговорено понад 660 наукових доповідей і рефератів, видало 65 наукових праць своїх членів (4 томи «Праць УІФТ», окремі доповіді), брало активну участь в організації і роботі численних наукових з'їздів, конгресів, у т.ч. міжнародних, і своєю діяльністю зробило помітний внесок у розробку недостатньо вивчених питань історії України та української історіографії, сприяло

введенню українознавства як самостійної наукової дисципліни в загальносвітовий науковий контекст⁴².

Важливою перевагою в дослідницькій роботі вчених-емігрантів, що позначилося вирішальним чином на високому науковому рівні їхніх історичних та інших праць, було й те, що, як наголошувалось у повідомленні Управи «УІФТ» у Празі з нагоди 10-ліття його існування: «нам ніхто не нав'язував своїх концепцій і не примушував нас працювати на завідомо хибних засадах. Ми були вільні у виборі тем і методів, мали можливість заявити себе сторонниками тих філософічних теорій, які здаються нам правдивими, стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обґрунтовуються урядовими наказами... Поруч з цим є й другі великі вигоди в умовах нашої праці, як близькість до європейських наукових осередків і діячів, можливість співпраці з ними — можливості, які багатьма членами нашого товариства в значній мірі й використовуються»⁴³. Завдяки цьому саме вченими-емігрантами внесено до практики дослідницької і навчальної роботи принципи передової, вільної, некон'юнктурної наукової думки, незалежної від будь-яких партійних програм чи урядових розпоряджень.

Отже, завдяки вищезгаданим особливостям, можливостям і перевагам наукової праці на еміграції у Чехословаччині професорами-істориками УВУ та інших українських закладів створена унікальна наукова спадщина, що посіла сьогодні достойне місце в українській історіографії і заслуговує на ґрунтовний фаховий аналіз та оцінку. Адже саме в Чехословаччині видатний український історик Дмитро Дорошенко надрукував велику частину близько 1 тис. написаних ним праць, у т. ч. такі узагальнюючі, як «Нариси історії України» у двох томах, «Історія України (1917–1923)» та «Огляд української історіографії», що став першим українськомовним навчальним виданням з відповідної галузі знань. «Мені тільки хочеться скільки можна побільше здобути, — писав в одному з листів Д. Дорошенко про свою працю в еміграції, — щоб з мого перебування тут, на чужині, залишився якийсь корисний слід для рідного краю, щоб коли отут пропаду, то щоб хоч було чим мене згадати. Тому-то я, поки ще є змога працювати, аж поспішаю щось робити..., пишу, скільки стає духу, сил і змоги...»⁴⁴.

Саме в Празі у міжвоєнні роки побачили світ фундаментальні праці Дмитра Антоновича «Українське мистецтво», «Триста років українського театру (1619–1919)» і лекції за його редакцією «Українська культура», а також монографії інших професорів УВУ, що не втратили і сьогодні своєї наукової ваги — «Старослов'янська кераміка» І. Борковського, «Формация української нації. Нарис праісторії України» В. Щербаківського, «Держава і політичне право» В. Старосольського, «Основи української

літературно-наукової критики» і «Книга биття українського народу» як декларація прав української нації» Л. Білецького, «Архітектура старокнязівської доби» і «Чужинці про Україну» В. Січинського, «Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі» (в двох томах) О. Мицюка, «Статистика. Історія статистики і статистичних установ» і «Еволюційні переміни в ідеології статистики» Ф. Щербини, «Основи теорії статистики» Л. Шрамченка, «Німецька колонізація на Україні» С. Шелухіна, «Нариси з нової історії Європи» О. Шульгіна, «Логіка» і «Нариси з історії філософії на Україні» Д. Чижевського, «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» С. Наріжного та багато інших досліджень українських суспільствознавців, далеко не всі з яких увійшли до складеного в 1932 р. у Празі П. Зленком «Бібліографічного покажчика наукових праць української еміграції. 1920–1931», але становлять значний внесок у розвиток української історичної науки, збагативши традиції зачинателів національної історіографії⁴⁵.

Не менш значні здобутки творчої праці на еміграції у ЧСР залишили й представники інших галузей української науки. Втім слід наголосити, що серед інтелектуальної, некон'юнктурної спадщини українських учених у міжвоєнній ЧСР особливе місце посідає їхній творчий доробок у тих наукових сферах суспільствознавства, які через ідеологічну упередженість та інші причини не могли розвиватися на батьківщині. Не буде перебільшенням стверджувати, зокрема, що саме в Чехословаччині закладені підвалини багатьох нових для української науки дисциплін. Так, фундаторами вітчизняної соціології по праву можна вважати В. Старосольського і М. Шаповала, правознавства — С. Дністрянського, О. Ейхельмана та А. Яковліва, географії і картографії — С. Рудницького, який разом із Р. Лашенком і С. Шелухіним стояв у витоків української політології, біохімії — І. Горбачевського, гігієнознавства — В. Матюшенка, історіографії — Д. Дорошенка, мовознавства й літературознавства — Л. Білецького, О. Колесу та С. Смаль-Стоцького, статистики — Ф. Щербину, нових економічних дисциплін — С. Бородаєвського та О. Мицюка, націології — О. Бочковського, культурології і мистецтвознавства — Д. Антоновича й В. Січинського, археології — В. Щербаківського, І. Борковського та О. Кандибу, філософії — Д. Чижевського, української педагогіки — С. Русову та А. Волошина.

Ефективним напрямком науково-освітньої і громадсько-культурної діяльності українських учених-емігрантів у ЧСР, зокрема професорів УВУ, було їхнє активне співробітництво з редакціями українських періодичних видань у ЧСР, зокрема газет «Нова Україна», «Трудова Україна», «Розбудова нації», «Студентський вісник» та ін., участь в організації і

проведенні різних виставок, що використовувалися ними для національного визнання України у світі. Так, в організованій у квітні 1924 р. Українським громадським видавничим фондом (голова — Є. Вировий) І виставці українських друків та української книжкової графіки у Празі активну участь взяли професори Д. Антонович і В. Січинський. На ній експонувалася продукція (починаючи з 1918 р.) майже всіх українських видавництв Чехословаччини, Німеччини, Австрії, західноукраїнських земель і частково навіть радянської України, а також таборові видання й українська періодика (всього діяло 10 відділів).

Цю оригінальну виставку високо оцінили празькі газети. Зокрема, велику статтю про неї було надруковано 10 квітня в часописі «Чехословенська Республіка». Її автор — відомий чеський публіцист Ф. Заплетал писав: «Для Праги виставка української книги має особливе значення. У нас якраз все ще є не тільки окремі одиниці, а цілі політичні партії, що не визнають існування українського народу, української літературної мови і української літератури. Ці противники найдуть на виставці переконуючі докази про безпідставність своїх застарілих уявлень. На виставці є друки з усіх частин України..., але об'єднаної духовно єдиною культурою, єдиною літературною мовою, єдиною національною свідомістю». Називаючи найцікавіші експонати виставки, автор зазначав: «Уже з цього сухого огляду видно, що існує самостійна українська література, писана окремою українською мовою і зрозуміла населенню Харківщини, Київщини так само добре, як і населенню Галичини та нашої Підкарпатської Русі... Виставка українських друків у Празі має більше значення, ніж надають їй, певно, самі організатори»⁴⁶.

Привертав увагу відвідувачів і український відділ на виставці книжкової культури, організованій з нагоди міжнародного з'їзду бібліотекарів і приятелів книги, що відбувалася влітку 1926 р. у Празі. Виставковий комітет на чолі з Д. Антоновичем зібрав для неї українські видання за останні десять років — загалом понад 2 тис. книжок. Великий інтерес відвідувачів (в українському відділі виставки побувало понад 600 чол.) викликали, зокрема, колекції українських видавничих знаків і екслібрисів, упорядковані В. Січинським. Подібні виставки української книги експонувалися в Празі емігрантами і під час українських наукових з'їздів у 1926 і 1932 рр.⁴⁷

Важливою подією в житті як викладачів, та і студентів УВУ стало заснування в 1922 р. університетської бібліотеки на чолі з Д. Антоновичем, яка в контексті гуманітарного підходу розглядалась як духовний і культурно-цивілізаційний феномен, меморіально-комунікативна інституція та інформаційний центр з українознавства. Книжкові фонди бібліотеки УВУ, незважаючи на те, що вона не мала власного бюджету,

невпевно зростали шляхом пожертв, обмінів, разових невеликих асигнувань і закупівлі, а головне — завдяки самим українським ученим, громадським і політичним діячам, які передавали до бібліотеки не тільки власні книги, а й приватні книжкові зібрання. Так, у 1924/1925 навчальному році українські вчені безкоштовно передали бібліотеці 866 книг, з них: Антонович — 172, Дорошенко — 111, Шелухін — 56, Слюсаренко — 55, Яковлів — 47, а професор Горбачевський з березня по вересень 1925 р. відраховував для бібліотеки щомісячну платню проректора — 500 крон. Бібліотека отримала 25 книг від А. Крушельницького з Відня, 21 — від Л. Лукасевича і 3 — від Шелудька з Софії. Якщо на початку своєї діяльності бібліотека УВУ мала всього 150 книг і брошур, наприкінці першого року існування — 839, то у 1927 р. — вже 5 тис., а у 1938 р. — понад 10 тис. видань⁴⁸.

Значну роль відіграли українські вчені, зокрема професори УВУ, в заснуванні в 1924 р. у Празі Слов'янської бібліотеки з фондом у 200 тис. томів. Так, директором бібліотеки був українець В. Тукалевський, його заступником — М. Михальчук, а завідувачем українського відділу бібліотеки з фондом понад 14 тис. томів — професор УВУ О. Гайманівський. Серед інших працівників відомої бібліотеки були українці П. Зленко (автор бібліографічного покажчика праць української міжвоєнної еміграції), М. Баймак (автор підручника української мови для чехів), М. Пархоменко.

Постійні контакти УВУ підтримував також із Карловим університетом у Празі, Масариковим університетом у Брно, університетом імені Я.А. Коменського у Братиславі, а також із Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН) у Києві, Науковим товариством імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові, університетом у Філадельфії (США) і т. д.

Досить успішно виконував Український вільний університет у Празі, його професорсько-викладацький склад, і своє першочергове завдання: «дати можливість українській емігрантській молоді і взагалі тим з української еміграції, хто не закінчив вищої освіти, цю освіту добути в стінах українського університету»⁴⁹ насамперед з метою «підготовляти нашу молодь до діяльності серед рідного народу, в своїх інституціях та майбутніх урядах»⁵⁰. У зв'язку з цим слід наголосити на сильному потязі українських емігрантів у Чехословаччині, незважаючи на складні умови життя на чужині, до здобуття вищої освіти, особливо після відкриття там кількох високих українських шкіл, про що, зокрема, йшлося на I конференції української еміграції у Празі (червень 1929 р.). Серед причин, що змушували людей уже не першої молодості сісти за шкільну парту та студіювати науки, професор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі С. Сірополко назвав на конференції такі:

«По-перше, мотиви егоїстичного порядку — диплом високої школи відкривав власникові його кращі перспективи в життєвій боротьбі за існування в порівнянні з тими конкурентами, що диплому не посідають, по-друге, мотиви вищого порядку — бажання набути фахові знання з тим, щоб їх віддати рідному краю після повернення туди з еміграції»⁵¹. Дійсно, в архіві Українського вільного університету, крім списків прийнятих студентів і їхніх біографічних даних, є чимало листів, заяв із проханням зарахувати до УВУ, в яких переважають саме ці «мотиви вищого порядку». Незважаючи на те, що чимало української молоді навчалося в чеських вишах (з 1921 по 1931 рр., наприклад, дипломи вищих шкіл ЧСР, переважно Карлового університету в Празі, отримали 1062 українця⁵²), бажання здобувати освіту в стінах рідного, українського університету, слухати лекції провідних українських учених рідною, українською мовою, особливо з різних галузей україністики, було в українській молоді в Чехословаччині настільки великим, що переважна більшість із них поєднувала своє навчання в чеських вищих школах з українознавчими студіями в Українському вільному університеті, куди прагнули за знаннями й ті українські емігранти, які не навчалися в інших вишах.

Всього з 1921 по 1943 р. на два факультети УВУ було зараховано (вписано) 11617 студентів — у середньому по 264 на один семестр. Щоправда, випускниками УВУ празької доби його діяльності, за нашими підрахунками, можуть вважатися не більше ніж 2 тис. чоловік, які прослухали повні курси (4 або 8 семестрів) і склали відповідні (т. зв. абсолюторні) іспити. Ще менше слухачів УВУ, насамперед через навчання в чеських високих школах (від чого, зазвичай, залежало отримання ними стипендій), здавали т. зв. рігорозальні іспити в Українському вільному університеті, необхідні для здобуття ступеня доктора прав чи філософії. Тому кількість виданих УВУ докторських дипломів порівняно з числом його студентів і випускників досить невелика: у 1921–1941 рр. — 37 на філософічному і 95 на правничому факультетах університету⁵³.

Випускники й доктори УВУ успішно працювали в різних галузях науки й культури як у Чехословаччині, так і в інших країнах, у тому числі в Україні. Зокрема, понад 20 з них продовжували науково-педагогічну діяльність в УВУ, а також поповнили професорсько-викладацький склад інших українських навчальних закладів у ЧСР. Багато випускників і докторів УВУ обрали місцем своєї роботи східну частину першої Чехословацької республіки — Закарпаття, де сприяли національно-культурному відродженню корінного населення цього українського краю⁵⁴. Значною мірою саме завдяки активній культурно-просвітницькій і національно-політичній праці українських емігрантів серед місцевого населення Закарпаття, аж до намірів і конкретних кроків наприкінці 1938 —

на початку 1939 р. з перенесення УВУ до столиці Карпатської України — м. Хуста, «настало, — як цілком слушно наголосив у своїй відомій праці доктор філософії, а згодом професор УВУ С. Наріжний, — національне відродження Срібної Землі, й було підготовлене чудодійне перетворення Підкарпатської Русі в Карпатську Україну..., підкарпатські русини оставили свій «глибокий сон» і приобцилися до загальної української революції»⁵⁵.

Головною ділянкою культурної праці, яку здійснювали в Закарпатті випускники УВУ, було українське шкільництво, де працювали В. Баранів, С. Володимирів, Є. Свободова та ін. Доктор філософії УВУ, професор Василь Пачовський, наприклад, був директором державної реальної гімназії у м. Берегові, свою наукову діяльність він присвятив вивченню історії Закарпаття, написавши кілька цікавих узагальнюючих праць. Одним із основоположників і активістів просвітянського руху на Закарпатті, директором ужгородського театру «Просвіти» (засновником якого, до речі, був у 1921 р. відомий український актор та режисер М. Садовський) у другій половині 1920-х років став відомий діяч культури, доктор філософії УВУ Микола Аркас, артистична й режисерська праця якого, як і його попередника, залишила глибокий слід у культурному житті краю. У канцелярії товариства «Просвіти» в м. Ужгороді наприкінці 30-х років працював доктор Олександр Баранів. Деякі випускники УВУ брали активну участь у розбудові Карпато-Української державності в 1938-1939 рр., а окремі з них посідали навіть важливі державні посади. Доктор прав УВУ Степан Росоха, наприклад, керував відділом міністерства шкіл і народної освіти в краї, а в березні 1939 р. був обраний заступником голови Сойму Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною він повернувся в Прагу, де в 1939 р. редагував часопис «Пробоем», а в 1940 р. — часопис «Наступ», друкуючи на їхніх сторінках статті та спогади про Карпатську Україну.

Водночас, велика кількість випускників Українського вільного університету, не маючи внаслідок його недержавного характеру й через відсутність громадянства ЧСР можливості знайти відповідну їхній кваліфікації роботу в Чехословаччині, використовували здобуті знання й досвід за межами республіки. Так, багато з них, зокрема докторів прав УВУ, виїхали в Західну Україну, де взяли активну участь в організації кооперативних інституцій, які в міжвоєнні роки були одним із важливих чинників у боротьбі за економічне існування українського народу в Галичині й на Волині. Деякі доктори УВУ виїхали в країни, де визнавалися дипломи українського університету (Канада, Югославія) й успішно працювали в галузях юриспруденції, журналістики, у торговельній та адміністративній сферах⁵⁶.

Плідно діяли в ЧСР у міжвоєнні роки й інші українські науково-педагогічні заклади. Так, Українська господарська академія (УГА) в Подебрадах (1922–1935 рр.) надала своїм студентам 559 інженерських дипломів з різних спеціальностей, а її професорсько-викладацьким складом здійснено близько 700 наукових публікацій та винаходів, чимало з яких успішно використовувалися в народному господарстві Чехословаччини. УГА мала фундаментальну бібліотеку, книжковий фонд якої становив близько 30 тис. томів фахової літератури. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, своєю чергою, за 10 років існування (1923–1933) видав 31 докторський диплом і 85 дипломів педагогів середніх шкіл, а видавниче товариство «Сіяч» при інституті опублікувало понад 50 наукових праць тощо⁵⁷. Український інститут громадознавства (УІГ) (пізніше перейменований на Український соціологічний інститут), що виник у Празі в 1924 р. з ініціативи професора М. Шаповала, поклав початок українським соціологічним дослідженням. Безумовним його досягненням було створення фундаментальної бібліотеки (вже на початок 1926 р. вона мала 4400 назв літератури лише з соціології), що дозволило українським науковцям здійснювати інтенсивну дослідницьку діяльність і уже до початку 1930-х років видати понад 50 власних робіт із соціології⁵⁸.

Характеристика й оцінка культурної праці міжвоєнної української еміграції у ЧСР була б, звичайно, не повною без принаймні згадки про видатних представників т.з. «празької літературної школи» — українських поетів і прозаїків О. Олеся, Є. Маланюка, О. Теліги, Ю. Липи, О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Дарагана, О. Лятуринської, Л. Мосендза, І. Ірлявського, С. Черкасенка, М. Чирського та інших визначних діячів української культури, творчий талант яких яскраво розквітнув саме на чехословацькій землі та сприяв українсько-чеському зближенню. Проте їхня багата творча і громадська діяльність у міжвоєнній Чехословаччині, внесок у розвиток української і світової культури заслуговує на окреме дослідження, так само як і робота численних громадських організацій української еміграції у ЧСР та її значення для утворення національного інформаційного середовища за кордоном. Наприклад, до складу створеного в 1931 р. «з метою зростання обізнаності українських емігрантів у військовій справі, їх інструктування та заохочення до навчання» і «об'єднання «мілітаризованої» частини кадрів та плекання здорового духу й витворення власної воєнної доктрини» Українського воєнно-наукового товариства входило близько 200 осіб. А створене в 1930 р. Українське педагогічне товариство активно займалось працевлаштуванням українських педагогів на Підкарпатській Русі (Закарпатті), у 1932 р. надрукувало накладом у 150 примірників збірник «Українське шкіль-

ництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та в Канаді» тощо⁵⁹. Щоправда, після розчленування й окупації Чехословаччини в 1939 р. Німеччиною більшість українських емігрантських організацій була ліквідована.

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід наголосити, що діяльність українських емігрантів у Чехословаччині між двома світовими війнами — це насамперед яскраве явище української науки й культури, одна із своєрідних і важливих ланок єдиного культурно-історичного процесу українського народу. Створивши десятки українських наукових установ, навчальних закладів, культурно-освітніх організацій, спілок, видавництва тощо й розвиваючи основні напрями україністики, збагачуючи всі ті течії у галузі культури, науки, суспільної думки, розвиток яких у радянській Україні був штучно перерваний, емігранти поповнили скарбницю української і світової культури новими досягненнями, які навряд чи могли би з'явитися на світ, якби їхні автори залишилися на батьківщині.

Багато в чому завдяки еміграції, котра знайомила світ з унікальним феноменом українства й сама змогла створити змістовний і привабливий образ української нації, українська культура дістала досить широке визнання на Заході, стала поступово сприйматися як інтегральна і значна частина культури європейської і водночас сприяла поширенню й популяризації українського питання загалом у громадських колах Європи. Зокрема, діяльність українських емігрантських установ і різних товариств, численна українська періодика, безпосередні особисті контакти і співпраця емігрантів із чехами і словаками були одним із факторів, що впливали на суспільну думку в ЧСР, важливим ідейним засобом антирадянської пропаганди серед чехословацької інтелігенції і водночас чинником, що сприяв зростанню симпатій у чехословацькому суспільстві до українського народу, його культури й визвольних змагань.

Наукова, культурно-освітня та громадсько-політична діяльність українських емігрантів у ЧСР, незважаючи на перенесені з батьківщини глибокі розбіжності й загострення міжпартійних чвар часом і на чужині, протиріччя між вихідцями з різних українських земель, мала важливе значення для консолідації і розвитку української нації, зростання її національної самосвідомості й відіграла одну з ключових ролей у відродженні українського народу та його державності. Зокрема, це яскраво простежується на прикладі діяльності українських емігрантів у Закарпатті (за різними даними і в різні роки їх у цьому краї нараховувалося від 1,5 до 7–8 тис. чоловік), де їхня роль у національно-культурному відродженні закарпатських русинів-українців і становленні Карпато-Української державності в міжвоєнний період була значною, а то й вирішальною.

Важко переоцінити внесок міжвоєнної української еміграції у Чехословаччині в розвиток добросусідських українсько-чесько-словацьких

взаємин, культурних зв'язків між цими слов'янськими народами. Українські емігранти віддячили гостинним господарям найкращим чином: вони принесли з собою найцінніше придане — духовний світ рідного народу — і залишили багатющу спадщину, аналіз якої свідчить, водночас, про величезні культурні втрати, що понесла Україна. Ця спадщина складається не лише з наукових досягнень, які українські емігранти здобули в багатьох галузях науки, зокрема у вивченні української культури в контексті розвитку культур інших народів, не лише з результатів чесько-словацько-українських взаємовпливів на духовному рівні, але і з наслідків спадковості творчої праці декількох поколінь, яка здійснювалася та розвивається нащадками українських емігрантів 20–30-х років минулого століття в Чехії і Словаччині й сьогодні за всіма цими напрямками.

І, нарешті, незважаючи на певні зміни в чехословацькій політиці щодо української еміграції у 30-ті роки ХХ ст. (несприятливі для неї), що відбулися з цілого ряду причин економічного, політичного та міжнародного характеру і не в останню чергу через встановлення чехословацько-радянських союзницьких відносин (підписання СРСР і ЧСР договору про взаємну допомогу 1935 р.) та активізацію політичної діяльності українських емігрантів напередодні Другої світової війни, пронимецьку орієнтацію окремих політичних кіл у їхньому середовищі, зроблене урядом ЧСР для збереження й розвитку культурного та наукового потенціалу української еміграції у 20-ті роки принесло користь не лише самим емігрантам і позитивно вплинуло на історичний розвиток українського народу загалом, але і сприяло розвитку чехословацької культури, науки й господарства, стало яскравою сторінкою в історії чесько-словацько-українських взаємин міжвоєнного періоду.

Громадське, науково-освітнє й національно-культурне життя української еміграції у Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття

Міжвоєнна хвиля української політичної еміграції була спрямована насамперед до країн Європи, зокрема й Німеччини. Серед причин української еміграції міжвоєнної доби були військово-політичні події, які розгорнулися на території України під час Першої світової війни, поразка Української революції, політичні репресії по відношенню до національно свідомої частини українського народу — громадсько-політичних і культурних діячів. Близько сотні тисяч активних учасників визвольної боротьби в Україні залишили рідні землі в 1919–1920-х рр., щоб продовжувати її іншими засобами в політичній еміграції. Це насамперед державно-політичні діячі й урядовці, військові та студентська молодь, представники наукової і культурної інтелігенції тощо, які й були

фактором розгортання значної та інтенсивної наукової і культурно-освітньої діяльності. Після закінчення Першої світової війни в Німеччині залишилася частина військовополонених українців російської армії. Найбільше з-поміж емігрантів у Німеччині було галичан. Міжвоєнні українські політичні емігранти стали одним із джерел формування української діаспори, вплинули на збільшення її чисельності та підвищення культурно-освітнього рівня й політичної свідомості⁶⁰. У 1930-х рр. у Німеччині перебувало приблизно 15 тис. українців⁶¹. Українська діаспора жила долею рідного краю і стала закордонним фронтом визвольної боротьби. Як зауважив Василь Маркусь, «вони [українські емігранти. — *Авт.*] виправдали свою місію чи то на науково-культурному відтинку, чи політично-програмовому й ідеологічному та у зв'язках із міжнародним світом»⁶².

Для українського емігрантського центру на німецьких теренах основними завданнями стали відновлення або створення ефективних організаційних структур, прагнення залучити до своїх лав якнайбільшу кількість українських емігрантів, а також налагодження контактів із представниками органів влади та політичними силами Німеччини з метою інформування їх про визвольні змагання українського народу й отримання підтримки в боротьбі за державну незалежність України. Українці, усвідомлюючи відсутність своєї державності, демонстрували національну стійкість, прагнули широко організувати своє політичне, освітнє, наукове, культурне та громадське життя.

Зосередження великої кількості емігрантів, зокрема громадсько-культурних діячів, у Німеччині вимагало об'єднання та координації їхніх зусиль для створення численних громадських і культурно-освітніх установ, здійснення духовно-культурної і творчої роботи на чужині. Серед значної кількості українських організацій, які постали в Німеччині й розгорнули потужну координаційну роботу, виступали організаторами та учасниками важливих громадсько-культурних заходів, відігравали вагомую роль у науковому та культурно-освітньому житті української еміграції у Німеччині, слід відзначити такі: Українська громада в Берліні, Спілка студентів-українців у Німеччині, Український науковий інститут у Берліні, Українське національне об'єднання, Союз українських старшин у Німеччині та ін.

У 1922 р. у Берліні на чолі з професором Д. Дорошенком була створена Спілка об'єднаних громадських і добродійних українських організацій у Німеччині, до якої увійшли: Українська громада в Берліні, Відділ Українського Червоного Хреста в Німеччині, Спілка студентів українців у Німеччині, берлінська філія Національної ради українських жінок, Союз українських старшин у Німеччині, товариство українських

євреїв у Німеччині, українські громади в таборах для інтернованих у Целле, Вюнсдорфі і Кведлінбурзі та ін. Спілка відповідно до статуту мала на меті координацію діяльності і співробітництва усіх організацій у сфері доброчинності, матеріальної, культурно-просвітньої, моральної і юридичної допомоги й захисту інтересів українських громадян у Німеччині. 1923 р. у Кенігсберзі засновано Комітет опіки над українськими біженцями із Західної України в Німеччині. Комітет ставив собі за мету допомагати українським біженцям, які тікали з окупованих поляками й румунами українських земель. У 1926 р. цей комітет було перенесено до Берліна⁶³.

У міжвоєнну добу найбільшу політичну активність у Німеччині виявили УВО, згодом ОУН, а також гетьманський рух, пов'язаний із особою гетьмана П. Скоропадського. Проте, оскільки діяльність обох цих середовищ уже знайшла достатньо повне висвітлення у працях вітчизняних істориків⁶⁴, ми зупинимось на дослідженні питань формування й функціонування найбільших громадських організацій українців у Німеччині — Української громади й Українського національного об'єднання (УНО), які ще не розглядались, або ж розглядались лише побіжно, а тому потребують більшої уваги. Діяльність обох цих організацій, як зазначають В. Трощинський та А. Шевченко: «була постійно в полі зору як офіційних, так і неофіційних німецьких чинників, що пояснювалося не тільки антипольським, а згодом і антирадянським наставленням Німеччини, але й її далекосяжними планами щодо України»⁶⁵.

У 1919 р. у Німеччині постала громадська організація «Українська громада в Берліні», до якої входили українські емігранти різних політичних поглядів. Згодом вона стала осередком гетьманського руху. Згідно зі статутом організація мала на меті об'єднання українців у Німеччині задля виховання політичної думки серед українського громадянства, поширення інформації про стан української справи серед німецького загалу, проведення культурно-просвітньої діяльності серед членів громади, здійснення матеріальної взаємодопомоги та ін.⁶⁶

Статут також окреслив засади членства в Українській громаді, згідно з яким встановлено дві категорії її членів: дійсні члени та члени-співробітники. «Дійсними членами можуть бути національно свідомі українці, які стоять на ґрунті національної самостійності українського народу. Членами-співробітниками можуть бути всі інші громадяни України, а також чужинці, які підтримують українську справу», — відзначалося у статуті⁶⁷. Найвищим органом влади товариства були загальні збори. До їх компетенції належало вирішення внутрішніх справ громади, а саме: прийняття й виключення членів організації; розв'язання всіх питань, пов'язаних зі зміною статуту; вибори ради і ревізійної комісії;

розгляд і затвердження звітів про діяльність ради і ревізійної комісії, а також вирішення питань громадянського характеру, прийняття постанов з питань національно-політичної, культурної, господарської діяльності.

Українська громада постійно поповнювалася новими членами. З цією метою організація на початку свого існування докладала значних зусиль для роз'яснення програмних засад діяльності, закликаючи громадськість вступати до її лав. Фонд громади складався з членських внесків, а також матеріальної підтримки різних установ, організацій і приватних осіб.

Українська громада розгорнула жваву організаційну роботу. Від 1935 р. вона змінила назву з «Української громади в Берліні» на «Українську громаду в Німеччині». Станом на 27 лютого 1935 р. кількість членів громади становила 71 чол.⁶⁸ Прагнучи поширити свою діяльність на всю територію Німеччини, Українська громада почала створювати в деяких провінціях філії. Ідея всенародного об'єднання українців на еміграції залишалася одним із найважливіших завдань для управи.

Крім організаційних справ управа здійснювала велику роботу щодо надання допомоги безробітним українським емігрантам. З цією метою вона підтримувала зв'язки з кількома берлінськими благодійними установами, проводила приватний збір коштів, а також виплачувала кошти з каси громади. Як свідчать матеріали управи, 1935 р. було надано допомогу 10-тьом українцям, одного — працевлаштовано. Управа двічі зверталася до української парламентарної репрезентації у Польщі з проханням опіки над українськими реемігрантами. У Львові було здійснено збір коштів для товариства українських інвалідів.

Управа регулярно стежила за подіями, що відбувалися в Україні. Вона надіслала вітальний адрес митрополитові Андрею Шептицькому з нагоди його 70-річчя, вітання педагогічному з'їзду у Львові та ін. Підтримувала зв'язки з українською пресою, надсилала найвідомішим часописам свої комунікати та деякі інші повідомлення.

Вивчаючи архівні матеріали, зокрема звіти організації про її діяльність, отримуємо можливість скласти уявлення про культурно-просвітню працю українців. Українська громада організовувала виклади, реферати на суспільно актуальні політичні, історико-культурні теми, організовувала виставки, концерти, вистави, товариські сходина, відкривала бібліотеки, читальні тощо. Вона влаштовувала святкування Різдва й Нового року, вшанування пам'яті видатних представників української науки й культури та ін. При Громаді був заснований хор. На щотижневих сходинах Громади 1919-1922 рр., за участю гостей, виступали з викладами й рефератами В. Сімович, О. Скоропис-Йолтуховський, О. Приходько, В. Левицький, Д. Дорошенко, Б. Лепкий, Е. Вировий та ін. На урочистому вечорі 11 березня 1921 р., присвяченому Т. Шевченку, співав хор під

керівництвом Є. Турули⁶⁹. У 1935 р. було проведено 8 товариських сходин, присвячених національним святкам, в яких брали участь близько 30–40 осіб⁷⁰.

У червні 1935 р. управа Української громади влаштувала для українських і німецьких громадян великий вечір, присвячений 75-й річниці з дня смерті Т. Шевченка, який відбувся в одному з найкращих залів Берліна — Бетховен-залі. Захід відвідали близько 850 осіб, переважно німців. Серед них — німецькі культурні діячі й науковці. Були присутні також представники урядових кіл Берліна, місцева й зарубіжна преса. Вечір відкрив голова Української громади в Німеччині О. Скоропис-Йолтуховський. Українські й німецькі вчені виступили з рефератами про Кобзаря і його поезію. Професор К. Маср із Кенігсберга представив доповідь про Тараса Шевченка як національного поета України. Відбувся святковий концерт, на якому виступили відомі українські митці — співак Клим Андрієнко, віолончелістка Христя Колесса, академічний хор під керівництвом Є. Цимбалістого. Німецький перекладач творів української літератури Г. Шпехт прочитав 7 перекладів поезії Т. Шевченка німецькою мовою. На сторінках декількох німецькомовних часописів були надруковані позитивні відгуки про свято Т. Шевченка, в яких наголошувалося на великому значенні цього заходу з мистецького й національного поглядів⁷¹.

Великий успіх мала і влаштована 21 листопада 1937 р. Українською громадою святочна академія з нагоди 25-ої річниці з дня смерті М. Лисенка. З доповіддю про великого українського композитора виступив професор З. Кузеля. На вечорі пам'яті, який перетворився, по суті, у вшанування української культури, прозвучали пісні М. Лисенка, Д. Січинського, Я. Степового, С. Людкевича, О. Нижанківського, В. Барвінського, Л. Ревуцького у виконанні української оперної співачки Івонни Синенької-Іваницької, яка на той час перебувала в Берліні з концертною програмою⁷².

З середини 1930-х рр. провідні позиції в Українській громаді почали посідати гетьманці, які спиралися на німецькі консервативні військові кола. Павло Скоропадський підтримував особисті стосунки з представниками військової аристократії, зокрема з генерал-лейтенантом, колишнім начальником штабу німецьких військ в Україні В. Гренером, фельдмаршалом К. фон Маннергеймом, фельдмаршалом П. фон Гінденбургом, полковником О. фон Авенслебеном. У процесі тривалої конкурентної боротьби за контроль над цією організацією гетьманці зуміли потіснити як прихильників екзильного уряду УНР, так і націоналістів⁷³.

Перший свій з'їзд Українська громада провела у вересні 1940 р. у Берліні. У ньому взяли участь 3173 делегати від 34 філій громади⁷⁴.

Очолював його полковник В. Мурашко. На з'їзді обрано організаційну раду, до складу якої увійшли: Д. Дорошенко (голова), А. Вовк, С. Левченко, М. Кухаришин, З. Кузеля. Почесним керівником Української громади було проголошено гетьмана Павла Скоропадського. Зі звіту управи Української громади від 1 січня до 20 вересня 1940 р. довідуємося, що вона за цей період вирішила 116 справ членів громади, влаштувала 218 чол. на різні роботи, знайшла 142 членам помешкання, сприяла наданню стипендій українським студентам, надала 17 членам грошову допомогу, здійснювала поїздки по філіях, провела свято Різдва, Великодня, вечір, присвячений Т. Шевченку, випустила 2 обіжники для філій⁷⁵. На з'їзді було вшановано пам'ять українських діячів О. Назарука, Є. Петрушевича, С. Черкасенка, Ф. Швеця, П. Пименчука, які пішли із життя.

У своєму виступі голова з'їзду В. Мурашко відзначив, що в житті Української громади настав новий період, коли вона набула нових організаційних форм. З вітальним словом виступив П. Скоропадський. Він, зокрема, сказав: «Сьогодні, коли оновлена громада вперше зібралася, побажаймо ж їй усі ми повного розвитку й успіху. Хай Господь Бог дасть усім членам її щастя завжди бути об'єднаними. Хай Всемогутній дасть їм розум, силу й волю створити через громаду великі діла на користь нашої нації та України. Слава Україні!»⁷⁶.

З доповіддю «Українська громада та її значення» виступив Д. Дорошенко. Він проаналізував значення громади у процесі визвольної боротьби України. На з'їзді були ухвалені зміни й доповнення до статуту організації, зокрема відзначалося, що «діяльність Української громади розповсюджується на території Німеччини і протекторату Чехія і Моравія»⁷⁷. У питанні щодо загальних напрямів громади у справі переходу з демократичних організаційних форм на авторитарні, зокрема, зазначалося, що «втільнення в життя нового статуту Української громади в Німеччині дає своєму членству, після десятиліть практикування демократичних принципів, набути досвід застосування в організованому громадському житті принципів сталого проводу однієї особи замість колективного проводу загальних сходів членства. Принцип сталого проводу однієї особи дає можливість членству замість витратити сили на внутрішню боротьбу, інтриги і безплідну критику всю енергію приложити до позитивної праці. Не теоретичні спори та сварки, а саме діло показуватиме нам, які шляхи правильні, які ні. Мусимо з найбільшим завзяттям взятися до роботи в Українській громаді, щоб наш новий досвід досконалої організації змогли ми застосувати і в Україні»⁷⁸. Цим було підтверджено, що оптимальна форма правління гетьманцям уявлялася як конституційна монархія з гетьманом Скоропадським на чолі.

З'їзд затвердив програму діяльності організації. Основними напрямками роботи Української громади було проведення регулярних щотижневих сходів, до програми яких включалися читання лекцій, проведення культурних заходів; влаштування щомісяця театральних вистав; проведення академій щодо вшанування пам'яті видатних діячів української історії і культури; участь у богослужіннях; організація режисерських і диригентських курсів; створення літературних і журналістських секцій; заснування власного друкованого органу тощо. У числі актуальних практичних завдань було також проведення якнайширшої пропаганди української справи й культури серед чужинців через публікацію статей в іноземній пресі, читання лекцій, влаштування вистав, концертів та ін. Особливий акцент робився на тому, що основою ідеологічної пропаганди громади має бути поширення ідеї консолідації усіх державно творчих елементів української еміграції, як серед свого суспільства, так і серед чужинців. У одній із резолюцій з'їзду наголошувалося, що «Українська громада творить об'єднання зближених між собою моральними і політичними ідеалами українських людей, і це дає їй змогу працювати в напрямку консолідації і об'єднання українських сил»⁷⁹. На з'їзді було констатовано, що Українська громада стоїть на засадах національних, державних і моральних і не є організацією якоїсь політичної партії.

Ще одним осередком, навколо якого концентрувалося громадське життя українців у Німеччині, була організація Українське національне об'єднання (УНО), створена у червні 1933 р. з осідком головної управи в Берліні, яка ставила перед собою мету «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі, у протектораті Чехії і Моравії, інших країнах на засадах українського націоналізму»⁸⁰. До першої управи УНО входили Ф. Королів (голова), Г. Зеленівський, В. Полетика, І. Драбатий, Д. Садівничий (члени управи). Секретарем головної управи був В. Левицький. На кінець 1941 р. кількість членів організації досягла понад 32000⁸¹. Вона налічувала 1083 низових організацій — центральних, обласних філій та гуртків. Поступово УНО перетворилося на відгалуження ОУН. Організація проголосила своїм завданням наступне:

- 1) осягнення української національної волі й державної самостійності соборної України;
- 2) заступництво всіх українських національних інтересів.

Робота головної управи проводилася в чотирьох відділах, серед яких був і культурно-освітній. УНО видавало свій друкований орган «Український вісник», який виходив кожного місяця накладом 15000 примірників⁸². Першим відповідальним редактором видання був М. Порш, від 1937 до 1945 р. — полковник Т. Омельченко. Постійними дописувачами

до «Українського вісника» були М. Селешко, Д. Квітковський, Б. Кентржинський, П. Стефуранчин, П. Олійник, Б. Беднарський, А. Кісь та ін.⁸³

В інтерв'ю співробітнику Європейської інформаційної служби в жовтні 1941 р. В. Левицький наголосив, що «праця УНО базується на засадах українського націоналізму, який зобов'язує до суворої національної самодисципліни та підпорядкованості всіх справ всенаціональним інтересам. УНО рішуче осуджує всякі прояви анархії в українському житті, безоглядно нищить всякі прояви її в своїх рядах, і саме тому організація нині така сильна. Провід УНО є тієї думки, що однією з перших вимог наших днів є повне об'єднання всіх українських національних сил, що конструктивно працювали б над всебічною відбудовою України»⁸⁴.

З метою розширення організаційної мережі на еміграції управа УНО 20 березня 1939 р. направила до управи Української громади в Чехії і Моравії листа, в якому йшлося про те, що вона вважає за доцільне й необхідне, аби українська еміграція в протектораті влилася до лав Українського національного об'єднання в Німеччині⁸⁵. На загальних зборах української громади в Чехії і Моравії, що відбулися 30 квітня 1939 у Празі, було ухвалено постанову про приєднання цієї організації до УНО в Німеччині.

Філії УНО проводили громадські сходи, курси, лекції з української історії і літератури, театральні вистави, концерти тощо. Заходами УНО влаштовувалися свята державності, академії на честь Т. Шевченка, С. Петлюри та ін. 5 жовтня 1941 р. Українське національне об'єднання вшанувало 100-річчя з дня виходу у світ «Гайдамаків» Т. Шевченка окремою академією, до програми якої входили промови, декламації, хорові виступи та інсценізації уривків із твору⁸⁶.

Незважаючи на те, що після 1933 р. діяльність Української громади й Українського національного об'єднання, що були цілком лояльні до німецьких властей, суворо контролювалася націонал-соціалістичним режимом, вони проводили з'їзди, конференції, створювали власні бібліотеки, випускали свої видання тощо.

Культурно-освітню працю серед українців Німеччини проводив також і Союз українських старшин, до якого належали старшини як галицької, так і Наддніпрянської армій. Він влаштовував читання рефератів на військово-виховні теми, випускав інформаційні повідомлення для чужинців і видавав свій друкований орган «Військовий вісник»⁸⁷. Філія Національної ради українських жінок, створена в листопаді 1920 р., підтримувала активні відносини з міжнародними жіночими організаціями, опікувалася інтернованими та біженцями.

Українське посольство в Німеччині, яке діяло в Берліні від 1918 до березня 1923 рр., також здійснювало роботу щодо організації культурного

життя українських емігрантів, поширення інформації про українські справи в Німеччині, надання допомоги студентам у навчанні тощо. Воно влаштувало виклади, реферати й дискусії на різноманітні теми як політичного, так і економічного характеру, на яких із доповідями виступали А. Марголін, В. Кедровський, В. Коваль, М. Левицький та ін.⁸⁸ З нагоди приїзду професора В. Ковалю з України до Берліна посольство влаштувало його виклад про становище в Україні перед представниками німецької преси, промислових і фінансових кіл⁸⁹.

З березня 1919 р. пресове бюро посольства почало видавати інформаційні бюлетені, в яких містилися всі поточні повідомлення про українські справи. Видавалися книжки німецькою та іншими мовами з історії, політики, економіки, культури України, здійснювалися переклади творів української літератури, влаштувалися лекції, концерти.

Ще однією цікавою ініціативою представництва стало поширення літератури про Україну німецькою та французькою мовами. В одній із берлінських книгарень була організована спеціальна виставка публікацій з української проблематики. Українське посольство подарувало через міністерство закордонних справ Німеччини слов'янським семінарам університетів Берліна, Лейпцига та Мюнхена по бібліотеці з наукових та науково-популярних книжок, надрукованих українськими видавництвами за кордоном⁹⁰. Співробітники українського посольства в Німеччині намагалися публікувати в закордонній пресі якомога більшу кількість матеріалів щодо внутрішнього та зовнішнього становища України, її історії, політики й культури. У січні 1922 р. в будинку посольства відбулося прийняття для представників німецького уряду й берлінського дипломатичного корпусу, на якому були присутні британський і бельгійський послы, дипломати інших держав, репрезентованих у Берліні⁹¹.

За допомогою українського посольства влітку 1921 р. в Берліні для українських студентів були організовані трьохмісячні курси українознавства, на яких викладали В. Сімович — українську мову, З. Кузеля — українську антропологію й етнологію, Б. Лепкий — українську літературу. Для зацікавлення студентів українською справою, за допомогою посольства в університетах Берліна, Мюнхена, Лейпцига, Бреслау були запроваджені стипендії за найкращі праці з української історії, літератури, народного господарства тощо⁹².

Українці Німеччини підтримували тісні зв'язки з німецько-українським товариством (Deutsch-Ukrainische Gesellschaft), яке 1918 створили в Берліні П. Рорбах і А. Шмідт. Головна мета товариства — встановлення та розвиток дружніх взаємин між німецьким і українським народами в політичній, господарській та культурній сферах, інформування уряду і громадськості про політичний, економічний розвиток України. Від 1918

до 1926 р. воно видавало щомісячний німецькомовний журнал «Україна» (головний редактор — А. Шмідт). З українських науковців із ним тісно співпрацював професор З. Кузеля. Товариство діяло до 1945 р.

Важливу роль у розвитку науки й культури в еміграції у 20-ті — на поч. 40-х рр. відігравав Український науковий інститут (УНІ) у Берліні, заснований у листопаді 1926 р. гетьманським середовищем і особисто П. Скоропадським та за підтримки уряду Веймарської республіки як філіал Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма. Головна мета інституту — плекати українську науку й культуру, сприяти поглибленому вивченню минулого й сучасного життя українського народу, розгортанню культурної співпраці, налагодженню наукових і культурних взаємин між українськими та західноєвропейськими вченими, надавати матеріальну й академічну підтримку українській молоді, яка навчалася в Німеччині. УНІ ставив собі за мету ознайомлювати представників наукових кіл західних країн із розвитком українських наукових досліджень, що здійснювалися як на українських землях, так і за кордоном. Заклад допомагав українським науковцям входити в західний світ, поширювати знання про Україну. Від часу заснування інститут очолював Д. Дорошенко, від 1931 — І. Мірчук. Куратором став генерал В. Гренер⁹³.

Наукова колегія інституту складалася з дійсних та надзвичайних членів. Його першими дійсними членами стали В. Липинський, І. Мірчук, В. Залозецький. У складі інституту було створено чотири кафедри: української історії (завідувач Д. Дорошенко), історії української державності (В. Липинський), релігійних відносин (І. Мірчук), історії матеріальної культури (В. Залозецький).

Діяльність інституту здійснювалася за трьома напрямками: науково-дослідницька праця, педагогічна діяльність, науково-інформаційна робота. Заклад видавав наукові студії, статті, доповіді, повідомлення з історії України, історії української культури, українсько-німецьких відносин, культурної діяльності українських емігрантів тощо. Слід наголосити, що в дослідженнях українських учених, які працювали в інституті, міститься велика кількість фактографічного матеріалу, почерпнутого ними в державних архівах Німеччини, інших західних країн.

Велику увагу вчені УНІ в Берліні приділяли викладацькій діяльності, читанню наукових доповідей, рефератів, спеціальних курсів і публічних лекцій, присвячених різноманітним темам з історії України, українсько-німецьких відносин, знайомили наукові кола, студентську молодь і громадськість Німеччини з розвитком досліджень українських науковців. Так, у 1928 р. були представлені наступні доповіді: «Освіта в радянській Україні», «Німецько-українські торговельні відносини», «Тарас Шевченко як поет української історичної традиції» (Д. Дорошенко); «Духовно-

релігійні течії в Україні на переломі ХVІ–ХVІІ ст.», «Державно-правове становище Галичини від початку Першої світової війни» (І. Мірчук); «Мистецтво барокко в Україні», «Візантійська архітектура в Україні і її відношення до сходу Європи» (В. Залозецький); «Головні етапи розвою українського театру» (Д. Антонович); «Питання про національні меншості в Польщі» (В. Коростовець) та ін.⁹⁴

Від 1928 до 1931 р. при інституті діяло Українське академічне товариство — науковий гурток молодих українських учених, які досліджували в основному питання політичної історії України. На його засіданнях з науковими доповідями виступали І. Лоський «До історії української політичної думки на Правобережжі в ХІХ ст.», Д. Олянич «Повстання Б.Хмельницького 1648 р.», В. Кучабський «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом», М. Демкович-Добрянський «Становлення нації та ін.»

На діяльності УНІ не могли не відбитися події, що відбувалися в політичному житті Німеччини. Від 1931 р. через політичні мотиви та фінансові труднощі інститут перейшов на утримання німецького міністерства освіти. З приходом націонал-соціалістів до влади майже припинилися студії із політології і політичної історії України, однак учені інституту здійснювали серйозні дослідження з середньовічної та нової історії України⁹⁵. Так, Б. Крупницький вивчав матеріали, пов'язані з діяльністю І. Мазепи та П. Орлика. У 1933 р. він підготував до друку дві великі праці «Нариси з історії України часів Мазепи», написані на основі шведських джерел, та «Пилип Орлик і його союзники 1709–1711 рр.»⁹⁶. При підготовці монографії «Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності» учений мав можливість попрацювати в Стокгольмському архіві з неопублікованим на той час листуванням П. Орлика й використати його у своїй роботі. Він підготував також коротку історію України для німецького загалу. У 1933 р. з'явилася праця І. Мірчука «Історія слов'янської педагогіки» й готувалася до друку його розвідка про Києво-Могилянську академію. Цього ж року професор З. Кузеля опублікував «Нарис української етнографії», підготував розділ про українську етнографію до підручника з українознавства, працював над практичною граматику української мови для німців⁹⁷. У Берліні захистили докторські дисертації Д. Олянич, Д. Крупницький, В. Кучабський. При інституті діяла комісія з укладення словників. 1943 р. у Лейпцигу вийшов «Українсько-німецький словник» (укладачі — З. Кузеля, Я. Рудницький).

У 1932–1933 рр. інститут організував 30 публічних наукових лекцій. Зокрема, Б. Крупницький виступив з темою «Геофан Прокопович та шведи». З. Кузеля виголосив виклад щодо українських родинних звичаїв і обрядів, у якому охарактеризував найголовніші аспекти цієї важливої

частини суспільної культури, спираючись на новітні праці з етнографії і власні дослідження. У липні 1933 р. в УНІ відбулася його доповідь про українські наукові товариства, зокрема Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та Всеукраїнську Академію наук у Києві⁹⁸. Видатний український художник, професор П. Ковжун, який прибув до Берліна на запрошення УНІ, прочитав чотири лекції українською й німецькою мовами про сучасне українське мистецтво⁹⁹.

Учені інституту підтримували зв'язки з науковими установами й навчальними закладами Німеччини. Вони на запрошення німецьких учених читали лекції у Берлінському університеті (З. Кузеля), Берлінській католицькій академії і Філософсько-теологічній академії у Франкфурті-на-Майні (П. Вергун), університетах Гейдельберга, Мюнхена, Галле (Д. Чижевський), Високій торговельній школі у Берліні (В. Леонтович) тощо¹⁰⁰. Своєю чергою інститут запрошував іноземних учених, передусім німецьких, для виступів із науковими доповідями й повідомленнями, чимало з яких були присвячені українській тематиці. У 1932–1933 рр. в УНІ в Берліні з науковими доповідями виступили: професор П. Дільс, директор Славістичного інституту в Бреслау; професор Р. Траутман, директор Славістичного інституту в Лейпцигу; професор К. Маєр, директор Славістичного інституту в Мюнстері; доцент В. Кубійович з Кракова та ін.¹⁰¹

Український науковий інститут у Берліні підтримував тісні зв'язки з Українським історико-філологічним товариством у Празі. У 1937 р. товариство планувало видати спеціальний науковий збірник, присвячений його голові професору Д. Антоновичу. У підготовці збірника взяли участь не лише представники товариства, а й українські вчені Німеччини, Польщі, Франції, які опублікували їхні розвідки з філософії, археології, історії і філології¹⁰².

Крім наукової та викладацької діяльності інститут здійснював велику культурно-просвітню роботу щодо ознайомлення німецької спільноти з історією й культурою українського народу. З цією метою при Берлінському університеті були організовані курси українознавства, на яких українські вчені виступали німецькою мовою з доповідями, рефератами й повідомленнями, ознайомлювали громадськість із розвитком української літератури, з видатними представниками культури слов'ян. Курси української мови й літератури проводив професор З. Кузеля. Він ознайомлював німецьких студентів із творами найвидатніших українських письменників, намагався донести до них самотність української літератури, її народне патріотичне звучання.

До видавничої діяльності інституту належать наукові «Записки», три томи яких вийшли у 1927, 1929 і 1931 рр., «Вісті Українського наукового

інституту в Берліні» (1933–1938 рр.) за редакцією З. Кузелі, німецькомовне видання «Причинки до українознавства», в якому вийшла розвідка К. Майєра «Україна в польській романтиці», праця В. Кубійовича «Розподіл населення в Україні» та ін.¹⁰³

З 1 травня 1933 р. інститут почав видавати українською й німецькою мовами «Український культурний бюлетень», в якому друкувалися статті, доповіді українських та іноземних учених¹⁰⁴. У 1938 р. вийшло чергове ілюстроване число бюлетеня, присвячене новітньому українському мистецтву. У ньому були опубліковані 4 статті українського художника П. Ковжуна на теми, порушені ним у його виступах в інституті, а також інші матеріали, рецензії¹⁰⁵.

На початку 1933 р. УНІ організував у Берліні велику виставку української графіки. Був виданий ілюстрований каталог, підготовлений проф. Д. Антоновичем, в якому містився нарис про розвиток графічного мистецтва в Україні. Чимало німецьких газет і журналів надрукували позитивні рецензії, присвячені цій виставці¹⁰⁶.

Наприкінці весни 1934 р. вчені УНІ в Берліні влаштували велику виставку українського народного мистецтва й народного промислу. Керівництво УНІ, з метою демонстрації німецькому загалові, і зокрема вибагливій берлінській публіці, якнайширшого образу народного мистецтва всіх регіонів України, звернулося до різних організацій, установ, окремих громадян України й зарубіжних країн із проханням допомогти в організації виставки надсиланням відповідних експонатів в оригіналах, фотографіях або малюнках. Виставка мала такі розділи: народний одяг; прикраси й оздоби; народне будівництво й хатня обстановка; побутова, матеріальна культура; обрядове мистецтво; домашній народний промисел, зокрема, вироби дерев'яного промислу, ткацькі й суконні вироби, шкіряні й хутряні вироби, керамічні, металеві вироби, музичні інструменти¹⁰⁷.

У січні 1936 р. Український науковий інститут разом із географічним інститутом Берлінського університету організували виставку демографічно-господарських карт і діаграм української етнографічної території. З доповіддю виступив проф. В. Кубійович. Виставка викликала надзвичайне зацікавлення серед німецьких фахівців, мала велику кількість відвідувачів і широкий резонанс у пресі¹⁰⁸. Прихильно оцінили виставку німецькі науковці А. Пенк, Н. Кребс, Панцер та багато інших.

У роботі інституту стало традиційним проведення урочистих зборів, вечорів, присвячених ювілеям видатних представників української науки й культури. Німецька громадськість завжди відгукувалась на ювілейні урочистості, які проводив інститут з метою розповсюдження й популяризації творів українських письменників, композиторів, діячів науки

тощо. На них завжди була присутня й українська молодь, яка навчалася в Німеччині.

15 січня 1931 р. українські науковці з Берліна і Праги разом із Українською громадою відзначили 30-річчя наукової праці проф. З. Кузеля святковою академією. Був створений ювілейний комітет, до якого увійшли: П. Вергун (голова комітету), М. Антонович, В. Лебідь-Юрчик, Р. Ярій (члени комітету). Вечір відкрив проф. М. Антонович. З доповідями про життя, наукову, літературну, культурну й таборову діяльність ювіляра виступили П. Вергун, Д. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, Р. Ярій та професор Високої технічної школи в Шарлоттенбурзі Н. Феттінгер¹⁰⁹. 2 червня 1933 р. Український науковий інститут у Берліні влаштував ювілейний вечір, присвячений 60-й річниці з дня народження українського поета Богдана Лепкого. У залі інституту зібралась велика кількість берлінських українців. Вечір відкрив директор інституту, професор І. Мірчук. Він розповів про співпрацю ювіляра з інститутом. З. Кузеля виступив із доповіддю про діяльність Б. Лепкого як освітнього діяча в таборах для полонених українців у Німеччині, Б. Крупницький розглянув твір ювіляра «Мазепа» з мистецького, історично-наукового та національно-виховного поглядів¹¹⁰. У грудні 1936 р. УНІ спільно з Українською громадою в Берліні відзначили 20-річчя з дня смерті Івана Франка. О. Скоропис-Йолтуховський і З. Кузеля виступили з рефератами, присвяченими науковій діяльності великого письменника¹¹¹.

Важливими напрямками діяльності Українського наукового інституту були книгообмін, поповнення фондів Центральної бібліотеки українознавства, архіву української преси, які на початку 30-х років налічували близько 22 тис. томів україністики¹¹². Інститут здійснював також опіку над українськими студентами, які навчалися в німецьких університетах, і молодими науковцями в Німеччині, надавав їм стипендії, забезпечував науковою літературою, влаштовував для них семінарські заняття й курси лекцій. При Українському науковому інституті в Берліні діяв Український студентський дім, у якому проживали студенти-стипендіати інституту. Навесні 1945 р. Український науковий інститут у Берліні припинив свою діяльність.

Українці Німеччини в нових умовах емігрантського життя розгорнули активну науково-видавничу діяльність. Від 1919 до початку 1930-х рр. у Берліні діяло видавництво «Українська накладня» Я. Оренштайна, створене зусиллями З. Кузеля, Б. Лепкого та В. Сімовича¹¹³. 1921 р. засновано видавництво «Українське слово», головним редактором якого був З. Кузеля. На сторінках видання регулярно з'являлися огляди поточних подій в Україні, хроніка з життя українців у Німеччині та інших європейських країнах, статті з літературно-просвітницької тематики, питань міжна-

родної політики, а також бібліографічні повідомлення та огляди преси. Свої публікації тут розміщували В. Андрієвський, Д. Дорошенко, Б. Лепкий, С. Томашівський, Є. Чекаленко та ін. Від грудня 1923 до кінця 1924 р. у видавництві виходив друком ілюстрований журнал «Літопис політики, письменства і мистецтва» (за редакцією С. Томашівського). Рубрики тижневика охоплювали хроніку політичного й культурного життя у світі, презентували новини про події літератури, театру, образотворчого й музичного мистецтв в Україні й за кордоном. Журнал публікував матеріали про діячів світової та української культури, а також рецензії на нові книжкові видання, які стосувалися історії України. Активними дописувачами часопису були І. Борщак, В. Залозецький, В. Кучабський, А. Рудницький та інш. Упродовж 1921–1926 рр. видавництвом було надруковано близько 50 видань, серед яких — словники Б. Грінченка й М. Уманця, «Слов'янський світ» Д. Дорошенка, «Огляд національної території України» й «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницького, монографія про відомого скульптора й художника О. Архипенка чотирма мовами (українською, німецькою, англійською й французькою), двотомна антологія української поезії від найдавніших часів «Струни», ювілейний збірник «Золота Липа», присвячений Богдану Лепкому з нагоди 50-річчя з дня народження, твори І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, В. Леонтовича, О. Стороженка та ін.¹¹⁴

Наприкінці 1922 р. за допомогою головного редактора «Українського видавництва в Катеринославі» Є. Вирового в Берліні створено видавництво «Українська молодь». Серед його перших видань — звіти ВУАН. Видавництвом була оголошена премія за написання підручників, у 1923 р. видана відозва із закликом «збирати й здобувати кошти на видання українських книжок, дбати про їх розповсюдження, заснування бібліотек, читалень, підтримувати скрізь зацікавлення книжкою»¹¹⁵.

На поч. 1920-х рр. у Німеччині діяли також видавництва: «Ратай», «Українська народна бібліотека», «Хліборобська Україна» тощо. Виходили часописи «Літопис» (1922–1923), «Український прапор» (1923–1932), «Osteuropäische Korrespondenz» (1926–1930) та ін.

1922 р. у Берліні було відкрито Українське прес-бюро (з 1931 р. перейменовано на Українську пресову службу (УПС) — інформаційне бюро, організоване колами ОУН. Українська пресова служба мала зв'язки з німецькими державними й дипломатичними колами, встановлені Є. Коновальцем. Бюлетені пресової служби виходили німецькою мовою за редакцією В. Стахова (директора УПС) та українською — за редакцією А. Луціва, пізніше М. Прокопа¹¹⁶.

Наприкінці 1931 р. пресова служба влаштувала прийняття для преси, на яке запросила заступників найбільших кореспонденційних бюро, таких

як: Бюро Вольфа, Телеграфен–Уніон, Ост–Експрес та ін. Український журналіст С. Чучман зробив короткий огляд української преси й розповів про історію її розвитку в новітній час. Представники преси оглянули архів і музей пресової служби, а також цікавилися різними інформаційними матеріалами, картами тощо.¹¹⁷

Влітку 1932 р. Українська пресова служба вирішила влаштувати у своєму приміщенні цикл лекцій на українські теми німецькою мовою для чужинців, насамперед журналістів, студентів, політиків, які цікавилися українською справою. Були визначені наступні теми лекцій:

- 1) Україна та її зовнішньополітичне значення;
- 2) Становище на Великій Україні;
- 3) Становище на Західній Україні;
- 4) Господарські засади української державності;
- 5) Україна як культурний чинник на Сході;
- 6) Німеччина й Україна.

Перша лекція відбулася 1 червня. На ній були присутні німецькі діячі, молодь — усього близько 50 учасників. Українська пресова служба надала в розпорядження учасників різні інформаційні та пресові матеріали, які вона видавала¹¹⁸.

У 1938 р. Українська пресова служба видала збірку статей під назвою «Українська література на службі своєї нації». У ній були опубліковані статті про Т. Шевченка, сучасну літературу західних земель і еміграції, про київську школу неокласиків¹¹⁹. Після підписання радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. були заборонені публікації у пресі на українську тематику. Дозволялося видавати бюлетені Української пресової служби лише німецькою мовою й доправляти їх виключно німецьким дипломатам і політичним діячам.

Культурно-освітнє життя української еміграції у Німеччині розвивалося як у контексті діяльності українських організацій, так і безпосередньо в процесі творчої праці інтелігенції. У 20-х роках у Німеччині перебувала велика кількість українських митців. У Берліні проживав український скульптор і художник О. Архипенко, який створив модерне мистецтво з власним напрямом і стилем. У 1920–23 рр. він виставляв свої твори в Німеччині, Франції та ін. країнах Європи й отримав належну оцінку світової критики. З української тематики відомі його портрети Івана Франка, Тараса Шевченка. Студії скульптури в Академії мистецтв у Берліні в 1929 р. закінчив скульптор Ф. Ємець — представник українського романтизму. Він навчався у відомого професора Г. Ледерера. Пізніше Ф. Ємець став професором відділу скульптури в берлінській Академії мистецтв. У цій же Академії у відділі графіки з 1927 р. працював відомий графік, професор Р. Лісовський. Він, як колишній учень укра-

їнського художника-графіка, педагога Г. Нарбута, продовжував концепцію школи свого вчителя у графічному мистецтві. В Академії мистецтв упродовж деякого часу працював асистентом у професора скульптури О. Гітцбергера скульптор Г. Крук. Під час навчання в цій Академії на відділі різьби він познайомився з визначними німецькими скульпторами, професорами Г. Кольбе, Р. Шайбе, Г. Ледерером, А. Бреккером, А. Кранцем та ін. Пізніше Г. Крук у своїх споминах «Моя дорога до різьби» згадував: «Був такий час, ще на самому початку мого перебування в Берліні, коли для збереження себе при житті працював у Ванзее, під опікою мого земляка Кужима. Через пана Кужима я познайомився з донькою гетьмана П. Скоропадського. Його донька Єлизавета цікавилася моїми різьбами, бо сама була різьбаркою, закінчивши Академію мистецтв у Мюнхені. Пізніше, за її посередництвом, дістав я дозвіл зробити портрет її батька. Була це для мене велика честь»¹²⁰.

У досліджуваний період у Берліні жив і працював український скульптор, графік В. Масютин. На початку 30-х рр. він у своїй творчій праці звернувся до українських національно-історичних сюжетів і створив серію портретів українських гетьманів, культурних діячів тощо. За його словами, він бажав «представити славне минуле України»¹²¹. В. Масютин також брав участь у виставках берлінських митців.

У міжвоєнній Німеччині волею долі перебували українські музиканти, співаки, для яких світ мистецтва був життям і покликанням. Вони виступали з концертами в Німеччині та інших країнах Європи, здобуваючи славу та визнання не лише своєму імені, а також загалом українській культурі. У 1926 р. в Берліні закінчив Високу школу музики український піаніст, композитор і диригент А. Рудницький. Його учителями були німецькі піаністи Е. Петрі, А. Шнабель, композитор Ф. Шрекер, диригент Ю. Прювер. 1935 р. А. Рудницький виголосив у Берлінському університеті цикл викладів про українську музику¹²².

У квітні 1932 р. в столиці Німеччини відбувся концерт відомої співачки М. Любарської, яка в той час проживала в Берліні. Підбір пісень — українських, німецьких та італійських — був надзвичайно вдалим. Деякі пісні програми довелося повторювати на прохання слухачів¹²³. Берлінська група українських і російських артистів 29 травня 1932 р. виступила в залі Шуберта в Берліні перед численною публікою з постановкою української опери «Запорожець за Дунаєм», в якій узяв участь І. Козловський. У залі були присутні німці, українці й росіяни¹²⁴.

У жовтні та листопаді 1933 р. в берлінській філармонії на концертах під диригуванням Е. Кляйбера виступила талановита українська піаністка Л. Колесса, гра якої викликала захоплення й подив публіки Європи і Америки, досвідчених музичних критиків і фахівців¹²⁵. Вона з успіхом

виступала з власними концертами і як солістка симфонічних концертів з визначними диригентами Б. Вальтером, В. Фуртвенглером та ін.¹²⁶ Її запрошували на спільні виступи з відомими німецькими музикантами найстарішої музичної професійної організації Німеччини Гевандхауз, з якими Л. Колесса виступала в Лейпцигу. 1934 р. в Берліні виступив з концертами, до репертуару яких входили українські й італійські пісні, український тенор К. Андрієнко¹²⁷. Концертні виступи Л. Колесси й К. Андрієнка отримали схвальні відгуки фахових німецьких критиків. У Берліні постійно жив і працював український співак берлінської опери О. Зарицький, який проявив себе насамперед як виконавець, а також як організатор музичного життя українських емігрантів. Він організував хор, в якому співали українці Берліна. Перший публічний виступ хору відбувся у 1929 р. на святковій академії, присвяченій митрополиту Андрею Шептицькому. На святі був присутній гетьман Павло Скоропадський і українська еліта Берліна.

До Німеччини виїхали представники української інтелігенції — хормейстер і композитор О. Кошиць, разом з Українською національною капелюю, якою він керував, балетмейстер В. Авраменко та ін. (згодом переважна більшість із них виїхала до третіх країн).

З метою ознайомлення з культурними надбаннями українського народу, їх популяризації серед німецької громадськості українською еміграцією в Берліні влаштовувалися виставки образотворчого й народного мистецтва, на яких експонувалися вишивки, дерев'яні вироби, картини тощо; відбувалися виступи Української Республіканської капели, українського хору Є. Турули; сольні концерти співаків і музикантів; ставилися драматичні вистави театральних студій за творами українських письменників. 6 травня 1936 р. в Берліні відбувся «Вечір української пісні», на якому виступили український хор під керівництвом Є. Цимбалістого та соліст А. Павлюк¹²⁸.

Серед української еміграції, яка опинилася на чужині після Першої світової війни, було чимало студентської молоді. Головним осередком українського студентського життя в Німеччині став Берлін, який у 20-ті роки XX ст. перетворився на один із провідних центрів науки й культури в Європі. Місто славилось наявністю великої кількості фахових шкіл, функціонуванням десятків музеїв, мистецьких галерей. Тут відбувалися наукові конференції, на які з'їжджалися вчені з усього світу. Усе це сприяло напливу багатьох митців та інтелектуалів, студентів із різних країн. У Берлінському університеті, наприклад, навчалися історик Б. Крупницький, журналісти М. Добрянський-Демкович, З. Пеленський. Тут читали лекції українські науковці С. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Я. Рудницький та ін. Німеччина, а особливо її столиця, притягували молодь високим науковим рівнем вищих навчальних закладів.

У 1921 р. у Берліні була заснована Спілка студентів-українців у Німеччині, яка об'єднувала 120 членів, переважно вихідців зі Східної України¹²⁹. Спілка мала власне приміщення, бібліотеку й читальню. Бібліотека налічувала понад 2 тис. книжок. Члени Спілки брали активну участь у культурно-освітньому житті української еміграції у Німеччині. Ними був організований хор, спортивний гурток. Влаштувалися товариські вечори, реферати, відзначалися національні свята. Неодмінною була участь українських студентів у вечорах і концертах української громади в Берліні щодо вшанування видатних українських діячів культури. Б. Лепкий проводив українознавчі курси для студентів.

Представники Спілки брали активну участь у міжнародних студентських конференціях і конгресах, сприяли налагодженню взаємин між українськими, німецькими та іншими студентськими організаціями. Крім центральної управи у столиці Німеччини Спілка студентів-українців мала свої філії в Кілі, Геттінгені, Лейпцизі, Кенігсберзі, Данцигу, Люксембурзі, Франкфурті, Мангаймі, Галле та ін. містах. Велика кількість філій, розпорошених всюди по німецькій території, намагалася об'єднати емігрантів з України.

Так, товариство студентів-українців при університеті Альберта в Кенігсберзі на початку 1925 р. налічувало 8 членів. Робота товариства здійснювалася за декількома напрямками, охоплюючи культурно-національну, спортивну, суспільно-освітню діяльність та відносини з чужинцями. Його бібліотека одержувала часописи «Студентський вісник», «Нова Україна», «Нова громада» тощо. Як свідчать матеріали товариства, побутові умови життя українського студентства були незавидними. Більшість студентів заробляла на життя фізичною працею, яку знайти було надзвичайно важко¹³⁰. Товариством українських студентів високої технічної школи в Данцигу «Чорноморе» у 1926/27 рр. був організований хор, проведено низку вокальних виступів на святах та вечірках, зокрема на святі, присвяченому 3-й річниці товариства, налагоджено спортивне життя. Члени товариства підтримували відносини з українською студентською громадою «Основа» й німецькими студентами. Бібліотека товариства передплачувала часописи «Діло», «Новий час», «Громадський голос», журнали «Студентський вісник», «Літературно-науковий вісник», «Національна думка», «Кооперативний журнал Центросоюзу», «Технічні вісті»¹³¹.

Спілка студентів-українців у Німеччині одержувала матеріальну підтримку від Допомогового комітету на чолі з В. Винниченком і Б. Лепким, завдяки якій велика частина українських студентів змогла здобути освіту у вищих навчальних закладах Німеччини.

Крім цієї організації у Німеччині існувала низка інших студентських товариств — Основа, Українське академічне товариство, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів у Німеччині, Комітет студентів-українців із Зеленого Клину, студентські гуртки тощо.

У Берліні існував Союз чужинецьких студентів берлінських високих шкіл, одним із засновників якого була Спілка студентів-українців у Німеччині. Першим головою Союзу був українець Лупашко. До Союзу належало 37 організацій з університету, вищих технічних, торговельних шкіл та школи фізичного виховання¹³².

На поч. 1930-х рр. у Берліні виникла націоналістична українська студентська корпорація «Зарево». 12 травня 1932 р. з приводу початку літнього семестру вона влаштувала святковий вечір, на який було запрошено представників студентських організацій Німеччини та інших країн. Після офіційної частини свята відбулася неофіційна, на якій обговорювалися питання якнайтіснішої співпраці між українською й німецькою молоддю. На святі були присутні представники білоруської корпорації, які на той час перебували в Берліні¹³³.

Отже, після поразки Української революції 1917–1921 рр. Німеччина, серед інших країн, стала одним із провідних центрів української політичної еміграції. Вона надала притулок багатьом українським особистостям і політичним групам різних ідеологічних орієнтацій. Через неприйняття радянської влади, що утвердилася в Наддніпрянській Україні, й польського окупаційного режиму, встановленого в Західній Україні, до Німеччини, передусім до її столиці, — одного з головних осередків української політичної еміграції у міжвоєнний період — переїхали тисячі українських біженців.

Інтенсивне політичне життя емігрантів призвело до появи на німецькій землі багатьох українських організаційних структур, установ, декількох україномовних видавництв, низки часописів тощо. Українці, об'єднані цими організаціями, а також зв'язані з посольством і різними місіями Української Народної Республіки, поклали початок формуванню української діаспори в Німеччині.

Аналіз діяльності українських громадських організацій у Німеччині в 20–30-ті роки ХХ ст. переконливо свідчить, що попри всю їхню неоднорідність спільним для них було формування національної свідомості й високого культурного рівня українців. На чужині вони сприяли згуртуванню співвітчизників, розкриттю перед ними поняття держави, прищепленню вагомих елементів культури, донесенню до їхньої свідомості головних етапів спільного національного й культурного минулого.

Українські вчені, які жили і працювали в Німеччині в 20–30-ті роки ХХ ст., розгорнули активну наукову, педагогічну й видавничу діяльність,

що сприяло розвитку як української науки, так і українознавчих студій у німецьких вишах. Була видана велика кількість наукових праць, багато з яких не могли з'явитися в радянській Україні. Контакти українських учених зі своїми німецькими колегами сприяли ознайомленню останніх із новими досягненнями у вивченні української історії, літератури, мови, а також появі нових досліджень. Українські вчені користувалися заслуженим авторитетом у колах європейської творчої інтелігенції, справляли вплив на наукову працю своїх іноземних колег. У діяльності німецьких учених належне місце посідала українська тематика.

Українські науковці здійснювали велику роботу з популяризації у Німеччині відомостей про культурне життя українського народу. Виступаючи з публічними лекціями, публікуючи свої статті про Україну, вони в такий спосіб постійно привертали увагу широких кіл німецької громадськості до історії і культури українського народу, популяризували творчість письменників і поетів Івана Франка, Тараса Шевченка, Лесі Українки та ін. Загалом діяльність українських учених була позитивно оцінена німецькими науковими колами. І хоча по-різному склалися долі українських емігрантів у Німеччині, усіх їх об'єднувало бажання не поривати зв'язків із батьківщиною і присвятити своє подальше життя справі розвитку української науки, культури й державності.

¹ Етнічний довідник. Ч. 2. Етнічні меншини України. Київ, 1996. С. 147.

² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. С. 9.

³ Див.: Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 4; Козлитин В. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). Харьков, 1996. С. 5.

⁴ Енциклопедія українознавства. Т. 2. Перевидання в Україні. Львів, 1993. С. 634.

⁵ Там само. Т. 9. С. 3356.

⁶ Див.: Пашуто В.Т. Русские историки-эмигранты в Европе. Москва, 1992. С. 24; История СССР. 1971. № 1. С. 151–154; Славяноведение. 1993. № 4. С. 28–38; Slovansky prehled. 1991. No. 4. S. 273–286.

⁷ Див.: Пашуто В.Т. Вказ. праця. С. 24.

⁸ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha, 1936. S. 3.

⁹ Naše zahraničí. Přednášky. Praha, 1936. S. 3–4.

¹⁰ Masaryk T.G. Cesta demokracie II. Soubor projevů za republiky. Sv. druhý. 1921–1923. Praha, 1934. S. 56–57.

¹¹ Див.: Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции». Славяноведение. 1993. № 4. С. 31.

¹² Див.: Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 3. Київ, 1993. С. 39–40.

¹³ Див.: Советское славяноведение. 1991. № 6. С. 29; Славяноведение. 1993. № 4. С. 36–37.

¹⁴ Ruská, ukrajinská a běloruská emigrace v Praze. Katalog výstavy. Praha 14.–15.8.1995. S. 5.

¹⁵ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci... S. 5.

¹⁶ Советское славяноведение. 1991. № 6. С. 26; Вопросы истории. 1990. № 11. С. 19; Енциклопедія українознавства. Т. 9. С. 3356; Т. 10. С. 3741; Нова Україна (Прага). 1922. № 1. С. 17.

¹⁷ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7/VII.1921–7/VII.1924. Прага, 1924. С. 3–4; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. С. 53–70; Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 475.

¹⁸ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР... С. 11–14.

¹⁹ Цит. за: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ, 1993. С. 480.

²⁰ Див.: Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997.

²¹ Див.: Віднянський С.В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 4. Київ, 1993. С. 132–146.

²² Цит. за: Трощинський В.П. Вказ. праця. С. 30.

²³ Бочковський О.І. Т.Г. Масарик: національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради, 1930. С. 180.

²⁴ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci... S. 22.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 203, арк. 4.

²⁶ Там само, оп. 1, спр. 50, арк. 21–22; оп. 2, спр. 203, арк. 4–5.

²⁷ Там само, оп. 2, спр. 576, арк. 12.

²⁸ Там само, спр. 271, арк. 11.

²⁹ Там само, спр. 576, арк. 12.

³⁰ Там само, арк. 6–7.

³¹ Там само, арк. 32.

³² Цит. за: Пересунько Т. Світовий тріумф «Щедрика» — 100 років культурної дипломатії України (збірник архівних документів). Київ, 2018. С. 12.

³³ Там само. С. 20, 21.

³⁴ Там само. С. 12.

³⁵ Маруняк В. Видавнича діяльність української еміграції в європейських країнах в 1900–1975 роках. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1988 р.* Торонто. С. 155.

³⁶ Український В. Університет в Празі в роках 1921–1931. Прага, 1931. С. 108.

³⁷ Див.: Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994.

³⁸ Український науковий з'їзд у Празі: 3–7 жовтня 1926 р.: Звідомлення Президії Організаційної комісії з'їзду. Прага, 1928. С. 3–4; Наріжний С. Вказ. праця. С. 128.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 494.

⁴⁰ Наріжний С. Вказ. праця. С. 252.

⁴¹ Неврлий М. Українська (в її контексті і закарпатська) література у чеських і словацьких енциклопедіях. *Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород, 1993. С. 340–355.

⁴² Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 2; Наріжний С. Вказ. праця. С. 208

⁴³ Там само. С. 209.

⁴⁴ Цит. за: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Додатки. С. 481.

⁴⁵ Див.: Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)». Київ, 1996. С. 34–36.

⁴⁶ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР... С. 87–94.

⁴⁷ Див.: Наріжний С. Вказ. праця. С. 258–259.

⁴⁸ Див.: Заремба О.С. Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині (1918–1939). Київ, 2005. С. 28–31.

⁴⁹ Український В. Університет в Празі. Т. 1. С. ХІ.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 22–23.

⁵¹ Цит. за: Трошинський В. Перша конференція української еміграції в Празі і створення Української головної еміграційної ради (червень 1929 р.). *Українська діаспора*. 1992. Ч. 1. С. 81–82.

⁵² Наріжний С. Вказ. праця. С. 75.

⁵³ Енциклопедія українознавства. Т. 9. С. 3419.

⁵⁴ Див.: Маркусь В. Міжвоєнна українська еміграція Чехословаччини на Закарпатті. *Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведённых исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Сборник докладов*. Прага, 1995. Ч. 2. С. 843–854.

⁵⁵ Наріжний С. Вказ. праця. С. 321.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 343.

⁵⁷ Див.: Наріжний С. Вказ. праця. С. 75.

⁵⁸ Заремба О.С. Вказ. праця. С. 75–76.

⁵⁹ Див.: Яворський А. Професійно-наукові організації української еміграції у Чехословаччині в 20–30-х рр. ХХ ст. *European Philosophical and Historical Discourse*. 2016. Volume 2. Issue 3. S. 53–59.

⁶⁰ Євтух В.Б., Трошинський В.П., Попок А.А., Швачка О.В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. Київ, 2003. С. 26–28.

⁶¹ Політична історія України. ХХ століття. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Київ, 2003. С. 78.

⁶² Маркусь В. Криза української діаспори? *Всесвіт*. 1998. № 3. С. 164.

⁶³ Трошинський В., Шевченко А. Українці в Німеччині. *Діалог*. 2000. № 1. С. 125.

⁶⁴ Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994; Політична історія України ХХ століття. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Київ, 2003; Осташко Т. Засновники Українського союзу хліборобів-державників. *Гетьманський альманах*. Ч. 1. Київ, 2002; Осташко Т.П. Скоропадський на чолі українського монархічного руху. *Там само*. Ч. 2. Київ, 2003.

⁶⁵ Політична історія України. ХХ століття. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Київ, 2003. С. 78.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 289, арк. 1.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само, спр. 314, арк. 4.

⁶⁹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 рр. Київ, 1999. С. 98–99.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 314, арк. 5.

⁷¹ Там само, ф. 4158, оп. 1, спр. 9, арк. 102; спр. 27, арк. 146.

⁷² Вісті Українського наукового інституту в Берліні (далі — Вісті УНІ в Берліні). 1937. 30 листопада.

- ⁷³ Політична історія України. XX століття. Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Київ, 2003. С. 130.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 1073, арк. 2.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само, арк. 5.
- ⁷⁷ Там само, арк. 7.
- ⁷⁸ Там само, арк. 7 зв.
- ⁷⁹ Там само, арк. 8.
- ⁸⁰ Там само, спр. 117, арк. 20.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само, арк. 21.
- ⁸³ Ярїш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945. Торонто, 1996. С. 182.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 117, арк. 21.
- ⁸⁵ Там само, спр. 15, арк. 2.
- ⁸⁶ Там само, спр. 117, арк. 47.
- ⁸⁷ Наріжний С. Вказ. праця. С. 99.
- ⁸⁸ Трибуна України. 1923. № 2/4. С. 41.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 985, арк. 431.
- ⁹¹ Трибуна України. 1923. № 2/4. С. 41.
- ⁹² Там само. С. 42.
- ⁹³ Кучер В. З історії Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені. *Діалог*. 2000. № 1. С. 131.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 13, арк. 158.
- ⁹⁵ Політична історія України. XX століття. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Київ: 2003. С. 81–82.
- ⁹⁶ ЦДАВО України ф. 4158, оп. 1, спр. 9, арк. 27.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Вісті УНІ в Берліні. 1933. 31 липня, 5 грудня.
- ⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 27, арк. 123.
- ¹⁰⁰ Там само, спр. 9, арк. 64.
- ¹⁰¹ Вісті УНІ в Берліні. 1933. 15 вересня.
- ¹⁰² ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 6, арк. 398.
- ¹⁰³ Там само, спр. 9, арк. 27.
- ¹⁰⁴ Там само, спр. 27, арк. 235.
- ¹⁰⁵ Там само, спр. 6, арк. 547.
- ¹⁰⁶ Ярїш В., Сулима М. Вказ. праця. С. 126.
- ¹⁰⁷ Вісті УНІ в Берліні. 1934. 25 травня.
- ¹⁰⁸ Там само. 1937. 25 червня.
- ¹⁰⁹ Ярїш В., Сулима М. Вказ. праця. С. 56–57.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 9, арк. 55.
- ¹¹¹ Вісті УНІ в Берліні. 1937. 30 січня.
- ¹¹² Там само. 1933. 15 вересня.
- ¹¹³ «Українська накладня». *Енциклопедія українознавства*. Львів, 2000. Т. 9. С. 3369.
- ¹¹⁴ Наріжний С. Вказ. праця. С. 61.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Ярїш В., Сулима М. Вказ.праця. С. 37.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 126, арк. 2.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 28.

- ¹¹⁹ Там само, арк. 32.
- ¹²⁰ Яріш В., Сулима М. Вказ. праця. С. 241.
- ¹²¹ ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 9, арк. 18, 41.
- ¹²² Рудницький А. Українська музика. Історико-критичний огляд. Мюнхен, 1963. С. 172–174.
- ¹²³ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 126, арк. 22.
- ¹²⁴ Там само, арк. 26.
- ¹²⁵ Вісті УНІ в Берліні. 1933. 15 жовтня.
- ¹²⁶ Колесса Любка. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 1994. Т. 3. С. 1081.
- ¹²⁷ Вісті УНІ в Берліні. 1933. 21 листопада.
- ¹²⁸ Наріжний С. Вказ. праця. С. 102.
- ¹²⁹ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Київ, 1999. С. 164.
- ¹³⁰ ЦДАВО України, ф. 4390, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- ¹³¹ Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 310, арк. 15.
- ¹³² Там само, спр. 126, арк. 23.
- ¹³³ Там само.

2.4. Відносини Української СРР з європейськими державами (1920–1930-ті рр.)

Концепція української державності об'єктивно повинна базуватися на універсальній ідеї історичної спадковості. Принципи наступності й послідовності вимагають розглядати історію України та її відносин із зовнішнім світом від найдавніших часів до сьогодення як єдиний державотворчий процес. Радянський період історії України — його окрема фаза, в якій, попри всі деструкції тоталітаризму, суттєво зріс державницький потенціал українського народу. Залишаючись суб'єктом міжнародного права, Українська СРР — РСР на різних етапах свого розвитку демонструвала різні рівні міжнародної правосуб'єктності.

Учасником дипломатичних, економічних, соціально-гуманітарних та науково-культурних зв'язків із європейськими країнами УСРР реально стала з 1919 р. Ці зв'язки вирізнялися політичними й ідеологічними колізіями, формами, інтенсивністю та географією поширення, але їхній розвиток не припинявся навіть зі зміною зовнішньополітичного статусу України.

У лютому 1920 р. уряд радянської України звернувся до народів та урядів усіх країн із заявою про свою тверду волю захищати незалежність і недоторканність Соціалістичної Радянської Республіки України і про своє бажання жити в мирі зі всіма народами й державами, запрошуючи їх увійти в економічні та дипломатичні відносини з Україною. Зовнішньополітична діяльність Української СРР набула правової бази в результаті укладеного 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР та РСФРР, в якому визнавалася незалежність договірних сторін. Перед радянською Україною постало завдання розбудови державних органів зовнішніх зносин, здійснення зовнішньоекономічної політики шляхом налагодження зв'язків із зарубіжними державами, розвитку їх договірно-правових засад.

Якщо адміністративно-політичний і державно-територіальний аспекти функціонування української радянської держави розкривають її внутрішні ознаки, тобто реальне «самовизначення», то історичний факт існування територіально-адміністративних кордонів УСРР вказував на наявність «української території»¹, безпосередню та опосередковану участь УСРР у міжнародних переговорах на партнерських принципах із РСФРР та БСРР періоду ухвалення Ризького мирного договору з Польщею у 1921 р. Радянська Україна, як повноправний його учасник, була суб'єктом міжнародних відносин, а з іншого боку, об'єктом, і разом з іншими республіками брала на себе відповідні міждержавні зобов'язання. Цілісність територіальних кордонів УСРР у цей період важко запе-

речити², тому українські дипломати представляли тоді не лише республіку, а й країну, яка згідно з радянським законодавством і системою договорів між союзними республіками була суверенною.

Встановлення дипломатичних відносин УСРР у 1920–1923 рр. з європейськими країнами можна віднести до її самостійного зовнішньополітичного курсу. Однак, як стверджують сучасні дослідники³, факт існування УСРР був складовою частиною радянської зовнішньої політики, він не порушував партійно-державних політично-ідеологічних принципів. Робітничо-селянський уряд УСРР висловлював солідарність із трудящими європейських країн, але не сприймав їх політичних лідерів із суто ідеологічних міркувань. При цьому він прагнув міжнародного визнання, а головне — скасування економічної блокади «капіталістичними державами» та активізації торговельних зносин.

Українська СРР не мала міжнародних зобов'язань перед європейськими країнами, які частково успадкувала радянська Росія, особливо борги колишньої Російської імперії. Водночас вона відгородила себе ідеологічно та функціонально від діяльності УНР, вела з нею військову та «дипломатичну» боротьбу⁴.

На переговорах із Польщею у 1921 р. радянські республіки визнавали державний суверенітет одна одної, хоча тиск РСФРР був, однак дипломати знаходили спільну політичну лінію. Участь російської сторони на переговорах України з прибалтійськими та європейськими країнами мала ознаки нагляду, але текст угод та договорів, підписаних урядом УСРР, вказував на її міжнародно-правову суб'єктність, оскільки вона зобов'язалася виконувати відповідні рішення самостійно, а не за вказівкою РСФРР.

Домінування російських радянських зовнішньополітичних відомств було особливо відчутним при укладенні торгово-економічних договорів. Деякі міжнародні угоди УСРР мали винятково двосторонній характер, що доводить її участь як суб'єкта міжнародної політики, а не сателіта Російської Федерації.

Кожне слово міжнародної угоди обговорювалося сторонами, проходило через політичну та ідеологічну експертизу. Для прикладу можна навести договір між УСРР і Литовською Демократичною Республікою про реєвакацію біженців від 14 лютого 1921 р. Договір розпочинався з фрази «Україна, з одного боку, і Литва — з другого...», тобто він мав міждержавний рівень. Російська сторона, крім факту підписання договору в Москві, не згадується⁵. Того самого дня сторони підписали «Мирний договір між Україною і Литвою», які «...беззастережно визнають одна одну самостійними, незалежними й суверенними державами, з усіма впливаючими з такого визнання юридичними наслідками, в державних кордонах, які кожною з договірних сторін встановлені з Росією та іншими сусідніми державами»⁶.

Отже, головним принципом міждержавних відносин було визнання суверенітету, а Росія визнавалася сусідньою державою, обмеженою адміністративним кордоном. Нарком закордонних справ Х. Раковський, надсилаючи ноту міністрові закордонних справ Німеччини 6 лютого 1921 р., зазначав, що Україна «...як суб'єкт міжнародного права вже уклала прелімінарний мирний договір з Польщею, чекаючи підписання самого мирного договору, а також веде переговори для встановлення дипломатичних відносин з чотирма державами: Грузією, Латвією, Литвою та Естонією»⁷. Уряд УСРР, маючи власний Наркомат закордонних справ, здійснював зовнішню політику, що загалом відповідало його конституційним повноваженням до середини 1923 р. включно, призначаючи до європейських країн своїх повпредів, консулів, укладаючи міждержавні угоди. Спільні угоди з РСФРР, особливо з проблеми повернення біженців та військовополонених, були необхідні, оскільки стосувалися транзиту, обміну, утримання, які постійно узгоджувалися відповідними державними установами.

Визнаючи факт існування «радянського національно-державного будівництва» в 1920–1923 рр., а його не заперечує сучасна історична наука⁸, слід погодитися з тим, що УСРР була суб'єктом міжнародних відносин, а не зосереджуватися лише на обґрунтуванні унітарності, єдиновладдя, неподільності та наступності російської радянської державності в РСФРР⁹.

Разом з тим, у науковій літературі не знайшов достатнього наукового обґрунтування історичний факт існування УСРР як суб'єкта міжнародних відносин. Концептуальна спадковість радянської історіографії стосовно висвітлення опосередкованого представництва України на міжнародній арені на початку 1920-х років є, з нашого погляду, консервативною й такою, що не відповідає дійсності. Діяльність приватних торгово-економічних фірм європейських країн на території УСРР і подібних господарських представництв радянської України в Європі засвідчували статус міжнародних двосторонніх відносин. Термінологія, яку використовують дослідники, потребує системного теоретичного перегляду, на базі конкретних джерел та сучасного історіографічного дискурсу, за відмови від чергових ідеологем. Для цього варто уважно вивчити міжнародні угоди уряду УСРР 1921–1923 рр., розглянути відповідні законодавчі акти.

Принципи незалежності УСРР демонстрували тексти міждержавних угод, підписаних урядом радянської України з іншими державами. Наприклад, договір між УСРР та Естонською Демократичною Республікою «Про взаємовідносини між УСРР та ЕДР», підписаний 21 листопада 1921 р. від України Ю. Коцюбинським, містив положення про те, що вони визнають «...одна одну самостійними, незалежними й суверенними

державами, з усіма впливаючими з такого визнання правничими наслідками, в державних кордонах, які кожною з укладаючих договір сторін встановлено з Росією й іншими сусідніми державами»¹⁰. Юридично визнавався факт міждержавних відносин між Україною, Естонією та Росією, державницький статус кожної країни. Водночас, варто зазначити, що партійне керівництво радянської України, під тиском ЦК РКП(б), час від часу йшло на поступки Москві у сфері міжнародних відносин. Так, 10 квітня 1922 р., тобто до утворення СРСР, політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши питання про місії у Прибалтиці, постановило: «Визнати доцільним ліквідувати місію в Прибалтиці, передавши представництво УСРР у Латвії та Естонії місії РСФСР і тимчасово залишивши наше представництво у Литві»¹¹. 18 вересня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про політику в Польщі» й ухвалило: «Вважати, що політика повинна бути твердою, заснованою на врахуванні всіх обставин і фактів, але не виключною, що в нинішній час для нас неприйнятно. Доручити т. Шумському переговорити з т. Раковським. Запропонувати т. Яковлеву вимагати від Москви точних і ясних директив відносно лінії поведінки щодо Польщі...»¹². Такі рішення пояснювались існуванням єдиної централізованої партії — Російської комуністичної і єдиного державного (РСФРР) бюджету для усіх радянських республік. Вони не сприяли зміцненню міжнародних позицій радянської України.

На початку 1920-х років налагодилися відносини між Українською СРР і Чехословаччиною. Тимчасовий договір між ними, затверджений президією ВУЦВК 19 липня 1922 р., означав встановлення дипломатичних відносин між країнами, де створювалися відповідні представництва. Кожне з них було єдиним повноважним представником «даної держави». Представництво будь-якого іншого уряду іншої держави не передбачалося¹³.

Восени 1921 р. в Москві діяла Дипломатична місія УСРР, яка згідно з вимогами українського законодавства мала офіційну міжнародну назву французькою мовою — “Mission Diplomatique de la République Socialiste des Soviets d’Ukraine en Russie”, тобто орієнтовану на громадян інших країн.

2 жовтня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про консульські представництва УСРР за кордоном», встановивши їх дипломатичний статус. Вони мали захищати економічні та правові інтереси УСРР, окремих громадян УСРР, їхні права¹⁴. Посади генерального консула, консула, віце-консула при Повноважних представництвах УСРР лише підтверджували міжнародний статус радянської України.

Постанови РНК УСРР «Про порядок пропуску пересилки із-за кордону поштових посилок» від 7 липня 1922 р.¹⁵, «Про заміну граничної

ваги дипломатичної пошти і про порядок пропуску вантажу і майна, які надходять із-за кордону для дипломатичних представників іноземних держав» від 29 серпня 1922 р.¹⁶, РНК УСРР «Про дипломатичну пошту та багаж», «Про митну охорону», «Про встановлення прикордонних пунктів 15-ти верстової прикордонної смуги» від 19 грудня 1922 р. стосувалися не лише умов для повноцінної діяльності в Україні міжнародних представництв, а й створення юридичних основ для масштабних міжнародних гуманітарних зв'язків. Постанови ухвалював уряд України, не посиляючись на правові аналоги законодавства РСФРР, тобто діяв самостійно згідно з вимогами міжнародних договорів та конвенцій.

Вищий законодавчий орган України — ВУЦВК — дозволив діяльність Німецького Червоного Хреста на території УСРР влітку 1922 р.¹⁷, забезпечив правову базу для роботи іноземних місій допомоги голодуючим селянам України¹⁸, надав регулятивних функцій Центральній Комісії Допомоги Голодуючим (ЦК Допголод при ВУЦВК) у співпраці з «чужоземними організаціями допомоги»¹⁹. Вони стосувалися порядку допуску в Україну не лише іноземних громадян, а й міжнародних громадських організацій. Кожна республіка, яку спіткав голод, вирішувала складну соціально-демографічну й економічну проблему самотужки, навіть конкуруючи, використовуючи адміністративні та політичні важелі.

Дослідники зовнішньої політики радянської України мають рацію, наголошуючи на самостійному статусі НКЗС УСРР у 1919–1923 рр., тому що він не належав до категорії об'єднаних наркоматів. Союзний договір між УСРР та РСФРР, укладений ще 28 грудня 1920 р. та ратифікований 5-м Всеукраїнським з'їздом рад, стосувався не унітарного державного утворення, а лише військово-господарського союзу, якого дотримувалися «обидві держави»²⁰. НКЗС УСРР, незважаючи на брак коштів та відсутність професійних дипломатів, залишався протягом 1921–1923 рр. організаційно-функціональним центром української зовнішньої політики.

Зовнішньополітичне відомство України зберегло статус республіканського наркомату, хоча зовнішня торгівля потрапила під подвійний контроль двох держав — радянської України та Росії. Договором 1920 р. не зафіксована організаційна форма федеративної держави, але фактично уряд РСФРР поширив свою економічно-господарську діяльність на територію УСРР через інститут уповноважених при наркоматах федеративного значення. Одразу після його ратифікації система уповноважених почала набувати функцій паралельних державних органів регулятивно-директивного значення. Так, 25 січня 1921 р. почав діяти Уповноважений Народного комісаріату пошти і телеграфу РСФРР при РНК УСРР «...з метою керування і управління в загальному державному масштабі поштовими, телефонічними, телеграфними і радіо зносинами»²¹.

27 лютого 1922 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про термінове переведення на території УСРР загальнофедеративних постанов НКШ і НКПТ»²², погодившись на становище посередника, тому що залізниці й телеграф переходили в підпорядкування уряду радянської Росії. Постанова ВУЦВК 31 травня 1922 р. «Про друкування декретів та розпоряджень двома державними мовами»²³, тобто українською й російською, також виходила за межі філології, оскільки союзної держави ще не було, а друга офіційна мова на території УСРР фактично означала присутність сусідньої держави, прагнення Росії зміцнити свої впливи.

Законодавчі акти, ухвалені РНК УСРР та ВУЦВК в галузі міжнародних відносин, забезпечували правові основи діяльності НКЗС УСРР та загалом здійснення зовнішньої політики. 7 липня 1922 р. РНК УСРР видав постанову «Про виїзд закордон громадян УСРР та чужоземців»²⁴, встановивши відповідний паспортно-візовий режим. Виїзд громадянам УСРР дозволяв НКЗС УСРР за наявності закордонного паспорта та службового відрядження. Дипломатичні паспорти й дипломатичні візи видавалися українським дипломатам і державним службовцям. Наявність закордонного й дипломатичного паспортів вказувала на функціональні ознаки суб'єкта міжнародних зносин, на міжнародно-правовий статус української радянської держави.

28 березня 1922 р. ВУЦВК затвердив «Положення про чужоземців в УСРР та про порядок придбання і втрати прав українського громадянства»²⁵, встановивши юридичні норми громадянської правочинності. Іноземцями вважалися особи, які не були громадянами УСРР та громадянами інших радянських республік, що мали однакові права та обов'язки на теренах УСРР із «громадянами українськими». Підтвердженням іноземного громадянства вважався паспорт або інші документи з візами, виданими повноважними радянськими представництвами за кордоном. Постанова мала силу закону: нею визначались права й обов'язки іноземців, які тимчасово перебували на території України, забезпечувався їх захист, регулювались сімейно-шлюбні відносини, набуття громадянства тощо. Така постановка питання відповідала вимогам міжнародних конвенцій у галузі соціально-гуманітарних зв'язків.

Нормативно-правові акти українського уряду, які стосувалися гуманітарних та міжнародних правових відносин, приймалися самостійно, відтак Раднарком і ВУЦВК брали на себе відповідні міжнародні зобов'язання. Раднарком УСРР створив Центральну відомчу комісію з експорту культурно-художніх цінностей²⁶, Комітет іноземної літератури²⁷, Головне українське управління при НКВС УСРР з евакуації населення²⁸, які виконували гуманітарні та культурно-освітні функції: здійснювали наукову експертизу коштовностей, що підлягали вивезенню, займалися

придбанням іноземної літератури, поверненням полонених і біженців до їхніх країн. РНК УСРР встановлювала тарифи консульських та інших зборів по лінії НКЗС, а ВУЦВК — порядок видачі закордонних речових переказів. Подібні заходи не мали такого гучного міжнародного політичного ефекту, яким вирізнялися мирні угоди або приєднання УСРР до Генуезької конференції. Однак ця повсякденна діяльність повноважних представництв України за кордоном (видача віз, переказів, набуття громадянства тощо) та можливість здійснення міжнародних зв'язків в Україні вказували на безпосередні контакти європейців із нею.

16 грудня 1922 р. ВУЦВК запровадив Цивільний кодекс УСРР, де окреслювались права громадян іноземних держав, з якими УСРР мала дипломатичні або торговельні відносини²⁹. Кодексом визначались правові основи набуття статусу юридичних осіб для іноземних фірм, акціонерних товариств. Уряд України дозволив вільний обіг золота, срібла, платини та закордонної валюти, їх нормований вивіз за кордон³⁰, встановив порядок перевезення іноземними суднами пасажирів та вантажів³¹, умови надходження дипломатичної пошти для іноземних представництв в УСРР³², демонструючи принципи мирного співробітництва в гуманітарній сфері та дотримання норм міжнародного права. Суперечливі питання торговельно-економічного спрямування він погоджував із урядом РСФРР через закордонні повпредства та Повноважне представництво УСРР у Москві.

Зовнішня торгівля УСРР підпорядковувалася об'єднаному наркомату, тому український уряд узгоджував дії з Уповноваженим Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР. Наприклад, формуванням державного експортного фонду з філателії займався Уповнаркомзовнішторг, маючи виняткове право експорту за кордон різних коштовностей. 30 серпня 1922 р. ця установа створила Українську державну контору по експорту та імпорту (Укрдержторг), тому були ліквідовані відділи зовнішньої торгівлі при губвиконкомах, а натомість постали представники Уповнаркомзовнішторгу³³. Для укладання торгового договору з Німеччиною була створена комісія при Уповнаркомзовнішторгу, а договір став російсько-українсько-німецьким, тобто з'явилося представництво РСФРР.

Для регулювання торговельних відносин із зарубіжними країнами Раднарком УСРР видав інструкцію про порядок укладення торгових угод за кордоном³⁴, постанови про затвердження митних тарифів з європейської торгівлі³⁵, безмитний пропуск предметів Епідеміологічної комісії Ліги Націй³⁶, безмитне перевезення товарів від однієї республіки до іншої³⁷, порядок закупівлі закордонних автомобілів і запчастин³⁸, вивіз кольорових металів³⁹. Українська Економічна Рада дозволила Наркомзему УСРР отримати насінневу позику для її реалізації в Україні, а також встановила порядок розгляду заявок від іноземних фірм і громадян на

концесії в Україні. 24 квітня 1922 р. за постановою РНК УСРР було створено Головний комітет у справах концесій та акціонерних товариств⁴⁰. Він діяв при Українській Економічній Раді, тобто був українською урядовою установою, яка займалася зовнішніми економічними зносинами. Уряд України розробив та впровадив також правила прийому грошових переказів із-за кордону та їх відправлення за кордон⁴¹.

Інструкція ВУЦВК 11 травня 1923 р. до постанови «Про зовнішню торгівлю» законодавчо встановлювала правила здійснення закордонних відряджень для укладення торгових та інших економічних угод із фірмами й підприємствами⁴². Відряджувана особа мала обов'язково з'явитися до торгпредства УСРР для реєстрації. НКЗС УСРР не давав візи на виїзд службовцям, які їхали для укладення різних економічних угод, якщо не було попереднього дозволу Уповнаркомзовнішторгу.

Отже, протягом 1921–1922 рр. було прийнято важливі інструктивно-законодавчі акти, які стосувалися соціально-гуманітарних відносин міжнародного характеру. Вони засвідчували порівняно високий рівень самостійної зовнішньої економічної політики УСРР у той період, коли вона здійснювалася республіканськими наркоматами та структурами, а не об'єднаними установами.

Уряд УСРР делегував свого представника до Комісії для розмежування території УСРР та Автономної Кримської СРР. Її повноваження підтвердив ВУЦВК, видавши 17 січня 1922 р. відповідну постанову⁴³. Врегулювання адміністративно-територіальних кордонів між УСРР та РСФРР становить особливу політично-правову колізію, яка заслуговує спеціального історико-правового з'ясування. Вона вирішувалася протягом 1920-х років, засвідчуючи факт існування адміністративно-територіальних кордонів української радянської держави.

На початку 1922 р. УСРР підтримувала відносини з понад десятьма країнами. В штатах зарубіжних повноважних представництв республіки, затверджених колегією НКЗС, налічувалось 82 співробітника, зокрема: у Польщі — 36 (повпред О. Шумський), Німеччині — 17 (повпред В. Ауссем), Чехословаччині — 12 (повпред М. Левицький), Австрії — 9 (повпред Ю. Коцюбинський), Балтії — 8 (повпред Є. Терлецький). У Великій Британії УСРР представляв за сумісництвом повпред РСФРР Б. Красін, в Італії — В. Воровський. У штаті Народного комісаріату закордонних справ Української СРР, включаючи технічний персонал, працювало на той час 305 осіб. Крім того, НКЗС УСРР мав у Києві та Одесі своїх уповноважених із необхідним штатом для розв'язання поточних питань, пов'язаних із виконанням міжнародних договорів.

Україна зберігала повноцінний статус суб'єкта міжнародних відносин і протягом першої половини 1923 р., тобто до конституційного оформ-

лення у 1924 р. союзної держави, на що вказують ноти зовнішньополітичного відомства України урядам Франції, Великої Британії, Італії, Польщі з різних міжнародних питань, а також спільне з РСФРР та БСРР підписання поштово-телеграфної конвенції із Польщею 24 травня 1923 р.

Водночас, варто зазначити, що процес об'єднання дипломатичних служб УСРР і РСФРР постійно стимулювався партійними структурами — і центральними, і місцевими. Так, ще до утворення СРСР, 18 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про згортання апарату НКЗС. У постанові, підписаній секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, зазначалось: «а) на виконання постанови Пленуму ЦК РКП про взаємовідносини між РСФРР і незалежними республіками доручити т. Яковлеву розпочати попередні з НКЗС РСФРР переговори про практичні заходи по об'єднанню НКЗС РСФРР і УСРР. б) Доручити т. Яковлеву скоротити по можливості центральний апарат. Закордонні ж представництва тимчасово залишити»⁴⁴.

8 грудня 1922 р. на політбюро ЦК КП(б)У знову обговорювалось питання про злиття наркоматів закордонних справ УСРР і РСФРР і про роботу В. Ауссема у зв'язку з об'єднанням закордонних представництв Росії і України. Вирішено було залишити В. Ауссема в Берліні в Союзному представництві з тим, щоби він був заступником повпреда (першим радником посольства). Тим часом, Москва форсувала події і все менше прислухалася до позиції київської влади. Тоді ж, у грудні 1922 р. вирішувалося питання про представництво Української СРР на міжнародній конференції із роззброєння. НКЗС УСРР прийняв рішення про участь України в конференції і про направлення на неї свого представника. Однак нарком закордонних справ РСФРР М. Літвінов відхилив пропозицію НКЗС УСРР про присутність представника України на конференції. Політбюро ЦК КП(б)У несміливо виступило проти таких дій М. Літвінова. Було вирішено «...звернути увагу ЦК РКП на недоцільність з політичної точки зору ігнорування України з боку НКЗС РСФРР». Г. Петровському і М. Фрунзе було доручено з'ясувати питання в Москві⁴⁵. Як бачимо, єдиної держави — СРСР — ще не було створено, а керівництво РСФРР і Російської Компартії прагнуло встановити тотальний контроль над дипломатичною діяльністю радянської України.

Уряд УСРР офіційно передав повноваження суб'єкта міжнародних відносин союзним установам 23 липня 1923 р., вручивши відповідну нотифікацію іноземним представникам у Москві. У ній зазначалося, що право здійснення міжнародних зносин та договорів і угод України надано СРСР. Зовнішні торговельні відносини здійснювали внутрішні й закордонні органи Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Наркомат закордонних справ УСРР 20 вересня 1923 р. реорганізували шляхом створення

управління при Уповноваженому НКЗС СРСР, а дипломатичні та консульські представництва об'єднали в посольства. На території УСРР перебували управління Уповноваженого НКЗС СРСР. Так, в Одесі штат УповНКЗС мав 9, у Києві — 3, а в Харкові — 36 співробітників⁴⁶.

Міжнародні угоди й договори, укладені УСРР з європейськими країнами впродовж 1919–1923 рр., визнавали конституційну норму державного суверенітету УСРР. Історичним доказом її суб'єктності в міжнародних відносинах стало ухвалення ВУЦВК таких постанов: про прикордонні пункти, про обмін дипломатичною поштою, про міжнародні поштові посилки, про візовий та паспортний порядок, про набуття іноземцями громадянства УСРР та про порядок перебування «чужоземців» на території України, про консульські представництва та ін.

Наступні роки виявилися для уряду УСРР історичним періодом, протягом якого він здійснював міжнародні зв'язки не на дипломатичному, а суто функціональному рівні міждержавних відносин, передусім у галузі торгівлі та науково-культурного обміну. Організаційно вони мали форму двосторонніх відносин між державними установами, підприємствами, кооперативними, акціонерними товариствами, забезпечуючи безпосередні та опосередковані відносини між УСРР і європейськими країнами.

Отже, дослідивши тексти міжнародних договорів, укладених українським урядом у 1920–1923 рр., інституційно-номенклатурний статус НКЗС УСРР, з'ясувавши роль і місце українських радянських дипломатів на переговорах різного рівня, — слід констатувати історичний факт широкої участі УСРР у міждержавних відносинах із європейськими країнами. Відомий британський історик Е. Карр відзначав, що Україна була єдиною республікою радянської договірної федерації 1919–1922 рр., яка широко користувалася правом здійснювати свою зовнішню політику в частині укладення договорів та відкриття власних дипломатичних і торговельних представництв з державами, що визнали УСРР⁴⁷. Україна провадила з іноземними державами обмін постійними й тимчасовими дипломатичними представництвами й місіями, надсилала своїх представників на міжнародні конференції, брала участь у міжнародних договорах, угодах, конвенціях і протоколах. Багато з них було укладено спільно з РСФРР та іншими радянськими республіками.

За короткий історичний період в Українській СРР постав власний дипломатичний корпус. Найавторитетнішим дипломатом радянської України був Християн Раковський. На відміну від своїх попередників, він мав певний досвід дипломатичної роботи: навесні 1918 р. очолював румунський відділ НКЗС РСФРР, у квітні того самого року був призначений головою радянської делегації на переговорах з УНР та Українською Державою гетьмана П. Скоропадського, у жовтні 1918 р. він

направлявся представником радянської Росії до Німеччини (однак швидко був висланий із країни). Зовнішньополітичним відомством УСРР він керував із 29 січня 1919 р. до свого відкликання з республіки і призначення повпредом СРСР у Великій Британії 27 липня 1923 р.

Історична постать Х. Раковського привертає увагу зарубіжних та вітчизняних учених⁴⁸, які дещо ідеалізують його роль і місце в дипломатичних зносинах радянської країни з європейськими державами, що засвідчує опублікована істориками автобіографія самого Х. Раковського⁴⁹. Він був повноважним членом державних делегацій на переговорах у Генуї взимку 1922 р. (до неї входили Г. Чичерін, М. Літвінов, Л. Красін, В. Воровський), згодом — у Лозанні, Лондоні, Парижі. Його дипломатична майстерність сприяла визнанню СРСР провідними країнами Західної Європи. Х. Раковському доводилося спілкуватися з відомими державними діячами та політиками — лордом Керзоном, Дж.-Р. Макдональдом, Б. Муссоліні, Е. Ерріо, Р. Пуанкаре, О. Чемберленом, тобто з впливовими лідерами Великої Британії, Італії, Франції.

Відомий французький дослідник Франсіс Конт, який написав біографію Х. Раковського⁵⁰, висвітлив життя й діяльність дипломата в 1922–1927 рр.: його візити до Німеччини та Чехословаччини в січні 1922 р. для можливого отримання іноземних кредитів, участь у роботі Генуезької конференції та підписанні «Українського Рапалло», Лозаннської та Локарнської конференцій, роботу повноважного представника у Великій Британії та Франції. Колишній голова РНК УСРР, судячи з кількості офіційних контактів з європейськими політиками та промов на міжнародних форумах, особисто налагоджував дипломатичні відносини з провідними країнами Європи, перебуваючи на посаді голови республіканського уряду та наркома закордонних справ УСРР (до червня 1923 р.), відтак представляв її на міжнародній арені. Слушно зауважує Ф. Конт про те, що член ЦК РКП(б) Х. Раковський дбав про зміцнення німецько-російських відносин, але як голова РНК УСРР та нарком закордонних справ переймався також захистом політично-економічних відносин України. Особиста політична позиція Х. Раковського на переговорах із Німеччиною в Рапалло була цілком зрозумілою: укладення українсько-німецького договору з пропозицією про повернення німцями 400 млн марок за окупацію України у 1918 р. Його умови викликали подив у Німеччині та гнів М. Літвінова і Г. Чичеріна, які одразу вказали на обмежені повноваження українського урядовця.

Дипломатична діяльність Х. Раковського висвітлювалася західними, радянськими та сучасними дослідниками. Водночас важливо встановити його безпосередній вплив на характер радянської зовнішньої політики, враховуючи українське номенклатурне походження та певну опозицій-

ність. Особистий внесок українського наркома закордонних справ у розвиток радянської дипломатії не викликає заперечень, але тривають дискусії довкола його лондонського та паризького періодів діяльності. Завдяки тандему Х. Раковський — М. Фрунзе вдалося протягом місяця підписати договір із Туреччиною, пообіцявши уряду Кемаль-паші кредит у 150 тис. золотих фунтів, хоча виконанню цих зобов'язань перешкодив нарком фінансів РСФРР Г. Сокольніков.

Призначення Х. Раковського повноважним представником СРСР у Великій Британії, яке відбулося в липні 1923 р., історики тлумачать по-різному. Уже згаданий Ф. Конт пов'язує його з бажанням Й. Сталіна позбутися впливового й авторитетного політика в Україні, а, з іншого боку, з обмеженим колом професійних радянських дипломатів, труднощами налагодження міжнародних відносин радянської держави з європейськими країнами. Діяльність лондонського представництва не задовольняла Г. Чичеріна з огляду на те, що його очолював формально нарком фінансів РСФРР Л. Красін, який перебував постійно в Москві. На думку Ф. Конта, спочатку Г. Чичерін хотів направити до Лондона В. Воровського з його університетською освітою, чудовим знанням декількох іноземних мов, професійного публіциста, революціонера, який був добре обізнаний з європейськими манерами, але його трагічна смерть перекреслила кадрове призначення.

Заслугує на увагу й інша версія службового переміщення Х. Раковського до Лондона, про яку дуже поверхово згадує Ф. Конт у зв'язку з позицією українського лідера довкола створення СРСР, тобто його виступом проти сталінської автономізації. Концепція Х. Раковського базувалася на ленінських принципах формування держави, які забезпечували формальну й фактичну самостійність УСРР, тому Й. Сталіну необхідно було позбутися «місцевого сепаратизму» з претензіями на зовнішню політику, який виринав у промовах тоді ще повноправного наркома закордонних справ України.

Отже, статус радянського посла, посада заступника наркома закордонних справ СРСР виявилися розмінною монетою в обмін на втрату посади керівника Раднаркому УСРР, наркома закордонних справ України та власне реорганізацію самого українського наркомату. Відгуки британських політиків на призначення Х. Раковського також вказували на «український слід», тобто про його примусове виселення з України.

Діяльність Х. Раковського у Великій Британії досить вичерпно висвітлена в книзі Ф. Конта. Вона тривала два роки за принципом «виконуючи доручення союзного уряду». Тобто він залишався радянським дипломатом, яким власне був на початку 1920-х років, хоча тоді обстоював політичні й економічні інтереси України. А союзні доручення

були набагато складнішими, тому що на повпреда покладалися перемовини з урядовими та фінансовими колами Британії стосовно націоналізованої власності, боргів, можливості отримання нових та механізму погашення старих кредитів, з'ясування розміру капіталу СРСР в англійських банках, стимулювання концесій. Він виконував також обов'язки торгпреда СРСР, тому контактував безпосередньо з українськими торгово-промисловими місіями, сприяв українському промислового та сільськогосподарському експорту. В архівах України збереглися документи, які розкривають тісні контакти повпреда з українським кооперативним представництвом у Великобританії. Принципова позиція у відносинах із консерваторами, гнучка політика у взаєминах із лейбористами, до якої вдався Х. Раковський, завершилася 1 лютого 1924 р. визнанням СРСР.

Це була особиста перемога радянського дипломата, після якої позвалися економічні зв'язки українських підприємств із британськими ринками, хоча УСРР орієнтувалася переважно на Німеччину. Постійні зустрічі з представниками британських ділових кіл, а також обмін думками з прем'єр-міністром Р. Макдональдом на офіційних прийомах, не обходились без обговорення питання про повернення царських боргів та компенсацій за націоналізоване більшовиками майно іноземних підприємств в Україні. Доводилося йти на поступки, щоби досягнути бажаних кредитів. Обіцянки повпреда ніхто не поспішав виконувати, хоча вони стосувалися переважно Росії та Закавказзя, де був зосереджений британський капітал до 1917 р., а також частково Донбасу.

Авторитет радянського дипломата серед європейських політиків засвідчував його професійні якості, толерантність у дипломатії, політичну наполегливість і почуття обов'язку. Перемога радикал-соціалістів у Франції 11 травня 1924 р. на чолі з Е. Еррію сприяла зближенню між Францією та Великою Британією, зокрема й завдяки посередництву Х. Раковського. Французький державний діяч та український дипломат зустрічалися в Харкові ще у вересні 1922 р., коли Е. Еррію як прихильник ідей Ф. Нансена особисто займався організацією допомоги голодуючим. А зустріч 22 червня 1924 р. у Лондоні мала дещо інший статус, оскільки переговори відбувалися між головою французького уряду та повноважним радянським дипломатом, і цей факт вказував на авторитет Х. Раковського, а також на визнання його попередніх заслуг. Вони обговорювали питання про визнання Францією СРСР, але каменем спотикання залишалася проблема повернення царських боргів, за якою стояли впливові фінансові кола. В інтерв'ю французьким журналістам, які супроводжували зустріч Е. Еррію з радянським дипломатом, Х. Раковський фактично визнав незалежність радянської Грузії, яка, подібно до УСРР, перебувала у складі СРСР.

Останній рік перебування Х. Раковського у Великій Британії виявився менш успішним, тому що уряд консерваторів на чолі з О. Чемберленом надавав перевагу політичним, а не економічним питанням у відносинах із СРСР. Значно погіршилися торговельні взаємини між країнами. Цей факт радянський уряд пов'язував значною мірою з послабленням роботи Х. Раковського. Холодна війна між країнами пояснювалася радикалізацією позиції консерваторів, особливо стосовно повернення царських боргів, а також надмірною ідеологізацією відносин, гучними заявами радянських делегатів у Комінтерні та певною мірою і самими заявами повпреда.

30 жовтня 1925 р. Х. Раковського призначили повпредом СРСР у Франції, а Л. Красіна повернули до Великої Британії. Цікавою є думка Ф. Конта стосовно умов призначення Християна Григоровича до Парижа, що засвідчує поділ дипломатичних та політично-ідеологічних функцій співробітників повпредства. За собою Х. Раковський просив залишити право здійснення «франкофільської політики» та самостійного вирішення справи про дореволюційні борги Росії, а радянському генеральному консулу О. Ауссему залишив контакти з Комінтерном.

Однак, посилаючись на твір Ф. Конта, не варто забувати про помітний вплив революціонера-дипломата на політичне життя Франції, про його давні і дружні зв'язки з соціалістами та комуністами країни. Статті та інтерв'ю радянського дипломата друкували газети «Ероп нувель», «Парісуар», «Евр», «Юманіте», «Ордр» та інші. Він особисто зустрічався з Марселем Кашеном, Жаком Садулем, П'єром Семаром. На офіційну зустріч з українським радянським дипломатом, яка відбулася в жовтні 1925 р., приїхали міністри та відомі політики Франції: А. де Монзі та І. Дельбос, голова палати депутатів Е. Ерріо, генеральний секретар Міністерства закордонних справ Бертелло, професори Ланжевен, Леві, голова парламентської групи франко-радянського співробітництва Філіппото⁵¹.

Дипломатичний церемоніал у присутності поважних політиків вказував на авторитет радянського дипломата, а з іншого боку — бажання обох сторін вирішити суперечливі питання між країнами: Франції — повернути царські борги, радянській Росії — отримати кредити провідних французьких банків та промислових груп. Перебування Х. Раковського у Франції на дипломатичному посту, яке тривало протягом 1925–1927 рр., виявилось плідним, що підтверджують результати радянсько-французької конференції у лютому–березні 1926 р. Її учасники обговорили питання про державні борги приватним особам та одна одній, про кредити, взаємні відшкодування, про можливі концесії. Раковський запропонував розглянути проблему про відшкодування збитків радянських республік та Франції, заподіяних сторонам під час революції, інтервенції та грома-

дянської війни. Вдалося розглянути важливе гуманітарне питання: СРСР в особі її дипломата погодився задовольнити вимоги французів стосовно повернення царських боргів приватним особам, водночас ішлося про отримання радянською країною кредитів — 225 млн доларів⁵².

Протягом наступного року спостерігалось певне загострення у взаєминах СРСР з Францією та Великою Британією, навіть розрив дипломатичних відносин з останньою 27 травня 1927 р. Він торкнувся й самого Х. Раковського. Позначилося також його підписання «декларації-83», тобто групи Л. Троцького, спрямованої проти Сталіна. «Опозиціонери» закликали солдатів європейських країн, а отже і Франції, не воювати проти СРСР на випадок агресії «імперіалістичних держав». Досягнуті Х. Раковським домовленості про борги та кредити «зависли», а його намагання пришвидшити справу шляхом неофіційних перемовин з А. де Монзі не приносили бажаного результату. Французька преса зчинила довкола радянського дипломата політичний галас, а посол Франції Ж. Ербертт передав у жовтні 1927 р. Г. Чичеріну ноту протесту з вимогою про відкликання Х. Раковського. Заява французького дипломата була опублікована газетами «Матен», «Парі Матіналь»⁵³. Тим часом, письменник А. Барбюс, перебуваючи тоді в Харкові, не допускав думки про розрив відносин між країнами⁵⁴.

13 жовтня 1927 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін відкликав Х. Раковського з Парижа. Отже, його дипломатична кар'єра фактично завершилася. Права французька преса широко висвітлювала матеріали судового процесу над Шварцбадом, який застрелив С. Петлюру. Кореспонденти, які нещодавно виступали проти Раковського, навіть звинувачували його у шпигунстві й торгівлі зброєю, в один голос заявили про те, що С. Петлюра не був причетний до вбивств євреїв. Газети лівого спрямування, навпаки, вважали його «юдоненависником»⁵⁵. Загалом відставка Х. Раковського не вплинула на ідеологічні зв'язки ВКП(б) та радянського уряду з їхніми західними прихильниками, але згуртувала в боротьбі з «троцькістами-опортуністами».

Дипломатична діяльність Х.Г. Раковського, упродовж якої розв'язувалися важливі політично-економічні проблеми двосторонніх відносин радянської держави з європейськими країнами, враховуючи її спорадичне висвітлення в сучасній літературі⁵⁶, заслуговує на системне дослідження, критичне переосмислення невідомих та опублікованих джерел. Документальні видання 1920–60-х років з історії британсько-радянських відносин були «безіменними», тобто упорядковані документи подавалися без прізвищ посадових осіб, але вони дозволяють висвітлити два періоди діяльності українського радянського дипломата: 1919–1923 та 1924–1927 рр. Вони вирізнялися інституційно, функціонально та політично, оскільки

Раковський представляв УСРР та СРСР, поєднуючи повноваження і революціонера, і дипломата. Радянська історіографія, висвітлюючи історію Франції 1920-х років, характеризувала «відверто ворожу» політику Р. Пуанкаре, суд над французькими комуністами, видворення кореспондента ТАРС, переговори «...про борги за позичками царського уряду та про надання Радянському Союзу довготермінових кредитів», але уникала будь-якої оцінки дипломатичної діяльності Х. Раковського⁵⁷.

Серед групи радянських дипломатів цього періоду, яку очолював Г. Чичерін, постать Х. Раковського була найпомітнішою. З його думкою й позицією рахувалися державні та громадські діячі Західної Європи. Його рівень відповідав статусу Л. Красіна, М. Літвінова, хоча вони вирізнялися посадово та функціонально.

Активні службові контакти з наркомом закордонних справ УСРР, особливо у 1920 р., мав Е. Квірінг, німець за походженням, фармацевт за освітою, дипломат за призначенням від більшовиків. Політичною школою для нього стала революційна діяльність, починаючи з посади секретаря більшовицької фракції ІV Державної думи та секретаря депутата-більшовика О. Бадаєва, а також знайомство і співпраця з В. Бонч-Бруєвичем, Г. Петровським, М. Ольминським та ін. В Україні він обіймав посади голови ВРНГ, секретарів губкомів та першого секретаря ЦК КП(б)У. Е. Квірінг, як і Х. Раковський, зазнав сталінського політичного терору, але радянська історіографія уникала висвітлення його діяльності як партійного дипломата-висуванця⁵⁸.

22 листопада 1920 р. Е. Квірінг запропонував Г. Чичеріну та Х. Раковському направити до Латвії партію українського хліба, щоб схилити її урядові кола до визнання радянської держави, а 30 листопада висловив думку про створення на території Волині та Галичини, «окупованих Польщею», якогось «Товариства для поширення української культури серед українського населення, що живе за межами України»⁵⁹. Це «товариство по розповсюдженню» повинно було мати «напівбуржуазний характер», до якого планували залучити лояльну радянській владі «зміновівівську» українську інтелігенцію.

6 грудня 1920 р., перебуваючи у складі спільної радянської делегації на переговорах з Польщею в Ризі, Е. Квірінг інформував Х. Раковського про те, що Україна не була у стані війни з сусідніми державами, тому її не стосуються борги царської Росії. Делегацію очолював А. Іоффе, а Україну представляли Е. Квірінг, О. Шумський. Позиція української сторони була доволі конкретною і зрозумілою (взаємне визнання один одного згідно з принципами про самовизначення народів, відмова від міжнародних зобов'язань колишньої Російської імперії, встановлення політичних та військових гарантій, право громадянства, встановлення поштового й теле-

графного зв'язку, дипломатичних та консульських відносин тощо), але вона залежала також від позиції РСФРР. Представник уряду УСРР, яким був Е. Квірінг, висловив тоді точку зору про необхідність створення самостійних посольств у провідних європейських державах та США. «Оскільки Україна посідає у політиці великих держав самостійне місце, — наголошував він на початку 1921 р., — ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам»⁶⁰. Е. Квірінг доводив, що Україна повинна бути суб'єктом міжнародних відносин, а не пасивним дорадником дипломатичних відомств радянської Росії. Саме йому належала ідея відкриття українського посольства у Варшаві та самостійних консульств у Львові, Тернополі, Станіславові, а також дипломатичних представництв в інших країнах, на території яких мешкали етнічні українці, у Чехословаччині, Румунії, Австрії.

Формування дипломатичного представництва УСРР у Польщі започатковано Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р., яким завершилися переговори. Уже 3 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У у складі Х. Раковського, Г. Петровського, В. Чубаря, Ф. Кона і Д. Мануїльського прийняло рішення: «затвердити кандидатуру тов. Шумського представником УСРР у Польщі»⁶¹.

В архівному фонді НКЗС УСРР зберігся запис розмови І. Хургіна, якого призначили торговим радником посольства України, із секретарем посольства І. Сіяком. Перший перебував у Москві, а другий — у Харкові, і вони з'ясовували обставини приїзду перших радянських дипломатів до Польщі. Привертає увагу текст запису від 24 серпня 1921 р.: «Тов. Довженко і Смалець виїхали до Варшави. Тов. Калюжний приїхав сюди, і не встиг ще виїхати до Варшави»⁶². Відомо, що О. Довженко справді розпочав свою дипломатичну службу у Варшаві⁶³. Судячи з телеграфного тексту, там перебував О. Шумський, який зустрічав співробітників посольства. Він щойно прибув, оскільки на руках мав вірчу грамоту й дипломатичний паспорт. Його також мали радник, перший секретар, аташе та члени їхніх родин, незважаючи на заборону ЦК РКП(б) про виїзд дипломатів із родинами. І. Хургін вважав, що їх варто було би видати кожному працівникові повпредства, хоча звичайний паспорт із написом «Співробітник дипмісії» нічим не вирізнявся від дипломатичного. Він просив І. Сіяка про наступне: «Прошу Вас передати від мого імені тов. Шумському моє прохання дати рішучу відповідь стосовно моєї родини. Повинен сказати, що я досі не знайшов тут жодного з відповідальних партійних працівників, які б поїхали закордон без сім'ї»⁶⁴.

Одночасно з формуванням персонального складу української радянської дипломатичної місії відбувалися переговори про відкриття посольства Польщі в Харкові. Питання про приїзд посла Пулавського до України мав з'ясувати повпред УСРР у Москві Ю. Коцюбинський, тому вирішили перенести його офіційне прибуття до столиці радянської України, переговоривши попередньо з Х. Раковським. 7 жовтня 1921 р. на станції Здолбунів відбулася зустріч польської дипломатичної місії з О. Шумським, І. Хургіним, І. Сіяком та представниками НКЗС УСРР. І. Хургін просив Москву та Харків не зволікати з офіційним визнанням посла Польщі в Україні, щоб не загострювати відносин із нею.

20 жовтня 1921 р. О. Шумський вручив вірчі грамоти у Варшаві для їх подання Ю. Пілсудському⁶⁵, тому цю дату можна вважати днем офіційного відкриття посольства УСРР у Польщі, яке тимчасово перебувало в готелі «Вікторія». Керуючим справами посольства був О. Довженко⁶⁶. Це було перше дипломатичне представництво УСРР за кордоном. Його керівником, як зазначалося, став колишній боротьбист О. Шумський. Про його відрядження до Німеччини чи в Україну посольство обов'язково інформувало Міністерство закордонних справ Польської Республіки, зазвичай службовий візит, а не політичний демарш. Варто зазначити, що О. Шумський, І. Сіак були репресовані у 1930-х роках, а І. Хургін загинув влітку 1925 р. під час службового перебування в США⁶⁷.

27 березня 1922 р. дипломатичний корпус радянської України був представлений такими повноважними особами: посол О. Шумський, радник І. Хургін, секретар І. Сіак (Польща), торгпред та уповноважений у справах репатріації Є. Терлецький, а також посол у Литві, заступник уповноваженого М. Руденко, секретар В. Успенський (Латвія, Естонія), посол Ю. Коцюбинський, торгпред С. Дерев'янський (Австрія), уповноважений у справах репатріації В. Ауссем, торгпред Ю. Новаковський (Німеччина), посол у Чехословаччині М. Левицький, торгпред М. Ломовський⁶⁸.

В інших країнах торговельні інтереси УСРР представляли дипломати В. Воронський та А. Фальштейн (Італія), Л. Красін (Велика Британія), О. Золотарьов (Туреччина). Координатором у відносинах між УСРР та РСФРР був повноважний представник українського радянського уряду в Москві М. Полоз. Їх призначав НКЗС УСРР, з яким посольства мали постійний зв'язок. Протоколи засідань його колегії вказують на спільне розв'язання ключових проблем. Наприклад, 24 січня 1922 р. колегія НКЗС УСРР, на засіданні якої були присутні Х. Раковський, його заступник В. Яковлев, уповноважений НКЗовнішторгу УСРР С. Брон, а також послы та їхні радники О. Шумський, Є. Терлецький, М. Любченко, заввідділу НКЗС УСРР М. Руденко, секретар наркома В. Торговець, обгово-

рювала кошторис повпредств УСРР у Польщі, Латвії, Литві, призначення на посаду уповноважених філій Наркомату закордонних справ УСРР в Одесі, конфлікт між торговими представництвами РСФРР та УСРР у Варшаві, службові функції торгового та політичного представництв радянської України в Латвії. Зокрема, було зазначено, що Є. Терлецький є «...політичним представником УСРР в Латвії»⁶⁹. У протоколі засідання колегії від 5 червня 1922 р. зазначалися не лише прізвища, а й посади українських дипломатів: повпреди — в Австрії — Ю. Коцюбинський, у Німеччині — В. Ауссем, торговий представник УСРР за кордоном — Ю. Новаковський, секретар торгпредства — Н. Калюжний. Його учасники визнали доцільним об'єднання торгових представництв УСРР та РСФРР в Австрії, реорганізацію торгпредства в Ризі, з'ясували питання про можливу заміну окремих посольств України на консульства, висловили урядову подяку «Товариству технічної допомоги Радянській Україні» за надання матеріальної підтримки голодуючим.

Призначення дипломатів здійснював НКЗС УСРР, але за погодженням з ЦК КП(б)У та РНК РСФРР. Питання про формування закордонних представництв розглядало політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1922 р., яке визнало кадрові повноваження за радянськими відомствами. Списки дипломатів-комуністів надходили до секретаріату ЦК партії. «Нагляд та відповідальність за політичний стан місії, — наголошувалося в постанові політбюро, — покладається персонально на повпредів»⁷⁰. Вони представляли країну за кордоном, маючи статус українських радянських дипломатів.

Одним із важливих завдань українських радянських дипломатів була робота по розкладу української еміграції, її нейтралізації як антирадянської сили. 23 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У у складі Х. Раковського, Д. Мануїльського, М. Фрунзе, Ф. Угарова та С. Косіора постановили: «а) дати нашим представникам за кордоном наступну директиву: 1) розпочати організацію груп української еміграції, які стоять на платформі Радянської влади, за прикладом змінюхівців і надати їм можливість мати свої видання. 2) Одержати від представників цих груп компрометуючі петлюрівщину документи, і якщо після цього вони не зможуть залишатися за кордоном, дозволити їм виїзд на Україну. 3) Запропонувати Раднаркому відпустити НКЗС необхідні кошти»⁷¹. Роботу радянських дипломатів з українськими змінюхівцями обговорювали на політбюро ЦК КП(б)У 10, 14 липня 1922 р. на запити Ю. Коцюбинського, В. Ауссема⁷². Відповідно вироблялись партійні директиви, якими визначалась лінія поведінки дипломатів.

Наркомат закордонних справ УСРР укладав міжнародні угоди. Так, на колегії від 10 грудня 1921 р., за присутності Х. Раковського, В. Яковлева,

С. Брона, М. Руденка, було ухвалено приєднатися до Женевської конвенції Червоного Хреста, надавши мандат місії Українському Червоному Хресту, здійснити обмін повпредами між радянською Україною та Росією, укласти договір із Далеко-Східною Республікою, здійснити реєстрацію військовополонених на території УСРР, налагодити телеграфний зв'язок із Варшавою та Москвою.

13 січня 1922 р. НКЗС УСРР клопотав перед ВУЦВК про ратифікацію договору між УСРР та Комітетом Ф. Нансена, а також АРА, призначив Т. Дука повноважним представником України при іноземних організаціях допомоги голодуючим, про переміщення австрійських громадян на їхню батьківщину, про визнання французької мови офіційною у спілкуванні НКЗС УСРР з іноземними державами та їхніми представництвами⁷³. Відповідні ноти направлялися французькою мовою, а вербальні та інше листування — українською або російською.

Наркомат закордонних справ надсилав циркуляри до всіх повноважних представництв УСРР за кордоном, які стосувалися економічної інформації (ринкового попиту, фінансового стану, зовнішньої торгівлі, регулювання експорту та імпорту, внутрішньої торгівлі західних країн, рекламних оголошень провідних фірм тощо).

Надсилалися циркуляри іншого характеру. Так, 5 серпня 1922 р. В. Яковлев та «генеральний секретар Л. Величка» (секретар НКЗС УСРР) заборонили посольствам та консульствам УСРР видавати візи за клопотанням будь-яких радянських установ, не отримавши дозволу безпосередньо НКЗС УСРР. 3 жовтня 1922 р. заступник наркома закордонних справ УСРР В. Яковлев взяв на себе відповідальність надіслати ноту міністрові закордонних справ лорду Керзону, а також міністрам закордонних справ Франції, Італії з протестом про блокування проток — Дарданелл та Босфору⁷⁴.

Наркомат закордонних справ вирішував поточні міжнародні та внутрішні питання. Зокрема, у терміновому порядку видав візи для В. Балицького, Л. Величка та С. Канарського, які брали участь у підписанні договору та в обміні ратифікаційними грамотами з Туреччиною 2 січня 1922 р. в Ангорі⁷⁵. Члени колегії Уповнаркомзовнішторгу (С. Брон, І. Боев, Й. Салтанов, О. Полоцький, К. Артамонов), яким доводилося виїздити за кордон у службових справах, також повинні були звертатися за оформленням візових документів до НКЗС УСРР, а не в обхід зовнішньополітичного відомства.

Самостійна організаційно-функціональна діяльність НКЗС УСРР відповідала статусу республіканського наркомату закордонних справ. Необхідно зазначити, що існувало також «Положення про Наркомат закордонних справ РСФРР», яке 15 червня 1921 р. розглядалося урядом

України, але як зразок, а не повноважний закон для України. За структурними ознаками радянських республік Г. Чичерін та Х. Раковський були на той час повноважними й рівноправними посадовими особами, представляючи РСФРР та УСРР. Обидві республіки мали самостійні наркомати закордонних справ та повпредства, тобто посольства, хоча в галузі зовнішньої торгівлі могли об'єднувати оперативну роботу. Створення єдиної держави означало втрату навіть формальної самостійності українського радянського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики. Зокрема, газети «Вечернее Ческое Слово», «Трибуна» писали про втрату самостійності УСРР, яка політично «злилася» з радянською Росією та ліквідувала НКЗС, передавши усі справи московським представництвам за кордоном.

2 лютого 1923 р. відбулося засідання комісії, до складу якої входили Х. Раковський, В. Яковлев, С. Брон та інші, з розгляду положення про об'єднання наркоматів закордонних справ. «Для забезпечення інтересів Української Республіки при здійсненні зовнішньої союзної політики, — наголошувалося в проекті «Положення», — до складу Колегії НКЗС СРСР призначається одна особа, персональна кандидатура якої висувається Українським РНК і затверджується РНК СРСР на загальних підставах. Від імені УСРР вони можуть виступати лише в окремих випадках, за вказівкою НКЗС СРСР та зі згодою уряду України»⁷⁶.

Здійснення зовнішньої торгівлі зосереджувалося в Уповнаркомзовнішторгові, тобто вся оперативна робота з ліцензування експорту та імпорту, а головне — з формування експортно-імпортного плану. 7 лютого 1923 р. «Положення про НКЗС СРСР» фактично започаткувало юридичну та адміністративну реорганізацію самостійного виконавчого органу влади УСРР на міжнародній арені. Союзний уряд міг дозволити республікам, але у виняткових випадках, представляти деякі питання «індивідуально». Їхні міжнародні зобов'язання переходили до союзного відомства. Згідно з союзним договором, який було взято за основу Конституції СРСР, затвердженої другим з'їздом Рад СРСР від 31 січня 1924 р., Україні дозволялося мати відносини з сусідніми державами з адміністративних, господарських, освітніх питань.

13 липня 1923 р. голова РНК УСРР Х. Раковський, виконуючи обов'язок колишнього наркома закордонних справ, звернувся до українських представництв за кордоном з офіційною заявою про те, що «...суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений віднині рамками, зазначеними в основному Законі союзу, віднесеними до компетенції союзу, а в решті буде здійснюватися УСРР, суверенні права якої будуть захищатися союзом»⁷⁷. Отже, союзні відомства поглинули не лише організаційну структуру НКЗС УСРР, а й

функціональні повноваження його дипломатичних представництв за кордоном.

20 липня 1923 р. колегія НКЗС СРСР заслухала інформацію В. Яковлева про статус України на міжнародній арені, тобто про компетенції Уповноваженого НКЗС СРСР в Україні. Фактично він перебрав на себе функції колишнього Наркомату закордонних справ радянської України: видавав візи іноземцям, дипломатичні та службові паспорти, стежив за виконанням законів УСРР щодо дотримання прав і свобод іноземних громадян на території України, представляв інтереси УСРР у союзному уряді з питань зовнішньої політики. Колегія визнала остаточну дату припинення діяльності повноважних представництв НКЗС УСРР за кордоном — 5 серпня 1923 р.⁷⁸

Реорганізація українського зовнішньополітичного відомства торкнулася не лише установ, а й функціонерів, тобто персонального корпусу повпредів, торгпредів, радників. Російську сторону обурював той факт, що ВУЦВК, не дочекавшись остаточного рішення уряду РСФРР, оголосив у квітні 1922 р. амністію петлюрівцям, викликавши «рішучий протест з боку Москви»⁷⁹. Влітку 1923 р., тобто одразу після остаточної ліквідації системи дипломатичних представництв УСРР, виникло питання про персональні призначення осіб, які б займалися «розкладницькими» справами в країнах із помітним впливом української політичної еміграції та громади. До них належали: Канада, США, Німеччина, Італія, Туреччина, Чехословаччина та ін.

До країн, де активно і легально діяли українські громадсько-політичні та культурно-освітні організації, належала Чехословаччина. Міждержавні контакти з нею започаткував представник Українського Червоного Хреста М. Левицький, який прибув до Праги 10 травня 1921 р. у ролі громадського, а не політичного представника. За кілька місяців перебування відбулася зміна його офіційного статусу. 27 липня 1921 р. він інформував Х. Раковського про зустріч із заступником міністра закордонних справ Чехословаччини В. Гірсою, який виявив готовність відправити в Україну торгову місію ЧСР на чолі з його братом, допомогти налагодженню роботи цукрових заводів, розширенню плантацій цукрового буряка. «20-го липня, — повідомляв М. Левицький, — уже виїхала на Україну Чехословацька торгова місія. Голова місії Йосип Гірса є Уповноваженим Чехословацького уряду на Україні, він має дуже великі повноваження, і з ним доведеться уже на місці з'ясувати усі торгові та політичні питання»⁸⁰. М. Левицький просив наркома закордонних справ України вислати йому «...повноважну грамоту як Повноважному представнику УСРР при Чехословацькому уряді».

Перебуваючи згодом у Відні, М. Левицький зустрівся з М. Грушевським, з яким обговорив питання стосовно повернення особисто його та

однопартійців в Україну. Колективне повернення колишніх українських есерів на чолі з М. Грушевським, на переконання М. Левицького, було небажаним і неможливим, про що він інформував Х. Раковського. Серед кандидатів на відправку в Україну, крім М. Грушевського, радянський дипломат уважав О. Голубовича, М. Чечеля.

Оскільки УСРР мала укласти договір із ЧСР, М. Левицький 8 вересня 1921 р. написав чергового службового листа Раковському, в якому було викладено відмінності між повноважним та суто торговим представництвами. «Цілком зрозуміло, — наголошував Левицький, — що репатріаційна місія є місія тимчасового характеру і по завершенню репатріації повинна бути ліквідована. Інша справа Представництво. В Представництві РСФРР практикується, що Представництво є офіційним представником держави, яка виступає та захищає його інтереси, а Торгове представництво є винятково для торгових угод і взагалі торгової кооперації. Там, де немає Представництва, немає Торгпредства. Представництво має консульські права, але для того, що голова місії є представником НКЗС, а фактично він веде лише політичні справи»⁸¹.

Листи М. Левицького та перебування в Чехії вказували на початок формування українського радянського дипломатичного представництва, про особистий внесок його керівника. 22 грудня 1921 р. торгпредом УСРР у Чехословаччині призначили керуючого справами Уповнаркомзовнішторгу РСФРР при РНК УСРР В. Бродського, а співробітниками Ю. Новаковського, С. Трухлого⁸². У березні 1922 р. торгпредом УСРР у Празі був М. Ломовський, який звітував про роботу за листопад–квітень 1921/22 р.⁸³

20 липня 1923 р. відбулася чергова зміна персонального складу дипломатичного корпусу в Чехословаччині, але цього разу зі зміною функціонального статусу. Колегія НКЗС СРСР залишила послом у Австрії М. Левицького, а першим секретарем повпредства в Прагу призначила Н. Калюжного, у Німеччині ним залишався В. Ауссем, до Варшави направили М. Лебіденця⁸⁴.

Н. Калюжний, судячи з особового запису до службової справи співробітника НКО УСРР, на дипломатичній службі перебував із 4 квітня 1921 до грудня 1924 р.⁸⁵ Він належав до партії українських боротьбистів. В архівах України частково збереглося листування Н. Калюжного з Наркомосом УСРР, із Держвидавом України, яке певною мірою окреслює коло його діяльності та особисту позицію. Зокрема, 8 вересня 1923 р. він інформував Укрдержвидав про значне зацікавлення студентів-українців Чехословаччини, які належали до «Союзу студентів громадян УСРР», книгами, посібниками для вищої школи, виданими в УСРР⁸⁶. У листі фігурує прізвище посла СРСР в Австрії М. Левицького, який також

замовляв науково-освітню літературу. Фактично українські дипломати, які започаткували діяльність повноважних і торгових представництв УСРР протягом 1921–1922 рр., за винятком дипломатичної місії у Польщі, залишилися працювати на відповідних посадах, але за іншої офіційної візитки — повпред СРСР.

Перебуваючи на посаді повпреда СРСР у Празі, Н. Калюжний радив Укрдержвидаву створити власний книжковий магазин для розповсюдження книжок у Чехословаччині. 23 березня 1924 р. він писав керівництву Укрдержвидаву про успішне проведення виставки радянської книги у Празі, про надто прискіпливе ставлення українських емігрантських центрів до поліграфічної якості книг. За сприяння Н. Калюжного в Харкові була опублікована збірка віршів О. Олеся, який жив у Празі, і радянський дипломат особисто перечитав їх на предмет ідеологічної відповідності.

Дипломатичну місію, але у видавничих та книготорговельних справах, за кордоном протягом 1921–1924 рр. виконував представник НКО УСРР П. Дятлов, однак його 11 грудня 1924 р. відкликали до Харкова, тому що єдиним представником російського «Госиздата» та Укрдержвидаву призначили М. Дехтярьова⁸⁷. Празьке представництво Укрдержвидаву також було ліквідоване, тому П. Дятлов та Н. Калюжний виїхали в Україну. Останній очолив соціально-культурну секцію НК РСІ УСРР протягом січня 1925 р. — квітня 1926 р., а згодом повернувся на дипломатичну службу — радником Повпредства СРСР у Чехословаччині.

Послом СРСР у Празі був відомий політичний і військовий діяч періоду громадянської війни в Росії В. Антонов-Овсенко, якого призначили в грудні 1924 р. Саме він запросив наркома освіти О. Шумського, нещодавно ще першого радянського українського посла в Польщі, взяти участь у Празькій книжковій виставці 15 січня 1925 р.⁸⁸

Українські політичні діячі, які посадово і службово були пов'язані з УСРР, виконували дипломатичні та політичні доручення центральних органів влади. Зокрема, 12 травня 1927 р. у Празі відбулася зустріч Ю. Коцюбинського, уповноваженого НКЗС СРСР І. Кулика, В. Антонова-Овсенка, Н. Калюжного й окремих представників радянського посольства в Берліні, під час якої обговорювалося питання про негайну зміну політичного керівництва КПЗУ⁸⁹.

Дипломатичні представництва перетворилися на управління зовнішньої розвідки та політичного шантажу, розкладу української еміграції, переслідування її ідеологічних лідерів. 9 грудня 1927 р. завідувач консульського відділу, радник повпредства Н. Калюжний подав звіт про роботу за листопад 1927 р., в якому доповідав про наявність 2000 справ бажаючих виїхати в УСРР. Серед них «було багато галичан, колишніх петлюрівців»⁹⁰.

Серед службового листування повпредства СРСР у Чехословаччині прізвище В. Антонова-Овсєєнка зустрічається протягом 1928–1929 рр.: 10 грудня 1928 р., коли він пропонував Держвидав УСРР встановити ділові контакти з журналом «Славіше Рундшау» щодо його реалізації в Україні, у відповіді А. Річицького радянському послу про згоду на розповсюдження згаданого часопису, а також про використання його сторінок для публікації матеріалів про радянську книжку⁹¹.

Дипломатична діяльність І. Кулика розпочалася з представництв СРСР у Канаді. Там він представляв радянську країну з 1923 р., а до того очолював Центральне управління в справах друку при НКО УСРР, тобто орган політичної цензури. Голова Держвидав А. Самохвалов, характеризує 20 грудня 1924 р. І. Кулика, зазначив посаду дипломата — заступник офіційного агента СРСР у Канаді⁹². «Ми зараз шукаємо конкретних шляхів до просунення нашої книжки в Америці в цілому, — наголошував А. Самохвалов, — і, зокрема, в Канаді, принаймні, в тій мірі, в якій це необхідно, аби задовольнити попит на радянську книжку тамошніх українців»⁹³. Листування між І. Куликом та А. Самохваловим вказує на те, що перший був заступником торгового представника СРСР в Канаді та США, рекомендував Держвидав перевидавати книги економіста М. Макарова, 15 брошур професора Д. Бородіна — прихильника використання кукурудзи в Україні та голови Руського сільськогосподарського бюро в США. Повернувшись в Україну, І. Кулик став впливовою фігурою у НКЗС СРСР.

Уповноваженим НКЗС СРСР в УСРР був Я. Берзін, а його заступником — І. Кулик. 4 лютого 1928 р. до І. Кулика звернувся з особистим проханням О. Полоцький, один з організаторів освіти в Україні⁹⁴, який до цього працював в апараті Уповнаркомзовнішторгу й Торгпредстві СРСР у Франції. Він умовляв І. Кулика не відкликати його в Україну, де йому пропонували очолити управлінський підрозділ Наркомосу. Представник Торгпредства Г. Беседовський просив самого уповноваженого Я. Берзіна залишити О. Полоцького на роботі у Франції, який добре знав справу та був «першокласним політичним працівником»⁹⁵. Нове призначення було для нього справою новою і надто вразливою, тому він намагався відмежуватися від неї. «Я зовсім не знаю цієї роботи, — писав він І. Кулику, — бо завжди був лише на фінансовій роботі, з самого сімнадцятого року, а робота ця очевидно дуже складна, із складними взаєминами з різними органами, з літераторами, ученими, видавництвами, Москвою і місцевою владою»⁹⁶. Запевнення у відсутності «особистого авторитету» серед Головліту, «Гарту», Вапліте, «Плугу», «кожного із літераторів окремо» не подіяли на рішення про його переведення. Натяк на те, що він навіть не заступник наркома освіти, був почутий, і його призначили заступником М. Скрипника.

Термін «українські радянські дипломати» віддзеркалює інституційно-функціональну складову республіканської партійно-радянської номенклатури 20-х років ХХ ст. У перше п'ятиріччя дипломати УСРР брали безпосередню участь у міжнародних перемовинах, угодах, конференціях, особливо нарком закордонних справ Х. Раковський, який був одночасно й головою РНК УСРР, що лише підвищувало представницький статус країни. Протягом другої половини 1920-х років міжнародна правосуб'єктність УСРР виявилася обмеженою, але радянська Україна залишалася на міжнародній арені, маючи дипломатів-функціонерів в особі уповноважених при торгпредствах СРСР, закордонного представництва Наркомосу УСРР, кооперативних центрів, спільних міжнародних товариств комерційного характеру. Українські радянські дипломати, які були переміщені до союзних дипломатичних місій, залишалися на службово-номенклатурному обліку в УСРР. Це необхідно враховувати. Так, радянська чи ідеологізація діяльності інтернаціоналіста Х.Раковського була справою цілком органічною, незалежно від посади та місця його роботи. Однак цей авторитетний український дипломат, після звільнення з дипломатичної служби, повернувся до Харкова. Це стосувалося й інших українських радянських дипломатів — Н. Калюжного, О. Полоцького, О. Шумського, Е. Квірінга, В. Ауссема, О. Ауссема, Є. Терлецького, П. Дятлова, М. Левицького, Ю. Коцюбинського, І. Кулика. Статус українського радянського дипломата визначався не його базовою освітньо-професійною підготовкою чи попереднім досвідом роботи, а службово-номенклатурним призначенням, повноваженнями, функціями, передбаченими відповідними юридично-правовими положеннями, ухваленими НКЗС УСРР, ВУЦВК, Раднаркомом УСРР, а згодом — союзними органами.

Міжнародні зв'язки України в 1920-х рр. здійснювали державні та промислові об'єднання шляхом укладання контрактів про експортно-імпортні відносини та співпрацю в галузі науки й освіти. Організаційним форпостом українських установ на Заході, їх міжнародною філією було представництво НКО УСРР, яке діяло протягом 1921–1929 рр., здолавши три організаційно-функціональні стадії власного розвитку: Закордонна редакційна комісія, яка займалася видавництвом та закупівлею фахової літератури (жовтень 1921 — червень 1923 р.); постійне представництво, яке очолював О. Ауссем (червень 1923 — січень 1925 р.); збереження функціонального статусу упродовж другої половини 1920-х років. Представництво діяло переважно в Німеччині, Чехословаччині та Австрії. Подібні структури мали також окремі галузеві трести, експортно-імпортні контори, акціонерні товариства, деякі наркомати.

Організаційний досвід міжнародної діяльності набули українські кооперативні спілки. За право представляти їхні економічні інтереси за

кордоном боролися керівники кооперативних спілок періоду УНР, московський «Центросоюз», тому що Наркомпрод РСФРР визнав його єдиною посередницькою організацією періоду воєнного комунізму, новостворені центри радянської кооперації — «Вукопспілка», «Сільський Господар». Самостійний вихід української кооперації на зовнішній ринок благословив Х. Раковський, провівши відповідну нараду дипломатів та кооператорів. У результаті 2 вересня 1922 р. виникло спільне кооперативне представництво в Берліні, а 28 грудня 1923 р. — у Лондоні. Серед його засновників були М. Порш, М. Меєрович, колишні боротьбисти, прихильники Бунду.

15 лютого 1924 р. право самостійної економічної діяльності української кооперації за кордоном визнала Рада Праці та Оборони СРСР. Представництво української кооперації у Лондоні перебувало під «батьківською» опікою Х. Раковського, особистими сприяннями якого воно й виникло. Спроба заснувати подібні представництва в Канаді, яку намагався реалізувати І. Кулик, не здійснилася.

Російські кооперативні спілки мали самостійні представництва, а українські — спільні. Організаційна та функціональна самостійність кооперативних представництв обмежувалася зовнішнім наглядом із боку Наркомзовнішторгу, водночас для розгортання оперативної роботи бракувало коштів. В особі українських кооперативних представництв Україна мала безпосередні економічні зв'язки з європейськими країнами.

Уряд України співпрацював із державними та громадськими організаціями щодо повернення на батьківщину військовополонених, біженців, організовував санітарно-епідеміологічні заходи. Він створював умови для роботи Міжнародного Червоного Хреста та Українського Червоного Хреста, формував нормативно-правову базу для набуття іноземцями громадянства УСРР на Заході та в Україні, а також шляхом оптації для іноземних підданих, які тимчасово перебували в таборах для інтернованих і полонених. УСРР дотримувалася підписаних нею міжнародних угод та договорів, виконувала міжнародні зобов'язання.

На території України перебували великі групи військовополонених та біженців, що ускладнювало соціально-політичну та санітарно-епідеміологічну ситуацію. Раднарком України, не чекаючи пропозицій міжнародних організацій, самостійно розпочав вирішення проблеми полонених, створивши 17 лютого 1919 р. Головну Українську комісію у справах полонених і біженців. У липні цього року УСРР та РСФРР запропонували Франції організувати повернення французьких полонених, яких виявила українська комісія. Обмін полоненими між Німеччиною та РСФРР фактично розпочався навесні 1920 р., а Україна приєдналася до угоди між ними 23 квітня 1921 р. Ставлення до полонених у таборах Німеччини та

Польщі, особливо до інтернованих червоноармійців, не відповідало вимогам та нормам міжнародних конвенцій.

21 травня 1920 р. УСРР, РСФФР і Угорщина домовилися про обмін полоненими та біженцями. Упродовж 1921 р. договори про репатріацію були укладені Україною з Австрією, Латвією, Литвою, Естонією, Польщею, Туреччиною, Німеччиною, а у 1922 р. — з Чехословаччиною. Україна взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання. Вона приєдналася до міжнародних акцій Женевського комітету Червоного Хреста, уповноваживши УЧХ брати в них участь. Найшвидше відбулося повернення на батьківщину німецьких полонених, оперативно здійснювалася репатріація поляків, хоча обмін розпочався після Ризького договору. З балтійськими країнами вона завершилася наприкінці 1922 р. Тривалим виявилось повернення в Україну полонених із Чехословаччини та Австрії, яке затягнулося до 1925 р., хоча завершення передбачалося у березні 1923 р.

Спираючись на вимоги норм міжнародного права та дотримуючись радянського законодавства про громадянство, уряд УСРР установив порядок перебування «чужоземних громадян» на території республіки. Положення та інструкції про статус іноземних громадян на території радянської України розроблялися співробітниками «чужоземного відділу» НКВС УСРР, а відповідні постанови ухвалювалися ВУЦВК. Загалом вони забезпечували правовий механізм перетину кордону громадянами європейських країн, їх облік, реєстрацію органами міліції, в окремих випадках — ДПУ, належне оформлення «виду на проживання». Для переважної більшості іноземців та підданих різних країн, які опинилися в Україні під час війни, єдиною організаційною формою набуття громадянства стала оптація.

В Україні перебували десятки тисяч військовополонених, інтернованих, а також іноземних громадян, які перебували у службових справах. Уряд УСРР, виконуючи міжнародні зобов'язання та норми, створював для них правові умови повсякденної діяльності.

Радянським законодавством регламентувалося право в'їзду в УСРР та виїзду іноземних громадян із республіки через надання або позбавлення українського громадянства. Отримання його іноземними підданими офіційним шляхом вказувало на реальні соціально-гуманітарні зв'язки між народами різних країн, на міжнародний статус УСРР. Процес набуття та виходу з громадянства УСРР можна умовно поділити на два хронологічні періоди: перший охопив 1919–1924 рр., другий — 1925–1929 рр. Характерною особливістю першого періоду було напрацювання відповідної нормативно-правової бази, урегулювання справ біженців, репатріантів, полонених шляхом переселення або оптації громадянства, виокрем-

лення статусу громадян, які опинилися по обидві сторони кордонів після укладення міжнародних угод УСРР із Польщею, Чехословаччиною, балтійськими країнами. Іноземці переважно залишали радянську державу, а її громадянами ставала невелика частина від зареєстрованих органами НКВС іноземних підданих.

Другий період розпочався після конституційного оформлення союзного громадянства у 1924 р., а уніфікація порядку набуття та виходу з українського громадянства припадає на травень 1926 р., коли ВУЦВК ухвалив відповідне положення, скасувавши усі попередні. Прискіпливим було ставлення до надання громадянства галичанам, яких радянське законодавство відносило до іноземних підданих. Колишнім воякам Білої армії, які воювали з радянською владою, відмовляли в оптації громадянства, попри те, що вони були підданими Російської імперії та народилися на території України. Політична складова мала місце, хоча враховувалися й бюрократичні моменти, тобто дотримання чинного законодавства.

Порядок отримання українського громадянства іноземцями, як зазначалося, був чітко виписаний у положенні ВУЦВК від 13 травня 1926 р. Вони мали подати заяву до окружного адмінвідділу, а в окремих випадках — безпосередньо до ВУЦВК, додавши до неї такі документи: посвідчення на перебування, національний паспорт, довідку судових органів про те, що не перебував під судом і слідством, відомості про майновий стан із переліком майна, про дореволюційні професійні заняття, про місце служби й посаду. «Особи, — наголошувалося в документі, — що їх приймається у громадянство УСРР, дають підписку про те, що вони зобов'язуються поважати й обороняти від усіляких замахів установлений Конституцією державний лад УСРР і СРСР»⁹⁷. Розписка про лояльність виконувала дисциплінуючу функцію. Ставши громадянами УСРР, колишні іноземці втрачали приналежність до інших держав, відповідно — і зобов'язання перед ними. Якщо вимоги були витримані, то особливих проблем стосовно громадянства України не виникало. Наприклад, 14 грудня 1926 р. Мала президія ВУЦВК прийняла до українського громадянства польських підданих М. Яблуновського, Б. Білевича, І. та А. Курачинських, уродженців Галичини В. Кедика, М. Єдинакова, Й. Павловського. Громадянка Польщі В. Ендржієвська просила українського громадянства, мешкаючи в Києві з донькою, яка одружилася з громадянином України, а громадянка Латвії М. Пурпіш, отримавши у Повпредстві СРСР закордонний паспорт, приїхала до братів у Харків, які працювали на авіаційному підприємстві, і також бажала стати громадянкою УСРР. Донька сибірського козака Г. Хованцева у 1918 р. вийшла заміж за чеха й виїхала на його батьківщину через два роки, але у 1926 р.

повернулася до Харкова з проханням про надання їй українського громадянства, маючи візу Повпредства СРСР у Празі⁹⁸. Литовська громадянка Р. Ейнгорн отримала закордонний паспорт із візою Повпредства СРСР у м. Ковно, і Харківський окрвиконком не заперечував проти надання їй українського громадянства.

Суперечливою була ситуація із визначенням «національного громадянства дітей», але радянське законодавство створювало відповідну нормативно-правову базу для її урегулювання. Згідно із законом від 13 травня 1926 р. діти, які народилися від «мішаних шлюбів українських і чужоземних громадян», визнавалися громадянами УСРР, незалежно, де вони народилися, якщо один із батьків перебував тоді на території СРСР. Визначення громадянства дітей відбувалося за згодою батьків, особливо у випадку перебування одного з них за межами України. «Під час зміни громадянства батьків, — зазначалося в постанові ВУЦВК, — внаслідок чого обидва батьки стають громадянами УСРР або, навпаки, обидва батьки перестають бути громадянами УСРР, відповідно змінюється громадянство дітей, що не мають 14 років. Громадянство дітей, що мають 14 років, під час зміни громадянства батьків не змінюється»⁹⁹.

Факт набуття іноземцями українського громадянства та виходу з нього вказував на створення цивілізованих форм міжнародних відносин, що сприяло інтелектуальному, соціальному, комунікативному обміну на рівні повсякденного сімейно-побутового життя. Обрання іноземними підданими українського громадянства та порядок позбавлення громадянства УСРР шляхом переходу до іншого — виявилось не формальною бюрократично-адміністративною справою, а відповідальною організаційною процедурою й дуже важливою суспільно-політичною акцією, яка фактично залишала за Україною функції суб'єкта міжнародних відносин у соціально-гуманітарній сфері. Колишні піддані Російської імперії, які опинилися на території України, поверталася додому через оптацію національного громадянства.

Українська сторона дотримувалася відповідних міжнародних норм, що засвідчують юридичні тлумачення — «на підставі договорів з чужоземними державами», «згідно договору з Латвією» тощо, які потрапили до урядових інструкцій та постанов. Оформленням справ про громадянство займалися окрвиконками, а набуттям та позбавленням — Мала рада ВУЦВК, тобто законодавчий орган. Вихідці з Галичини вважалися іноземними підданими, тому входження до українського радянського громадянства відбувалося для них на загальних підставах. Справу про депортацію порушували органи НКВС УСРР, ДПУ та Уповноважений НКЗС СРСР. Їх повноваження у цій галузі були рівнозначними.

На міжнародну діяльність Українського Червоного Хреста вказують його «ділові міжнародні зносини з МЧХ» та зарубіжними громадськими

місями у боротьбі з інфекційними захворюваннями, наслідками голоду в Україні та Росії. Організаційно-функціональна робота УЧХ мала два основних періоди: перший був активним і конструктивним (1918–1923 рр.), зумовлений складною санітарно-епідеміологічною ситуацією на фронтах громадянської війни та у південних губерніях України, охоплених голодом; другий (1924–1929 рр.) вирізнявся згортанням міжнародних контактів, зосередженням на внутрішньому санітарно-медичному обслуговуванні сільського та міського населення України. Через УЧХ на початку 1920-х років діяли міжнародні організації допомоги, хоча він був фактичним, а не юридичним членом МЧХ. Формально існувало Лондонське та Паризьке представництва УЧХ, робота яких була пов'язана з активною позицією О. Раковської (дружина відомого дипломата). УСРР та згодом СРСР прагнули стати повноправним членом МЧХ, але з власних ідеологічних перешкод та упередженого ставлення деяких лідерів європейських країн і самого керівництва міжнародної установи досягнути юридичного членства не вдалося, хоча статут УЧХ 1925 р. базувався на міжнародній правовій основі.

Міжнародна допомога голодуючому населенню України почала надходити з травня 1922 р. До січня 1922 р. уряд УСРР не звертався за міжнародною допомогою, оскільки з політичних міркувань голод у південних губерніях республіки замовчувався, тому продовольча допомога самої України та міжнародних місій була спрямована винятково населенню Поволжя. 10 січня 1922 р. Х. Раковський підписав у Москві договір з АРА, однак російська сторона намагалася заблокувати його дію. Термін «український голод» з'явився в листі Х. Раковського до В. Леніна 28 січня 1922 р., а також у доповідній записці члена ЦК Допдіт М. Сироти від 30 червня цього року.

Винятковість «поволзького голоду» не викликала сумніву у членів російської делегації на конференції міжнародних допоміжних організацій у Берліні, яка відбулася в липні 1922 р. Лише принципова позиція українських дипломатів В. Ауссема, Н. Калюжного, М. Левицького, які брали участь у роботі конференції, привернула увагу міжнародних організацій до голоду в Україні.

Продовольчу та медичну допомогу в Україні надавали близько 20 міжнародних організацій (АРА, місія Нансена, АМД, «Джойнт», «Вереліф» тощо). Серед державних діячів європейських країн відгукнулися Е. Ерріо та Т. Масарик. Маловідомий голод 1928/29 р. в УСРР викликав рефлексії лише українських академічних та громадських організацій Чехословаччини і Франції в особі С. Сірополка, С. Русової, К. Мацієвича, О. Шульгіна. Їхні намагання привернути увагу європейської громадськості до голоду в Україні наприкінці 1920-х років не мали успіху.

У 1921–1923 рр. радянська Україна підписала міжнародні договори та конвенції про поштово-телеграфне, транзитно-залізничне й морське сполучення, взявши на себе відповідні зобов'язання та розбудовуючи прикордонні й митні пункти. Раднарком УСРР виписав законодавчо статус дипломатичної пошти, встановив порядок міжнародних поштових перевезень, простих, рекомендованих, цінних і дипломатичних кореспонденцій, визнав дію норм міжнародних телеграфних та радіотелеграфних конвенцій, впровадив міжнародні та внутрішні тарифи на телеграфні повідомлення, міжнародні правила транзитного залізничного сполучення та вантажоперевезення. Організаційно-інформаційна мережа РАТАУ здійснювала у 1921–1925 рр. безпосередній обмін міжнародною інформацією, а після заснування ТАРС у 1925 р. займалася переважно внутрішнім телеграфним зв'язком, делегуючи власних кореспондентів за кордон.

Формування системи української залізничної та авіаційної пошти розпочалося у 1921 р. на умовах співпраці з відомими німецькими фірмами — «Юнкерс», «Луфтганза», «Дерутра», особливо через договори з «Укрповітрошляхом», заснованим у 1923 р.

Зовнішня торгівля України належала до пріоритетного напрямку міждержавних відносин, незважаючи на політично-ідеологічні розбіжності між країнами. Український промисловий та сільськогосподарський експорт, крім виконання валютних планів, представляв українську радянську державу та кооперативну систему на зовнішніх ринках. Участь України в торговельно-економічних зносинах з європейськими промисловими фірмами та підприємствами свідчила про безпосередні та опосередковані форми співпраці. Регулювання зовнішньоторговельних відносин здійснював міжвідомчий державний орган з унітарними розпорядчими функціями — Уповнаркомзовнішторг РСФРР при РНК УСРР. Проголошений принцип «спільності інтересів» мав декларативне значення.

Принцип державної монополії зовнішньої торгівлі, крім властивих йому внутрішніх функцій, означав також організаційно-функціональне підпорядкування Москві українських промислових трестів, експортних контор, навіть кооперативних спілок, регламентуючи їхню діяльність через розподіл іноземних кредитів, ліцензування експорту та імпорту, формування експортного фонду, нагляд за динамікою зовнішньоторговельного обороту. Україна здійснювала зовнішню торгівлю через власні торгпредства. ВУЦВК приймав постанови про зовнішню торгівлю, про вільний обіг золота, платини, валюти, про порядок їх вивезення та завезення в Україну, про створення внутрішніх митниць та регулювання митних тарифів. Необхідно відзначити, що статус торгпредств УСРР був вищим за статус Уповнаркомзовнішторгу.

11 травня 1923 р. ВУЦВК видав чергову постанову про зовнішню торгівлю, але вона надала регулятивних прав Уповнаркомзовнішторгу, а не торгпредствам, які були ліквідовані у серпні–вересні 1923 р., а натомість почали діяти торгпредства СРСР, які мали одного представника від України. Отже, регулятивно-дорадчі функції федеративних органів перетворилися на директивно-розпорядчі повноваження союзних торгпредств.

Україна, підписавши міжнародні транспортні конвенції, підтримавши резолюції Генуезької конференції стосовно відновлення системи міжнародного транспортного сполучення, стала їх учасником. Уряд України брав на себе міжнародні зобов'язання, тому ВУЦВК упорядковував тарифи, влаштовував прикордонні пункти з Польщею, регулярний залізничний рух з якою поновили весною 1922 р., а прямий рух Москва–Варшава–Берлін розпочався у січні 1927 р. Західними залізничними воротами України стали Шепетівка, Здолбунів, Кривин. Залізничний транспорт посідав перше місце за обсягами вантажного та пасажирського перевезень в Україні. Морське міжнародне сполучення УСРР забезпечували південні порти — Одеса, Маріуполь, Миколаїв.

19 квітня 1922 р. Українська Економічна Рада при РНК УСРР передала чорноморські порти в підпорядкування Уповнаркомзовнішторгу, але порядок перевезення суднами пасажирів та вантажів встановлював уряд України. Річковий транспорт України не поновив свого кількісного й технічного складу, однак міжнародні угоди передбачали рух суден Дніпром, Віслою, Західною Двіною.

Авіаційні міжнародні перевезення офіційно розпочалися з 1 червня 1923 р., одразу після створення акціонерного товариства «Укрповітрошлях», яке здійснювало перевезення в Україні, а також технічне обслуговування міжнародної авіалінії Берлін–Кенігсберг–Москва–Харків. Літаки для внутрішніх та міжнародних авіаліній Україна купувала в німецької фірми «Дорньє». Товариство «Укрповітрошлях» тісно співпрацювало з фірмою «Юнкерс» на лінії Москва–Баку–Пехлеві–Тегеран, забезпечуючи переліт пасажирів та перевезення вантажів Москва–Баку. Українська сторона претендувала на основну роль в авіасполученні Одеса–Константинополь, а товариство «Укрповітрошлях» стало членом Міжнародної асоціації повітряного сполучення (І.А.Т.А.), Міжнародної асоціації комерційної авіації.

Промисловий експорт України започаткували перші партії вугілля, залізної та марганцевої руд, каустичної соди. Загальна сума українського експорту переважала вартість імпорту до 1924 р., наполовину покриваючи його витрати. Протягом наступних років імпорт суттєво випереджав експорт, виявляючи нагальну потребу іноземного кредиту. Західні банки не поспішали з фінансуванням промислових закупівель радянської

держави, особливо Велика Британія та Франція, вимагаючи від СРСР повернення царських боргів.

Експорт промислової продукції становив третину зовнішньоторговельного обороту УСРР, а дві третини — сільськогосподарський, що загалом відповідало рівню розвитку цих ключових галузей економіки. Питома вага промислового експорту України в союзному становила у 1923/24 р. 15%, у 1925/26 р. — 7,2%, тому що не враховувалися зовнішні обороти союзних трестів, які вивозили донецьке вугілля, криворізьку залізну та нікопольську марганцеву руди, а також сталь та іншу продукцію. Фактично зовнішньою торгівлею займалися безпосередньо трести, Укрдержторг, Промекспорт, тобто вони були учасниками міжнародних економічних зв'язків.

Промисловість, яка частково відновила рівень довоєнного виробництва, не могла повноцінно конкурувати з передовими промисловими країнами Європи, тому вивозили сировину, а не готову продукцію. Зокрема, залізну та особливо марганцеву руду України споживали 90 заводів європейських країн, з якими вона мала 18 контрактів на її поставку. Споживачами були: Польща, Німеччина, Велика Британія, Франція, Люксембург, Італія, Греція, Туреччина, Швеція, Фінляндія, балтійські країни. Товарна частина вугілля, тобто експортна стаття, сягала третини видобутку, а марганцева руда майже повністю вивозилася до Європи. Експортні партії вугілля доправлялися й на інші континенти, але основними його споживачами у 1920-х роках були Італія, Греція, Туреччина. Промисловий експорт був сировинним та збитковим для УСРР. Кожна тонна вугілля, залізної та марганцевої руди виявилася нерентабельною для експорту, але їх вивозили, щоби заробити валюту.

В українському сільськогосподарському експорті, якщо порівнювати його з дореволюційним періодом, відбулися суттєві структурні зміни. Україна перестала бути «житницею» Європи, хоча її перетворили на основну «житницю» СРСР, незважаючи на внутрішні потреби республіки в зерні. Структура дореволюційного зернового експорту була пшенично-ячмінною, а протягом 20-х років — пшенично-житньою. Доля УСРР у союзному експорті становила 23%, але хлібний експорт був нестабільним, особливо в 1924 р. та наприкінці 1920-х років, а його здійснення відбувалося з порушенням внутрішнього хлібофуражного балансу. Конкурувати з основними світовими виробниками хліба — Канадою, США, Аргентиною та Австралією — було даремно, тому що вони разом давали 1 млрд пуд. лише товарної пшениці. Зерновий експорт України пересічно становив близько 8% світового.

Українська СРР, крім хліба, вивозила іншу продукцію сільського господарства. Вартість незернового експорту переважала в голодні роки

1921–1922, 1924, 1928/29 рр., навіть у 1926/27 р. була вдвічі вищою від хлібного. УСРР відчувала дефіцит цукру, олії, не конкурувала з європейськими виробниками в галузі збуту льону, хмелю, хоча попит на них був значним у Німеччині, Чехословаччині, Бельгії, Великій Британії. Туди вдавалося вивозити невеликі партії сировини. Експорт Україною м'яса в 1920-х рр. був у 5 разів меншим від 1911 р., хоча вдалося відновити поголів'я худоби, але його вивіз стримувала відсутність відповідної ветеринарної конвенції. Експорт цукру та олії із СРСР фактично відбувався за рахунок України, яка й сама не могла задовольнити власні потреби, тому купувала у європейських країнах. УСРР могла би себе забезпечити цукром, навіть експортувати третину продукції, але її заборонили союзні установи.

Зовнішні зв'язки української кооперації забезпечували закордонні представництва в Лондоні та Берліні. Вона діяла на зовнішньому ринку об'єднано, посідаючи вагоме місце в експорті продукції птахівництва і тваринництва, але була дуже залежною від іноземних та внутрішніх кредитів. Монополістом в експорті яєць, пташиного пуху виступав «Кооптах», хоча на міжнародний ринок також виходили «Сільський Господар», «Добробут», Вукопспілка. Їхня продукція реалізовувалася на ринках Німеччини, Великої Британії, Нідерландів, Австрії. Отже, кооперативні представництва також засвідчували певною мірою функціональний статус України як суб'єкта міжнародних економічно-торгових зв'язків.

Дипломатичні відносини України з європейськими державами зумовили необхідність упорядкування системи видачі закордонних паспортів та віз. Закордонні паспорти для «російських радянських громадян» з'явилися у червні 1921 р., а в Україні їх власниками стали українські дипломати, які виїхали тоді до Варшави. Дипломатичні, службові та громадянські паспорти стали основними документами для виїзду за кордон. Їх статус, форму та зміст зафіксували постанови законодавчих органів УСРР про повпредства й дипломатичні паспорти у вересні–жовтні 1921 р. Декрет РНК УСРР 7 липня 1922 р. регламентував порядок виїзду за кордон українських та «чужоземних» громадян. НКВС УСРР мав право видавати звичайні паспорти громадянам України та іноземним підданам, а НКЗС УСРР займався оформленням українських дипломатичних паспортів та віз.

У серпні 1923 р. ДПУ та НКЗС УСРР виробили спільну інструкцію про порядок видачі службових закордонних паспортів. Їх видавали з дозволу ДПУ членам ВУЦВК, ЦК КП(б)У, колегій наркоматів. Звичайний паспорт зі службовою візою також був офіційним дозволом на закордонне відрядження. Видачею віз опікувався відділ віз та закордонних

паспортів НКЗС УСРР, звертаючись до відповідних іноземних посольств в Україні. Встановлений порядок діяв до кінця 1920-х років, хоча візи тоді видавав уже НКЗС СРСР.

15 серпня 1922 р. РНК УСРР встановив порядок закордонних відряджень, згідно з яким аспіранти, професори, службовці мали обов'язково зареєструватися у представництві українського Наркомосу в Берліні, подавати до нього звіти. Фінансове забезпечення надходило на рахунок торгпредства для кожної службової особи. Відрядження охоплювали провідні країни Європи, але найбільше виїздили до Німеччини. Мета відряджень була різною: робота в бібліотеках, архівах, музеях, читання лекцій, спільне видання книг, індивідуальні наукові дослідження, пошук та закупівля лабораторного обладнання, а також лікування в європейських клініках. Учені й викладачі використовували закордонні відрядження для підвищення кваліфікації, запозичення технологічних досягнень, набуття теоретичних знань та прикладного досвіду. Чимало вчених виїжджали за кордон у наукові відрядження за власні кошти.

Плідним було співробітництво в рентгенології, бактеріології, геології, радіології, хімії та прикладній медицині. Офіційні документи зафіксували мету подібних закордонних відряджень: «для безпосередньої роботи в закордонних лабораторіях». Існувала також форма стажування для радянських аспірантів, академіків та професорів.

Україна, яка відбудовувала господарство, не цуралася використання інженерно-технічного потенціалу передових європейських країн. Службові відрядження співробітників галузевих трестів, господарських установ, інженерів, техніків мали комерційну та, нерідко, інформаційно-розвідувальну мету. Терміни «імпорт іноземних спеців», «технічне сприяння», «використання іноспеців», «запрошення спеців», якими рясніли офіційні документи ВРНГ УСРР, вказували на технологічну і кадрову залежність від Заходу. Відбувалося стажування радянських інженерів на провідних заводах відомих західних промислових концернів. Західні та радянські інженери співпрацювали на будівництві Дніпрогесу, займалися раціоналізацією підприємств хімічної та металургійної промисловості в Україні. Історичні факти безпосередніх економічних зв'язків України з фірмами «Сіменс Шуккерт», «Юнкерс», «Цейс», «Шухардт і Шютте» та з десятками інших не викликає сумніву, отже тривало її міжнародне співробітництво з «капіталістичними акулами».

Міжнародний книгообмін України з європейськими країнами поєднував комерційну та науково-культурну складові. Він був дуже інтенсивним із Чехословаччиною та Німеччиною, на території яких перебувала значна українська та російська еміграційні громади. Українські видавництва були учасниками книжкових виставок, що відбувалися в Австрії,

Чехословаччині, Німеччині, Франції, Латвії. Спочатку українські видавництва продавали книги через торгпредства, а протягом другої половини 20-х років через посередників — книжкові магазини та видавничі об'єднання європейських країн. Україна в десятки разів менше вивозила та завозила літератури порівняно з радянською Росією, що пояснюється зосередженням ліцензування в центральних установах. Обмін книгами, крім комерційної вигоди, сприяв розвитку міжнародних культурних зв'язків України.

Розвиток українського радянського мистецтва 1920-х років, незважаючи на політичну цензуру з її ідеологічним наглядом, вирізнявся галузево-видовим розмаїттям. Організаційно ним переймалися Наркомос УСРР та низка творчих спілок, а функціонально мистецтво залежало від творчості художників, музикантів, артистів, які прагнули стажуватися в Італії, Франції, Австрії, Німеччині, Чехословаччині, спілкуватися з провідними фахівцями західних країн. У ті роки режисери та актори О. Довженко, А. Бучма, Г. Тасін, Л. Курбас, Г. Юра, Н. Ужвій, музиканти і співаки Д. Ойстрах, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, письменники І. Микитенко, І. Ле, І. Кириленко, художники В. Седляр, М. Бойчук, С. Гіляров, Ф. Кричевський та інші відвідали Європу. Вони представляли основні види мистецтва в його індивідуальних та колективних формах. Тривалість відряджень та спеціального стажування вказували на співпрацю радянських та європейських митців на сценах театрів і консерваторій. Міжнародні культурні зв'язки відбувалися шляхом участі українських «повпередів радянського мистецтва» на різних виставках.

Міжнародні культурні контакти України з європейськими країнами не обмежувалися наукою, мистецтвом, а також здійснювалися через спортивні організації. Для спортивних і фізкультурних колективів УСРР вони розпочалися в 1925 р. з візиту радянської футбольної команди до Німеччини. Два роки поспіль виїздили переважно футболісти, а в 1928–1929 рр. — легкоатлетичні, волейбольні, гандбольні радянські делегації. Радянське керівництво проігнорувало «буржуазні олімпіади», вдавшись до іншої форми — до республіканських і всесоюзних спартакіад. Їх почали проводити з 1924 р., і вони відбувалися майже кожного року, а міжнародні футбольні зустрічі проходили на клубному та національному рівнях. На міжнародній арені виступали футбольні команди металістів Харкова, Донбасу, збірної України, які зустрічалися зі спортивними робітничими делегаціями Австрії, Німеччини. Радянський футбол був профспілковим, а не професійним, а матчі символізували «єдиний робітничий фронт», «інтернаціональну єдність трудящих». Першу перемогу радянська футбольна збірна, за яку виступали українські футболісти,

здобула 8 липня 1927 р. у Берліні. В Україні змагалися спортивні команди з Австрії, Німеччини, Франції, Бельгії, Великої Британії, Фінляндії, Латвії, Чехословаччини, Швеції, Естонії, Швейцарії та ін. Оформлення українським спортсменам закордонних паспортів та віз відбувалося на пільгових умовах і «терміново». Спортивні змагання мали форму міжнародних політичних та культурних зв'язків, враховуючи склад та партійність іноземних спортивних делегацій, ставлення до них радянського політичного керівництва. Виявленням інтернаціоналізму та «політичного зв'язку» стало проведення 1928 р. Всесоюзної спартакіади, яка мала статус і міжнародної, тому що участь у ній брали представники Америки, Європи, Середньої Азії, Закавказзя, а також України, яка посіла тоді друге залікове місце після РСФРР.

Отже, Українська СРР за фактичним обсягом реальних повноважень і прав протягом 20-х років ХХ ст. була суб'єктом міжнародних відносин, маючи політичні, широкі економічні, соціально-гуманітарні та науково-культурні зв'язки з європейськими країнами. Змінювався зовнішньополітичний статус УСРР на міжнародній арені, але вона залишалася безпосереднім та опосередкованим учасником міждержавних відносин, утримуючи за кордоном представництва наркоматів, трестів, кооперативних спілок, представляючи промислову та сільськогосподарську продукцію на зовнішніх ринках, співпрацюючи в галузі науки, книгообміну, культури.

З посиленням централізаторських тенденцій у СРСР рівень міжнародної правосуб'єктності України неухильно знижувався. Представників УСРР було виведено зі складу союзних дипломатичних місій в Австрії, Італії, Великій Британії, Канаді, Німеччині, Польщі, Туреччині. У 1930-х рр., відколи в СРСР утвердився тоталітарний режим із надзвичайно централізованими владними повноваженнями Москви, УСРР/УРСР, як і інші союзні республіки, було позбавлено будь-якого впливу на зовнішньополітичну діяльність Радянського Союзу. Рівень міжнародної правосуб'єктності України був зведений фактично до нуля. Появою Карпатської України на політичній карті Європи наприкінці 1930-х рр. Україна нагадала світові про своє існування й національні прагнення, але цим не підвищила суттєво рівень своєї міжнародної правосуб'єктності. І лише на завершальному етапі Другої світової війни Українська РСР відновила свою участь у міжнародних відносинах.

---

¹ Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.

² Нариси історії державної служби в Україні. О. Аркуша, Є. Бородін, С. Віднянський та ін.: С. Кульчицький (керів. авт. кол.) та ін. Київ: Ніка-Центр, 2008. 536 с.

³ Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. Тернопіль, 2011. 264 с., іл.

⁴ Нетреба Ю. Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921–1922 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2009. 19 с.

⁵ Українська РСР на міжнародній арені. Зб. док. (1917–1923 рр.). Київ, 1966. С. 239.

⁶ Там само. С. 242.

⁷ Там само. С. 239.

⁸ Байбаков С. История образования СССР: итоги и перспективы изучения. Москва: Диалог — МГУ, 1997. 432 с.; Його ж: История образования СССР: итоги и перспективы изучения: автореф. дис. ... доктора ист. наук спец. Москва, 1997. 42 с.

⁹ Девятов С. Возникновение и становление единовластия в Советской России (1922–1927 годы): автореф. дис. ... доктора ист. наук спец. Москва, 1998. 48 с.; Малышева Е. Политика советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы. Институциональный аспект: автореф. дис. ... канд. ист. наук спец. Москва, 1999. 32 с.

¹⁰ Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). 1923. № 44. Арт. 559.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 66 зв.

¹² Там само, арк. 69.

¹³ ЗУ України. 1922. № 31. Арт. 482.

¹⁴ Там само. № 43. Арт. 628.

¹⁵ Там само. № 29. Арт. 460.

¹⁶ Там само. № 37. Арт. 565.

¹⁷ Там само. № 28. Арт. 443.

¹⁸ Там само. № 18. Арт. 286.

¹⁹ Там само. № 7. Арт. 122.

²⁰ Там само. 1921. № 3. Арт. 93.

²¹ Там само. № 19. Арт. 26.

²² Там само. 1922. № 9. Арт. 145.

²³ Там само. 1923. Додатковий збірник за 1922 р. Арт. 12.

²⁴ Там само. 1922. № 29. Арт. 459.

²⁵ Там само. № 14. Арт. 237.

²⁶ Там само. № 45. Арт. 657.

²⁷ Там само. № 15. Арт. 253.

²⁸ Там само. № 46. Арт. 689.

²⁹ Там само. 1923. № 55. Арт. 780.

³⁰ Там само. 1922. № 20. Арт. 314.

³¹ Там само. № 48. Арт. 720.

³² Там само. 1923. № 56. Арт. 786.

³³ Там само. 1922. № 38. Арт. 576.

³⁴ Там само. № 50. Арт. 745.

³⁵ Там само. № 33. Арт. 510.

³⁶ Там само. № 48. Арт. 714.

³⁷ Там само. № 47. Арт. 708.

³⁸ Там само. № 24. Арт. 450.

³⁹ Там само. № 30. Арт. 464.

⁴⁰ Там само. № 20. Арт. 313.

⁴¹ Там само. № 21. Арт. 340.

⁴² Там само. 1923. № 6. Арт. 43.

- ⁴³ Там само. 1922. №1. Арт. 12.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 81 зв.
- ⁴⁵ Там само, арк. 104–105.
- ⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 1149, арк. 4.
- ⁴⁷ Карр Э. История советской России. Москва, 1990. Кн. 1. С. 309.
- ⁴⁸ Волковинський В., Кульчицький С. Християн Раковський. Політичний портрет. Київ: Політвидав України, 1990. 266 с.; Мельниченко В. Раковский против Сталина. Москва: Знание, 1991. 64 с.; Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. Київ: Оріяни, 1998. 240 с.; Карр Э. История Советской России. Кн. 1, 2. Большевицкая революция. 1917–1923. Перев. с англ.; предисл. А.Ненарокова. Москва: Прогресс, 1990. 768 с.
- ⁴⁹ Волковинський В. Автобіографія Х.Г. Раковського. *Архіви України*. 1989. № 1. С. 38–54.
- ⁵⁰ Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Християне Раковском. Москва: Международные отношения, 1991. 384 с.
- ⁵¹ Там само. С. 238.
- ⁵² Там само. С. 239.
- ⁵³ Вопрос о Х.Г. Раковском в центре внимания французской печати. *Украинский экономист*. 1927. 6 окт.
- ⁵⁴ Анри Барбюс в Харькове. *Украинский экономист*. 1927. 5 окт.
- ⁵⁵ Правые французские круги наметили новую кампанию против СССР. *Украинский экономист*. 1927. 19 окт.
- ⁵⁶ Конт Ф. Вказ. праця.
- ⁵⁷ История Франции: в 3-х т. Москва, 1973. Т. 3. С. 126–127.
- ⁵⁸ Квириг Э.И. Избранные речи и статьи. Киев: Политиздат, 1988. 484 с.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 10.
- ⁶⁰ Цит.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. С. 294–295.
- ⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 70.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16.
- ⁶³ Марочко В. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. Київ, 2006. С. 54–55.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 34, арк. 16.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Там само, спр. 70, арк. 47.
- ⁶⁷ Памяти И.Я.Хургина. *Внешняя торговля*. 1925. №47-48. С.4.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 4.
- ⁶⁹ Там само, спр. 53, арк. 2.
- ⁷⁰ Там само, ф. 3691, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 99.
- ⁷² Там само, спр. 30, арк. 7, 9.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 46.
- ⁷⁴ Українська РСР на міжнародній арені. Зб. док. і матер. (1917–1923 рр.)... С. 518.
- ⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 77, арк. 11.
- ⁷⁶ Там само, спр. 56, арк. 27.
- ⁷⁷ Там само, спр. 12, арк. 32.
- ⁷⁸ Там само, спр. 15, арк. 115.
- ⁷⁹ Там само, спр. 12, арк. 45.

- ⁸⁰ Там само, спр. 560, арк. 46.
- ⁸¹ Там само, спр. 559.
- ⁸² Там само, ф. 423, оп. 3, спр. 1, арк. 16.
- ⁸³ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 340.
- ⁸⁴ Там само, спр. 15, арк. 115.
- ⁸⁵ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 3041, арк. 4.
- ⁸⁶ Там само, ф. 177, оп. 1, спр. 86, арк. 51.
- ⁸⁷ Там само, спр. 959, арк. 109.
- ⁸⁸ Там само, спр. 879, арк. 69.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2484, арк. 100.
- ⁹⁰ Там само, арк. 101.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1350, арк. 46.
- ⁹² Там само, спр. 879, арк. 59.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Марочко В., Гьотц Хілліг. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.
- ⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2675, арк. 8.
- ⁹⁶ Там само, спр. 2674, арк. 15–16.
- ⁹⁷ ЗУ України. 1926. № 24-25. Арт. 204.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 184, арк. 114.
- ⁹⁹ ЗУ України. 1926. № 24-25. Арт. 204.

2.5. Закарпаття в центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни

Наприкінці 1930-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Нацистська Німеччина та фашистська Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої згідно з рішенням Паризької мирної конференції з 1919 р. входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 1930-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно¹. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорський посол у Німеччині Д. Стояї. Під час розмови з К. Канею прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини»². Керівник відділу «Абвер-1» Г. Пікенброк записав у своєму щоденнику: «Для посилення розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу...»³. Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини»⁴. Під час відвідин А. Гітлером Італії напередодні Мюнхенської конференції чехословацька проблема була порушена тільки одного разу, та й то досить поверхово. Проте було відомо, що Б. Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину⁵. Він, водночас, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона не була готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це Б. Муссоліні зізнався у розмові з Г. Чіано⁶.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали

Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, — заявляв Г. Герінг, — повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі [чехословацькому. — *Авт.*], щоб повернути відторгнуті угорські території»⁷. А. Гітлер теж радив Угорщині «не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини»⁸. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн».

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася о першій годині дня й закінчилася о 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід та інші необхідні перерви. Раніше ніж о 13 годині доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини»⁹. Швидкості роботи конференції здивувався навіть Г. Герінг¹⁰. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення — стерти Чехословаччину з карти»¹¹. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах у Празі А. Генке чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили»¹². А чехословацький дипломат Я. Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати»¹³. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали відступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно кордони Чехословацької республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін»¹⁴.

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «поступки частини Тешинської області. Зваживши всебічно польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше вчинити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором»¹⁵.

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатовалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську й угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина й Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію»¹⁶. За умови, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин у Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут»¹⁷. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії у боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття, де існувала значна угорська громада¹⁸. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «укладено мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вимоги Угорщини в принципі будуть визнанні обгрунтованими»¹⁹.

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чаки під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д. Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії»²⁰. 17 вересня Д. Стояї у листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідних інших урядів із зверненням, подібним до того, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням»²¹. Угорський посол у Польщі А. Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною»²².

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, — писав польський посол у Німеччині Ю. Ліпський, — я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії [мається на увазі СРСР — *Авт.*], на комуністичну пропаганду, яка проводиться на

цій території і т. д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика, і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили би більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її перебуває на дуже низькому рівні й сильно змішане, і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина»²³.

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект про поладнання тої проблеми»²⁴. З жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти²⁵. Одночасно з цим А. Бродію — лідеру автономістського руху в Закарпатті, який таємно співпрацював з Угорщиною, 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом»²⁶. На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам²⁷.

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести»²⁸. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину в небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість зазначеною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, зазначивши, що нема ані найменших надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і наголосивши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру»²⁹. До цього

Муссоліні додав, що «за першої ж вимоги літаки [італійські. — Авт.] будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони перебувають у повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори години льоту»³⁰. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським А. Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання малярської меншості в Чехословаччині»³¹. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д. Стояї Г. Герінг намагався заспокоїти угорців і «висловив упевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території»³². Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів³³. За повідомленням «Нової свободи», яке базувалося на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%»³⁴. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км, Польщі біля тисячі кв. км, Малярщині коло 12.000 кв. км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв. км»³⁵. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями³⁶.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів — ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь, яка щойно, 11 жовтня 1938 р., отримала нарешті давно обіцяну Чехословаччиною автономію, втратила міста Ужгород, Мукачево й Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському — 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському — 18 сіл (3.471 українець і 8.752 угорці), у берегівському — 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорця), в іршавському — єдиний населений пункт с. Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців³⁷. Слід погодитися з твердженням П. Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні нарушили етнографічні принципи, бо віддали Малярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів, з релятивною більшістю українського населення»³⁸. У Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі — 62%, у Дравцях — 93%, у Коритнянах — 72%, у Квасові — 85%, у Вишніх Реметах — 92%, у Нижніх Реметах — 93%, у Чепі — 67%.

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Інтереси автономної Підкарпатської Русі — Карпатської України представляли Ю. Брацайко і М. Долинай. Функції експертів виконували Й. Їрковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Підкарпатської Русі та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території³⁹. Комунікатійна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський⁴⁰. У циркулярі Президії Крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді йшлося про порядок евакуації чехословацьких владних установ із території, що відійшла до Угорщини за наслідками Віденського арбітражу⁴¹.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Підкарпатська Русь продовжувала залишатися у складі Чехословаччини як її автономна частина, хоча її автономний уряд змушений був переїхати до м. Хуст, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліна. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р. Беран, виступаючи по празькому радію, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику»⁴². Президент Чехословаччини Е. Гаха [Е. Бенеш емігрував у Лондон. — *Авт.*] теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави»⁴³. Змушений був погодитися з рішенням арбітражної комісії і другий автономний уряд Підкарпатської Русі — Карпатської України на чолі з А. Волошином — лідером українського напрямку в краї. Про це йшлося в маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року⁴⁴.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Яким буде подальший розвиток політичних подій у Європі, вирішальним чином залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і автономний уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину — єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом у Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоби тримати під своїм контролем розвиток

політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас»⁴⁵.

Слід відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається»⁴⁶. Радник посольства Німеччини в Польщі Р. Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці»⁴⁷. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, певною мірою, зменшило безробіття. Уряд А. Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів⁴⁸. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт»⁴⁹.

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії гортистської Угорщини. Це твердження підсилюють матеріали «Особової справи А. І. Волошина», яка зберігається в Центральному Архіві Міністерства державної безпеки Росії у Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А. Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України й орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканність території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями»⁵⁰.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що

вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «на цей час, — писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, — вважає за можливе досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів»⁵¹. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... більшою мірою зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь»⁵². Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на русинській території, яка ще збереглася». Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції у Русинській області угорський генеральний штаб просив лише підтримки з боку однієї польської дивізії»⁵³.

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою»⁵⁴. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим»⁵⁵. Відтак послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол у Польщі А. Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення за допомогою підривних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту й одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови»⁵⁶.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, набули великого політичного резонансу в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї усіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д. Ллойд Джордж у розмові з І. Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоби забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України і створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є

найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України». Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великої Британії. Начальник французького генерального штабу генерал М. Гамлен уважав, що «найвірогіднішою і найближчою метою німецької експансії буде Україна». Посол Франції у Німеччині Р. Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж. Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Отже, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході»⁵⁷.

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічного погляду. І. Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д. Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть [Німеччині. — *Авт.*], що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Отже, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини»⁵⁸. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я. Вернле повідомляв І. Чакі, що Й. Ріббентропу «досі... здавалось, що ми добиваємось Русинської області з політичних мотивів, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас із краєм»⁵⁹.

Протягом усього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні взаємини з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників — Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчували на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку нацистської Німеччини. Слід погодитися з міркуванням В. Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відіграла поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти — Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення»⁶⁰. Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської

України, принаймні до того часу, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї⁶¹.

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про постачання кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Щойно стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав у Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це стосується прикордонних сіл, населених румунами, і території, якою проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа»⁶².

Такою була міжнародна обстановка, в якій довелося діяти автономним урядам Підкарпатської Русі — Карпатської України. Нагадаємо, що перший автономний уряд Підкарпатської Русі був сформований 11 жовтня 1938 р., і його очолив А. Бродій — лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е. Бачинський і Ю. Ревай⁶³. Слідом за ними міністерську посаду обійняв С. Фенцик, а А. Волошин та І. П'єшак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє — українського напрямку. Слід погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї⁶⁴.

Автономний уряд А. Бродія провів три засідання (15, 18, 22–23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті й затверджені основні органи управління, які склалися з 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено з Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С. Фенцик прозвітувався про здійснену роботу під час переговорів із встановлення кордону зі Словаччиною, а Ю. Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне реагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А. Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та

І. Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття — русинська земля і в такий спосіб «парировать мадьярские требования»⁶⁵. 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А. Бродія, на якому ухвалили рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзи і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням»⁶⁶. 22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети «Діло» — органу УНДО Галичини — Р. Голян взяв інтерв'ю у А. Бродія⁶⁷. А. Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» звинувачувала А. Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили⁶⁸.

Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій уже тривалий час працював на Угорщину під прізвищем «Берталон»⁶⁹. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А. Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном..., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді»⁷⁰. У шифрованій телеграмі міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорському послу в Празі Я. Ветштейну давалися інструкції для А. Бродія: «... попередьте Берталана, щоб він ні в якому разі не піддавався обіцянкам чехів і цілком стояв на попередніх позиціях, тобто на самовизначенні з плебісцитом. Особливо зверніть його увагу на те, що якщо вони не приєднаються до нас, то в такому випадку складуться несприятливі для них економічні умови. Якщо ж вони приєднаються до нас, то ці питання можна буде вирішити в дружньому дусі, із врахуванням їх інтересів. Плебісцит за автономію в межах угорської держави — це єдине розумне рішення для русинів... Якщо з яких-небудь причин виникнуть труднощі у відстоюванні цієї позиції, то Берталон при всіх обставинах повинен приїхати в Пешт»⁷¹.

17 жовтня 1938 р. Ю. Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковського про зв'язки А. Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А. Бродію виїзд у Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я. Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі⁷². Чехословацький уряд звинуватив А. Бродія в порушенні «Закону про охорону республіки», і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія нашли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам, та багато грошей»⁷³. Одразу ж після арешту А. Бродій оголосив голодування. У в'язниці його відвідав Ю. Брацайко, передав листа, в якому тому пропонувалося прийняти угорське громадянство і виїхати з Чехословаччини, або ж залишитися в ній, але відмовитися від політичної діяльності. А. Бродій відхилив ці пропозиції. 11 лютого 1939 р. він був амністований президентом ЧСР Е. Гахою, який одразу ж прийняв його і запропонував співпрацю. Проте А. Бродій відмовився і поїхав лікуватися в санаторій у Татрах. 5 березня він виїхав до Ужгорода, де мешкала його сім'я⁷⁴.

Після арешту А. Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина — лідера українського напрямку в краї⁷⁵. Він у присутності міністра Е. Бачинського, чеського генерала О. Сватака і віце-губернатора краю О. Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. Протокол із текстом присяги нещодавно опублікований у збірнику документів про Карпатську Україну⁷⁶. У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А. Волошин заявив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної»⁷⁷. 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина⁷⁸. Це звернення було розцінене українцями, зокрема в Галичині, як заклик до допомоги. Почалися масові демонстрації у Львові, Станіславі, Коломиї. Були зафіксовані перші нелегальні переходи кордону. На адресу А. Волошина також надійшов лист-звернення Екзекутиви ОУН⁷⁹.

А. Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е. Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами⁸⁰. А. Волошин закликав до співробітництва

представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважаємо, що повне ігнорування А. Волошином на практиці такого масового напрямку, як русофільський, було неоправданим і помилковим. Замість того, щоби прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин, як уже зазначалося, почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її заступництво. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість у краї становила 8714 або 1,6% населення⁸¹. А. Волошин все робив для того, щоби німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»⁸². Інженер Е. Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття⁸³.

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоби відносини між українцями й чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А. Волошин поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини»⁸⁴. Відзначимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда проугорської «п'ятої колони» у краї, про що йтиметься нижче. Визнаючи А. Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А. Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки»⁸⁵. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови пропонувалося також розмішувати написи чеською або словацькою мовами⁸⁶. Отже, призначення А. Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. у краї проживало 8,5 тисяч чеських чиновників (разом із сім'ями — 15 тисяч). Слід погодитися з сучасними дослідниками, що переважна більшість із них «вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського»⁸⁷, боячись процесів українізації. Члени Української національної ради у Великій Копані скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Й. Кріжа, який «робить великі неприємності в нашій селі, агітовав і ще є і днесь

підбурює населення проти одної кандидатської листи»⁸⁸. На вимогу жителів В. Копані покинути село, Й. Кріж відповідав: «Я пуйду з Копане, але еше мусім забіт двадцят неб тшіцет українцу»⁸⁹. В с. Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації»⁹⁰. В. Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше»⁹¹. Жителі с. Білки скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи»⁹². Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже ставилася до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М. Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар А. Волошина І. Рогач «закликав січовиків розбивати вікна..., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією»⁹³. Виступи І. Рогача послужили сигналом до дій. Житель с. Колочава М. Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був урегульований мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938–1939 рр. Й. Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом'яного⁹⁴.

З вищезазначеного випливає, що конфронтацію у чесько-українські взаємини вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А. Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А. Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А. Волошин у листі до Л. Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою»⁹⁵.

Демонстрації проти призначення Л. Прхали українським міністром у багатьох населених пунктах вилилися в масові акції протесту. Жителі с. Вучкового надіслали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя або смерть», в

якому вимагали відкликання Л. Прхали, а також звільнення зі службових посад усіх чехів⁹⁶. Надійшов протест із с. Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю»⁹⁷. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочави, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл⁹⁸. Слід відзначити, що окремі представники уряду роз'їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л. Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським капітаном Новосадам був заарештований Кость Ліневич «за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прхали»⁹⁹. Справа закінчилася компромісно: Л. Прхала виконував обов'язки міністра транспорту.

Із вищезазначеного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського й німецького населення, яке проживало на території краю. А. Волошин намагався проводити таку національну політику, щоби всі національні меншини почували себе як удома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення.

Наприкінці 1930-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. У Закарпатті вони представляли два основні напрями — русофільський і народовецький (український). Однією з найвпливовіших була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали «Об'єднання трудового селянства», «Червоні профспілки», «Лівий фронт» та «Союз друзів СРСР». Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція аграрної партії, Християнсько-народна партія, культурно-освітні організації «Просвіта», «Пласт» та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та об'єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А. Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкому КПЧ¹⁰⁰. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням «були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях», у результаті чого «знайдено і конфісковано письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі були забрані в

поліцейське управління»¹⁰¹. Приміщення крайкому КПЧ були «замкнені й опечатані»¹⁰². А. Волошин не збирався відновлювати діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилилась антикомуністична пропаганда. З ініціативи закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено «Товариство боротьби з комунізмом». На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю. Перевузник (голова), М. Долинай (заступник), Ю. Химинець (секретар)¹⁰³.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії...»¹⁰⁴. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості¹⁰⁵. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єдинили його вороги, позбувся всякого партійництва»¹⁰⁶.

Розпускаючи усі політичні партії, А. Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання» (УНО)¹⁰⁷. Текст програми УНО, який підписали 56 політичних діячів Карпатської України, був направлений на реєстрацію Міністерства внутрішніх справ¹⁰⁸. Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської України припустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту й сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В. Шандора, «все це можна було здійснити іншим способом...»¹⁰⁹. Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження щодо політичних партій не стосується аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партій. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був іменований центральний провід УНО, який очолив голова УЦНР Ф. Ревай¹¹⁰. З початку свого заснування УНО, за словами В. Гренджі-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами¹¹¹. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у послы до Союму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно й невдало. «Майбутній Союм має розв'язати чимало питань, — писав В. Гренджа-Донський, — має ухвалити низку конче потрібних законів політичного, культурного, фінансового і господарського характеру — а нема тут спеціалістів»¹¹². Зате переважна більшість із них була членами

УНО. Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

8 лютого 1939 р. уряд Карпатської України звернувся до громадян у зв'язку з виборами до Сойму: «Всі разом, всі враз! У виборах голосуйте всі на одну спільну об'єднану листу! Хай живе нова федеративна республіка українців, словаків і чехів! Слава Україні!»¹¹³. Того ж дня «Нова свобода» опублікувала звернення православних віруючих до населення із закликом голосувати за УНО¹¹⁴. Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С. Росоха¹¹⁵. Листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки закликали голосувати за УНО¹¹⁶. «Громадяни! Українці — Українки!» — стверджувалося в одній із листівок, — на чолі кандидати стоять: Батько Прем'єр о. Августин Волошин та міністр Юліян Ревай. Ви вірите цим людям? Так! Кожний має це сказати у неділю 12 лютого 1939 р.»¹¹⁷.

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Сойму. Так, зокрема, вчинили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії і «Група підкарпатських русинів», але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому. Цей акт уряду А. Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори відбувалися на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить червоною ниткою через переважну більшість листівок. «Ти вже об'єднався, — йшлося в одній із них, — і ніколи вже більше не смієш розбиватися на партії та групи»¹¹⁸. 10 лютого по радіо було зачитано звернення Всеукраїнської народної ради до українського народу, яке завершувалося закликом: «Народе Український! Переживаємо момент історичний. Над нами зяяніла зоря свободи. Справа Українська вийшла на широкий форум політичний. На нас дивиться цілий світ. Будьмо ж мудрі, сильні, обережні. Менше слів, — більше діла! Кожний на своїй стійці виконуй свій обов'язок! А планова спільна праця, організованість та послух дадуть нам непереможну міць»¹¹⁹.

Вибори до Сойму були призначені на 12 лютого 1939 р. Голосування мало проходити на основі Виборчого Закону Чехословацької Республіки, який продовжував діяти на території краю¹²⁰. Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для укра-

їнського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»¹²¹. Із 92,5% населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними¹²². Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор [тобто, 98% проголосували за УНО. — *Авт.*]. Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюддя»¹²³.

14 лютого 1939 р. А. Волошин звернувся до населення автономного краю у зв'язку з перемогою партії УНО на виборах до Сойму Карпатської України: «Солодкий мій народі!... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна, і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культуру, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації»¹²⁴. Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Понад дві тисячі голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України — Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. Водночас воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом № 328 від 22 листопада 1938 р., що узаконював автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Сойму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: «Сойм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада»¹²⁵. Уряд А. Волошина планував відкриття Сойму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Сойму 9 березня в Хусті. Е. Гаха дозволив скликати Сойм Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А. Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, зазвичай, звинувачували Прагу в постійному відкладенні Сойму. Однак, слід відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехо-словацьких властей юридичних правопорушень не було.

14 березня 1939 р. А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України¹²⁶. Того ж дня він надіслав телеграму міністру закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропу, в якій повідомляв: «В імені Уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Райху»¹²⁷. Представникові при уряді Чехословаччини В. Шандору було запропоновано «виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба»¹²⁸. В. Шандор також повідомив дипломатичну місію США в Празі про проголошення незалежності Карпатської України¹²⁹. На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі чинники свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Сойму, які відбувалися протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи — про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України¹³⁰. Таємним голосуванням був обраний президент. Ним став А. Волошин, за якого проголосували усі послы.

Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Цей акт агресії не був несподіванкою. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч А. Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил»¹³¹. Однак спершу Берлін не давав згоду на відкрити інтервенцію, і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України. 1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті¹³². Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік¹³³. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка¹³⁴. М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги»¹³⁵. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки»¹³⁶. Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з поляками¹³⁷.

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві¹³⁸. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р.

угорський військовий аташе в Польщі Б. Лендєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По інших дорогах вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні заgonи розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку»¹³⁹.

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-й годині, в нашій країні з'явилися малярські терористи. Біля станції Бєня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси»¹⁴⁰. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічного погляду дотримується також П. Стерчо¹⁴¹. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р.¹⁴² Однак архівних документів, які би підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон»¹⁴³. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі. Однак, своєчасно підійшло підкріплення, і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва¹⁴⁴, а 21 жовтня 1938 р. — поблизу Волівця¹⁴⁵.

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командувач 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум»¹⁴⁶. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському

Верху. Вони були озброєні ручними гранатами й автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, під час яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами й ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина, і п'ятеро чоловік були поранені¹⁴⁷. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала¹⁴⁸. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами. 25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина¹⁴⁹. Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро¹⁵⁰. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів»¹⁵¹.

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист у с. Богдан¹⁵². 7 грудня тридцять терористів з Ужгорода напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь із кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь із території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня — на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня — на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів перетинали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла¹⁵³. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво¹⁵⁴. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали,

чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СТОС [прикордонні підрозділи. — Авт.] вистрілами з легкого кулемету»¹⁵⁵.

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи маляри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300»¹⁵⁶. Отже, йдеться про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України¹⁵⁷.

5–6 січня 1939 р. «малярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря — вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі маляри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці»¹⁵⁸. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром¹⁵⁹. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття»¹⁶⁰.

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи — з'ясувати не вдалось¹⁶¹. 16 січня «напали малярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із тяжкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинци. На нашій стороні були ранені два поліцісти»¹⁶². Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово¹⁶³. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці¹⁶⁴.

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, — повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, — угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот»¹⁶⁵. «В селі Хлумці, — доповідав місцевий начальник жандармерії, — Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатам осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав»¹⁶⁶.

Британський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Теяшбанда, і є під команду поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...»¹⁶⁷.

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України¹⁶⁸. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів»¹⁶⁹. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге», — повідомляла «Нова свобода»¹⁷⁰. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною кураторією у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було

ув'язнено 345 угорських терористів¹⁷¹. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили¹⁷².

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевирця І. Костя¹⁷³. Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і увійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року). Майор Фелікс Анкерштайн виділив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня 1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом із бойовими загонами з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року)¹⁷⁴.

10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких і досі невідомо, чи живуть»¹⁷⁵. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь»¹⁷⁶. У ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок [Нижніх Воріт. — Авт.] напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених»¹⁷⁷. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних із Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна¹⁷⁸.

Із телефонограми угорського посла в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані від 9 листопада 1938 р. випливає,

що поляки мали сумнів із приводу звуження боротьби проти Чехословащини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, — писав А. Хорі, — слід вирішити швидко й докорінно. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам»¹⁷⁹. 25 листопада 1938 р. генерал Владислав Лангнер видав наказ про розформування партизанських загонів. Протягом декількох днів добровольців мали звільнити й відправити додому, а до початку наступного місяця необхідно було повернути на місце обладнання, зброю та обмундирування. Непотрібний кадровий персонал і рядовий склад мали повернутися до місць дислокації. До 10 грудня 1938 року потрібно було закінчити усі розрахунки і звіти. Після отримання 25 листопада 1938 року наказу генерала Лангнера майор Анкерштайн наказав завершити акцію «Лом»¹⁸⁰. Однак необхідно погодитись із висновком Д. Домбровського, що «інформація про завершення акції надійшла пізно, наказ генерала Лангнера не міг бути одразу втілений у життя. Чехословацькі документи свідчать, що останні польські атаки тривали з 26 до 28 листопада 1938 року. Їх жертвою став один митник, який загинув неподалік від Синевирської Поляни»¹⁸¹.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч.¹⁸² Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наложили терористи екразит [вибухівку. — *Авт.*] під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати — шкода 5 тис. кч.»¹⁸³. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей»¹⁸⁴. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес¹⁸⁵. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів¹⁸⁶. Напади польських терористів не припинялися також у січні–лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову»¹⁸⁷.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей»¹⁸⁸. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад¹⁸⁹.

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях»¹⁹⁰. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну»¹⁹¹.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в лавах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати супротивника становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (із них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три — зникли безвісти¹⁹². Слід відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі зі знешкодження терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према¹⁹³. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша¹⁹⁴. Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар»¹⁹⁵.

Здійснювалися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей»¹⁹⁶. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками¹⁹⁷. Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу»¹⁹⁸. За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік¹⁹⁹. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції²⁰⁰. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106»²⁰¹. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста²⁰². В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.»²⁰³.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів²⁰⁴. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»²⁰⁵. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»²⁰⁶. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»²⁰⁷. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь у репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

15 березня А. Гітлер перейшов до виконання плану повної ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції «Грюн» був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р.²⁰⁸ 6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину. «Після здійснення запланованих територіальних змін, — уважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, — ми будемо мати у своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію»²⁰⁹. 13 березня Й. Тісо був викликаний у Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й. Ріббентроп, який згодом передав її зміст: «Моя тодішня адресована Тісо репліка, що йдеться уже не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна ухвалити рішення, була викликана повідомленнями, що з'явилися на час бесіди, про переміщення угорських військ

на словацькому кордоні та про вступ найближчим часом Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, відбувся уже 14 березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг у першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня²¹⁰. Проте не все було так просто, як описав Й. Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня А. Гітлер сказав Й. Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися²¹¹. Аналогічним чином Гітлер вчинив із президентом Е. Гахою²¹².

12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на окупацію всього Закарпаття. М. Горті негайно надіслав А. Гітлеру вітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя»²¹³. Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня, група військ «Центр» — на Іршаву–Білкі–Довге–Нересниця–Свалява–Нижні Верещькі, група «Захід» — на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину — Тур'я Ремети — Порошково²¹⁴. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій²¹⁵. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій зазначався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутувала угорська мова²¹⁶. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ.

За підрахунками П. Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій»²¹⁷. Підготовкою і перебігом воєнної операції у Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командувача 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді²¹⁸.

Угорські джерела свідчать про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про перебіг «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку [Мукачівського. — Авт.] починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався...»²¹⁹.

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись із твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною»²²⁰. «Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, — звітував один із офіцерів СТОС, — що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони жодного разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив...»²²¹.

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О. Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки²²². Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до А. Гітлера²²³. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоби бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В. Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді²²⁴.

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л. Прхала звернувся до Будапешта з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В. Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі [15 березня. — *Авт.*] дійти до польського кордону»²²⁵. Свідчення посла В. Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми перебували на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку»²²⁶. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами й великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не чинила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... [безумовно, прихильників Угорщини. — *Авт.*] зі сльозами радості на очах»²²⁷. Вони вітали «угорських гонведів-визволителів»²²⁸. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалася ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь–Лалово–Кольчино–Росвигово–Середнє–Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир–Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь»²²⁹, які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними й готові до відбиття ворожого нападу. Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир»²³⁰. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)». Угорці зазнали великих втрат у районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця²³¹. Не вдалося угорським військам із першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с. Лалово, теж були відкинуті назад. У районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі²³².

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до того часу, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців із Підкарпатської Русі»²³³. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу²³⁴. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, як би скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми [угорці. — Авт.] тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військового погляду. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...»²³⁵. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р. Латориці угорський генерал О. Билді зустрівся з майором чеської армії Т. Меліхером²³⁶. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через

Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця — через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви — через Хуст і Тячево — до Румунії²³⁷.

14 березня 1939 р. А. Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну²³⁸. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, близько 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум, у якому вимагали повної капітуляції протягом 24 годин²³⁹. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій зазначалося, що Берлін «наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист»²⁴⁰. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить»²⁴¹. Наприкінці дня 15 березня А. Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, у керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської України С. Клочурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова. 15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Виняток становив тільки полковник М. Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. Очевидець і активний учасник тих подій Й. Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі взяло участь наблизько 1600 юнаків»²⁴². Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їхній учитель Я. Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. 16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені,

близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року»²⁴³. Румунські власті передали їх у руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, зокрема шість старшин²⁴⁴. Аналогічні події описав Ю. Химинець²⁴⁵. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А. Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р.²⁴⁶. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців — 37 убитих і 134 поранених²⁴⁷.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А. Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, — розповідав А. Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., — я втік у м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) — Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію — в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав у м. Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»²⁴⁸. Карпатську Україну також покинули Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, В. Комаринський та ін.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А. Бродія урядом А. Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р. А. Волошин та очолюваний ним уряд взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину — єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю. Важливою віхою в житті закарпатців були вибори й засідання

Сойму Карпатської України — першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Соймом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України не дала можливості втілити їх в життя.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні чинники, а також невпевненість А. Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згорання демократичних процесів. Воно проявилось в забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії — УНО, що свідчило про авторитарний характер влади в Карпатській Україні. Відхід уряду А. Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень у краї.

---

¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. Москва: Наука, 1962. С. 48.

² Там само. С. 53.

³ Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 59-61.

⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 59.

⁵ Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 149.

⁶ Там само. С. 150.

⁷ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 64.

⁸ Там само. С. 67.

⁹ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. Москва, 1987. С. 366.

¹⁰ Миревич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 55-56.

¹¹ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Відп. ред. М.М. Вегеш. Ужгород: Карпати, 2002.

¹² Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. Москва: Политиздат, 1981. С. 318.

¹³ Там само. С. 314-315.

¹⁴ Нова свобода. 1938. 4 жовтня.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Новые документы по истории Мюнхена. Москва: Наука, 1958. С. 159.

¹⁷ Там само. С. 160.

¹⁸ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 268.

¹⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 108.

²⁰ Там само. С. 101.

²¹ Там само. С. 101–102.

²² Там само. С. 26.

²³ Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. С. 211.

²⁴ Нова свобода. 1938. 5 жовтня.

²⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 11.

²⁶ Там само. С. 112; A Magyar Tudományok Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Második Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Háború Eloszmenyeihez és Történetéhez. Második kiadás. Budapest: Kossuth Kiadó, 1961. С. 144–145.

²⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). С. 269.

²⁸ Нова свобода. 1938. 15 жовтня.

²⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 114.

³⁰ Там само. С. 115.

³¹ Нова свобода. 1938. 16 жовтня.

³² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 115.

³³ Нова свобода. 1938. 11 листопада.

³⁴ Нова свобода. 1938. 15 листопада.

³⁵ Нова свобода. 1938. 8 листопада.

³⁶ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 262.

³⁷ Там само. С. 74–75.

³⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 76.

³⁹ Нова свобода. 1938. 24 грудня.

⁴⁰ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. *Твори*. Т.Х. Вашингтон, 1988. С. 165.

⁴¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 92.

⁴² Нова свобода. 1938. 7 грудня.

⁴³ Нова свобода. 1938. 27 грудня.

⁴⁴ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

⁴⁵ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

⁴⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. С. 459.

⁴⁷ Там само. С. 472.

⁴⁸ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 383, арк. 19.

⁴⁹ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

⁵⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 71684-СП. Арк. 10.

⁵¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 134.

⁵² Там само.

- ⁵³ Там само. С. 135.
- ⁵⁴ Там само. С. 136.
- ⁵⁵ Там само. С. 140.
- ⁵⁶ Там само. С. 144.
- ⁵⁷ Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. С. 267.
- ⁵⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 156.
- ⁵⁹ Там само. С. 158.
- ⁶⁰ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 218.
- ⁶¹ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 58.
- ⁶² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 158.
- ⁶³ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 38, арк. 1.
- ⁶⁴ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 79.
- ⁶⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
- ⁶⁶ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
- ⁶⁷ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.
- ⁶⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 30.
- ⁶⁹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. С. 81.
- ⁷⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 6, арк. 3.
- ⁷¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 59.
- ⁷² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 155.
- ⁷³ ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 209, арк. 28.
- ⁷⁴ Федака С.Д. Андрій Бродій (1895–1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії. Упорядник С.Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 164.
- ⁷⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 47, арк. 12.
- ⁷⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 82.
- ⁷⁷ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 47, арк. 9.
- ⁷⁸ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.
- ⁷⁹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 41–44.
- ⁸⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 41, арк. 1.
- ⁸¹ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 8, арк. 1.
- ⁸² ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк. 4.
- ⁸³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 144.
- ⁸⁴ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 60–62.
- ⁸⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 47, арк. 9.
- ⁸⁶ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 10, арк. 5.
- ⁸⁷ Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною*. 26 травня 1995 р. Ужгород: Патент, 1995. С. 78–91.

- ⁸⁸ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 28, арк. 1.
- ⁸⁹ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 28, арк. 2.
- ⁹⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 55, арк. 32.
- ⁹¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 117.
- ⁹² ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 21, арк. 3.
- ⁹³ ДАЗО, ф. 1148, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
- ⁹⁴ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 14.
- ⁹⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 42, 44.
- ⁹⁶ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 178, арк. 42.
- ⁹⁷ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 78, арк. 48.
- ⁹⁸ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 78, арк. 44, 106, 115.
- ⁹⁹ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 10, арк. 3.
- ¹⁰⁰ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990.
- С. 34–35.
- ¹⁰¹ ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 12, арк. 1.
- ¹⁰² ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 12, арк. 2.
- ¹⁰³ ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 12, арк. 3.
- ¹⁰⁴ Там само. С. 50.
- ¹⁰⁵ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. С. 93.
- ¹⁰⁶ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 5, 6.
- ¹⁰⁷ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 7.
- ¹⁰⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 182–190.
- ¹⁰⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 158.
- ¹¹⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 6, арк. 8.
- ¹¹¹ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 13. Арк. 168.
- ¹¹² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.
- ¹¹³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 212.
- ¹¹⁴ Там само. С. 222.
- ¹¹⁵ Росоха С. Сойм Карпатської України. С. 31–40.
- ¹¹⁶ Нова свобода. 1939. 15 лютого.
- ¹¹⁷ Нова свобода. 1938. 25 листопада.
- ¹¹⁸ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 163.
- ¹¹⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 227.
- ¹²⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 164.
- ¹²¹ ДАЗО, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 34, арк. 1.
- ¹²² ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 376, арк. 1.
- ¹²³ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 163.
- ¹²⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 230.
- ¹²⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 4, спр. 12, арк. 4.
- ¹²⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 276.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 269.
- ¹²⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали. С. 277.

- ¹³⁰ Там само. С. 278–279.
- ¹³¹ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.
- ¹³² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 108.
- ¹³³ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. С. 256.
- ¹³⁴ Там само. С. 258.
- ¹³⁵ Там само. С. 257.
- ¹³⁶ Там само. С. 220.
- ¹³⁷ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 109.
- ¹³⁸ Там само. С. 112–113.
- ¹³⁹ Там само. С. 113.
- ¹⁴⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 23.
- ¹⁴¹ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 16.
- ¹⁴² Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.
- ¹⁴³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 113.
- ¹⁴⁴ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.
- ¹⁴⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 34.
- ¹⁴⁶ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁴⁷ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 73.
- ¹⁴⁸ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁴⁹ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 32, арк. 1–3.
- ¹⁵⁰ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 44. Арк. 1.
- ¹⁵¹ ДАЗО, ф. 211, оп. 1, спр. 42, арк. 20.
- ¹⁵² Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁵³ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁵⁴ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1.
- ¹⁵⁵ Нова свобода. 1939. 19 січня.
- ¹⁵⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.
- ¹⁵⁷ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁵⁸ Нова свобода. 1939. 3 лютого.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 221.
- ¹⁶¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁶² ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 56, арк. 5.
- ¹⁶³ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1.
- ¹⁶⁴ Vojensky Historicky Archiv, Praha. і.с. 5349. karton 23.
- ¹⁶⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 18.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 155.
- ¹⁶⁸ Нова свобода. 1939. 25 лютого.
- ¹⁶⁹ Нова свобода. 1938. 21 лютого.
- ¹⁷⁰ Нова свобода. 1938. 3 лютого.

- ¹⁷¹ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 17, арк. 3.
¹⁷² ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 17, арк. 4.
¹⁷³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 71–72.
¹⁷⁴ Домбровський Д. Польша і Закарпаття. 1938–1939. К.: Темпора, 2012. С. 148.
¹⁷⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 8.
¹⁷⁶ Нова свобода. 1939. 18 лютого.
¹⁷⁷ Нова свобода. 1938. 25 листопада.
¹⁷⁸ Нова свобода. 1938. 20, 25 листопада.
¹⁷⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 133.
¹⁸⁰ Домбровський Д. Польша і Закарпаття. 1938–1939. С. 204.
¹⁸¹ Там само.
¹⁸² ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 65, арк. 1.
¹⁸³ ДАЗО, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 45, арк. 1.
¹⁸⁴ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 65, арк. 1.
¹⁸⁵ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
¹⁸⁶ Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. i.c. 2012. karton 655.
¹⁸⁷ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 159, арк. 9.
¹⁸⁸ Нова свобода. 1938. 25 листопада.
¹⁸⁹ Нова свобода. 1938. 20 листопада.
¹⁹⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 87.
¹⁹¹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.
¹⁹² Домбровський Д. Польша і Закарпаття. 1938–1939. С. 206.
¹⁹³ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 17.
¹⁹⁴ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985. P. 49–52.
¹⁹⁵ Arhivele Cluj-Napoka M.I. nr. 8546, vol. 122, P. 181.
¹⁹⁶ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1.
¹⁹⁷ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 102.
¹⁹⁸ Нова свобода. 1939. 5 лютого.
¹⁹⁹ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 1–320.
²⁰⁰ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 87, арк. 1–2.
²⁰¹ Нова свобода. 1939. 2 лютого.
²⁰² ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 43, арк. 2.
²⁰³ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 43, арк. 3.
²⁰⁴ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 6.
²⁰⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.
²⁰⁶ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
²⁰⁷ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 156, арк. 1.
²⁰⁸ Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. Москва: Вече, 2002. С. 212–213.
²⁰⁹ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Январь–август 1939 г. С. 36.
²¹⁰ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 157.
²¹¹ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис — «железный» адмирал. Москва–Смоленск: «Олимп» — «Русич», 1999. С. 324.
²¹² Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. С. 158.
²¹³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 158.

- ²¹⁴ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 330–331.
- ²¹⁵ Hadtortenetí Leveltar. K–184, tetel 3733, 18 old.
- ²¹⁶ Hadtortenetí Leveltar. K–184, tetel 3733, 21 old.
- ²¹⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. С. 212–213.
- ²¹⁸ Orszagos Leveltar. T. gy, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1–3 old.
- ²¹⁹ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 25 old.
- ²²⁰ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). С. 328.
- ²²¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ²²² Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 28 old.
- ²²³ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 25 old.
- ²²⁴ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 27 old.
- ²²⁵ Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. С. 424.
- ²²⁶ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 29 old.
- ²²⁷ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30 old.
- ²²⁸ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30 old.
- ²²⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.
- ²³⁰ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.
- ²³¹ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). С. 331.
- ²³² Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30–31 old.
- ²³³ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.
- ²³⁴ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 37 old.
- ²³⁵ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 40 old.
- ²³⁶ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 42 old.
- ²³⁷ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.
- ²³⁸ Шандор В. Спомини. Т. I. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 338.
- ²³⁹ Там само. С. 339–340.
- ²⁴⁰ Там само. С. 338–339.
- ²⁴¹ Там само. С. 340.
- ²⁴² Там само. С. 31; Жіноча воля. 1939. Ч. 4; На переломі. 1939. Ч. 6.
- ²⁴³ Стахів Є. Спогади колишнього січовика. *Закарпатська правда*. 1990. 24 березня.
- ²⁴⁴ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 11.
- ²⁴⁵ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 104.
- ²⁴⁶ Карпатська Україна — 50. Торонто, 1988. С. 5.
- ²⁴⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. (1918–1945). С. 335.
- ²⁴⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 71684-СП. Арк. 11–12.

2.6. Україна у Другій світовій війні

У контексті подій кінця 30-х років ХХ століття українське питання в міжнародному сенсі зводилося до державної приналежності українських етнічних територій, які охоплювала УРСР, а також Буковини, Закарпаття, Волині, Східної Галичини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, а з огляду на корінні інтереси української політичної нації — до боротьби за власну суверенну державу. У міжвоєнний період всі вони перебували відповідно в складі СРСР, Румунії, Чехословаччини й Польщі, маючи суттєві відмінності в політичному, соціально-економічному розвитку, соціокультурній, релігійній, світоглядній сферах, традиціях і навіть мові¹. З урахуванням економічного потенціалу та географічного положення цих земель очільники різних держав прагнули включити їх якщо не в свої межі, то хоча б у сфери впливу.

Українська «карта», зокрема, посідала помітне місце і в дипломатичних пасьянсах Лондона. Британська преса поширювала чутки, що в разі інтервенції Англія підтримає Польщу та інших сусідів Радянського Союзу. У квітні 1934 р. впливовий британський журналіст Л. Лотон всіляко доводив англійським політикам, що «проникнення Німеччини і Польщі в Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великобританії». Л. Лотон настійно рекомендував своєму уряду інтегрувати українські землі в систему Західної Європи, виходячи з того, що «незалежна і автономна Україна необхідна для європейського економічного прогресу і миру»². Тоді ж у Великій Британії побував представник ОУН Є. Ляхович, який отримав завдання прояснити для британського істеблішменту сутність програмних положень ОУН і засвідчити її готовність співпрацювати з Лондоном³.

Однак найвпливовішими гравцями на європейській дипломатичній арені були Німеччина й Радянський Союз. У виданій 1925 р. книзі «Моя боротьба» А. Гітлер як головну геополітичну мету Німеччини ставив завоювання «життєвого простору» для німців за рахунок Росії і «підвладних» їй держав і народів, тобто й України. Восени 1937 р., коли фюрер уперше завів мову про підготовку війни у вузькому колі однодумців, ця ж думка прозвучала в більш завуальованій формі: майбутнє Німеччини «залежить винятково від вирішення територіальної проблеми». Конкретні аспекти розв'язання українського питання А. Гітлера цікавили мало, оскільки долю України він цілком ставив у залежність від власних планів. Проте для «відведення очей» світової громадськості Берлін демонстрував абсолютну індиферентність стосовно України. Дезавуюючи чутки журналістів про те, що Німеччина має якісь наміри

щодо України, райхсканцлер заявив: «Німеччина не має ніяких інтересів по той бік Карпат, і їй байдуже, що там роблять країни, зацікавлені в цих областях»⁴. До часу не відкриваючи карт, нацисти пішли на «зближення» з Радянським Союзом та укладення відповідних угод 1939 р.

Події навколо Закарпаття (Підкарпатської Русі), що отримала на початку жовтня 1938 р. автономію в складі Чехословацької республіки, стали своєрідним індикатором політики нацистського керівництва в українському питанні, зокрема для національно орієнтованої еміграції. Відповідаючи на публікації польської преси, офіціоз ОУН «Українське слово» 18 червня 1939 р. писав: «Ми самі добре знаємо, що нам належить [робити], хто наш ворог, і що ми зможемо виграти або втратити. Ми ніколи не виношували ідею, що зможемо отримати якийсь подарунок від Гітлера, цього добре відомого хижака. Він — представник німецької «вищої» раси, заклятий ворог слов'янської раси ... Але ще менше ми очікуємо від наших сусідів, наших «добрих слов'янських братів»⁵.

Остання фраза є ключовою: саме позиція Польщі в українському питанні підштовхнула українську еміграцію всіх відтінків і напрямів до співпраці з Німеччиною з ілюзорною надією заручитися її підтримкою в справі відродження суверенної української державності. Відповідним чином реагували на подібні публікації у Берліні. В одному з донесень начальника департаменту «Схід» бюро зовнішньої політики НСДАП А. Шікенданца вказувалося: «Ми завжди вважали, що ОУН (група Коновальця) цілком антинімецька, і що її діяльність абсолютно провокативна і не менш шкідлива як для німців, так і для українців». Як підтвердження наводився аналіз публікацій націоналістичної періодики, що видавалася в США, Канаді та Франції⁶.

Незважаючи на ці та інші документи, гітлерівські спецслужби використовували ОУН у своїх цілях, хоча і не досягли особливих успіхів у цьому. У період планування агресії проти Польщі Абвер з ініціативи адмірала В. Канаріса налагодив контакти з оунівцями, маючи намір використовувати їх організаційний потенціал і популярність серед етнічних українців для підготовки повстання в Польщі. Ніяких практичних результатів не було, але в середовищі керівників ОУН уміло підтримувалася надія на допомогу Німеччини в справі відродження незалежної Української держави⁷.

На ділі Гітлер не збирався нікому давати гарантій державності. Як безпринципний і підступний політик він керувався лише власними уявленнями про майбутній устрій Європи і, враховуючи його ставлення до слов'ян, не мав наміру будувати з ними відносини на основі паритетних союзницьких зобов'язань. Україна цікавила його як невичерпний резервуар сировини, продовольства і робочої сили. Усі наступні спроби

вивести контакти на політичний рівень він залишав без уваги, або жорстко присікав.

Ще 24 жовтня 1938 р. представники Підкарпатської Русі — Карпатської України (Закарпаття) передали німецькому уряду меморандум, в якому наголошувалося, що утворена автономія «перебуває під чеським протекторатом, очікуючи об'єднання з Україною». У документі містилася пропозиція перетворити автономний край на незалежну державу під заступництвом учасників Мюнхенських угод. Проте в Берліні було власне бачення майбутнього Закарпаття. Рішення італо-німецького арбітражу у Відні примусили Карпатську Україну поступитися Угорщині 1856 км² своєї території з населенням 180 тис. осіб, включаючи два найбільші міста — столицю Ужгород та Мукачево. Після цього територія автономії зі столицею в Хусті становила 11,1 тис. км², населення — 552 тис. осіб.

Прагнучи до створення спільного кордону з Угорщиною, Польща влаштувала напади диверсантів на територію Карпатської України. Своєю чергою Угорщина готувала повну анексію автономії. Все це стало можливим унаслідок позиції Берліна: радник німецького посольства в Польщі недвозначно дав зрозуміти, що Німеччина не має наміру створювати з автономії «зародок Української держави».

Загроза поглинання Закарпаття Угорщиною викликала рух національно-політичної солідарності за межами краю. Особливу активність виявили галичани: як волонтери вони сотнями переходили польський кордон і вливалися в Карпатську Січ — армію автономії. Акції солідарності очолила Організація українських націоналістів. У Закарпаття прибули представник ОУН полковник А. Мельник, генерали В. Курманович і В. Петрів, Р. Шухевич, З. Коссак, О. Карачебський, Г. Барабаш, С. Врецьона та інші, які входили до складу штабів Січі та очолювали її підрозділи.

Європейські політики, дипломати та військові, а також преса поширювали чутки про те, що Закарпаття стане плацдармом для просування німецьких інтересів на схід, що змусило нервувати Кремль. 10 березня 1939 р. у доповіді Й. Сталіна перед делегатами XVIII з'їзду ВКП (б) прозвучала стурбованість спробами зіштовхнути Радянський Союз із Німеччиною.

В умовах загострення міжнародної кризи А. Гітлер вирішив дистанціюватися від проблеми Карпатської України, оскільки це могло перешкодити тимчасовому врегулюванню відносин із СРСР. 13 березня 1939 р. німецький посланник в Угорщині повідомив регенту М. Горті про те, що Берлін не заперечує проти окупації Закарпаття угорцями. Вже наступного дня угорські війська виступили з Мукачева і зайняли три населених пункти автономії. Прем'єр-міністр Карпатської України

А. Волошин наказав видати зброю командам Карпатської Січі. Однак призначений президентом Чехословаччини Е. Гахою проти волі уряду А. Волошина міністр внутрішніх справ автономії Л. Прхала віддав наказ чеським військовослужбовцям відкрити вогонь по штабу січового командування в Хусті. Після того, як конфлікт вдалося погасити, 15 березня Сейм ухвалив закон про незалежність Карпатської України і обрав президентом молодого держави А. Волошина. Продовжуючи традиції УНР, державним прапором проголошеної республіки затверджено жовто-блакитний двоколонор, гербом — тризуб, гімном — «Ще не вмерла Україна». Волошин звернувся до німецького консула Гофмана з пропозицією про те, щоб Німеччина взяла невелику державу під патронат, але Гітлер наполіг: Карпатська Україна повинна без опору увійти до складу Угорщини.

Президент Карпатської України А. Волошин оголосив мобілізацію. Запеклі бої відбувалися в різних місцях Закарпаття. Хоча захисники незалежності своєї держави билися відчайдушно, не жаліючи свого життя (в боях загинули керівники Січі М. Гузар-Колодзінський, З. Косак), сили були надто нерівними. Відступивши на територію Румунії, січовики були затримані, але не інтерновані, а передані на розстріл угорцям. Поляки ж самі вчинили розправу над бійцями Січі, які відступали під натиском мадярів на польську територію. Боротьба в гірських районах не припинялася до травня. Загальні втрати патріотів сягали 5 тис. осіб.

Героїчна боротьба за незалежність Карпатської України є одним з яскравих епізодів літопису українського народу. Ці події фактично стали для українців початком Другої світової війни.

У Сталіна існувало власне, особливе ставлення до українського питання. Чергуючи гнучке маневрування й поступки (прикладом може слугувати політика «українізації») і жорстокі репресалії, він ще в 1930-ті роки прагнув нейтралізувати передумови для ескалації «українського сепаратизму». Уважно відстежуючи ситуацію не тільки всередині Української РСР, а й у середовищі української еміграції в Європі та за океаном, він реагував властивими йому методами. У низці таких превентивних акцій стала організація вбивства лідера ОУН Є. Коновальця 23 травня 1938 р. Коментуючи цю лінію, М. Френкленд зазначав, що радянські керівники «не забули, як українські націоналісти вступили в союз з Німеччиною в 1917 р.; через 20 років німецьке вторгнення здавалося єдиним варіантом, який міг зробити можливим український сепаратизм»⁸.

Не в останню чергу прагненням знищити «націоналістичне кубло» в Польщі продиктована ультимативна вимога очільника радянської військової місії К. Ворошилова на англо-радянських переговорах у Москві (серпень 1939 р.) дозволити присутність частин Червоної армії у цій

країні. «Щодо Польщі, то, напевно від неї вимагалось якщо не безпосередньо, то опосередковано віддати всю українську територію (Галичину, Волинь та ін.) Без цього Сталін вважав неможливим локалізувати небезпеку українського визвольного руху (українського вулкана). Польща була явно не в змозі з цим впоратися», — писав Г. Костюк⁹.

Нав'язливе прагнення Гітлера отримати німецько-радянську угоду, що давала змогу в спокійній обстановці готуватися до війни, Сталін вирішив використати для реалізації своїх геополітичних планів. Результатом змови двох диктаторів стало підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад і таємного протоколу до нього. Відповідно до останнього лінія розмежування між Німеччиною та СРСР (у разі політичних змін) повинна була проходити по лінії Піса–Нарев–Вісла–Сян. Німецька сторона дала згоду на свободу дій Радянського Союзу в питанні про Бессарабію.

«Пакт Молотова–Ріббентропа» надавав більше можливостей для придушення українського націоналістичного руху, ніж угода з Великою Британією і Францією. У разі створення системи колективної безпеки з західними демократіями (навіть на умовах Радянського Союзу), дії радянських спецслужб зустрічали б опір не тільки польського уряду, а і протидію Лондона й Парижа. Договір з Німеччиною про сфери впливу надавав Сталіну карт-бланш для будь-яких рішень і дій на західно-українських землях.

Саме приєднання Західної Білорусі та Західної України до СРСР було справжньою метою Й. Сталіна. Для її досягнення використовувалися будь-які засоби. Поряд із військово-дипломатичними приготуваннями підвищена увага приділялася створенню певного тла в суспільній свідомості. В одній із передовиць під назвою «Про внутрішні причини військової поразки Польщі» 14 вересня 1939 р. у газеті «Правда» йшлося про національне гноблення білорусів та українців у міжвоєнній Польщі: «Землі Західної України й Західної Білорусі заселяються військовими колоністами, так званими осадниками. Поляки, які становлять тут мінімальний відсоток населення, є панівною силою, що утримує у своїх руках весь апарат влади... Своє панування над національними меншинами правлячі кола Польщі підтримують каральними експедиціями, польовими судами, білим терором, розпалюванням міжнаціональної ворожнечі»¹⁰. У такий спосіб формувалося моральне виправдання так званого «визвольного походу» Червоної армії.

1 вересня 1939 р. Вермахт вторгся на територію Польщі. Польська армія чинила завзятий опір, хоча з огляду на військово-технічний потенціал III Райху її доля була вирішена наперед. У складі польських збройних сил воювало близько 120 тис. етнічних українців, багато з яких

самовіддано виконували обов'язок перед державою, громадянами якої вони були. А 17 вересня 1939 р. кордон між Польщею та Радянським Союзом перетнуло два угруповання Червоної армії, у складі яких налічувалося 7 армій, кінно-механізована група, 617 тис. осіб, близько 5 тис. гармат і мінометів, 4,7 тис. танків, 3,3 тис. літаків. Пізніше з них створили Український і Білоруський фронти. Ці сили постійно нарощувалися і до початку жовтня мали чисельність близько 2,4 млн осіб. Польські збройні сили змогли протиставити армії вторгнення 370 тис. військовослужбовців, 70 танків і 540 гармат¹¹.

Український фронт (командувач — командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начальник штабу — комдив М. Ватутін, члени військради — корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов) мав три армійські групи, що наступали відповідно на Ковельському, Тернопільському і Станіславському напрямках. Усі спроби польських військ зупинити противника успіхом не увінчалися. 18 вересня радянські частини зайняли Коломию й Тернопіль, 19 — Станіслав, 22 — Львів, 24 — Дрогобич, 25 — Холм. Іноді з'єднання Червоної армії взаємодіяли з Вермахтом. 27–29 вересня в районі Журавинець вони спільними зусиллями розбили чотиритисячну кавалерійську групу під командуванням генералів Андерса і Плісовського. Загальні втрати польської сторони становили 3,5 тис. вбитими, 20 тис. пораненими, 452 тис. полоненими. Частина з них звільнили, однак, 125,4 тис. залишилися в таборах НКВС, а значну частину офіцерів розстріляли в Катині, під Харковом та в інших місцях. Втрати Червоної армії вважаються невинуватими великими: 795 загиблих, близько 2200 зниклих без вісті й поранених¹².

У результаті наступальних дій РСЧА була зайнята територія площею понад 200 тис. км² (51,6% території довоєнної Польщі) з населенням 13,2 млн осіб¹³.

28 вересня 1939 р. прозвучав заключний акорд поділу Польщі: Німеччина й Радянський Союз підписали договір про дружбу і кордони. Замість Литви, якою німці поступилися, Берлін отримав Варшавське та Люблінське воєводства, зайняті Червоною армією. Внаслідок «корекції» лінії кордону до складу України не ввійшли етнічні українські землі — Холмщина й Підляшшя. На честь цих подій у Бресті, Гродно та інших містах пройшли спільні паради німецьких і радянських військ.

Значна частина українського, білоруського і єврейського населення приєднаних територій в основній своїй масі вітала «звільнення від польського гніту». Потужний пропагандистський апарат Головного політичного управління Червоної армії і КП(б)У продукував потік матеріалів (листівок, газет, фільмів), покликаних підтримати ці настрої.

Юридичним оформленням «возз'єднання західноукраїнських земель» і Наддніпрянської України стала швидкоплинна акція, здійснена під

контролем командування Українського фронту. З його санкції був створений «Комітет з організації та проведення виборів», організаторами яких виступили прибулі з інших регіонів республіки партійні та комсомольські функціонери. В результаті проведеної роботи було обрано 1484 делегати. 26 жовтня у Львові відбулися Народні Збори, що затвердили Декларацію про державну владу в Західній Україні та Декларацію про входження Західної України до складу УРСР. Делегати Народних Зборів надіслали до Москви повноважну комісію з відповідними документами. 1 листопада 1939 р. V сесія Верховної Ради СРСР розглянула заяву Народних Зборів і ухвалила «Закон про включення Західної України до складу Союзу РСР з її возз'єднанням в Українській Радянській Соціалістичній Республіці».

Маніпуляції масовою свідомістю, примусові засоби реалізації виборчих технологій дали підстави вітчизняним історикам (В. Барану, М. Литвину, В. Науменку, В. Гриневичу та ін.) уважати виборчу кампанію недемократичною, а отже, нелегітимною. Як докази наводяться факти, що свідчать про дискримінацію некомуністичних партій і громадських організацій, польського населення, а також те, що близько 700 тис. потенційних виборців не прийшли на дільниці або голосували проти висунутих «згори».

Кінець 1939 р. — перша половина 1941 р. став періодом форсованої радянської краю. Вибори до місцевих органів влади навесні 1940 р. також пройшли завдяки зусиллям військових. Радянський режим робив усілякі реверанси в бік українців, демонструючи диференційоване ставлення до них і поляків. Це відбилося на національному складі депутатів місцевих рад, студентів вузів, функціонерів усіх рівнів. Незважаючи на декларації про висунення на різні пости вихідців із місцевого населення, основну масу бюрократичного партійно-радянського апарату становила прибула зі східних, центральних і південних областей республіки та інших регіонів СРСР номенклатура. Крім того, у Західну Україну відрядили тисячі фахівців різних галузей — учителів, лікарів, агрономів, зоотехніків, нафтовиків, геологів, механізаторів, техніків, інженерів та ін. Авангардом радянської краю мали стати члени ВКП(б). Тільки за перше півріччя після приєднання в регіон прибуло 14 тис. комуністів. До осені 1940 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У рапортував про підготовку ще 40 тис. партпрацівників для відправлення в південно-західні й західні області УРСР¹⁴. Однак сюди нерідко потрапляла далеко не найкраща частина управлінців і фахівців. Моральні якості багатьох із них не відповідали характеру поставлених перед ними завдань. Західноукраїнський соціум, вихований на релігійних почуттях, авторитеті церкви, верховенстві закону й демократичних традиціях Австрійської монархії, а потім польського парламентаризму,

важко сприймав командно-адміністративні методи управління, свавілля бюрократії і «силових» структур, зневагу до етичних засад.

Ламаючи «буржуазну суспільно-політичну систему», більшовики скасували всі політичні партії, громадські організації, повели наступ на позиції Греко-католицької церкви. Уніфікація суспільного життя супроводжувалася насадженням радянських форм її організації — партійних, комсомольських, профспілкових комітетів, зборів, мітингів і лекцій, інших масових заходів.

Про кількісні зміни в економіці свідчать такі цифри. За півтора роки експропрійовано на користь держави 2200 підприємств, 978 з яких були відбудовані й запущені в дію. У Львівській області створено 440 нових промислових об'єктів, Рівенській — 74, Тернопільській — 10. Промислова політика сприяла ліквідації безробіття¹⁵. До початку грудня 1939 р., в основному, завершився розподіл конфіскованої поміщицької і монастирської землі. 747 тис. безземельних і малоземельних господарств отримали близько 1136 тис. га землі, 84 тис. коней, 76 тис. корів, інвентар, посівний матеріал. Навесні 1940 р. уряд вирішив створити в західному регіоні 100 МТС (влітку — ще 74 МТС) і забезпечити їх трактористами і бригадирами.

Своєрідною «платою» за це мало стати добровільне об'єднання аграріїв у колективні господарства, що для незаможних верств здавалося благом. Проте ентузіазм прихильників «соціалістичних перетворень» у сільському господарстві швидко вичерпався: у травні 1940 р. в Західній Україні налічувалося 155 колгоспів, до кінця року — 529. Це змусило режим вдатися до силових методів. Примусовий характер колективізації «виправив» ситуацію: на 1 червня 1941 р. у 2651 артілі об'єднувалося 177 тис. селянських дворів¹⁶.

Радянські спецслужби ретельно відстежували настрої місцевих жителів і «реагували» на будь-які прояви опозиційності. Жертвами репресій були українські та польські націоналісти, єврейські підприємці, православне й уніатське духовництво, діячі науки, культури, прості робітники й селяни, які не виявляли лояльного ставлення до влади.

Однією з форм державного терору стали депортації. У кілька хвиль із території Західної України примусово виселили майже 550 тис. осіб — польських осадників, чиновників, жандармів, поліцаїв, офіцерів Війська Польського, членів польських та українських політичних партій і громадських об'єднань, біженців різних національностей, «ворожого елемента», «куркулів» та інших категорій, що видавалися більшовицькій верхівці нелояльними до сталінського режиму¹⁷.

Початок агресії гітлерівської Німеччини проти СРСР змусив керівництво країни терміново вирішувати долю 34 тис. в'язнів, яких утриму-

вали у в'язницях Західної України. Встигнувши вивезти вглиб країни тільки невелику частину ув'язнених (багатьом із них навіть не були висунуті обвинувачення), органи НКВС всіх інших знищили¹⁸.

Методи інкорпорації і радянської заходноукраїнських земель налаштували значну частину населення проти радянської влади і створили ґрунт для колаборації в окупаційний період, а також сприяли формуванню широкої соціальної бази українського націоналістичного й національно-демократичного підпілля.

Претензії ж на Бессарабію і Північну Буковину радянське керівництво обґрунтовувало тим, що значну частину населення цих земель становили українці: за різними оцінками в Бессарабії, Буковині та Марморощині проживало від 600 тис. до 1 млн етнічних українців.

Передбачаючи як один із можливих способів вирішення бессарабського питання воєнні дії (другий варіант орієнтувався на використання дипломатичних важелів), уряд СРСР санкціонував створення Управління Південного фронту (командувач — генерал армії Г. Жуков, нач. штабу — генерал М. Ватутін, член військради — корпусний комісар В. Борисов), у розпорядженні якого перебувало 460 тис. бійців та офіцерів., 12 тис. гармат і мінометів, близько 3 тис. танків, 2160 літаків. Сухопутні війська повинна була підтримувати Дунайська військова флотилія¹⁹.

Одночасно з мілітарними приготуваннями активно працював дипломатичний апарат. 28 червня 1940 р., після закінчення терміну ультиматуму про передачу Бессарабії СРСР, висунутого Румунії В. Молотовим двома днями раніше, радянські війська перетнули кордон і вступили в Чернівці, Кишинів, Акерман, Бельці, Хотин. 3 липня операція з оволодіння Південною Бессарабією та Північною Буковиною була закінчена. Доля 3,8 млн осіб (із них 49% становили молдавани, 10% — росіяни, 15% — українці, 7% — євреї, 5% — болгар, 3% — німці), які населяли територію площею 50762 км², вирішувалася за вже відомим сценарієм²⁰. 2 серпня 1940 р. Рада СРСР ухвалила «Закон про створення Молдавської РСР», а 7 серпня Указом Президії ВР СРСР створено Чернівецьку та Акерманську області, що увійшли до складу УРСР²¹.

Тим часом у Бессарабії та Буковині рекордними темпами насаджувалися радянські органи влади й соціалістичні форми господарювання. У Чернівецькій області створено 97 промислових кооперативних артілей, націоналізувалися підприємства й земельна власність. Колективізація й ліквідація приватного капіталу підштовхнули частину населення до виїзду до Румунії.

Ще однією причиною виїзду громадян різних національностей стали репресії. Восени 1940 р. разом із німецькими переселенцями з Буковини виїхали за кордон 4 тис. громадських діячів, священників, учителів,

зокрема В. Залозецький, С. Зибачинський, Д. Квітковський, родичі письменниці О. Кобилянської та інші. Під час першої депортаційної акції (23 травня 1941 р.) з Північної Буковини було виселено 181 родину (516 осіб), другої (червень 1941 р.) — 2279 родин (7720 осіб)²². 18 червня 1941 р. 3800 євреїв як «контрреволюційні елементи» були вивезені у східні райони СРСР²³. 44,5 тис. етнічних німців регіону відбули до німецької зони окупованої Польщі, а звідти на Буковину прибуло 14 тис. українців²⁴.

Прагнучи відсунути на захід від Ленінграда лінію кордону, радянський уряд восени 1939 р. висунув відповідний ультиматум Фінляндії. Відмова останньої спричинила наступ радянських військ на Карельському перешийку.

Готуючись до вторгнення на територію Фінляндії, радянський уряд у вересні 1939 р. оголосив мобілізацію резервістів у кількох військових округах, зокрема Київському (КОВО) та Одеському (ОДВО). У з'єднаннях і частинах КОВО і ОДВО проходили підготовку призовники з Дніпропетровської, Вінницької, Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Одеської та інших областей УРСР. Саме вони становили значну частину того 425-тисячного угруповання, якому належало «поставити на коліна» фінський уряд²⁵. Проте маючи подвійну чисельну перевагу в живій силі, 10-кратну перевагу в літаках і 16-кратну — у танках, командування Червоної армії не змогло з ходу подолати «лінію Маннергейма».

Загальна неготовність до війни на таких широтах і в суворих кліматичних умовах, завзятість і військове вміння противника спричинили великі втрати радянських військ, зокрема з'єднань, укомплектованих в Україні. Значна кількість вибулих з ладу спостерігалася в 7-й (Чернігівській) стрілецькій дивізії, яка штурмувала «лінію Маннергейма» і Виборг. У боях розгромлена знаменита 44-а (Щорсівська) стрілецька дивізія, яка втратила 33,9% особового складу.

Мабуть, найкращим сухопутним з'єднанням стала 70-а стрілецька дивізія, яка практично жодного разу не відступала під натиском противника. Її комдив полковник М. Кирпонос за вміле керівництво військами й особисту мужність був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а вже в червні 1940 р. в званні генерал-полковника прийняв командування Київським особливим військовим округом.

Розібравшись із причинами невдалих бойових дій кінця 1939 р., командування Червоної армії здійснило кадрові перестановки, реорганізацію та поповнення військ, вдосконалило медичне забезпечення, переглянуло норми постачання і т.п. Всі ці комплексні заходи незабаром позитивно позначилися на перебігу кампанії. З КОВО прибуло кілька

стрілецьких дивізій і авіаескадрилій, 3 танкові й 3 артилерійські полки, 2 артилерійсько-зенітних дивізіони, десантна бригада та інші частини й підрозділи, з ОДВО — 4 дивізії, 3 авіаполки, 1 бригада.

На початку березня 1940 р. війська 7-ї і 13-ї армій Північно-Західного фронту (командувач — командарм 1-го рангу С. Тимошенко) зламали «лінію Маннергейма», що зумовило результат усєї війни. 12 березня 1940 р. Фінляндія та СРСР підписали мирний договір на умовах, продиктованих радянською стороною. Ціною цих придбань виявилися невинувато великі втрати Червоної армії — близько 400 тис. осіб (майже половина задіяного особового складу). З них 71 тис. загинула в боях, 40 тис. пропало безвісти й не повернулося з полону, 16 тис. померло від ран, обморожень і хвороб тощо. Близько 40 тис. громадян України полягли на сопках Фінляндії і на Балтиці²⁶. Ця війна продемонструвала низький рівень організації та управління військами, стратегічного планування та оперативної майстерності радянського генералітету, який усе ще сповідував екстенсивні форми ведення воєнних дій.

Плануючи в перспективі поставити на службу Райху економічний потенціал України, А. Гітлер все ж не вважав цей напрям головним, готуючи напад на СРСР і відводячи цю роль центральному вектору. Орієнтована відповідно до плану «Барбаросса» на Україну група армій «Південь» мала у своєму складі три німецькі армії (6, 11, 17-у), 1-у танкову групу, дві румунські армії, словацький і угорський корпуси — загалом 57 дивізій і 13 бригад.

Радянські збройні сили за кількісними показниками перевершували противника. Агресору протистояло 80 дивізій Київського особливого та Одеського військових округів, перетворених на початку війни відповідно на Південно-Західний (ПЗФ) і Південний фронти (ПФ), 5625 танків, 2700 літаків, 17 тис. гармат, німці та їхні союзники мали 850, 1300 і 16 тис. одиниць цих видів озброєння. Однак, явна перевага в техніці нівелювалася тим, що радянські зразки були представлені, здебільшого, застарілими конструкціями. Водночас у розташуванні Південно-Західного фронту п'яту частину танків становили нові моделі — КВ і Т-34. Здавалося, наявної зброї, техніки й живої сили було цілком достатньо для того, щоби стримати ворога²⁷.

Та вже перший день війни розкрив прорахунки радянського керівництва в галузі дипломатії, розвідки, стратегічного планування, будівництва Збройних сил і військової доктрини. 22 червня 1941 р. потужні танкові клини розчленували радянські бойові порядки, а мотопіхота кинулася в прорив. На світанку літаки Люфтваффе бомбили культурні та промислові центри України. Внаслідок того, що радянська авіація не була готова до ведення активних дій (на вихідні припинено бойове чергування,

особовий склад відпочивав), противнику вдалося практично за кілька годин знищити майже всю авіацію першої лінії — 1200 бойових машин, втративши при цьому тільки 200 своїх. Показово, що німці знали розташування двох полків, оснащених новими літаками (близько 120 машин) і перетворили їх прямо в ангарах на купи металобрухту.

Радянські воїни за відсутності організованої оборони протиставили агресору самовідданість і мужність. Зокрема, зумівши підняти літаки в повітря, пілоти зав'язували повітряні бої, заважаючи виконанню завдань бомбардувальної авіації Люфтваффе. У смузі Південно-Західного фронту здійснили повітряний таран Л. Бутилен, І. Іванов і Д. Кокорєв. Перший натиск ворога зуміли відбити бійці й офіцери 176-ї і 95-ї стрілецьких дивізій під командуванням В. Марцинкевича і О. Пастеревича, які всупереч настановам «згори» наказали особовому складу в ніч на 22 червня зайняти оборонні позиції. У 1940–1941 рр. в західному регіоні України розгорнулося спорудження Володимир-Волинського, Рава-Руського, Перемиського, Струмилівського, Ковельського укріпрайонів. До початку війни їх готовність становила близько 25%. А втім, деякі з них стали серйозною перешкодою на шляху просування противника.

Першими зустріли наступ гітлерівців прикордонники. 215-кілометрову ділянку кордону по р. Сян охороняв 92-й Перемиський загін під командуванням полковника Я. Тарутина. Під натиском переважаючих сил ворога радянські підрозділи після 10-годинного бою залишили Перемишль. Сформувавши ударну групу на чолі зі старшим лейтенантом Г. Поливодою, командування наказало вибити ворога з міста і відкинути його за лінію кордону. Не чекаючи настільки стрімкого контрудару, гітлерівці змушені були відступити. Перемишль став першим містом, відбитим у супротивника. Його захисники організовано залишили місто тільки за наказом командування, забезпечивши вивезення жителів, державного майна.

Три армійські корпуси з танками й артилерією були кинуті на позиції 91-го Рава-Руського прикордонного загону. У затяжних боях агресор зазнав великих втрат, залишаючи в тилу осередки опору. З особового складу 17-ї застави живим залишився тільки лейтенант К. Таран. Жоден німецький танк не зумів подолати позиції 1-ї артилерійської протитанкової бригади. Лише в боях на захід від Луцька її воїни знищили близько ста одиниць бронетехніки. Упродовж тижня відбивала атаки обслуга дотів «Ведмідь», «Незабудка», «Комсомолец». Тільки підтягнувши вогнеметні танки, німці зуміли опанувати цими вогневими точками.

Найбільша танкова битва початкового періоду війни відбулась у районі Луцьк–Броди–Дубно–Ровно. У важких боях з 24 до 30 червня

група армій «Південь» втратила майже 40% танків, 300 літаків; 10 піхотних і танкових дивізій стали небоєздатними. Втім, втрати радянської сторони за деякими показниками співвідносилися з ворожими як 20:1. До 9 червня в мехкорпусах Південно-Західного фронту залишилося 737 танків. Деякі стрілецькі корпуси втратили близько 70% особового складу, а механізовані — 72% командирів. А проте, в стратегічному відношенні прикордонні битви відіграли важливу роль у зриві планів «блискавичної війни». Війська Південно-Західного фронту не тільки перешкодили оточенню свого львівського угруповання, а й запобігли стрімкому просуванню танків генерал-фельдмаршала Е. Клейста.

Захопивши до 30 червня 1941 р. Ковель, Луцьк, Ровно, Дубно, Львів, німці упродовж тижня вели бої з радянськими військами, що відступали на стару лінію укріплень. 8 липня частини Вермахту захопили Бердичів, 9 липня — Житомир. Розгорнувши силами 13-ї танковій дивізії наступ уздовж житомирського шосе, 11 липня вони вийшли на рубіж р. Ірпінь, реально загрожуючи Києву. На оволодіння столицею України командував групи «Південь» генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт націлив 6-у армію і частини 1-ї танкової групи загальною чисельністю 14 дивізій. Їх стримували з'єднання Південно-Західного фронту, що спиралися на Київський укріпрайон (КиУРа). Він мав три смуги укріплень, системи піхотного, артилерійського та протитанкового вогню, 30 тис. бійців та офіцерів, 29 танків, 288 гармат 148 мінометів.

У другій і третій декаді липня завдяки зусиллям військ ПЗФ, що відволікали на себе основні сили противника, захисникам міста вдавалося стримувати натиск. У пошуках ефективних форм управління військами командування пішло на створення т.зв. Південно-Західного напрямку, до складу якого увійшли ПЗФ і ПФ. Очолив напрям маршал С. Будьонний, членом військради став перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. До поліпшення ситуації створення нової керівної ланки не привело, лише посиливши плутанину й дублювання командних функцій. Замість виправлення становища радянські війська стали потрапляти в «котли». На початку серпня в районі Умані оточеними виявилися 6-а і 12-а армії і частково 8-а армія — загалом близько 20 дивізій. Безуспішні спроби розірвати кільце припинилися 8 серпня, коли майже 103 тис. осіб разом із командармами І. Музиченком (6-а армія) і М. Понеделіним (12-а армія) та сімома штабами корпусів потрапили в полон. Німці захопили як трофеї 300 танків і 800 гармат.

Масова дезерція і здача в полон стали переконливим свідченням того, що багато мобілізованих не бажали класти своє життя за сталінський режим. Упродовж першого місяця війни війська НКВС затримали за «безладний відступ» 203 867 червоноармійців та повернули їх у фронтові

частини. Загалом у другій половині 1941 р. було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві²⁸. Разом з тим, панічні настрої охопили не всіх бійців і командирів Червоної армії. Багатьом воїнам завдяки витримці та наполегливості вдалося вирватися з оточення й уникнути загибелі або полону.

Тим часом ситуація під Києвом неухильно погіршувалася. Суттєвих змін не сталося й після формування 37-ї армії під командуванням генерала А. Власова, до складу якої увійшли і всі частини КиУРа. 17-а німецька армія чекала виходу частин Вермахту на лінії Лохвиця — Пирятин та Лубни–Ромни з тим, щоб завершити оточення київського угруповання радянських військ. До цього часу комфронту М. Кирпонос і член військради М. Хрущов фактично вели гру зі Сталіним, підтримуючи його ілюзії щодо можливості утримання столиці України. Тільки 11 вересня начштабу ПЗФ генерал В. Тупиков доповів начальнику Генштабу маршалу Б. Шапошникову про невідворотність катастрофи. Проте і після цього Сталін наполегливо примушував утримувати київський плацдарм, чого б то не коштувало. З метою зміцнення загального керівництва військами замість відкликаного С. Будьонного призначили маршала С. Тимошенка.

Прорахунками Ставки ВГК німці скористалися повною мірою. 15 вересня поблизу Лохвиці (Полтавська обл.) з'єдналися танкові групи Гудеріана і Клейста, замкнувши, у такий спосіб, кільце оточення.

За умов, що склалися на південному крилі радянсько-німецького фронту, оборона Києва вже давно була безперспективною. Проте Ставка так і не дала наказу про відведення військ. Таке рішення на свій страх і ризик ухвалив С. Тимошенко. Однак було занадто пізно. Тільки в ніч на 17 вересня Ставка дозволила залишити Київ, хоча і не дала санкції на відведення військ фронту. Останній удар тримала все та ж 37-а армія, частини якої останніми йшли з міста. У київському оточенні загинуло, пропало без вісти й потрапило в полон 450 тис. червоноармійців. Загальні ж безповоротні втрати військ ПЗФ і КиУРа в Київській оборонній операції з 5 липня до 26 вересня 1941 сягали 531 тис. осіб²⁹. 20 вересня біля хутора Друковщина Пирятинського району Полтавської області, перебуваючи в оточенні, загинули командувач ПЗФ М. Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У і член військради фронту М. Бурмистенко, пізніше — начштабу ПЗФ В. Тупиков, начштабу 5-ї армії генерал Д. Писаревський. У полон потрапили командувач 5-ї армії генерал М. Потапов і член військради ПЗФ Е. Риков.

Трагічно склалася й доля Південного фронту (9 і 18-я армії). На початку липня тут активізувала наступ 11-а німецька, 3-я і 4-а румунські армії, які прагнули опанувати базою Чорноморського флоту Одесою.

Поряд зі стратегічними в цьому випадку проглядалися й інші інтереси. Румунія жадала реваншу за втрату влітку 1940 р. Бессарабії та Буковини. Цей південно-західний регіон між Бугом і Дністром А. Гітлер пообіцяв Румунії як винагороду за участь у війні проти СРСР. Тому переважна більшість 300-тисячного угруповання, що наступало на півдні, становили румунські війська, а в штурмі Одеси брали участь 18 румунських і тільки одна німецька дивізія.

Оборону міста здійснювала Окрема Приморська армія генерала Г. Софронова (5 жовтня його змінив генерал І. Петров) і Чорноморський флот (ЧФ). З 8 серпня в Одесі введено стан облоги. 13 серпня місто опинилося відрізане від суходолу й перетворився на глибокий тил ворога. Створений Одеський оборонний район підпорядковувався Чорноморському флоту (командувач — адмірал П. Октябрьський). Все місто працювало на оборону, а з одеситів сформували 421-ту стрілецьку дивізію і кілька частин морської піхоти. Не обмежуючись відбиттям атак противника, захисники Одеси 22 вересня здійснили зухвалу контратаку: у районі Григорівки за допомогою кораблів ЧФ і військ Приморської армії висадився морський і повітряний десант, відкинувши ворога на 5–8 км. Це стало першим прикладом вдалої взаємодії сухопутних військ з морським десантом і авіацією флоту на Чорному морі в роки війни. Крім того, упродовж усієї двомісячної оборони вдавалося утримувати та експлуатувати морські комунікації. Це дало змогу не тільки перекидати озброєння, боєприпаси й живу силу, а й вивезти 86 тис. військових і 15 тис. цивільних, техніку. Практично всі сили Одеського оборонного району незабаром стали на захист Севастополя. Тільки 16 жовтня, втративши 70 тис. убитими і 100 тис. пораненими, румунські війська змогли увійти в місто³⁰.

Тим часом 6 жовтня в «котел» під Осипенко (нині — Бердянськ) потрапили частини 18-й і 9-й армії (106 тис. осіб), що відкрило німцям шлях на Ростов. Розвиваючи успіх, 11-а німецька армія генерала фон Е. Манштейна спільно з румунськими частинами увірвалися через Перекоп на Кримський півострів. Завдаючи удари у двох напрямках, гітлерівці 16 листопада захопили Керч. А от після трьох невдалих штурмів Севастополя вони змушені були перейти до облоги. 4 вересня сухопутні війська й сили ЧФ об'єдналися в Севастопольський оборонний район під командуванням П. Октябрьського.

26 жовтня 1941 р. почалася найбільша на радянсько-німецькому фронті десантна операція, в результаті якої вдалося відбити плацдарм на Керченському півострові, а 30 грудня — Керч, що на певний час зняло загрозу висадки противника через протоку на Тамань.

Спроба ж Кримського фронту (командувач — генерал Д. Козлов), створеного 28 січня 1942 р. на керченському плацдармі, провести

операцію зі звільнення Криму виявилася невдалою. 8 травня після трьох безуспішних спроб радянських військ пробити оборону німці самі перейшли в наступ. Маючи чисельну перевагу, але незадовільно організувавши управління, не забезпечивши глибини оборони, Кримський фронт втратив 170 тис. полоненими, 1100 гармат, 250 танків, 3800 автомашин, 300 літаків³¹. 12 липня 1942 р. завершилася 250-денна оборона Севастополя. Не використавши всі можливості для евакуації, командування СОР залишило війська напризволяще. За німецькими даними, в обложеному місті взято в полон 90 тис. червоноармійців³². Півострів повністю перейшов під контроль противника. Командування фронту вивезли літаками до Москви, генерали Д. Козлов, С. Черняк, К. Колганов, Е. Ніколаєнко, П. Вічний понижені у званнях, а представник Ставки Л. Мехліс крім цього втратив пост начальника Головного політуправління Червоної армії.

Однак найбільшою катастрофою 1942 р. стали події під Харковом, де в період 12–29 травня війська ПЗФ генерала Ф. Костенка і ПФ генерала Р. Малиновського під загальним командуванням головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. Тимошенка (член військради — М. Хрущов) спробували провести наступальну операцію. Наступ, своєчасно не підтриманий військами ПФ, здійснювався силами 23 стрілецьких дивізій, 2 кавалерійських і 2 танкових корпусів проти 11 дивізій 6-ї армії генерала Ф. Паулюса. Вкотре недалекоглядні рішення Ставки ВГК привели до оточення 23 травня 6-ї і 57-ї армій та окремих з'єднань 9-ї і 38-ї армій. Загальні втрати Червоної армії сягали 267 тис. осіб (з них більше 200 тис. — полоненими), у той час, як німці втратили 20 тис. солдатів і офіцерів. Комфронту Ф. Костенко, командарми 6-ї і 57-ї армій А. Городнянський і К. Подлас загинули. На цьому харківська епопея не закінчилася. Місто кілька разів переходило з рук в руки. Загалом під Харковом проведено 6 фронтових і міжфронтових операцій (2 — стратегічні), проте майже всі вони стали для командування РНСЧА невдалими.

22 липня 1942 р. німецькі війська захопили м. Свердловськ (Ворошилоградська область), а 27 — залізничну станцію Шотове, повністю окупувавши Україну.

Події перших місяців війни у всій повноті продемонстрували сильні і слабкі сторони політичної та економічної системи, створеної більшовиками в 20–30-ті роки, морально-психологічний стан суспільства. Низький рівень боєздатності й морально-психологічної стійкості Червоної армії виявлявся у величезній кількості полонених (з усієї кількості 5,7 млн військових бранців на 1941 р. припадало 3,3 млн), панічних і поразницьких настроїв в армії, масовій дезерції, значній кількості призовників, що ухилялися від мобілізації у діючу армію. Значна частина цивільного населення прихильно або індіферентно ставилася до німецьких військ,

що вступали в Україну. Останнє спостереження підтверджується висновками, яких свого часу дійшов А. Даллін. Британський учений навів німецькі документи, які свідчать про те, що на західноукраїнських землях значні маси людей зустрічали німців як визволителів від радянської влади або ж дотримувалися доброзичливого нейтралітету. Одночасно з неприйняттям сталінського режиму багато західних українців не відчували особливого захоплення і від «нового порядку», що насаджувався гітлерівцями. Ставлення ж східноукраїнського населення до військовослужбовців німецької армії та її союзників спочатку коливалися від пасивно-вичікувального до показово-доброзичливого³³. Оцінюючи початковий період війни, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко пізніше визнавав, що «абсолютна більшість цивільного населення в Україні не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а прагнула у різний спосіб пристосуватися до окупаційного режиму»³⁴.

Намагаючись змінити несприятливу ситуацію, керівництво Радянського Союзу вдалося до апробованих засобів — посилення репресій стосовно військовослужбовців і цивільного населення. Вже в перший день війни Указ Президії Верховної Ради СРСР увів у дію «Положення про Військові трибунали в місцевостях, оголошеннях на воєнному стані і в районах воєнних дій». Після згаданого вище наказу № 270 Сталін 12 вересня 1941 р. підписав директиву командувачам фронтів про боротьбу з панікерством, згідно з якою в кожній стрілецькій дивізії належало створити загороджувальні загони, покликані зупиняти втечу охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед використанням зброї.

Погіршення ситуації на фронті, невдалі спроби підвищити дисципліну в стройових частинах викликали до життя ще один документ — наказ № 227 від 28 червня 1942 р., виходячи з якого в армії створювалися штрафні батальйони (для офіцерів) та штрафні роти (для рядових). До них направляли засуджених за різні порушення і злочини військовослужбовців, а також осіб, які відбували покарання в пенітенціарних установах. Як показали подальші події, істотно підвищити боєздатність збройних сил ці заходи не змогли.

Одночасно початковий період продемонстрував щире бажання багатьох людей зі зброєю в руках відстоювати свободу своєї батьківщини та власні родини від зазіхань агресора. Насамперед це знайшло вияв у потоці заяв до військкоматів про зарахування до лав армії у перші дні війни. До 5 липня 1941 р. 52 тис. жителів Київщини добровільно виявили бажання одягнути військову форму. У Збройні сили пішло 11 тис. добровольців Одещини. У другій половині 1941 р. у Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Харківській, Одеській, Миколаївській, Полтав-

ській, Сумській, Чернігівській, Сталінській та Ворошиловградській областях до народного ополчення вступило 1 млн 300 тис. осіб. У боях на території республіки ополченці билися пліч-о-пліч із регулярними військами.

Частина добровольців увійшла до складу воєнізованих підрозділів, що охороняли підприємства й інші об'єкти, виявляли диверсантів, парашутистів противника. До 1 жовтня 1941 р. 125 винищувальних батальйонів передано до складу діючої армії, ще 109 перейшли на підпільно-партизанські методи боротьби.

Майбутнє «звільнених» територій Сходу постійно дискутувалося у вищих ешелонах цивільного управління окупованими областями. Передача Галичини до складу Генерального губернаторства викликала протести української громадськості. До речі, райхсканцелярія в першій половині вересня отримала близько 30 листів із 270 підписами активістів місцевих відділень Українського національного об'єднання (УНО) і біженців із Буковини й Бессарабії з протестом проти передачі цих земель Румунії. Усі «зайняті на Сході землі», крім тих, що входили до складу Генерального губернаторства, передавалися у відання райхскомісара у справах окупованих східних областей А. Розенберга. Найбільшими територіально-адміністративними одиницями ставали райхскомісаріати, що склалися з генеральних округів.

Відповідно до декрету А. Гітлера створено райхскомісаріат «Україна» (РКУ), що поділявся на 6 генеральних округів: 1. «Волинь» (Ровенська, Волинська, Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусі). 2. «Житомир» (Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської областей БРСР). 3. «Київ» (Київська та Полтавська обл.). 4. «Миколаїв» (Миколаївська без західних районів та Кіровоградська обл.). 5. «Таврія» (лівобережні райони Миколаївської та Запорізької обл.). 6. «Дніпропетровськ» (Дніпропетровська і частина Запорізької обл.). До 1 вересня 1942 р. райхскомісаріат «Україна» охоплював площу 339258 км² із населенням 16,9 млн осіб з адміністративним центром у Ровно³⁵. Очолив РКУ Е. Кох.

5 північних і східних областей України, які не увійшли до складу РКУ, залишалися під управлінням військової адміністрації і становили т.зв. «військову зону». 1 вересня 1942 р. частина Лівобережжя й північна частина Криму також передані до складу РКУ. Територіальними органами військової адміністрації були головні польові комендатури — № 399 у Конотопі та № 397 «Донець», польові і, нарешті, гарнізонні комендатури.

У серпні 1941 р. Львівська, Дрогобицька, Станіславська (тепер Івано-Франківська) і Тернопільська (без північних районів) області утворили

дистрикт «Галичина» площею 48 тис. км² у складі Генерального губернаторства.

Румунія створила 3 губернаторства — «Бессарабія» (6 повітів Молдавської РСР, Ізмаїльська область УРСР), «Буковина» (деякі райони Чернівецької області й північні райони Молдавської РСР), «Трансністрія» (лівобережні райони МРСР, Одеська область, південно-західна частина Вінницької та Миколаївської областей) загальною площею 100 тис. км². «Трансністрія» формально до складу Румунії не входила. 30 серпня 1941 р. німецьке й румунське командування підписали угоду про передачу Румунії мандату на тимчасове управління та економічну експлуатацію цієї території.

Результатом адміністративно-територіальних реформацій стало розчленування України. Незважаючи на певні особливості в різних зонах окупації загарбники всюди встановили жорстокий окупаційний режим, основними рисами якого стали геноцид, репресії, хижачка економічна експлуатація, примусове вивезення людей на роботу до Німеччини.

Освоєння «життєвого простору» передбачало витіснення і знищення нацистами автохтонних народів на зайнятих східних землях. За 30 років планувалося вислати в Західний Сибір майже всіх поляків, 65% українців Галичини, 75% білорусів. Згідно з другим варіантом генерального плану «Ост», кількість українців, поляків, білорусів, балтійців, яких мали депортувати або знищити, сягала 50 млн осіб. Стрижнем цієї політики стала така теза фюрера: «Ми зацікавлені в тому, щоб ці росіяни чи так звані українці не дуже розмножувалися, адже ми маємо намір домогтися того, щоб одного чудового дня всі ці землі, які раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями»³⁶.

Якщо слов'янським народам призначалася роль рабів і «унтерменшів», то євреї та роми, виходячи з арійської теорії, підлягали тотальному фізичному винищенню. Для здійснення цієї мети нацисти створили розгалужений спеціалізований апарат. На території України сформовано дві з чотирьох існуючих айнзатцгруп, кожна з яких налічувала 1200 осіб — «Ц» (на північному крилі групи армій «Південь») і «Д» (на південному крилі). Айнзатцгрупи склалися з оперативних команд (айнзатцкоманд). Ці формування отримали завдання Гітлера «безжалісно знищувати ідеологічних і расових ворогів». Безпосередньо причетними до терору на окупованих територіях були таємна польова поліція й польова жандармерія. Позасудові каральні заходи та акції знищення доповнювалися «легітимізованою» формою терору, що здійснювалася з допомогою судових інституцій. Німецька система судочинства, поширена на територію райхскомісаріату «Україна», включала компетенцію верховного суду («обергеріхту»), «дойчегеріхту» (німецькі суди на рівні генерального

комісара), «зондергеріхту» (суди для особливо важливих для безпеки Райху справ). Керуючись німецьким кримінальним правом, зазначені судові інстанції займалися переважно «політичними справами».

Першими жертвами терору ставали офіцери й комісари Червоної армії, партійний, радянський, комсомольський актив. Виявляючи ці категорії осіб, гітлерівці розправлялися з ними негайно. Так, у Львові зондеркоманди «4-А» і «4-Б» почали арешти й погроми вже в день вступу до міста. Серед перших жертв агресора — 400 представників радянських установ та профспілкових органів. Восени 1941 р. виявлено й ліквідовано 24 депутатів міської та обласної рад. У липні розстріляно понад 70 викладачів і вчених польської і єврейської національностей.

Одним із основних об'єктів геноциду з перших днів війни стало єврейське населення України. При цьому широко використовувалися постулати теорії «юдео-більшовизму», різні інсинуації, расистські гасла. Звинувативши в загибелі в'язнів радянських тюрем «комуністів і жидів», нацисти провокували антисемітські настрої у західноукраїнському регіоні та погроми. За перший тиждень карателі вбили 6 тис. львівських євреїв. Крім гетто для євреїв улітку 1941 р. вони створили 9 таборів примусової праці, а восени — ще 6. У їхній охороні брали участь місцева допоміжна поліція з українців і поляків та єврейська поліція порядку. На совісті нацистів та колаборантів — загибель 610 тис. євреїв Галичини, з яких 550 тис. знайшли свою смерть у Янівському таборі (Львів), таборах і гетто Белжеця, Дрогобича, Борислава, Тернополя, Болехова, Винників, Кам'янки, Зборова, Стрия, Сколе, Острова та інших населених пунктів, 40 тис. загинуло в тюрмах від голоду й тортур, понад 20 тис. звели рахунки з життям, не витримавши знущань і мук³⁷.

Прискореними темпами «остаточне вирішення єврейського питання» здійснювалося і в інших регіонах України. «Бердичівська катастрофа» (серпень–вересень 1941 р.) забрала життя близько 30 тис. євреїв. За місяць спецкоманди «ліквідували» 3,5 тис. євреїв Вінницької та 22,5 тис. — Кам'янець-Подільської областей, а також єврейські родини з Угорщини, Польщі, Чехословаччини. Загалом на території Вінниччини загинуло 105,3 тис. євреїв (зокрема й етапованих з Бессарабії і Буковини), на Волині — 150 тис. (75% єврейського населення краю). У Києві місцем розстрілу громадян єврейської національності став Бабин Яр, де було знищено близько 40 тис. євреїв. Крім того, Бабин Яр став місцем страти радянських військовополонених, заручників, українських націоналістів та інших «ворогів III Райху». На Лівобережній Україні та в Криму жертвами Голокосту стали 112 тис. осіб. Масовий антиєврейський терор у «Трансністрії» отримав новий імпульс після вибуху в будівлі румунської комендатури в Одесі, у результаті якого загинуло 60 осіб, серед них

і комендант міста Глугояну. 28 тис. євреїв живцем спалили в облитих гасом і бензином артскладах на Люстдорфській дорозі. «Трансністрійським Майданеком» прозвали с. Богданівку (Доманівської р-н), де існувало єврейське гетто на 55 тис. осіб (за винятком 1 тис. бранців усі вони були вбиті). Близько 20 тис. євреїв загинули в таборах, розташованих у Володимирівці, Марієнбурзі, Маренівці, Молдавці, Новоселівці. Загальна цифра жертв антисемітського геноциду — 1 млн 554 тис. євреїв України³⁸. Результатом Голокосту стало практично повне зникнення євреїв як етносоціокультурної спільноти в Україні. Слід пам'ятати, що поряд із тими, хто сприяв нацистам у знищенні євреїв, тисячі співгромадян інших національностей рятували їх від неминучої смерті. Після війни уряд Ізраїлю присвоїв багатьом із них почесне звання «праведників народів світу». В Україні нині їх налічується 2363 (більше — тільки у Франції, Нідерландах, Польщі)³⁹.

Жертвами окупантів стали понад 4,5 млн мирних громадян республіки, а з урахуванням тих, хто загинув на чужині й помер від ран, різних травм і хвороб, ця цифра після війни значно зростає.

Серед лідерів III Райху не існувало єдності в поглядах на методи реалізації колоніальної політики на «східних територіях». Гітлер у липні 1942 р. цинічно заявляв: «Нехай у них будуть школи, і якщо вони захочуть у них ходити, нехай платять за це. Але максимум, чого слід навчати, — це розрізняти дорожні знаки. Уроки географії повинні зводитися до того, щоб змусити їх запам'ятати: столиця Райху — Берлін, і кожен із них хоч раз у житті повинен там побувати. Крім того, цілком достатньо буде навчити тубільців, наприклад, українців, трохи читати й писати німецьки, а такі предмети, як арифметика і т.п., у цих школах зовсім ні до чого»⁴⁰.

У руслі цих вказівок діяв райхскомісар України Е. Кох, який видав на початку 1942 р. циркуляр про початок занять тільки в 4-класних народних школах для дітей до 11 років. Унаслідок відсутності придатних приміщень, учителів, зошитів, інвентаря кількість початкових шкіл різко скоротилася. У Києві функціонувало 40 «народних шкіл», в яких навчалося 6470 дітей (до війни ці цифри становили 157 і 97 тис. відповідно), Харкові — 24 школи та 11 тис. учнів (до війни — 135 шкіл і 103,8 тис. дітей), Дніпропетровську — 30 шкіл, Полтаві — 2 (до війни — 18 шкіл та 12 тис. учнів). Одночасно припиняли роботу гімназії та інші навчальні заклади. Плата за навчання становила від 100 до 350 руб., а також певну кількість продуктів.

Підбір кадрів для шкіл здійснювався на основі ретельної політичної фільтрації, а шкільні програми та підручники проглядалися на предмет вилучення з них усіх радянських символів, фотографій більшовицьких

керівників і т.п. Навчання проводилося, в основному, українською мовою, хоча в місцях компактного проживання російськомовного населення допускалося вживання російської мови. У 7-річних школах велика увага приділялася вивченню німецької мови. Якийсь час у школах викладався «Закон Божий», широко використовувалася українська національна символіка. Початок репресій проти самостійницьких сил супроводжувався ліквідацією всього, що сприяло розвитку національної свідомості місцевого населення. Переслідуванням піддавалася культурно-просвітницька організація національної орієнтації «Просвіта», можливості якої намагалися використовувати оунівці.

Дещо ліберальнішою була політика в галузі освіти та культури в зоні військової адміністрації і в дистрикті «Галичина». На території дистрикту «Галичина» культурно-освітню роботу вели місцеві відділення Українського центрального комітету на чолі з В. Кубійовичем — Українські освітні товариства (УОТ). Отримуючи невеликі дотації від адміністрації Генерального губернаторства, в 1941 р. у регіоні функціонувало 929 українських шкіл, у яких налічувалося 91,7 тис. учнів, 1415 вчителів. Велика увага приділялася розвитку спеціальної професійної освіти. В 1941 р. тут діяло 10 сільськогосподарських шкіл (2822 учнів), по 2 обов'язкові ремісничі (107) і купецькі (44), 6 торгових (577), 3 середні ремісничі (248), 7 шкіл домашнього господарства (226), 1 технічна спеціальна (70). З допомогою Комісії допомоги українському студентству при УЦК у Чехії та Німеччині навчалося 400 студентів, 250 з яких отримували стипендії⁴¹.

У розпорядженні А. Розенберга від 29 грудня 1941 р. давалися вказівки, орієнтовані на підготовку кваліфікованої робочої сили. Середні спеціальні навчальні заклади різного профілю існували й на території «військової зони»: курси агрономів у Краматорську, зуболікарська, фельдшерсько-акушерська, фармацевтична школи в Харкові, технічна й садівнича школи в Ніжині, ремісничі школи в Острі, Сновську, Малій Дівиці на Чернігівщині, лісова школа в Новгород-Сіверському, агрономічна школа в Сумах, школа садівництва та городництва в Охтирці, ремісничі школи в Бахмуті, Краматорську, Юзівці, Маріуполі та ін. Нетривалий час працювало кілька вищих навчальних закладів — Харківська національна консерваторія, Національний художній і політехнічний інститути в Харкові, педінститут у Чернігові, сільськогосподарський інститут Лівобережної України, медичний і педагогічний інститути у Вінниці, «Полімедикум» у Києві, кілька факультетів Київського університету й політехнічного інституту, Полтавський та Київський сільгоспінститут і педінститут, Академія музичного і драматичного мистецтва ім. М. Лисенка в Києві.

Головним же напрямком «культуртрегерської» діяльності нацистів на захопленій території було насадження уявлень про недосяжний для слов'ян рівень німецької культури. Для цього використовувалися кіно — і радіопропаганда, періодична преса.

Одночасно окупанти виявили цілком меркантильний інтерес до історико-культурних цінностей. У спеціально створеному «Оперативному штабі райхслайтера Розенберга» працювало 350 експертів — мистецтвознавців, археологів, істориків, архівістів та ін., — які ретельно вивчали, добирали і відправляли в Німеччину рідкісні книги, рукописи, ікони, картини, скульптури, живопис, інші предмети мистецтва, що зберігалися в бібліотеках, архівах, музеях. Пограбуванню піддавалися всі без винятку установи, що володіли художніми цінностями. Повернути в Україну після війни вдалося далеко не все.

Передвоєнна політика більшовиків у релігійній сфері здійснювалася в дусі «войовничого атеїзму». Аж до початку війни тривало закриття храмів різних конфесій, велася активна атеїстична пропаганда. Нацисти вміло зіграли на цьому, дозволивши діяльність «великих» і «малих» конфесій, перешкоджаючи тільки створенню єдиної церковної організації та її політизації. Прихід нової влади змусив усі ієрархії заявити про свою лояльність режиму. Греко-католицька церква займала яскраво виражену національну позицію за будь-якої влади, залишаючись захисником інтересів українського соціуму. Німці ж не стали заважати інтенсивній діяльності греко-католицького кліру в усіх сферах життя. Маючи 3,6 млн вірян, пастви, 2387 парафій, 4400 храмів, 2352 священника, 31 чоловічий і 121 жіночий монастир, богословську академію і 3 духовні семінарії, 41 католицьку організацію, 38 періодичних видань, ГКЦ у передвоєнні роки перетворилася на консолідуючий національний чинник у регіоні, авторитетну та впливову організацію, з якою змушені були рахуватися власті⁴².

У пастирських посланнях предстоятеля ГКЦ митрополита Андрея Шептицького засуджувалося будь-яке насильство. Першоієрарх греко-католиків неодноразово виступав із заявами і протестами на адресу вищих чинів III Райху з приводу знищення єврейського населення, інших беззаконь. Митрополит приховував у своїй резиденції єврейські сім'ї, врятувавши від розправи близько 400 дітей, а священнослужителі допомогли переправити до лісу 1,7 тис. громадян єврейської національності, де їх переховували лісники.

Духівництво ГКЦ займало активну громадянську позицію. Багато священнослужителів підтримували українське національне підпілля. За моральної та організаційної підтримки церкви творилася дивізія зброї СС «Галичина», в якій греко-католицькі священники стали капеланами.

Духівництво брало участь у всіх громадських заходах та національних акціях (освяченнях «могил», панахидах у пам'ять про національних героїв та видатних діячів). Співпрацюючи з Українським центральним комітетом, ГКЦ всіляко сприяла соціальному захисту та підтримці сиріт, вдів, радянських військовополонених, дитячих дошкільних установ, шкіл, малозабезпечених верств населення. Всі 32 делегатури (місцеві осередки УЦК) на території дистрикту «Галичина» в різний час очолювали священники. Незрідка вони керували роботою місцевих відділень «Сільського Господаря» (інституції, яка надавала всіляку підтримку й допомогу селянським господарствам), спільно з представниками жіночих чернечих орденів опікали дитячі сиротинці, садки, ясла, школи. Навесні 1942 р., коли над Карпатами нависла реальна загроза голоду, духівництво та громадськість краю організували вивезення 25 тис. дітей із гірських районів (Бойківщини, Покуття, Гуцульщини) на Поділля, де вони розмістилися в сім'ях, отримували прийнятне харчування й відпочивали. Священнослужителі організовували збір коштів на підтримку нужденних категорій населення, сприяли звільненню військовополонених і поверненню їх додому.

На території РКУ і «військової зони» найчисленнішими були дві конфесії — Автономна й Автокефальна православні церкви (АПЦ та УАПЦ). АПЦ створена влітку 1941 р. зусиллями Волинського архієпископа Олексія (Громадського) і визнавала юрисдикцію Московської патріархії.

8–10 лютого 1942 р. в Пінську відбувся собор українських автокефальних єпископів, що відновив автокефалію українського православ'я, ліквідованого в 1930 р. і проголосив спадкоємність з УАПЦ В. Липківського. Оскільки канонічний першоієрарх Автокефальної православної церкви митрополит Діонісій перебував у Варшаві, «тимчасовим Адміністратором православної автокефальної церкви на звільнених землях України» з санкції А. Розенберга призначили архієпископа Луцького Полікарпа (Сікорського). Особливих повноважень це не давало внаслідок того, що декретом від 2 червня 1942 р. Е. Кох обмежив сферу компетенції кожної єпархії територією генерального округу. Отже, у кожному окрузі діяло 2 єпархії — автономна й автокефальна.

На територію Харківщини, Полтавщини, Луганщини, Воронежчини й Курщини поширив свій вплив єдиний автокефальний єпископ УАПЦ формації 1921 р. Феофіл (Булдовський) із титулом митрополита Харківського й Полтавського.

Прагнувши до повного контролю над конфесіями, нацисти звели в сан митрополита Серафима (Ляде) у Берліні і призначили його очільником православних у ІІІ Райху і на «східних теренах». Однак, реального впливу на православне життя в Україні він не мав.

Тим часом автокефальні єпископи Мстислав і Никанор усупереч заборонам ініціювали об'єднання АПЦ та УАПЦ. 4 жовтня 1942 р. відбувся собор єпископів у Луцьку, а 8 жовтня обидва архієрея прибули в Почаївську Лавру, де в резиденції архієпископа Олексія було підписано акт про об'єднання Автономної і Автокефальної церков. Заступник Е. Коха П. Даргель викликав єпископа Мстислава до Ровно і вказав йому на незаконність рішень Синоду та акта і вислав його до Прилук із заборонаю надалі займатися політичною діяльністю. Під тиском частини ієрархів АПЦ архієпископ Олексій 16 грудня 1942 р. відкликав свій підпис під об'єднавчим актом.

Практично всі діючі монастирі, з Києво-Печерською і Почаївською Лаврами включно, належали Автономній церкві. Більовський і Дерманський монастирі відійшли до УАПЦ після загострення протистояння між двома конфесіями. Підготовка кадрів духовництва здійснювалася в Кременецькій духовній семінарії (АПЦ) і Волинській духовній семінарії (УАПЦ), а також на короткострокових пастирських курсах. За 3 роки в Україні висвячено 400 пастирів АПЦ і близько 200 — УАПЦ.

Відновили свою діяльність православні братства і сестринства, дитячі недільні школи. Православна церква активно брала участь у благодійній діяльності, хоча на території РКУ та «військової зони» вона велася в менших масштабах і не так організовано, як у Галичині. За даними радянських дослідників, на окупованій території України діяло близько 500 автокефальних і 5600 автономістських парафій. В. Алексєєв і Т. Ставру, ґрунтуючись на твердженнях місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського), вважають, що переважна кількість парафіян належали до АПЦ, і тільки 40% — до УАПЦ⁴³.

На території «Трансністрії» організацію релігійного життя взяла на себе Румунська православна церква, яка створила тут три єпархії, а потім і митрополію на чолі з Віссаріоном (Пую). При митрополії та єпархіях існували спеціальні комісії, які займалися відкриттям парафій і реєстрацією священнослужителів. Д. Поспеловський вважає, що в «Трансністрії» налічувалося 600 священників (причому більшість із них прибули з Кишинівського митрополічного округу та Румунії), а також близько 500 діючих парафій. Релігійна політика влади відрізнялася уніфікацією, румунізацією, боротьбою зі «стилізмами» (народною обрядовістю)⁴⁴. На етнічних українських землях у всіх зонах окупації відкрито або нелегально діяли також громади обновленців, баптистів, євангелістів, старообрядців, адвентистів та інших деномінацій.

Стрімке просування армій агресора вглиб країни змусило керівництво СРСР взятися за організацію партизанської боротьби в тилу ворога. 30 червня 1941 р. ЦК КП(б) У створив оперативну групу, до компетенції

якої входили підбір кадрів, формування загонів, закладання баз для майбутньої партизанської боротьби. 5 липня ЦК КП(б)У ухвалив рішення про організацію партизанських загонів і створення партійного підпілля. У радянській літературі фігурували «дуті» дані про організаційні успіхи в цій справі: на окупованій території України, нібито, діяли 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних організацій і груп, 883 партизанських загони, 1700 диверсійних груп⁴⁵. Насправді все це існувало, в основному, на папері.

Закладені без належних заходів конспірації бази і сформовані загони виявлялися гітлерівськими спецслужбами в міру просування Вермахту вглиб України. Частина формувань саморозпустилася або перейшла в розташування Червоної армії. Отже, початковий період в організації антинацистського Опору завершився провалом. Реальний спротив ворогові чинили групи, створені з оточенців і місцевих жителів, які приєдналися до них.

До кінця 1941 р. армійськими службами й органами НКВС створені й закинуті у ворожий тил 2,5 тис. партизанських і диверсійних груп, на які покладалися завдання з організації протидії окупантам. У березні 1942 р. існувала 241 з них, а до червня ЦК КП(б)У володів інформацією тільки про 22 діючі формування, в яких налічувалося 3 тис. осіб. Всі інші розпалися, були знищені або не виявляли активності⁴⁶.

30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Головнокомандування створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). У червні при військраді Південно-Західного напрямку виник Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. Строкачем. Однак навіть після цього великі партизанські з'єднання (С. Ковпака і А. Федорова) гостро потребували зброї, боєприпасів, вибухівки, засобів зв'язку. Спроби налагодити постачання за допомогою скидання вантажів літаками в нічний час виявилися невдалими внаслідок поганих погодних умов і втрати орієнтації пілотами. З метою виправлення ситуації 1 вересня 1942 р. в Кремлі відбулася нарада радянського керівництва з керівниками партизанського руху, на якій були присутні Т. Строкач, С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров. З урахуванням їхніх пропозицій Сталін поставив перед партизанами завдання з дезорганізації ворожого тилу, військових перевезень, знищення гарнізонів противника. Розглядаючи рух Опору як допоміжний щодо військових операцій Червоної армії, ДКО в наказі від 5 жовтня «Про завдання партизанського руху» ні словом не обмовився про захист від окупантів місцевого населення. Тривав пошук нових форм протидії ворогові. 6 вересня 1942 р. введено посаду головнокомандувача партизанського руху, на яку призначили К. Ворошилова. 2 жовтня створений нелегальний ЦК КП(б)У, який повинен був відіграти роль посередника

між керівництвом країни та підпільно-партизанськими формуваннями. Однак і цей орган ефективно працював тільки на папері: близько 300 вироблених ним інструкцій та розпоряджень мали переважно бюрократичний, запізнілий характер й істотного впливу на розвиток руху Опору не здійснили.

Тим часом реальний імпульс в інтенсифікацію антифашистської боротьби за лінією фронту вносили органи НКВС і армійські структури. Та і в складі партизанських формувань військовослужбовці продовжували відігравати провідну роль: у з'єднанні А. Сабурова їх налічувалося близько 500 осіб (90–95%), з'єднанні С. Маликова — 85%. На думку Д. Армстронга, в 1942 р. у партизанських загонах воювало в середньому 60%, а в 1943 р. — 40% представників Збройних сил. Їхній досвід і кваліфікація дали змогу здійснити низку успішних операцій на території Правобережної України. За радянськими даними, з початку війни до 1 червня 1943 р. в результаті «рейкової війни» знищено 754 ешелони противника, у 1943 р. — 3666 з усіх 5 тис., пущених під укіс у роки війни. У 1944 р. партизани й підпільники підірвали або вивели з ладу 99 залізничних мостів, 1167 паровозів, 11 тис. вагонів і платформ, пустили під укіс 1037 поїздів на території України, Польщі, Чехословаччини⁴⁷.

Дієвою формою антифашистської боротьби вважалися рейди. В результаті ґрунтовно підготовлених рейдів з'єднань під командуванням С. Ковпака і А. Сабурова виник партизанський край із 14 районів УРСР і БРСР по периметру Олевськ–Овруч–Мозир–Турів із населенням 200 тис. осіб. Не настільки вдалим виявився Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака, рейди групи М. Карнаухова від Волги до Червоного Лиману (Донбас) і з'єднання М. Наумова по Сумщині, Харківщині та Луганщині. Зазвичай, затяжні рейди в лісостепові і степові райони закінчувалися невдачами або повним розгромом і супроводжувалися великими втратами.

Під час наступу Червоної армії дії партизанів усе більше пристосовувалися до завдань, які вирішували регулярні війська. Вихід радянських з'єднань до Дніпра супроводжувала операція «Концерт», у результаті якої з 3 серпня до 19 вересня партизани практично паралізували залізничну транспортну систему на цьому напрямку. До грудня 1943 р. вони підірвали 2270 км полотна.

Антинацистський рух Опору став реальним військово-політичним чинником, з яким змушено було рахуватися німецьке керівництво. Директива Ставки Верховного Головнокомандування Німеччини від 18 серпня 1942 р. передбачала передислокацію в розпорядження командувачів окупаційних військ у райхскомісаріатах «Остланд» та «Україна» п'яти запасних дивізій. Боротьба з «бандами» велась усіма можливими

засобами. Крім режимних заходів гітлерівці проводили широкомасштабні каральні акції. Лише на Волині упродовж лютого–квітня 1943 р. здійснено близько 300 таких операцій із залученням артилерії, бронетехніки й авіації. Маневруючи, партизани могли уникнути сутичок із переважаючими силами противника. Цивільне ж населення піддавалося покаранням за «сприяння партизанам». Нацисти жорстоко здійснювали «умиротворення» зон, в яких діяли партизанські формування. Часто траплялося, що незначні за результатами диверсії і наскоки партизанів провокували жорстокі розправи над мирним населенням, у результаті яких гинули сотні й навіть тисячі ні в чому не винних людей.

Одним із найважливіших завдань, які «Велика земля» ставила перед радянськими партизанами й підпільниками, полягало в дискредитації українського національно-визвольного руху. Поодинокі спроби пошуку компромісу якихось відчутних наслідків не мали. Так, переговори командувача «Поліської Січчі» — УПА Т. Бульби-Боровця з представником радянських партизанів Лукіним закінчилися безрезультатно, а кілька контактів загонів УПА з «червоними» партизанами мали наслідком угоди про нейтралітет.

Здебільшого боротьба за соціальну базу і вплив (особливо в західно-українському регіоні) набувала надзвичайної гостроти. У березні 1943 р. М. Хрущов дав вказівки командирам партизанських з'єднань усіяко викривати керівників націоналістичних формувань як «ворогів українського народу й німецьких агентів», не вступати з ними в контакт і не зав'язувати з ними бої, якщо вони самі не нападають. Згодом партійне керівництво республіки повністю переорієнтувало партизанів на боротьбу з ОУН і УПА. У вересні 1944 р. дивізію ім. С. Ковпака було запропоновано розформувати, а весь особовий склад передати для комплектування органів НКВС у західних областях України і створення дрібних партизанських загонів. У жовтні й листопаді 1-ша Українська дивізія ім. С. Ковпака у складі 1635 бійців і офіцерів брала участь в операціях проти українських повстанців, знищивши більше тисячі і взявши в полон близько 700 осіб.

Дотепер дискусії ведуться довкола статистики партизанських здобутків і даних про загальну кількість партизанів і підпільників. У літературі утвердилася така цифра: 200 тис. бійців і командирів у 2145 загонах і групах (підррахунки І. Слинька). Рішення М. Хрущова про збільшення кількості партизанів до 500 тис. і підпільників до 100 тис. не підкріплене документами⁴⁸.

Аналізуючи характер руху Опору та його впливу на перебіг воєнних подій, слід зазначити, що він у силу об'єктивних і суб'єктивних причин так і не став «усенародним». Окупаційний режим, комбінуючи різні

методи, досяг того, що велика частина цивільного населення залишилася індиферентною до закликів зробити все, щоб «земля горіла під ногами загарбників». Проте якщо партизанські формування з другої половини 1942 р. починають виправдовувати покладені на них надії радянського керівництва, то підпільні організації (за незначними винятками) виявилися неготовими до боротьби з більш досвідченим супротивником. Німецькі та румунські спецслужби через кілька місяців, а то і тижнів після захоплення певної території виявляли й фізично ліквідували членів комуністичного підпілля. Відсутність досвіду роботи в умовах конспірації, засобів зв'язку, матеріального забезпечення, постановка керівними органами неадекватних завдань, численні випадки зради, колаборація стали причинами низької ефективності радянського підпілля та невиправдано великих втрат. Загальні втрати партизанів та підпільників оцінюються в 60 тис. осіб⁴⁹.

У сучасній українській літературі боротьба за відродження незалежної Української держави має кілька дефініцій: «національний рух», «національно-визвольний рух», «самостійницький рух», «національно-демократична революція». Політичні сили, які в тій чи іншій формі брали участь у національно-визвольному русі в цей період, охоплювали значну кількість груп і організацій — Українське національне об'єднання (УНО), Організація українських націоналістів (ОУН), гетьманці-державники, прихильники уряду Української Народної Республіки (УНР) в екзилі, Фронт української революції, Фронт національної єдності, націонал-комуністи та інші. Незважаючи на ідеологічні і програмні, тактичні відмінності, їх об'єднувала одна стратегічна мета — відродження суверенної національної державності. Найпомітніше місце серед них посідала ОУН. У 1940 р. в Організації відбувся розкол, причиною якого стали розбіжності між «поміркованим» крилом (послідовниками А. Мельника) та «революційною» частиною (прихильниками С. Бандери). Сповідуючи обережну тактику, мельниківці сподівалися на підтримку представниками німецької військово-політичної еліти ідеї відродження небільшовицької Української держави. У період 1939–1941 рр. ОУН(М) уникала збройних акцій, щоб не розконспірувати свою підпільну мережу в Західній Україні. До того ж Абвер, з яким контактували мельниківці, заборонив їм антирадянські виступи, щоб не спровокувати напругу в німецько-радянських відносинах. Розробка основних напрямів державного будівництва здійснювалася мельниківцями в «Комісії державного планування», бандерівцями — в «Державній комісії ОУН». І ті й інші бачили свою мету в створенні демократичної держави, заснованої на принципах соціальної справедливості, рівних можливостей, свободи совісті, ліквідації експлуатації і пріоритетів української політичної нації. Усвідомлюючи, що

досягнення цих цілей неможливе без власних збройних сил, обидві формации робили зусилля в цьому напрямку і розраховували на сприяння німців. Користуючись нагодою, Абвер формував на території Західної України мережу інформаторів і агентів, серед яких українці становили 30%, поляки — 52%, російські білогвардійці та інші — решту. Одночасно свою підпільну мережу у «возз'єднаних» областях УРСР розвивали оунівці. Революційний бандерівський провід готував тут у вересні–жовтні 1940 р. повстання і проголошення незалежності України, причому робилося це незалежно від планів Берліна щодо Радянського Союзу. Диверсії, саботаж, терористичні акти, збройні сутички з військами НКВС викликали масштабні каральні операції проти українського підпілля та репресії стосовно сімей оунівців (арешти й депортації).

Одночасно на території Райху та окупованої Польщі йшла підготовка кваліфікованих військових кадрів. Навесні 1941 р. під егідою Абверу сформовано два українських батальйони — «Нахтігаль» і «Роланд», які бандерівці називали «Дружиною українських націоналістів». Отримані від Абверу кошти націоналісти використовували для підготовки спорядження своїх «похідних груп».

У цей період в Україні з'явилася ще одна військова сила, яка представляла національно-демократичний спектр української еміграції — уряд УНР в екзилі на чолі з А. Ливицьким. За його дорученням Т. Боровець (член політичної організації «Відродження», колишній в'язень польського концтабору) у липні 1940 р. проник на Полісся, де зайнявся формуванням збройних підрозділів для боротьби проти радянської влади. Він зумів об'єднати навколо себе кілька тисяч осіб, які мали досвід військової служби в арміях УНР, Польщі, Радянського Союзу. В основу організації ліг територіально-адміністративний принцип: Головні команді «Поліської Січі» підпорядковувалися окружні «січі», що складалися з 2–4 областей, область становила бригаду, район — полк, 2–5 сіл — курінь, село — сотню. Політична програма «УПА — Поліська Січ» «За що бореться Українська повстанська армія» на відміну від деяких ортодоксально-націоналістичних ідей ОУН мала народно-революційне звучання, акцентуючи увагу на захисті соціально-економічних інтересів широких кіл українства. Т. Боровець безуспішно намагався знайти можливість співпраці з ОУН(Б). Натомість мельниківці пообіцяли січовикам кадрову допомогу⁵⁰.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР українські партії задекларували свої позиції та плани. 14 квітня 1941 р. райхсканцелярія отримала меморандум ОУН(М), в якому пояснювалася мета Організації — створення Української держави з кордонами до Каспію і Волги, переселення сюди всіх етнічних українців із російської Півночі, Сибіру й Далекого

Сходу. Автори документа припускали тісну співпрацю з III Райхом, хоча й висловлювали побажання дізнатися дійсні наміри Берліна в українському питанні. 11 червня 1941 р. датований меморандум, підписаний В. Кубійовичем (УЦК) і Т. Омельченком (УНО) аналогічного змісту.

За цих умов української емігрантський політикум гостро відчував необхідність консолідації самостійницьких сил. У цьому напрямку робилися певні зусилля. Один із діячів УПСР С. Довгаль виклав програму створення загальноукраїнського центру — Державної ради, якому передав би легітимні повноваження голова уряду УНР А. Лівіцький. Держрада мала створити умови для організації Української народної партії (УНП), яка об'єднувала всі «державницькі сили українського народу». Це усунуло би ґрунт для протиріч і зрівноважило би претензії ОУН на лідерство в національно-визвольному русі. 14 червня 1941 р. відбулася нарада представників громадських і політичних організацій, на якій були присутні й делегати ОУН(Б). Учасники форуму (167 осіб) підписали платформу консолідації, в якій зафіксовано бажання усунути роз'єднаність і усобиці в «українському національному житті», а також намір створити «цілісну репрезентацію українців в Європі поза загарбниками, яка б висувала» їх «політичні постулати перед зовнішнім світом».

Ще одна спроба консолідації здійснена 22 червня 1941 р., коли у Кракові відбувся Український національний з'їзд за участю ОУН(Б), Державного центру УНР, УНДО, ФНС, гетьманців-державників та ін. Делегати обрали Український національний комітет (УНК). Однак, лідерські амбіції бандерівців викликали протест представників інших політичних сил (Ст. Петріва, М. Омеляновича-Павленка, С. Довгала). Через це консолідаційні зусилля закінчилися невдачею.

Через тиждень після початку німецько-радянської війни у Кракові відбувся з'їзд Української генеральної ради комбатантів⁵¹ (УГРК), на якому її головою обрано М. Омеляновича-Павленка, а членами — генерала М. Капустянського і полковника Р. Сушка (членів Проводу українських націоналістів-мельниківців). Передбачалося, що УГРК займеться організацією «української збройної сили». Проте і ця спроба виявилася марною внаслідок прагнення ОУН(М) нав'язати їй партійний, а не загальноукраїнський характер.

23 червня 1941 р. до райхканцелярії надійшов і меморандум ОУН(Б). Револьюційний провід нічого не просив і намагався вести діалог із Берліном на паритетних союзницьких засадах. Відсутність у німецьких правлячих колах бажання підтримувати ідею незалежної Української держави спричинила перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції. Один із керівників польського національного підпілля генерал Грот-Ровецький 15 листопада 1941 р. повідомляв генералу В. Сікорському про безкомпромісну антинімецьку налаштованість бандерівців⁵².

З початком агресії Німеччини проти СРСР у західноукраїнських областях антирадянські виступи, інспіровані ОУН, на думку українського дослідника В. Патриляка, набули рис повстання. Діючи партизанськими методами, січовики Т. Бульби-Боровця, бойовики ОУН напали на радянські установи, міліцію, підрозділи Червоної армії, роззброюючи їх. Ці загони діяли на території 70 районів Житомирської, Чернівецької та західних областей республіки, підняли повстання в 26 містах, встановили контроль над 19 містечками, захопили трофеї. Після проходження лінії фронту вони зуміли встановити свою владу в 187 з 200 районів Західної та 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Ровно, Дрогобичі, Станіславі, Луцьку⁵³.

Організацію влади на місцях брали на себе члени похідних груп, створених із цією метою в обох ОУН. «Північна» група бандерівців орієнтувалася на Київщину, «Східна» («Середня») — на Лівобережжя, Слобожанщину й Донбас, «Південна» — на Одесу і Крим. Аналогічні напрями руху мали похідні групи мельниківців, якими керували О. Сенник-Грибівський і М. Сціборський, а після їх загибелі — О. Кандиба-Ольжич. Бандерівці створили два центри з керівництва своєю мережею на східноукраїнських землях: у Києві (Д. Мирон, Д. Маївський, М. Прокоп) і Дніпропетровську (З. Матла, В. Кук, О. Логуш, П. Дужий, Є. Стахів). За різними оцінками в похідних групах налічувалося від 5 до 10 тис. оунівців. Лише третина з них досягли визначених пунктів. Уже 30 червня члени похідної групи Я. Стецька від імені української громадськості проголосили Акт відновлення державної незалежності України. Реакція Берліна була негайною: зі Львова вивели батальйон «Нахтігаль», що контролював важливі вузлові пункти та установи міста, а лідери ОУН(Б) затримані чи заарештовані (зокрема С. Бандера і голова українського уряду Державного правління — Я. Стецько). Нацисти вимагали дезавувувати Акт 30 червня, а отримавши відмову, перейшли до репресій. У таємній інструкції айнзайцкоманди Ц-5 всім відділенням поліції безпеки від 25 листопада 1941 р. вказувалося, що «рух Бандери готує повстання у райхскомісаріаті «Україна», мета якого — створення незалежної держави. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники»⁵⁴.

Жертвами нацистського режиму стали не тільки бандерівці, а й мельниківці та бульбівці. Восени 1941 р. почалася перша хвиля терору. У Дніпропетровську айнзайцкоманда заарештувала членів районної адміністрації, яка діяла під впливом ОУН(Б). Перша масова акція зафіксована на Житомирщині, де гітлерівці заарештували 721 активіста, які відзначали 20-річчя розстрілу більшовиками 359 українських повстанців біля с. Базар. 120 з них карателі «ліквідували». У Миргороді (Полтав-

щина) гестапо повісило М. Лемика і 5 його соратників. У листопаді німці розстріляли кілька виявлених оунівців у Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, а в Миколаєві — 7 буковинців. У грудні київські спецслужби заарештували керівників місцевої української поліції — Р. Биду-Гордона і Р. Захвалінського, редактора «Українського слова» О. Чемеринського-Оршана, П. Олійника, проф. В. Яковенка і розстріляли їх у січні 1942 р. Пік терору в Києві настав у лютому, коли в катівні гестапо потрапили відомі українські діячі О. Теліга, М. Теліга, І. Рошко-Ірлявський, Ю. Ігнатко, проф. К. Гупало, сестри Суховерські, голова київської міської управи В. Багазій та ін. Їх розстріляли в Бабиному Яру.

За час окупації 1941–1944 рр., за даними В. Вериги, загинуло 4756 членів ОУН, зокрема 197 представників вищого керівного складу⁵⁵.

ОУН будувала свою діяльність, орієнтуючись, з одного боку, на створення розгалуженої підпільної мережі, а з іншого, — на використання будь-яких можливостей для активної легальної роботи (в органах місцевого управління, допоміжній поліції, громадських організаціях). ОУН(Б) у перспективі готувалася до збройного «зриву», але до часу намагалася не конфліктувати з окупантами. Концепція ОУН(М) полягала в тому, щоб на місцях утворити «народні ради» (повітові й обласні) на чолі з Українською національною радою (УНРада). Створена у жовтні 1941 р. УНРада об'єднала представників різних течій (крім ОУН(б) і діяла легально, однак створити при ній виконавчий орган — Генеральний Секретаріат — нацисти не дозволили.

Окремим напрямом діяльності націоналістичного підпілля стала підготовка збройних формувань. Оскільки гітлерівці відмовилися надати «міліції» Т. Бульби-Боровця статус національних збройних сил, її службовці пішли зі зброєю в ліси, а навесні 1942 р. відродилися як суто партизанське з'єднання під назвою «УПА». Влітку 1942 р. бульбівці здійснили кілька наскоків на комунікації і стратегічні об'єкти в районі Костополя, Людвиполя, Шепетівки, Сарн, Рокитного, після чого проти них спрямували спеціальні підрозділи майора Бронсена. Спроби переговорів Т. Бульби-Боровця з німцями не увінчалися успіхом: на вимогу українських повстанців припинити утиски місцевого населення окупанти відповіли посиленням терору. Навесні 1943 р. бульбівці почали активну боротьбу не тільки проти радянських партизанів, а й проти гітлерівців.

Влітку 1942 р. на Волині розгортає свою діяльність ще одна військово-політична структура — Фронт української революції (ФУР) на чолі з Т. Басюком. Паралельно формуються і збройні загони ОУН(М) під командуванням М. Недзведського («Хріна»), Журби й Орлика. Бандерівські групи очолили С. Качинський («Остап») на Поліссі і Г. Перегійняк («Довбешка-Коробка»). Саме з цими підрозділами дослідники пов'язують початок утворення Української повстанської армії восени 1942 р.

Кілька спроб об'єднати зусилля збройних формувань ОУН(Б), ОУН(М), бульбівців закінчилися безрезультатно, і бандерівці взяли курс на силове розв'язання проблеми, не зупиняючись перед застосуванням зброї.

У квітні 1943 р. ОУН(Б) видала наказ, в якому за її збройними структурами закріплювалася назва УПА. Командиром призначено Д. Клячківського («Клима Савура»). Завдяки мобілізаціям УПА швидко зросла до 20 тис. вояків. 18 серпня 1943 р. К. Савур наказав роззброїти загони Української народно-революційної армії (таку назву для них взяв Т. Бульба-Боровець). Подібна ж доля спіткала боївки мельниківців.

У червні 1943 р. Головний військовий штаб відокремлений від Центрального проводу ОУН(Б), хоча Р. Шухевич одночасно виконував функції керівника Організації і Головнокомандувача УПА. Збройні сили ОУН(Б) ділилися за територіальним принципом на три частини: УПА — «Північ» під командуванням Дубового (діяла на Волині, Поліссі); УПА — «Захід» під командуванням «Рудого» (Закарпаття, Буковина, Галичина); УПА — «Південь» під командуванням «Енея». УПА — «Схід» рейдувала на Лівобережжя, а з 1944 р. її доля невідома. Крайовим командиром УПА підпорядковувалися військові округи (ВО) зі своїми штабами, які приблизно відповідали обласному поділу УРСР. До складу ВО входили загони, кожен з яких мав кілька куренів. Курінь нараховував 3–4 сотні (по 160–200 стрільців), а ВО — близько 30 сотень⁵⁶. В УПА існували військові звання і бойові нагороди «За боротьбу в особливо важких умовах», Золотий, Срібний і Бронзовий хрести 1 і 2 класів. Для підготовки офіцерів організовані школи «Дружинники» й «Олені», а в кожному ВО — підстаршинські школи для молодшого командного складу. Рівень озброєння й постачання залишалися постійною проблемою для керівників і командирів. Якщо забезпечення продуктами та одягом здійснювалося з допомогою населення, то зброю й боєприпаси упівці добували в боях і наскоках на поліцейські дільниці, склади, транспорти.

17–21 лютого 1943 р. відбулася ІІІ конференція ОУН(Б), на якій, виходячи з подій на радянсько-німецькому фронті, вироблена нова, двофронтна стратегія боротьби. ІІІ Надзвичайний збір ОУН(Б) у серпні 1943 р. ухвалив постанову про те, що головними ворогами української державності є німецький націонал-соціалізм та російський комуно-більшовизм. У документах збору викладені демократичні засади майбутньої Української держави, задекларована відмова від монопартійної диктатури й гасла «Україна для українців».

Продовжуючи лінію на об'єднання представників усіх національностей у боротьбі проти тоталітаризму, ЦП ОУН(Б) скликала в листопаді 1943 р. І конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії, на якій

були присутні 39 делегатів від 13 народів. Апелюючи до воїнів різних національностей, які воювали у складі Червоної армії, оунівські пропагандисти поширювали листівки та інші матеріали, в яких роз'яснювали мету своєї боротьби. До осені 1943 р. у складі УПА перебувало 15 національних куренів.

У розвиток рішень III Надзвичайного збору в липні 1944 р. було створено Українську головну визвольну раду як «верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД». Дещо раніше, у червні 1944 р., прагнучи подолати монократичні тенденції у самостійницькому русі, Я. Бусел, В. Кук і М. Степаняк створили ще одну суспільно-політичну інституцію — Народно-визвольну революційну організацію (НВРО).

У руслі двофронтової боротьби повстанці в 1943 р. активізували дії проти гітлерівського «нового порядку» і «червоної партизанщини». Основними її формами стали бойові операції, протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини і грабуванню населення, акції відплати за спалені села та закатованих співвітчизників. У результаті збройних сутичок з окупантами в районах Луцька, Ковеля, Деражні, Кременця (березень 1944 р.) вдалося звільнити бранців луцького та ковельського таборів, в'язнів ковельської тюрми. Зафіксовані бої сотень і куренів УПА з гітлерівцями в десятках населених пунктів Волині, Полісся, Поділля. Окупанти відповіли масовим терором.

Одночасно ОУН і УПА стали на заваді прагненню радянських партизанів поширити свій вплив на західний регіон України. Практично всі з'єднання (О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова) вступали в бої з УПА. Тільки в жовтні–листопаді 1943 р. повстанські формування провели 47 боїв проти німців і 54 — проти радянських партизанів, у яких втратили 414 бійців і командирів⁵⁷.

Дуже гостро протікав українсько-польський конфлікт в ареалах спільного проживання двох етнічних спільнот. Серед його причин — і нашарування історичних обставин, і антиукраїнська політика польського уряду у 30-ті роки ХХ ст., і лінія сталінського й гітлерівського режимів, що намагалися зіштовхувати два народи, і непримиренна позиція радикальних націоналістичних елементів в українському й польському визвольних рухах. Початок збройного протистояння поклала переселенська акція, здійснена окупантами на території Замойського і Грубешівського повітів. Вигнання поляків із Грубешівщини і переселення сюди українців із Замойщини спровокували польських бойовиків на теракти проти українських громадських діячів у першій половині 1943 р. З санкції керівництва ОУН(Б) у липні 1943 р. загони УПА провели широкомасштабні операції проти польських сіл і колоній на Волині як акції відплати за дії польської

поліції і підпілля. За підрахунками деяких польських істориків, у 1943–1944 р. відбулося близько 150 боїв, під час яких загинуло як мінімум 2 тис. цивільного українського населення і близько 36 тис. польського (19,5 тис. зі встановленими іменами). Я. Царук наводить значно більші дані про українські жертви⁵⁸. Вважається, що для встановлення точніших оцінок взаємних втрат потрібен час і зусилля вчених двох країн.

Прагнучі витіснити поляків із територій, на яких планувалося відтворити національну Українську державу, ОУН і УПА діяли різними методами: від попереджень та роз'яснень до кривавих розправ із цивільним населенням. Ця мета частково була досягнута: до середини 1944 р. західноукраїнський регіон залишило 300 тис. поляків. Необхідно зазначити, що польські збройні загони діяли аналогічними методами⁵⁹.

Ставлячи своїм завданням взяти під контроль Західну Україну, ліквідувати тут соціальну базу польського націоналістичного підпілля, Сталін здійснив масштабний трансфер населення, в результаті якого упродовж 1944–1946 рр. на історичну батьківщину переселено 788 тис. поляків із території Західної України та 482 тис. українців із Польщі в Україну. УПА робила спроби перешкодити депортації українців із південно-західних регіонів Польщі, прагнучи зберегти вплив на цій території⁶⁰.

Стрімкий наступ Червоної армії поставив керівництво ОУН і командування УПА перед необхідністю вироблення нової стратегії і тактики. Для переходу лінії фронту (у радянський тил) УПА розосереджувалася на дрібні групи. У деяких випадках відступаючі німці передавали повстанцям зброю й боєприпаси. Вступаючи в сутички з УПА, армійські підрозділи і війська НКВС втратили 23 тис. бійців і офіцерів. Однак жертви ОУН і УПА були незрівнянно більшими. Тільки в період з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. проти учасників національно-визвольного руху органи НКВС і внутрішні війська провели 40 тис. «чекістсько-військових операцій», у результаті яких вбито 110 785 осіб, заарештовано 8370 «членів ОУН» і 15 969 «активних повстанців», з'явилося з повинною 50 тис. підпільників⁶¹. А втім розрізнені загони УПА продовжували чинити диверсії і теракти проти радянських функціонерів і активу до кінця 50-х років. Прагнучи позбавити повстанців соціальної бази, радянські силові структури з 1944 до 1949 р. примусово виселили у східні та північні райони СРСР 50 453 сімей (143 141 тис. осіб) «активних учасників ОУН, УПА і УНР»⁶².

Про основні напрями співпраці з Німеччиною деяких суспільно-політичних організацій уже згадано вище. Необхідно додати, що багато членів ОУН, ФУР, ФНЕ, гетьманці-державники і представники інших політичних сил були громадянами Німеччини, Чехії, Польщі, Румунії, і до

них дефініція «колаборант» непридатна за визначенням. З формального погляду колаборантами можна вважати тих громадян УРСР, які стали ними після «возз'єднання» 1939–1940 рр. Хоча де-факто багато з жителів Західної України так і не звикли за півтора року вважати себе радянськими громадянами. Це засвідчили вже перші тижні після початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу. Зустрічаючи німців як визволителів від сталінської тиранії, частина населення українських міст і сіл розраховувала на поліпшення соціально-економічної, політичної та морально-психологічної ситуації.

Мільйони громадян продовжували жити повсякденними турботами, виконуючи свої звичні функції. Та обставина, що фактично вони служили в різних управлінських структурах, на підприємствах і установах, які контролювали окупанти, у трактуванні радянського права перетворювало їх на «пособників ворога». У радянських нормативно-правових актах вказувалося, що до кримінальної відповідальності не притягувалися громадяни, які займалися своєю професією (лікарі, агрономи, ветеринари і т.д.), тільки за умови, що вони надавали допомогу радянським партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії, саботували вимоги окупаційної влади, допомагали населенню у приховуванні запасів продовольства та майна чи іншими способами сприяли боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Отже, значна частина громадян, які перебували на окупованій території, все ж підпадали під кваліфікацію ст. 581 «а» КК РРФСР і відповідних статей КК інших республік, що передбачали покарання за «сприяння» ворогові, коли вони не могли довести, що вели активну антинацистську боротьбу⁶³.

Не маючи можливостей для кадрового забезпечення власного апарату, нацисти залучали до виконання управлінських функцій місцеве населення. Наприклад, у міськуправі Києва було зайнято 1138 осіб, Запоріжжя — 733. Зазвичай, до роботи в цих органах залучалися фахівці (лікарі, вчителі, агрономи, інженери, професура тощо), які мали певні навички й досвід управлінської роботи. Природно, що функціонери всіх рівнів — від сільських старост до бургомістрів великих міст — так чи інакше причетні (хоча й різною мірою) практично до всіх заходів окупантів. При цьому в багатьох випадках вони намагалися пом'якшити позицію гітлерівців, допомагали уникати вивезення молоді до Німеччини, а то й брали участь у підпільній антифашистській роботі. Якась частина з політичних переконань або з морально-психологічних причин перетворювалася на вірнопіддане і слухняне зняряддя окупаційної політики. Та все ж основна маса осіб, які співпрацювали з ворогом, виходила зі стратегії виживання і ставилися до завойовників або нейтрально, або з прихованим несприйняттям. Як би там не було, більшість «цивільних

колаборантів» після повернення радянської влади отримали «свої» терміни ув'язнення або впродовж довгих десятиліть відчували на собі дискримінаційне ставлення суспільства.

Окремо слід сказати про військову колаборацію. Створення національних українських частин за підтримки німецького польового командування зафіксовано в Ровно, Луцьку, Сарнах, Маріуполі, Сумах, Конотопі. Проте їхня явна «самостійницька» орієнтація змусила командирів Вермахту відмовитися від такої форми військового «співробітництва».

Ситуація на фронті потребувала все більше «гарматного м'яса», і відволікати добре навчені частини на виконання другорядних завдань уважалося недоцільним. Вихід був знайдений у створенні збройних формувань із «добровільних помічників» — «хіві» (Hilfswilligen — Hiwi). У середині 1942 р. їхня кількість сягала 100 тис., і використовувалися вони не лише для охорони військових об'єктів, складів тощо, а і для боротьби з «бандами» й «партизанами», а також на фронті. «Хіві» отримували житло, платню, відпустки, що перетворювало військову службу на доволі привабливу соціальну нішу в період війни.

Важливим джерелом формування та поповнення іноземних формувань у складі німецьких збройних сил були військовополонені червоноармійці, у яких залишалася альтернатива: або загибель у полоні, або шанс вижити в уніформі ворога. Незначна кількість полонених українців увійшла до складу РОА А. Власова. Проте велика їх частина висловила бажання стати до лав т. зв. Українського визвольного війська (УВВ)⁶⁴. На думку А. Боляновського, всі формування, номінально зараховані в лютому 1943 р. до УВВ, ділилися на дві категорії: 1) сформовані майже в кожному обласному і деяких районних центрах Східної і Центральної України охоронні батальйони, які з появою терміну «УВВ» з метою підвищення їх престижу в очах вояків-українців почали називати куренями УВВ; 2) українські курені, сотні й чоти, які навчалися, озброювалися і використовувалися сухопутними військами. Вже на початку 1943 р. в них налічувалося 40 тис. осіб (без урахування тих, які дислокувалися за межами України). Створювалися ці підрозділи й частини у складі піхотних дивізій або дивізій безпеки й виконували функції охорони, забезпечення тилу боротьби з партизанами і т.п. Частина офіцерів куренів УВВ мала досвід служби в армії УНР 1918–1920 рр., інші — у Червоній армії. Маючи з травня 1943 р. свою емблему (тризуб на жовтосиньому тлі з абрєвіатурою «УВВ»), ці частини фактично ніколи не були українським національним військом, а залишалися практично до самого закінчення війни розрізненими колаборантськими формуваннями. Спроба змусити німців рахуватися з УВВ і сприймати його як зародок української армії успіхів не мали. До складу УВВ входили також Український легіон самооборони та інші подібні частини.

Окремо слід сказати про дивізію військ СС «Галичина». Ідея організації національної формування належала тій частині українських діячів, які намагалися в такий спосіб створити ядро майбутньої української армії. Йдеться про керівників УЦК В. Кубійовича і К. Паньківського. Думки членів ПУН (мельниківців) розділилися, а Революційний провід ОУН(Б) різко виступив проти цієї акції. Проте в дистрикті «Галичина», де розгорталася кампанія з набору, до червня 1943 р. понад 80 тис. молодих людей виявили бажання стати до лав цього формування. На службу зарахували 19 тис. осіб, хоча призов продовжувався і пізніше (іноді у формі примусової мобілізації). Після проходження навчального курсу в таборах Німеччини, Чехії, Франції, Нідерландів з'єднання під командуванням генерал-майора (бригадефюрера СС) Ф. Фрайтага в жовтні 1943 р. перейменовано на 14-у Галицьку добровольчу дивізію військ СС⁶⁵ у складі 3 полків, у якій лише три комбати були українцями, інші офіцери — німцями. У лютому 1944 р. її передислокували в Нойгаммер для подальшого навчання, а в червні під новою назвою — Гренадерська дивізія військ СС (Галицька № 1) — вона рушила в Галичину. Тут, у районі Бродів її задіяли у складі 13-го армійського корпусу на 36-кілометровій ділянці фронту. У середині липня 1944 р. радянські війська оточили угруповання противника й розгромили. Втрати «Галичини» становили близько 7000 осіб (4000 убитими). Залишки дивізії поповнювалися й передавалися в інші з'єднання й частини, а восени 1944 р. знову були зведені в 14-у Гренадерську дивізію військ СС (Українську № 1). Зміна назви повинна була символізувати не регіональний, а всеукраїнський масштаб акції і надихнути тих, хто все ще бачив у Німеччині гаранта незалежності України. Невідворотний крах III Райху дав змогу українським військово-політичним колам нарощувати зусилля щодо створення національної армії. Навесні 1945 р. 14-а дивізія перейменована на 1-шу Українську дивізію Української національної армії (УНА), і тоді ж почалося формування 2-ї дивізії. Все ще підкоряючись німецькому командуванню, ці з'єднання вели боротьбу проти партизанів Югославії та Словаччини, протистояли Червоній армії на території Австрії, Словаччини, де були інтерновані американськими військами. 18 тис. з них передали радянському командуванню. Інша частина до середини 1947 р. перебувала в таборах на території Італії, а потім 8,5 тис. за дозволом британського уряду прибули на острови (частина з них у 1950 р. отримала право на переїзд до США і Канади)⁶⁶.

За даними А. Боляновського, загальна чисельність українців, які служили у складі збройних формувань на боці Німеччини, становить 250 тис. З них у складі охоронних батальйонів налічувалося 35 тис., Вермахті (УВВ) — 50 тис., військах СС — 30 тис., юнацьких проти-

повітряних силах Люфтваффе — 10 тис., розвідці (Абвері) — 15 тис., УНА — 38 тис., в інших німецьких закордонних частинах і допоміжних службах — 70 тис. Це була друга за чисельністю після росіян (310 тис. осіб) національна група колаборантів на території СРСР⁶⁷. Практично всі, хто служив на боці противника, на території Радянського Союзу переслідувався в судовому порядку у відповідності з існуючим законодавством.

Загальне морально-психологічне тло на окупованих українських землях у 1942–1943 рр. суттєво змінюється. Так, контррозвідувальні органи при групі армій «Південь» у повідомленні за серпень 1943 р. констатували, що на Дніпропетровщині «95% населення ставиться до нас вороже». За інформацією тієї ж служби з Кіровоградщини, «німецька адміністрація стала ненависною для всіх без винятку прошарків населення»⁶⁸.

Початок звільнення території республіки від гітлерівських загарбників поклала Белгородсько-Харківська операція («Румянецев»), унаслідок якої 16 лютого 1943 р. у ворога був остаточно відбитий Харків. Після битви під Курськом радянське командування послідовно здійснило 8 стратегічних операцій, 5 з яких проводилися безпосередньо на території України.

Запеклі бої розгорнулися за Донбас, де командування Вермахту зосередило на вузькому відрізку фронту 27 дивізій (близько 540 тис. осіб), 5400 гармат і мінометів, близько 900 танків і САУ, 1100 літаків. Маючи перевагу за всіма показниками (101900 солдатів і офіцерів, 5400 гармат і мінометів, 1257 танків і САУ, 1400 літаків), радянське командування, проте, зіткнулося з великими труднощами в реалізації своїх планів⁶⁹. Потужні вузли опору на «Міус-фронті» вдавалося подолати ціною величезних зусиль. Втрати військ Південно-Західного й Південного фронтів у цій операції становили 273,5 тис. осіб (з них 66 тис. — безповоротні)⁷⁰. 7 вересня радянські частини вступили у столицю Донбасу, а до 22 вересня вийшли на лінію Новомосковськ — Запоріжжя — Молочна.

У результаті Чернігівсько-Проскурівської та Нижньодніпровської стратегічних наступальних операцій радянські війська повинні були розгромити угруповання Вермахту і його союзників і не дозволити їм закріпитися на річках Десна, Ворскла, Молочна.

Під час першого етапу битви за Лівобережну Україну (серпень–вересень 1943 р.) Ставка задіяла 2 млн 633 тис. осіб, 51 тис. гармат і мінометів, 2400 танків і САУ, 2850 літаків. Однак і цього разу не обійшлося без ускладнень, оскільки для ретельної підготовки наступу не вистачало ні часу, ні матеріальних ресурсів. Це пояснює величезні втрати Червоної армії: у Чернігівсько-Прип'ятьській операції — 428 тис.

(103 тис. — безповоротні), Нижньодніпровській — 754,48 тис. (173 тис. — безповоротні)⁷¹. До того ж поспішність у їх проведенні не дала змогу накопичити достатні сили, щоб на плечах противника форсувати Дніпро й захопити плацдарми на його правому березі в районі Трахтомирова–Григорівки. Проте в результаті Запорізької операції (жовтень 1943 р.) вдалося оволодіти важливим обласним центром, запобігти повному руйнуванню греблі Дніпрогесу і вийти на правий берег Дніпра. Цей успіх суттєво змінив оперативно-стратегічну обстановку в нижній течії Дніпра, створивши сприятливі умови для боротьби за індустріальні центри Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

Тим часом війська Південного фронту зосередилися на проведенні Мелітопольської операції, в якій їм протистояло 35 ворожих дивізій на р. Молочній. Незважаючи на великі труднощі та шалений опір ворога, мети операції — прориву до Південного Бугу — хоч і з запізненням, вдалося досягти.

Попередні прорахунки Ставки ВГК позначилися на проведенні Київської стратегічної наступальної операції. Спроба закріпитися на Букринському плацдармі (на південь від Києва) коштувала життя 28 тис. бійців і командирів, оскільки не була підкріплена авіаційною та артилерійською підтримкою, плавзасобами, пальним і боєприпасами. Невдача змусила командування перенести акцент на Лютізький плацдарм (на північ від Києва). Приховано перекинувши сили з Букринського плацдарму, радянське командування на 324-кілометровій ділянці 1-го Українського фронту⁷² зосередило 47 стрілецьких і 2 кавалерійські дивізії, 2 стрілецькі бригади, 675 танків і САУ, 700 літаків проти 30 дивізій, 400 танків і САУ і 665 літаків супротивника. 1 листопада на Букринському плацдармі почали відволікаючі дії 27-а і 40-а армії, а 3 листопада 60-а і 8-а армії завдали головного удару з Лютізького плацдарму і 6 листопада оволоділи столицею України⁷³.

Після завершення першого етапу Київської стратегічної наступальної операції війська 1-го Українського фронту отримали завдання вийти на рубіж Житомир–Троянів–Бердичів–Райгород–Турбів–Липовець–Іллінці. Відсутність резервів перешкодила виконанню цього завдання, хоча 13 листопада був узятий Житомир. Організувавши контрнаступ, гітлерівці 20 листопада відбили це місто. Виникла загроза прориву на Київ. Ціною великих зусиль просування німецьких військ вдалося зупинити.

Вигнання ворога з Правобережної України здійснювалося під час семи операцій, перші шість з яких об'єднував один стратегічний задум: Житомирсько-Бердичівської (24 грудня 1943 р. — 15 січня 1944 р.), Кіровоградської (5–16 січня), Корсунь-Шевченківської (24 січня — 17 лютого 1944 р.), Нікопольсько-Криворізької (30 січня — 29 лютого), Проску-

рівсько-Чернівецької (4 березня — 17 квітня), Уманьсько-Ботошанської (15 березня — 17 квітня), Березнегувато-Снігурівської (6–18 березня). Їх доповнювала Одеська наступальна операція (26 березня — 17 квітня).

У районі Корсунь-Шевченківського виникли умови для оточення угруповання противника і його знищення. До 17 лютого, за радянськими даними, Вермахт втратив тут близько 10 дивізій (50 тис. убитими й пораненими, 18 тис. полоненими)⁷⁴. Насправді безповоротні втрати німців були меншими. Радянські війська втратили близько 80 тис. убитими й пораненими⁷⁵.

У той час, коли 1-й і 2-й Українські фронти тіснили гітлерівців на Волині й Поліссі, війська 3-го і 4-го Українського фронтів вирішували завдання щодо ліквідації ворожого плацдарму в районі Нікополя. 6-у німецьку армію вдалося розчленувати, але не оточити. 8 лютого противник залишив Нікополь, 22 лютого — Кривий Ріг.

4 березня почалася Проскурівсько-Чернівецька операція, в результаті якої 18 березня ворог вибитий зі Жмеринки і Браїлова, 17 березня — з Чернівців. З'єднання 2-го Українського фронту форсували Південний Буг, Дністер, Прут і вийшли на кордон з Румунією. Внаслідок Уманьсько-Ботошанської операції з'єднання 2-го Українського фронту відкинули ворога на 200–400 км, сприяючи військам 1-го Українського фронту в розгромі кам'янець-подільського угруповання, а 3-му Українському — в знищенні німецьких і румунських військ у межиріччі Південного Бугу і Дністра. Підсумком Березнегувато-Снігурівської та Одеської операцій стало оволодіння Миколаєвом та Одесою. Під час Львівсько-Сандомирської стратегічної операції війська 1-го Українського фронту змусили противника залишити Львів, Станіслав, Перемишль. А в результаті Ужгородсько-Дебреценської стратегічної наступальної операції 2-го, 4-го і частини 1-го Українських фронтів німецькі війська були вибиті із Закарпаття.

Таким чином бойові дії надалі розгорталися за межами України в її сучасних кордонах. Унаслідок наступальних операцій 1944 р. загарбники були відкинуті за межі України. Червона армія відновила 400 км державного кордону. Тільки на Правобережжі ворог втратив 30 дивізій і 6 бригад, понад 1 млн солдат і офіцерів, 20 тис. гармат і мінометів, 8400 танків і САУ, 5 тис. літаків. Проте і радянські Збройні сили оплачували перемоги великою ціною: сотні тисяч воїнів різних національностей навічно залишилися на берегах Дніпра, на Поліссі, Волині, Поділлі, відрогах Карпат. Загальні втрати в Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції становили 1109,5 тис. осіб (з них 270 тис. — безповоротні), у Львівсько-Сандомирській — 289 тис. (65 тис. — безповоротні), Східно-Карпатській — 126 тис. (26,8 тис. — безповоротні).

Незважаючи на умови, що змінилися, підвищення кваліфікації вищого командного складу, радянський генералітет часто воював «не вмінням, а числом», не шкодуючи солдатської крові й життів.

12–13 січня 1945 р. сім фронтів розгорнули Східно-Прусську, Вісло-Одерську й Західно-Карпатську операції. У результаті наступальних дій супротивник був відкинутий на всіх напрямках, а війська 1-го Українського фронту наблизилися до столиці Райху на 60 км. Берлінська операція (16 квітня — 2 травня) змусила керівництво нацистської Німеччини підписати акт про капітуляцію. Проте на цьому бойові дії не закінчилися. З'єднання 1, 2, 4-го Українських фронтів 6–11 травня здійснили Празьку операцію, ліквідувавши велике угруповання противника й оволодівши столицею Чехословаччини.

У серпні 1945 р. війська Забайкальського, 1-го і 2-го Далекосхідного фронтів за підтримки Тихоокеанського флоту й Амурської військової флотилії розгромили Квантунську армію в Маньчжурії і японські гарнізони в Кореї. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт про капітуляцію. У складі радянського представництва на цій церемонії, що відбувалася на борту американського лінкора «Міссурі», перебувало три уродженця України — Б. Одуд, М. Воронов і К. Дерев'янка, причому останній від імені радянської сторони прийняв капітуляцію Японії і підписав відповідний документ.

Основою боєздатності радянських збройних сил на всіх етапах війни був кадровий склад армії. Величезні втрати 1941–1942 рр. потребували значного поповнення військ. У другому півріччі 1941 р., за підрахунками В. Муковського, до Червоної армії, ВМС і ВМФ мобілізовано 3184,7 тис. громадян республіки⁷⁶. З поверненням бойових дій територію республіки частка громадян УРСР в особовому складі радянських Збройних сил різко зростає, хоча точне процентне співвідношення встановити складно, оскільки в армійських документах вказувалася національність, а не громадянство. За оцінками українських учених (В. Гриневич), частка вихідців з України до середини 1944 р. зросла до 33,93% (росіян — 51,78%)⁷⁷. За офіційними архівними даними в період лютого 1943 — жовтня 1944 р. з території УРСР мобілізовано 3 692 454 осіб⁷⁸. Серед них (за різними оцінками, від 600 тис. до 900 тис. осіб було мобілізовано повторно (потрапивши в полон в 1941 р., вони були відпущені додому). Одночасно слід зауважити, що мобілізаційні заходи тривали і в 1945 р., що дає підстави вважати цифру призованих громадян УРСР у 1943–1945 рр. неповною. Загальна кількість мобілізованих із території України у роки війни, за різними оцінками, коливається в межах 6–7 млн. осіб.

Мобілізаційні заходи на Правобережжі і в південно-західних регіонах республіки супроводжувалися суперництвом за призовний контингент з українським і польським національним підпіллям.

Слід наголосити, що під час Другої світової війни українці воювали у складі багатьох армій світу.

Першими вступили у збройне протистояння з Вермахтом з'єднання Війська Польського, у якому, за деякими оцінками служило близько 120 тис. етнічних українців — громадян Другої Річпосполитої. Найбільша за чисельністю українська діаспора мешкала в Канаді. Після вступу Канади до Антигітлерівської коаліції місцеві українці дістали широкий доступ до її Збройних сил. За різними джерелами, у канадській армії воювало від 35 до 50 тис. етнічних українців. 11,4% з них одягли військову уніформу добровільно. Підрозділи, в яких несли службу українці, були задіяні в кількох операціях на морі та на суходолі, зокрема в Гонконзі, де втрати серед них сягали 34%⁷⁹. «В гігантському змагу останньої війни українці взяли масову участь, — писав М. Небелюк. — Перейдіть лише цвинтарі у Нормандії, огляньте лише жертви великого десанту на побережжях Франції, і на вояцьких хрестах знайдете стільки українських прізвищ, що вам зробиться соромно за весь так званий культурний світ, для якого не існує України, хоч українська кров лялася під англійським, канадським, американським та яким хочете іншим прапором за спільні ідеали, в яких досягненні українська участь замовчана, і сильні світу цього, як, наприклад, Черчіль, згадуючи кожен човен, затоплений німцями, ніколи не згадають, що на Монте Кассіно, в Нарвіку, в Авранші, у всіх Ульгатах і Ріва Белля — лялась українська кров... А хто скаже, що в Дієпп українці становили в три рази більший відсоток канадських частин, як становлять відсоток населення Канади? А хто взагалі чув, що в Канадському батальйоні, який боронив Гонконг боєм, чи не одним з найславніших в останній війні, українці становили відсоток, що в чотири рази перевищує відсоток, який вони становлять в числі населення Канади, не кажучи вже про відсоток, який вони мають в парламенті... А хто порухає кров українців в болотах Маастріхту, на бетоні укріплень Кореджідору чи Батаану, в джунглях Індокитаю, на рижових полях Кореї?»⁸⁰

Велика кількість українців США добровільно виявили готовність воювати проти агресивного блоку. Майже 80 тис. представників української діаспори брали участь у бойових діях у Тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, конвоях у північні порти СРСР, куди доправлялися життєво важливі товари воєнного призначення. Майже 45 тис. британців українського походження одягнули форму і воювали проти нацизму. А українська громадськість Франції, що гуртувалася довкола Українського народного союзу, звернулася до прем'єр-міністра Е. Даладье із заявою про готовність вступати до лав Збройних сил країни. У перші тижні війни тисячі українців у складі «Іноземного легіону» пішли на фронт. Чимало з них полягли на полях битв⁸¹.

Згідно з угодою між Чехословаччиною та СРСР від 18 липня 1941 р. влітку 1943 р. було сформовано 1-у окрему Чехословацьку бригаду під командуванням Л. Свободи. У її складі з 15 тис. бійців та командирів налічувалося 11 тис. закарпатських українців⁸². Вони пройшли з боями звитяжний шлях від Бузулука до Праги. 138 солдатів та офіцерів одержали нагороди СРСР, троє — стали Героями Радянського Союзу. Під час визволення від гітлерівців Моравсько-Остравського промислового району бойове хрещення отримали пілоти 1-ї чехословацької авіадивізії, серед яких були й українці⁸³.

Виселені у східні райони СРСР у 1939–1941 рр. з різних причин західні українці стали базовим контингентом для формування польських частин поблизу Куйбишева. У 1942 р. 2-й корпус під командуванням генерала Андерса залишив радянську територію і в складі британських військ брав участь у боях у Єгипті, Лівії та Італії.

У травні 1943 р. почалося формування 1-ї піхотної дивізії ім. Т. Костюшка, яка вступила в бої разом із 1-м польським танковим полком у складі 33-ї армії. Радянське керівництво відзначило бойовими нагородами 243 воїнів (зокрема, трьох — Золотими Зірками Героїв), із Союзу польських патріотів — 247. Польські з'єднання пройшли з боями територією РРФСР та БРСР і брали участь у боях на польській землі. 1-а армія Війська Польського разом із військами 1-го Білоруського фронту вибили німців із Варшави. Під час боїв полягло 5600 десантників 1-ї Польської армії, які прагнули допомогти повсталій Варшаві⁸⁴.

Опиняючись у період воєнного лихоліття за межами батьківщини, багато українців ставали до лав борців проти нацизму й фашизму. Перебуваючи на межі між життям і смертю, радянські військові та цивільні бранці не бажали коритися ворогу. У південних районах Німеччини виникла «Братська співдружність військовополонених» на чолі з батальйонним комісаром П. Серебряковим, до складу якої входили М. Конденко, К. Озолін, Р. Петрушель, Г. Фесенко, Т. Романова, І. Кононенко. «Міжнаціональний антифашистський комітет» діяв у Лейпцигу, де Н. Румянцев із м. Сталіно та павлоградське подружжя Б. Лосинський і Т. Тонконог установили контакти з антинацистською організацією М. Гауке. У м. Кіль підпільники Є. Ловас, С. Блажко, О. Жгульов, Т. Юрасова, Г. Скоренко, Ф. Кононенко здійснювали напади на пункти протиповітряної оборони та протипожежної охорони. Кілька терактів здійснила група озброєних підпільників із 80 осіб у берлінському промисловому районі.

У концтаборі Бухенвальд діяла підпільна організація з 56 груп, до складу яких входило 1176 в'язнів, з них понад 400 були вихідцями з України. У Дахау офіцери С. Вишневський, В. Породенко, М. Михайлов сформували антинацистську підпільну групу, а в Аушвіц-Біркенау та

Маутхаузені функціонували комітети на чолі з І. Дорошенком, І. Кондаковим, В. Сахаровим. 3 лютого 1945 р. вони здійснили повстання, унаслідок якого 600 в'язням вдалося вирватися на волю.

Найчисленніша група антифашистів з України перебувала у лавах французького руху Опору. Основним джерелом їхнього поповнення стали військовополонені та остарбайтери, яких у 50 таборах на території Франції налічувалося від 60 до 70 тис. За участі П. Лещенка бойова група висадила в повітря два мости біля Фрева. Й. Кліш з Хотинщини створив підпільну організацію в Майданському таборі під Парижем. Разом із французькими патріотами в Ліоні проти німецьких окупантів бився М. Терешко, поблизу Тулузи — брати Михайло й Леонід Хандочини, у центральному регіоні — П. Дячук, біля м. Вільфранш — І. Шептицький.

Підпільні антифашистські групи, членами яких були українці, виникли в концентраційних і трудових таборах департаментів Нор і Па-де-Кале, Лотарингія, районах Меза, Руана, Борця, у Валансьєні, Бетюні, Аррасі, Сен-Полі, Дуллансі. У таборі Бомон (департамент Нор) улітку 1943 р. під керівництвом уродженця Вінниччини полоненого лейтенанта В. Порика був сформований партизанський загін, який здійснив 11 аварій на залізницях і знищив понад 300 окупантів. Гітлерівці схопили В. Порика й після жорстоких тортур стратили. У Франції його проголосили національним героєм.

У регіонах видобутку вугілля і зведення «Атлантичного валу» бойові операції та диверсії здійснювали загони і групи С. Ганночка, М. Гурова, І. Китаєва, О. Никитенка, Й. Калиниченка, І. Рябова, І. Солодковського та інших. У східних та південно-східних департаментах країни (Мец, Мерт і Мозель, Кот-д-Ор, Вогези, Бельфор, Нижній Рейн, Верхній Рейн) дезорганізували ворожий тил загони «Ковпак» (командир — Ф. Богачов), «Ленінград» (І. Голівець), «Котовський», «Каховка», «Донбас», «Полтава», «Севастополь» під командуванням українців. До складу багатьох загонів макі та франтирерів входило чимало вихідців з України. У департаменті Кот-д-Ор у 1943–1944 рр. проводила бойові операції рота І. Скрипая, у складі якої налічувалося 50 українців і 120 іспанців, яка 8 вересня 1944 р. з боєм відбила у німців м. Шатійон. «Перше об'єднання червоних партизанів» (департаменти Мозель і Нижній Рейн) налічувало майже 100 бійців української та російської національностей. А оперативно-диверсійна група В. Олексієнка, що нараховувала 2 тис. бійців, визволяла міста Періге, Брив, Ангулем, Бордо й Лімож.

1942 року 20 тис. полонених червоноармійців німці перевезли з Франції до Бельгії. Уже восени частина з них налагодила контакти з бельгійським підпіллям, як Г. Лизогуб і Є. Доненко, що в районі Лъсжа воювали у складі бельгійської партизанської армії. Навесні 1944 р.

поблизу Брюсселя сформовано партизанську бригаду (300 бійців), район дій якої охопив Антверпен, Бохолт, Діст, Хасселт, Шкулен, Брей. У вересні 1-а рота бригади під командуванням Ю. Никитенка захопила Бохолтський міст на каналі Альберта і разом із відділами бельгійських патріотів утримувала його до прибуття союзних військ. 1500 особового складу мав партизанський полк Г. Велогоненка, який у серпні 1944 р. брав участь у боях за долину Уст-Амблева.

Серед 80 тис. гарібальдійців Італії налічувалося 5 тис. радянських громадян. Найбільшим із таких формувань був ударний батальйон В. Преладова (його заступником став кіровоградець М. Черноус). Завдяки вигнанню гітлерівців із Вілла Міноццо, Монтефіоріно, Черетолло, Тоско, Червалоло, Палагоно в області Емілія-Романья виникла контрольована партизанами зона — «республіка Монтефіоріно». Взвод диверсантів-мінерів «Кане Адзуро» під командуванням капітана І. Рана діяв у провінціях Реджо-дель-Емілія. У його складі бився з ворогом подолянин М. Савченко, посмертно нагороджений італійською медаллю. Майже півсотні українців билися проти ворога в Ломбардії: неподалік Рима — підрозділ лейтенанта М. Касяна, у долині Джавено — Ю. Дудник, у загоні А. Гречка — І. Мороз та О. Бондаренко. На початку 1945 р. в області Фріулі виник батальйон під командуванням харків'янина В. Литовки, а його земляк Ф. Пономаренко був комісаром бригади «Паоло». Національним героєм Італії став Ф. Полетаєв, який воював поблизу Генуї разом зі співвітчизниками С. Васильєвим, І. Петуховим, В. Поліщуком, Г. Путиліним.

Українські невільники, які тікали з транзитних ешелонів, концтаборів і трудових команд, поповнювали партизанські лави в Югославії. У районах Далмації, Боснії, рокади Загреб-Белград чинили диверсії і напади на німецькі горнізони втікачі-військовополонені М. Ростиков, Д. Гвоздик, В. Лепьошкін, С. Кухнарєнко, І. Бандура. Двічі тікаючи з полону, А. Дяченко, зрештою, очолив «російську» роту 2-го батальйону 2-ї Сотської бригади Народно-визвольної армії Словенії. Згодом 290 вихідців із СРСР увійшли до складу батальйону 18-ї бригади НВАС. Санітарами в ньому стали М. Коротунь, А. Гончарова, Г. Лазько, О. Бінько. Восени 1944 р. цей батальйон реорганізовано у 1-у радянську ударну бригаду Народно-визвольної армії Югославії, що відзначилася у боях за висоту Синій Верх. Бригада брала участь у 180 боях із ворогом, втратила 176 бійців. 250 партизанів бригади, серед них і з України, були відзначені нагородами. А. Дяченко став кавалером орденів «За хоробрість» (двічі), «Братерство і єдність», «Партизанська зірка» I ст. 4-й «російський» батальйон очолив одесит П. Оранський. У ньому, як і в 5-у батальйоні 6-ї дивізії 1-го корпусу НВАЮ, воювало багато мешканців України. Кадровий офіцер

О. Гаврильченко командував гірсько-артилерійським дивізіоном 1-ї дивізії, а В. Смирнов був начальником техвідділу Верховного штабу НВАЮ. У 35 частинах з'єднання НВАЮ билися українці. Понад 630 з них загинули.

Участь вихідців з України у європейському русі Опору засвідчила прагнення наших співвітчизників у найважчих умовах не коритися нацистським окупантам і боротися за свободу не лише свого, а й інших народів Європи⁸⁵.

Події Другої світової війни, пов'язані з Україною, змусили Й. Сталіна змінити деякі підходи в національній політиці. За образним висловом О. Верта, в роки війни в Радянському Союзі мав місце «націоналістичний неп». Український сегмент цієї політики включав апеляцію до національних почуттів українців, запровадження ордена Б. Хмельницького, а також створення республіканських наркоматів оборони та закордонних справ, які, втім, були позбавлені автономності.

У лютому 1944 р. вступив у дію Закон «Про надання союзним республікам повноважень у сфері зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загально-союзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Міністром закордонних справ УРСР 5 лютого 1944 р. став О. Корнійчук, потім із липня 1944 р. — Д. Мануїльський. Йдучи на ці конституційні зміни, Сталін переслідував насамперед дві мети: а) демонстрацією формальної суверенізації УРСР вибити ґрунт у тих, хто відстоював право українського народу на незалежну державу; б) зміцнити свій вплив у світі завдяки отриманню двох додаткових голосів у ООН⁸⁶. 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР підписали Статут ООН, а 24 жовтня на конференції у Сан-Франциско його затвердили члени ООН.

Ще задовго до закінчення війни (на Тегеранській та Ялтинській конференціях) союзники по Антигітлерівській коаліції на найвищому рівні обговорювали питання про післявоєнні кордони в Європі. Під ширмою Польського комітету національного визволення (ПКНВ) Кремль легітимізував встановлення прокомуністичного режиму, чому безуспішно протидіяли Армія Крайова й інші сили, які відстоювали незалежність Польщі. 31 грудня 1944 р. Крайова рада народова перетворила ПКНВ на Тимчасовий уряд Польської Республіки. 6 січня 1945 р. Радянський Союз офіційно визнав його і встановив з Польщею дипломатичні відносини. 16 квітня 1945 р. Польща і СРСР уклали договір про дружбу і кордони, згідно з яким межа проходила по «лінії Керзона» з відхиленнями на користь Польщі, внаслідок чого в її складі залишилися українські етнічні території Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина.

Легітимізація радянської присутності в Закарпатті здійснювалася за сценаріями 1939–1940 рр. — шляхом виборів у місцеві народні комітети під гаслом приєднання краю до СРСР. 26 листопада 1944 р. у Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів, який ухвалив маніфест про возз'єднання з Радянською Україною й вихід зі складу Чехословаччини. Реальна оцінка ситуації змусила уряд Чехословаччини підписати в Москві 29 червня 1945 р. договір із Радянським Союзом про передачу Закарпаття до складу СРСР.

Однак «соборизація» України по-сталінськи була нічим іншим, як реалізацією імперських геостратегічних планів Кремля.

Україна була одним з епіцентрів протистояння двох військово-політичних блоків. З 51 стратегічної операції радянських Збройних сил 15 (29%) відбулося на її території, з 73 самостійних фронтових операцій — 16 (22%), загалом — 31 операція (25%). У 1941–1944 рр. на південному крилі німецько-радянського фронту зосереджувалися основні сили агресорів. Так, наприкінці 1943 р. тут налічувалося 40% піхотних і 72% танкових сил Німеччини та її союзників. Водночас Ставка ВГК залучила на український театр бойових дій 42% стрілецьких і 80% танкових і моторизованих з'єднань⁸⁷.

У боях на території республіки противники зазнали найбільших втрат. Радянські війська зазнавали великих втрат і в оборонних, і в наступальних операціях, Вермахт і його союзники — здебільшого під час відступу. У наступальних операціях, розпочатих ще під стінами Сталінграда, Червона армія розгромила 6-у і 4-у німецькі танкові армії, 3-ю і 4-у румунську, 8-у італійську армії, що втратили 800 тис. військово-службовців. У результаті зимової кампанії 1944 р. на Правобережжі та в Криму повністю знищено 30 дивізій і 1 бригада, розгромлено 142 дивізії та 5 бригад противника (з них 14 дивізій і 3 бригади розформовані). У цей період загарбники втратили близько 1 млн особового складу, 20 тис. гармат і мінометів, 4200 танків і САУ, 5000 літаків. Тільки в 1943 р. на Чорному морі потоплено 123 ворожих транспортів сумарною ємністю 185 тис. тонн і 244 бойових судна⁸⁸.

Втрати військового персоналу радянських Збройних сил, мобілізованого з України, оцінюються в 4,1 млн осіб. У період Другої світової війни втрати цивільного населення оцінюються в 4,5 млн осіб, а загальні демографічні — понад 13 млн осіб.

Вражають уяву матеріальні втрати України. За офіційними даними Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів агресорів у республіці було ушкоджено, знищено повністю або частково 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 2 млн будинків, що позбавило даху 10 млн людей. Руйнування зазнали 16 150 промислових об'єктів, 1916

залізничних станцій, 14 тис. закладів зв'язку, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, училищ, вишів, науково-дослідних центрів, 19,2 тис. міських і сільських бібліотек, 5600 мостів, вивезено або знищено 372 пасажирські й вантажні судна, 442 річкові теплоходи й буксири, 6704 паровози, 56 128 тис. тракторів і 24 128 комбайнів. У величезному списку награбованого окупантами — 4 млн 317 тис. т зерна й борошна, 1 млн 310 тис. т овочів і фруктів, 7,3 млн овець і кіз, 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 56,3 млн штук домашньої птиці. Втратили майно 1,3 тис. МТС, 872 радгоспи й десятки тисяч колгоспів. У радянські часи весь цей збиток списували на окупантів, хоча слід мати на увазі й те, що значні збитки економіка й соціальна сфера зазнали в результаті обопільних бойових дій, евакуаційних заходів і стратегії «випаленої землі», яку сповідували супротивники. Загальні матеріальні збитки України оцінюються у 450 млрд руб., а разом із Кримом (14336 млн руб.) та Закарпаттям (1648 млн руб) зростають до ще більшої цифри⁸⁹.

Спустошливий смерч війни викликав в Україні демографічні диспропорції. Нацистський геноцид проти слов'ян, євреїв, ромів суттєво підірвав генофонд народу України. На окупованій території республіки нацисти створили близько 230 таборів — місць, в яких різними засобами знищувалися військовополонені й цивільне населення. Сотні тисяч примусово депортованих і «евакуйованих» громадян України не повернулися на батьківщину або загинули на чужині.

Голод, відсутність системи охорони здоров'я, катастрофічна санітарно-епідеміологічна ситуація стали причиною високої смертності та низької народжуваності. Війна зробила інвалідами мільйони молодих людей, зламала долі кількох поколінь, залишила трагічний відбиток у історичній пам'яті людей. Народ України виявився розколотим за національними та політичними ознаками. Велика частина населення республіки стала на боротьбу з нацизмом і свідомо воювала за соціалістичні цінності.

Водночас, значна частина громадян не поділяла більшовицькі ідеали й методи, якими користувався сталінський режим для досягнення своїх політичних цілей. Ідея Української соборної суверенної держави об'єднала в таборі «самостійників» різні політичні течії, хоча до створення єдиної сили справа не дійшла.

Підсумки Другої світової війни давали змогу керівництву СРСР використати можливості для демократизації суспільства та модернізації економіки й соціальної сфери. Однак сталінський режим не бажав нічого змінювати. Експлуатуючи сильні сторони системи (централізацію, мобілізаційний потенціал, адмінресурс), які ефективно спрацювали в екстремальних умовах війни, правляча верхівка не побажала реконструювати

модель суспільних відносин, зберігаючи колишню дистанцію між владою й народом.

---

¹ Див.: Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. Київ: Парламентське видавництво, 2007. С. 669–680.

² Lancelot Lawton. «The Oppressed Ukrainians» The Fortnightly Review. (April, 1934).

³ Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933–1935 роках. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 907–925.

⁴ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. — август 1939 г.): Документы и материалы. Москва: Издательство, 1971. С. 146–153.

⁵ Українське слово. 1939. 18 червня.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: 1993. С. 83.

⁷ Там само. С. 66.

⁸ Frankland N. Krusheu. New York, 1969. P. 52.

⁹ Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки: дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. С. 385.

¹⁰ Правда. 1939. 14 сентября.

¹¹ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. (Документы, факты, суждения). Москва: Вече, 2000. С. 117.

¹² Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. (Документы, факты, суждения). Москва: Вече, 2000. С. 132.

¹³ Wielhorski W. Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956). Londyn: Gryf Printers, 1956. S. 9–10.

¹⁴ Політична історія України. XX століття: у 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. С. 95.

¹⁵ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 110–111.

¹⁶ Magosi P.R. History of Ukraine. Toronto, 1996. P. 618.

¹⁷ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 214.

¹⁸ Киричук Ю.А. Терор і тероризм у Західній Україні. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 588.

¹⁹ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. (Документы, факты, суждения). Москва: Вече, 2000. С. 221.

²⁰ Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Одеса: Астропринт, 2002. С. 106.

²¹ 7 грудня 1940 обласний центр з Акермана перенесений в Ізмаїл, і область отримала назву Ізмаїльської.

²² Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2000. № 2–4. С. 482.

²³ Краткая еврейская энциклопедия: в 11 т. Иерусалим: Кетер, 1976. Т. 1. С.557–558.

²⁴ Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 1920–80-ті роки: матеріали міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.)*. Київ, 1998. С. 123–124.

²⁵ Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубіжем. Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко, Р.Г. Вишневецький та ін. Київ: Книга Пам'яті України. 2004. Т. 2. С. 21.

²⁶ Там само. С. 55.

²⁷ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Другої світової війни на теренах України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 211–219.

²⁸ Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. С. 132.

²⁹ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Другої світової війни на теренах України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. С. 231.

³⁰ Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: «Книга Пам'яті України», 1997. С. 95–98.

³¹ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: Воениздат, 1961. С. 379.

³² Манштейн, Эрих фон. Проигранные победы: личные записки генерала Вермахта. Москва: Центрполиграф, 2008. С. 256.

³³ Dallin A. German Rule in Russia. A Study in German Occupation Policy. London, 1957. С. 116.

³⁴ Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. С. 145.

³⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 175.

³⁶ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. Смоленск: Фирма «Русич», 1993. С. 452.

³⁷ Хонигсман Я.С. Катастрофа львовского еврейства. *Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*. Київ, 1999. С. 231–255.

³⁸ Нахманович В. Голокост як наукова світоглядна проблема. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 837.

³⁹ Там само. С. 857.

⁴⁰ Пикер Генри. Застольные разговоры Гитлера. Смоленск: Фирма «Русич», 1993. С. 453.

⁴¹ Див.: Кубійович В. Мені 70. Париж–Мюнхен, 1970; Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. Львів: Львівська наук. біб-ка ім. В. Стефаника, 1997; Офіцинський В. Дистрикт «Галичина» Розд І. §5. Німецька національно-культурна політика. URL: <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p5.html>

⁴² URL: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/vii_psevdosobor_i_likvidatsia_1946_76273.htm

⁴³ Див.: Алексеев В.И., Ставру Ф. Русская Православная Церковь на оккупированной немцами территории. Чтець 2014; Alekseev V., Stavrou F. The Russian Orthodox Church under German Occupation. Minneapolis, 1967. 348 p.

⁴⁴ Див.: Поспеловский Д.В. Русская Православная церковь в ХХ веке. Москва: Республика, 1995.

⁴⁵ Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). С. 75.

⁴⁶ Кентій А.В., Лозицький В.С. Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр. *Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 514–518.

⁴⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 131, арк. 48–80.

⁴⁸ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 152–171.

⁴⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 392.

⁵⁰ Дзьобак В.В. Бульбівці («Перша УПА»). *Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія*. Київ: Наукова думка, 2005. С. 114–159.

⁵¹ Комбатанти — учасники Української революції 1917–1921 рр.

⁵² Кентій А.В. Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції (1941–1942). *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія*. Київ: Наукова думка, 2005. С. 94.

⁵³ Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. С. 316–320.

⁵⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 544–545.

⁵⁵ Верига В. Втрати ОУН в часи Другої світової війни. Торонто: «Новий шлях», 1991. С. 183.

⁵⁶ Літопис УПА. Торонто: Літопис УПА, 1969. Т. 1. Кн. 1. С. 38.

⁵⁷ Шанковський А. Історія українського війська. 2-е вид., доп. Вінніпег, 1953. С. 46.

⁵⁸ Див.: Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003.

⁵⁹ Ільющин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. Київ: Наук. думка, 2005. С. 222–294.

⁶⁰ Буцько О. Україна-Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 480–492.

⁶¹ Державність. 1992. Ч. 7. С. 48.

⁶² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь: Військо України, 1994. Кн. 2. С. 545.

⁶³ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: наук.-докум. вид. Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко [та ін.]; відп. ред. О. Є. Лисенко. Київ — Львів, 2003. С. 382–383.

⁶⁴ На украинском языке — Украинское освободительное войско (УВВ).

⁶⁵ Німецькі та «германські» (з фольксдойче європейських країн) з'єднання мали назви «дивізії СС», чужинецькі — «дивізія Ваффен (зброї) СС», тобто «військ СС».

⁶⁶ Гунчак Т. У мундирах ворога. *Військо України*. 1993. № 9. С. 56–89.

⁶⁷ Див.: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003.

⁶⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). Київ: Альтернативи, 1999. С. 251.

⁶⁹ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: Воениздат, 1961. С. 561.

⁷⁰ Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооружённых Сил: Статистическое исследование. Москва: Олма-Пресс, 2001. С. 289–290.

⁷¹ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках. Київ: Вид. Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняховського, 2015. С. 91–128.

⁷² 20 жовтня 1943 р. рішенням ДКО Центральний фронт перейменовано на Білоруський, Калінінський — на 1-й Прибалтійський, Прибалтійський — на 2-й Прибалтійський, Воронежський — на 1-й Український, Степовий — на 2-й Український, Південно-Західний — на 3-й Український, Південний — на 4-й Український.

⁷³ Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. Київ: Наукова думка. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). С. 332.

⁷⁴ Памяти павших: Великая Отечественная война (1941–1945). Москва: БСЭ, 1995. С. 102.

⁷⁵ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках. Київ: Вид. Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняховського, 2015. С. 477–478.

⁷⁶ Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: «Книга Пам'яті України», 1997. С. 37.

⁷⁷ Гриневич В.А. Українці в Червоній армії. *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети*. Київ: Видавничий дім ін ЮРЕ, 2001. С. 194–203.

⁷⁸ Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: «Книга Пам'яті України», 1997. С. 400.

⁷⁹ Небелок М. Під чужими прапорами. Париж-Ліон, 1951. С. 7–8.

⁸⁰ Марунчак В., Бойків О. Організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. С. 52–55.

⁸¹ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина: у 11 т. Мюнхен: Молоде життя, 1994–1952. Т. 3. С. 1186–1187.

⁸² Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). С. 443.

⁸³ Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: «Книга Пам'яті України», 1997. С. 400.

⁸⁴ Гриневич В.А. «Націоналістичний НЕП»: російський фактор у військовій політиці Сталіна 1941–1945 рр. В.А. Гриневич. В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України*. Київ: «Наукова думка». 2004. С. 226–237.

⁸⁵ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Київ: Либідь, 2002. 480 с.; Всесвітня історія: Новітні часи: 1914–1945. Київ: Генеза, 1999. 230 с.

⁸⁶ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках. Київ: Вид. Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняховського, 2015. С. 485–486.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. С. 466–487.

⁸⁹ Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 785–801.

2.7. Українська РСР у Центрально-Східній Європі в 1945–1991 рр.

Історико-географічні, геополітичні й ментальні мапи Європи динамічно змінювалися впродовж усієї європейської історії. Особливо ця тенденція стала домінантною в модерні часи національних європейських держав. «Ідея Східної Європи, — пише професор Стенфордського університету Ларі Вулф, — народилася задовго до холодної війни»¹. За доби Просвітництва Західна Європа сприйняла Східну Європу як свою недорозвинену периферію. Після Другої світової війни Українська РСР не була органічною політичною складовою «радянської» Центрально-Східної Європи через завеликий розмір території, цивілізаційно-плюралістичний менталітет населення, інтегрований до союзної економіки власний економічний уклад, пряму політичну залежність від Кремля. «Сусідні країни були зовнішньою імперією ССРСР, — як слушно зазначає британський історик Роберт Сервіс у праці «Комунізм: світова історія», — як Україна була частиною внутрішньої імперії»².

У 1915 р. під час Першої світової війни вийшла праця Фридриха Наумана «Mitteleuropa». Професор берлінського Humboldt-Universität Херфрід Мюнклер у зв'язку з цим зауважує, що це повинно було «зміцнити позиції кайзерівської Німеччини в тодішній світовій політиці»³. Хрестоматійним для геополітики вважається твердження британського географа Гелфорда Маккіндера: «Хто володіє Східною Європою, той керує Серцем світу; Хто володіє Серцем світу, той керує Світовим островом; Хто володіє Світовим островом, той керує світом»⁴. Тож не випадково, що після 1945 р. поширення радянського впливу на Центральну Європу перетворило СРСР на наддержаву. Період у сто років за класифікацією Ф. Броделя можна вважати «довгим», а період у тридцять років — це фактично час активного життя одного покоління. Проте цей історичний час виявився досить «спресованим» та умістив чимало трансформацій. Європейська інтеграція України також визначається як завдання, над вирішенням якого працюватимуть декілька поколінь. Тому доцільно прослідкувати, як змінювалися умови присутності України в Центрально-Східній Європі доби «холодної війни».

На ментальній карті Західної Європи УРСР, найімовірніше, виглядала як «периферія периферії» щодо їхнього ставлення до «радянської» Східної Європи. Натомість у свідомості східноєвропейців УРСР сприймалася як складова СРСР. Своєю чергою Східна Європа сприймалася в УРСР як «наш» близький Захід. У контексті міжнародної діяльності УРСР традиційно наголошувалося на співробітництві з соціалістичними

країнами в міжнародних організаціях, насамперед, системи Організації Об'єднаних Націй.

Наприкінці Другої світової війни під впливом низки факторів* у Польщі, Болгарії, Югославії, Чехословаччині, Албанії, Румунії, Угорщині формувались режими «народної демократії», яку радянські ідеологи за ознаками створення нового державного апарату, революційної земельної реформи, ліквідації приватної власності на основні засоби виробництва, переходу до планового розвитку економіки (у різних країнах ці заходи здійснювались із принциповими змістовними та хронологічними відмінностями) характеризували як одну з форм «диктатури пролетаріату».

Ключовими для зовнішньополітичного курсу вищезгаданих країн стали відносини з СРСР. Кремль докладав систематичних зусиль до договірно-правової формалізації відносин із новими союзниками. Упродовж 1943–1948 рр. були підготовлені й підписані договори про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво: зокрема, між СРСР та Чехословаччиною відповідний документ був укладений 12 грудня 1943 р., з Югославією 11 квітня 1945 р., з Польщею 21 квітня 1945 р. Радянсько-албанське зближення відбувалося, починаючи з 1947 р. в міру загострення радянсько-югославського конфлікту. Нові відносини між СРСР та колишніми союзниками нацистської Німеччини були закріплені в договорах про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, підписаних 4 лютого 1948 р. з Румунією, 18 лютого 1948 р. з Угорщиною, 18 березня 1948 р. з Болгарією.

СРСР також стимулював підписання системи договорів між самими країнами «народної демократії», які мали консолідувати мережу нового ладу в регіоні. З іншого боку, ці договори могли створити шляхом розвитку двосторонньої співпраці певний контрбаланс вагомому радянському впливу. Так 10 березня 1947 р. було підписано польсько-чехословацький договір, 16 грудня 1947 р. — албансько-болгарський, 16 січня 1948 р. — болгарсько-румунський, 24 січня 1948 р. — угорсько-румунський, 23 квітня 1948 р. — чехословацько-болгарський, 29 травня 1948 р. — польсько-болгарський, 18 червня 1948 р. — угорсько-польський, 16 липня 1948 р. — болгарсько-угорський, 21 липня 1948 р. — румунсько-чехословацький, 26 січня 1949 р. — польсько-румунський, 14 квітня 1949 р. — чехословацько-угорський.

---

* Перебування радянської армії на території звільнених країн, зростання авторитету лівих комуністичних партій, гостре ідейно-політичне протистояння з блоком буржуазних партій в умовах початку “холодної війни” стимулювали виникнення так званих народно-демократичних режимів.

У такий спосіб Москва посилила вплив не лише на внутрішньополітичний, а й на зовнішньополітичний курс країн Східної Європи. Символом цього став безпрецедентний тиск, спрямований на недопущення приєднання країн радянської зони впливу в Європі до американського плану Маршалла. Перспектива отримання американської фінансової допомоги на відбудову зруйнованого війною народного господарства була досить заманливою, що стимулювало гострі внутрішньополітичні дебати з цього приводу між прорадянськими та опозиційними політичними силами. Яскравим прикладом цього стало становище в Чехословаччині. У лютому 1948 р. коаліційний уряд цієї країни розпався після виходу представників некомуністичних партій, які розраховували спровокувати вибори й перемогти комуністів демократичним шляхом. Проте незабаром тактична помилка перетворилася на стратегічну поразку. Новий уряд сформували лише комуністи, які остаточно відмовилися від американської фінансової допомоги. Американський конгрес у відповідь 1 березня 1948 р. фактично заборонив експорт до радянських країн-сателітів. Так до політичного та ідеологічного розколу Європи додавалася своєрідна економічна прірва, яку країни регіону не можуть повністю подолати ще й через десятиліття після краху комунізму та відновлення політичної і соціокультурної єдності Європи.

Зміцненню позицій СРСР у післявоєнній Європі мало сприяти загальне посилення впливу на комуністичні партії, який частково послабився після розпуску в 1943 р. Комінтерну. Так у вересні 1947 р. було створено Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій Болгарії, Румунії, Угорщини, Польщі, СРСР, Югославії, Франції, Чехословаччини та Італії. Комінформбюро в 1948–1955 рр. було політичним інструментом, який використовувався Москвою для ізоляції югославських дисидентів у комуністичному русі.

Особливе занепокоєння Сталіна викликали плани Й. Тіто створити під югославським впливом Балканську федерацію*. Югославське комуністичне керівництво намагалось проводити й незалежний внутрішньополітичний курс. У 1948 р. протистояння між радянськими та югославськими комуністами досягло апогею. Наступного року СРСР анулював договір 1945 р. з Югославією, яка з того часу стала активно будувати «демократичний соціалізм» із певним нашаруванням авторитарності маршала Тіто. Тим часом «зрада югославів» дала привід радянським спецслужбам організувати репресії проти низки відомих східноєвропейських комуністів, котрі були звинуваченні в роботі на Тіто як «головного слугу

---

* З цієї метою Югославія, зокрема, підтримувала боротьбу грецьких партизанів, до чого Сталін ставився негативно, враховуючи післявоєнний поділ сфер впливу в Європі.

світового імперіалізму». Чистки державного апарату країн «народної демократії» залишили в його рядах переважно «вірних сталінців» та посилювали контроль Москви за політичними процесами в «соціалістичному таборі».

8 січня 1949 р. на нараді в Москві представників СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини з метою розвитку економічної співпраці, обміну досвідом господарювання, надання технічного та сировинного сприяння було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ)*. 26–30 січня 1949 р. у Москві відбулася перша сесія Ради РЕВ, яка визначила основні цілі організації. Ставилося завдання вироблення продукції, яка раніше купувалася на Заході. Механізми РЕВ мали інтегрувати економіки країн «народної демократії» до найтіснішої співпраці з радянською економікою (до 1939 р. країни Східної Європи виробляли промислової продукції втричі менше, ніж країни Західної Європи; проте лівова частка товарообігу цих країн припадала на ключові капіталістичні країни)⁵. Усім країнам РЕВ було заборонено економічне співробітництво з Югославією. У лютому 1949 р. до РЕВ приєдналась Албанія (вийшла 1961 р.), а у вересні 1950 р. — Німецька Демократична Республіка.

З часом ця структура набула нових функцій, пов'язаних зі спробами реалізації так званої «соціалістичної економічної інтеграції». Новими членами РЕВ стали в 1962 р. Монголія, у 1972 р. — Куба, у 1978 р. — В'єтнам. Водночас за ефективністю розвитку інтеграційних процесів РЕВ суттєво поступався західноєвропейському процесу інтеграції. На відміну від останнього для РЕВ притаманною була промислова кооперація з волонтаристським розподілом праці, бюрократичні форми організації співробітництва між державними підприємствами, недосконала система взаєморозрахунків, коли більша частина взаємної торгівлі здійснювалася за бартером. Зрештою перехід у розрахунках на вільно конвертовану валюту наприкінці 1980-х рр. забив останній цвях у труну РЕВ.

Проте впродовж 1970-х рр. на основі радянської сировини, яка постачалась до соціалістичних країн за фактично демпінговими цінами, та дешевшої, порівняно із західноєвропейською, робочої сили система економічної співпраці в рамках Ради економічної взаємодопомоги була ще відносно конкурентоспроможною. Це певний час зберігало матеріальні засади у фундаменті європейського «соціалістичного табору»,

---

* Заради досягнення економічної консолідації своєї зони впливу СРСР пішов на низку економічних поступок. Наприклад, поступився Польщі 15% репараційних поставок із Німеччини, поза квотами постачав зерно, інші товари. Румунії та Угорщині були скорочені репараційні платежі.

хоча тотальний радянський контроль за більшістю процесів у цих країнах досить часто породжував негативну реакцію їхніх народів.

Вельми обгрунтованою є теза про розвиток економічних, науково-технічних, політичних і культурних зв'язків Української РСР, нехай як складової СРСР, з країнами-членами Ради економічної взаємодопомоги.

Норман Девіс поділяє історію радянського впливу у Східній Європі на три періоди: перший 1945–1953 р. — сталінська доба, коли країни Східної Європи перейняли радянську модель, другий — хрущовська десталінізація 1953–1964 рр., третій — період застою Л. Брежнєва 1964–1985 рр.⁶ На нашу думку, ця періодизація відповідає загальній логіці основних етапів розвитку Ради економічної взаємодопомоги. Існує інша періодизація. Провал спроб М. Хрущова надати РЕВ наднаціональної сутності призвів до чіткого розподілу функцій між РЕВ (політичні функції) та Організацією Варшавського договору (ОВД), створеної у 1955 р. (військові функції)⁷. Перший етап у історії розвитку РЕВ припадає на початок 1950-х рр. і характеризується переважно двосторонніми відносинами СРСР із східноєвропейськими сателітами. На цьому етапі відбувалося становлення економічного співробітництва та інститутів РЕВ, взаємна допомога сировиною, паливом, продовольством, обладнанням, обмін досвідом і розвиток промислової кооперації.

Другий період припадає на спроби М. Хрущова посилити економічну інтеграцію (початок 1960-х рр.), його найбільші досягнення — створення 1963 р. Міжнародного банку економічного співробітництва, а 1970 р. — Міжнародного банку інвестиційного співробітництва. Це була спроба переходу до координації народногосподарських планів, поглиблення міжнародного соціалістичного розподілу праці на основі кооперації і спеціалізації.

Третій етап розпочинається 1971 р. з прийняттям «Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ»⁸. Однак у повному обсязі вона так і не була реалізована.

Історіографічні підходи до зазначеної теми в 1970–1980-х рр. не вражають концептуальною різноманітністю. Наукові центри Москви й Києва значну увагу приділяли ідеологічно заданим питанням «пролетарської солідарності» країн соціалізму⁹. Перекладалися праці національних дослідників інтеграційних процесів у Раді економічної взаємодопомоги з країн-членів РЕВ. Наприклад, Е. Гайда у своїй монографії дослідив історичний період 1944–1975 рр. зовнішньої політики Польської Народної Республіки¹⁰. Особливості економічної співпраці з країнами РЕВ Румунії висвітлені у праці Н. Фейта¹¹. Угорець Б. Балаші в монографії «Теорія економічної інтеграції» виділив такі її етапи: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз¹². М. Фаддєєв у

праці «Рада економічної взаємодопомоги 1949–1974» висвітлив історію становлення й розвитку «соціалістичної економічної інтеграції»¹³.

Велика увага приділялася контрпропаганді. На хвилі підготовки до 40-річчя Ради економічної взаємодопомоги в 1988 р. вийшла монографія, спеціально присвячена контрпропаганді щодо історії РЕВ¹⁴. Показовою в цьому сенсі є праця одного з діячів радянських, а після 1991 р. — російських спецслужб — В. Трубнікова¹⁵. М. Мілош із контрреволюційних позицій щодо «празької весни 1968 року» висвітлив розвиток Чехословаччини¹⁶. Більш фактологічно наповненими щодо історії зовнішньої політики ЧССР є монографії радянських українських істориків І. Петерса, І. Гранчака та А. Кізченка¹⁷. У книзі І.М. Мельникової та С.В. Віднянського «ЧССР: впевнена хода соціалізму» узагальнено історичний розвиток Чехословаччини за сорок повоєнних років¹⁸. Країнознавчий підхід до студіювання новітньої історії країн РЕВ простежується в монографії Г.І. Ковальчака, який дослідив зв'язки ПНР із країнами РЕВ¹⁹. Особливості співробітництва «дисидентської» Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії із країнами РЕВ проаналізував В.М. Даниленко²⁰. Спроби висвітлити більш-менш ефективні напрямки співпраці спонукали українських дослідників звернутися до аналізу науково-технічних зв'язків країн-членів РЕВ і УРСР. Зокрема, П.С. Сохань та В.М. Даниленко в узагальнюючій монографії розглянули роль Української РСР у науково-технічному співробітництві країн РЕВ у 1945–1970 роках²¹. Спеціальна увага була приділена поділу праці в агропромисловому комплексі країн-членів РЕВ²².

Помітною тенденцією розвитку історіографії новітньої історії країн Центрально-Східної Європи в 1990-ті — на початку 2000-х рр. можна вважати ідеологічне зближення між російською й західною історичними науками в оцінках історичного досвіду доби «холодної війни»²³. Принаймні ця особливість помітна до початку «нової холодної війни» між путінською Росією й Заходом.

Східноєвропейські проблеми досліджуються у працях Тімоті Гартона Еша, Мілана Кундери, Адама Міхніка, Чеслова Мілоша. Детальною систематизацією досвіду посткомуністичної трансформації країн цього регіону є колективна монографія за редакцією Г. Хайдемання та К. Водічки «Від східного блоку до ЄС. Системні трансформації 1990–2012 у порівнянні»²⁴. Дещо критично щодо замороження відносин країн ЦСЄ з Росією в контексті посткомуністичної трансформації висловлюється російський дослідник І. Орлик²⁵.

На окрему увагу заслуговує тритомне видання «Націоналізм у пізно та посткомуністичній Європі», яке є результатом здійсненого в період 1996–2000 рр. міжнародного наукового проекту під назвою «Друге

національне відродження». Націоналізм, національні рухи й утворення національної держави в пізно та посткомуністичному суспільстві». Робота над цим проектом була організована в Маннгеймському центрі європейських соціальних досліджень²⁶. Зокрема, професор загальної історії Карлового університету Праги Мирослав Грох звертає увагу на стереотипи понятійного апарату, на неправильність недиференційованого сприйняття країн «Східного блоку», дихотомію східноєвропейського й західноєвропейського націоналізмів, «подолання» націоналізму в процесі європейської інтеграції²⁷. Причому для «національної мобілізації мас у національних рухах дуже важливою була роль національно значимих протиставлень»²⁸.

Національна ідентичність країн Центрально-Східної Європи жорстко контролювалася «пролетарським інтернаціоналізмом» у сталінський період формування радянської сфери впливу в ЦСЄ²⁹. Однак навіть за тих умов не вдалося нівелювати проблеми статусу національних меншин у країнах цього регіону³⁰. Навпаки, депортації населення та фактичні етнічні чистки лише закладати міни уповільненої дії на найближче майбутнє³¹. Ці процеси, посилені кризою радянської системи господарювання та нелегітимністю правлячих комуністичних прорадянських еліт, спровокували серйозну кризу в суперечливому процесі десталінізації країн ЦСЄ³².

Окрім детального вивчення особливостей національного історичного процесу країн Центрально-Східної Європи доби «холодної війни», велика увага в історіографії історії міжнародних відносин цього періоду приділена аналізу специфіки інституційних механізмів радянського впливу на країни Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського договору³³. Компаративний аналіз взаємовпливів Європейського економічного співтовариства й Організації Північноатлантичного договору, з одного боку, і Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського договору, з іншого боку, досліджується в парадигмі протистояння між демократичними та авторитарними політичними режимами³⁴. Внутрішня історія Організації Варшавського договору подається як вузол протиріч національних інтересів держав-членів цього військово-політичного блоку, які до часу системної кризи комуністичної ідеології маскувалися ідеєю міжблокового розмежування в Європі³⁵.

Філософ Ж.-Б. Віко зауважував, що «кожне суспільство по-своєму бачить реальність світу, в якому воно існує, і самого себе». «Східна Європа була «винайдена» Заходом упродовж XVIII століття як новий «Інший», як варварська царина поза межами карти цивілізації, наявність якої конститує Західну Європу»³⁶. Перша світова війна засвідчила, що «Центральна Європа була міфом, вигаданим регіоном зовсім різних,

взаємно антагоністичних народів, чию «єдність» можна було підтримувати лише за допомогою сили»³⁷. Міждержавні протиріччя визначаються не лише ідеологією, а й державними інтересами. Політичну лінію і практичний курс визначали в Москві, де концентрувалася реальна влада. Республіканське керівництво виступало своєрідною передавальною ланкою вказівок від центру до місцевих радянських органів влади. Значною мірою подібна система управління була задіяна у країнах-членах РЕВ та ОВД, щоправда, з поправкою на більшу автономію правлячих режимів від Кремля, якщо ця «автономія» не вела до заперечення радянського впливу в регіоні загалом.

5 червня 1947 р. США запропонували «план Маршалла» щодо економічної допомоги країнам Європи, які постраждали в роки Другої світової війни. Неофіційною метою було обмеження впливу СРСР у Європі. В. Молотов наголошував, що участь Німеччини в «плані Маршалла» має бути підтверджена безумовним виконанням репараційних виплат. Кремль уважав, що план Маршалла мав стати новим ленд-лізом, а США прагнули структурної перебудови економіки країн Європи. Різне розуміння цих цілей призвело до відмови СРСР від участі у «плані Маршалла». «Сповзання до холодної війни, — як пише Г. Кіссінджер, — прискорювалося тим, що Сталін розумів, наскільки насправді слабка його країна»³⁸.

Протидія «плану Маршалла» як стратегічна мета була затверджена на другій сесії РЕВ 25–27 серпня 1949 р. у Софії³⁹. Під радянським тиском у його зоні впливу в Східній Європі було націоналізовано промисловість і банківську систему, заборонено опозиційні партії, утвердилася планова економіка. Ціною такої трансформації стала радянська економічна й військова допомога цим країнам на 15 млрд карбованців (3 млрд доларів)⁴⁰. Зрозуміло, що це було набагато менше за американську допомогу країнам Західної Європи. Проте цього виявилось достатньо для встановлення тоталітарної радянської соціалістичної системи в Східній Європі.

Радянська армія була розквартирована в НДР, Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Рада економічної взаємодопомоги не стала аналогом Європейського об'єднання вугілля і сталі, створеного 1952 року. Вищий орган Європейського об'єднання вугілля і сталі за пропозицією країн Бенілюксу був доповнений Радою міністрів, до якої входили члени національних урядів⁴¹. Структура управління РЕВ була ще більш бюрократизована, але формально рівноправною з погляду консенсусного механізму прийняття ключових рішень. РЕВ була інструментом поширення радянської моделі державного соціалізму⁴². Варшавський договір 14 травня 1955 р. про створення ОВД зафіксував тенденцію переходу до багатосторонньої військової дипломатії. Показово, що «згідно з радянськими

планами армії східноєвропейських країн не мають наступальної функції у конфлікті з іншим блоком, це означає, що їхня лояльність не підтверджена. Влада старшого брата значно суворіша, тому щирість згоди — зокрема згода населення — сумнівна»⁴³.

Радянська модель впливу на країни регіону відпрацьовувалася сталінськими наркомками. Біля витоків цієї системи стояли В. Молотов та А. Вишинський. Зокрема, Молотов був міністром закордонних справ СРСР у 1939–1949 рр. та у 1953–1956 роках. Він був прихильником централізованої дипломатії, вільної від ризикованих кроків. У 1949–1953 рр. міністром закордонних справ СРСР був колишній генеральний прокурор СРСР Вишинський. Як згадує радянський дипломат В. Ізраелян, Вишинський «систематично влаштовував розгін співробітникам»⁴⁴. Його схильність до «викриттів» лише посилила конфронтаційні елементи у світовій дипломатії доби початку «холодної війни». Вишинський любив часто виступати на міжнародних конференціях. Його полеміка незмінно мала конфліктний характер. Жоден іноземний дипломат не підтримував з ним особистих контактів.

21 серпня — 7 жовтня 1944 р. голова делегації СРСР на конференції у Думбартон-Оксі А. Громико тісно взаємодіяв із делегаціями радянської України й радянської Білорусі. Велика Британія та США наполягали, що коли одна зі сторін конфлікту задіяна в ньому безпосередньо, вона не мала права накладати вето в Раді Безпеки ООН⁴⁵. Остаточо на цій конференції зазначене питання так і не було вирішене. Воно було врегульоване вже після Ялтинської конференції, коли остаточно в Сан-Франциско 25 квітня — 26 червня 1945 р. погоджували Статут ООН. Там Австралія, Нова Зеландія й Канада заперечували право вето для постійних членів РБ ООН. СРСР продовжував наполягати на принципі однастайності великих держав у прийнятті рішень. США наполягали на більших повноваженнях для Генеральної Асамблеї ООН. СРСР уважав, що за ГА ООН може бути лише консультативна думка. Тоді в ООН фактично вибудовувалася система «подвійної підтримки» радянської позиції і курсу з одного боку Білоруською РСР та Українською РСР, а з іншої — країнами «народної демократії».

Своєю чергою Сполучені Штати домагалися об'єднання країн Західної Європи, аби не допустити домінування Радянського Союзу. Адже геополітична гра з «буферними державами» в очікувано близькій перспективі мала завершитися їхнім приєднанням до зони впливу СРСР. Альтернативний варіант їхнього входження до єдиного європейського простору як противага СРСР у середині 1940-х рр. видавався утопічним.

Британський історик Е. Гобсбаум наголошує, що «на західних кордонах СРСР упродовж декількох років тривала боротьба з українськими та

іншими націоналістами»⁴⁶. Потужний національно-визвольний рух у країнах Балтії та Західної України наприкінці 1940-х рр. був суттєвим фактором дестабілізації радянської влади. За офіційними радянськими даними, в період 1941-1956 рр. проти загонів ОУН–УПА було проведено 56323 бойові операції, в яких загинули 89678 чоловік, а втрати внутрішніх військ склали 8688 чоловік⁴⁷. Цей фактор дестабілізував прямі комунікації між СРСР і країнами народної демократії.

5 березня 1946 р. У. Черчилль виступив у Вестмінстерському коледжі м. Фултон (штат Міссурі). У своїй промові він констатував, що «залізна завіса» відокремила Східну Європу від Західної Європи. «Від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці на континент опустилася «залізна завіса». По той бік завіси всі столиці стародавніх держав Центральної і Східної Європи — Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія»⁴⁸.

На Східну Європу неухильно поширювалися сталінські порядки. У вересні 1946 р. в Болгарії була скасована монархія і проголошена народна республіка. У лютому 1947 р. у Польщі була проголошена «народна демократія». 30 грудня 1947 р. проголошена Румунська Народна Республіка (з 1965 р. Соціалістична Республіка Румунія). У серпні 1949 р. створена Угорська Народна Республіка. 7 жовтня 1949 р. створена Німецька Демократична Республіка. Тисячі радянських радників працювали на всіх щаблях влади в цих «народних республіках». Прорадянські колишні політичні емігранти очолили режими в Польщі (Б. Берут), Чехословаччині (Р. Сланський, К. Готвальд), Угорщині (М. Ракоші), Румунії (А. Паукер), Болгарії (Г. Дімітров).

Одні історики пов'язують початок «холодної війни» з Ялтинською конференцією та вступом радянських військ у країни Східної Європи. Інші датують її старт ядерним бомбуванням Хіросіми й Нагасакі. Хрестоматійною датою початку «холодної війни» вважається Фултонська промова У. Черчилля. У лютому 1947 р. президент США Г. Трумен оголосив антикомуністичну доктрину.

Успішним проектом створення економічно інтегрованої Європи на противагу радянській сфері впливу став «план Маршалла». 5 червня 1947 р. державний секретар США Дж. Маршалл виступив із планом фінансової допомоги країнам Європи. У травні–червні 1947 р. не виключалася участь СРСР у «плані Маршалла». Ситуація змінилася лише після того, як проти цього особисто виступив Й. Сталін.

У Празі 25 лютого 1948 р. комуністи витіснили представників «буржуазних» партій із коаліційного уряду. Це стало приводом для підписання 17 березня 1948 р. Брюссельського договору між Великою Британією, Францією і країнами Бенілюксу, який став «предтечею нових

союзів із забезпечення безпеки»⁴⁹. На думку Г. Кіссінджера, «план Маршалла» мав дати Європі можливість економічно стати на ноги. Організація Північно-Атлантичного пакту (НАТО) мала прослідкувати за її безпекою»⁵⁰.

У серпні 1949 р. СРСР провів успішне випробування ядерної бомби. У січні 1951 р. на зустрічі з лідерами країн-членів РЕВ Сталін запропонував їм за два-три роки створити потужні збройні сили. Все це відбувалося на тлі війни в Кореї, яка стала першою локальною «гарячою війною» доби «холодної війни».

Після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) влада в Радянському Союзі перейшла до «колективного керівництва». Уряд очолив Г. Маленков. 13 вересня 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС офіційно став М. Хрущов. Його курс щодо країн Центрально-Східної Європи виявився суперечливим. З одного боку, декларувалися наміри повернення до справжнього «пролетарського інтернаціоналізму» та рівноправності у відносинах, з іншого, реально обмежувався національний суверенітет соціалістичних країн. Куратором відносин із соціалістичними країнами Європи в 1953 р. став Ю. Андропов, який очолив відповідний відділ ЦК КПРС. Колишній голова радянського уряду України О. Ляшко згадував, що після зустрічей із польським партійним керівником Е. Герекем йому доводилося звітуватися особисто перед Андроповим⁵¹.

26–27 березня 1954 р. на четвертій сесії Ради РЕВ у Москві було погоджено координацію національних планів розвитку економіки країн-членів РЕВ на 1956–1960 роки. Було прийнято рішення про представництво країн-членів РЕВ у Раді на рівні заступників глав урядів. Створювалися профільні галузеві комітети в Секретаріаті РЕВ: хімічної промисловості, чорної та кольорової металургії, нафтової і газової промисловості, вугільної промисловості, енергетики, машинобудування, електроніки, харчової промисловості та сільського господарства, транспорту, стандартизації, будівництва, зовнішньої торгівлі, валютно-фінансовий комітет, геології, статистики. УРСР дзеркально за структурою народного господарства відповідала цій інфраструктурі Секретаріату РЕВ за кожним галузевим напрямком.

14 травня 1955 р. у відповідь на приєднання ФРН до НАТО СРСР, Польща, НДР, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Албанія увійшли до Організації Варшавського договору. Нагадаємо, що 26 квітня 1955 р., зважаючи на завершення терміну дії Варшавського договору, він був пролонгований ще на двадцять років. Країни Варшавського договору зобов'язувались утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою та її застосування, у випадку збройного нападу на будь-кого з учасниць договору мав застосовуватися принцип колективної оборони.

Договір передбачав проведення регулярних консультацій із важливих міжнародних проблем, які становлять спільний інтерес. До Об'єданого командування збройних сил ОВД входили відповідні національні контингенти. Вищим колективним органом ОВД був Політичний консультативний комітет.

Водночас нове радянське керівництво взяло курс на замирення з Югославією. 2 червня 1955 р. були відновлені дипломатичні відносини між СРСР та Югославією. Проте домогтися цілковитої консолідації країн «соціалістичного табору» вже було фактично неможливо. Наприклад, Польща, Угорщина, не говорячи вже про Югославію, намагались уникнути сценарію колективізації сільського господарства за радянським зразком, у низці країн зберігалася не лише дрібна, а й середня приватна власність. Чехословацькі комуністи, маючи досвід демократичної парламентської роботи, були принципово відмінні від албанських догматиків. Покращення радянсько-югославських відносин, навпаки, погіршило радянсько-албанські (вже тоді в албансько-югославських взаєминах приховано існувала косовська проблема). Обережно до хрущовського «ревізйонізму» (критики культу особи Сталіна й теоретичного визнання можливості різних шляхів побудови соціалістичного суспільства) ставився китайський лідер Мао Цзедун. Іманентними протиріччями в соціалістичному міждержавному блоці вирішили скористатись «сили імперіалізму». Радянське керівництво було стурбовано можливістю реалізації даллесівської доктрини «звільнення поневолених народів Східної Європи».

Десталінізація в СРСР, розпочата М. Хрущовим на ХХ з'їзді КПРС, стимулювала суттєві зміни в міжнародного комуністичному русі. У найрозвинутіших країнах Центральної Європи захиталася влада місцевих сталіністів. Так, першим проявом системної кризи радянської моделі стали події 17–20 червня 1953 р. в Берліні, коли відбулося народне повстання в НДР, придушене за допомогою радянських танків. Це стало одним із приводів 26 червня 1953 на засіданні Президії ЦК КПРС заарештувати міністра внутрішніх справ Л. Берію, який у грудні 1953 був розстріляний. У січні 1954 р. СРСР припинив визиск репарацій із території НДР та скоротив її внесок на утримання радянських військ у НДР.

У жовтні 1956 р. внаслідок спроб прискорення побудови соціалізму за радянським зразком вибухнуло народне повстання в Польщі. Правлячі комуністи були вимушені піти на низку поступок, насамперед у соціально-економічній галузі, проте Польща з того часу перетворилася на найслабкішу ланку в «соціалістичному таборі».

Наступною була Угорщина, в якій внутрішньополітична криза, що тривала з кінця 1940-х рр., у жовтні 1956 р. під впливом польських подій

досягла свого апогею й переросла в народну революцію. Під тиском студентської молоді й широких верств угорського народу, які рішуче повстали проти комуністичного режиму й вимагали негайного виведення з країни радянських військ, усунення від влади керівників сталінсько-ракошійської епохи і проведення демократичних перетворень, 24 жовтня 1956 р. новим прем'єр-міністром Угорщини став Імре Надь. Занепокоєння Москви з цього приводу було пов'язано з гіпотетичним розвитком подій за сценарієм доміно, коли вплив радянських режимів у регіоні міг би зникнути. «Офіційна пропаганда навіть стверджувала, — пише Я. Грицак, — що напередодні Будапештського повстання в Угорщину проникли десять груп бандерівців із Заходу, і відзначала схожість югославського ревізюнізму з українським національним комунізмом»⁵². 4 листопада 1956 р. І. Надь оголосив про нейтралітет Угорщини та про її вихід з Організації Варшавського договору. У відповідь того ж дня за радянської підтримки був створений «революційний робітничо-селянський уряд» на чолі з Яношем Кадаром. Угорська народна революція 1956 р. зрештою була брутально придушена радянськими військами. Угорське питання ще деякий час залишалося темою обговорення щодо порушення прав людини, але конкретна допомога Заходу вичерпалася лише вимогою допустити в Угорщину спостерігачів ООН.

Загалом, народні антисталінські повстання у країнах Східної Європи засвідчили, наскільки мінливою є соціальна основа режимів у країнах народної демократії. Водночас, вони мали відгомін і певний вплив на суспільно-політичні процеси в СРСР, зокрема й на громадян Української РСР. Незважаючи на тотальну дезінформацію з боку радянських засобів масової інформації, значна частина громадян УРСР, зокрема західних областей республіки, об'єктивно оцінювала стан справ в Угорщині й засуджувала вторгнення радянських військ у цю сусідню країну. В Закарпатській області УРСР, наприклад, угорське (і не тільки) населення різними підпільними шляхами намагалася довести, наскільки співчують і симпатизують революціонерам в Угорщині. Так, студент із м. Тячів угорець Кекеші поширював листівки такого змісту: «Советские граждане! Обратите внимание на агрессивную политику советского правительства на территории Венгрии. На пролитую советскими войсками, оккупирующими территорию Венгрии, братскую кровь граждан Венгрии, пытавшихся освободиться от коммунистического гнета. Советские реактивные самолеты, летавшие на бреющем полете, расстреливали с пулеметов демонстрантов, добивавшихся своей свободы. Несколько тысяч человек убито на площади имени Сталина в Будапеште. Протестуйте против кровавой расправы наших войск в Венгрии». Таку листівку знайшли в Берегові, Миколаєві та інших містах України. А старший викладач

Ужгородського університету Хучій, як зазначалося в довідці управління КДБ у Закарпатській області, заявив, що за всі події в Угорщині відповість один із керівників ЦК КПРС, якого він уважав винним⁵³. Восени 1956 р. органи держбезпеки України констатували, що кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилася. Зокрема, якщо з 1 січня по 1 жовтень 1956 р. в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень–листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. А в Харкові кількість антирадянських проявів серед інтелігенції і молоді у жовтні–грудні 1956 р. збільшилася в порівнянні з 1955 р. у 6 разів⁵⁴. Відомий український політичний і культурний діяч, шістдесятник, дисидент і правозахисник Лесь Танюк у своєму «Щоденнику без купюр» у зв'язку з угорськими подіями 1956 р. писав: «Те, що почалось і триває в Угорщині, перетравити важко. Радіо називає повстання контрреволюцією, спробою повернути режим Хорті. Але ж розстрілюють робітників і селян! Не знаю, чи вірити, але танкова колона пішла на дітей і жінок! Вони що, всі контрреволюціонери? Бентежить і те, що сказав один хлопчина — звідти, він уже тут, вдома, легко поранений: «Там проти нас маса народу! І всі кричать — геть сталінізм!»... Я вражений! Виявляється, до Угорщини таке ж було в Берліні, де в придушенні «заколоту» взяли участь п'ятсот танків і з десяток дивізій! А потім у Польщі!.. Були розстріли, загинуло понад сто чоловік — після чого... безумовних сталінців потіснили умовні хрущовці. Невже справді початок нової доби? Тоді чому всі такі перелякані? Бояться головного аргументу демократії — танків?»⁵⁵. Як зазначає М. Держалюк, «Угорська революція викликала чергову хвилю піднесення українських державницьких змагань, особливо серед еміграції», яка орієнтувалася на націоналістичні сили, подібні до тих, що визначали події в Угорщині 1956 р., і мали очолити боротьбу проти московського панування в Україні⁵⁶.

Тим часом нове керівництво СРСР намагалося ще тісніше прив'язати до себе країни «соціалістичного табору». І в цій діяльності особлива роль відводилась Українській РСР та її керівництву. В 1958 р., наприклад, керівник Київського обкому КПУ П.Ю. Шелест був у складі радянської делегації разом із М. Хрущовим, Ф. Козловим, А. Громико і послом СРСР в Угорщині Ю. Андроповим, яка відвідала Угорщину. «Поїздка ця була нелегкою і навіть складною в політичному плані — адже не пройшло і року, — писав П. Шелест, — як в Угорщині був розгул контрреволюції». Цікаво, що Шелест визнав, що «культура землеробства в угорців стояла в цілому вище нашої. Я особисто в угорців запозичив багато чого»⁵⁷. «Довелося нам побувати в тих місцях і приміщеннях, — згадував

П. Шелест, — де контрреволюція 1956 року розстрілювала і вішала комуністів»⁵⁸. З метою «стабілізації внутрішньополітичного становища в Угорщині» в 1957 р. СРСР надав Будапешту 200 млн рублів золотом⁵⁹.

У серпні 1960 р. на відпочинку в Болгарії П. Шелест познайомився з керівником болгарських комуністів Т. Живковим⁶⁰. У лютому 1964 р. проїздом через Київ до Москви останній був в Україні. Він порушив перед М. Хрущовим питання, щоби Болгарію зробити союзною республікою СРСР. Хрущов відповів: «Ви хочете стати нашими нахлібниками? Ми самі поки що ледве зводимо кінці з кінцями, та й що ваші люди про вас подумают?»⁶¹.

У 1962 р. М. Хрущов закликав до «мирного економічного змагання не лише між окремими державами з різними соціальними системами, а й між економічними федераціями»⁶². 2 липня 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії України був обраний П. Шелест. Микита Хрущов намагався децентралізувати через систему Раднаргоспів бюрократизовану радянську систему управління. Колишній Голова Ради Міністрів УРСР О.П. Ляшко у спогадах визнає факт однобічності сировинного та машинобудівного розвитку економіки Радянської України⁶³. Однак із часом склалися можливості для звільнення України за багатьма видами продукції від залежності від інших регіонів СРСР.

У лютому 1964 р. П.Ю. Шелест мав розмову з послом СРСР у Чехословаччині С.В. Червоненком. «Відчувається великий вплив Заходу на економіку країни та ідеологічні питання. Не вирішені національні питання, і словаки тримають велику образу на чехів. Новотний веде не зовсім правильну політику стосовно словаків: останні називають чехів «швейками». На цьому етапі найрозумніше — всіляко підтримувати Новотного»⁶⁴.

14 жовтня 1964 р. після відставки М. Хрущова змінилися умови відносин СРСР із країнами РЕВ. У період хрущовської відлиги в західні області України поверталися із заслання активісти ОУН–УПА, репресовані за часів Сталіна⁶⁵.

У 1965 р. П. Шелест конфліктував із М. Сусловим із приводу рішення Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР продати Швейцарії 450 тис. т соняшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва⁶⁶. 2 серпня 1965 р. П. Шелест написав лист до ЦК КПРС щодо міжнародної торгівлі України. Зокрема, він пропонував «залучити до більш активної участі в організації зовнішньої торгівлі уряди союзних республік»⁶⁷. Однак сам Шелест визнає, що «у нашій централізованій системі все розподілено, навіть те, що ще не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план»⁶⁸.

6–10 березня 1965 р. П.Ю. Шелест перебував у НДР на Лейпцизькому ярмарку. «Ми на ярмарку були представлені бідно, нам потрібно багато працювати над питаннями конструкцій, якості та естетики нашої продукції, культури оформлення»⁶⁹.

29 вересня 1965 р. після чергового Пленуму ЦК КПРС відбувся фактичний поворот до централізованої системи управління⁷⁰. Однак у 1965 р. в Києві проведено засідання Постійної комісії РЕВ із використання атомної енергетики в мирних цілях⁷¹. 31 травня 1966 р. П. Шелест у складі радянської партійної делегації був у Празі на XIII з'їзді КПЧ. «Політичне становище в країні й партії напружене, чомусь у доповіді й виступах увага приділялася інтелігенції та студентам, багато було критики на їхню адресу, зовсім мало говорилося про роль робітничого класу. Економічне становище країни складне, промисловість втратила свою конкурентну здатність на зовнішньому ринку. Відчувалася хибна «демократизація» і деяке загравання з партійним активом»⁷².

7–8 липня 1967 р. Київ відвідав президент ЧССР А. Новотний. «Мова перш за все йшла про поживлення діяльності РЕВ, про широке науково-технічне співробітництво»⁷³. На думку П. Шелеста, «питання з Чехословаччиною було пущене на самоплив»⁷⁴.

Упродовж 1956–1971 рр. в структурі Ради економічної взаємодопомоги було створено 20 галузевих постійних комісій: у квітні 1956 р. із зовнішньої торгівлі, у травні 1956 р. — з електроенергії, у вересні 1956 р. — з машинобудування, сільського господарства, кольорової металургії, у жовтні 1956 р. з нафтової і газової промисловості, хімічної промисловості, у вересні 1958 р. — з будівництва, у жовтні 1958 р. — з транспорту, у червні 1960 р. — з атомної енергетики, у червні 1962 р. — зі стандартизації та статистики, у грудні 1962 р. — з валютно-фінансових питань, у червні 1963 р. — з геології, радіоелектроніки та електронної промисловості, у липні 1963 р. — з харчової промисловості, легкої промисловості, у червні 1971 р. — з поштового зв'язку.

Наприклад, у 1956 р. було створено Постійну комісію РЕВ з вугільної промисловості. Ключовим завданням стало збільшення видобутку коксівного вугілля, при виконанні якого особлива роль належала Українській РСР. З цією метою, наприклад, Кривий Ріг установив зв'язки з Мансфельдом, Донецька область — із Магдебурзьким округом⁷⁵. Із 1967 р. криворізькі гірники постачали до НДР щорічно 1 млн тонн залізних концентратів.

Помітний вплив на тенденції розвитку країн Центрально-Східної Європи мало поглиблення процесу західноєвропейської інтеграції. 27 березня 1957 р. Римські угоди унормували створення Європейського Економічного Співтовариства. Посилилося розуміння потреб поступового

просування вперед інтеграційного процесу насамперед у економічній сфері. Плани щодо створення спільного ринку та реалізації ідеї Європейської спільноти з атомної енергії були реалізовані в Римських угодах, підписаних Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, ФРН та Францією⁷⁶. Порівняно з правовими нормами СЕС, РЕВ виглядала як своєрідна бюрократична конфедерація країн із плановою економікою.

18–22 червня 1957 р. на восьмій сесії Ради РЕВ у Варшаві було погоджено плани побудови нафтопроводів із СРСР до соціалістичних країн, переважно територією УРСР. Зокрема, 20 червня 1957 р. у Варшаві підписано угоду про кліринг із метою подолання дисбалансів у двосторонній торгівлі соціалістичних країн⁷⁷. Дуже швидко виникли взаємні заборгованості, які дискредитували саму ідею соціалістичної економічної інтеграції в уяві правлячих еліт. З метою індустріалізації країн Східної Європи СРСР намагався створити спільний ринок вугілля і сталі країн РЕВ, копіюючи досвід Європейського об'єднання вугілля і сталі⁷⁸. Угода про кліринг проіснувала до 1963 року. Розрахунки здійснювалися у переводних рублях. Розрахункова палата функціонувала при Зовнішторгбанку СРСР. На ринковій основі країни СЕС прийшли до фінансової інтеграції у другій половині 1970-х, коли досвід РЕВ щодо співпраці у цій сфері виявився невдалим.

У СРСР тривала політична боротьба навколо хрущовської десталінізації. Сталіністи вважали Й. Сталіна продовжувачем «справи Леніна». На червневому 1957 р. пленумі ЦК КПРС сталінські соратники програли апаратну боротьбу М. Хрущову. В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков і Д. Шепілов були оголошені «антипартійною групою». 4 жовтня 1957 р. в СРСР запущено в космос перший штучний супутник Землі. СРСР надавав країнам РЕВ сировину, купуючи там східноєвропейські товари. Польщі, НДР, Чехословаччині пропонувалося спеціалізуватися на певних видах продукції. Однак радянська економіка слідувала сталінському принципу самозабезпечення, тому виробляла такі само електровози, як Угорщина, такі само преси, як Чехословаччина. Навпаки, країни РЕВ були зацікавлені у продажу за валюту своїх товарів на Захід. Лише допомога СРСР Китаю була майже аналогічною за обсягом «плану Маршалла» для Західної Європи⁷⁹.

27 березня 1958 М. Хрущов звільнив М. Булганіна та став головою Ради Міністрів СРСР. Пришвидшилось розвінчання культу Сталіна. На засіданні Політичного консультативного комітету ОВД 1958 р. країнам НАТО було запропоновано укласти пакт про ненапад.

Кризові явища посилювалися в самому СРСР. У серпні 1958 р. міжнародні сутички відбулися в Грозному. Це поставило під сумнів хрущовські реформи. Невдоволення російської еміграції викликав

прийнятий 1959 р. американськими законодавцями з подання української діаспори закон про пригноблені нації — жертви російського комунізму⁸⁰.

13–16 травня 1959 р. у албанській столиці Тирані відсвяткували десятиліття РЕВ. На той час посилювалися розбіжності між СРСР і Албанією. Проте до певного часу це вдавалося приховувати. У Софії 10–14 грудня 1959 р. на засіданні Ради РЕВ було прийнято Статут РЕВ⁸¹. Метою діяльності організації проголошено планомірний розвиток народного господарства заради абстрактного прогресу. Керівним органом РЕВ стала Сесія Ради. Створювалися постійні комісії РЕВ, Секретаріат як апарат організації.

У середині липня 1960 р. на з'їзді Румунської комуністичної партії М. Хрущов розсварився з китайською делегацією, після чого з Китаю були відкликані всі радянські фахівці. Провальними виявилися результати «великого стрибка» у розвитку китайської економіки.

У ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. був побудований Берлінський мур. 17 мільйонів німців залишилися в «соціалістичній Німеччині». Напруження навколо німецького питання доповнювалося протистоянням у боротьбі за владу в Кремлі. На XXII з'їзді КПРС 17–31 жовтня 1961 р. було вирішено винести тіло Сталіна з мавзолею Леніна, а Молотова й Кагановича виключили з партії. 26–27 жовтня 1961 р. на контрольно-пропускному пункті «Чарлі» один одному протистояли радянські та американські танки. 12–15 грудня 1961 р. на чотирнадцятій сесії Ради РЕВ у Східному Берліні було прийнято «Основні принципи міжнародного соціалістичного розподілу праці», УРСР із її сировинним та енергетичним потенціалом посіла в цьому процесі чільне місце. На основі кооперації країн РЕВ у 1961–1964 рр. було побудовано 4564 км нафтопроводу «Дружба». Кожна країна несла відповідальність лише за ту діяльну трубопроводу, яка пролягала її територією.

Москва пропонувала прийняти до РЕВ усі країни соціалістичної орієнтації, незалежно від їхнього географічного розташування. Також висувалися пропозиції: визначити пріоритетний профіль економічної спеціалізації кожної країни-члена РЕВ; створити спільну щодо капіталістичних країн систему монополії зовнішньої торгівлі; ввести спільну грошову розрахункову одиницю; перетворити РЕВ із дорадчого органу на наднаціональний орган координації економічного розвитку соціалістичних країн; організувати перспективне планування країн-членів РЕВ; налагодити прямі контакти між науково-дослідними інститутами. Однак цей проект реформування був визнаний передчасним. Категорично проти була Румунія.

1 червня 1962 р. вперше з часів війни зросли ціни на м'ясо, молоко й масло. Це викликало соціальні заворушення. 1–3 червня 1962 р. силою

придушили протест робітників у Новочеркаську. В липні 1962 р. була досягнута домовленість із кубинцями про доправлення на Острів Свободи радянських ядерних ракет. Це коштувало радянському бюджету мільярди карбованців. У жовтні 1962 р. СРСР і США балансували на межі війни під час Карибської ракетної кризи.

У рамках розподілу праці серед країн-учасниць Ради економічної взаємодопомоги Українська РСР спеціалізувалася на металомістких галузях машинобудування, які концентрувалися в областях, що були основними виробниками чорних металів у Донецькому та Придніпровському економічних районах. Найбільшим центром енергетичного машинобудування був Харків. Силові трансформатори вироблялися в Запоріжжі⁸². У 1962 р. створено об'єднану енергетичну систему країн-членів РЕВ. Також було прийнято рішення про стандартизацію та кооперацію виробничих потужностей як крок до спільного ринку. Проте визнавалося право вето кожної країни-члена як інструменту збереження суверенітету.

1 січня 1964 р. запрацював Міжнародний банк економічного співробітництва з офісом у Москві. Товарно-грошові відносини продовжили здійснювати в переводних рублях. Учасниками системи розрахунків ставали центральні банки країн-членів РЕВ⁸³. Переводний рубль мав ізолювати країни-члени РЕВ від фінансових ринків західних капіталістичних країн. Уважалося, що це започаткувало повноцінну інтеграцію країн РЕВ⁸⁴.

13–14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС усунув М. Хрущова з усіх посад. Період «відлиги» закінчився. При владі утвердилися консервативні кола партійної номенклатури. Першим секретарем ЦК став Л. Брежнєв, Головою Ради Міністрів — О. Косигін, а Головою Президії Верховної Ради — А. Мікоян. 9 грудня 1965 р. Мікоян на цій посаді змінив М. Підгорний. Мікоян у мемуарах «Так було» згадував, як Хрущову пропонували скасувати право вето та перейти до прийняття рішень у РЕВ простою більшістю голосів. Однак така пропозиція була визнана прямим кроком до конфлікту й можливо розпаду РЕВ. Тоді це рішення не ухвалили⁸⁵.

СРСР уклав нові договори про дружбу, співробітництво й взаємну допомогу: з НДР — 12 червня 1964 р., ПНР — 8 квітня 1965 р., НРБ — 12 травня 1967 р., УНР — 7 вересня 1967 р., ЧССР — 6 травня 1970 р., СРР — 7 червня 1970 року⁸⁶. До середини 1960-х рр. у Києві мали генеральні консульства Польська Народна Республіка й Чехословацька Соціалістична Республіка. У 1966 р. генеральне консульство в Києві відкрила Німецька Демократична Республіка, в 1969 р. — Угорська Народна Республіка, в 1970 р. — Соціалістична Республіка Румунія, в 1971 р. — Народна Республіка Болгарія⁸⁷.

У травні 1959 р. розпочалося об'єднання енергосистем європейських країн РЕВ з енергосистемами західних районів СРСР. У липні 1962 р. представники Болгарії, НДР, Польщі, СРСР, Угорщини й Чехословаччини підписали угоду про організацію Об'єднання енергосистем європейських країн-членів РЕВ «Мир». У 1964 р. до об'єднання долучилася Румунія. В 1965 р. було завершено будівництво вузлової підстанції «Мукачеве», яка мала забезпечити паралельну роботу електроенергетики країн-членів РЕВ. Із введенням в експлуатацію лінії електропередачі «Рівне–Житомир» Українська РСР перетворилася на резервуар електроенергії для країн-членів РЕВ⁸⁸. Перевідний карбованець став колективною валютою країн-членів РЕВ. У 1960 р. частка УРСР у союзних поставках до країн РЕВ складала 98,3% по чавуну, 63,4% по прокату, 99,5% по залізній руді, 45,8% по вугіллю, 66% по металургійному обладнанню, 51,1% по станках⁸⁹. У 1965 р. дві третини зовнішньої торгівлі країн РЕВ припадали на власний соціалістичний табір⁹⁰.

Рада економічної взаємодопомоги мала виконувати роль координатора планування, встановлюючи специфічні задачі для кожної країни-члена РЕВ. Через Європейську економічну комісію — одну з п'яти регіональних економічних комісій ООН — здійснювалися спроби налагодження співпраці між Сходом і Заходом. На XVII сесії ЄЕК делегації УРСР, Польщі, Угорщини та Чехословаччини внесли проект резолюції «Про розвиток і зміцнення Європейської економічної комісії» «як єдиного загальнорегіонального органу економічного співробітництва між усіма європейськими країнами, зокрема між країнами з протилежними економічними системами, що покликаний сприяти розвитку економічних, торговельних, наукових і технічних відносин між ними». Однак проект було відхилено⁹¹.

Пленум ЦК 27–29 вересня 1965 р. скасував хрущовську реформу управління, відновивши систему міністерств. О. Косигін пропонував обережно запроваджувати «господарчий розрахунок», але ці реформи були згорнуті. Генеральним секретарем ЦК КПРС на XXIII з'їзді КПРС (29 березня — 8 квітня 1966 р.) став Л. Брежнев. У 1966 р. Мао Цзедун проголосив у КНР «культурну революцію», в якій СРСР відіграв роль трюккізму епохи сталінського терору.

Демократизація економіки мала вести до демократизації суспільства, але з цим радянська влада не могла змиритися. Якщо реформи відбуваються надто глибоко, партійний апарат і державна безпека втрачають контроль над суспільством, і система руйнується. Потреба у реформуванні економіки зникла, коли розпочався експорт нафти й газу. Впродовж 1970–1980 рр. у Західному Сибіру видобуток нафти збільшився в десять разів, а газу — в п'ятнадцять разів.

Небажані для нового керівництва СРСР політичні процеси лібералізації відбувалися в ЧССР. 5 січня 1968 р. замість А. Новотного Першим секретарем Комуністичної партії Чехословаччини став лідер словацьких комуністів 46-річний Олександр Дубчек. Він у 1955–1958 рр. навчався у Вищій партійній школі в Москві й користувався довірою Л. Брежнєва. Однак О. Дубчек на вимогу комуністів-реформаторів ініціював побудову соціалізму «з людським обличчям» і за підтримки прогресивного крила компартії, вищих органів державної влади й на вимогу широких кіл населення ЧССР розпочав здійснювати реформаторський курс згідно з «Програмою дій», ухваленою новим партійним керівництвом на квітневому 1968 р. пленумі ЦК КПЧ. Маніфест «Празької весни» щодо демократизації чехословацького суспільства, втілений у есе «Дві тисячі слів» чеського письменника Л. Вацулика, було опубліковано одночасно в багатьох газетах ЧССР 27 червня 1968 р. і викликав масову підтримку чехословацьких громадян.

Консервативний курс радянського керівництва в цей час виявився у стримуванні демократичних реформ у Чехословаччині, тиску на нових лідерів сусідньої країни та, в кінцевому підсумку, у придушенні «Празької весни» військами Організації Варшавського договору, введеними до ЧССР 21 серпня 1968 року відповідно до рішення політбюро ЦК КПРС. Зокрема, 21–25 лютого 1968 р. П. Шелест разом із радянською партійною делегацією відвідав Прагу, а після повернення в Україну відзначав: «Наростає реакція правоопортуністичних елементів. Контрреволюція набирає силу в Чехословаччині»⁹². Колишній голова радянського уряду України О. Ляшко визнавав об'єктивні передумови для загострення становища в Чехословаччині. За його даними, «у третій п'ятирічці (1961–1965) відбулося суттєве падіння темпів промислового виробництва й уповільнення зростання матеріального добробуту народу»⁹³. Впродовж 22–25 березня 1968 р. П. Шелест узяв участь у нараді керівників країн-членів ОВД щодо чехословацьких подій. Лідери НДР В. Ульбріхт, Польщі В. Гомулка, Болгарії Т. Живков виступили з жорсткою критикою лідера КПЧ О. Дубчека. «Підсумки Дрезденської наради реакційними колами Чехословаччини зустрінуті в штики і використовуються для нагнітання антирадянських настроїв, у всьому відчувається, що відбувається процес переродження соціалістичної Чехословаччини в буржуазну республіку», — зазначав П. Шелест⁹⁴. У квітні 1968 р., пише він у своїх спогадах, через КДБ В. Біляк і А. Костелянський зі Словаччини висловили бажання зустрітися в Ужгороді: «Було б добре отримати інформацію про стан справ у Чехословаччині з першоджерел. Але мені зробити це самостійно, без дозволу Москви, не можна»⁹⁵.

3 червня 1968 р. на кордоні з Чехословаччиною відбувалися військові маневри. Водночас у Чехословаччині пройшли Дні української культури.

Шелест у щоденнику констатував, що «у складі Політбюро не було твердої єдності у підходах до вирішення питання щодо Чехословаччини. Брежнев сам кидався з однієї крайності в іншу під впливом В. Ульбріхта та В. Гомулки»⁹⁶. 21 липня 1968 р. на озері Балатон П. Шелест провів переговори з Я. Кадаром і В. Біляком. Шелест рекомендував переходити від розмов до справ. Зрештою, 3 серпня 1968 р. Біляк передав Шелесту листа з інформацією про обстановку в КПЧ і країні, розгул правих елементів, політичний і моральний терор проти комуністів. У щоденнику Шелест записав, що «можна було б напевно не допустити грубого одностороннього втручання у чехословацькі справи. Хай би чехи самі вирішували всі питання без нашої допомоги»⁹⁷. Водночас він визнав можливість утворення антирадянської «малої Антанти» у складі Югославії, Румунії, Чехословаччини. Знову гостро постало питання національного суверенітету та його обмежень «інтеграційними структурами».

Після введення збройних сил п'яти країн Варшавського договору на територію Чехословаччини, 23 серпня 1968 р. з Ужгорода в Москву були доправлені політичні заручники О. Дубчек і О. Чернік — лідери «Празької весни». 9 вересня 1968 р. в Мукачевому відбулася зустріч радянських і чехословацьких військових. Чехословацька молодь та інтелігенція залишилися на антирадянських позиціях⁹⁸. Москва намагалася блокувати інформаційні витоки з Чехословаччини. Загалом, події 1968 р. в Чехословаччині досить неоднозначно сприймалися в Радянському Союзі, в тому числі й в Україні. Зокрема, «на теренах України в той час працювало чимало чехів та словаків, котрі знали правду і намагалися ділитися нею»⁹⁹. А відновлення в ЧССР під час «Празької весни» Української греко-католицької церкви активізувало діяльність вірян забороненої церкви в УРСР. В інформаційних матеріалах першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста Центральному комітету КПРС про реагування населення України на події у Чехословаччині від 24 травня 1968 р., наприклад, зазначалося: «...Вместе с тем отдельные лица используют сложившуюся в Чехословакии обстановку для откровенно враждебных антисоветских высказываний... Студент III курса Хустского лесотехникума Курлищук М.И. после окончания комсомольского собрания, на котором он не был избран комсоргом группы, в присутствии преподавателя и студентов заявил: «...В нашей стране все делается в принудительном порядке. КПСС уже давно потеряла авторитет среди народа, социалистические страны поочередно начинают отказываться от политики КПСС, как это делают Польша, Чехословакия, Куба, Румыния, и это только потому, что наше правительство навязывает свою политику другим социалистическим государствам... В ближайшее время вся социалистическая система рухнет, и я буду рад видеть это...»¹⁰⁰. Обґрунтованість введення військ ОВД

до ЧССР викликала сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітництва, селянства, духівництва, а то й пряме обурення. Зокрема, в інформаційній записці уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Львівській області про реагування духівництва на події у ЧССР від 28 серпня 1968 р. зазначалося: «Священник Могиляк, церква Успенія в г. Львове, сказав: «... События в Чехословакии тревожат всех священников и верующих. Многие люди говорят, что пребывание войск Варшавского договора в Чехословакии — это трагическая ошибка»¹⁰¹. Слід також зазначити, що події «Празької весни» певним чином сприяли піднесенню українського національного правозахисного й дисидентського рухів, в яких на прикладі Чехословаччини визрівала й міцніла ідея можливості реальних змін у могутній тоталітарній системі, бажання на практиці досягти забезпечення демократичних прав і свобод громадян. Мабуть не випадково того ж 1968 року академік А. Сахаров, який із невеликою групою людей протестував на Красній площі в Москві проти введення військ до Чехословаччини, висунув ідею конвергенції та обґрунтував неминучість краху СРСР.

Початок 1970-х рр. позначився міжнародною розрядкою напруження і поглибленням співробітництва країн-членів РЕВ. СРСР збільшив обсяг експорту нафти та газу. Прийнята в 1971 р. «Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ» ґрунтувалася на плановому підході й передбачала, зокрема, будівництво газотранспортної системи із Оренбурга до Ужгорода, лінії електропередачі Вінниця — Альбертірша (Угорщина)¹⁰². Водночас, торгівля між країнами РЕВ здійснювалася не на основі реальної спеціалізації¹⁰³. СРСР продавав товари важкої індустрії за заниженими щодо ринкових цінами, купуючи товари легкої промисловості за завищеними цінами¹⁰⁴. Найбільше субсидій отримували НДР і Чехословаччина, найменше — Румунія. Загальна сума субсидій складала до 10 млрд дол. на рік¹⁰⁵. Уважалося, що в такий спосіб СРСР купував їхню політичну лояльність¹⁰⁶. У червні 1979 р. з нагоди 30-річчя РЕВ було заявлено, що міжнародні економічні зв'язки нового типу ґрунтуються на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поваги державного суверенітету, незалежності й національних інтересів, невтручання у внутрішні справи, повної рівності, взаємної вигоди та взаємодопомоги¹⁰⁷. Водночас досить показовим є факт, що майже 70% підприємств, які вважалися спільними для країн РЕВ, були розташовані на території СРСР¹⁰⁸.

Міжнародна розрядка 1970-х рр., Гельсінський процес надали імпульс інтенсивним міждержавним контактам, започаткували обмін ідеями, що виходили за рамки суто технічної інформації і ставили під сумнів базові засади комуністичного будівництва, чим підривали ідейну монолітність

радянського суспільства. Дисидентський рух, який концентрував та організовував опозиційні сили, ставав гарантом незворотності реформ та радикальних суспільно-політичних змін. Клірингові угоди з країнами РЕВ сприяли зростанню югославської економіки¹⁰⁹. Набравши у 1970-ті рр. 58 млрд доларів кредитів, країни РЕВ потрапили у повну фінансову залежність від Заходу¹¹⁰.

Водночас у 1970-ті рр. СРСР приступив до модернізації військової техніки, яка була на озброєнні його східноєвропейських союзників по Організації Варшавського договору. На озброєння поступив новий танк «Т-62», а також БТР. Серед авіаційної техніки значний сегмент становили гелікоптери Мі-1, Мі-4 та Мі-8, а також винищувачі МіГ-23¹¹¹. Велику долю в цих поставках мали українські підприємства радянського військово-промислового комплексу.

У середині 1970-х років збільшуються диспропорції у торгівлі країн РЕВ. Негативне сальдо в торгівлі СРСР намагався покрити за рахунок продажу нафти. Збільшувалися радянські витрати на підтримку «національно-визвольних рухів» у країнах «третього світу». Лише в 1970–1980-х рр. СРСР фінансував країни т. зв. «соціалістичної орієнтації»: Гвінею, Сомалі, Ємен, Конго, Гвінею-Бісау, Мадагаскар, Кампучію, Лаос, Ефіопію, В'єтнам, Анголу, Мозамбік, Бенін, Гренаду, Нікарагуа, Зімбабве.

Українська РСР брала активну участь у міжнародному соціалістичному поділі праці в галузі хімічної промисловості, зокрема, найтісніше співробітничала з хімічною промисловістю НДР, Чехословаччини та Польщі. У 1970-ті рр., наприклад, Вінниця співпрацювала з польськими Кельцями, Херсонська область — з угорською областю Зала, Волинська область — із Люблінським воєводством, Полтавська область — із Великотирново (Болгарія), Донецька область — із Катовицьким воєводством Польщі та округом Магдебург (НДР), Запорізька область — із Вроцлавським воєводством¹¹². Українські металурги були залучені до побудови польського металургійного комбінату «Нова Гута», який виплавляв більше металу, аніж уся Польща до 1939 року¹¹³. У 1972 р. на країни-члени РЕВ припадало 33% світового промислового виробництва¹¹⁴. У травні 1976 р. у рамках обміну «від верстата до верстата» здійснювався обмін робочими бригадами між колективами київського заводу станків-автоматів ім. М.Горького та лейпцігського заводу «Дресмашіненверк» та іншими спорідненими за профілем виробництва підприємствами УРСР і країн-членів РЕВ¹¹⁵.

Ще в 1956 р. Львівська й Волинська області встановили дружні зв'язки з Люблінським і Жешувським воєводствами ПНР. Закарпатська область УРСР налагодила контакти зі Східно-Словацькою (ЧССР),

Сабольч-Сатмарською (УНР) областями й Сату-Марським повітом (СРР). Чернівецька область установила зв'язки з Сучавським, а Івано-Франківська область — із Марамурешським повітами Румунії¹¹⁶. Загалом, у 1970–1980-ті рр. в Українській РСР побратимські зв'язки з країнами соціалістичної співдружності здійснювали 23 області, 11 міст, 30 районів з 84 округами соціалістичних країн. Прямі контакти встановили понад 2 тисячі трудових колективів¹¹⁷. Упродовж 1977–1987 рр. лише Закарпаття відвідали 2100 делегацій прикордонних областей ЧССР, Угорської Народної Республіки, Соціалістичної Республіки Румунії¹¹⁸.

Загалом 70-ті рр. XX ст. у Східній Європі не були повністю втраченим часом. В Угорщині, а також у Польщі та Чехословаччині, здійснювались економічні ринкові експерименти. Водночас ніхто з тодішніх лідерів країн Східної Європи не наслідуювався ставити під сумнів потребу перебування радянських військ у регіоні. Москва на Гельсінській нараді 1975 р. спромоглася домогтися міжнародно-правового визнання «непо-рушності кордонів» соціалістичних європейських країн. Проте внутрішнє становище в названих країнах, починаючи з другої половини 1970-х рр., було лише відносно стабільним. Головним болем для радянського керівництва стала польська незалежна профспілка «Солідарність» на чолі з Лехом Валенсою, яка розпочала безкомпромісну боротьбу проти комуністичної влади. На початку 1980-х рр. перманентна внутрішньополітична криза в Польщі стала відчутним симптомом занепаду соціалізму в Європі. Ще одним підтвердженням цьому стало наростання кризових тенденцій у Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії, де амбіції національних еліт до своєї смерті міг стримувати лише Й.-Б. Тіто.

Наприкінці 1970-х рр. активізувався тиск США на СРСР у питаннях захисту прав людини, а після введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 р. аргументовано лунали звинувачення в гегемоністській політиці СРСР. США та інші західні країни, зокрема, бойкотували Московську Олімпіаду 1980 року. Тоді ж США запровадили ембарго на постачання зерна до СРСР. Це засвідчило проблеми з розподілом праці країн-членів РЕВ у сфері агропромислового комплексу. УРСР посіла чільне місце у спеціалізації і кооперації агропромислових комплексів країн-членів РЕВ¹¹⁹.

Водночас, у СРСР жорсткішим ставав ідеологічний внутрішній курс. 13 квітня 1974 р. з країни вислали О. Солженіцина. 1 серпня 1975 р. СРСР підписав Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі, взявши на себе, зокрема, зобов'язання дотримуватися прав людини. Ця проблема стала ключовою у критиці дисидентським рухом радянської моделі влади, особливо після того, як 7 жовтня 1977 року у статті 6-й Конституції СРСР була закріплена керівна роль КПРС.

На початку 1980-х років загострилася внутріполітична ситуація в ПНР, і 13 грудня 1981 р. В. Ярузельський запровадив військовий стан у країні. Фактично він попередив уведення до Польщі військ Варшавського договору, як це сталося в Чехословаччині. Втім, були депортовані майже 5 тис. активістів «Солідарності». 1 січня 1982 р. почалися економічні реформи. Після скасування військового стану 22 червня 1983 р. у країні з'явилися елементи прямої демократії та гласності. У жовтні 1984 р. було вбито ксьондза Є. Попелушка — духовника активістів «Солідарності». 28 березня 1987 р. у Польщі знову були підвищені ціни, але без структурних змін у економіці. Це спровокувало нову хвилю страйків. Виникла ідея розділити з антикомуністичною опозицією відповідальність за непопулярні реформи¹²⁰. 27 серпня 1988 р. Ярузельський підтримав ідею «круглого столу», який працював упродовж 6 лютого — 5 квітня 1989 р. та 4–18 червня 1989 року. За наслідками його роботи «Солідарність» перемогла на виборах. 10–12 квітня 1990 р. президент В. Ярузельський відвідав Львів і Київ. Він започаткував ініціативу історичного примирення польського та українського народів.

Країни-члени РЕВ шукали можливості для надолуження відставання від західних країн у сфері науково-технічного прогресу. 1984 р. була прийнята Комплексна програма науково-технічного прогресу на період 1985–2000 років. Створювалися «міжгалузеві науково-технічні комплекси», до яких було долучено Інститут електрозварювання ім. Є. Патона¹²¹.

Тим часом назрівали зміни у СРСР. 10 листопада 1982 р. помер Л. Брежнєв. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов. Однак він не встиг розпочати реформи й 9 лютого 1984 р. помер. Політбюро ЦК 13 лютого 1984 р. висунуло на посаду генсека хворого К. Черненко. 11 квітня 1984 р. він став також Головою Президії Верховної Ради СРСР. Однак 10 березня 1985 р. К. Черненко помер, і генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.С. Горбачова. 23 квітня 1985 р. він оголосив курс реформ із метою «активізації людського фактору» та «неухильного розширення участі трудящих в управлінні». У лютому 1986 р. XXVI з'їзд КПРС затвердив нову програму партії. 26 квітня 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській атомній станції. Негативні наслідки спроби її замовчування змусили КПРС погодитися на обмежену «гласність».

Аварія на Чорнобильській атомній станції, а також стрімке падіння світових цін на нафту, антиалкогольна кампанія нового радянського керівництва тощо підірвали економіку СРСР. Дефіцит радянського бюджету покривався за рахунок західних кредитів. СРСР став просити кредити в партнерів по РЕВ. Наприкінці 1988 р. СРСР заборгував мільярди доларів НДР і Чехословаччині¹²². Фінансова залежність НДР від ФРН обмежила політичну незалежність Німецької Демократичної Респуб-

ліки¹²³. На той час РЕВ де-факто була митним союзом, у якому капітал був дефіцитним товаром, а корисні копалини — профіцитом¹²⁴.

Ще в 1985 р. була прийнята «Комплексна програма науково-технічного прогресу», яка мала зробити країни РЕВ незалежними від західних технологій¹²⁵. У 1987 р. радянські підприємства отримали право без посередників розвивати зв'язки з підприємцями у країнах-членах РЕВ. До того часу всі питання вирішувалися через Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР¹²⁶. Було прийнято відповідну постанову Ради Міністрів СРСР «Про порядок створення на території СРСР і діяльності спільних підприємств, міжнародних об'єднань та організацій СРСР та інших країн-членів РЕВ»¹²⁷. Це була невдала спроба запровадження ринкових механізмів у розрахунки між країнами-членами РЕВ. Проте не було створено наднаціональних органів координації економічної інтеграції. 25 червня 1988 р. ЄС і РЕВ підписали спільну декларацію, яка відкрила шлях до розвитку співробітництва в галузях, що відносилися до їхніх сфер повноважень та становили спільний інтерес. Ця угода також дозволяла країнам РЕВ самостійно провадити переговори з ЄС, чим суттєво підірвала дисципліну в РЕВ¹²⁸. Частка України в останні роки існування СРСР становила 20% загальносоюзних експортних поставок: зокрема, по залізній руді — 98%, марганцевій руді — 100%, чавуну і трубах — 75%, сільськогосподарських машинах — 70%, сортового прокату — 60%¹²⁹. Причому до країн Центрально-Східної Європи спрямовувалося до 80% українського експорту. Експортувалися сировинні ресурси, метали, паливо й сільськогосподарська продукція. Імпортувалися машини, устаткування, товари народного споживання. Україна перетворилася на транзитну територію, де функціонували нафтопровід «Дружба» та єдина енергетична система «Мир»¹³⁰.

СРСР був не тільки донором країн РЕВ, але й залежав у сенсі безпеки від стабільності своєї східноєвропейської зони впливу. «Наприкінці 1980-х років стало очевидно, — пише професор новітньої історії Університету Маннгейму Ян Егберт, — що лібералізація й демократизація комуністичної Європи залежать від її націоналізації»¹³¹.

Загалом, у період «холодної війни» Рада економічної взаємодопомоги, на думку західних дослідників, «була значною мірою пропагандистським кроком, спробою показати, що комунізм радянського типу був здатний створити спільну, демократичну згоду між суверенними державами. На ділі ж, економіки Східної Європи контролювалися апаратами комуністичних партій, керованих з Москви»¹³². Наприклад, навіть зустрічі у форматі РЕВ не проводилися з листопада 1950 до березня 1954 року, а формального статуту організація не мала до 1960 року. Це пояснювалося й польськими та угорськими подіями 1956 року.

Політика «гласності» висвітлила чимало проблем та суперечностей. У 1987 р. у книжці «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу» М. Горбачов пропонував будувати спільний європейський дім від Атлантики до Уралу¹³³. Цікаво порівняти, що в 1988 р. 9 держав комуністичної Європи займали площу 6,7 млн км кв. із населенням 363 млн чоловік, водночас Західна Європа з 26 держав мала площу 3,7 млн км кв. і населення 362 млн чоловік¹³⁴.

21 жовтня 1987 р. перший секретар московського міського комітету партії Б. Єльцин розкритикував повільний курс реформ. У відповідь 13 березня 1988 р. газета «Советская Россия» опублікувала статтю Н. Андрєєвої «Не могу поступиться принципами». 28 червня — 1 липня 1988 р. ХІХ партійна конференція взяла курс на політичну реформу. Влада мала передаватися від партійних комітетів до радянських органів. Посилилися опозиційні громадські рухи. У березні–квітні 1988 р. розгорнувся масовий опозиційний рух у балтійських республіках.

У березні 1989 р. відбулися відносно вільні вибори народних депутатів СРСР. Лідером радикальних лібералів став А. Сахаров. 30 липня 1989 р. була утворена опозиційна до КПРС Міжрегіональна депутатська група. 8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову, який ставив завдання об'єднати демократичні сили республіки в державотворчих прагненнях. Під тиском проблем у лютому 1990 р. М. Горбачов домігся скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль компартії та запровадження посади президента СРСР. У країні запанувала війна союзних та республіканських законів. У березні 1990 р. одночасно з обранням М.С. Горбачова президентом СРСР Б. Єльцин став народним депутатом РРФСР. У Росії запанувало двовладдя як подвійна легітимність, яка руйнує державні структури. 12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів прийняв «Декларацію про суверенітет РРФСР». Це означало запровадження верховенства російських законів над союзними. У липні 1990 р. відбувся останній, ХХVІІІ з'їзд КПРС. 27 листопада 1990 р. декларацію про незалежність прийняла Чечено-Інгушська республіка. Розпочався процес територіального розпаду Російської Федерації.

17 березня 1991 р. більшість громадян СРСР на референдумі проголосувала за збереження союзу. Нікому не було зрозуміло, яким цей оновлений союз має бути. 23 квітня 1991 р. розпочався новоогарьовський процес погодження нового союзного договору. Проте 12 червня 1991 р. Б. Єльцин обраний першим президентом РФ. Тим часом у міру демонтажу радянської моделі соціалізму в країнах Східної Європи було втрачено важелі впливу СРСР.

У січні 1989 р., зокрема, політичний плюралізм повернувся до Угорщини. Я. Корнаї, відомий економіст, автор «угорського шляху до капі-

талізму» зазначав, що розвинутим капіталістичним країнам потрібні ринки збуту, дешева сировина й робоча сила; у СРСР величезні ресурси використовуються неефективно. У жовтні 1989 р. Угорщина відкрила для східних німців кордон з Австрією. У вересні 1989 р. до влади в Польщі прийшов перший некомуністичний уряд. 9 листопада 1989 р. впав Берлінський мур. 10 листопада 1989 р. був усунутий із посади лідер Болгарської компартії Тодор Живков. 24 листопада 1989 р. у відставку пішов комуністичний уряд Чехословаччини, а за місяць президентом став Вацлав Гавел. 2–3 грудня 1989 р. Дж. Буш-старший і М. Горбачов домовилися на Мальті не заважати волевиявленню німців, не допустити кровопролиття в балтійських країнах, припинити допомогу Кубі. 16–22 грудня 1989 р. внаслідок революційних заворушень був знищений режим Н. Чаушеску в Румунії. 25 грудня 1989 р. Н. Чаушеску та його дружина Елена були розстріляні¹³⁵.

Упродовж 1989–1991 рр. у Східній Європі зазнали краху вісім комуністичних режимів. Втрата радянського впливу в Східній Європі, об'єднання Німеччини відбулися несподівано для М. Горбачова, хоча він і вирішив не протидіяти поступу історії. 27 червня 1991 р. припинила своє існування Рада економічної взаємодопомоги¹³⁶, а 1 липня 1991 р. у Празі було підписано протокол про дострокове припинення дії Варшавського договору про створення ОВД¹³⁷.

У СРСР, тим часом, відбувалася «революція знизу», наслідком якої стало зародження і становлення національно-демократичної опозиції та національне відродження в союзних республіках. 26 травня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет прийняла Грузія. 11 березня 1990 р. ухвалено Акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». 8 травня 1990 р. на шлях незалежності стала Естонія. 4 травня 1990 р. відновила свою незалежність Латвія. 12 червня 1990 р. Верховна Рада РРФСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. 23 червня 1990 р. суверенітет проголосила Молдова. Після цього союзне керівництво на чолі з М. Горбачовим втратило контроль над ситуацією. 16 липня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет ухвалила УРСР, 27 липня 1990 р. аналогічний крок здійснила Білорусь.

Ці історичної ваги події, зокрема суверенізація України, відбувалися одночасно з процесом розпаду РЕВ та ОВД і завершилися проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року¹³⁸.

На думку дослідників неомарксистської ідеологічної орієнтації, «до складу неоліберального блоку соціальних сил, що виступали за демонтаж радянської системи, повноправне утвердження приватнокапіталістичних відносин та інтеграцію радянської економіки у світове капіталістичне господарство входили групи партійно-господарської номенклатури, що

збагачувалися в результаті здійснення зовнішньоекономічних операцій і проведення госпрозрахункових ринкових реформ 1950–1960-х років. Розширення сфери дії закону вартості й товарно-грошових відносин призвело до розвитку тіньової економіки, що стала живильним середовищем для приватного нагромадження і виникнення верстви радянської буржуазії, з якою тісно зросталася частина господарської номенклатури. Зрештою третім елементом неоліберального історичного блоку стала ліберальна інтелігенція... Коли на зламі 1980-х цей неоліберальний блок консолідувався, він здійснив інкорпорацію соціалістичної частини світу в світову капіталістичну систему і встановив тут різновид неоліберальної периферійної форми капіталізму»¹³⁹.

СРСР розвалився не лише через економічні та міжнародні проблеми, а передусім тому, що його внутрішня й зовнішня політика ґрунтувалася на примусі, а не на згоді. Європейський Союз і Рада економічної взаємодопомоги непорівнянні. У РЕВ ідеологічний фундамент нівелював за значимістю економічну й політичну складові цього об'єднання. Потуга СРСР давала можливість тиснути на союзників, що провокувало почуття протесту. Однак процеси, які відбувалися в РЕВ та Організації Варшавського договору, зазвичай, не виходили у сферу публічної дипломатії. Фінансова підтримка сателітів СРСР не давала відчутної користі для радянської економіки та морально-політично пригнічувала її реципієнтів.

За рівних можливостей з іншими країнами важкі кліматичні умови на більшій частині території СРСР, незалежно від суспільної форми організації праці, за критерієм прибутковості робили радянську економіку неконкурентною. Єдиним гарантом існування соціалістичної організації праці в СРСР була закритість національної економіки від світової. У радянській «метрополії» більше не було ресурсів, аби платити за лояльність своїх «провінцій». Розпався потенційно спільний ринок країн РЕВ у понад 430 млн споживачів.

Наприкінці 1980-х рр. популярною була концепція Європи «концентричних кіл», які символізують різні рівні інтеграційних процесів на Старому континенті¹⁴⁰. У 1997 р. в розділі «Історичний розклад Європи» монографії «Велика шахівниця» З. Бжезинський зазначав, що «на цьому етапі остаточно східні кордони Європи не можуть бути ані твердо визначені, ані остаточно встановлені»¹⁴¹.

Директор центру соціальної політики Корвінського університету Пал Тамаш вважає владу в центральноевропейських комуністичних країнах владою середнього класу. Фактично це була влада середнього класу в інтересах середнього класу. Цілком логічною була поява нового покоління політиків — класу нових популістів. Останні звернулися до со-

ціальних низів, використовуючи нові інформаційні технології, харизму. В результаті влада в більшості країн Центральної Європи перейшла в руки цього класу політиків. Однією з особливостей їхнього правління була відсутність потреби в існуванні класу знань, тобто ядра середнього класу. Роль трудових ресурсів зводиться на цьому етапі до обслуговування¹⁴².

У колишніх країнах-членах РЕВ після завершення радянського контролю вплив Європейського Союзу й перспектива членства в ЄС була важливим чинником стабілізації демократії. Суттєвою вадою «соціалістичної моделі інтеграції» був високий ступінь закритості кордонів між СРСР та іншими країнами «Ради економічної взаємодопомоги», що нагадувало певною мірою «залізну завісу» між СРСР і Заходом. На думку британського історика Е. Гобсбаума, «соціалізм знищило поєднання руйнівних дефектів соціалістичної економіки та дедалі потужніший вплив на неї динамічної світової капіталістичної економіки»¹⁴³.

Революція 1989 року у Східній Європі спричинила переосмислення Європи як цілого. Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів Європейського Союзу. Результатом успішної обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС.

З огляду на це, особливий інтерес становить досвід наших центральноєвропейських сусідів, які, зважаючи на свою національну специфіку, досягли значних успіхів у вирішенні завдань, над якими все ще працює Україна.

Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, історичною специфікою, неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Важливим консолідуючим чинником для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та коопераційних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з Копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн-членів Євросоюзу. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз.

Зрештою, саме фактор європейської інтеграції на початку XXI ст. дав можливість синхронізувати процес реформ у країнах-кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 року Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють домашні завдання щодо критеріїв членства, уже перебуваючи в Європейському Союзі.

Отже, що відрізняло посткомуністичну трансформацію країн Центральної Європи від аналогічних процесів в Україні?

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з погляду швидкості шоккових змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували в перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінував можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянські права легко скасовуються.

Після запровадження воєнного стану 1981 р. польська держава стала демонструвати самообмеження в переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 р. на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща дала приклад швидких реформ. «Батько» економічних реформ Л. Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалосся падіння життєвого рівня населення, але ціною стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність численного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи, адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами Європейського Союзу дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя.

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також

була своя історична специфіка. Силове придушення «празької весни» 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Однак без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли «оксамитова революція» відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежні Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталось майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося зі збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводилися антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 90-х рр. XX ст. відбувалася насамперед за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація у сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 року напівавтократичний уряд В. Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватись та провести своєрідне демократичне прискорення, завдяки чому реформи стали більш осмисленими й послідовними, і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Проте це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина дала першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. «Праві» та «лівоцентристські» уряди проводили послідовні демократичні й ринкові перетворення.

На початку 90-х рр. XX ст. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуризації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд узяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Однак після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного

трансформаційного періоду були успішно розв'язані. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчаня, аби виграти вибори, дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду можливість виправити становище.

Отже, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму в 1989 р. — це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи.

Українська демократична трансформація, своєю чергою, відбувалася досить парадоксально. Перемога ідеї незалежності була забезпечена тактичним політичним союзом колишньої комуністичної номенклатури та національно-демократичної опозиції. Номенклатура завдяки цьому здобула доступ до власності й влади, а націонал-демократи отримали омріяну незалежність. Символом цього консенсусу було президентство Л. Кучми (1994–2004 рр.).

Однак надалі невідповідність між інтересами сформованого класу великих власників-олігархів та рештою громадян України дала поштовх новій політичній кризі. Незважаючи на несприятливі соціально-політичні та економічні умови, поступово сформувався український середній клас. Саме він гучно заявив про свої інтереси під час Помаранчевої революції 2004 р. Однак, досягнути загальнонаціонального консенсусу щодо пріоритетів непопулярних, але необхідних українському суспільству реформ так і не вдалося. Такий стан справ зафіксували президентські перегони 2004 р., парламентські вибори березня 2006 р. та позачергові парламентські вибори вересня 2007 року.

Відкритим лишається питання, чи спроможна Україна провести демократичні реформи? Адже проблеми, які потребують невідкладного вирішення, є надто серйозними: це і здобуття енергетичної незалежності, і послідовна та ефективна боротьба з корупцією, і проведення адміністративно-територіальної реформи, і формування політичної української нації.

Україну ще не розглядають як кандидата на вступ до Європейського Союзу. В країнах Центральної Європи швидко відродилося активне громадянське суспільство, верховенство закону, ефективне функціонування державного управління та системи ринкової економіки. В Україні трансформаційні процеси досі були вимушеними, інституційно та структурно не підкріпленими. У суспільній свідомості вагомими є цінності соціалістичного патерналізму, що зрештою обумовлює послідовні симпатії до популістських намірів окремих українських політиків.

Участь Української РСР у поділі праці в рамках загальнодержавного господарського комплексу СРСР і у спеціалізації у форматі Ради економічної взаємодопомоги вплинули на територіально-галузеву структуру господарського комплексу України. Тому після 1991 р. спостерігалася суттєва невідповідність між сформованим у попередні роки значним економічним потенціалом окремих галузей та неефективним його використанням у нових умовах господарювання. Нераціональне розміщення промислового виробництва перешкоджало відтворенню головної продуктивної сили — людського капіталу — та стимулювало відплив висококваліфікованих спеціалістів із реального сектора економіки.

Отже, Україна має звернути увагу на невивчені уроки посткомуністичної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи. По-перше, має бути чітке бачення мети. Такою метою може бути перспектива вступу до Європейського Союзу. По-друге, необхідно задіяти всі засоби, які мають допомогти досягнути поставленої мети. Такими важливими інструментами має стати консолідація еліти навколо національних інтересів, структурні економічні реформи. По-третє, українське громадянське суспільство, яке голосно заявило про себе вже на Майдані у 2004 р. і особливо рішуче — під час Революції гідності у 2013–2014 рр., має послідовно контролювати владу, водночас допомагаючи їй досягати європейських соціальних та політичних стандартів в Україні. І, нарешті, по-четверте: ідея європейської інтеграції має стати консолідуючою для всього українського суспільства, як це вже було в країнах Центральної Європи.

---

¹ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ, 2009. С. 27.

² Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ, 2012. С. 326.

³ Münkler H. Der Grosse Krieg. Die Welt 1914–1918. Berlin, 2013. S. 291.

⁴ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011. С. 109.

⁵ Мешеряков В., Поклад Б., Шевченко Э. СЭВ: принципы, проблемы, перспективы. Москва, 1975. С. 5.

⁶ Дэвис Н. История Европы. Москва, 2004. С. 811.

⁷ Липкин М.А. Советский Союз и интеграционные процессы в Европе 1940-е — конец 1960-х годов. Москва, 2017. С. 507.

⁸ Marer P. Prospects for integration in the Council of Mutual Economic Assistance (CMEA). *International Organization*. 1976. P. 631.

⁹ Дипломатия стран социализма. Москва, 1980.

¹⁰ Гайда Э. Внешняя политика ПНР (1944–1975). Москва, 1977.

¹¹ Фейт Н.В. Внешнеэкономические связи Социалистической Республики Румынии. Москва, 1979.

¹² Balassa B. *The Theory of Economic Integration*. R.D. Irwin, 1961. 304 p.

- ¹³ Фаддеев Н.М. Совет экономической взаимопомощи 1949–1974. Москва, 1974.
- ¹⁴ СЭВ в современной борьбе идей. Москва, 1988.
- ¹⁵ Трубников В. Крах операции Полония. 1980–1981. Киев, 1987.
- ¹⁶ Милош М. Черным по белому. Москва, 1974.
- ¹⁷ Петерс И.А. Внешняя политика Чехословакии (1945–1960-е годы). Киев, 1976; Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. Киев, 1984.
- ¹⁸ Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: впевнена хода соціалізму. Київ, 1985.
- ¹⁹ Ковальчак Г.И. Польская Народная Республика в содружестве стран-членов СЭВ. Киев, 1980.
- ²⁰ Даниленко В.М. Сотрудничество СФРЮ со странами СЭВ. Киев, 1987.
- ²¹ Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970. Киев, 1988.
- ²² СЭВ: международное разделение труда в агропромышленной сфере. Москва, 1984.
- ²³ Волокитина Т. Москва и Восточная Европа: становление политических режимов советского типа (1949–1953). Москва, 2002; Андрущенко С.В. «Обмежена дипломатія» УРСР 70–80-х рр. ХХ ст. *Міжнародні відносини та світова політика*. Ред. В.Ю. Крушинський, В.А. Манжола. Київ: «Київський національний університет», 2010.
- ²⁴ Haydemann G., Vodicka K. (Hrsg.). Vom Ostblock zur EU. Systemtransformationen 1990–2012 im Vergleich. Göttingen, 2013. 388 s.
- ²⁵ Орлик И.И. Восточная Европа и Евросоюз. *Новая и новейшая история*. 2013. № 5. С. 3–20.
- ²⁶ Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. Том 1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств. Москва, 2010. С. 7.
- ²⁷ Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально-восточноевропейских странах. *Национализм в поздней и посткоммунистической Европе*. Том 1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств. Москва, 2010. С. 108–109.
- ²⁸ Там само. С. 117.
- ²⁹ Adibekov G. Das Kominform und Stalins Neuordnung Europas. Frankfurt/M, 2002.
- ³⁰ Brunner G. Nationalitätenproblemen und Minderheitenkonflikte in Osteuropa. Gütersloh, 1993.
- ³¹ Eisfeld A., Herdt V. Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee. Deutsche in Sowjetunion 1941 bis 1956. Köln, 1996.
- ³² Foitzik J. Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956. Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen. Paderborn, 2001; Heuberger V. Nationen, Nationalitäten, Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990. Wien, 1994.
- ³³ Mitter R., Major P. Across the Blocs. Cold War and Cultural and Social History. London, 2004; Schöllgen G. Geschichte der Weltpolitik von Hitler bis Gorbatschow 1941–1991. München, 1996.
- ³⁴ Timmermann H., Gruner W. Demokratie und Diktatur in Europa. Geschichte und Wechsel der politischen Systeme im 20. Jahrhundert. Berlin, 2001; Heiss M.A., Papacosma V. NATO and the Warsaw Pact. Intra-block Conflicts. Kent, 2008.
- ³⁵ Mastny V., Byrne M. A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact. Budapest, 2005.

- ³⁶ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011. С. 49.
- ³⁷ Геффернен М. С. 117.
- ³⁸ Киссинджер Г. Дипломатія. Москва, 1999. С. 394.
- ³⁹ Фаддеев Н.В. Совет Экономической Взаимопомощи. Москва, 1974. С. 366.
- ⁴⁰ Альтшулер А.Б. Сотрудничество социалистических государств. Расчеты, кредиты, право. Москва, 1973. С. 150.
- ⁴¹ Гоці С. Європейська комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження. Київ, 2007. С. 21.
- ⁴² Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма. Киев, 2006. С. 196.
- ⁴³ Арон Р. Мир і війна між націями. Київ, 2000. С. 404.
- ⁴⁴ Израэлян В. На фронтах Холодной войны: Записки советского посла. Москва, 2003. С. 21.
- ⁴⁵ Громыко А.А. Памятное. Москва, 1988. Т. 1. С. 236.
- ⁴⁶ Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. Москва, 2004. С. 252.
- ⁴⁷ Россия (СССР) в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины ХХ века. Москва, 2000. С. 126.
- ⁴⁸ Фултонська промова В.Черчилля. Мицик Л.М., Кузьменко Ю.В. *Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007)*. Київ, 2008. С. 296.
- ⁴⁹ Дэйвис Н. История Европы. Москва, 2004. С. 792–793.
- ⁵⁰ Киссинджер Г. Дипломатія. Москва, 1999. С. 411.
- ⁵¹ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 86.
- ⁵² Грицак Я. Нарис історії України. Київ, 2019. С. 508.
- ⁵³ Матяш І. Архівні джерела до історії Угорської революції 1956 року в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 469–470.
- ⁵⁴ Бажан О. Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 517.
- ⁵⁵ Віднянський С. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 462–463.
- ⁵⁶ Держалюк М. Угорська революція 1956 року та її вплив на піднесення національно-визвольного руху в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 507.
- ⁵⁷ Шелест П.Ю. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. Київ, 2003. С. 118.
- ⁵⁸ Там само. С. 119.
- ⁵⁹ Holzman, F. Comecon: A «Trade-Destroying» Customs Union? *Journal of Economic Literature*. 1985. No. 9. P. 413.
- ⁶⁰ Шелест П.Ю. С. 134.
- ⁶¹ Шелест П.Ю. С. 168.
- ⁶² Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011. С. 342.
- ⁶³ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 11.
- ⁶⁴ Там само. С. 167.
- ⁶⁵ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 113.
- ⁶⁶ Шаповал Ю. Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття. Шелест П.Ю. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. Київ, 2003. С. 12.

- ⁶⁷ Там само. С. 471.
- ⁶⁸ Там само. С. 293.
- ⁶⁹ Там само. С. 213.
- ⁷⁰ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 90.
- ⁷¹ Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. Киев, 1988. С. 71.
- ⁷² Ляшко А.П. С. 225.
- ⁷³ Шелест П.Ю. С. 243.
- ⁷⁴ Шелест П.Ю. С. 244.
- ⁷⁵ На магістралях дружби і братерства. Київ, 1974. С. 120.
- ⁷⁶ Гердеген М. Європейське право. Київ, 2008. С. 73.
- ⁷⁷ Фаддеев Н.В. Совет Экономической Взаимопомощи. Москва, 1974. С. 370.
- ⁷⁸ Попов А.А. «Наш ответ» Европейскому Объединению Угля и Стали: попытки кооперации стран СЭВ в сфере добычи угля и железной руды. *Новый исторический вестник*. 2016. № 3. С. 125.
- ⁷⁹ История России. XX век: 1939–2007. Под ред. А.Б. Зубова. Москва, 2011. С. 358.
- ⁸⁰ Там само. С. 403.
- ⁸¹ Фаддеев Н.В. Совет Экономической Взаимопомощи. Москва, 1974. С. 371.
- ⁸² Розміщення продуктивних сил України. Київ, 2000. С. 191.
- ⁸³ Brada J. The Organisation of Foreign Trade under Capitalism and Socialism. *Journal of Comparative Economics*. 1978. No. 2. P. 298.
- ⁸⁴ Pelzman J. Trade Creation and Trade Diversion in the Council of Mutual Economic Assistance 1954–70. *The American Economic Review*. 1977. V. 67, No. 4. P. 717
- ⁸⁵ Микоян А. Так было. Хрущев. *Кремлевский реформатор*. Москва, 2012. С. 149.
- ⁸⁶ На магістралях дружби і братерства. Київ, 1974. С. 53.
- ⁸⁷ Там само. С. 56.
- ⁸⁸ Там само. С. 117.
- ⁸⁹ Сохань П.С., Даниленко В.М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. Киев, 1988. С. 33.
- ⁹⁰ Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. Москва, 2004. С. 399.
- ⁹¹ Українська РСР у міжнародних організаціях. Киев, 1984. С. 66.
- ⁹² Шелест П.Ю. С. 249.
- ⁹³ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 157.
- ⁹⁴ Шелест П.Ю. С. 255.
- ⁹⁵ Шелест П.Ю. С. 256.
- ⁹⁶ Шелест П.Ю. С. 262–263.
- ⁹⁷ Шелест П.Ю. С. 278.
- ⁹⁸ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Кн. 3, Ч. 1: На ступенях власти. Киев, 2001. С. 286.
- ⁹⁹ В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків, 2014. С. 400.
- ¹⁰⁰ Дмитрук В.І. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. Київ, 2004. С. 234–235.
- ¹⁰¹ Там само. С. 258.
- ¹⁰² Порожденные социалистическим интернационализмом. Киев, 1980. С. 89.
- ¹⁰³ Marer P. Prospects for integration in the Council of Mutual Economic Assistance (СМЕА). *International Organization*. 1976. P. 632.
- ¹⁰⁴ Brada J. Soviet Subsidization of Eastern Europe: The Primacy of Economics over Politics? *Journal of Comparative Economics*. 1984. No. 2. P. 87.

- ¹⁰⁵ Brada J. Interpreting the Soviet Subsidization of East Europe. *Yale University*. 1988. No. 9. P. 10.
- ¹⁰⁶ Marrese M. Costs and Benefits of Soviet trade with Eastern Europe: a Theoretical and Quantative Analysis. *Northwestern University*, Evanston. 1980. No. 6. P. 115.
- ¹⁰⁷ Порожденные социалистическим интернационализмом. Киев, 1980. С. 4.
- ¹⁰⁸ Brada J. Soviet Subsidization of Eastern Europe: The Primacy of Economics over Politics? *Journal of Comparative Economics*. 1985. No. 9. P. 70.
- ¹⁰⁹ Гайдар Е. Гибель империи. Москва, 2012. С. 77.
- ¹¹⁰ История России XX век. Москва, 2011. С. 472.
- ¹¹¹ Кислов А.К., Фролов А.В. Россия и международный рынок оружия. Идеологии и практика. Москва, 2008. С. 131.
- ¹¹² Там само. С. 136.
- ¹¹³ Рабинович И.М. Советская социалистическая экономика 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 235.
- ¹¹⁴ Там само. С. 343.
- ¹¹⁵ Виднянский С.В. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического сотрудничества. Киев, 1989. С. 296.
- ¹¹⁶ Порожденные социалистическим интернационализмом. Киев, 1980. С. 10.
- ¹¹⁷ Там само. С. 282.
- ¹¹⁸ Там само. С. 295.
- ¹¹⁹ СЭВ: международное разделение труда в агропромышленной сфере. Москва, 1984. С. 283.
- ¹²⁰ Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. Москва, 2004. С. 505.
- ¹²¹ СЭВ в современной борьбе идей. Москва, 1988. С. 19.
- ¹²² Там само. С. 378.
- ¹²³ Кузьмин И.Н. Поражение. Крушение ГДР и объединение Германии. Москва, 2002. С. 32.
- ¹²⁴ Beckman, E. Oil price shock and Structural Changes in CMEA trade: Pouring Oil on Troubled Waters? *Department of Economics University of Munich*. 2009. No. 9. P. 22.
- ¹²⁵ Липкин М.А. Советский Союз и интеграционные процессы в Европе: середина 1940-х — конец 1960-х гг. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. С. 550.
- ¹²⁶ Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Москва, 2010. С. 135.
- ¹²⁷ Там само. С. 73.
- ¹²⁸ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011. С. 361.
- ¹²⁹ Розміщення продуктивних сил України. Київ, 2000. С. 318.
- ¹³⁰ Міжнародні відносини та світова політика. Київ, 2010. С. 837–838.
- ¹³¹ Эгберт Я. «Второе национальное возрождение» или национализм, национальные движения и образование национальных государств в позднее- и посткоммунистической Европе с 1985 года. *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе*. Москва, 2010. Т. 1. С. 19.
- ¹³² Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011. С. 328.
- ¹³³ Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. Київ, 1988. С. 207.
- ¹³⁴ Эгберт Я. «Второе национальное возрождение»... С. 25.
- ¹³⁵ Поп И.-А., Болован И. История Румынии. Москва, 2005. С. 668.
- ¹³⁶ История России. XX век. Москва, 2011. С. 526.
- ¹³⁷ Варшавский договор. *Кто и как управляет миром*. Москва, 2014. С. 94.
- ¹³⁸ Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ, 2002. С. 304–305.

¹³⁹ Малюк А. Неоліберальна трансформація повоєнної моделі капіталістичного розвитку як складова довгострокової історичної кон'юнктури періоду структурної кризи капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4. С. 106.

¹⁴⁰ 1992 год: новые контуры Западной Европы. Москва, 1992. С. 384.

¹⁴¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва, 1999. С. 101.

¹⁴² VII Міжнародні соціологічні читання пам'яті Н.В. Паніної та Т. І. Заславської «Постсоціалістичні суспільства: розмаїття соціальних змін». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 1. С. 223.

¹⁴³ Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. Москва, 2004. С. 271.

Розділ III.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНТЕГРАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Проблема єдності зовнішньої і внутрішньої політики України у процесі глобалізації та європейської інтеграції

У науковій спільноті немає однозначного погляду на природу, форми, характер та спрямованість розвитку процесів глобалізації та її регіональне втілення у формі європейської інтеграції. Хоча чимало аспектів глобалізації досі малодосліджені, ніхто не має сумніву в її реальності та об'єктивності. Визначення поняття «глобалізація» варіюються в залежності від ідеологічної ангажованості та науково-дисциплінарної належності її дослідника.

У науковій літературі склалася одна із традицій тлумачення процесу глобалізації як вестернізації, тобто вимушеного пристосування незахідної частини світу до домінуючої західної моделі суспільного розвитку. Глобалізація відбувається в такий спосіб, що закріплює ієрархічну нерівність різних країн та націй. Вона до початку глобальної фінансової кризи восени 2008 р. давала відчутні економічні переваги, говорячи в термінології І. Валлерстайна, «центру» світової економічної системи за рахунок її «периферії». У загальному сенсі можна визначити глобалізацію як складний історичний феномен, який має свої форми та якість у різні епохи. З погляду, наприклад, філософії історії саме глобалізація забезпечує єдність всесвітньої історії.

Дослідження закономірностей, протиріч та проміжних результатів процесу глобалізації повинно враховувати різні соціальні інтереси, потреби, мотиви діяльності (боротьба за контроль над ресурсами, захист своїх цінностей та накопичення соціального капіталу), світоглядні форми, які властиві суб'єктам історії. По-суті соціально-політична історія процесу глобалізації є історією перетворення локальних інтерпретацій минулого на загальну історію. Звичайно, привабливість минулого в тому, що воно, на відміну від майбутнього, суб'єктивно вже не може стати гірше за теперішнє. Однак історія є нелінійним процесом перманентної взаємодії та різноманітних взаємовпливів індивідів, суспільств, держав та цивілізацій.

Починаючи принаймні з доби Великих географічних відкриттів саме Захід ініціював ключові тенденції, які вплинули на процеси інтернаціоналізації та сучасної глобалізації. Йдеться про добу колоніалізму та імперіалізму, гостру конкуренцію за ключові місця в розподілі праці та в різних сегментах ринку. Доба Просвітництва в Європі подарувала світу міфологему про можливість формування універсальної цивілізації. На кожному з етапів цього процесу історія передових країн є лише матрицею, яка фіксує майбутнє відсталих країн. У цю концепцію вписуються не лише традиційні «європейсько-центричні» уявлення про всесвітньо-історичний процес, а й світ-системний аналіз (І. Валлерстайн) у дихотомії «центр — периферія» й актуальне уявлення про «однополярний» світ.

Зазначимо, що всі названі концептуальні підходи мають епістемологічну основу в лінійному уявленні про історичний розвиток. Зокрема, зазначене уявлення взагалі властиве європейській християнській ментальності. Так само, як і висновки про активну цивілізаторську місію головним чином західно-європейців у процесі колонізації «відсталих» народів Сходу. Зазначена теза стала одним із ключових елементів європейської ідентичності. Своєю чергою колонії «імпортували» з метрополій лише європейське уявлення про державну машину, але найчастіше без відповідного веберівського ідеального типу бюрократії.

На початку XXI ст. процес глобалізації став віддзеркаленням і реалізацією інституційних змін, які привели до суттєвих трансформацій в економіці розвинутих країн після Другої світової війни. Тоді були врегульовані численні економічні суперечки та процедури погодження позицій. Подальший економічний бум у Східній Азії та поширення транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення масштабів глобалізації. Водночас успіх західної політики розширення демократії, який супроводжувався активним зростанням економічних показників, приніс свої плоди і привів до радикальних політичних змін у світі та краху так званого комуністичного блоку. Відхід від соціалізму та перехід до ринково-орієнтованої економіки в більшості країн світу забезпечили зростання темпів та масштабів глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні потреби швидкого впровадження нових технологій, руйнації торговельних та прикордонних перешкод, унаслідок чого було трансформовано глобальну структуру бізнесу. Наслідком таких змін стала революція в інформаційних технологіях, яка супроводжується поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп'ютерів, завдяки чому з'явилися можливості миттєвого поширення інформації, зокрема, через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація не мала такого масштабу, якби не було забезпечено

використання в комерційних інтересах новітніх технологій — комп'ютерної техніки, електронної пошти, супутників та інших інновацій. Наприкінці 1990-х рр. глобалізація зробила важким, а в окремих випадках неможливим, існування держав, ізольованих одні від одних.

Сучасна глобальна система сприяла розмиванню меж між зовнішніми та внутрішніми зносинами і як наслідок цього процесу — між економікою та національною безпекою держав. Події в одній із систем все швидше позначаються на інших, вимагаючи від суб'єктів міжнародних відносин нових інструментів оцінки становища у світі та способів формування політики національної безпеки.

Глобалізація у відповідності до гасла «глобалізація — це Америка» замінюється глобалізацією з китайським обличчям. Курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту, з часом приведе до відмови в підтримці долара. Оскільки підтримуючи долар із метою стимулювання експорту та свого економічного розвитку, Китай обмежує власні національні активи. Однак проблема полягає в тому, що китайська еліта вийшла на глобальний рівень надто швидко та несподівано для себе, не звикла ще до своєї потуги та не вміє її використовувати. Концентрація китайської еліти на внутрішніх проблемах заважає їй відслідковувати глобальні наслідки своїх дій усередині країни. Зрозуміле бажання китайців повернутися від розв'язання глобальних проблем на кшталт майбутнього долара до вирішення своїх локальних питань. Серед них — дефіцит води та ґрунту, не говорячи вже про енергію. Розв'язати ці проблеми Китай сподівається за допомогою технологічного прориву, ознаки якого можна побачити в політиці відновлення природного середовища. Сутність технологічного ривка — у інвестуванні в себе, що заміняє виконаний заповіт Ден Сяопіна «йти назовні». Економічний імператив вимагатиме заміни навіть тих технологій, які поки що залишаються рентабельними.

У 1997 році в монографії «Велика шахівниця» З. Бжезинський обґрунтовував ідею американського контролю над Євразією як імперативу збереження статусу США як глобального лідера в однополярній системі міжнародних відносин. Уважав, що без України Росія більше не є імперією¹. У монографії 2004 року «Вибір. Глобальне панування або глобальне лідерство» Бжезинський веде мову про альтернативи американської гегемонії: панування, засноване на силі, або лідерство, яке ґрунтується на загальній згоді². Натомість у монографії 2012 року «Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади» він аналізує глобальну кризу влади, яку спричинили зміщення центру тяжіння із Заходу на Схід, масове політичне пробудження народів світу й погіршення внутрішнього та зовнішнього становища США. Також у цій монографії З. Бжезинський

запропонував концепцію «Великого Заходу», який має утворитися до 2025 року за участі України, Росії і Туреччини. Заради цього слід визнати, що «Росія та атлантичний Захід швидше налагодять тісніші відносини, якщо Росія визнає по-справжньому незалежну Україну. Україна, яка не налаштована вороже до Росії, але випереджає її на шляху до Заходу, сприятиме просуванню Росії у західному напрямку». Головне — США повинні не допускати домінування будь-якої однієї держави у Євразії, створюючи заради цього геополітичні союзи різної конфігурації³.

Епохальні історичні зміни створюють особливу інтелектуальну напругу дискусій щодо концептуальних тлумачень емпірично встановлених соціальних фактів, сучасниками яких є дослідники. Постмодерністи вважають, що межа третього тисячоліття стала часом глобального поширення демократичних цінностей свободи, раціональності, самореалізації індивідів. У заможних суспільствах на зміну домінуванню матеріальних цінностей, безпосереднього забезпечення високого рівня життя, орієнтації на кар'єру приходять постматеріалістичні постмодерні цінності, ліберальні та демократичні преференції. Близькою до цього погляду є парадигма модернізації, яка в загальному сенсі розуміється як відносно рівномірний розподіл процесів модернізації на периферії і напівпериферії, часткове зближення рівня життя різних соціальних класів і країн. Іншого погляду дотримуються антиглобалісти. На їхню думку, модернізація на початку XXI ст. пропонує більшу нерівномірність розподілу багатств і ресурсів. Соціологічний профіль постмодерну — це клас службовців, скорочений робітничий клас та домінуючий нижчий клас безробітних.

На початку XXI століття процес глобалізації був націлений на перегляд правил роботи світової економічної системи, міжнародного права, культури, статусу націй і держав. Одні країни й соціальні групи від цього виграли, більшість прогали. Зокрема, сукупний темп зростання світової економіки в «кейнсіанські» 1960-ті роки складав 3,5%, а в «неоліберальні» 2000-ні ледь дотягував до одного відсотка, а з осені 2008 року взагалі розпочалася глобальна економічна криза. Невипадково, починаючи з 1982 року з МВФ і Світового банку були усунуті всі економісти кейнсіанці, прихильники державного регулювання економіки. Була створена система фондів, які пропагують неолібералізм. Після цього зростання економіки провідних держав світу відбувається не за рахунок розвитку виробництва, а за допомогою інструментів перерозподілу багатств між сильними і слабкішими країнами. Це називають накопиченням за рахунок позбавлення прав власності. Механізм зазначеного процесу простий. Спочатку різко послаблюється національна держава, зокрема, шляхом затулювання в боргову яму, приватизації, скуповування усіх видів

природних ресурсів, включно з орною землею. Внаслідок цього національна бюрократія починає працювати на «процес глобалізації», проводячи приватизацію, скорочуючи соціальні витрати, доводячи до стану деградації національну науку й культуру. Паралельно організується потік масової нелегальної міграції, яка стає безправною та дешевою в багатших і соціально благополучних країнах світового «центру». Натомість у країнах «периферії» регулярними стали операції із банкрутування дрібних акціонерів. Головною «інновацією» є операції проти національних економик, під час яких за допомогою фінансових махінацій країна доводиться до кризи, знецінюються її бізнес-активи, які після цього скуповуються за безцінь. Так глобалізація «працювала» в Мексиці 1994–1995 рр., країнах Південно-Східної Азії 1997–1998 рр., Аргентині 2001 р. та в деяких інших країнах.

Зовнішня політика України за цих динамічних світових трендів формувалась та реалізовувалась у залежності від впливів світових центрів сили: Росії, США, Європейського Союзу. Специфіка цих процесів визначалась різновекторними інтересами світових потуг. Керівник центру українських досліджень Інституту Європи РАН Віктор Мироненко у монографії «Політичний вплив Росії в Україні (1991-2011 рр.)» зауважує, що головні недоліки політики Росії щодо України одночасно полягають у недооцінці значення відносин з Україною та переоцінці сили російського політичного впливу на неї. Суть російської політики щодо України зводиться до «бажання мати максимум впливу на неї з одночасним мінімумом витрачених ресурсів. Така політика відповідає концепції обмеженого суверенітету й не може бути успішною в історичному вимірі»⁴. Визначальними протиріччями в українсько-російських відносинах цього періоду були конкурентні розрахунки владно-олігархічних режимів обох держав. Після приходу до влади 2000 р. В. Путіна Росія взяла курс на вибудовування «центру сили», який був би здатний підтримувати суперництво на глобальному рівні. Звичайно, цю стратегію можна вважати спробою повернення до застарілих геополітичних концепцій рівноваги сил, але її треба ретельно досліджувати, аби чітко розуміти, з чим маємо справу.

«Відмінний від перебігу подій у постсоціалістичних країнах Центральної Європи процес приватизації в Україні зумовив формування власної національної буржуазії, яка безпосередньо була зацікавлена у збереженні суверенітету і стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контрольованій державі вони можуть почуватися безпечно. Великий бізнес в Україні впродовж 1990–2000-х років був не зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом». Адже, як зазначають західні експерти, «агресивна

політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу легальність приватної власності, відлякувала і відлякує ділові кола України». Однак і очікуване «поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагало б прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків». Тому «правляча еліта, основний кістяк якої утворюють представники великого приватного капіталу, не бажає інтеграції у східному напрямі, вбачаючи у ньому небезпеку втратити свою політичну й економічну суб'єктність на українській території»⁵. Натомість «європейський вектор приваблює інституціональними перспективами захисту набутої сумнівними шляхами приватної власності, яку в євразійському просторі в процесі нескінченного перерозподілу можна в будь-який час втратити»⁶.

Політична свідомість сучасного робітничого класу в Україні відтворює основні тенденції політичної свідомості всього суспільства. Одночасна популярність серед робітничого класу України двох геополітичних векторів — східнослов'янського об'єднання на чолі з Росією та Європейського Союзу — свідчить про існування амбівалентності їхніх зовнішньополітичних преференцій. Лише 2014 р. підтримка європейської інтеграції вдвічі переважає частку негативно налаштованих щодо цього цивілізаційного вибору⁷.

Період 1990-х — початку 2010-х рр. став визначальним для трансформації сучасної системи міжнародних відносин. На наших очах процес глобалізації, протистояти якому фактично неспроможна жодна національна держава середнього рангу, через своїх основних суб'єктів — найбільші транснаціональні корпорації і міжнародні організації — стрімко формує глобальну цивілізацію. Людство вступило в епоху глобальної взаємодії і взаємозалежності. «Наднаціональні інститути, — зазначає американський політолог А. Етціоні, — є основними будівельними блоками нової глобальної архітектури, яка стане проривом у постнаціональний світовий устрій»⁸.

Процес глобалізації руйнує патріархальні суспільства слаборозвинутих країн, перетворюючи їхнє населення на джерело дешевої робочої сили. Не в останню чергу цей глобальний хаос формується внаслідок злиденності більшої частини людства, збільшення кількості нелегальних мігрантів, поширення зброї масового ураження. Нерв глобальних протиріч перебуває у проблемах особистої свободи людини в сучасних умовах. Утім, справжню свободу неможливо реалізувати в умовах нееквівалентних торговельно-економічних відносин постіндустріального Заходу з країнами, котрі опинилися на периферії світового господарства.

Глобалізація помітно послабила національні держави. Внаслідок масових міграцій посилюються націоналістичні настрої. «Глобалізація перед-

бачає існування світового співтовариства без кордонів для грошей і товарів. Однак коли мова заходить про людей, — визнає американський стратег З. Бжезинський, — її прихильники і противники не можуть сказати нічого певного»⁹.

Перше десятиріччя незалежності України (1991–2001 рр.) стало часом її ствердження на міжнародній арені, вимушеної відмови від статусу країни з ядерної зброєю, наповнення конкретним змістом двосторонніх взаємин із більшістю країн, з якими були встановлені дипломатичні відносини. Період 2000–2010 рр. ще радикальніше змінив міжнародне становище України, загострив визначальні питання зовнішньополітичної орієнтації. Згадані два періоди, умовно, можна назвати часом конкуренції між різними концептуальними підходами щодо визначення стратегії і тактики дій України на міжнародній арені¹⁰. Перший був періодом політики інтересів. Не завжди це були національні інтереси, частіше кланові, але загальний курс України у світі реалізовувався на засадах політичного реалізму, виходячи з реальних можливостей та ресурсів молодої держави. Другий період був часом політики ідеалістичної боротьби принципів, які ґрунтуються на різних цивілізаційних ціннісних орієнтирах. Ідеально-типovими можна вважати варіанти «європейського» та/або «євразійського» виборів, прихильники яких формулюють непримиренні заангажовані ідеологічні концепти, котрі виключають один одного. Зазначена тенденція під впливом як об'єктивних внутрішніх факторів, так і суб'єктивних зовнішніх чинників, особливо яскраво та ризиковано для Соборної України проявилась під час президентської виборчої епопеї 2004 року¹¹. Причому взаємозв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою для України став особливо відчутним, коли велика внутрішньополітична нестабільність почала негативно позначатися на міжнародному статусі України. Відсутність консолідованої позиції владної еліти, що впливає на громадські настрої щодо геополітичних орієнтирів, суттєво ускладнює втілення національних інтересів, які діаметрально розуміються різними парламентськими політичними силами. Наприклад, досить помітною є різниця в акцентах та пріоритетах зовнішньополітичних частин коаліційних угод. Розглянемо їхні положення відповідно до хронологічного принципу.

22 червня 2006 р. було оголошено про формування коаліції «Блоку Юлії Тимошенко», «Народного союзу «Наша Україна» та Соціалістичної партії України. Зокрема, коаліція демократичних сил пропонувала у сфері зовнішньої політики України наступні пріоритети: «1. Досягнення повноправного членства в Європейському Союзі; 2. Взаємовигідна співпраця з НАТО; 3. Ухвалення рішення про вступ в НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму; 4. Збереження і зміцнення рівноправних і

добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами; 5. Зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні; 6. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»¹².

Натомість утворена 6 липня 2006 р. так звана «антикризова коаліція» пропонувала: «1. Здійснення зовнішньополітичного курсу відповідно до Конституції України, чинного законодавства та загальновизначених принципів міжнародного права; 2. Створення умов для набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Завершення робіт по створенню Єдиного економічного простору; 3. Ухвалення рішення про вступ до НАТО виключно за правовими наслідками всеукраїнського референдуму; 4. Розвиток рівноправних та добросусідських відносин із Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами; 5. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»¹³. Блок «Наша Україна» наголошував, що європейський вибір України — це стабільна економіка, відповідальна політика, гарантований усім соціальний захист, вплив суспільства на прийняття політичних рішень, довіра людей до влади, а влади до людей. Країна не може підтримувати нормальні відносини лише з одним регіоном, але вона має чітко визначитися зі стратегічними інтересами. Україна ще не відбулася як самостійна європейська держава. Вона тривалий час визначалася щодо своєї політики стосовно сусідів та цивілізованої Європи. За С. Гантінгтоном Україна належить до зони міжцивілізаційних збуджень. Складність історичної долі України об'єктивно пов'язана з цим чинником.

Офіційно стратегія українсько-російських відносин розглядалася як така, що підпорядковується курсу європейської інтеграції України. Росія розвиває відносини з ЄС в іншому форматі. Наші держави ставлять перед собою різні цілі. Пріоритетність інтеграції України в ЄС не повинна вступати у протиріччя з іншими стратегічними напрямками зовнішньополітичної та економічної діяльності держави. Владні структури вважали, що поставлена мета інтеграції України в Європейський Союз сама собою може стати потужним стимулом консолідації влади, необхідних системних перетворень, інституційних реформ. Євразійське економічне спів-

товариство розглядається як своєрідний антипод Європейському Союзу. Водночас інтеграція країн СНД навколо Росії не відповідає інтересам США. Україна — це критична маса для утвердження статусу Великої Росії. Будь-яка нова анексія України Росією призведе до серйозної дестабілізації на європейському континенті. Україна для Росії поступово стає більш значущою, ніж навпаки. Україна мала вчитись захищати свої економічні інтереси у відносинах із Росією.

Членство в НАТО вимагає готовності поділяти й поважати західні цінності, з одного боку, та з іншого — спроможності їх захищати. Світ поважає лише тих, хто спроможний до самоутвердження, здатний захищати власну свободу та цінності. У відносинах зі США статус Росії коливається від союзника, молодшого партнера до переможеного ворога.

Початок ХХІ століття виявився важким для української державності. Складні внутрішньополітичні скандали, насамперед убивство журналіста Г. Гонгадзе, обмежили поле зовнішньополітичного маневру. Наприклад, напередодні празького саміту НАТО в листопаді 2002 р. було опубліковано доповідь американських та британських експертів, де зазначалось, що Україна не спромоглася довести, що вона не постачала системи протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку, хоча за принципом презумпції невинуватості треба було доводити протилежне. США вимагали від України розкрити технологічні й торговельні таємниці торгівлі «Кольчугами». Своєю чергою офіційна влада звинувачувала тодішнього лідера опозиції Віктора Ющенка в тому, що він не використовує свої контакти на Заході з метою захисту національних інтересів в умовах касетного та кольчужного скандалів. Наявною була серйозна криза довіри в українсько-американських відносинах. У намаганні у форматі багатовекторності покращити українсько-американські взаємини тодішній президент України Л. Кучма на прес-конференції заявив, що в разі підтримки Радою Безпеки ООН війни проти Іраку Україна готова після війни направити свої частини для дезактивації території Іраку.

Водночас намічені на 3–4 лютого 2003 р. українсько-російсько-німецькі переговори з питання створення міжнародного консорціуму з управління українською газотранспортною системою не відбулися через непорозуміння, які виникли між їх учасниками¹⁴.

23 лютого 2003 р. президент України Л. Кучма в Москві зробив символічну заяву про досягнення домовленості щодо створення робочої групи з метою підготовки до вересня угоди щодо створення зони вільної торгівлі. Національно-демократична українська опозиція намагалася налагодити контакти з посткомуністичними європейськими країнами. Слід зазначити, що іракська криза для багатьох країн світу стала не лише зовнішньополітичним випробуванням, а й внутрішньополітичним викли-

ком. 17 березня 2003 р. Л. Кучма направив до Верховної Ради України запит щодо позачергового голосування з приводу відправки до Перської затоки українського батальйону протихімічного та бактеріологічного захисту.

20 березня 2003 р. Верховна Рада України розглянула питання відправки до Кувейту 19-го окремого батальйону РХБ захисту. Ліва опозиція наголошувала, що підтримуючи США, Україна залучається до третьої світової війни. Проте в Україні у зв'язку з війною в Іраку та внаслідок підвищення Росією з 1 квітня експортного мита на нафту зросли ціни на нафтопродукти. 1–4 травня 2003 р. президент України Л. Кучма в неформальній обстановці зустрічався з президентом РФ В. Путіним у Криму. Водночас після кримського українсько-російського саміту з'явилась інформація щодо можливого направлення українського миротворчого контингенту до Іраку. За цих обставин органічне залучення України до процесу глобалізації залежало від того, чи стане ідея участі в реалізації завдань адаптації країни до імперативів європейської інтеграції загальнонаціональною консолідуючою ідеєю. Водночас, аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС, у найближчі десять років для вирівнювання економічної відсталості національна економіка України мала розвиватись удвічі швидше, ніж у нинішніх країнах-членах ЄС. 26 травня 2003 р. Рада Національної Безпеки та Оборони України прийняла рішення рекомендувати президенту України Л. Кучмі направити 1500 українських миротворців за кошт України до Іраку. Верховна Рада України дала згоду 5 червня 2003 року.

16 вересня 2003 р. Верховна Рада України бурхливо обговорювала проект Угоди про створення єдиного євразійського економічного простору. Застерігав проти надто глибокої інтеграції в ЄС радник президента, директор Національного інституту стратегічних досліджень А. Гальчинський, який наголошував, що «переступивши цю обмежувальну лінію, ми фактично опинимося в ситуації, яка докорінно змінює європейську парадигму нашої держави, що формується в останні роки, її стратегічний курс на глибоку європейську та євроатлантичну інтеграцію»¹⁵. В. Ющенко, виступаючи у Верховній Раді, привітав позицію тодішнього міністра з питань економіки та європейської інтеграції В. Хорошковського (той пропонував при створенні ЄС зважати на національний суверенітет України, не порушувати національне законодавство, проголошений курс на європейську інтеграцію та вступ до СОТ) і наголосив, що максимум, на що в євразійській інтеграції може погодитись Україна, це зона вільної торгівлі, натомість мінімум, чого вимагають росіяни, це митний союз.

1 жовтня 2003 р. Росія перейшла на розрахунки по енергоносіям на виключно світові ціни, що позбавило аргументів на користь ЄС тих, хто

сподівався на конвергенцію цін до рівня внутрішніх російських. Найпотужнішого удару по проекту СЕП завдала криза навколо острова-коси Тузла. Російська влада намагалася використати цей чинник для консолідації виборців навколо партії влади «Єдина Росія» на виборах до Державної Думи РФ.

14 жовтня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Заяву з приводу подій у Керченській протоці. Наголошувалось, що зведення гідротехнічної споруди в Керченській протоці може ускладнити процес делімітації у Азовському морі, несе в собі загрозу непередбачуваних екологічних наслідків. Пропонувалось ініціювати заходи, спрямовані на збереження суверенітету й територіальної цілісності України.

У ніч з 22 на 23 жовтня 2003 р. відбулась телефонна розмова Л. Кучми та В. Путіна. Сторони домовились призупинити будівництво греблі та провести 24 жовтня в Москві переговори голів урядів. 23 жовтня 2003 р. Верховна Рада України прийняла другу (після 14 жовтня), вже жорсткішу заяву із загрозою переглянути засади стратегічного партнерства. Президент Л. Кучма, перебуваючи на Тузлі, закликав Верховну Раду України відкласти ратифікацію Договору про державний кордон між Україною та Росією. Тим паче, що після грудневих виборів раніше, ніж через півроку, Державна Дума до цього процесу теж не приступить. На думку В. Ющенка, «Тузла стала символом системної кризи в наших двосторонніх відносинах. Причини цієї кризи — це стратегія з боку Росії, коли відверто ігноруються інтереси і державна гідність України, з іншого боку, — це відсутність чіткої послідовної політики щодо Росії з боку українського керівництва. Дамба в Керченській протоці стала наслідком лакейства та васальної залежності українських кермачів. Тузла сьогодні — це не просто провокація, це попередження Європі. І це вимога усвідомлення громадянами України необхідності пробудження самоповаги та констатація її відсутності у нинішнього політичного керівництва України. Криза в Керченській протоці виникла не на пустому місці, вона породжена практикою взаємин за останній час. Прикро чути також інші негативні сигнали, які доходять, вони не сприяють порозумінню. Це і заява про можливість превентивних військових ударів по території сусідів, і занесення України до чорних списків, і фантазії про ліберальну імперію, і заяви про невизначеність кордону»¹⁶.

В. Ющенко також висловив гостре незадоволення станом взаємин, яким властиві системні збочення. Діалог звівся до тіньового погодження кланово-олігархічних інтересів. 14 листопада 2003 р. у Москві відбувся черговий раунд переговорів із приводу механізмів реалізації Угоди про СЕП. 19 листопада 2003 р. на парламентських слуханнях «Зовнішня політика як інструмент забезпечення національних інтересів держави:

досягнення, реалії та перспективи» міністр закордонних справ України К. Грищенко наголошував, що для України «пріоритетом номер один був і лишається Європейський Союз». Найважливішим було на тому етапі приєднання до СОТ, від якого залежить подальший розвиток діалогу з ЄС. Натомість «ми бачимо ЄЄП як засіб реалізації інтересів з відновлення економічних зв'язків із нашими партнерами, і принциповий момент у цьому проєкті для України — створення зони вільної торгівлі в рамках четвірки»¹⁷.

27 листопада 2003 р. Верховна Рада затвердила загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Переговори в рамках ЄЄП до виборів у Думу так і не були завершені¹⁸. Водночас Кабінету Міністрів України рекомендувалося: 1) забезпечити неухильне виконання: а) положень Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією; б) Програми економічного співробітництва між Україною та Російською Федерацією на 1998–2007 роки; в) Програми міжрегіонального та прикордонного співробітництва України та Російської Федерації на 2001–2007 роки; 2) активізувати переговорний процес щодо: а) розмежування морських просторів в Азовському і Чорному морях та в Керченській протоці; б) вирішення проблемних питань у сфері торговельно-економічного співробітництва, щодо власності нерухомого майна колишнього СРСР за кордоном, повернення коштів юридичним особам — резидентам України, вкладникам Зовнішекономбанку СРСР; в) підготовки угоди про реадмісію; г) розв'язання існуючих питань у соціально-економічній та культурно-гуманітарній сферах; 3) вжити всіх необхідних заходів відповідно до чинного законодавства України та міжнародного права з метою захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державного кордону України у зв'язку із ситуацією, яка склалася внаслідок односторонніх дій Російської Федерації щодо зведення гідротехнічної споруди в Керченській протоці, які суперечать принципам добросусідства й духу стратегічного партнерства між двома державами. Верховній Раді України розглянути та ратифікувати Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, за відповідних умов — синхронно з парламентом Російської Федерації¹⁹.

24 грудня 2003 р. у Керчі Л. Кучма та В. Путін підписали план заходів щодо реалізації Угоди про створення єдиного економічного простору та меморандум щодо поділу Азовського моря. Проте розв'язувати тугі вузли євразійського вибору довелося вже новій демократичній українській владі. Голова Верховної Ради України В. Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав, «якщо зустрічаємось з росіянами — будуємо ЄЄП, коли зустрічаємось із членами Європейського Союзу —

крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитися»²⁰.

20 квітня 2004 р. Верховна Рада України та Державна Дума Росії мали одночасно ратифікувати Угоду про створення ЄЄП та Угоду про поділ Керченської протоки. Віктор Ющенко в цей час був відсутній у залі українського парламенту, аби, зважаючи на настрої у «Нашій Україні», остаточно не зіпсувати відносини з Росією. Всі політичні сили України погоджувались у одному, що реалізація проекту ЄЄП має здійснюватись виключно в рамках чинної Конституції України²¹.

Напередодні розширення ЄС 1 травня 2004 р. до 25 країн-членів Україна та ЄС 29 квітня 2004 р. в Дубліні підписали протокол про пролонгацію Угоди про партнерство та співробітництво (1994). Розширення ЄС поставило нові проблеми. Сукупний валовий національний продукт усіх 10 країн складає 5% від ВВП всього ЄС, тобто дорівнює лише рівню економічного добробуту одних Нідерландів. Зрештою любителі статистики навіть підраховали, що всім громадянам нової Європи доведеться щорічно сплачувати на потреби адаптації нових країн по 24 євро, 1 травня 2004 р. це була ціна одного обіду в брюссельському закладі харчування середньої руки. Прогнозувалося, що, наприклад, Польщі може знадобитись до 20 років, аби досягти середнього рівня ЄС.

31 травня 2004 р. стало відомо, що українсько-російський газотранспортний консорціум нібито досяг формальної домовленості з німецьким концерном «РУР-газ» про додаткові обсяги транспортування газу територією України. «Наша Україна», наголошуючи на непрозорості цих переговорів, вимагала подання відповідних документів на ратифікацію Верховною Радою. 7 травня 2004 р. група депутатів Верховної Ради України звернулась до Конституційного суду щодо неконституційності ратифікованих угод про створення ЄЄП, які передбачають створення наднаціонального регулюючого органу. Щоправда, без відповіді лишались питання щодо участі за таких умов України в процесах інтеграції.

21 листопада 2004 р. у другому турі президентських перегонів України виборці робили світоглядний та геополітичний вибір. Уже в ніч підрахунку голосів у Києві було розпочато безстрокові акції протесту. Європейський Союз чітко заявив, що він вимагає перегляду результату другого туру президентських виборів в Україні.

1 грудня 2004 р. в Україну для посередництва прибули польський президент О. Квасневський, голова російської Думи Б. Гризлов, координатор спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС Х. Солана,

Генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш, литовський президент В. Адамкус. 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України скасував постанову ЦВК про визнання перемоги В. Януковича. 26 грудня 2004 р. В. Ющенко нарешті здобув перемогу.

24 січня 2005 р. президент України В. Ющенко з першим робочим візитом побував у Москві, де мав складні переговори з президентом Росії В. Путіним. Дискусія засвідчила надто серйозні відмінності у стратегічному баченні українського і російського керівництва перспектив розвитку євразійського проекту інтеграції. «Сьогодні прагматизм Путіна, — писав британський аналітик Джеймс Шерр, — спотворений нездоровою геополітичною логікою»²². 22 лютого 2005 р. президент України В. Ющенко у Брюсселі взяв участь у саміті Україна — НАТО.

19 березня 2005 р. Київ із першим робочим візитом після зміни української влади відвідав президент РФ В. Путін. Ключові цілі Росії полягали в розширенні впливу за кордоном із використанням двосторонніх зв'язків та членства в міжнародних організаціях. Половина російського експорту припадає на ЄС, звідти надходить значна доля інвестицій. ЄС зацікавлений у стабільності російського ринку для експорту товарів своїх виробників. Своєю чергою президент України В. Ющенко наголошував, що «регіональна інтеграція на засадах європейських цінностей, формування від Вітебська до Баку зони стабільності — вісі країн, які намагаються відповідати європейським нормам і стандартам, — одне з ключових завдань України». Україна зацікавлена в «стабільній, демократичній, реформованій, інтегрованій в економічні і політичні відносини Європи Росії».

4 квітня 2005 р. президенти В. Ющенко та Дж. Буш-молодший підписали заяву «Порядок денний для нового сторіччя україно-американського стратегічного партнерства», яка передбачала новий зміст україно-американського стратегічного партнерства. Український президент пообіцяв співпрацювати в поширенні демократії та реалізації американської системи протиракетної оборони. Виступаючи перед обома палатами Конгресу США, В. Ющенко наголошував, що «Україна відкриває історію свободи в XXI столітті... Всі режими, які нищили демократію в Україні, пробували прищепити українцям антиамериканські фобії. Вступ України до Євросоюзу — це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації. Вступ України до Альянсу — це якісно новий рівень стабільності на стратегічно важливому просторі від Варшави до Тбілісі і Баку»²³.

Колишній голова управління зовнішньої політики в адміністрації президента Л. Кучми А. Орел ставив запитання: Чи зможе Україна в найближчому майбутньому стати членом ЄС? Чи готові ми до масового

безробіття? На його думку, «відмова від ілюзій із приводу досягнення швидкого повноправного членства в ЄС — це не поразка. Це просто тверезе і мужнє визнання нинішнього стану речей»²⁴. Однак на переговорах у Москві 26 листопада 2005 року Україна заявила, що готова підписати 20 із 29 першочергових угод про створення Єдиного економічного простору. Аби отримувати російський газ за пільговими цінами, Україна, на вимогу В. Путіна, мала погодитись на всі без винятку умови створення ЄЕП. Росія звинувачувала Україну в намірі зірвати постачання газу в Європу саме під час опалювального сезону. Водночас на шахтах Донбасу зростала страйкова активність. Внутрішньополітичне становище в Україні лишалось невизначено напруженим. Політолог В. Малинкович наголошував, що «Україна ще має шанс стати майданчиком для будівництва Великої Європи, а не буферної Речі Посполитої». Для цього слід приєднатись до трикутника Париж–Берлін–Москва, а не Вашингтон–Варшава–Вільнюс²⁵.

Наприкінці січня 2006 р. набирала обертів українсько-російська торговельна війна. Конкуруючи на шляху до СОТ, Україна та Росія поховали проект створення зони вільної торгівлі.

Виступаючи 9 лютого 2006 р. із першим президентським зверненням до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 р.», В. Ющенко переконував, що «створення зони вільної торгівлі у 2007 р., укладання Угоди про асоціацію у 2008 р., потім, після виконання Копенгагенських критеріїв вступу до ЄС, повноправне членство в ЄС» відповідає національним інтересам України. Втім, президент України В. Ющенко визнавав, що «Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу ЄЕП, керуючись принципом рівнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм та стандартів СОТ та ЄС»²⁶. Європейська інтеграція є внутрішньополітичним процесом у країні, а не процесом переговорів про вступ.

Європейський Союз був готовий запропонувати Україні перспективу максимального залучення до європейського економічного простору, але без вступу, тобто спроможності впливати на розробку правил гри з метою захисту національних інтересів. Речник голови Європейської Комісії Е. Удвін, у відповідь на заяву міністра закордонних справ України Б. Тарасюка про перспективу членства України в ЄС до 2015 року, заявила, що «ЄС на даному етапі не може дати однозначну відповідь на питання про перспективи членства в ЄС для України». Цінуючи мотивацію Києва щодо зближення з Євросоюзом, Брюссель готовий був лише обговорювати деталі нової угоди про співробітництво й партнерство²⁷.

26 травня 2006 р. Державна Дума рекомендувала уряду Російської Федерації до 30 листопада 2006 р. попередити Україну про відмову від

пролонгації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство, підписаного 31 травня 1997 р., аби висунути територіальні претензії по Криму. На це українські націонал-патріоти планували відповісти вимогою виведення Чорноморського флоту. 27 травня 2006 р. американський військово-транспортний корабель із військовим вантажем без згоди парламенту вивантажився у Феодосії. Представники НАТО наголошували, що маневри «Сі бріз» є суто українсько-американськими. 7 червня 2006 р. фракція Комуністичної партії України в парламенті наполягала на розгляді питання прибуття до Феодосійського морського порту військово-транспортного корабля США з метою підготовки плацдарму для майбутньої бази НАТО. Натомість, на думку першого заступника міністра закордонних справ України А. Бутейка, «краще платити за те, щоб жити дорого, але гідно і безпечно, як це робиться в країнах-членах НАТО, ніж заощаджувати для того, щоб продовжувати жити будь-як, неповноцінно та з страхом»²⁸. Верховна Рада 19 вересня 2006 р. підтримала своєю постановою заяву прем'єр-міністра В. Януковича стосовно неготовності України приєднатися до Плану дій щодо набуття членства в НАТО²⁹. Вже тоді політолог Т. Кузьо звертав увагу на те, що між Україною та Грузією є серйозні відмінності: «на президентському рівні політична воля порвати з минулим є сильнішою; коаліція після революції троянд залишилася об'єднаною; грузинський народ не розділений за зовнішньополітичними орієнтирами; грузинські лідери об'єднали країну під впливом загроз з боку Росії та прагнень євроатлантичної інтеграції»³⁰.

6 грудня 2006 р. Європейська Комісія підготувала звіт щодо виконання Україною положень Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС від 1994 року. В Європі вважали, що швидкість розширення Європейського Союзу повинна враховувати можливість ЄС інтегрувати нових членів. Україна в Європі мала імідж неконсолідованої демократії. Робити інвестиції у країну з такою економікою — це все одно, що заводити годинник без стрілок. Україна досягла найбільших успіхів серед одинадцяти країн, з якими Європейський Союз реалізовує свою політику сусідства. З 2007 р. набрала чинності нова програма «Простір процвітання, стабільності і безпеки», заради чого створено два спеціалізовані фонди в мільярд євро. Однак ця програма не впливає на темпи вступу України до ЄС. За результатами розрахунку глобального індексу корупції, які оприлюднила соціологічна служба Геллапа, Україна потрапила до першої десятки країн, де найбільше поширена корупція³¹. На запитання в грудні 2006 р. Інституту проблем управління ім. Горшеніна: «Які можливі наслідки вступу України до НАТО ви вважаєте найголовнішими?» опитані у 14 регіонах України назвали: погіршення відносин України з Росією — 34,67%; іноземні військові бази в Україні — 22,88%;

гарантований захист України від воєнної агресії — 20,88%; часткова втрата незалежності України — 20,38%»³². Посилаючись на ці дані, прем'єр-міністр В. Янукович закликав прийняти Закон про принципи зовнішньої та внутрішньої політики. Проте в секретаріаті президента України В. Ющенко вважали, що підстав для проведення референдуму щодо вступу України до НАТО або ЄЕП немає. Колишній посол США в Україні С. Пайфер попереджав, що «перехід внутрішньополітичної української боротьби за владу на зовнішньополітичну арену не відповідає інтересам України»³³. Європейський Союз мав радикально змінитися, аби повернутися до розгляду питання повноцінного членства України. Глава місії України в НАТО К. Морозов уважав, що «відсутність у мандаті Європейської комісії на переговори про нову поглиблену угоду положення про надання Україні чіткої європейської перспективи ще раз підтверджує, що для України шляху до ЄС в обхід НАТО немає»³⁴. Виступаючи 16 лютого 2007 р. у програмі «Свобода слова» С. Шустера, лідер кримських комуністів Л. Грач прогнозував, що в разі прискороного вступу України в НАТО Крим вийде з її складу. Тоді така риторика українською суспільною думкою не сприймалася всерйоз.

5 березня 2007 р. на першому раунді переговорів про підготовку нової Угоди про співробітництво між Україною та ЄС зауважувалось, що ця угода мала стати інструментом для закріплення реформ в Україні. Її планувалось підписати до кінця червня 2007 року. Однак Європейський Союз не міг надати Україні гарантію вступу, а Україна не була готова претендувати на членство. Європейський комісар Б. Ферреро-Вальднер нагадала, що угода готується винятково в рамках єдиної політики сусідства й не передбачає членства в ЄС³⁵.

3 квітня 2007 р., розпустивши Верховну Раду України, президент В. Ющенко скасував візит до Росії. Було зрозуміло, оскільки парламент паралізований, а процедури вступу до СОТ вимагали парламентської легітимізації, вступ України до СОТ знову відкладався. 6 квітня 2007 р. Державна Дума Російської Федерації прийняла заяву на підтримку Верховної Ради України³⁶. 4 травня 2007 р. В. Янукович капітулював перед В. Ющенко з питання проведення дострокових парламентських виборів. У розпал травневої 2007 р. внутрішньополітичної кризи в Україні, обумовленої протистоянням між В. Ющенком та В. Януковичем, якого підтримувала Росія, у Брюсселі відбувалися засідання профільних робочих груп із підготовки нового базового договору між Україною та ЄС. Європейський Союз все ще не міг дати відповіді на питання про перспективи членства України. Бюджет ЄС розписаний до 2013 р., і жодного євро на програми, пов'язані з можливим членством України, у цьому бюджеті не передбачено. Були сподівання, що у 2011 р. головування в ЄС

переходить до Польщі. І цього ж року почнуться розмови про новий бюджет ЄС. Польща активно на всіх рівнях відстоює позицію щодо членства України в ЄС.

На думку британського дослідника Дж. Шерра, в умовах протистояння В. Ющенка та В. Януковича «Євросоюз ототожнює двовладдя з паралічем влади, а не з дріжджами, на яких може вирости нова влада». Втім, «спочатку ЄС повинен з'ясувати для себе, чого він хоче від України, від Південного Кавказу й від Каспійського регіону, і відповісти на запитання, що він може зробити, аби його позиція стала зрозуміла всім. І тільки тоді він зможе переформулювати це запитання і поставити його новій владі: куди і з ким іде Україна?»³⁷. Надто негучними тоді були заклики переконати Кремль у тому, яку «високу ціну доведеться платити за свої імперські амбіції, і які вигоди може принести перетворення Росії на нормальну країну»³⁸. Турбувати мали дані соціологічного опитування ВЦІОМ, відповідно до якого 48% були за об'єднання з Україною, 29% — проти, 24% — не визначилися³⁹. Російська влада робила вигляд, що не втручається в перебіг боротьби між помаранчевими та синьо-блакитними навколо питання проведення дострокових парламентських виборів в Україні. «Пасивна» позиція була спрямована на очікування цивілізаційного й територіального розколу України. В. Путін публічно робив вигляд, що позитивно ставиться до вступу України в ЄС. «Я не знаю тільки, чи сам Європейський Союз готовий прийняти нових членів, зокрема й розширитися за рахунок України». Водночас Путін демонстрував упевненість, що український народ не дозволить політикам зробити Україну членом НАТО⁴⁰. Тривала внутрішньополітична нестабільність в Україні перешкождала формуванню стабільного зовнішньополітичного курсу. Українську ситуацію можна було розглядати як відсутність перспективного мислення. Україна все ще не мала зовнішньополітичної стратегії, заснованої на консенсусі внутрішніх еліт.

18 червня 2007 р. у Люксембурзі підписано угоду про спрощення візового режиму з Європейським Союзом. Ціною стала угода про реадмісію нелегальних біженців. Зокрема, запроваджувався порядок ідентифікації та повернення нелегальних мігрантів у разі, якщо вони перетнули європейський кордон із боку України. Відповідно більшість витрат на це повинна взяти на себе Україна. ЄС до кінця 2008 р. обіцяв фінансову допомогу в 2,3 млн євро на боротьбу з нелегальною міграцією та поліпшення прикордонного сервісу⁴¹. 21 червня 2007 р. президент України В. Ющенко в Брюсселі взяв участь у роботі з'їзду «Європейської народної партії». Він запросив на дострокові парламентські вибори спостерігачів ЄС. Х. Солана висловив сподівання, що дострокові парламентські вибори в Україні «відчинять двері до нормального життя»⁴².

22 червня 2007 р. «Газпром» та італійський концерн «Ені» підписали контракт на будівництво дном Чорного моря в обхід України чергового газопроводу до Італії «Південний потік». Президент України В. Ющенко на стамбульському саміті ОЧЕС зазначав, що «Україна послідовно виступає за прозорий, недискримінаційний доступ усіх країн до енергетичних ресурсів». На думку українського президента, розробка загальних принципів енергетичної політики «дасть змогу досягти більшої спільної вигоди і зменшити загрозу використання енергетичних питань як інструментів зовнішнього впливу»⁴³.

14 липня 2007 р. президент Росії В. Путін підписав указ про призупинення участі Росії у Договорі про звичайні види збройних сил у Європі. Державна Дума погрожувала анулювати угоду про використання радіолокаційних станцій у Мукачевому та Севастополі⁴⁴. 14 вересня 2007 р. відбувся саміт Україна — Європейський Союз. За його результатами констатували, що «новий договір навіть у короткотерміновій перспективі не запалить для України зелене світло членства». Проте новий договір про співпрацю мав відіграти «мобілізуєчу функцію», стати «алгоритмом конкретних практичних дій»⁴⁵. Хоча ще 23 липня 2007 р. в інтерв'ю «Frankfurter Allgemeine Zeitung» голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу відверто констатував: «Ні ми, ні Україна не можемо зараз осилити її вступ до ЄС. Її очікує доля Туреччини. Ми взяли на себе зобов'язання вести переговори з Туреччиною. Переговори — це одна справа, вступ — інша. Переговори з Анкарою триватимуть, але до фактичного вступу ще далеко»⁴⁶. Найбільшими перешкодами вступу України до ЄС були недостатній розвиток суспільства, низький рівень конкурентоспроможності економіки, слабка енергоефективність виробництва. За цих обставин міністр закордонних справ А. Яценюк наголошував, що «зовнішня політика має бути зваженою, спокійною та передбачуваною. Краще сім разів відміряти, промовчати, ніж зайвий раз погарячкувати»⁴⁷. 12 жовтня 2007 р. Вищий арбітражний суд визнав незаконним використання Чорноморським флотом кримських навігаційних маяків. Кремль після цього активізував підривну роботу в Україні.

Складно за результатами позачергових парламентських виборів формувалася новий склад українського уряду. 16 жовтня 2007 р. Європейський Союз вітав створення в Україні коаліції демократичних сил. У зв'язку з підготовкою до підписання 13 грудня 2007 р. Лісабонського Договору реформ Україна висловлювала сподівання, що процес розширення ЄС триватиме, і прийом нових членів залежатиме не від кон'юнктурних політичних міркувань, а від їх відповідності об'єктивно визначеним критерієм членства⁴⁸. Євросоюз закликав Україну підтримувати нормальні робочі зв'язки з Росією.

22 жовтня 2007 р. президент України В. Ющенко на зустрічі з міністром оборони США Р. Гейтсом обіцяв приєднання до програми набуття членства в НАТО у квітні 2008 року на бухарестському саміті НАТО. Про стратегію Кремля щодо України висловився посол Росії в Україні В. Черномирдін. На його думку, «якщо Україні хтось погрожує, Росія перша стане на її захист і не буде ні з ким радитись»⁴⁹. Росія намагалася не допустити, щоб європейська складова НАТО захотіла, аби до альянсу увійшла Україна як сателіт США. Стратегія Кремля була спрямована на те, аби переконати європейців, що європейська система безпеки без участі Росії робить Європу небезпечнішою. В Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання наголошувалося на «ухваленні мети про вступ України в НАТО, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцненні лідерських позицій України в Східноєвропейсько-чорноморському регіоні»⁵⁰.

5 лютого 2008 р. президент України В. Ющенко підписав протокол про приєднання України до СОТ. Однак бюджет 2008 р. не передбачив відповідних компенсаційних виплат українським виробникам. Форсований вступ України до Світової організації торгівлі тільки загострив національні економічні проблеми. 18 лютого 2008 р. у Києві розпочалися переговори про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Євросоюз був стурбований тим фактом, що в Україні стільки ж мільярдів, скільки в решті країн Центральної та Східної Європи (без Росії). «Партія регіонів» продовжувала блокувати парламент, вимагаючи проведення у квітні референдуму щодо НАТО. На цьому тлі державний секретар Франції у європейських справах Жан-П'єр Жуйє заявив, що Франція та Німеччина не мають наміру підтримувати заявку України на приєднання до програми набуття членства в НАТО⁵¹. Міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєр наполегливо повторював, що «в Європі не буде безпеки без Росії. Не має бути й проти Росії»⁵².

11 березня 2008 р. Євросоюз пролонгував на рік дію Угоди про партнерство та співробітництво з Україною від 1994 року. Україні було запропоновано додатково реалізувати двадцять три заходи до Плану дій Україна — ЄС⁵³. Польща готова була підтримати ідею Франції про створення Середземноморського союзу в обмін на відкриття перспективи членства в ЄС для України. Однак канцлер ФРН А. Меркель уважала передчасним перехід ЄС на вищий рівень відносин з Україною, яка була недостатньо стабільною для цього⁵⁴.

19 березня 2008 р. за законопроект «Про загальноукраїнський референдум» (зокрема і з приводу НАТО) проголосували лише 221 з 447 народних депутатів України. Президент В. Ющенко констатував, що

«мета євроатлантичної інтеграції України — не формування політики проти когось, а визначення інтересів країни, її ідентифікація»⁵⁵.

1 квітня 2008 р. президент США Дж. Буш-молодший побував у Києві. На прес-конференції за підсумками переговорів В. Ющенко висловив побажання: «Нам потрібен Мойсей, який 40 років водитиме українців пустелею, аби змусити їх згадати та захищати національні інтереси»⁵⁶. Одночасно з візитом Дж. Буша-молодшого до Києва в Державній Думі Росії відбулися парламентські слухання, присвячені перегляду положень «великого» українсько-російського договору 1997 року.

2–4 квітня 2008 р. у Бухаресті відбувся саміт НАТО. Франція та Німеччина відмовилися негайно підтримати приєднання України до програми дій щодо підготовки до членства в НАТО, порушуючи в такий спосіб баланс сил в Європі та баланс між Європою та Росією. 5 квітня 2008 р. в інтерв'ю телеканалу «Інтер» президент В. Ющенко запевнив, що референдум щодо вступу України в НАТО відбудеться не раніше 2010 року. Президент обурювався, як «ти, українець, не розумієш, що йдеться про безпеку твоєї родини, твоїх дітей та онуків». Польща обіцяла продовжити блокування переговорів Росії з ЄС, якщо Україна та Грузія не матимуть права приєднатися до плану дій щодо набуття членства в НАТО.

10 квітня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала протокол про вступ до Світової організації торгівлі. Президент В. Ющенко переконував громадськість у тому, що «ми продовжуємо логіку геополітичних процесів Об'єднаної Європи. Виконано одне із багатолітніх стратегічних завдань — від імені України я підписав протокол про вступ до Світової Організації Торгівлі. Україна завершила всі формальні процедури набуття членства. Відбувається якісна зміна у відносинах з Європейським Союзом — ми офіційно розпочали переговори про створення зони вільної торгівлі. Україна як повноцінний і повноправний учасник євроатлантичної спільноти націй завжди буде одним з надійних партнерів Російської Федерації»⁵⁷. Міністр закордонних справ України В. Огризко вимагав від Росії розпочати процес виведення Чорноморського флоту з Криму, оскільки Україна не має наміру продовжувати термін оренди.

16 травня 2008 р. Україна офіційно вступила до СОТ. Для української економіки це стало справжнім виходом у світ, адже чимало ввізних ставок українського мита виявилися нижчі за середньоєвропейські. Послугуючись виторгом від експорту, уряд усунувся від стимулювання його розвитку. Слабка підтримка вітчизняного виробника стала причиною подальшої втрати економічної незалежності. Уряд Ю. Тимошенко так і не підготував програму адаптації до членства в СОТ.

Російсько-грузинська війна 2008 р. засвідчила, що Україна де-факто перетворилася на буферну зону між Росією та Заходом. Міністр закордонних справ України В. Огризко вимагав заборони на повернення російських кораблів ЧФ, які брали участь у блокаді узбережжя Грузії, до Севастополя. У розпал бойових дій 12 серпня 2008 р. президент України В. Ющенко з колегами з Польщі, Литви, Латвії та Естонії побував із візитом солідарності в Грузії. У зв'язку з цим на сторінках «Голосу України» наголошувалося: «Українська сторона розглядає дану спільну місію глав демократичних європейських держав як важливу складову зусиль міжнародного співтовариства щодо захисту і гарантії територіальної цілісності та суверенітету незалежної Грузії»⁵⁸. На жаль, «Україна програла інформаційну війну Росії у висвітленні в засобах масової інформації конфлікту в Грузії. Російські ресурси становлять більш як половину тих джерел, з яких брали інформацію про ситуацію у Грузії найбільш відвідувані українські інтернет-медіа»⁵⁹. Росія оголосила про досягнення завдань силового примушення Грузії до миру.

13 серпня 2008 р. президент України В. Ющенко підписав Указ «Про порядок перетину українського кордону військовими кораблями Чорноморського флоту Росії». Російська сторона зазначала, що угода між Україною та Росією по Чорноморському флоту не передбачає обмежень дій флоту за межами України. Дії ЧФ є екстериторіальними, оскільки на них не поширюється законодавство України. Пояснюючи свою позицію з приводу російської агресії проти Грузії, В. Ющенко пророчо зауважував, що «допущення будь-якої ревізії суверенітету і територіальної цілісності будь-якої країни Європи — це значить допустити ревізію територіальної цілісності України»⁶⁰.

9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся саміт Україна — Європейський Союз. Україна тоді не змогла добитися поділу тексту нової угоди про співробітництво на дві частини. У політичній частині Київ хотів отримати перспективу вступу до ЄС. Однак унаслідок загострення внутрішньополітичної кризи в Україні надання європейської перспективи було заблоковано. Угоду про асоціацію планувалося підписати у другій половині 2009 року. Розпад демократичної коаліції 16 вересня 2008 р. відбувся на тлі погіршення відносин із Росією та сумнівів щодо можливості отримання у грудні 2008 р. ПДЧ Україною.

4 листопада 2008 р. 44-м президентом США був обраний демократ 47-річний Барак Обама. Одразу згадали, що Б. Обама попереджав Україну ще 2005 р.: «країна, яка не контролює джерел постачання енергоносіїв, не має майбутнього»⁶¹. 1 січня 2009 р. В. Ющенко та Ю. Тимошенко закликали Росію продовжити переговори про ціну на газ.

3 лютого 2009 р. Міжнародний Гаазький трибунал виніс вердикт щодо поділу між Україною та Румунією чорноморського шельфу. Україна

отримала острів Зміїний, але втратила більшу частину шельфу. Румуни передали розробку чорноморського шельфу компанії «Халібертон». 25–26 лютого 2009 р. у Києві побував президент Румунії Т. Башеску.

Російська пропаганда послідовно формувала образ України — ворога, який живе в політичному хаосі, краде російський газ, не дає торгувати з Європою. Міністра закордонних справ України В. Огризко роздратував коментар російського посла В. Черномирдіна, який зазначав: «Україна вступить в ЄС після Туреччини. А коли вступить Туреччина? Ніколи». В. Огризко погрожував оголосити В. Черномирдіна персоною нон-грата через «завдану іміджу України шкоди». 17 лютого 2009 р. В. Огризко висловив протест В. Черномирдіну, а у відповідь кримські власті висловилися проти відкриття американської місії у Сімферополі⁶².

7 травня 2009 р. у Празі президент України В. Ющенко приєднався до програми Євросоюзу «Східне партнерство». Загалом воно мало фінансуватися на 600 млн євро, тобто суму, яку на рік отримує одна лише Туреччина⁶³. Опозиційна преса назвала «Східне партнерство» геополітичною поразкою «помаранчевої» влади⁶⁴. Натомість президентська команда раділа з того, що «відбулася формалізація відродження східного вектору зовнішньої політики Євросоюзу»⁶⁵. Росія намагалася максимально загострити протиріччя в українському політикумі й суспільстві. 11 червня 2009 р. президент Росії Д. Медведєв звільнив хворого на рак В. Черномирдіна з посади посла в Україні та призначив радником із питань економічного співробітництва з країнами СНД⁶⁶.

Під час найнапруженішої стадії внутрішньополітичної кризи, 17 червня 2009 р. Київ відвідали міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер та міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський. Обговорювалося питання, як Європейський Союз може посилити свої контакти з Києвом для стабілізації економічної ситуації в Україні⁶⁷.

6–7 липня 2009 р. президент США Б. Обама відвідав Москву, але не заїхав до Києва. Тоді пріоритетом для Вашингтона було перезавантаження відносин із Москвою. Залишалось тільки сподіватися на те, що Україна не стане розмінною картою у грі за компроміс між США та Росією.

20–22 липня 2009 р. в Києві побував віце-президент США Дж. Байден. Він презентував нового посла США Дж. Тефта. Дж. Байден закликав українських політиків працювати спільно та не боятися потепління відносин Вашингтона з Москвою⁶⁸. 11 серпня 2009 р. президент Росії Д. Медведєв відмовився направляти в Київ посла М. Зурабова, звинувативши Україну в антиросійській політиці. Настав етап максимального загострення російської політики проти України.

24 серпня 2009 р., виступаючи з нагоди дня незалежності, президент України В. Ющенко назвав «Україну постколоніальною країною. Один із

головних результатів такого її стану — це домінування чужого своєму народу капіталу — непродуктивного, нетворчого, зав'язаного на колишню метрополію. На відміну від національного капіталу, для цих «великих грошей» наша земля — це просто територія, джерело збагачення і слухняний трудовий ресурс. Такий капітал, який залежний від колишньої імперії і їй прислугується, зневажає власну країну і не підтримує ані її, ані її культуру»⁶⁹. Росія «привітала» Україну з Днем незалежності черговими звинуваченнями в участі українських найманців у бойових діях у Південній Осетії під час українсько-грузинської війни в серпні 2008 року.

9 жовтня 2009 р. напередодні кишинівського саміту міністром закордонних справ Верховна Рада України 240 голосами затвердила Петра Порошенка. На нараді з послами новий міністр закордонних справ України вів мову про закриття низки українських дипломатичних представництв. Голова Верховної Ради України В. Литвин, виступаючи на зустрічі з дипломатами України, закликав будувати зовнішню політику на принципах прагматизму. «Зовнішня політика не приживеться, якщо вона не приживеться у кожному серці. Повинна бути принциповість та не потрібно демонструвати історичні образи»⁷⁰. Натомість президент В. Ющенко зазначав, що «протягом останніх п'яти років українська зовнішня політика — один із найуспішніших секторів у реалізації українських інтересів»⁷¹. Так було наочно продемонстровано відсутність єдності еліти щодо зовнішньополітичних пріоритетів. Незалежні експерти вважали, що після набуття чинності Лісабонським договором Україна залишиться у довгій черзі аутсайдерів претендентів на вступ до ЄС⁷².

Початок у 2008 р. світової економічної кризи підтвердив прогноз 1998 р., зроблений німецьким соціальним філософом Юргеном Габермасом: «перебудова та ліквідація соціальної держави — це безпосередній наслідок спрямованої на пропозицію економічної політики, метою якої є дерегуляція ринків, скасування субсидій і покращення умов інвестування, та яка передбачає антиінфляційну грошову й відсоткову політику, а також зниження прямих податків, приватизацію державних підприємств та інші подібні заходи. Наслідком розриву соціально-державного компромісу є, звичайно, те, що знову даються взнаки ті кризові тенденції, які зупинив було цей компроміс. Виникають соціальні наслідки, які загрожують тим, що їх не витримає інтеграційна здатність ліберального суспільства»⁷³. Одразу після призначення П. Порошенка на посаду міністра закордонних справ України Європейська комісія символічно опублікувала щорічний «Пакет розширення». Пакет є своєрідним моніторингом країн, які в майбутньому мають шанс вступити до Євросоюзу. У 2009 р. у документі згадані Хорватія й Туреччина, а також Македонія, Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина та Косово⁷⁴.

25 січня 2010 р. до Києва прибув новопризначений російський посол М. Зурабов. 25 лютого 2010 р. в Київ на інавгурацію президента України В. Януковича прибули делегації майже 100 країн. 1 березня 2010 р. В. Янукович здійснив перший закордонний візит до Брюсселя. Символічно, що за даними Інституту Горшеніна, менш як половина українців (45,7%) уважала, що з приходом нового президента відносини України і Європейського Союзу поліпшуватимуться⁷⁵. Формальна резолюція Європейського парламенту, прийнята 25 лютого 2010 р., надала право Україні у невизначеній перспективі звертатися із заявкою про вступ до ЄС.

2 квітня 2010 р. В. Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО.

21 квітня 2010 р. президент Росії Д. Медведєв відвідав Харків. Опозиція у Верховній Раді України гостро критикувала енергетичні домовленості та перспективу залишення Чорноморського флоту Росії «навічно» у Криму. Наприклад, Ю. Тимошенко за це погрожувала В. Януковичу «імпічментом», адже, на її думку, він руйнує державний суверенітет України. 26 квітня 2010 р. тодішній російський прем'єр-міністр В. Путін напередодні парламентських баталій щодо ратифікації газово-флотських угод відвідав Київ. Обговорювалися питання поділу Керченської протоки⁷⁶. Підписання президентом України В. Януковичем харківських угод розглядалося як виконання обіцянок його електорату. Натомість опозиція ставила запитання «2042 замість 2017: чи доживемо до повного звільнення?»⁷⁷. Директор Інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєв переконував, що «світу не потрібні країни, які є джерелом політичних та геополітичних війн»⁷⁸.

Колишній посол США в Україні Вільям Тейлор запевняв, що США побоюються, що після розподілу Керченської протоки Україна втратить суверенітет⁷⁹. Опозиційна українська преса слушно нагадувала, що національно-культурні права українців у Росії систематично порушуються⁸⁰. А британський експерт із питань міжнародної безпеки Джеймс Шерр зазначав, що «єдине, у чому Україна може зберегти свою позаблоковість — це право не брати участі у наступній війні Росії з її сусідами і не допомагати Росії в її внутрішній боротьбі з сепаратистами, бандитами, ісламістами та іншими»⁸¹. Натомість міністр закордонних справ України К. Грищенко зауважував, що «зовнішня політика має підтримувати процеси, від яких залежить добробут українців»⁸².

3 червня 2010 р. Верховна Рада України в першому читанні ухвалила Закон «Про засади зовнішньої та внутрішньої політики». За були 171 депутат Партії регіонів, 23 від БЮТ, 10 від НУНС, 27 від КПУ, 19 від Блоку Литвина.

15 червня 2010 р. прем'єр-міністр України М. Азаров у Люксембурзі взяв участь у черговому засіданні Ради співробітництва України та ЄС. Обговорювалися питання створення зони вільної торгівлі, запровадження безвізового режиму та модернізації української газотранспортної системи. Навіть українські затяті європейські оптимісти визнавали, що «на європейському напрямку неможливо досягти миттєвих результатів»⁸³. Це було фактичне повернення до дискредитованої практикою концепції багатовекторності. Хоча «курс на співпрацю з Росією стає визначальним у зовнішній політиці України», «Україна намагатиметься вести зовнішню політику, яка не руйнуватиме досягнутого у стосунках з Євросоюзом»⁸⁴. Мало кого тоді лякало, що у рейтингу нестабільних держав «Failed States Index» журналу «Foreign Policy» й американського Фонду миру Україна посіла 109-те місце, випередивши Росію на 29 пунктів⁸⁵.

5–6 липня 2010 р. у Брюсселі відбувся черговий раунд переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Європейський Союз пропонував надто низькі квоти для українського експорту. Міністр закордонних справ України К. Грищенко заявив, що без України «великий європейський проект» не буде завершено. На його переконання, «в ЄС поширена помилкова думка про те, що Україна становить велику проблему й виклик для об'єднаної Європи. Насправді українська держава є чинником значного посилення Євросоюзу в конкуренції з іншими центрами глобальної економіки й політики»⁸⁶.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєв виділив три пріоритети зовнішньої політики України: по-перше, відновлення активної суб'єктності України у великій політиці, по-друге, відрізяти, що є реальністю, а що ілюзією в процесі європейської інтеграції, по-третє, активізація роботи з новими центрами економічного зростання⁸⁷. Дійсно, на цей час країна продемонструвала найгірші показники соціально-економічного розвитку в Європі. За рівнем конкурентної спроможності економіки вона посідала 152 місце, за рівнем корупції — 181 (серед 183 у рейтингу), за зношеністю основних фондів — 70%. Заробітна плата — одна з найменших у Європі (за Україною — Албанія, остання — Молдова). Темпи скорочення населення — найбільші у світі. Кадрова політика перетворилася на торгівлю портфелями. Євросоюз сумнівався, що українці хочуть вступати до ЄС, адже там податки треба сплачувати⁸⁸.

13–14 жовтня 2010 р., перебуваючи у Брюсселі, прем'єр-міністр України М. Азаров стверджував, що «наша зовнішня політика збалансована, вона не проросійська, і не прозахідна, вона проукраїнська»⁸⁹.

1 грудня 2010 р. президент України В. Янукович виступив на саміті ОБСЄ у Астані. Він запевняв, що рішення про головування України 2013

року в ОБСЄ — це «вагомий стимул для самовдосконалення, продовження системних реформ і розвитку заможного демократичного суспільства». «Завдяки нашому позаблоковому статусу ми будемо «чесним брокером» і докладемо всіх зусиль для зміцнення ефективності організації в інтересах усіх її учасників», — заявив Янукович, наголосивши, що «нам потрібні чіткі домовленості щодо заходів забезпечення та, в першу чергу, щодо заходів довіри між усіма країнами Європи, незалежно від їх входження в оборонні об'єднання»⁹⁰. Янукович також стверджував, що «Україна розглядає ОБСЄ як унікальну платформу для діалогу зі створення спільного простору рівної і неподільної безпеки»⁹¹. Це більше нагадувало побажання, ніж дійсність.

Поширювалася інформація, нібито у червні 2011 р. Д. Медведєв та В. Янукович збиралися переглянути харківські домовленості по флоту та газу. Прем'єр-міністр Росії В. Путін прокоментував ідею створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. На його думку, «якщо Україна створить зону вільної торгівлі з ЄС, вона буде змушена поступитися в чутливих для неї позиціях». «Вийти на європейський ринок із традиційними товарами досить складно, а на російський ринок скинути їх не вдасться», — зазначив Путін⁹². У відповідь колишній посол США в Україні С. Пайфер популярно пояснював, що «членство України в Митному союзі буде повністю несумісне з її намірами укласти угоду про вільну торгівлю з ЄС... Україна відступає назад у своєму демократичному розвитку, і це не переконує європейських чиновників бути гнучкішими на переговорах з Києвом»⁹³.

11 квітня 2011 р. напередодні візиту В. Путіна Генеральна прокуратура України відкрила нову кримінальну справу проти Ю. Тимошенко за перевищення повноважень під час укладання газової угоди з Росією 2009 року. Це мало бути приводом для перегляду визначеної цією угодою формули ціноутворення газу. 12 квітня 2011 р. у Києві побував прем'єр-міністр Росії В. Путін. Він пропонував Україні визначитися з Митним союзом, але нічого конкретного не почув у відповідь⁹⁴. Прем'єр-міністра М. Азарова особливо дивував той факт, що «Україна, яка розташована набагато ближче до Росії, ніж Німеччина, отримує газ за ціною вищою»⁹⁵. В. Путін обіцяв, у разі участі України в Митному союзі, прибутки для Києва в 9 млрд дол. на рік⁹⁶.

13 квітня 2011 р. Кабінет Міністрів України затвердив третю за часи незалежності Військову доктрину України. У цьому документі позаблоковість розглядається як послідовна позиція із захисту національних інтересів без участі у військових союзах⁹⁷.

18 квітня 2011 р. Голова Європейської комісії Ж. Баррозу в Києві запропонував Україні однозначно визначитися, чи створювати зону

вільної торгівлі з ЄС або брати участь у Митному союзі з Росією. В. Янукович віддав перевагу не Росії. Він був переконаний, що «ми стоїмо за крок до підписання Угоди про асоціацію, яка передбачає створення зони вільної торгівлі»⁹⁸. 19 квітня 2011 р. керівник енергетичного сектору РФ І. Сечін заявив М. Азарову, що Росія не хоче переглядати вигідний для «Газпрому» газовий контракт 2009 року⁹⁹.

27–28 травня 2011 р. президент України В. Янукович взяв участь у роботі XVII саміту країн Центральноєвропейської ініціативи. Учасників зустрічі президент США Б. Обама запросив підтримати арабські демократичні революції. Від участі в зустрічі відмовилися президенти Сербії, Словаччини та Румунії, які були невдоволені участю в саміті за наполяганням США президента Косово¹⁰⁰. Європейська комісія оприлюднила щорічний звіт щодо відносин із Україною в рамках «Європейської політики сусідства».

4 червня 2011 р. у Одесі відбулися переговори міністрів закордонних справ України й Росії К. Грищенка та С. Лаврова. Опозиція в Україні була проти спільного використання Керченської протоки. Російська сторона вважала, що інсинуації з приводу можливості денонсації Харківських угод 2010 р. є частиною «газової гри» В. Януковича з Кремлем. Неухильно посилювався тиск на Україну з боку Митного союзу, який розпочав перевірку на 32 українських молочарнях¹⁰¹. 7 червня 2011 р. В. Путін заявив М. Азарову, що зменшення ціни на газ для України можливе лише в разі входження України до Митного союзу. М. Азаров формально визнавав, що «стан країни залежить від того, наскільки ринки СНД і ЄС відкриті для наших товарів і послуг»¹⁰².

12 жовтня 2011 р. Європейський парламент розкритикував Україну за вирок у справі Юлії Тимошенко. Міністр закордонних справ ФРН Г. Вестервелле стверджував, що вирок Тимошенко «не може залишитися без наслідків для відносин з Україною і для відносин між Україною та Євросоюзом»¹⁰³.

18 жовтня 2011 р. у Донецьку відбулася зустріч президента України В. Януковича та російського президента Д. Медведева. Натомість раніше запланований на 20 жовтня 2011 р. візит В. Януковича до Брюсселя було скасовано. Переговори у Брюсселі провів перший віце-прем'єр-міністр України А. Ключев. На той час стало відомо, що в Петербурзі вкотре домовилися про зону вільної торгівлі у СНД з вилученнями для нафти та газу. Українська сторона продовжувала наполягати на включенні до Угоди про асоціацію пункту про право України претендувати на вступ до Євросоюзу. Європейці стверджували, що справа не в економічній вигоді, а в «європейських цінностях». Європейський парламент все ж ухвалив виважене рішення щодо продовження переговорів про підготовку Угоди

про асоціацію з Україною та рекомендував лідерам ЄС провести до грудневого саміту зустріч із президентом В. Януковичем для «поновлення конструктивного діалогу»¹⁰⁴.

18 листопада 2011 р. у Москві Д. Медведєв, О. Лукашенко, Н. Назарбаєв підписали угоду про створення Євразійського економічного комітету — наднаціонального органу. Водночас влада звинувачувала українську опозицію в намірі зірвати грудневий саміт Україна — ЄС. Зокрема, Польща відверто натякала, що заради парафування Угоди про асоціацію до Різдва 2011 р. потрібно звільнити з ув'язнення Юлію Тимошенко.

4 грудня 2011 року в Росії відбулися вибори до Державної Думи. Перемогла «Єдина Росія». Після президентських виборів 4 березня 2012 р. В. Путін готувався до обміну кріслами з Д. Медведєвим. Важливою темою стала пропаганда євразійських ідей. Україні відкрито натякали не те, що зменшення ціни на газ неможливе без поступок щодо національного суверенітету. 6 грудня 2011 р. в Москві опозиціонери влаштували протести під гаслом «Росія без Путіна» та обіцяли йому страту. Наступного дня М. Горбачов наполягав на «повторних виборах». Усіх невдоволених результатом виборів закликали почепити білі стрічки та 10 грудня 2011 р. провести «загальноросійську акцію протесту». Бундестаг вимагав розслідування порушень на виборах до Думи.

4 лютого 2012 р. у Мюнхені В. Янукович пообіцяв державному секретареві США Г. Клінтон допустити іноземних лікарів до Ю. Тимошенко. Україна нагадала, що російський Чорноморський флот використовує 38 причалів, які не включені до міжурядової угоди про умови оренди, утім, Москва все ж запропонувала Києву відновити «газові» переговори¹⁰⁵.

5 березня 2012 р. В. Янукович привітав В. Путіна з перемогою на виборах президента Росії. Міністр закордонних справ України К. Грищенко у своїй статті стверджував, що Україна може реалізувати свою європейську мету, але в умовах нової міжнародної реальності шлях до цієї мети буде дещо іншим, ніж у нових країн-членів ЄС. Міністр наголошував: «Це буде шлях внутрішньої трансформації за європейськими критеріями, стратегічне партнерство з ЄС та Росією, але й за рахунок розбудови відносин із тими регіонами світу, де є позитивний розвиток, живе зацікавлення у співпраці з Україною та повага до її прагнень»¹⁰⁶.

30 березня 2012 р. Україна та Європейський Союз парафували Угоду про асоціацію. Уповноважені дипломати двох сторін поставили свої ініціали на кожній сторінці погодженого тексту проекту. Процедура означала, що сторони погодили текст проекту договору. Європейський комісар із питань розширення та європейської політики сусідства

Ш. Фюле заявив, що лише від України залежить, як швидко набуде чинності угода про створення зони вільної торгівлі: «Істотний прогрес у відновленні демократичних прав і свобод, припинення кримінальних переслідувань дадуть можливість ввести в дію цю угоду без ратифікації національними парламентами країн ЄС». Фюле наголосив, що кримінальні справи проти Ю. Луценка та Ю. Тимошенко є лише вершиною айсбергу. Йдеться про глибокі системні реформи та перетворення в Україні. І без розв'язання системних проблем європейська інтеграція України буде під питанням¹⁰⁷.

10 травня 2012 р. канцлер ФРН А. Меркель, виступаючи в бундестазі, порівняла Україну з «диктаторською» Білоруссю. Однак вона жодного слова не сказала на захист прав людини в Росії, від якої Німеччина залежить енергетично. 23 травня 2012 р. на неформальному саміті ЄС його лідери вирішили відмовитися від бойкоту матчів «Євро-2012» в Україні. А. Меркель визнала, що «бойкот був би якимось непорозумінням»¹⁰⁸. Українська опозиція констатувала, що В. Янукович опинився між політичними вимогами ЄС та політичними умовами Росії. Ситуація ускладнювалася тим, що як в Україні, так і у Росії різні групи правлячого класу по-різному розуміли національні інтереси, ототожнюючи їх із власними корпоративними інтересами.

3 липня 2012 р. опозиція стверджувала, що прийняття закону про регіональні мови є «Харковом-2», аби Росія пішла на компроміс у інших питаннях. Чергове погіршення українсько-російських відносин загрожувало «Партії регіонів» втратою електоральної бази. Поєднати український націоналізм із російським шовінізмом було неможливо. «Газпром» продовжував наполягати на своїй частці в газотранспортній системі України. Міністр транспорту Росії І. Левітін пропонував змінити українсько-російський кордон у Луганській області в інтересах російської залізниці¹⁰⁹. Зрештою, 12 липня 2012 р. у Ялті лише підписали заяву про демаркацію українсько-російського державного кордону в Чорному та Азовському морях. Натомість посол України в Німеччині, голова делегації на переговорах з Євросоюзом П. Клімкін визнав, що «ЄС не знає, що робити з Україною», і це пов'язано з пошуками компромісів усередині організації¹¹⁰.

Голова УСПП А. Кінах наголошував, що «Євросоюз — це не тільки перспективний ринок збуту українських товарів, а й джерело нових можливостей, інвестиційного імпорту, що не виробляється в Україні, але необхідний для модернізації базових галузей народного господарства, інвестицій, стимул для формування сучасних стандартів розвитку економіки та рівня життя людей»¹¹¹. Прем'єр-міністр України М. Азаров стверджував, що настав час газотранспортного консорціуму за участю України, Росії і Німеччини¹¹².

15 листопада 2012 р. у Брюсселі відбулося 14-те засідання Комітету з питань співробітництва Україна — ЄС. Секретар РНБО України А. Ключев переконавав, що «незмінність курсу європейської інтеграції підтвердив результат парламентських виборів»¹¹³. Натомість під питанням було проведення саміту «Україна — Євросоюз» на початку 2013 року. За офіційною версією в Євросоюзі немає мотивації для його проведення, зокрема, через ув'язнення Юлії Тимошенко¹¹⁴.

22 лютого 2013 р. Верховна Рада України проголосувала за заяву про реалізацію європейських інтеграційних прагнень України та укладення Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. За ухвалення зазначеної заяви проголосували 315 депутатів (Партія регіонів — 149, Батьківщина — 83, Удар — 34, Свобода — 33, КПУ — 0, позафракційні — 16)¹¹⁵. Доповідь Європейської комісії щодо виконання Україною в 2012 р. вимог Європейської політики сусідства (ЄПС) стверджувала, що Київ не виконав більшості рекомендацій, окрім реформи судової системи, ухвалення закону «Про притулок» і «Статус біженця»¹¹⁶.

21 березня 2013 р. умовою участі в управлінні ГТС України прем'єр-міністр РФ Д. Медведев назвав вихід України з Європейського енергетичного союзу. Український прем'єр-міністр М. Азаров лише констатував, що Євросоюз ніякої допомоги Україні в газових відносинах із Росією не надав, але Євросоюз переконавав, що Європейський енергетичний союз захищає енергетичну безпеку України. Цей «ультиматум» Медведева був висунутий наступного дня після візиту до Києва заступника державного секретаря США з політичних питань В. Шерман, яка назвала вступ України до ЄС умовою «нормальних українсько-російських відносин»¹¹⁷. США погрожували застосуванням проти оточення президента В. Януковича українського аналогу «Акту Магницького», який повернув російсько-американські відносини до латентної «холодної війни». Прогнозували, «якщо Угоду про асоціацію так і не буде підписано, ЄС втратить не лише прописаний у положеннях угоди механізм урегулювання торговельних суперечностей, а й інструмент нормалізації політичних відносин... за відсутності ефективної альтернативи, таким інструментом можуть стати саме персональні санкції проти керівництва України»¹¹⁸. На цьому тлі колишній радник Л. Кучми П. Гайдучський стверджував, що євразійська інтеграція України наближає суспільство до небезпечної межі розколу. На його думку, Росія має слабкий економічний потенціал, але «високі імперські амбіції», що звужує суверенітет України та перекидає європейську перспективу¹¹⁹.

Головною проблемою України залишається те, що її внутрішня і зовнішня політика не підпорядковані єдиній меті — підняттю конкурентної здатності у світі. Насправді українська правляча еліта готова була стати молодшими партнерами глобального бізнесу в експлуатації Украї-

ни, яка втрачала можливості стати соціально-патріотичною державою, яка працює на своїх громадян, а не на глобальний бізнес.

Представник України в ЄС К. Єлісеєв стверджував, що в разі непідписання Угоди про асоціацію у програді однозначно опиняться як Україна, так і ЄС. Відверто зазначалося, що «для Союзу вона відкриє новий перспективний ринок, що вкрай важливо у часи економічного відновлення», але «угода забезпечить інструменти, необхідні для побудови Європи в Україні». На думку Єлісеєва, «провал з підписанням угоди несе у собі ризики для безпекової ситуації в регіоні», крім того, «ЄС не повинен ігнорувати громадську думку в Україні», адже «угода покладе край усім інсинуаціям та зловживанням навколо теми цивілізаційного вибору України». Посол робив висновок, що «ми приречені підписати угоду наступного листопада. В той час, як ключі від Угоди про асоціацію знаходяться в Києві, їхні дублікати перебувають у деяких столицях ЄС. Ми маємо бути достатньо сильними, гнучкими та рішучими, щоб повернути ці ключі разом і прив'язати Україну до ЄС»¹²⁰.

Натомість уповноважений уряду України з питань співробітництва з РФ і країнами СНД В. Мунтіян ставив питання недоречності інтеграції із Заходом, який «приречений на розклад». Причому Євразійський економічний союз він розглядав не як імперію, а як «цілісну цивілізаційну систему», яка «забезпечує стабільність і саморозвиток». На думку Мунтіяна, «в умовах великого дефіциту ресурсів, будучи скарбницею корисних копалин світу, Росія апріорі не може бути периферійною державою, а лише центром»¹²¹. Більш дипломатичну позицію озвучив тогочасний посол України в Росії В. Єльченко. На його думку, Україна може об'єднати континентальні економічні системи «від Лісабона до Владивостока». Проте на заваді цьому стоять невирішені проблеми українсько-російських відносин¹²².

За даними проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2013 р. соціологічного опитування 50% опитаних підтримали вступ України до ЄС, 37% не підтримали, 13% не визначилися. Водночас 42% виступали за створення єдиної держави у складі України, Білорусі та Росії, проти цього 47%, 11% щодо такого союзу не визначилися. Виявилось, що кожен четвертий українець, який підтримує створення слов'янського союзу, водночас не проти і вступу до ЄС. Угоду про асоціацію і зону вільної торгівлі з ЄС вигіднішою Україні вважають 41%, а Митний союз — 38%¹²³.

21 червня 2013 р. «звільняти» Ю. Тимошенко прибув міністр закордонних справ ФРН Г. Вестервелле. Він стверджував, що «важливо, щоб вибіркоче правосуддя не застосовувалося в європейській системі цінностей. Цього не повинно бути ні в Україні, ні в Європі. Припинення

такого вибіркового правосуддя має символічний характер»¹²⁴. Прем'єр-міністр М. Азаров після переговорів 24 червня 2013 р. у Люксембурзі з верховним представником Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки баронесою К. Ештон запевнив, що підписання Угоди про асоціацію «не від уряду зараз залежить, а від Верховної Ради, тому що більшість питань стосується законодавчих рішень»¹²⁵.

22 липня 2013 р. у Брюсселі міністр закордонних справ України Л. Кожара взяв участь у робочій зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів Євросоюзу і країн-учасниць «Східного партнерства». Сторони погодилися, що підготовка до вільнюського саміту має відбуватися з дотриманням принципу «спільної власності», що передбачає врахування інтересів усіх партнерів¹²⁶. На той час в адміністрації президента Росії створено «ситуативну групу», перед якою поставлено мету — не допустити вступу України в ЄС¹²⁷. Директор Інституту країн СНД К. Затулін визнавав, що «втягнути в Євразійський союз Україну — завдання дуже важливе. Однак опоненти дуже точно б'ють у хворе місце: «Ви що хочете, щоб ми стали азіатами? Ви хочете, щоб Київ слідом за Москвою перетворився на кавказько-таджицьке місто?»¹²⁸. До пропагандистської євро-оптимістичної кампанії приєдналося й Міністерство юстиції України, яке подало висновок про відповідність проекту Угоди про асоціацію України і ЄС чинному законодавству України, незважаючи на утворення наддержавних органів. Адже ухвалення рішень цими органами «відбуватиметься за згодою сторін після завершення відповідних внутрішніх процедур, що виключає можливість нав'язування Українській стороні неприйнятних для неї рішень»¹²⁹ «Німецька хвиля» спільно з українським відділенням Інституту вивчення громадської думки ІФАК у липні 2013 р. провела в Україні соціологічне опитування. За його даними 55% опитаних схвалювали підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з країнами ЄС (з них «за» 67% у західних областях і 47% у східних областях України). Лише 39% вірили, що згадані угоди сприятимуть загальній економічній модернізації, 32% сподівалися на відкриття нових ринків для українських товарів, 26% думали, що угода зміцнить демократію в Україні¹³⁰.

Починаючи з 14 серпня 2013 року російська митниця на перевірку українських експортних товарів виділяла рекордні двадцять діб. Росія демонструвала, як виглядатиме для України торгівля з нею після підписання Угоди про зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Україна переконувала, що підписання угоди з Євросоюзом не перешкоджає поглибленню відносин із Митним союзом у рамках існуючої угоди про вільну торгівлю у форматі СНД.

4 вересня 2013 р. на відкритті чергової сесії Верховної Ради президент України В. Янукович запевнив, що «асоціація з ЄС потрібна не владі чи опозиції. Асоціація потрібна Україні. Це в першу чергу стимул до подальшого реформування, прискореної модернізації, підвищення соціальних стандартів»¹³¹. А керівник фракції «Партії регіонів» у парламенті О. Єфремов зазначав, що європейська інтеграція — «чинник об'єктивної реальності, зумовлений розташуванням нашої країни в центрі європейського континенту та бажанням більшої частини суспільства. Керуючись цією логікою, ми зберігаємо і прагнемо розбудовувати рівні відносини з традиційними та історичними партнерами-друзями: Російською Федерацією, країнами євразійського співтовариства, іншими світовими лідерами й новими центрами економічного розвитку»¹³². А. Яценюк звинуватив Росію «у зазіханні на суверенітет України». О. Тягнибок зазначав, що «для Всеукраїнського об'єднання «Свобода» захист мільйонів українців — це і є євроінтеграційний напрям. Бо вступ до Європи унеможливить підписання будь-яких договорів із Митним союзом і Росією». В. Кличко пообіцяв, що «наша фракція носитиме європейську символіку доти, доки не відбудеться саміт у Вільнюсі». Лише лідер комуністів П. Симоненко закликав «насамперед захистити українського виробника, а потім говорити про європейські цінності»¹³³. Натомість З. Бжезинський зазначав, що сутність Митного союзу «полягає в спробі підкорити одну за іншою незалежні сьогодні пострадянські країни. Україна в цьому контексті — найбільший «трофей», і думаю, що росіяни сповнені рішучості підкорити її». Бжезинський визнав, що «насправді питання в тому, чи готові українці обстоювати свою незалежність. Тому самі українці мають визначити те, чи бути їм знову провінцією в складі великої Росії». Адже «ми не можемо обстоювати незалежну й демократичну Україну більше, ніж самі українці»¹³⁴.

На цьому тлі блякло виглядали рецидиви багатовекторного курсу і твердження про те, що «справжні національні інтереси України полягають у поєднанні євроінтеграційного вектору з послідовною реалізацією власних національних інтересів на євразійському напрямку»¹³⁵.

18 вересня 2013 р. Кабінет Міністрів М. Азарова схвалив підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. «На сьогодні, — зазначав прем'єр-міністр, — ринок ЄС є одним із найбільших у світі, він об'єднує 28 держав-членів з населенням близько 500 млн осіб. Але Україна хоче приєднатися не просто до найбільшого торговельно-економічного об'єднання у світі, а й до спільноти із сучасними стандартами демократії та прав людини»¹³⁶. На цьому засіданні українського уряду голова представництва Євросоюзу в Україні Я. Томбінський запевняв, що «асоціація створює взаємні зобов'язання, що спираються на взаємну довіру обох сторін»¹³⁷.

26 вересня 2013 р. у Астані М. Азаров запропонував главам урядів країн-учасниць Євразійського економічного співтовариства провести тристоронні консультації у форматі ЄС — Україна — Митний союз. «Треба вже переходити від критики до практичних можливостей нашої співпраці з Митним союзом в умовах зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, — зазначав М. Азаров, який переконував себе, що «Україна вже реально співпрацює з Митним союзом за формулою «3+1»¹³⁸.

28–29 листопада 2013 р. на Вільнюському саміті «Східного партнерства» ЄС президент України В. Янукович, незважаючи на «безпрецедентну громадську підтримку політичної асоціації та економічної інтеграції України з Євросоюзом», Угоду про асоціацію між Україною та ЄС не підписав. Європейські політичні діячі висловили жаль з цього приводу та назвали це рішення помилкою, а в самій Україні вже 21 листопада розпочалися протестні акції прибічників європейської інтеграції, які незабаром переросли в Революцію Гідності.

19 грудня 2013 року Рада Європейського Союзу на рівні глав держав і урядів розглянула українське питання. У разі чіткого зобов'язання України підписати без змін Угоду про асоціацію передбачалася підготовка «дорожньої карти» щодо впровадження в життя зазначеної угоди. Європейський парламент прийняв резолюцію щодо результатів Вільнюського саміту, яка стосувалася України. Зокрема, було засуджено економічний тиск Росії на Україну та в перспективі обіцяно запровадження безвізового режиму для громадян України. Європейський Союз відмовився розпочинати нові переговори по тексту Угоди про створення зони вільної торгівлі з Україною. Євросоюз сподівався відновити довіру до України не тільки з боку інвесторів, а й громадян. Важливо, аби Україна впоралася з фінансовими труднощами. Вкотре зазначалося, що Євросоюз готовий підписати угоду з Україною так швидко, наскільки швидко українська влада буде готова виконати необхідні критерії. Проте не обговорювалися конкретні цифри можливої фінансової допомоги, необхідної Україні для впровадження положень угоди в життя. Наголошувалося, що єдиним шляхом для зміцнення України є реформи, а не їх уникання. Санкції проти України вважалися передчасними. У «Висновках Ради» в розділі VI (Міжнародні відносини) пункт 48 постулює: «Європейський Союз підтримує волю підписання з Україною угоди про асоціацію, що включає поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі, як тільки Україна буде готова. Європейська Рада закликає до поміркованості, дотримання прав людини і базових прав, а також до демократичного розв'язання політичної кризи, що реалізувало б прагнення громадян країни. Європейська Рада підкреслює право всіх суверенних держав на прийняття власних рішень у сфері закордонної політики без зовнішнього тиску»¹³⁹.

19 січня 2014 р. на вулиці М. Грушевського в Києві сталися перші масові зіткнення революціонерів із «Беркутом». На тлі загострення внутрішньополітичного становища в Україні 24 січня 2014 р. Київ відвідав європейський комісар Ш. Фюле. Він уважав, що втративши нинішнє керівництво України, Євросоюз здобув народ України. Євросоюз обіцяв Угоду про асоціацію доповнити «пакетом допомоги»¹⁴⁰. Заради цього В. Янукович відправив у відставку М. Азарова. Міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмайер уважав, що це може «уможливити початок пошуків політичних компромісів»¹⁴¹. 5 лютого 2015 р. посол США в Україні Дж. Пайет заявив, що «окрім ймовірної міжнародної підтримки, українську владу можуть чекати і санкції, у разі вчинення силових дій проти мітингувальників»¹⁴². Прага відмовилася приймати у квітні 2014 р. Януковича на саміті «Східного партнерства». Депутат Європарламенту від Польщі П. Залевські звертав увагу європейських колег, як в Україні «люди ризикують життям, щоб бути в ЄС»¹⁴³.

17 лютого 2014 р. у Берліні канцлер А. Меркель прийняла лідерів Євромайдану В. Кличка та А. Яценюка. Західні країни 18–22 лютого 2014 р. намагалися не допустити реалізації силових спроб Януковича придушити Революцію Гідності. Головний євросоюзівський дипломат К. Ештон у ліберальній російській газеті «Коммерсант» попереджала, що «єдиний економічний простір від Атлантики до Тихого океану» може стати реальністю за умови «поваги до незалежності наших сусідів і їхнього права прямувати своїм шляхом розвитку».

20 лютого 2014 р. Євросоюз запровадив санкції проти режиму Януковича, а посол США в Україні Дж. Пайетт попереджав нардепів, «якщо ви не знайдете рішення проблеми, то ви її частина»¹⁴⁴. Віцепрезидент США Джо Байден «закликав президента Януковича відвести назад урядові сили та проявити максимальну стриманість»¹⁴⁵. 20 лютого 2014 р. переговори з Януковичем розпочали міністри закордонних справ Польщі Р. Сікорський, Франції Л. Фабіус і Німеччини Ф. Штайнмайер¹⁴⁶. Україна втратила можливість самостійно відновити громадянський мир. Де-факто 20 лютого 2014 р. Росія розгорнула активну фазу «гібридної війни» проти України, розпочавши окупацію Криму.

25 лютого 2014 р. міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер визнав, «якщо Україна стане банкрутом, це буде важким тягарем як для Росії, так і для ЄС». Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки К. Ештон запевняла, що «ми очікуємо новий уряд, який має бути інклюзивним і мати необхідну експертизу і досвід. І тому потрібні тривалі політичні рішення, наша справжня мета — підтримка, а не втручання»¹⁴⁷.

22 лютого 2014 року Верховна Рада України визначила В. Януковича, який втік з України і знайшов притулок у Росії, таким, що в неконституційний спосіб самоусунувся від виконання президентських повноважень. 28 лютого 2014 р. міністри закордонних справ країн Вишеградської четвірки висловилися на підтримку територіальної цілісності України. НАТО запевняла, що непорушність кордонів є запорукою безпеки в Європі. Державна Дума Росії висловила готовність спростити процедуру приєднання нових суб'єктів до Російської Федерації¹⁴⁸. Верховна Рада закликала держави-гаранти безпеки України практичними діями підтвердити закріплені в Будапештському меморандумі зобов'язання¹⁴⁹. Речник Європейської комісії О. Баї стверджував, що Угоду про асоціацію Євросоюз «бажає підписати з повністю легітимним українським урядом»¹⁵⁰.

4 березня 2014 р. Рада НАТО засудила інфільтрацію російських військ на територію Криму. Німецькі експерти прогнозували, що в міру посилення конфронтації між Росією й Заходом ускладнюватиметься пошук компромісів між українською та російською політикою Німеччини¹⁵¹. А канцлер ФРН А. Меркель у зверненні до бундестагу зазначала, що «не тільки ми, а й сусіди Росії, розглядають її дії як загрозу. Це не лише змінить відносини ЄС з Росією, а й завдасть величезних збитків Росії, як економічних, так і політичних. Якщо Росія продовжить діяти так само, як в останні тижні, це буде катастрофою не тільки для України. Територіальна цілісність України не може бути поставлена під питання»¹⁵².

13 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла звернення до ООН, в якому зазначалося, що «згідно з визнанням Статутом ООН (стаття 51) правом на самооборону Україна залишає за собою право звернутися до держав та регіональних систем колективної безпеки за допомогою щодо відновлення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності»¹⁵³.

16 березня 2014 р. у Криму відбувся «референдум» про перехід до складу Росії. Виконувач обов'язків президента України О. Турчинов констатував, що «Росія не дала жодного сигналу щодо можливості мирного вирішення конфлікту. Не маючи жодного мотиву, російська влада не припиняє розгортання агресії в Криму та не прибирає свої війська зі східного кордону України»¹⁵⁴. 20–21 березня 2014 року посередництвом по Криму зайнявся в Москві й Києві особисто генсек ООН Пан Гі Мун. Водночас спочатку Державна Дума, а наступного дня Рада Федерації ратифікували договір про входження Криму до складу Росії (до 1 січня 2015 р. оголошувався «перехідний період»). Єврокомісар Ш. Фюле запевняв, «якщо ми хочемо змінити ту частину Східної Європи, якої торкнулися останні події, ми повинні обіцяти Україні членство в ЄС»¹⁵⁵.

21 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Європейців переконували, що провал демократії в Україні означатиме фіаско всієї східноєвропейської політики Євросоюзу. На цьому тлі 24 березня 2014 р. у Гаазі відбулася перша зустріч С. Лаврова та А. Дешиці.

6–7 квітня 2014 р. у Донецьку, Луганську, Харкові проросійські бойовики захопили будівлі адміністративних установ. О. Турчинов наголошував, що «проти тих, хто взяв у руки зброю, будуть проводитися антитерористичні заходи»¹⁵⁶. В. Путін 9 квітня 2014 р. попередив Б. Обаму про можливість російського військового втручання на Донбасі. Росіяни демонстрували цинічний реалізм. «В. Путін — це породження колективного “несвідомого” Російської імперії, — зазначав А. Чернов, — носій та втілювач у життя її міфів та легенд. Російські громадяни готові терпіти будь-які нахабства з боку своєї влади, аби тільки вона діяла згідно з колективними міфами та мріями. Тож якщо ЄС нічим не допоможе Україні, ще рано піддавати сумніву абсолютистську владу Путіна на його батьківщині»¹⁵⁷. Державний секретар США Дж. Керрі вважав «сепаратизм» Сходу України «надуманим приводом для військового втручання в Криму»¹⁵⁸. Євросоюз закликав Росію відкликати дозвіл на введення військ на територію України. Керівник інституту «Freedom House» Д. Кремер попереджав президента США Б. Обаму, «якщо ми не змусимо Путіна заплатити високу ціну, то не лише Україна опиниться в кризі, ми самі матимемо набагато більшу кризу — наші вороги не будуть нас боятися, а наші друзі не матимуть у нас впевненості»¹⁵⁹. Путіна звинувачували в намірі зірвати президентські вибори в Україні, пробити сухопутний шлях до Криму, створити буфер між РФ і НАТО, довести Україну до федералізації і нейтрального статусу. Українські радикали вважали, що «Україні цілком під силу самотійно завдати Росії величезних економічних і фінансових збитків, треба відмовитися від закупівлі і транзиту російського газу»¹⁶⁰.

5 травня 2014 р. А. Меркель закликала В. Путіна підтримати президентські вибори в Україні 25 травня та провести повторну Женевську конференцію. Інакше Росії погрожували новою порцією санкцій. Американський сенатор Дж. Маккейн закликав Б. Обаму «надати кошти для протидії російській агресії, дати зрозуміти Путіну, що він заплатить високу ціну, якщо захоче захопити схід України. Насправді він розмірковує про захоплення не тільки сходу України, а й півдня, і Молдови та приєднання Придністров'я»¹⁶¹.

Після проведення 11 травня 2014 р. «референдумів» у Донецькій і Луганській областях конфлікт набрав нової якості. «Газпром» анонсував

перекриття газу Україні з 3 червня 2014 року. 13 травня 2014 р. до Києва з метою посередництва прибув міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер. 14 травня 2014 р. німецький дипломат В. Ішінгер організував у Києві від ОБСЄ «національний круглий стіл». Прем'єр-міністр Росії Д. Медведев у інтерв'ю агенції «Блумберг» попереджав, що «не виключає введення російських миротворчих сил на Схід України для ефективного розмежування протидіючих сторін»¹⁶².

25 травня 2014 р. в першому ж турі було обрано нового, проєвропейські налаштованого президента України Петра Порошенка. Коментуючи його перемогу, Барак Обама вітав зусилля «українського уряду об'єднати країну й охопити всіх громадян, щоб гарантувати реалізацію їхніх проблем і прагнень»¹⁶³. І вже 27 червня 2014 р. в Брюсселі президент України П. Порошенко підписав економічну частину Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Тим часом конфлікт на Донбасі досяг глобального рівня, особливо після збиття 17 липня 2014 р. проросійськими бойовиками над Торезом малайзійського пасажирського літака. Упродовж серпня 2014 р. пряме втручання регулярної російської армії спричинилося до трагедії у Іловайську. Наприкінці серпня Євросоюз офіційно запровадив економічні санкції проти Росії через анексію Криму і підтримку найманців, які воюють на боці т.зв. «ДНР» і «ЛНР».

3 вересня 2014 р. В. Путін напередодні відновлення в Мінську «предметних переговорів» закликав до припинення вогню на Донбасі під міжнародним контролем. Того ж дня П. Порошенко провів телефонну розмову з В. Путіним щодо умов припинення вогню¹⁶⁴. Представник України при ЄС К. Єлісеєв уважав, що «лише розумне поєднання дипломатичних зусиль та послідовного мотивуючого тиску з боку ЄС здатні створити сприятливі умови для виконання мирного плану Президента України на основі забезпечення незалежності, суверенітету, територіальної цілісності європейської України»¹⁶⁵.

12 вересня 2014 р. Євросоюз і Росія домовилися відкласти на рік імплементацію угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Уважалось, що «Європа прискорить фінансування українських реформ після встановлення неагресивного діалогу з Росією»¹⁶⁶.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. З українського боку «за» було 355 голосів¹⁶⁷. У заяві «Про європейський вибір України» стверджувалося, що «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, але як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети — набуття повноправного членства в Європейському Союзі»¹⁶⁸.

Угода про асоціацію набула чинності 1 вересня 2017 року. Досить точно ситуацію описав колишній міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер. На його думку, «мета Росії не полягає в окупації України з військового погляду, але в запобіганні політичній і економічній стабілізації... Путін використовуватиме повний спектр інструментів, щоб придушити і дотиснути Україну цієї зими... З військової точки зору Україна ніколи не мала шансів протистояти російській армії і ніколи не буде мати... Або країна наслідує приклад успішного переходу Польщі до Європи, або знов потрапить під тривалий вплив Росії... Чи буде революція Євромайдану успішною у вирішальній мірі залежить від українського народу і його спроможності звільнитися від гніту минулого і його складових, а також від підтримки Заходу, його великодушності та стійкості»¹⁶⁹.

¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его стратегические императивы. Москва, 1999. С. 44.

² Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004. С. 13.

³ Бжезинський З. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Львів, 2012. С. 10.

⁴ Мироненко В.И. Политическое влияние России в Украине (1991-2011 гг.). Москва, 2011. С. 14.

⁵ Council of the European Union. Common Strategy of the European Union on Ukraine-Danish Presidency Work Plan. Brussel, July 2002. P. 4.

⁶ Рахманов О. Перетворення власників великого капіталу на капіталістів-рантьє як фаза розвитку капіталізму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 138–139.

⁷ Рахманов О. Політична свідомість робітничого класу України у роки соціальних трансформацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 1. С. 16.

⁸ Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва, 2004. С. 243.

⁹ Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. Москва, 2004. С. 211.

¹⁰ Commission of the European Communities. European Neighbourhood Policy. Country Report Ukraine. *Commission Staff Working Paper*. Brussel — 12/5/2004

¹¹ International Elections Observation Mission. Presidential Election Ukraine 31 October 2004. *Statement of Preliminary Findings and Conclusions*. Kyiv. 1 November 2004; International Elections Observation Mission. Presidential Election Ukraine (Second Round) 21 November 2004. *Statement of Preliminary Findings and Conclusions*. Kyiv. 22 November 2004.

¹² Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України V скликання. *Голос України*. 2006. 24 червня 2006. С. 3.

¹³ Угода про створення антикризової коаліції у Верховній Раді України V скликання між фракцією Партії регіонів, фракцією Соціалістичної партії України та фракцією Комуністичної партії України. *Голос України*. 2006. 14 липня. С. 5.

- ¹⁴ Голос України. 5 лютого 2003. С. 3.
- ¹⁵ Голос України. 10 вересня 2003. С. 1.
- ¹⁶ Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». Сесійний зал Верховної Ради України. 22 жовтня 2003 року. 10 година. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/par_sl/sl221003.htm
- ¹⁷ Голос України. 21 листопада 2003. С. 5.
- ¹⁸ Сільські вісті. 27 листопада 2003. С. 1.
- ¹⁹ Голос України. 2 грудня 2003. С. 3.
- ²⁰ Голос України. 3 лютого 2004. С. 4.
- ²¹ Мошес А. Парадокси українських президентських виборів. *Современная Европа*. 2004. № 1. С. 116.
- ²² Шерр Дж. Міжрежим'я: між внутрішніми та зовнішніми чинниками. *Дзеркало тижня*. 2005. 15 січня. С. 3.
- ²³ Урядовий кур'єр. 8 квітня 2005. С. 2.
- ²⁴ Орел А. Геополітичний вибір України — чи є вихід із глухого кута? *День*. 27 жовтня 2005. С. 4.
- ²⁵ Независимая газета. 11 января 2006. С. 4.
- ²⁶ Ющенко В. Звернення до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році». *Урядовий кур'єр*. 10 лютого 2006. С. 3.
- ²⁷ Голос України. 20 квітня 2006. С. 3.
- ²⁸ Голос України. 30 травня 2006. С. 2.
- ²⁹ Голос України. 21 вересня 2006. С. 2.
- ³⁰ Кузьо Т. Вступ Грузії в НАТО залежить від України. *День*. 13 грудня 2006. С. 3.
- ³¹ Голос України. 7 грудня 2006. С. 3.
- ³² Голос України. 17 січня 2007. С. 4.
- ³³ День. 13 січня 2007. С. 3.
- ³⁴ Голос України. 8 лютого 2007. С. 4.
- ³⁵ Писанська В. Нам дали право мати надію. Голос України. 7 березня 2007. С. 7.
- ³⁶ Голос України. 6 квітня 2007. С. 2.
- ³⁷ Шерр Дж. Загроза енергетичній безпеці: довгоочікувана відповідь ЄС. *Дзеркало тижня*. № 9. 8–16 березня 2007. С. 3.
- ³⁸ Хрушова Н. Розігруючи українську карту. *День*. 17 березня 2007. С. 3.
- ³⁹ Известия. 17 мая 2007. С. 2.
- ⁴⁰ Голос України. 5 червня 2007. С. 3.
- ⁴¹ Голос України. 20 червня 2007. С. 5.
- ⁴² Голос України. 22 червня 2007. С. 3.
- ⁴³ Голос України. 27 червня 2007. С. 1.
- ⁴⁴ Голос України. 27 липня 2007. С. 2.
- ⁴⁵ Чалий В., Пашков М. Україна — ЄС: деякі міркування напередодні київського саміту. *Дзеркало тижня*. № 33. 8 вересня 2007. С. 3.
- ⁴⁶ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 23 Juli 2007. S. 4.
- ⁴⁷ День. 11 вересня 2007. С. 3.
- ⁴⁸ Урядовий кур'єр. 20 жовтня 2007. С. 3.
- ⁴⁹ Голос України. 3 листопада 2007. С. 12.
- ⁵⁰ Голос України. 1 грудня 2007. С. 14.
- ⁵¹ Голос України. 20 лютого 2008. С. 5.
- ⁵² Известия. 14 февраля 2008. С. 1.
- ⁵³ Голос України. 13 березня 2008. С. 2.
- ⁵⁴ Голос України. 15 березня 2008. С. 5.

- ⁵⁵ Голос України. 27 березня 2008. С. 1.
- ⁵⁶ Рабочая газета. 2 апреля 2008. С. 1.
- ⁵⁷ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 рік. *Голос України*. 16 травня 2008. С. 4.
- ⁵⁸ Голос України. 13 серпня 2008. С. 2.
- ⁵⁹ Голос України. 15 серпня 2008. С. 5.
- ⁶⁰ Лозунько С. Опасные сюрпризы и симптомы. *Еженедельник 2000*. 22.VIII.2008.
- A2.
- ⁶¹ Голос України. 6 листопада 2008. С. 4.
- ⁶² Голос України. 19 лютого 2009. С. 1.
- ⁶³ Голос України. 7 травня 2009. С. 5.
- ⁶⁴ Скачко В. Замещающая интеграция. *Киевский телеграф*. 1–14 мая 2009. С. 2.
- ⁶⁵ Гончарук А. Додана вартість «Східного партнерства». *День*. 16 травня 2009. С. 3.
- ⁶⁶ Голос України. 13 червня 2009. С. 3.
- ⁶⁷ Голос України. 17 червня 2009. С. 1.
- ⁶⁸ Голос України 22 липня 2009. С. 3.
- ⁶⁹ Голос України. 26 серпня 2009. С. 4.
- ⁷⁰ Голос України. 15 жовтня 2009. С. 2.
- ⁷¹ Голос України. 14 жовтня 2009. С. 2.
- ⁷² Посельський В. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського договору.
- № 38–39. *Дзеркало тижня*. 10 жовтня 2009. С. 7.
- ⁷³ Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. Львів, 2010. С. 61.
- ⁷⁴ Голос України. 21 жовтня 2009. С. 5.
- ⁷⁵ Голос України. 25 лютого 2010. С. 10.
- ⁷⁶ Голос України. 27 квітня 2010. С. 3.
- ⁷⁷ Україна молода. 22 квітня 2010. С. 1.
- ⁷⁸ Киевский телеграф. 30 апреля — 6 мая 2010. С. 3.
- ⁷⁹ Голос України. 20 травня 2010. С. 6.
- ⁸⁰ Україна молода. 19 травня 2010. С. 1.
- ⁸¹ Шерр Дж. Хибні розрахунки. *День*. 26 травня 2010. С. 3.
- ⁸² *День*. 27 травня 2010. С. 1.
- ⁸³ Сушко О. Україна — ЄС: стратегічний курс чи фасадна інтеграція? *Дзеркало тижня*. № 23. 19–25 червня 2010. С. 5.
- ⁸⁴ Макар Ю. Східне партнерство — видозміна Європейської політики сусідства. *Україна — Європа — Світ*. 2010. № 4. С. 75.
- ⁸⁵ Голос України. 24 червня 2010. С. 1.
- ⁸⁶ Голос України. 9 вересня 2010. С. 1.
- ⁸⁷ Киевский телеграф. 1–7 октября 2010. С. 3.
- ⁸⁸ Голос України. 13 жовтня 2010. С. 10.
- ⁸⁹ Урядовий кур'єр. 14 жовтня 2010. С. 1.
- ⁹⁰ Голос України. 2 грудня 2010. С. 1.
- ⁹¹ Урядовий кур'єр. 2 грудня 2010. С. 1.
- ⁹² Пасова Т. Росія намагається не пустити нас в ЄС. *Голос України*. 17 березня 2011.
- С. 16.
- ⁹³ Урядовий кур'єр. 17 березня 2011. С. 3.
- ⁹⁴ Україна молода. 14 квітня 2011. С. 5.
- ⁹⁵ Урядовий кур'єр. 14 квітня 2011. С. 1.
- ⁹⁶ Сегодня. 13 апреля 2011. С. 2.
- ⁹⁷ Голос України. 14 квітня 2011. С. 1.

- ⁹⁸ Голос України. 19 квітня 2011. С. 3.
- ⁹⁹ Голос України. 23 квітня 2011. С. 3.
- ¹⁰⁰ Голос України. 27 травня 2011. С. 3.
- ¹⁰¹ День. 8 червня 2011. С. 3.
- ¹⁰² Урядовий кур'єр. 8 червня 2011. С. 1.
- ¹⁰³ Голос України. 13 жовтня 2011. С. 11.
- ¹⁰⁴ Голос України. 29 жовтня 2011. С. 9.
- ¹⁰⁵ Голос України. 17 лютого 2012. С. 6.
- ¹⁰⁶ Грищенко К. Стратегічна рівновага як шанс України у багатополярному світі. *Дзеркало тижня*. №9. 10-16 березня 2012. С. 4.
- ¹⁰⁷ Голос України. 27 березня 2012. С. 1.
- ¹⁰⁸ Голос України. 26 травня 2012. С. 13.
- ¹⁰⁹ Тимошенко В. Анексія від російського міністра Ігоря Левитіна. *Голос України*. 12 липня 2012. С. 5.
- ¹¹⁰ Голос України. 13 липня 2012. С. 7.
- ¹¹¹ Зона вільної торгівлі з ЄС: нові можливості та іспит. *Голос України*. 24 липня 2012. С. 11.
- ¹¹² Известия. 10 серпня 2012. С. 3.
- ¹¹³ Урядовий кур'єр. 14 листопада 2012. С. 1.
- ¹¹⁴ Голос України. 20 листопада 2012. С. 1.
- ¹¹⁵ Голос України. 23 лютого 2013. С. 2.
- ¹¹⁶ Голос України. 21 березня 2013. С. 1.
- ¹¹⁷ День. 20 березня 2013. С. 3.
- ¹¹⁸ Воробйов Є. Персональні санкції ЄС: чекати не можна застосувати? *Дзеркало тижня*. № 14. 13–19 квітня 2013. С. 5.
- ¹¹⁹ Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції. *Дзеркало тижня*. № 11. 23–29 березня 2013. С. 1–3.
- ¹²⁰ Єлісеєв К. Тернистий шлях України до асоціації. *Голос України*. 11 квітня 2013. С. 5.
- ¹²¹ Мунтян В.И. Будущее за Евразийским экономическим союзом. *Евразийская интеграция в XXI веке*. Москва, 2012. С. 43.
- ¹²² Ельченко В.Ю. Евразийская интеграция в украинско-российском диалоге. *Евразийская интеграция в XXI веке*. Москва, 2012. С. 75.
- ¹²³ Вступ до Євросоюзу підтримує кожен другий. *Голос України*. 13 квітня 2013. С. 9.
- ¹²⁴ Голос України. 22 червня 2013. С. 24.
- ¹²⁵ Голос України. 27 червня 2013. С. 2.
- ¹²⁶ Голос України. 24 липня 2013. С. 1.
- ¹²⁷ Тимошенко В. Кремль чудово розуміє виняткову роль Києва. *Голос України*. 23 липня 2013. С. 9.
- ¹²⁸ Голос України. 27 липня 2013. С. 16.
- ¹²⁹ Проект угоди про асоціацію відповідає Конституції. *Голос України*. 9 серпня 2013. С. 3.
- ¹³⁰ Голос України. 10 серпня 2013. С. 2.
- ¹³¹ Голос України. 4 вересня 2013. С. 3.
- ¹³² Із виступів лідерів фракцій. *Голос України*. 4 вересня 2013. С. 3.
- ¹³³ Із виступів лідерів фракцій. *Голос України*. 4 вересня 2013. С. 3.
- ¹³⁴ Голос України. 17 вересня 2013. С. 9.
- ¹³⁵ Чечетов М. Об'єднати Схід і Захід. *Голос України*. 17 вересня 2013. С. 4.

- ¹³⁶ Голос України. 19 вересня 2013. С. 1.
- ¹³⁷ День. 19 вересня 2013. С. 1.
- ¹³⁸ Голос України. 27 вересня 2013. С. 2.
- ¹³⁹ Голос України. 24 грудня 2013. С. 11.
- ¹⁴⁰ Голос України. 28 січня 2014. С. 7.
- ¹⁴¹ Голос України. 29 січня 2014. С. 1.
- ¹⁴² Джеффрі Пайєт: Янукович може отримати або підтримку, або санкції. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/05/7012845/>
- ¹⁴³ День. 7–8 лютого 2014. С. 1.
- ¹⁴⁴ Голос України. 22 лютого 2014. С. 8.
- ¹⁴⁵ Планета шокована ескалацією насилля. *Голос України*. 20 лютого 2014. С. 11.
- ¹⁴⁶ Голос України. 21 лютого 2014. С. 1.
- ¹⁴⁷ День. 26 лютого 2014. С. 1.
- ¹⁴⁸ Голос України. 1 березня 2014. С. 7.
- ¹⁴⁹ Голос України. 1 березня 2014. С. 1.
- ¹⁵⁰ Урядовий кур'єр. 1 березня 2014. С. 1.
- ¹⁵¹ Мішке Я., Умланд А. «Немає рішення без Росії». Про повернення Франка-Вальтера Штайнмайера до МЗС Німеччини і майбутнє політики Берліна щодо України. *Дзеркало тижня*. № 6. 22 лютого 2014. С. 4.
- ¹⁵² День. 14–15 березня 2014. С. 1.
- ¹⁵³ Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй. *Голос України*. 14 березня 2014. С. 7.
- ¹⁵⁴ Голос України. 15 березня 2014. С. 3.
- ¹⁵⁵ День. 19 березня 2014. С. 1.
- ¹⁵⁶ Україна молода. 8 квітня 2014. С. 3.
- ¹⁵⁷ Чернов А. Мрії про «велику Росію» як ключ до розуміння путінської пропаганди. *Літературна Україна*. 3 квітня 2014. С. 4.
- ¹⁵⁸ Голос України. 10 квітня 2014. С. 1.
- ¹⁵⁹ День. 15 квітня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁰ Гончаров С. Після «Кримських судет». Третя імперія на шляху до третьої світової війни — спроба економічного і військово-політичного прогнозу. *Дзеркало тижня*. № 13. 12 квітня 2014. С. 15.
- ¹⁶¹ Голос України. 6 травня 2014. С. 11.
- ¹⁶² День. 21 травня 2014. С. 3.
- ¹⁶³ День. 27 травня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁴ Президенти обговорили режим припинення вогню. *Голос України*. 4 вересня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁵ Урядовий кур'єр. 10 вересня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁶ Урядовий кур'єр. 13 вересня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁷ Ми визначили свій цивілізаційний вибір. *Голос України*. 17 вересня 2014. С. 1.
- ¹⁶⁸ Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України». *Голос України*. 17 вересня 2014. С. 3.
- ¹⁶⁹ Йошка Фішер. Українська душа Європи. *День*. 3–4 жовтня 2014. С. 3.

3.2. Україна — Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці

З перших днів існування незалежної України європейська інтеграція є її незмінним стратегічним пріоритетом. Ще на початку розпаду СРСР і суверенізації союзних республік була задекларована пріоритетність європейського напрямку зовнішньої політики України. Уже в «Декларації про державний суверенітет України», ухваленій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., проголошувалися «незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» і наміри України брати «безпосередню участь в загальноєвропейському процесі та європейських структурах»¹. А за 10 днів після схвалення Декларації, 27 липня 1990 р., при затвердженні Верховною Радою на посаду міністра закордонних справ Української РСР А.М. Зленко виклав концепцію діяльності зовнішньополітичного відомства та її пріоритетні напрями. «З урахуванням політичних, економічних і гуманітарних інтересів, зв'язків, що історично склалися, першорядне значення для України набуває європейський напрям зовнішньої політики, приєднання до загальноєвропейського процесу, оскільки Україна практично вилучена з регіональної багатосторонньої співпраці в Європі, — наголосив він. — Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного. Україна, як з політичної, так і з міжнародної точки зору, має всі підстави для постановки питання про безпосередню участь у європейському процесі»². І вже в постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» Уряду було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах³. А після проголошення незалежності України і проведення національного референдуму на його підтвердження надійшла реакція Європи: 2 грудня 1991 р. з'явилася Декларація Європейського Союзу щодо України, де було відзначено демократичний характер всеукраїнського референдуму та пролунав заклик до України підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог.

Отже, ще на початку 1990-х років європейський напрям зовнішньої політики України був визначений як головний і концептуально та організаційно орієнтований на однаково важливі та комплементарні складові: розвиток двосторонніх міждержавних відносин з європейськими державами та розширення участі в європейському регіональному співробітництві. Саме так вони визначалися у схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р. «Основних напрямах зовнішньої політики України» — концептуальному документі зовнішньополітичного харак-

теру, де також наголошувалося, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом — до повного її членства у цій організації»⁴.

Пріоритет європейського напрямку зовнішньої політики України зумовлений не лише історичним розвитком українського народу в самому центрі Європи як невід'ємної складової загальноєвропейського цивілізаційного процесу. Європейський вибір для України є магістральним шляхом розв'язання внутрішніх і зовнішньополітичних, економічних і соціокультурних проблем, утвердження у світі як незалежної, потужної, авторитетної і конкурентоспроможної держави. У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. окремо зафіксовано «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Євросоюзі»⁵. «Європейський вибір, — пишуть В.В. Копійка і Т.І. Шинкаренко, — відкриває нові перспективи для співробітництва України з розвиненими країнами континенту, економічного розвитку, соціального й інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави в міжнародній системі координат. Для України європейська інтеграція — це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція визначає модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної і інституційної систем. Співробітництво з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя й добробуту населення. У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція — це шлях до активізації взаємообміну між українською й західноєвропейською гуманістичними культурами... Нарешті членство в ЄС гарантує зміцнення національної безпеки України, захист її від агресії і територіальних претензій»⁶.

Як бачимо, очікування, принаймні з українського боку, від співпраці з Європейським Союзом завжди були дуже високими. Проте з європейського боку розуміння того, що без України проект європейської інтеграції не може бути довершеним, формується дуже складно й суперечливо. У зазначеній сфері впродовж більшої частини історії співпраці України та Європейського Союзу політичні декларації домінували над

практичними діями. У цьому контексті важко не погодитися з думкою фахівців про те, що «європейська інтеграція продовжує рухатися емпіричним шляхом, шляхом спроб та помилок. Саме цим можна пояснити відсутність на сьогодні у Євросоюзі як єдиних практичних рекомендацій щодо майбутнього європейської інтеграції, так і будь-яких універсальних теоретичних підходів, що б пояснювали характер і зміст інтеграції. Відповідно залишаються остаточно не визначеними межі та можливості її інтенсивного й екстенсивного розвитку, напрям та кінцева мета внутрішніх комунітарних реформ, а також географічні межі європейської інтеграції»⁷. У «Білій книзі майбутнього ЄС» передбачено п'ять сценаріїв розвитку:

- продовження розвитку відповідно до існуючого курсу;
- «нічого крім єдиного ринку»;
- «ті, хто бажає більшого, роблять більше» — це сценарій так званої «Європи різних швидкостей»;
- «робити менше, але ефективніше»;
- «робити багато і більше разом»⁸.

Отже, яким курсом піде об'єднана Європа, якими будуть її місце й місія в сучасному глобалізованому світі, та якими є пріоритети й перспективи в європейському процесі України, передбачити складно.

Розвиток процесу європейської інтеграції після революційних подій 1989–1991 рр., які радикально змінили розстановку сил у Європі, поставив перед елітами та народами країн-членів Європейського Союзу складну проблему визначення стратегічних пріоритетів. Результатом суперечливого компромісу між європейськими оптимістами та песимістами стала ідея інтеграції за моделлю багатьох швидкостей⁹. Концептуально вона була пов'язана зі спробою одночасного поглиблення інтеграції країн європейського ядра та поетапного розширення Європейського Союзу. Зазначена логіка дала підстави вести мову про нову та стару Європу¹⁰.

Водночас така стратегія загострила проблему визначення геополітичних меж ЄС. Відомий французький соціолог П. Бурд'є слушно зауважував, що «відмінності, здійснені за допомогою соціальної логіки, можуть, таким чином, видаватися породженими природою речей (достатньо подумати про ідею природних кордонів)»¹¹. Однак визначення такого природного географічного кордону об'єднаної Європи в умовах стрімкої економічної глобалізації та формування загальноєвропейського Спільного ринку стало суто символічною справою.

«Історично Європа, — зазначає П. Вандич, — завжди складалася з кількох зон, які репрезентують різні рівні розвитку. Вони перебували у взаємодії, розвиненіші країни (серцевина або центр) стимулювали та

спонукали до розвитку менш розвинені»¹². За цих умов культурні відмінності в Європі, навіть попри релігійні війни та інші конфлікти, завжди створювали творчий потенціал інтенсивного розвитку. Отже, новітня історія європейської інтеграції переконливо довела, що «зовнішні кордони ЄС відрізняються від кордонів шенгенського простору та єврони»¹³. Ці прагматичні мотиви спонукали розробити проект формування навколо Європейського Союзу своєрідної периферії, яка тісно прив'язана до ЄС в економічній та політичній сферах, але органічно та функціонально не є частиною Євросоюзу.

У зазначеному контексті у звіті Ради ЄС до Віденської Європейської Ради у грудні 1998 р. наголошувалося, що «саме стосовно своїх сусідів ЄС має найбільш довготермінові інтереси та відчуває найбільшу потребу в цілісності та ефективності своєї політики»¹⁴. Щоправда, потенціал спільних стратегій Європейського Союзу щодо нової Східної Європи, та України зокрема, так і не був достатньою мірою реалізований.

Після здобуття Україною незалежності й до часів Революції Гідності 2013–2014 рр. більшість західних політиків, не кажучи вже про російських державників і політологів, уважали Україну «буферною зоною», «нічийною смугою» й остерігалися називати її європейською державою. Головною причиною цього є стереотипне уявлення про Україну як несамостійного суб'єкта геополітики і світової політики. «Україна, — на думку французького дослідника Е. Тодда, — в історичному й соціологічному відношеннях являє собою погано структуровану, розпливчасту зону, яка сама ніколи не була джерелом феномена модернізації»¹⁵. Європейський досвід і стандарти відносин між суверенними державами свідчать, що самоідентифікація є суттєвою передумовою органічної інтеграції незалежної держави до європейської спільноти. Саме європейська ідентифікація України породжує чимало запитань і сумнівів у західних партнерів. На думку американського політолога С. Гантінгтона, «Україна позначена роздвоєністю і має дві окремі культури. Лінія цивілізаційного розламу між Заходом та православ'ям проходить через її осердя, і так було впродовж століть. У різні часи Західна Україна належала до Польщі, Литви та Австро-Угорської імперії. Велика частина її населення є адептами уніатської церкви. Історично Західна Україна розмовляє українською і виявляє стійкі націоналістичні погляди. З іншого боку, населення Східної України є у своїй більшості православними християнами і переважно розмовляє російською мовою»¹⁶. Натомість відомий американський фахівець з історії Східної Європи Т. Снайдер наголошує, що «Україна не має історії без Європи, але і Європа не має історії без України. Україна не має майбутнього без Європи, але і Європа не має майбутнього без України. Упродовж століть історія України

розкривала поворотні моменти в історії Європи. Схоже, сьогодні це все ще так»¹⁷. А З. Бжезинський переконаний, що «якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії»¹⁸. Однак, Україні зробити цей вибір особливо складно, адже впродовж своєї багатовікової історії вона була частиною як Європи, так і Євразії, суттєво впливаючи на процеси, які там відбувалися. Про це свідчить також історія новітнього українського державотворення, формування ментально-концептуальних зовнішньополітичних орієнтирів України, зокрема кристалізації європейського напрямку її зовнішньої політики. Попри численні декларації про геополітичну значимість орієнтації на європейські держави і структури, Україна протягом тривалого часу не мала життєздатної стратегії європейської інтеграції як на основі двосторонніх міждержавних зв'язків, так й інституційної.

Реалізація європейського інтеграційного курсу України ставить перед очільниками держави, зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами влади, а також українським суспільством, громадськими організаціями низку складних проблем і важливих завдань. Адже внаслідок політичних, економічних та психологічних обставин європейський шлях України виявився складною звивистою дорогою політичного маневрування між Заходом і Сходом. Завдання зовнішньої політики України полягає в тому, щоби це маневрування не переросло в невизначеність, нівелювання демократичних цінностей та зусиль держави. Український шлях до Європи здійснює народ, який за історичними мірками нещодавно відновив незалежну державність, тому будь-які обмеження національного суверенітету є вкрай неприйнятними.

Незважаючи на це, у зовнішній політиці України європейський напрям продовжує посідати стратегічне, пріоритетне місце. Причому, в процесі реалізації національних інтересів України особливо важливим є як розвиток співробітництва з європейськими державами на двосторонньому рівні, так і встановлення та поглиблення відносин із загальноєвропейськими інтеграційними структурами.

Щодо розвитку двосторонніх міждержавних відносин з європейськими країнами, який домінував у зовнішній політиці України в перші роки незалежності, то слід наголосити, що Україну й українців із багатьма державами й народами Європи об'єднують тісні історичні, економічні, культурні зв'язки. Мабуть не випадково серед 68 держав світу, що визнали незалежну Україну вже впродовж першого місяця після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., майже половина — 31 держава — були європейськими, зокрема всі держави «Великої сімки». Тому цілком природно, що визначальною рисою зовнішньої політики України щодо цих держав було встановлення з ними відносин політич-

ного і військового партнерства, розвиток взаємовигідного економічного співробітництва, відновлення давніх і широких культурних, наукових, духовних зв'язків із європейською цивілізацією. Зокрема, особливим пріоритетом у сфері двосторонніх відносин України було визначено активний розвиток всебічної співпраці з прикордонними державами Центрально-Східної Європи — найближчим зовнішнім середовищем, від взаємодії з яким безпосередньо залежить мир і стабільність по всій периферії кордонів України, її нормальний внутрішній розвиток, безперешкодне й широке спілкування із зовнішнім світом. До того ж, із країнами цього європейського регіону Україну пов'язують не лише життєво важливі геостратегічні, політичні, економічні, культурні інтереси, а й наявність у них досить численних громад етнічних українців. Тому першочерговим завданням у цій сфері було укладення повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво з усіма прикордонними державами «з метою остаточного підтвердження існуючих державних кордонів, створення атмосфери взаємної довіри й поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин в усіх галузях».

Початок цьому, не завжди простому, переговорному процесу з сусідніми державами було покладено вже 6 грудня 1991 р. підписанням першого такого принципово важливого політичного документа — Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою, а завершився він 2 червня 1997 р. укладенням Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. Окрім того, інтенсивно розвивався процес становлення, розширення і вдосконалення правових підвалин двосторонньої міждержавної співпраці: вже до 5-ої річниці незалежності Україна підписала понад 1500 двосторонніх договорів і угод із зарубіжними країнами. Наприклад, сформована впродовж 1991–2009 рр. договірно-правова база українсько-угорського співробітництва складалася з 75 міжнародних документів різного статусу — від міждержавних до міжвідомчих, які охоплювали весь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах. Конструктивне співробітництво з країнами Центральної та Південно-Східної Європи є важливим для України і в контексті використання їхнього позитивного досвіду європейської інтеграції. Саме ці країни успішно подолали наслідки економічних, енергетичних, фінансових криз, здійснили структурні реформи в економіці, мають вагомі успіхи в реформуванні науки й освіти, політичної та соціальної систем. Долаючи залишки тоталітаризму та адміністративно-командної економіки, вони здійснили комплекс демократичних і ринкових перетворень, які утверджують європейський характер і якість

життя народів, досить швидко повноцінно інтегрувалися до європейських та євроатлантичних структур і можуть слугувати взірцем відповідних реформ в Україні.

Непросто розбудовувалися відносини України з провідними державами Західної Європи, які на початку 1990-х років не сприймали Україну як повністю незалежну державу та розглядали її переважно через призму російських інтересів. Лише з другої половини 90-х рр. XX ст. співпраця між ними та Україною активізувалася і не в останню чергу через розв'язання двох основних проблем, які домінували у відносинах із Заходом, і зокрема, західноєвропейськими державами: вимушена відмова України від ядерної зброї і визнання її незалежності й територіальної цілісності з наданням відповідних гарантій безпеки. «Доля третього у світі за потужністю арсеналу ядерної зброї з моменту проголошення нашої незалежності і приблизно до середини 1996 року, — наголошував у зв'язку з цим у своїх спогадах А. Зленко, — залишалася пріоритетним питанням практично у всіх контактах України із західними партнерами... Не буде перебільшенням сказати, що ця проблема була і в епіцентрі міжнародної політики»¹⁹. Підписання в січні 1994 р. Тристоронньої заяви президентів України, США та Росії про вивезення радянської ядерної зброї дало можливість Україні уникнути міжнародної ізоляції, здобути морально-дипломатичну перемогу та певні гарантії безпеки відповідно до Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р., котрі мали, щоправда, лише морально-політичний характер, і як виявилось згодом, у 2014 р., залишилися лише на папері.

На той час провідні західноєвропейські держави вже почали усвідомлювати роль України як важливого геополітичного чинника загальноєвропейської безпеки й нового ринку збуту та можливого вигідного економічного партнера. А для України, з урахуванням того, що переважна більшість держав Європи є членами ЄС і НАТО або тісно співпрацюють із цими організаціями, активізація двосторонніх відносин із ними має за головну мету практичну реалізацію стратегічного євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу, а також вихід на новий рівень двостороннього політичного та економічного співробітництва з метою забезпечення підтримки демократичних реформ в українському суспільстві, збереження регіональної стабільності, створення сприятливих умов для іноземних інвесторів.

Слід зазначити, що в системі двосторонніх відносин України значну роль відігравало т. зв. «стратегічне партнерство» — особливий, вищий за якість взаємодії тип міждержавних взаємин, що передбачає реалізацію спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей держав-партнерів шляхом поєднання зусиль у визначених сферах, демонстрації взаємної зов-

нішньополітичної підтримки, зокрема на рівні міжнародних організацій, узгодження позицій у випадку настання кризових ситуацій, конфліктів на регіональному і глобальному рівнях. Утім упродовж усіх років незалежності України відбувалося постійне уточнення його практики: то мало місце надмірне розширення кола наших «стратегічних партнерів», кількість яких сягала 30 держав, то їх залишалося 3–5, що було обумовлено як внутрішньополітичними, так і зовнішніми чинниками, але насамперед свідчило про стрімкий динамізм і непередбачуваність сучасних міжнародних відносин, значне ускладнення системи міжнародних зв'язків та змінність зовнішньополітичних пріоритетів окремих держав світу, зокрема й України. Однак найменування стратегічним партнерством взаємин із сусідніми та іншими державами, на думку експертів-міжнародників, здебільшого було безпідставним або передчасним і зумовлювалося насамперед прагненням вітчизняної дипломатії якомога швидше утвердити Україну як повноправного і впливового суб'єкта світового співтовариства.

Загалом, співпраця України з європейськими державами, незважаючи на існуючі проблеми двосторонніх міждержавних відносин, дозволяє їй здійснювати т. зв. «м'яке входження» до європейських інтеграційних процесів.

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) — перша з європейських структур, учасницею якої 30 січня 1992 р. стала Україна, — вітала підписання нею 26 лютого 1992 р. Гельсінського Заключного акта 1975 року, що стало юридичним оформленням приєднання нової держави до загальноєвропейського процесу. У грудні 1994 р. Україна підтримала перетворення НБСЄ на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), членами якої стали 54 країни. 21 березня 1995 р. в Парижі Україна підписала Пакт стабільності в Європі, спрямований на будівництво єдиної і солідарної Європи, відкритої для діалогу та співпраці.

Розбудовуючи Україну як незалежну європейську державу, український народ повертається до історичних традицій, які визначають природне місце його країни як повноправного учасника європейської спільноти. Україна вважає умовами створення стабільності в Європі утвердження демократичних інститутів влади, розвиток громадянського суспільства, захист цінностей свободи та дотримання прав людини. Сприяння в подоланні та остаточному знятті бар'єрів між Заходом і Сходом Європи буде головним внеском України в будівництво стабільної, нової і єдиної Європи. 6 грудня 2005 р. на нараді міністрів закордонних справ країн-членів ОБСЄ Україна виступила за посилення ролі зазначеної організації у відстоюванні демократичних цінностей у світі.

Інший важливий напрямок відносин України з європейськими інтеграційними структурами пов'язаний із співпрацею з Радою Європи, Центральноєвропейською ініціативою, Організацією чорноморського економічного співробітництва.

14 липня 1992 р. Україна заявила про своє бажання приєднатися до найстарішої загальноєвропейської політичної установи — Ради Європи, створеної у 1949 р., а 9 листопада 1995 р. набула офіційного статусу повноправного члена Ради Європи. Вступ до цієї авторитетної і впливової європейської міжурядової структури став надзвичайно важливим кроком для України. Цим вона не лише вкотре підтвердила свою належність до європейської сім'ї народів, а й одержала підтвердження правильності обраного шляху до побудови справді демократичного, правового суспільства. Вступ до Ради Європи прискорив процес прийняття нової Конституції України в 1996 р. Упродовж кількох років Україна мала узгодити своє національне законодавство з критеріями Ради Європи: вже протягом 1996 року вона підписала та ратифікувала більшість конвенцій Ради Європи з питань захисту прав людини.

Демократичні принципи Ради Європи поступово впроваджуються у внутрішньополітичне життя України, чому сприяє діяльність Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) і тимчасового Моніторингового комітету Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) по Україні. У травні 2005 р. на третьому (варшавському) саміті Ради Європи було вирішено, що за результатами парламентських виборів (березень 2006 р.) мала закінчитися процедура моніторингу за виконанням зобов'язань, які Україна брала на себе як передумову вступу до Ради Європи.

Значну увагу Україна також приділяє розвитку інтеграційного процесу з європейськими субрегіональними, регіональними й міждержавними угрупованнями, особливо важливого для створення транспортних коридорів та розвитку співробітництва між європейськими регіонами. У 1994 р. Україна стала членом Асоційованої Ради Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ) — регіональної організації, членами якої на сьогодні є 18 країн. Активна участь України в програмах економічної, транспортної, культурної співпраці з країнами-членами ЦЄІ сприяла її залученню до інтеграційних процесів у Центральній та Східній Європі.

31 травня 1996 р. Україна стала повноправним членом ЦЄІ. На саміті країн-членів ЦЄІ в Зальцбурзі в липні 1996 р. президент України Л. Кучма наголосив на особливому значенні для України співпраці з країнами цього європейського регіону. ЦЄІ фінансує, зокрема, проект побудови транс'європейської магістралі, яка пройде територією України. У стадії реалізації перебувають також проекти співробітництва в галузі малого й середнього бізнесу, науки й культури тощо.

Як член Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС) з часу її утворення в червні 1992 р. Україна виступає важливою ланкою в процесі налагодження зв'язків між цією регіональною міждержавною організацією, що об'єднала інтереси держав Чорноморського басейну, та ЦЄІ. Україна разом з іншими державами ЧЕС ініціювала підготовку програм екологічного захисту Чорного моря, підтримала створення в 1998 р. Чорноморського банку торгівлі та розвитку з Центральним офісом у Салоніках, діяльність якого спрямована на реалізацію програм співпраці організацій і структур країн-членів ЧЕС та інших зацікавлених держав. У вересні 2000 р., наприклад, у рамках ініціативи Парламентської асамблеї Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) (нова назва організації згідно зі Статутом, підписаним 5 червня 1998 р.) була створена Асоціація столиць чорноморського регіону.

Україна вважає, що ОЧЕС продовжує й поглиблює кращі традиції багатовікового співробітництва сусідніх народів у басейні гостинного Чорного моря, дає можливість ефективно використовувати національні ринки і транспортні та транзитні потенціали країн регіону.

Проблема створення транспортних коридорів та розвиток співпраці між європейськими регіонами посідає важливе місце в роботі ЦЄІ та ОЧЕС. Україна широко використовує транскордонний механізм міжнародного співробітництва для поглиблення європейського інтеграційного процесу, зокрема участі в розбудові європейських регіонів. Із середини 90-х років ХХ ст. за участю прикордонних областей України успішно діють, сприяючи розв'язанню конкретних проблем економічної, екологічної та культурної співпраці держав-сусідів, європейські регіони «Буг», «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та «Карпатський євро регіон».

У контексті розвитку транспортних коридорів важливе значення для України має відновлення судноплавства на Дунаї, яке перебувало в кризовому стані протягом 1990-х рр. унаслідок міжнародних конфліктів у Югославії і навколо неї. Цьому питанню українська дипломатія приділяє значну увагу як у процесі роботи Дунайської комісії, так і в рамках реалізації Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, підписаного 10 червня 1999 року. Україна як активний член Співдружності демократичного вибору, ЦЄІ та ОЧЕС намагається стати одним із гарантів стабільності та безпеки транспортних комунікацій у балтійсько-чорноморсько-каспійському регіоні, який є одним із найперспективніших для міжнародного економічного співробітництва в ХХІ ст.

Утім, серед європейських інституцій, що відіграють важливу роль у формуванні нової архітектури Європи, зокрема її економіки, провідне місце належить Європейському Союзу (ЄС) — найвпливовішій інтеграційній структурі на Старому континенті. Після формального закінчення

«холодної війни» Євросоюз перетворився на потужний центр економічного й політичного впливу у світі. Унаслідок декількох хвиль розширення членами ЄС наразі є 27 держав. Вступ до нього залишається перспективною метою зовнішньої політики України, для досягнення якої вже в 1990-ті роки були зроблені перші конкретні кроки.

Щодо побудови фундаменту партнерства з Європейським Союзом, то його важливою передумовою слід уважати першу Угоду між Європейським економічним співтовариством і Європейським співтовариством по атомній енергії та СРСР про торгівлю і комерційне та економічне співробітництво, підписану 18 грудня 1989 р., договірні рамки якої у галузі економічної співпраці застосовувалися Україною до набрання чинності Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами в 1998 р. У серпні 1991 р. було укладено також Протокол про технічну, юридичну та адміністративну допомогу в рамках програми технічного сприяння Європейського Союзу СРСР (програма ТАСІС), яка продовжувала діяти щодо всіх незалежних держав, що утворилися на території СРСР після його розпаду.

Загалом у періодизації розвитку відносин незалежної України та Європейського Союзу цілком обґрунтовано виділяють п'ять етапів: перший період, 1991–1994 рр., — це був етап ініціативно-динамічних зусиль із боку України щодо налагодження співробітництва з Євросоюзом і байдужості та нейтральної пасивності з боку ЄС; другий період, 1995–1998 рр., — це так званий «інерційний період», але із започаткуванням постійного партнерського діалогу між Україною і ЄС; третій період, 1999–2004 рр., — так званий «смутний час», коли, з одного боку, президентом України Л. Кучмою були зроблені законодавчі кроки щодо визначення європейського інтеграційного курсу, а з іншого посилились авторитарні тенденції і вплив на зовнішню політику внутрішньополітичної нестабільності, корупції, тіньової економіки, що викликало розчарування з боку західних партнерів; четвертий період, 2005–2013 рр., — це так званий «переговорний період», своєрідний час нереалізованих можливостей не в останню чергу через зовнішньополітичні зигзаги керівництва України й обережну позицію Євросоюзу; п'ятий період, з 2014 р. донині, — сучасний етап, пов'язаний із підписанням, ратифікацією та імплементацією Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в умовах анексованого РФ Криму й російської агресії на Сході України та кризи й початку реформування самого Євросоюзу²⁰.

Водночас слід наголосити, що на розвиток взаємовідносин України та ЄС суттєво впливали внутрішньополітична ситуація/нестабільність в Україні, а також конкуренція і протистояння прихильників (політичних сил) різних концептуальних підходів щодо визначення зовнішньополі-

тичних пріоритетів, стратегії і тактики дій України на міжнародній арені. Наприклад, «касетний скандал» кінця 2000 р. і подальші антипрезидентські масові акції, «кольчужний скандал» 2002 р., підписання українським президентом міждержавної Угоди про формування Єдиного економічного простору у вересні 2003 р. та бурхлива президентська виборча кампанія 2004 р. негативно позначилися на міжнародних позиціях України та її взаєминах з європейськими партнерами.

Отже, розглянемо основні події, результати і проблеми процесу розвитку відносин України з Європейським Союзом.

2 березня 1992 р. Рада ЄС запропонувала укласти угоди про партнерство і співробітництво з усіма республіками пострадянського простору, окрім країн Балтії. Першою на цю пропозицію відгукнулася Україна. І вже 14 вересня 1992 р. за результатами переговорів президента України Л. Кравчука й голови Комісії Європейських Співтовариств Ж. Делора було дано старт консультаціям із підготовки тексту Угоди про партнерство і співробітництво, за умови підтвердження Україною свого без'ядерного статусу. На початку 1993 р. Україну було включено в систему загальних преференцій, завдяки чому чимало українських товарів отримали на ринку ЄС мінімальне мито. Регулярними стали зустрічі з «трійкою» Європейського Союзу, відбулися перші засідання Ради співробітництва, в Україні створено Комітет із питань зв'язків з ЄС тощо. 2 липня 1993 р., як уже зазначалося, Верховна Рада України прийняла постанову «Про основні напрями зовнішньої політики України», де вперше була сформульована позиція України щодо ЄС на законодавчому рівні, а саме, що «перспективною метою зовнішньої політики є членство України в Європейських співтовариствах». У 1993 р. в Києві засновано представництво Комісії Європейських Співтовариств, а 1996 р. у Брюсселі відкрито Постійне представництво України при ЄС.

1 листопада 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, який започаткував історію власне Європейського Союзу. В документі визначено завдання, цілі Союзу та встановлено єдині інституційні рамки Союзу. З набранням чинності Конституційним договором Європейський Союз повинен був заступити Європейські спільноти й перетворитися на суб'єкт міжнародного права²¹.

14 червня 1994 р. у Люксембурзі було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС). 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України ратифікувала цю угоду, яка формалізує цілий комплекс економічної, політичної і культурної співпраці між Україною та ЄС. Протягом 1995–1997 рр. прискорився процес імплементації цієї угоди країнами-членами Європейського Союзу (одним із перших ратифікував

цей документ парламент Великої Британії). Щоправда, УПС, розрахована на 10 років, не передбачала європейських інтеграційних перспектив у вигляді членства України в ЄС. Угода набула чинності 1 березня 1998 р. після завершення процедури її ратифікації усіма 15 тодішніми країнами-членами ЄС, а торговельні положення УПС почали діяти з 1 червня 1995 р. на основі відповідної Тимчасової угоди. Цей документ передбачав «забезпечення політичного діалогу між сторонами; сприяння торгівлі й інвестиціям; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, науково-технічного й культурного співробітництва; підтримку зусиль України, спрямованих на зміцнення демократії і завершення переходу до ринкової економіки»²². Зокрема, упродовж 1994–1995 рр. у рамках фінансової допомоги та згідно з програмою «ТАСІС» ЄС надав Україні кредитів на суму майже 1 млрд єкю.

Загалом, Угода про партнерство і співробітництво встановлювала чіткий інституційний механізм співпраці України і ЄС. На вершині цієї піраміди опинилися саміти Україна — ЄС, на рівень нижче — консультації Україна — керівна трійка країн-членів ЄС, далі — Рада з питань співробітництва, яка має два відгалуження — Комітет парламентського співробітництва й Комітет з питань співробітництва між Україною і ЄС, який структурується за профільними підкомітетами: з питань торгівлі та інвестицій, з питань фінансів, економіки, статистики; з питань енергетики цивільного ядерного сектору, охорони довкілля; з питань митниці, транскордонного співробітництва, боротьби з відмиванням грошей; з питань транспорту, телекомунікацій, науки й технологій та освіти; з питань вугілля, гірничої промисловості та сировинних матеріалів²³.

У 1994 р. розпочалися регулярні консультативні зустрічі міністрів закордонних справ України і Трійки ЄС (країни колишнього, теперішнього й наступного головування). У результаті Україна стала першою країною СНД, стосовно якої було вироблено Стратегію відносин ЄС у квітні 1994 року.

У січні 1996 р. президент України Л. Кучма в його першому виступі на засіданні Ради Європи вперше проголосив про прагнення України стати повноправним членом Європейського Союзу. У червні 1996 р. Євросоюз визнав за Україною статус країни з перехідною економікою. А 6 грудня 1996 р. Рада ЄС схвалила План дій щодо розвитку взаємовідносин між ЄС та Україною. Цей документ передбачав підтримку економічних реформ в Україні, сприяння входженню України в європейську систему безпеки, проведення адміністративної і законодавчої реформ, підтримку регіонального співробітництва, реформування енергетичного сектору.

Економічний аспект співпраці органічно поєднується з регулярними політичними консультаціями між Україною і Європейським Союзом, у

тому числі на найвищому політичному рівні. Зокрема, важливу роль у процесі зближення України з Євросоюзом відіграють саміти Україна-ЄС, результати яких можна розглядати як індикатор досягнутого рівня взаємовідносин між ними.

Перший саміт Україна — ЄС, на якому обговорювався процес виконання УПС, відбувся 5 вересня 1997 р. у Києві. Тоді Євросоюз вітав укладення базових договорів України з РФ і Румунією. Уже 8 червня 1998 р. на першому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС українською стороною було офіційно заявлено про бажання України набути статусу асоційованого члена ЄС. Зрештою 11 червня 1998 р. Указом президента України Л. Кучми було затверджено «Стратегію інтеграції України до ЄС», що визначала пріоритетні напрями діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., протягом якого мали бути виконані передумови для вступу України в Європейський Союз. Цим документом передбачалося сприяти адаптації законодавства України до законодавства ЄС, поглиблення торговельних відносин, визнання з боку ЄС важливого значення України у формуванні нової архітектури європейської безпеки. Важливим напрямом інтеграційного процесу згадана стратегія визначала політичну консолідацію українського суспільства та зміцнення демократії. Було поставлене завдання адаптації соціальної політики України до стандартів ЄС, а також визначено культурно-освітній і науково-технічний напрямок інтеграції до ЄС. Важливим напрямом співпраці вважалося поглиблення галузевого й регіонального співробітництва, а також у галузі охорони навколишнього середовища, між Україною і ЄС²⁴. Згадана стратегія мала дедлайн реалізації у 2007 р., але більшість її положень так і не були втілені в життя, головню внаслідок запеклої внутрішньополітичної боротьби за владу в Україні та відповідних коливань у реалізації зовнішньополітичної стратегії.

На другому саміті Україна — Європейський Союз, який відбувся у Відні 16 жовтня 1998 р., українська сторона запропонувала розпочати переговори про надання Україні статусу асоційованого члена. Тоді ЄС погодився на розробку перспективної стратегії відносин з Україною. Проте під час третього саміту Україна — ЄС 23 липня 1999 р. цей документ так і не був презентований. Тільки 11 грудня 1999 р. на Гельсінській сесії Ради ЄС було схвалено Спільну стратегію ЄС щодо України, яка передбачала: допомогу в реформах, сприяння демократизації, зміцнення правової держави, інтеграцію України у європейський соціально-економічний простір, співпрацю в питаннях транскордонного співробітництва, координацію дипломатичних зусиль тощо. Зауважимо, що згадана Спільна стратегія ЄС, зокрема, пропонувала «посилення політичного діалогу заради запобігання кризам і поглиблення безпеки

шляхом розробки спільних зовнішніх ініціатив у сфері попередження конфліктів і управління кризами у специфічних країнах і регіонах, особливо в суміжних з Україною; залучення України до заходів ЄС у межах Західноєвропейського союзу згідно з Петерберзькими завданнями; розширення діалогу у форматі «Україна — трійка ЄС» шляхом утворення експертних груп з питань роззброєння, торгівлі та передання зброї, експортного контролю і нерозповсюдження зброї масового знищення»²⁵.

14 вересня 2000 р. Указом президента України Л. Кучми була затверджена детальна Програма інтеграції України до ЄС. Відповідно до положень цього документа Кабінет Міністрів України почав розробляти щорічні плани дій щодо його реалізації, а діяльність усіх органів виконавчої влади мала будуватися відповідно до Копенгагенських критеріїв членства в ЄС від червня 1993 року.

Напередодні четвертого саміту Україна — ЄС, який відбувся 15 вересня 2000 р. в Парижі, президент Л. Кучма своїм указом створив і очолив Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. На державному рівні розпочалася робота з формування позитивного інформаційного поля навколо питання європейської інтеграції України, аби кожен громадянин країни усвідомив реальну вигоду від співпраці з ЄС. Була прийнята Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України. Наприкінці 2000 р. соціологічне опитування Центру соціальних і маркетингових досліджень засвідчило, що на запитання «Чи потрібно Україні вступати до ЄС?» так відповіли 57%, ні — 14%, а третина опитаних не визначилась.

У 2002 р. створено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. 30 квітня 2002 р. президент України Л. Кучма оголосив у новообраній, проєвропейсько орієнтованій Верховній Раді України Послання «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», де були визначені практичні кроки в напрямі європейської інтеграції для створення необхідних передумов із метою набуття повноправного членства в ЄС. Проте різні обставини змінювали терміни європейської інтеграції України. Наприклад, до Світової організації торгівлі планували вступити у 2003 р., а за фактом вступили в 2008 році.

20 червня 2002 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав-членів ЄС щодо підтримки курсу України на європейську інтеграцію шляхом виведення взаємин із Україною на новий рівень розвитку. 28 листопада 2002 р. Верховною Радою України ухвалено постанову «Про рекомендації парламентських

слухань про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом», водночас проведено «круглий стіл» на тему «Проблеми адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу». Щоправда, тоді дійшли висновку, що «суттєвих зрушень у напрямі реалізації Україною двосторонніх домовленостей з ЄС так і не відбулося»²⁶.

Звичайно, Євросоюз не міг не реагувати на таку активність України в євроінтеграційному напрямі й запропонував їй та деяким іншим країнам-сусідам ЄС стратегію «Спеціального сусідства». У серпні 2002 р. генеральний секретар Ради ЄС Х. Солана й тодішній комісар ЄС із питань зовнішньої політики К. Паттен у спеціальному листі визначили параметри політики сусідства щодо України, Білорусі та Молдови. Рада міністрів ЄС у рішенні щодо питань зовнішніх зносин від 18 листопада 2002 р. констатувала бажання визначити політику, яка би допомогла «посилити відносини зі східноєвропейськими сусідами: Україною, Молдовою та Білоруссю». Зокрема, наголошувалося, що «ЄС потребує сформулювати амбіційний, довгостроковий та інтегрований підхід відносно зазначених вище країн із метою розвитку демократії та сприяння економічним реформам, сталому розвитку й торгівлі, допомагаючи, у такий спосіб, забезпечити більшу стабільність та процвітання поза межами нових кордонів ЄС»²⁷.

Конкретніших обрисів концепція «Спеціального сусідства» набула у березні 2003 р. у серії доповідей Європейської комісії «Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин із нашими південними та східними сусідами» і Стратегії «Європейська політика сусідства» (ЄПС) від 12 травня 2004 року²⁸. Як слушно зазначив із приводу цієї стратегії представник України при ЄС Р. Шпек, «прагнення визначити відносини ЄС зі східними сусідами, запобігти створенню розподільчих ліній унаслідок розширення ЄС та уникнути вакууму безпеки, забезпечення стабільності і процвітання в сусідньому до ЄС регіоні стали головними факторами, що сприяли появі європейської політики сусідства... На противагу Спільним стратегіям концепція політики сусідства виникла як змішаний інструмент політики ЄС, який спирався б на повноваження Співтовариства та на можливості й ресурси його держав-членів»²⁹. У практичному форматі політики «спеціального сусідства» базовий принцип диференціації тлумачиться як необхідність брати до уваги специфічну ситуацію в рамках індивідуальних країн Східної Європи й Середземномор'я та рівень відносин із цими країнами»³⁰.

Зазначена стратегія, зокрема, мала дати відповідь на питання застосування методів щодо наближення України до ЄС. У регіональному вимірі основний акцент «Європейською політикою сусідства» робився на формалізацію співпраці з ОЧЕС та ГУАМ, в яких Україна відіграє

важливу роль. У сферах зовнішньої політики й безпеки Україна завжди відстоює активну позицію, яка цілком відповідає умовам, правилам і принципам Європейського Союзу. Відомий фахівець із проблем Європейського Союзу П. Беррі навіть запропонував країнам, які прагнуть вступити до ЄС, але ще не отримали запрошення, об'єднатися в так званий клуб кандидатів, замість того, щоби поодинці намагатися прискорити процес. Зокрема, Україні, Туреччині та іншим державам пропонувалося створити органи на зразок євросоюзівських і разом здійснювати реформи для досягнення інтеграційних критеріїв. ОЧЕС може відповідати цим критеріям³¹. Альтернативним проектом здатний стати ГУАМ. Однак, як слушно відзначали фахівці, «спочатку ЄС повинен з'ясувати для себе, чого він хоче від України, від Південного Кавказу й від Каспійського регіону, і відповісти на запитання, що він може зробити, аби його позиція стала зрозуміла всім. І тільки тоді він зможе переформулювати це запитання і поставити його новій владі: куди і з ким іде Україна?»³².

Зрештою, цілком очікувано 19 травня 2003 р. президент України Л. Кучма закликав на найближчому саміті Україна — ЄС у практичній площині розглянути питання підготовки до асоційованого членства, адже Україна, на його думку, «довела обґрунтованість своєї заявки на членство в ЄС». За декілька днів, нібито на підтвердження цієї заяви, вперше спочатку в Києві, а потім і в інших містах України відзначався День Європи, що став з того часу традиційним. Утім ЄС тримав Україну в стані «конструктивної невизначеності».

На сьомому саміті Україна — ЄС, що відбувся 7 жовтня 2003 р. в Ялті, Євросоюз запропонував Україні свій План дій, розрахований на 3–5 років. Зазначений документ висував реформаторські вимоги до України без обіцянок асоційованого членства після їх виконання. Це викликало насторожену реакцію офіційного Києва, тим більше, що це був час розгортання гострої політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів. У відповідь тодішня українська влада пристала до проекту т.зв. Єдиного економічного простору, ініційованого Росією, і навіть не виключала можливості інтеграції України в Європу разом із РФ, що ще більше загострило політичну ситуацію в Україні.

Після вступу до Європейського Союзу 1 травня 2004 р. 10 нових країн-членів там сформувався проукраїнське лобі в складі насамперед Польщі та країн Балтії, але загалом взаємини між Україною та ЄС ще більше ускладнилися, що засвідчили результати чергового, восьмого саміту Україна — ЄС 8 липня 2004 р., що пояснювалося початком бурхливої президентської кампанії в Україні. Однак для цього були й глибші причини.

Багаторічна профанація європейського вибору українською владою, що продовжувала проводити т.зв. багатовекторну, а по суті — двовек-

торну зовнішню політику, небезпечно балансує між Заходом (ЄС) та Росією, мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення умов повернення до Європи. Сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, європейський скептицизм призвів до певного розчарування результатами співпраці з ЄС. Упродовж 2003 р. дані соціологічних опитувань фіксували, що кількість прихильників ідеї вступу України в ЄС складала лише 47% опитаних. Мабуть не випадковими були заява президента Л. Кучми від 15 червня 2004 р. про те, що на цьому етапі Україна не готова вступити до НАТО й перебуває на такій самій відстані від неї, як від Євросоюзу, і вилучення ним у липні того ж року із Воєнної доктрини України положення про членство України в НАТО та інтеграцію до ЄС як стратегічні цілі держави (Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року «Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна — НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року»).

Отже, як справедливо відзначали експерти, «в останні роки правління Кучми політична ситуація в Україні не виглядала спрямованою на введення європейських стандартів. Цілком логічним і зрозумілим було небажання ЄС посилювати відносини з державою, де владну вертикаль пронизує корупція, де економіка працювала на окремі клани, а свободу слова всіляко придушували». Водночас не менш слушною є думка про те, що «у тому, що до подій Помаранчевої революції нашу державу фактично ігнорували країни ЄС, — провина не лише внутрішньої та зовнішньої політики України, невиконання нею Копенгагенських критеріїв. Зворотна сторона медалі — це політика провідних держав ЄС щодо України. Йдеться насамперед про політику Франції та Німеччини». Експерти німецького та французького міністерств закордонних справ, наприклад, уже тоді дійшли висновку, що Україна ніколи не буде прийнятою до ЄС, оскільки це призводило до ізоляції... Росії. Власне проросійськість західної політики, на думку багатьох фахівців-міжнародників, є основною причиною того, що Європа не зацікавлена у прийнятті України в члени ЄС. А причина на поверхні: 50% російського експорту нафти й газу призначені саме для Європейського Союзу, зокрема для країн ЄС це 15% спожитих ними енергоносіїв, а для Німеччини — понад 40%³³.

Тим часом у Європейському Союзі розпочався складний процес узгодження Конституції ЄС. Європейський Конституційний Конвент у 2002 р. починав свою роботу з амбіціями філадельфійського конституційного конвенту 1787 р., який дав правові засади Сполученим Штатам Америки. Прихильники федералістських поглядів на європейську інтеграцію розгорнули широку кампанію за прийняття спільного Основного

закону ЄС, а по суті — Сполучених Штатів Європи. Зазначена мета мала розв'язати «гордієві вузли» проблем поглиблення якості інтеграційного процесу та одночасного вступу до ЄС нових країн-членів, адже вихід політичних процесів на наднаціональний рівень породжує дефіцит легітимізації різних інститутів, які є плодом процесу європейського єднання. Все частіше доводиться обирати між рішеннями наднаціональних органів влади та національним суверенітетом³⁴. Саме перша в історії спільна для всіх країн-членів Конституція ЄС мала вирішити більшість конфліктних питань.

Отже, розглянемо основні колізії, які виникли на шляху розробки та ухвалення цього визначального для майбутнього ЄС документа, а також висвітливо деякі компроміси, котрі зрештою вивели політико-правові питання європейської інтеграції із глухого кута.

У Конституційному Конвенті були представлені політичні сили країн-членів ЄС та десяти кандидатів на вступ. У червні 2003 р. на салоніському саміті ЄС президент Конвенту Валері Жискаар д'Естен презентував підготовлений проект цього історичного документа. Півроку виділялось урядам країн-членів ЄС на ознайомлення з його положеннями. Саме на цьому етапі розгорнулись основні внутрішньополітичні дискусії, які, наприклад, у Німеччині змусили правлячу «червоно-зелену коаліцію» домагатися захисту німецького впливу на ухвалення рішень у новому ЄС. Своєю чергою, у Великій Британії, політична еліта якої традиційно налаштована скептично щодо Сполучених Штатів Європи, визріла думка про недопущення скасування права національного вето та перетворення ЄС на полюс сили, конкуруючий зі США. Отже, на цьому етапі традиційні національні інтереси мали завести обговорення проекту Конституції у глухий кут.

Затвердити проект Конституції ЄС мав брюссельський саміт (12–13 грудня 2003 р.), але тоді переговори глав держав конкретного результату не дали. Дипломатичною мовою це було названо так: «Високі Сторони погодилися продовжити консультації». Зазначимо, що Німеччина передусім вимагала перегляду квот голосів, які були затверджені Договором 2000 р. у Ніцці та визначали кількість голосів, потрібних для ухвалення рішень після розширення ЄС. Тоді була встановлена залежність між кількістю голосів, які має країна, та чисельністю її населення. Водночас для найбільших країн-членів ЄС було встановлено квоту в 29 голосів у керівних органах ЄС. Наприклад, таку кількість мали ФРН із її 83,12 млн населення та відповідно Велика Британія (59,27 млн), Франція (59,18 млн), Італія (57,46 млн). Натомість для Іспанії (39,55 млн) та Польщі (38,74 млн) було встановлено квоту по 27 голосів. Загалом ця складна політична вища математика передбачала, що для затвердження

рішень потрібна так звана «подвійна більшість», тобто за будь-яке питання мають проголосувати більшість країн, які мають більшість населення ЄС. Країни так званої « нової Європи », які на відміну від « старої », представленої передусім Німеччиною та Францією, безумовно підтримали дії США в Іраку, намагалися застрахувати себе від імпульсів до створення Сполучених Штатів Європи. Зокрема, в питанні розробки проекту Конституції ЄС Польща та Іспанія наполягали на збереженні за ними такої само кількості голосів при ухваленні рішень, як і для Німеччини та Франції. Натомість ФРН висловлювала незадоволення тим, що, наприклад, одна з найменш населених країн розширеного ЄС Мальта матиме стільки ж голосів, скільки і впливова німецька федеральна земля Баварія. Тому було висунуто компромісне рішення щодо так званої « подвійної більшості » при ухваленні рішень у ЄС. Проте Іспанія та Польща, які відчували мовчазну британську підтримку, наполягали на збереженні існуючого становища. З цього приводу своєю чергою колишній канцлер ФРН Г. Коль наголошував, що ЄС має наслідувати конституційний приклад США, де всі штати в Сенаті мають однакову кількість сенаторів, незалежно від своїх розмірів та чисельності населення. Однак у ЄС такого ступеня федералістського альтруїзму ще не досягнуто.

1 травня 2004 р. в історії Європи сталась епохальна подія — до Європейського Союзу були прийняті десять нових членів, зокрема « постсоціалістичні » країни Центрально-Східної Європи. Західна Європа об'єдналася зі Східною Європою, завершивши в такий спосіб період революційних змін, розпочатий 1989 року. Після цього перспективи досягнення домовленостей по проекту першої спільної Конституції ЄС значною мірою залежали від результату виборів до Європейського парламенту. Виборцям потрібно було визначитися з позицією партій із наступних ключових питань: зміст Конституції, можливості проведення референдуму, перспективи подальшого розширення ЄС, внесення змін до пакту фінансової стабільності євро, перспективи перегляду національних квот фінансування спільного бюджету ЄС.

Вирішальною контрольною датою в досягненні конституційного компромісу став період 17–18 червня 2004 р., коли відбувся брюссельський саміт Європейського Союзу, ключовим питанням порядку денного якого було ухвалення Конституції. Польща продовжувала займати жорстку позицію. Найрадикальніші пропозиції полягали в ідеї переписати проект Конституції заново. Однак повторного провалу пошуку компромісу вже не можна було допустити, адже збитки від цього загрожували бути більшими, ніж навіть від недосконалої Конституції. У такому разі ЄС без спільної Конституції ризикував би залишитись економічним гігантом, але політичним карликом, оскільки не мав би чіткого керівництва та уявлення

про стратегію подальшого розвитку європейської інтеграції. У проект Конституції вписали компромісні положення, які можна тлумачити майже протилежним чином. Питання розподілу повноважень між наднаціональними та національними органами виписано на користь перших, хоча і збережено британську принципову позицію щодо права національного вето. Т. Блер відхилив ідею спільної податкової та соціальної політики. Чехія та інші нові країни-члени наполягали на ротаційному принципі головування в ЄС. Натомість Ірландія пропонувала, аби принцип «подвійної більшості» полягав у прийнятті рішень 55% країн із 65% населення ЄС. Пакет компромісних рішень зрештою забезпечив ухвалення проекту спільної Конституції ЄС, яку можна розглядати як своєрідний кодекс європейського права. Однак пошук спільних рішень, як і прогнозувалось, відбувається складно.

Велика Британія відхилила кандидатуру Німеччини та Франції на посаду президента Європейської комісії, на яку висувався бельгійський прем'єр-міністр Гі Верхофштадт. У Лондоні вбачали в ньому занадто великого прихильника ідеї федеративної Європи. Цю кандидатуру також відхилили Чехія, Італія, Польща, Греція. Натомість Ж. Ширак забалотував кандидатуру тодішнього британського європейського комісара К. Паттена. Аргументація Франції полягала в тому, що представник країни, яка не є, наприклад, членом Монетарного союзу ЄС, не може ефективно керувати всіма аспектами процесу європейської інтеграції. Зрештою компроміс було знайдено навколо кандидатури правочентристського португальського прем'єр-міністра Ж.-М. Баррозу.

Паралельно розпочалася не менш запекла дискусія щодо того, у який спосіб затвердити та легітимізувати Конституцію Європейського Союзу на національному рівні. Спеціалісти з конституційного права сперечались, чи достатньо для цього лише формальної парламентської ратифікації, чи потрібно проводити плебісцити? Останній варіант, зважаючи на досвід народного волевиявлення щодо Маастрихтського та Ніццького договорів, які вивели європейську інтеграцію на її нинішній високий рівень, міг бути політично проблемним.

З початком передвиборчої кампанії до Європейського парламенту британський прем'єр-міністр Т. Блер 20 квітня 2004 р. оголосив про можливість проведення плебісциту з питання ухвалення Великою Британією Конституції ЄС, яка має замінити низку договорів ЄС та сприяти структурній і функціональній прозорості Європейського Союзу. Проте на думку газети «Таймс», яка часто висловлює думку консервативної опозиції, проект Конституції ЄС занадто деталізований та водночас розмитий. Оголошення кампанії по референдуму, який очікувався не раніше 2006 р., розглядалось як поступка Т. Блера європейським скептикам.

Також наголошувалося, що в разі негативного результату референдуму Британія може опинитися на периферії європейського інтеграційного процесу³⁵.

Не менш складним, ніж процес погодження проекту Конституції ЄС, яка була підписана 29 жовтня 2004 р., став процес її ратифікації. Крім Великої Британії, референдуми очікувалися також у Ірландії, Данії, Люксембурзі, національні парламенти Фінляндії, Швеції, Естонії, Литви, Греції, Італії, ФРН, Бельгії теж збиралися ратифікувати Основний закон ЄС. Водночас не виключалася можливість проведення ризикованих для європейських оптимістів референдумів у Латвії, Польщі, Чехії, Словенії, Словаччині, Угорщині, Австрії, Нідерландах, Франції, Іспанії, Португалії³⁶. У кінцевому підсумку ратифікація Конституції Європейського Союзу була провалена на референдумах у Франції та Нідерландах, а натомість у грудні 2007 р. країнами-членами ЄС було укладено Лісабонський договір реформ.

Тим часом в Україні загострилася внутрішньополітична ситуація під час президентської виборчої кампанії 2004 р., яка до того ж відзначалася безпрецедентним впливом зовнішніх сил на її перебіг. Помаранчева революція 2004 року в Україні, як назвали масовий рух громадської непокори, організований прихильниками проєвропейсько налаштованого кандидата від опозиції В. Ющенка, в якому взяли участь від 5 до 6 млн осіб по всій країні, і який тривав із 22 листопада (з наступного дня після повідомлення Центрвиборчкому про перемогу провладного кандидата В. Януковича у другому турі президентських виборів) до 3 грудня (коли Верховний суд України ухвалив рішення про повторне голосування через фальсифікацію результатів виборів у другому турі), викликала широкий резонанс у світі: осторонь цих подій не залишилися керівники міжнародних організацій, зокрема Європейського Союзу, і окремих європейських держав, а також уряди РФ і США. І хоча Помаранчева революція не привела до очікуваних громадськістю України радикальних змін, до її позитивного арсеналу слід віднести демократизацію і становлення елементів громадянського суспільства, формування національної амбіції і пробудження патріотизму, вимушене збільшення уваги влади до виборців і чітке визначення європейського вектору розвитку держави. Саме тому революційні події 2004 р. змінили стратегічний погляд світової спільноти на Україну й визначили систему координат для нашого подальшого руху на міжнародній арені.

Дійсно, після президентських виборів 2004 р. і перемоги на них представника опозиційних сил В. Ющенка, яку вітали європейські лідери, з'явилися надії на покращення відносин України з Євросоюзом. У своєму зверненні до Верховної Ради України новообраний президент визначив

приєднання до Європейського Союзу головним стратегічним завданням України. Цей процес подавався як подолання поділів Європи та перспектива нової цивілізаційної потуги об'єднаної Європи. А у своєму виступі в Європейському парламенті в лютому 2005 р. президент України В. Ющенко, виходячи з «єврооптимістичного» бачення ситуації, констатував, що «політика сусідства не сприймається нами у якості адекватної основи для подальших відносин з ЄС. Формат наших відносин повинен виходити з визнання України невід'ємною частиною об'єднаної Європи». Проте після масштабного розширення 1 травня 2004 р. Європейський Союз не міг дати Україні гарантію вступу. А Україна, своєю чергою, за Копенгагенськими критеріями членства, на думку ЄС, не була здатна реально претендувати на вступ.

Водночас, на тлі європейської ейфорії, яка панувала в українському суспільстві після Помаранчевої революції, 21 лютого 2005 р. президент України В. Ющенко підписав у Брюсселі «План дій Україна — Європейський Союз», розрахований на 2005-2008 рр., а 25 лютого 2005 р. Європейський Союз затвердив для України статус «Спеціального сусідства». Нова програма співпраці передбачала інтенсифікацію діалогу з питань економічного, політичного, енергетичного, освітнього, культурного співробітництва. Залежно від результату трансформації економічних та соціально-політичних структур України ЄС мав визначатись із подальшою стратегією відносин. Не випадково саме в цей час в українському уряді Ю. Тимошенко вперше з'явилася посада віце-прем'єр-міністра з питань європейської інтеграції. 22 квітня 2005 р. уряд України затвердив «Заходи щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна — ЄС». 1 вересня 2005 р. Україна скасувала візовий режим для громадян країн ЄС. А в листопаді 2005 р. розпочався вирішальний етап переговорів про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України. Україна отримала право підтримувати зовнішньополітичні декларації, які робляться від імені Євросоюзу.

1 грудня 2005 р. на дев'ятому саміті Україна — Європейський Союз у Києві було оголошено про політичне рішення визнати Україну країною з ринковою економікою. Після технічного оформлення процедури скасування антидемпінгових розслідувань щодо товарів українського виробництва на Спільному ринку, ЄС наблизився до визнання факту готовності України до вступу у Світову організацію торгівлі (СОТ). Прийняття України у травні 2008 р. до СОТ стало першим важливим кроком на важкому шляху до створення зони вільної торгівлі у відносинах України з країнами ЄС. Наступним кроком європейської інтеграції України мали стати: митний союз, безвізовий режим, вільний рух товарів, капіталів,

послуг, робочої сили, приєднання України до Шенгенського простору, інституційний органічний вступ України до ЄС і як заключний етап — заміна гривні на євро. Європейські оптимісти розраховували, що Україна подолає цей шлях за десятиріччя.

Десятий саміт Україна — ЄС, який відбувся 27 жовтня 2006 р. у Гельсінкі, констатував значний прогрес, досягнутий Україною у виконанні Плану дій. 29 листопада 2006 р. Європейська Комісія презентувала своє бачення зміцнення європейської політики сусідства. Пропонувалося з 12 млрд євро, запланованих у бюджеті 2007–2013 рр., на європейську політику сусідства виділити 1 млрд, з яких 700 млн відійде в Європейський інвестиційний фонд. Другий фонд 300 млн євро мав працювати на зміцнення демократії. Ці ресурси отримуватимуть учасники політики сусідства, які досягають успіху в проведенні реформ³⁷. На думку посла Європейської комісії в Україні Ієна Боуга, Україна досягла найбільших успіхів серед одинадцяти країн, з якими Європейський Союз реалізовує свою політику сусідства. На початку 2007 року набрала чинності нова програма сусідства «Простір процвітання, стабільності і безпеки». Передбачалося, що в перспективі політика сусідства дозволить користуватися європейською зоною вільної торгівлі і спрощеним візовим режимом. Однак зазначена програма не впливала на темпи вступу України до ЄС³⁸.

Водночас постала проблема співвідношення між політикою Євросоюзу щодо розвитку «спеціального сусідства» та прагненням України закріпити в новій посиленій Угоді про співробітництво з ЄС статус асоційованого члена. 22 січня 2007 р. Рада міністрів закордонних справ країн Європейського Союзу затвердила директиви делегації ЄС на переговорах щодо підготовки нової стратегічної угоди з Україною, яка не передбачала, але й не заперечувала членства України у віддаленій історичній перспективі. За місяць, 22 лютого 2007 р. Верховна Рада України п'ятого скликання прийняла Заяву «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору». Зокрема, український парламент закликав «констатувати відкритість ЄС для членства України, як і для будь-якої європейської держави, що визнає і поважає принципи свободи, демократії, поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенства права; укласти новий договір відповідно до наявної договірної практики ЄС щодо країн Центральної та Східної Європи (нових держав-членів ЄС) і з урахуванням сучасних викликів і реалій розширеної Європи; започаткувати етапність визначальних кроків інтеграції України до ЄС у відповідних сферах відносин: політичній, економічній, безпековій, правовій, гуманітарній та інших; наповнити новий договір нормами прямої дії; визначити чіткі строки, на

які укладається новий договір; сприяти на основі нового договору поступовому динамічному розвитку і поглибленню відносин між Україною та ЄС аж до набуття Україною повноправного членства в ЄС, а у середньостроковій перспективі — отриманню належного доступу до внутрішнього ринку ЄС через зростаючу економічну інтеграцію України до європейських ринків товарів, послуг, капіталу та робочої сили»³⁹.

18 червня 2007 р. в Люксембурзі Україна та ЄС підписали в пакетному порядку угоди про спрощення візового режиму та реадмісію осіб, які набули чинності відповідно з січня 2008 р. та січня 2010 р. Зокрема, важливою для України стала угода про реадмісію нелегальних біженців: запроваджувався порядок ідентифікації та повернення нелегальних мігрантів у разі, якщо вони перетнули європейський кордон із боку України. Відповідно більшість витрат на це має нести Україна. Своєю чергою ЄС до кінця 2008 р. обіцяла фінансову допомогу в 2,3 млн євро на боротьбу з нелегальною міграцією та поліпшення прикордонного сервісу⁴⁰. Попри такі символічні кошти, європейські експерти закликали повною мірою забезпечити права людини, котра опинилася в статусі нелегального біженця або мігранта.

В офіційному тексті Плану дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, ухваленому 18 червня 2007 р., визначено: «Вжиття необхідних заходів для забезпечення систематичного співробітництва між поліцією, митною і прикордонною службами, службами розвідки та безпеки з метою запобігання і протидії протиправній діяльності, що має міжнародний характер»⁴¹. 23 липня 2007 р. в інтерв'ю «Frankfurter Allgemeine Zeitung» голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу відверто констатував: «Ні ми, ні Україна не можемо зараз осилити її вступ до ЄС. Її очікує доля Туреччини. Ми взяли на себе зобов'язання вести переговори з Туреччиною. Переговори — це одна справа, вступ — інша. Переговори з Анкарою триватимуть, але до фактичного вступу ще далеко»⁴². Такий підхід закріплює статус «спеціального сусідства» України та ЄС. Зокрема, експерти Deutsche Bank у 2003 р. розробили систему економічних індикаторів, які дають можливість об'єктивно оцінювати рівень структурної конвергенції нових країн-членів ЄС. Наприклад, такими критеріями є обсяг валового національного продукту на душу населення, відсоток зовнішніх інвестицій до ВВП, рівень безробіття, частка аграрного сектору в економіці, рівень внутрішніх цін та інфляції, сальдо державного бюджету, обсяг експорту до країн ЄС, тощо⁴³. Україна за більшістю цих показників поступається не лише Болгарії та Румунії, а й Туреччині.

Водночас слід зазначити, що позитивним моментом «Європейської політики сусідства» для України стало дедалі чіткіше бачення її серед

потенційних кандидатів на вступ до ЄС. За даними соціологічного опитування «Євробарометер», проведеного восени 2007 р., наступна кількість громадян країн ЄС вважала певні держави близькими сусідами Європейського Союзу: Україну — 57%, Росію — 55%, Білорусь — 49%, Молдову — 37%, Грузію — 29%, Марокко — 28%, Туніс — 24%, Вірменію — 23%, Алжир — 20%, Єгипет — 17%, Казахстан — 16%, Ізраїль — 14%, Йорданію, Ліван і Лівію — по 12%, Сирію — 11%, Палестинські території — 10%. Отже, Україна стала найвідомішим сусідом Європейського Союзу.

Одинадцятий саміт Україна — ЄС, який відбувся 14 вересня 2007 р. у Києві, підтвердив двосторонній інтерес до створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом і укладення нової посиленої угоди про політичну асоціацію та економічну інтеграцію. Перший раунд переговорів щодо зазначеної угоди відбувся 5 березня 2007 року. А 16–18 жовтня 2007 р. відбувся П'ятий раунд переговорів щодо підготовки нової посиленої угоди між Україною та ЄС. Європейська Комісія висунула пропозицію щодо продовження на рік плану дій Україна — ЄС, виконання якого було розраховано до 2008 року. Своєю чергою, в Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання, підписаній 29 листопада 2007 р., наголошувалося на завданні «ухвалення мети про вступ України в НАТО, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення лідерських позицій України в східноєвропейсько-чорноморському регіоні», і висловлювалося сподівання, що процес розширення ЄС триватиме, і прийом нових членів залежатиме не від кон'юнктурних політичних міркувань, а від їх відповідності об'єктивно визначеним критеріям членства⁴⁴.

Нова посилена угода про співпрацю між Україною та ЄС мала стати інструментом реалізації практичних заходів щодо подальшого розвитку нашої держави на основі її європейського вибору. До змісту нового документа мали бути включені принципи економічної інтеграції і політичної асоціації України та ЄС із метою поглиблення діалогу в усіх сферах взаємодії: створення зони вільної торгівлі, вільного пересування товарів, людей, послуг і капіталу задля дедалі глибшої та продуктивнішої інтеграції України в ринок Європейського Союзу, напрацювання відповідної інституційної бази майбутнього асоційованого членства України в ЄС. Нова стратегічна угода мала стосуватися також питань зовнішньої політики, юстиції, свободи й безпеки, проблем міграції, відмивання брудних капіталів, торгівлі наркотиками та людьми, боротьби з міжнародною організованою злочинністю.

Реалізації цієї перспективи для України мало сприяти налагодження конструктивного діалогу з неформальним угрупованням — Європей-

ською радою з міжнародних відносин, створеною в жовтні 2007 р. Зазначена структура діє в тісній взаємодії з апаратом Верховного представника ЄС із питань зовнішньої політики і безпеки, який відповідно до Лісабонського договору реформ отримує статус заступника голови Європейської комісії. Звичайно, ЄС не скаже «ні» країні, яка буде підготовлена до вступу. Однак Україні на цьому шляху доведеться здолати ще чимало перешкод. Надто великою є поляризація політичних сил в Україні. Кожна з них працює на знищення економічної основи діяльності опонентів. Із цієї причини Україна в очах європейських аналітиків дедалі частіше стає країною, де здійснюються негативні прогнозні сценарії. Унаслідок цього Європейський Союз дуже складно усвідомлює, що Україна є не просто географічним сусідом Європи, а саме європейським сусідом. Адже кордони Європейського Союзу мають бути не географічними, а ціннісними. Французький соціолог П. Бурд'є вів мову про взаємозв'язок між соціальним і фізичним простором. Україна є географічним центром Європи, але її соціальною периферією. Для структурно-функціональної інтеграції України до Європейського Союзу слід розуміти логіку процесу європейської інтеграції та адаптуватися до нього. Інакше Україна залишатиметься на периферії європейської інтеграції.

Головною ідеєю прагматичної європейської стратегії України може бути розуміння того, що лише об'єктивне визнання реальності є першим кроком до бажаної зміни ситуації. Отже, Європейський Союз був готовий запропонувати Україні сприятливі можливості співпраці, тобто все, крім членства. Це ще раз засвідчив дванадцятий саміт Україна — ЄС, який відбувся 9 вересня 2008 р., але був перенесений із Евіана до Парижа, куди президент Франції Н. Саркозі, який головував у ЄС, прилетів із Москви, де вів переговори щодо плану врегулювання російсько-грузинського збройного конфлікту. Європейські еліти не змогли правильно оцінити перспективи, відкриті Помаранчевою революцією. Ситуація потребувала потужніших сигналів щодо реальності перспективи членства України в ЄС. Надання Україні статусу «європейського сусіда» розглядалося як альтернатива статті 49 Консолідованого договору ЄС, яка надає всім європейським державам право на звернення із заявою про вступ до ЄС. Не краще виглядала й запропонована в 2009 р. Євросоюзом програма «Східного партнерства» як оновлена версія європейської політики сусідства, де також була відсутня перспектива членства України в ЄС.

У грудні 2008 р. Європейська Рада за ініціативою Польщі та Швеції запропонувала проект «Східного партнерства», спрямований на поліпшення відносин ЄС з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою, Україною. 20 березня 2009 р. лідери країн-членів ЄС затвердили на реалізацію зазначеної програми до 2013 р. 600 млн євро. 7 травня

2009 р. у Празі відбувся інавгураційний саміт «Східного партнерства». У разі успішного виконання цієї програми Україна могла стати регіональним лідером у рамках «Східного партнерства» щодо наближення до стандартів ЄС. Проте цього не сталося.

Загалом, післяпомаранчева Україна не змогла добитися рішучого повороту від відпрацьованих у попередні роки принципів багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, за якої, незважаючи на численні заяви й декларації її керівників про безальтернативність євроінтеграційного курсу країни, її ключовим «стратегічним партнером» фактично залишалася Росія. А результати президентських виборів в Україні 2009 р. і перемога на них проросійського кандидата В. Януковича призвели до нових якісних змін в українсько-російських відносинах, що були не на користь зближенню України з Європейським Союзом. Це засвідчили, зокрема, наступні саміти Україна — ЄС. Так, і чотирнадцятий саміт, що відбувся 22 листопада 2010 р. у Брюсселі, і п'ятнадцятий (19 грудня 2011 р., Київ) не стали проривними для перспектив вступу України в ЄС.

Це пояснюється не в останню чергу тим, що підписана 21 квітня 2010 р. так звана Харківська угода щодо продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України в обмін на умовний перегляд угод про ціну постачання російського газу в Україну фактично розвернула Київ до Москви. Це було неоднозначно сприйнято українською громадськістю, загострило відносини між новою українською владою та проєвропейською опозицією й насторожило європейських партнерів України, так само, як і Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., яким затверджувався позаблоковий статус країни і скасовувався її євроатлантичний курс. Показово, що шістнадцятий саміт Україна — ЄС у 2012 р. так і не відбувся, хоча саміти Росія — ЄС того року були проведені двічі. Формально саміт Україна — ЄС відбувся тільки 25 лютого 2013 року. Головною темою переговорів була підготовка до підписання Угоди про асоціацію.

Переговори про підготовку тексту Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом розпочалися, як уже зазначалося, ще 5 березня 2007 року. 22 липня 2008 р. на пропозицію Франції було визначено цю назву майбутньої угоди. Всього протягом 2007–2012 рр. проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 3 робочих групах: з політичного діалогу, зовнішньої і безпекової політики, з юстиції, свободи та безпеки, з економічних, секторальних питань та розвитку людського потенціалу. Також відбулося 18 раундів переговорів щодо умов створення зони вільної торгівлі.

Отже, загалом протягом п'яти років над текстом Угоди про асоціацію працювали команди шести міністрів закордонних справ України

(Б. Тарасюка, В. Огризка, А. Яценюка, П. Порошенка, К. Грищенко, Л. Кожари). Нарешті 30 березня 2012 р. повний текст Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (УА) було парафровано, перекладено всіма мовами країн-членів ЄС. Текст Угоди українською мовою було опубліковано 20 червня 2013 р. на сайті Комітету з європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційне підписання Угоди про асоціацію було заплановано на 28–29 листопада 2013 р. у Вільнюсі на саміті Східного партнерства ЄС.

Змістовно Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відрізнялася від угод про асоціацію, які ЄС підписував на початку 1990-х років із країнами Східної Європи, що готувались до вступу в ЄС. Тим паче Угода відрізняється від угод про асоціацію з країнами Балкан, а також Північної Африки, Латинської Америки, які не мають жодних шансів на вступ до ЄС⁴⁵.

Текстуально Угода про асоціацію України з ЄС найбільша серед коли-небудь укладених ЄС. Вона складається з преамбули, 7 частин, 43 додатків та 3 протоколів (понад 1 тис. сторінок). Наприклад, у преамбулі закріплено принципи асоціації, передусім права людини та основні свободи, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. Хоча в Угоді зафіксовано, що «Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу і налаштована підтримувати ці цінності», але одночасно наголошується, що ця «Угода не визначатиме наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна — ЄС».

У розділі «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» визначено формати політичного діалогу: самітів, зустрічей на міністерському та інших рівнях. Серед ключових напрямків політичної співпраці є забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму.

У розділі угоди «Юстиція, свобода та безпека» визначені напрямки взаємодії у зазначених сферах. Важливою метою співробітництва є забезпечення верховенства права, незалежності судової системи. Також передбачено взаємодію в запобіганні нелегальній міграції. Окремі статті присвячені створенню належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном. Передбачено поглиблення співпраці з метою запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію й передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та до певної міри робочої сили.

Розділ угоди «Економічне та секторальне співробітництво» містить положення щодо гармонізації українського та європейського законодавства, відповідного інституційного реформування в Україні (енергетика, включно з ядерною, транспорт, захист навколишнього середовища, промислова політика та підприємництво, сільське господарство, оподаткування, статистика, надання фінансових послуг, туризм, аудіовізуальна політика, космічні дослідження, охорона здоров'я, науково-технічна співпраця, культура, освіта).

Розділ угоди «Фінансове співробітництво» окреслює механізм отримання Україною фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності використання коштів. Відповідно до розділу угоди «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» передбачено запровадження нових форматів і рівнів співпраці між Україною та Євросоюзом після остаточного набрання чинності Угодою про асоціацію. Зокрема, має бути створено Раду асоціації, Комітет асоціації та Парламентський комітет асоціації. Долученню до реалізації угоди громадянського суспільства покликана сприяти Платформа громадянського суспільства. Заради забезпечення належного виконання угоди має бути впроваджений механізм моніторингу та врегулювання спорів, які можуть виникати під час виконання Угоди. У зв'язку з необмеженим терміном дії Угоди передбачено можливість її перегляду, зокрема щодо цілей, протягом п'яти років від набрання нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою Сторін.

Угода про асоціацію з ЄС апріорі стала фактом і чинником вирішального цивілізаційного вибору України — європейського. Це й обумовило з боку Росії геополітичну, військову й політичну конфронтацію навколо її остаточного підписання та імплементації, що значно посилилася з літа 2013 р. 21 листопада 2013 р. під тиском керівництва РФ і проросійських політичних сил в Україні Кабінет міністрів України у неконституційний спосіб ухвалив рішення призупинити підготовку до укладання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Аби змінити це рішення, уряд М. Азарова вимагав від Євросоюзу 20 млрд євро фінансової допомоги⁴⁶. До самого вільнюського саміту політики ЄС все ж сподівалися, що угода буде підписана. Адже на їхню думку, всі виграють, якщо «житимуть в інтегрованому континенті, на якому не буде ліній поділу»⁴⁷. Однак президент України В. Янукович у Вільнюсі угоду так і не підписав, а силовий розгін учасників протесту проти цього рішення 30 листопада 2013 р. в Києві стимулював активну фазу прямої демократії у вигляді Євромайдану, що поклав початок Революції Гідності.

На тлі розширення акцій протесту в Україні 19 грудня 2013 року Рада Європейського Союзу на рівні глав держав і урядів розглянула українське

питання. У «Висновках Ради» в розділі VI (Міжнародні відносини) пункт 48 постулює: «Європейський Союз підтримує волю підписання з Україною Угоди про асоціацію, що включає поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі, як тільки Україна буде готова. Європейська Рада закликає до поміркованості, дотримання прав людини і базових прав, а також до демократичного розв'язання політичної кризи, що реалізувало б прагнення громадян країни. Європейська Рада підкреслює право всіх суверенних держав на прийняття власних рішень у сфері закордонної політики без зовнішнього тиску»⁴⁸.

17 лютого 2014 р. у Берліні відбулася ключова зустріч бундесканцлера А. Меркель з лідерами української опозиції А. Яценюком та В. Кличком, на якій порушувалися питання щодо шляхів урегулювання політичної та економічної кризи в Україні⁴⁹. Того ж дня було опубліковано інтерв'ю з колишнім бундесканцлером Г. Шредером, в якому він запропонував Євросоюзу підписати однакові угоди про асоціацію з Україною та Росією⁵⁰. Однак російська агресія в Криму та анексія півострова зняли це питання з дипломатичного порядку денного.

20 лютого 2014 р. Євросоюз запровадив санкції проти режиму В. Януковича, який утік до Росії. У відповідному рішенні зазначалося: «1. Європейський Союз наляканий і глибоко стурбований погіршенням ситуації в Україні. Репресії, свідками яких ми є, не можуть бути виправдані за жодних обставин... 2. Ми закликаємо усі сторони долучитися — без подальшого зволікання — до змістовного діалогу, втілити в життя законні демократичні прагнення українського народу... 3. Європейський Союз продовжує вважати, що будь-яке довготривале вирішення політичної кризи має складатися з конституційної реформи, формування нового уряду та створення умов для демократичних виборів... 4. У зв'язку із ситуацією, що погіршується, у терміновому порядку ЄС вирішив запровадити цільові санкції, включаючи замороження рахунків та візові заборони, проти тих, хто відповідальний за порушення прав людини, насильство і застосування надмірної сили... 5. Зіштовхнувшись з такою гострою кризою в Європі, ЄС продовжуватиме працювати у тісній співпраці з міжнародною спільнотою, щоб віднайти довгострокове рішення, що шануватиме права усіх українців»⁵¹.

23 лютого 2014 р. у день закриття сочинської зимової олімпіади Кремль відкликав із Києва для консультацій посла Росії в Україні М. Зурабова. Експерт фонду Карнегі Лілія Шевцова, коментуючи цю подію, зазначала, що «поразка Путіна в Україні буде його поразкою в боротьбі за владу в Росії». Тому Путін збирався з'ясувати, який спротив готовий в Україні чинити Захід⁵². МЗС Росії закликав виконувати угоду від 21 лютого, яка забезпечувала перебування Януковича на посаді

президента України до грудня 2014 року. Однак экс-президент України на той час уже перебував у Росії. Коментуючи реакцію Євросоюзу на революційні події в Україні, речник Європейської комісії О. Баї стверджував, що Угоду про асоціацію Євросоюз «бажає підписати з повністю легітимним українським урядом»⁵³.

4 березня 2014 р. Рада НАТО засудила інфільтрацію російських військ на територію Криму. Однак, у міру погіршення військово-політичної ситуації в Україні, відновився дипломатичний процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію. Європейські партнери погодилися провести додаткові консультації з підготовки блоку документів, які стосуються зони вільної торгівлі.

16 березня 2014 р. у Криму відбувся «референдум» про перехід до складу Росії. МЗС Росії запропонувало Україні визнати результат референдуму в Криму, виконати угоду Януковича з опозицією від 21.02.14, скликати конституційні збори з представників усіх регіонів, аби прийняти федеративну конституцію та забезпечити нейтральний статус України і російською мову як другу державну. Звичайно Київ не пристав на цю пропозицію.

Тим часом Європейський Союз виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 21 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Європейців переконували, що провал демократії в Україні означатиме фіаско всієї східноєвропейської політики Євросоюзу. Україні пропонували стати «регіональним лідером, з яким пов'язуватимуть свою політику сусідні держави»⁵⁴. Прогнозуючи можливість перетворення України на альтернативний центр впливу на колишньому пострадянському просторі, РФ приступила до наступної фази геополітичної фрагментації території України й посприяла проголошенню на «референдумах» 11 травня 2014 р. т.зв. «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки», які теоретично мали стати буферною зоною між РФ і європейською Україною та російським сухопутним містком до Криму.

Обрання 25 травня 2014 р. у першому турі президентом України Петра Порошенка свідчило про консолідацію українського суспільства в реалізації європейського вибору та спротиві російській агресії. 6 червня 2014 р. у французькому містечку Бенувіль (Нормандія) було започатковано так званий нормандський формат переговорів. Утім, незважаючи на це, пряме воєнне втручання Кремль доповнив 16 червня 2014 р. газовою зброєю, відключивши газ для України. Німеччина закликала Росію використати свій вплив на прихильників федералізації задля припинення насилля на Сході України. 25 червня 2014 р. Рада Федерації РФ

формально відкликала дозвіл на введення військ на територію України. Проте це не означало згортання таємної допомоги сепаратистам.

27 червня 2014 р. у Брюсселі президент України П. Порошенко разом із лідерами Грузії і Молдови підписав економічну частину Угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р. у розпал боїв на Донбасі зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, Німеччини, Росії і Франції. Однак Росія не відмовилася від прямого втручання у внутрішні справи України. Тому в липні 2014 р. США і ЄС запровадили часткові економічні санкції проти РФ. 30 серпня 2014 р. президент України П. Порошенко відвідав Брюссель, де відбувся саміт Євросоюзу⁵⁵. За його підсумками Високий представник ЄС із питань закордонних справ і політики безпеки Ф. Могеріні наголошувала, що «Росія вже не є стратегічним партнером ЄС»⁵⁶.

5 вересня 2014 р. у Мінську було підписано протокол про припинення вогню на Донбасі та поетапне врегулювання конфлікту. «Лише розумне поєднання дипломатичних зусиль та послідовного мотивуючого тиску з боку ЄС, — слушно зазначав представник України при ЄС К. Єлісєєв, — здатні створити сприятливі умови для виконання мирного плану Президента України на основі забезпечення незалежності, суверенітету, територіальної цілісності європейської України»⁵⁷.

12 вересня 2014 р. Євросоюз, Україна й Росія домовилися відкласти на рік імплементацію угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Європа обіцяла прискорити фінансування українських реформ після встановлення неагресивного діалогу з Росією. Утім, Кремль такого самого стремління не демонстрував, бо відчував подвійність західної позиції, яку найкраще висловив американський політолог Дж. Най, який закликав одночасно реалізовувати стратегію стримування Путіна, залишаючи відкритими можливості для довгострокового тісного співробітництва з Росією⁵⁸.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. З українського боку «за» було 355 голосів⁵⁹. У заяві «Про європейський вибір України» стверджувалося, що «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, але як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети — набуття повноправного членства в Європейському Союзі»⁶⁰. Угода про асоціацію набула чинності 1 вересня 2017 року.

Тодішній президент Європейської Ради Герман ван Ромпей, коментуючи цю подію, зазначав, що «наша мета — мати вільну, проєвропейські думуючу демократичну Україну, яка має добрі відносини з Росією.

З нашого боку ми будемо поводитися з Росією як з сусідом, але умов для цього ще немає»⁶¹. Однак, 29 вересня 2014 р. Рада Євросоюзу офіційно відклала застосування угоди про ЗВТ з Україною до 31 грудня 2015 року. Бундесканцлер А. Меркель сподівалася, що за цей час «кордон між Україною та Росією має бути контрольований»⁶². Представник ЄС у Києві Я. Томбінський зауважив, що «Угода про асоціацію не змінить реальність з 1 листопада. Це поступовий еволюційний процес. В угоді все розраховано на 10 років. Відкриття українського ринку для європейських товарів відбудеться з 1 січня 2016 року»⁶³.

30 жовтня 2014 р. президент України П. Порошенко мав телефонну розмову з новим головою Європейської комісії Ж.-К. Юнкером. Сторони обговорили питання набрання чинності Угодою про асоціацію, зокрема її економічною частиною. Положення про зону вільної торгівлі є важливою складовою Угоди про асоціацію (розділ IV). Крім вільної торгівлі, передбачено співробітництво в інших сферах, результатом чого мають стати безпечніші продукти та кращий захист інтелектуальної власності, чистіше повітря, лібералізований енергетичний ринок, самоврядування за європейською моделлю та ефективна боротьба з хабарництвом і відмиванням грошей. На впровадження цих стандартів відводиться до десяти років.

1 листопада 2014 р. розпочалося тимчасове застосування Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Стали де-факто чинними ті положення документа, що належать до компетенції Євросоюзу, а не 28 держав-членів. Тимчасове застосування Угоди тривало до того, як завершився процес ратифікації угоди всіма країнами-членами Євросоюзу. Зазначимо, що ця тимчасовість умовна, адже стосується всіх найважливіших положень документа. Зокрема, торговельних, які передбачають створення глибокої і всеосяжної зони вільної торгівлі та за змістом становлять 80% тексту угоди. Хоча через тиск Росії початок ЗВТ було перенесено на 1 січня 2016 р., це жодним чином не применшило того факту, що український бізнес отримав нагоду скористатися з відкриття ринків ЄС, а українські споживачі — з безмитного імпорту до нас європейських товарів. Українські підприємства з кінця квітня 2014 р. отримали автономні преференції, тобто для них було зменшено митні збори. Однак українській продукції потрібно ще відповідати стандартам безпечності, що є завданням номер один у процесі імплементації угоди. Це вимагає потужної роботи від Верховної Ради України, насамперед, щодо ухвалення закону про технічні регламенти та гармонізації їх із європейськими стандартами. Вироблені відповідно до них українські товари будуть допущені на європейський ринок і матимуть право на маркування позначкою «СЄ», що означатиме відповідність стандартам Євросоюзу. Навіть якщо не всі українські товари будуть конкуренто-

спроможні на ринку ЄС, але, маючи право маркувати їх позначкою європейської якості, буде набагато легше продавати свою продукцію у всьому світі.

Тоді ж, 1 листопада 2014 р., керівники України та Євросоюзу висловили сподівання на швидке завершення процедури ратифікації Угоди про асоціацію всіма країнами-членами Євросоюзу відповідно до їхніх національних процедур⁶⁴. У липні 2014 р. першою Угоду ратифікувала Румунія. Імплементация Угоди про асоціацію означатиме зниження цін, удосконалення методів управління, поліпшення якості послуг, розвиток транзитного потенціалу України, поліпшення іміджу країни та збільшення довіри до неї, появу нових ринків збуту української продукції, причому не лише на ринку ЄС, а й у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, збільшення інвестицій в українську економіку. Водночас, Угода про асоціацію України та ЄС залишалася потужним подразником для Росії, хоча президент Європейської Ради Д. Туск стверджував, що «ЄС не проводить політику проти Росії. Ми маємо політику, метою якої є забезпечення й дотримання миру і кордонів у Європі»⁶⁵.

Загалом, європейські аналітичні центри робили тоді висновок, що гіпотетичне швидке приєднання до ЄС такої великої держави як Україна могло би спровокувати додаткову кризу структур та інститутів ЄС. Україна має максимально використати програму «Ширша Європа». Контрпродуктивно заперечувати реальність і не намагатися виторгувати собі максимум можливого. ЄС буде докладати зусиль, аби стабілізувати економічну й політичну ситуацію в Україні. Реальною для ЄС є загроза внутрішнього фронту боротьби з ісламізмом, адже вже зараз у ЄС мусульман живе більше, ніж бельгійців.

У проекті рішення ризького саміту «Східного партнерства» (21–22 травня 2015 р.), зокрема, не йшлося про європейську перспективу України, а лише про її європейський вибір. Не обіцявся й безвізовий режим⁶⁶. Європейська комісія у звіті за 2014 р. щодо програми «Східне партнерство» констатувала, що «незважаючи на складну політичну, економічну та соціальну ситуацію, а також дестабілізацію у зв'язку з анексією Росією Криму та через конфлікт на Донбасі, Україна продовжувала процес демократичної трансформації»⁶⁷.

Захід був занепокоєний, що гіпотетичне відкриття поліцейської місії на Донбасі може спровокувати визнання Росією т.зв. «ДНР» і «ЛНР». Збігнев Бжезинський прогнозував, «якщо війна в Україні виявиться легким військовим успіхом Росії, її перемогою, тоді варто розраховувати на щось подібне країнам Балтії»⁶⁸.

Провалом завершилися тристоронні переговори у Брюсселі між Україною, Європейською комісією й Росією стосовно Угоди про

асоціацію (20–21 квітня 2015 р.). Мета зустрічі полягала в тому, щоби знайти практичні відповіді на занепокоєння РФ щодо реалізації положень про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі між ЄС та Україною. Росія запропонувала зберегти на десять років попередні правила експорту російських товарів в Україну⁶⁹.

26 листопада 2015 р., перебуваючи в Королівстві Нідерланди, президент України П. Порошенко висловив упевненість, що референдум у Нідерландах не заблокує Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом⁷⁰. Прем'єр-міністр Нідерландів М. Рютте теж висловився про кампанію на підтримку Угоди про асоціацію України та ЄС напередодні консультативного референдуму: на його думку, Нідерланди — «торгова нація. Нам потрібні торгові угоди. Україна — це ще один приклад»⁷¹. Утім, 6 квітня 2016 р. на консультативному референдумі в Нідерландах 61% його учасників висловилися проти затвердження Угоди про асоціацію. Це викликало обурення української громадськості, адже, як наголошував президент України П. Порошенко, «ніхто в Європі не платив таку високу ціну за європейський вибір, як Україна». Він оптимістично стверджував, що «Україну, як і свободу, не спинити»⁷². 19 квітня 2016 р. парламент Нідерландів відмовився за результатами референдуму 6 квітня 2016 р. скасовувати ратифікацію Угоди про асоціацію України та ЄС. На результат нідерландського референдуму відреагував президент США Б. Обама, який закликав Росію визнати, що «справжня велич — не грубе поводження із сусідами, а співпраця зі світом, що є єдиним способом забезпечення стійкого економічного зростання й прогресу»⁷³. Він закликав А. Меркель посилити тиск на Росію та вважав, що В. Путін хоче розвалити ЄС і НАТО⁷⁴.

20 квітня 2016 р. Європейська комісія офіційно запропонувала скасувати візовий режим для громадян України. Щоправда, безвізовим режимом могли скористатися лише власники біометричних паспортів. Він не поширювався на Британію та Ірландію. Щодо країн, які є членами Шенгену, але не входять до складу ЄС, питання безвізового режиму мали розв'язати на підставі окремого протоколу⁷⁵. У травні 2016 р. стартував проєкт ЄС «Підтримка впровадження Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом».

У червні 2016 р. відбулися парламентські слухання на тему «Транскордонне співробітництво як чинник європейських інтеграційних процесів України». Наголошувалося, що транскордонне співробітництво — це шлях до Європи без внутрішніх кордонів. Транскордонні кластери мають стати полігоном для апробації європейського законодавства та європейських механізмів фінансової підтримки⁷⁶. 14 липня 2016 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, спрямованих на лібералізацію Європейським Союзом візового режиму для України»⁷⁷. Ризик неотримання безвізового режиму був пов'язаний із недоліками боротьби з корупцією. У Заяві представництва Євросоюзу та посольств країн-членів ЄС у Києві щодо запуску в Україні електронної системи декларування без сертифікації, зокрема, зазначалося, що «нездатність швидко розв'язати цю проблему може підірвати важливі зусилля у боротьбі проти корупції в Україні, які є вкрай суттєвими для успішного процесу реформ, що підтримуються Євросоюзом»⁷⁸. 15 серпня 2016 р. в Україні запустили електронну систему декларування доходів чиновників без сертифікації.

Потужного удару по європейським прагненням України завдав результат проведеного 23 червня 2016 р. у Великій Британії, державі, яка завжди підтримувала Україну на шляху до Європи, референдуму з питання виходу з ЄС. За його результатами 51,9% проголосували за вихід, а 48,1% — проти виходу країни з Європейського Союзу.

Загалом, нідерландський і британський референдуми спровокували негативні тенденції у Євросоюзі. Зокрема, Конституційний суд Австрії на початок грудня 2016 р. призначив третій тур президентських виборів, на яких міг перемогти європейський скептик. У Словаччині почали збирати підписи за вихід з ЄС. Були відкладені переговори про вступ до ЄС Сербії. Навіть Р. Ердоган погрожував Євросоюзу турецьким референдумом із питання доречності продовження переговорів про вступ Туреччини до ЄС. Німецький політолог А. Умланд сподівався, чим гірше вихід з Євросоюзу впливатиме на Велику Британію, тим слабшими стануть позиції європейських скептиків у багатьох невеликих країнах⁷⁹. Також результат британського референдуму прокоментував П. Порошенко: «Шкода, але нам своє робить. Вірю, що попри результати референдуму, Британія залишиться в об'єднаній Європі і захищатиме спільні європейські цінності»⁸⁰. Не можна було виключати можливості того, що в разі виходу з ЄС Великої Британії стратегія розширення Євросоюзу буде радикально переглядатись.

Прем'єр-міністр Польщі Б. Шидло зазначала, що «Європа повинна зрозуміти, що безпечний ЄС — це безпечна, суверенна й демократична Україна в європейській сфері впливу»⁸¹. Своєю чергою президент України П. Порошенко наголосив, що «всі європейські лідери мусять залишатися оптимістами й відігравати свою роль у захисті Європи. Ми говоримо не про захист України, а про захист нашої спільної Європи»⁸². А віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України І. Климпуш-Цинцадзе стверджувала, що «нам необхідно отримати ратифікацію від Нідерландів можливо, вказавши особливу

позицію стосовно того, що двосторонні норми, які стосуються виключно окремих країн в Угоді про асоціацію, ймовірно, не застосовуватимуться Нідерландами»⁸³. Крім того, президент України П. Порошенко застерігав європейців, «якщо ви про щось домовилися з Путіним — це нічого не означає. Росія вважає, що ЄС — велика загроза для неї. Всі європейські скептики отримують потужну підтримку, не обов'язково фінансову, з РФ»⁸⁴.

У зв'язку з цим слід зазначити, що в жовтні 2016 р. зарубіжні аналітики поділили країни-члени ЄС на три умовні групи: лідерів підтримки України, спостерігачів і противників України. До першої групи були віднесені 12 країн-членів ЄС: Німеччина, Велика Британія, Швеція, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Болгарія. До країн-спостерігачів було включено 13 країн-членів: Франція, Нідерланди, Бельгія, Чехія, Ірландія, Угорщина, Португалія, Словенія, Іспанія, Хорватія, Люксембург, Мальта, Кіпр. Найгірше до України, за цим дослідженням, ставилися Італія, Австрія, Греція. «Цей дисбаланс підриває ідею європейської солідарності та єдності, ефективність ЄС загалом як політичного гравця на міжнародній арені», — наголошував автор згаданого дослідження Густав Гресель, який пропонував Євросоюзу перейти від політики «стурбованості» до реальної допомоги Україні.

19 жовтня 2016 р. у Берліні зустрілись П. Порошенко, Ф. Олланд, А. Меркель та домовилися створити «дорожню карту» виконання мініських угод⁸⁵. Польський президент А. Дуда ставив риторичні запитання, «чи президент Путін зможе відмовитись від риторики часів холодної війни та неоімперських амбіцій? Особливо важливо, щоб для Заходу Росія була передбачуваним і надійним партнером, а не геополітичним суперником»⁸⁶. А нідерландський прем'єр-міністр М. Рютте стверджував, що європейська єдність є найкращою відповіддю на зовнішню політику Росії, яка призводить до дестабілізації на зовнішніх кордонах Європи. Проте він не хотів, аби Угода про асоціацію була підставою для повноправного членства України в ЄС, був проти колективних гарантій безпеки Україні та виступав за заборону працевлаштування українців на спільному європейському ринку праці⁸⁷.

24 листопада 2016 р. у Брюсселі відбувся вісімнадцятий саміт Україна — ЄС. Було проведено переговори президента України П. Порошенка з президентами Європейської Ради Д. Туском і Європейської комісії Ж.-К. Юнкером. Обговорювалися питання торгівлі, юстиції, лібералізації візового режиму⁸⁸. Зокрема, за результатами 2016 р. Європейський Союз став найбільшим торговельним партнером України: частка ЄС у експорті українських товарів становила 37,1%, а частка ЄС в українському імпорті зросла до 43,7%⁸⁹.

Важливими питаннями порядку денного цього саміту було продовження режиму санкцій проти Росії, запровадження безвізового режиму для громадян України та нідерландський казус із ратифікацією Угоди про асоціацію. Політично гострим було питання продовження режиму санкцій проти Росії. Верховний представник Євросоюзу з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки Ф. Могеріні закликала надати візову лібералізацію для України і Грузії. Адже ці країни у повному обсязі виконали усі вимоги, які обумовлювали набуття цього статусу. Інша справа, що офіційне запровадження безвізового режиму Євросоюз пов'язує з погодженням механізмів можливих надзвичайних заходів, спрямованих на скасування безвізового режиму у випадку надзвичайних ситуацій. Нідерланди наполягають на перегляді тексту Угоди про асоціацію, де мають бути зафіксовані бажані для них положення. Зокрема, про відмову Україні навіть у віддаленій перспективі стати членом Євросоюзу, про небажання Нідерландів надавати колективні гарантії безпеки Україні та про обмеження на працевлаштування української трудової еміграції у Нідерландах. Поки що країни-члени Євросоюзу не визначились із ключовим питанням, що робити з цим нідерландським ультиматумом. Варіант внесення змін до тексту вже ратифікованої у 27 країнах-членах ЄС (включно з Великою Британією) Угоди про асоціацію неприйнятний, оскільки з правового погляду скасовує процедуру ратифікації загалом. Утім, Нідерланди наголошують, що у випадку швидкого завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС все одно доведеться переглядати коло країн, які цю угоду ратифікували. Інший варіант, який наразі виглядає більш компромісним, полягає не в розробці нового тексту Угоди про асоціацію, а в доопрацюванні спеціального протоколу, який стосуватиметься застосування Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у Нідерландах.

17 травня 2017 р. у Європарламенті підписано законодавчий акт, згідно з яким запроваджувався безвізовий режим для громадян України, що почав діяти з 11 червня 2017 р. Йшлося про надання безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, яке президент України П. Порошенко оцінив як подолання серйозної межі, яке вартує того, щоби в майбутньому про це згадували в підручниках з історії. «Безвіз, — наголосив він, — це подолання наслідків Переяславської Ради. Це більш глибоке залучення України до єдиного європейського цивілізаційного простору, це вихід з кола т. зв. пострадянських країн, які в Росії називають «близьким зарубіжжям»⁹⁰.

13 липня 2017 р. у Києві відбувся дев'ятнадцятий саміт Україна — Євросоюз. Рада Європейського Союзу затвердила тимчасові торговельні преференції для України. ЄС запровадив нові санкції проти РФ за по-

ставки турбін «Сіменс» до Криму⁹¹. Парламент Нідерландів, відкинувши результат референдуму, ратифікував Угоду про асоціацію з Україною. 1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС остаточно набула чинності в повному обсязі. Президент України П. Порошенко на 14-й щорічній зустрічі «Ялтинська Європейська Стратегія» в Києві (14–16 вересня 2017 р.) нагадав європейським партнерам, що «відмова від політики відкритих дверей буде для європейського проекту помилкою. Це стало б сигналом для Росії, що реванш залишається можливим, і що ЄС, відмовляючи сусідам у праві на європейську перспективу, враховує так звані «особливі інтереси» Росії у регіоні»⁹².

16 жовтня 2017 р. Угорщина на засіданні Ради міністрів закордонних справ ЄС вимагала перегляду Угоди про асоціацію з Україною через закон про освіту. Натомість ЄС вирішив профінансувати збереження культурної спадщини за проектами транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна 2014–2020». У проекті «Єдне нас Буг» будуть задіяні білоруські партнери. Партнерами ще одного проекту «Сцена Галичини — наша спільна історія» виступили Польський дім у Львові та Український дім у Перемишлі⁹³.

13 листопада 2017 р. 23 із 28 країн-членів ЄС підписали угоду про «постійне структурне співробітництво з питань безпеки й оборони», яке мало сприяти розвиткові спільних оборонних проектів у форматі Євросоюзу. Це відкривало нове поле співпраці між Україною та Євросоюзом. В Одесі було відкрито представництво ЄС із питань цивільної безпеки⁹⁴. Україна пропонує в рамках Дунайської стратегії ЄС реалізувати проект збереження екологічної системи долини річки Тиса на прикордонній території України, Угорщини, Румунії та Словаччини. Наприкінці лютого 2018 р. у Києві відбулася конференція «Підсумки імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2017 рік та подальші плани». Голова представництва Європейської комісії в Україні Г. Мінгареллі заявив, що «ми одна команда, і виконання Угоди про асоціацію буде нашим спільним успіхом або спільною поразкою»⁹⁵. Керівники парламентів Польщі, Литви, Латвії у Вільнюсі поставили свої підписи під листом, який ще раніше підписали глави парламентів України та Молдови, в якому йшлося про те, що газопровід «Північний потік – 2» загрожує незалежності України та країн Європи.

У червні 2018 р. під час візиту в Україну директора з питань Європи, Східного сусідства та Близького Сходу генерального директорату Європейської комісії з питань цивільного захисту населення та гуманітарної допомоги Ж.-Л. де Броувера обговорювалися шляхи розв'язання гуманітарних проблем на Донбасі⁹⁶. Чорногорія, Албанія, Норвегія, Україна та Грузія приєдналися до рішення Ради Євросоюзу від 18 червня 2018 р.

щодо продовження до 23 червня 2019 р. терміну дії санкцій, які передбачали заборону європейським компаніям вкладати інвестиції в окупований Росією Крим та імпортувати товари з півострова⁹⁷.

19 листопада 2018 р. міністри закордонних справ країн-членів Євросоюзу обговорили ситуацію на Донбасі після незаконних виборів у т.зв. «ДНР–ЛНР» 11 листопада. Дипломати застерігали від того, щоби ситуація стала чимось на кшталт замороженого конфлікту, про який із часом усі забудуть⁹⁸. Євросоюз продовжив санкції проти РФ. 17 грудня 2018 р. у Брюсселі відбулося чергове засідання Ради асоціації Україна — Євросоюз. Прем'єр-міністр України В. Гройсман закликав верховного представника ЄС у закордонних справах та політиці безпеки Ф. Могеріні до посилення режиму санкцій проти Росії. Україна та ЄС підписали угоди про фінансування спільних програм з енергоефективності, технічного співробітництва, підтримки молоді, реформи системи державних фінансів та покращення транспортного сполучення на загальну суму 160 мільйонів євро⁹⁹. За підсумками 2018 р. Україна серед експортерів аграрної продукції до ЄС посіла п'яте місце після Бразилії, США, Китаю, Аргентини, а за Україною були Туреччина та Індонезія¹⁰⁰.

7 лютого 2019 р. президент України П. Порошенко підписав попередньо схвалений Верховною Радою 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів) Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС.

У березні 2019 р. офіційний журнал ЄС опублікував рішення Ради ЄС про запровадження індивідуальних санкцій до восьми громадян РФ у зв'язку з російською агресією 25 листопада 2018 р. у районі Керченської протоки. У рамках «кримських дебатів» у Європейському парламенті комісар ЄС з питань європейської політики сусідства Й. Ган зачитав заяву голови дипломатії Європейського Союзу Ф. Могеріні про те, що «Євросоюз ніколи не визнає анексію Криму»¹⁰¹. У квітні 2019 р. ЄС запускає нову регіональну кліматичну ініціативу країн «Східного партнерства» — України, Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії та Молдови, щоби допомогти їм виконати зобов'язання в рамках Паризької угоди з клімату¹⁰².

13 травня 2019 р. у Брюсселі глави МЗС країн-членів ЄС і шести країн-сусідів відзначили 10 років «Східного партнерства». Президент України П. Порошенко закликав країни ЄС дати Україні, Грузії і Молдові реальну перспективу членства в Європейському Союзі. Не виключалось, що Україна відмовиться від Мінських угод, якщо знімуть санкційний тиск на РФ¹⁰³.

Загалом, 2019-й рік виявився бурхливим для України як із погляду внутрішньополітичних процесів, так і української зовнішньої політики. Відбулися чергові президентські й позачергові парламентські вибори, які призвели до суттєвого перезавантаження української влади. 20 травня 2019 р. Європейську Комісію на інавгурації новообраного президента України В. Зеленського представляв віце-президент Європейської комісії з питань енергетичного союзу М. Шевчович.

Виборчий цикл також відбувався в Європейському Союзі. 23–26 травня 2019 р. громадяни 28 країн-членів ЄС обрали депутатів Європейського парламенту. Європейська народна партія представлена 179 депутатами, Прогресивний альянс соціалістів і демократів отримав 150 мандатів, Група зелених — 70 мандатів, європейські скептики здобули 53 місця¹⁰⁴. 4–5 червня 2019 р. відбувся перший візит президента України В. Зеленського до Брюсселя. Наголошувалося на незмінності європейського інтеграційного курсу України. Євросоюз ухвалив рішення продовжити санкції проти Росії до 23 червня 2020 року. Торговельні квоти Україні обіцяли переглянути 2021 року.

8 липня 2019 р. у Києві відбувся двадцять перший саміт Україна–ЄС. Йшлося про боротьбу з корупцією, допомогу Донбасу. За результатами саміту підписано секторальні угоди з ЄС на суму майже 120 мільйонів євро¹⁰⁵. 5 листопада 2019 р. у Брюсселі відбулося П'яте засідання Комітету асоціації «Україна — Євросоюз». Віце-прем'єр-міністр України з питань європейської інтеграції Д. Кулеба закликав прискорювати європейську інтеграцію в тих сферах, які будуть відчутні бізнесу та українським громадянам¹⁰⁶.

4 жовтня 2019 р. Верховна Рада України схвалила Програму діяльності нового Кабінету Міністрів України. У цьому документі, зокрема, зазначено, що до 2024 р. Україна повинна відповідати критеріям членства в Європейському Союзі (ціль 17.1). За показники ефективності визначено: «максимальне наближення до усіх економічних критеріїв, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії). Україна приєдналася до спільного економічного, енергетичного, цифрового, правового та культурного простору ЄС. Для досягнення цих індикаторів Уряд здійснюватиме необхідні реформи в усіх секторах, охоплених Угодою про асоціацію. У законодавство України буде впроваджено не менше 80% актів ЄС, передбачених Угодою про асоціацію. Ми ініціюємо приведення Угоди у відповідність із реальним потенціалом політичної асоціації та економічної інтеграції України до ЄС. Уряд забезпечить громадянам і бізнесу можливість користування перевагами свободи руху людей, товарів, послуг та капіталу між Україною та ЄС. Одним із результатів вжиття цих заходів стане послідовне

зростання підтримки громадянами України європейської інтеграції нашої держави. У діалозі з ЄС ми забезпечимо зростання прямих інвестицій до України від компаній з країн ЄС та збільшення фінансової допомоги Євросоюзу для України. Уряд забезпечить створення в усіх областях України офісів євроінтеграції, з першочерговим фокусом на південних та східних областях, з метою наближення можливостей євроінтеграції до громадян та бізнесу у регіонах. Це буде досягнуто, насамперед, шляхом сприяння розвитку культурних та освітніх проєктів, бізнес-контактів, а також економіки та інфраструктури із залученням інвестицій та фінансової допомоги ЄС. Фокус на регіоналізації євроінтеграції дозволить нам спрямувати додаткові ресурси в області та громади для того, щоб мешканці регіонів безпосередньо відчували користь для них курсу України на інтеграцію до ЄС. Уряд виходитиме з того, що інтеграція України до Євросоюзу остаточно визначена приналежністю України до родини європейських народів та підтверджена Революцією Гідності, а кінцевим і головним бенефіціаром інтеграції є громадянин України»¹⁰⁷.

У грудні 2019 р. Україна запропонувала Європейському Союзу «модернізувати» Угоду про асоціацію з урахуванням захисту персональних даних, боротьби з корупцією та митних питань¹⁰⁸. Проте це був ризикований крок, адже ЄС загруз у питанні «безкінечного» виходу Великої Британії, а в разі радикальної зміни економічної частини угоди, її новий текст потребуватиме ратифікації національними парламентами країн-членів ЄС. Досвід 2014–2017 рр. доводить, як складно відбувається цей процес.

А щодо перспектив європейської інтеграції України, то, на наш погляд, насамперед новій українській владі необхідно позбутися хибного, занадто ідеалізованого уявлення про її змістовне наповнення й часові рамки та чітко окреслити концептуальні засади і стратегію реалізації цього цивілізаційного вибору України. Поки що видається, що актуальними виглядають наступні сценарії європейських інтеграційних перспектив України: сценарій останніх рубежів, до якого схиляється консервативна частина політичної еліти ЄС (Європа «втомилася» від розширення), одним із варіантів такого підходу слід уважати політику сусідства; модель довготермінового зближення, що визнає можливість приєднання до ЄС східних сусідів, зокрема — України, через поступове розширення та поглиблення співпраці; ліберальний підхід, в основі якого — ідея часткового членства, що враховує можливість часткового включення асоційованих країн в інтеграційну та інституційну систему ЄС; сценарій вибіркового зближення, орієнтований на фактор політичної волі країн ЄС щодо тієї чи іншої країни; концепція Великої Європи, що враховує існування двох основних центрів політичного й економічного тяжіння —

ЄС та Росії — і базується на ідеї створення «Спільного Європейського економічного простору»¹⁰⁹. Однак російська анексія Криму в лютому–березні 2014 р. та агресія на Донбасі з квітня 2014 р. перекреслили або принаймні до досягнення стабільного миру призупинили реалізацію сценарію «Спільного Європейського економічного простору».

Натомість Україна завдяки Угоді про асоціацію та Угоді про зону вільної торгівлі отримала максимально широке поле співробітництва з Євросоюзом, щоправда, поки що без перспективи членства в ЄС. «Загалом, — як зазначив представник України при Європейському Союзі М. Точицький після перезавантаження складу інституцій ЄС наприкінці 2019 р., — Україна та ЄС мають унікальні та комплексні відносини — безвізовий режим, амбітна Угода про асоціацію, поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі. Окрім того, ЄС став нашим надійним другом у проведенні демократичних реформ та протистоянні російській агресії. Нашим завданням на майбутнє є розвиток відносин Україна — ЄС до якісно нового рівня. Ми маємо амбітні цілі й відкрито говоримо про це європейським партнерам. Нашою стратегічною метою є набуття повноцінного членства в ЄС»¹¹⁰. Невипадково переважна більшість українців під час президентських і позачергових парламентських виборів 2019 р. проголосували за шлях України в НАТО і ЄС, тобто підтримали кандидатів і політичні партії, які у своїх передвиборчих програмах і заявах висловлювались за цей курс¹¹¹. Це підтверджують і дані Центру «Нова Європа», оприлюднені у березні 2019 р.: для 54% українців важливо, аби новий президент України продовжував європейську інтеграцію, адже, на їхнє переконання, великий проект формування об'єднаної Європи не може вважатися завершеним без України й надання нашій країні чіткої перспективи членства в Європейському Союзі згідно з Римським договором 1957 р.¹¹²

---

¹ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1990. № 31 (31 липня). С. 598.

² Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1995. Вип. 5. С. 11–12.

³ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1991. № 5 (29 січня). С. 121.

⁴ Основні напрями зовнішньої політики України (м. Київ, 2 липня 1993 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 37 (14 вересня). С. 942.

⁵ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». *Голос України*. 4 липня 2010. С. 10.

⁶ Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування. Київ, 2012. С. 607–608.

⁷ Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ, 2008. С. 335–336.

⁸ Див.: Горбулін В.П. Україна в глобальних вимірах сучасного світу. Виступ на міжнародному форумі «Світанок Європи: історична закономірність цивілізаційного вибору». *Вісник НАН України*. 2017. № 8. С. 5.

⁹ Jachtenfuchs Markus, Kohler-Koch Beate (Hrsg). *Europäische Integration*. Opladen, 2003. S. 569.

¹⁰ Beck Ulrich, Grande Edgar. *Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne*. Frankfurt am Main, 2004. S. 23.

¹¹ Бурдые П. Социология политики. Москва, 1993. С. 36.

¹² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ, 2004. С. 18.

¹³ Münkler Herfried. *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft — vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Berlin, 2005. S. 253.

¹⁴ Cremona Marise, Hillion Christophe. *L'Union fait la force? Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an Integrated EU Foreign and Security Policy*. EUI Working Papers LAW — 2006. № 39.

¹⁵ Іноземці про Україну. Київ, 2009. С. 41.

¹⁶ Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій. Львів, 2009. С. 153.

¹⁷ Снайдер Т. Криваві землі. Київ, 2018. С. 44.

¹⁸ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва, 1998. С. 147.

¹⁹ Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків, 2003. С. 329.

²⁰ Див.: Віднянський С. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 21–22.

²¹ Гердеген М. Європейське право. Київ, 2008. С. 101.

²² Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Вказ. праця. С. 621.

²³ Там само. С. 623.

²⁴ Там само. С. 639–641.

²⁵ Там само. С. 646.

²⁶ Проблеми адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу. Виступи учасників круглого столу. *Часопис ПАРЛАМЕНТ*. 2002. № 4. С. 14.

²⁷ Council Conclusions — New Neighbours Initiative — Doc. 14078/02 — November 18, 2002.

²⁸ Council Conclusions — European Neighbourhood Policy — Doc. 10189/04, June 14, 2004.

²⁹ Шпек Р. Європейська політика сусідства очима європейського сусіда. *Еженедельник 2000*. 2.III.2007. С. А3.

³⁰ Council Conclusions — Doc. 8220/03, April 14, 2003.

³¹ Клуб для кандидатів. *Голос України*. 2006. 18 листопада. С. 5.

³² Шерр Дж. Загроза енергетичній безпеці: довгоочікувана відповідь ЄС. *Дзеркало тижня*. 2007. № 9. 8–16 березня. С. 3.

³³ Див.: Віднянський С. Вказ. праця. С. 25–27.

³⁴ Plattner Mark F. *Souveränität und Demokratie. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*. April 2004. S. 285.

³⁵ The Times. 2004. April 20. P. 4.

³⁶ Focus. 2004. № 18. P. 228.

- ³⁷ Кичигина Н. Энергетика соседства. Украина как образец. *Еженедельник 2000*. 24.XI.2006. С. АЗ.
- ³⁸ Україна — краший сусід. *Голос України*. 2006. 6 грудня. С. 7.
- ³⁹ Заява Верховної Ради України «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладання нового базового договору». *Голос України*. 29 березня 2007. С. 7.
- ⁴⁰ Голос України. 2007. 20 червня. С. 5.
- ⁴¹ План дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_956
- ⁴² Frankfurter Allgemeine Zeitung. 23 Juli 2007. S. 4.
- ⁴³ Gerhards J., Hölscher M. Kulturelle Unterschiede in der Europäischen Union. Ein Vergleich zwischen Mitgliedsländern, Beitrittskandidaten und der Türkei. Wiesbaden, 2005. S. 16.
- ⁴⁴ Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання. *Голос України*. 2007. 1 грудня. С. 14.
- ⁴⁵ Heydemann G., Vodicka K. (Hrsg.). Vom Ostblock zur EU. Systemtransformationen 1990-2012 im Vergleich. Göttingen, 2013. S. 280.
- ⁴⁶ Süddeutsche Zeitung. 2013. 12 Dezember. S. 1.
- ⁴⁷ Баррозу Ж.М., Ромпей Г. ван. Від євроінтеграції виграють усі. *День*. 27 листопада 2013. С. 3.
- ⁴⁸ Голос України. 24 грудня 2013. С. 11.
- ⁴⁹ Süddeutsche Zeitung. 2014. 18 Februar. S. 1.
- ⁵⁰ Schröder G. Regieren geißt Risiko. *Wirtschaftswoche*. №. 8. 17.02.2014. S. 26.
- ⁵¹ Голос України. 22 лютого 2014. С. 8.
- ⁵² Шевцова Л. Про українські сценарії Кремля. *День*. 26 лютого 2014. С. 4.
- ⁵³ Урядовий кур'єр. 1 березня 2014. С. 1.
- ⁵⁴ Юрій Райхель. Геополітика після анексії Криму. *День*. 25 березня 2014. С. 9.
- ⁵⁵ Порошенко прибув до Брюсселя, де візьме участь у саміті ЄНП та засіданні Ради ЄС. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/220802.html>
- ⁵⁶ Урядовий кур'єр. 2 вересня 2014. С. 1.
- ⁵⁷ Урядовий кур'єр. 10 вересня 2014. С. 1.
- ⁵⁸ Най Дж. Західна стратегія стримування Росії. *День*. 9 вересня 2014. С. 8.
- ⁵⁹ Голос України. 17 вересня 2014. С. 1.
- ⁶⁰ Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України». *Голос України*. 17 вересня 2014. С. 3.
- ⁶¹ *День*. 25 вересня 2014. С. 1.
- ⁶² *День*. 3-4 жовтня 2014. С. 3.
- ⁶³ Урядовий кур'єр. 2 жовтня 2014. С. 1.
- ⁶⁴ Спільна заява президентів України, Європейської Ради та Європейської комісії з нагоди початку тимчасового застосування Угоди про асоціацію. URL: <https://switzerland.mfa.gov.ua/news/29418-spilyna-zajava-prezidentiv-ukrajini-jevropejskoji-radi-ta-jevropejskoji-komisiji-z-nagodi-pochatku-timchasovogo-zastosuvannya-ugodi-pro-asociaciju>
- ⁶⁵ Урядовий кур'єр. 10 січня 2015. С. 1.
- ⁶⁶ До ЄС — поки що за «перепустками». *Україна молода*. 25 березня 2015. С. 5.
- ⁶⁷ У Брюсселі побачили перші успіхи. *Голос України*. 28 березня 2015. С. 7.
- ⁶⁸ *День*. 26 березня 2015. С. 1.
- ⁶⁹ Голос України. 9 вересня 2015. С. 1.
- ⁷⁰ Референдум у Нідерландах не заблокує Угоди про асоціацію між Україною та ЄС — Порошенко. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/307073.html>
- ⁷¹ Урядовий кур'єр. 9 січня 2016. С. 1.

- ⁷² Голос України. 8 квітня 2016. С. 6.
- ⁷³ Урядовий кур'єр. 26 квітня 2016. С. 1.
- ⁷⁴ Писанська Н. Об'єднатися, щоб стримати агресора. *Голос України*. 27 квітня 2016. С. 5.
- ⁷⁵ Голос України. 21 квітня 2016. С. 4.
- ⁷⁶ Голос України. 9 червня 2016. С. 4.
- ⁷⁷ Голос України. 13 серпня 2016. С. 7–10.
- ⁷⁸ Голос України. 19 серпня 2016. С. 7.
- ⁷⁹ День. 30 червня 2016. С. 3.
- ⁸⁰ Урядовий кур'єр. 25 червня 2016. С. 1.
- ⁸¹ Урядовий кур'єр. 8 вересня 2016. С. 1.
- ⁸² Урядовий кур'єр. 17 вересня 2016. С. 1.
- ⁸³ Амстердам вагається... *Дзеркало тижня*. № 34. 24–30 вересня 2016. С. 1.
- ⁸⁴ Петро Порошенко: «Усіх євро скептиків в ЄС підтримує Москва». *Голос України*. 27 вересня 2016. С. 1.
- ⁸⁵ Писанська Н. Зустріч «нормандської четвірки»: домовилися створювати «дорожню карту». *Голос України*. 21 жовтня 2016. С. 5.
- ⁸⁶ День. 25 жовтня 2016. С. 1.
- ⁸⁷ День. 2 листопада 2016. С. 3.
- ⁸⁸ Голос України. 26 листопада 2016. С. 4.
- ⁸⁹ Голос України. 27 травня 2017. С. 3.
- ⁹⁰ Голос України. 18 травня 2017. С. 4.
- ⁹¹ Голос України. 18 липня 2017. С. 4.
- ⁹² Голос України. 16 вересня 2017. С. 3.
- ⁹³ Голос України. 21 жовтня 2017. С. 4.
- ⁹⁴ Голос України. 22 грудня 2017. С. 4.
- ⁹⁵ Голос України. 24 лютого 2018. С. 3.
- ⁹⁶ Голос України. 18 червня 2018. С. 4.
- ⁹⁷ Голос України. 20 липня 2018. С. 3.
- ⁹⁸ День. 20 листопада 2018. С. 4.
- ⁹⁹ Урядовий кур'єр. 24 грудня 2018. С. 3.
- ¹⁰⁰ Урядовий кур'єр. 12 січня 2019. С. 1.
- ¹⁰¹ Голос України. 24 березня 2019. С. 4.
- ¹⁰² Голос України. 19 квітня 2019. С. 3.
- ¹⁰³ Урядовий кур'єр. 14 травня 2019. С. 3.
- ¹⁰⁴ Голос України. 28 травня 2019. С. 5.
- ¹⁰⁵ Голос України. 8 липня 2019. С. 4.
- ¹⁰⁶ Урядовий кур'єр. 7 листопада 2019. С. 1.
- ¹⁰⁷ Програма діяльності Кабінету Міністрів України. *Голос України*. 12 жовтня 2019. С. 22.
- ¹⁰⁸ День. 8–9 листопада 2019. С. 1.
- ¹⁰⁹ Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Вказ. праця. С. 351.
- ¹¹⁰ Точицький М. Три надзавдання для Єврокомісії: який курс проводитиме нове керівництво ЄС. URL: <https://www.euointegration.com.ua/experts/2019/12/2/7103705/>
- ¹¹¹ Сидоренко С. От поддержки до равнодушия: на кого ставит Запад на украинских выборах. URL: <https://www.euointegration.com.ua/rus/articles/2019/03/29/7094526/>
- ¹¹² Семеряк М. Хто ти на міжнародній арені? URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/03/15/7149907/>

3.3. Україна і ЮНЕСКО: інтеграція в європейський та світовий культурний простір

Історія створення та організаційна структура ЮНЕСКО

Діяльність Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури — ЮНЕСКО (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — UNESCO) як спеціалізованої установи ООН¹ офіційно розпочалася у повоєнній Європі, в листопаді 1946 р. Свої функції (забезпечення співробітництва між бібліотеками, музеями, університетами, науковими товариствами, сприяння дотриманню юридичних норм у питаннях інтелектуальної власності, захист культурних цінностей тощо), документальні зібрання (бібліотеку, архів) і фінансові активи вона перейняла від Міжнародного інституту інтелектуального співробітництва (1926–1940, 1945–1946). Цей виконавчий орган Комітету (комісії) Ліги Націй з питань інтелектуальної співпраці з перервами існував від 1922 р., здійснюючи підготовку та проведення нарад експертів, а також — дослідження з питань науки, освіти і культури². ЮНЕСКО створювалася як міжнародна міждержавна організація, спеціалізований суб'єкт міжнародного права. Такі організації набували правосуб'єктності в обсязі, передбаченому їхніми статутами чи іншими установчими актами та делегованому їм державами-засновниками. До спеціалізованих установ ООН належали Міжнародна організація праці (перша спеціалізована установа ООН), Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Всесвітній поштовий союз, Міжнародний союз електрозв'язку та інші міжнародні організації. Вони мали подібну структуру, яка включала загальне зібрання всіх членів, керівний орган із обмеженим складом, головну адміністративну посаду і міжнародний секретаріат. Розгортання діяльності нової організації передбачалося в гуманітарно-культурній сфері.

Рішення про потребу її створення ухвалила скликана з ініціативи президента Ради з освіти Англії та Уельсу Річарда А. Батлера і президента Британської ради М. Робертсона Конференція міністрів освіти країн-союзників (Conference of Allied Ministers of Education) ще під час Другої світової війни (16 листопада — 5 грудня 1942 р.). Її учасники зібралися в Лондоні для обговорення питання про відновлення системи освіти після закінчення війни. Рекомендації цього зібрання та Конференції ООН з міжнародної організації (Nations Conference on International Organization, квітень–червень 1945 р., Сан-Франциско) було покладено в основу ухвали

Конференції ООН зі створення Організації з питань освіти і культури (ЕКО/КОНФ), скликаній у Лондоні 1–16 листопада 1945 р. Ідею створення організації, покликаної встановити справжню «культуру світу», сприяти «вкоріненню у свідомості людей ідеї захисту світу», «інтелектуальній і моральній солідарності людства» і в такий спосіб забезпечити людство від нової світової війни³, висунули Франція і Велика Британія. За результатами обговорення цієї ідеї 37 із 44 присутніх на зустрічі держав підписали 16 листопада Статут нової міжнародної організації, названої Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

Місія ЮНЕСКО, викладена в ст. 1 Статуту, корелювала з обговорюваними в ході конференції завданнями й полягала в сприянні зміцненню у світі миру та безпеки шляхом розвитку співпраці між країнами в галузі освіти, науки і культури з метою досягнення загальної поваги до справедливості, законності, прав людини та її основних свобод, проголошених у Статуті ООН, безвідносно до раси, статі, мови й релігії⁴. Відтак передбачалося, що ЮНЕСКО співпрацюватиме в питаннях взаємного пізнання народами світу, дасть новий імпульс народній освіті й поширенню культури, буде підтримувати, поглиблювати й розповсюджувати знання шляхом забезпечення збереженості книг, творів мистецтва, наукових та історичних пам'яток всесвітнього значення; опікуватиметься забезпеченням усім державам-членам ЮНЕСКО незалежності, недоторканності, автентичності їхніх культур і багатоманітності систем освіти.

Право на членство в ЮНЕСКО автоматично отримували країни — члени ООН. Отже, Українська РСР мала законні підстави на членство в ЮНЕСКО одразу після створення міжнародної організації. В іншому випадку країни набували членства в організації за рекомендацією Виконавчої ради (за умови підтримки їх більшістю голосів) та Генеральної конференції (за підтримки двома третинами голосів). Для країн, які не несли відповідальності за ведення своїх міжнародних відносин, запроваджувалася така форма членства як члени-співробітники⁵.

Органами ЮНЕСКО відповідно до ст. III Статуту стали Генеральна конференція, що визначала політику й основні напрями діяльності організації, характер і обсяг прав членів-співробітників та обирала членів Виконавчої Ради й за її рекомендацією призначала на шестирічний термін Генерального директора; Виконавча Рада в складі 12 делегатів країн-членів; Секретаріат у складі Генерального директора як головної адміністративної особи організації, його заступника й відповідного персоналу. Передбачалося, що держави-члени і члени-співробітники мали право вийти зі складу ЮНЕСКО шляхом повідомлення Генерального директора, яке запроваджувалося в дію 31 грудня наступного року після року, коли було подано заяву.

Квоти на посади в Секретаріаті мали всі країни-члени ЮНЕСКО. Генеральна конференція як вищий орган ЮНЕСКО складалася з делегатів держав-членів організації (не більше 5 осіб, обраних у результаті консультацій із Національною комісією ЮНЕСКО, якщо її було створено в цій країні, або освітніми, науковими й культурними установами) і мала збиратися раз на два роки (з передбаченою можливістю позачергового скликання). Організаційна структура ЮНЕСКО від початку формувалася з урахуванням потреби ефективної присутності її представництв у різних регіонах та забезпечення зв'язку з агентствами ООН й іншими організаціями-партнерами. Держави-члени зобов'язувалися забезпечити зв'язок своїх органів, що займалися питаннями освіти, науки і культури, з ЮНЕСКО шляхом створення національних комісій у справах ЮНЕСКО як дорадчих органів по відношенню до делегацій на Генеральній конференції та своїх урядів із питань, що належать до компетенції організації, а також скеровувати до Секретаріату періодичні доповіді про зміни в законодавстві, динаміку статистичних відомостей щодо розвитку освіти, науки й культури та про проведені заходи на виконання постанов Генеральної конференції та ухвалених Конвенцій, висувати пропозиції щодо планів діяльності та бюджету ЮНЕСКО.

Головний офіс (штаб-квартира) ЮНЕСКО розташувався в Парижі. Сюди, на авеню Клебер (Avenue Kléber), до готелю Мажестік (Majestic Hotel), відновленого після звільнення міста від німецьких окупантів, 16 вересня 1946 р. переїхала з Лондона підготовча комісія зі створення організації.

Статут ЮНЕСКО набув легітимності 5 листопада 1946 р. після ратифікації його 20-ма державами: Австралією, Бразилією, Грецією, Данією, Домініканською Республікою, Єгиптом, Індією, Канадою, Китаєм, Ливаном, Мексикою, Новою Зеландією, Норвегією, Саудівською Аравією, Сполученими Штатами Америки, Великою Британією, Туреччиною, Францією, Чехословаччиною й Південно-Африканською Республікою. Впродовж листопада членами ЮНЕСКО стали ще 8 країн: Польща, Болівія, Сирія, Гаїті, Перу, Філіппіни, Венесуела, Бельгія⁶.

Перша сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО відбулася в Парижі вже 19 листопада — 10 грудня 1946 р. за участі представників 30 держав, що мали право на участь у голосуванні. Посаду Генерального директора ЮНЕСКО упродовж 1946–1948 рр. обіймав відомий англійський учений-зоолог, філософ і письменник Джуліан Хакслі (Sir Julian Sorell Huxley, 1887–1975)⁷. Офіційними мовами Секретаріату, Генеральної конференції та Виконавчої ради ЮНЕСКО було визнано англійську і французьку. Впродовж 1946–1953 рр. Генеральні конференції збиралися щорічно.

Серед ключових питань діяльності ЮНЕСКО на першому етапі її існування з огляду на масштабні руйнування об'єктів світової культурної

спадщини під час Другої світової війни було завдання забезпечення збереженості й захисту культурних цінностей в умовах повоєнної доби. Необхідність з'ясування долі втрачених і переміщених під час війни артефактів та архівних зібрань, фондів і окремих унікальних документів зумовлювала потребу відновлення професійних контактів музейників і архівістів. Того ж року під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну раду музеїв (International Council of Museums; ICOM), завдання якої полягало у створенні умов для зберігання, забезпеченні охорони та популяризації світової природничої і культурної спадщини, матеріальної і нематеріальної культури, сприянні розвитку зв'язків та взаємодопомозі між музеями і музейними працівниками різних країн.

Гуманістичну ідею убезпечення від втрат архівної спадщини людства через воєнні конфлікти та політику тоталітарних режимів шляхом поглиблення міжнародної професійної співпраці сформулював Національний архівіст США й одночасно президент Асоціації американських архівістів Солон Дж. Бакк (Solon Buck, 1884–1962). Йому належали також пропозиції щодо заснування міжнародного архіву — “Proposal for the Establishment of a United Nations Archives” («Пропозиція про створення архівів Організації Об'єднаних Націй») та створення міжнародної архівної програми “A Proposed Archives Program for the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization” («Пропонована архівна програма для Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури»), яка передбачала заснування Міжнародного комітету архівістів для організації конгресів, підтримання стосунків між архівістами і ЮНЕСКО, створення в Секретаріаті ЮНЕСКО підрозділу, відповідального за архіви й архівне співробітництво⁸. Невдовзі, 9 червня 1948 р., у Парижі було засновано Міжнародну Раду Архівів (International Council on Archives, ICA). Її першим президентом став Генеральний директор архівів Франції Шарль Самаран (Charles Samaran, 1879–1982), віце-президентами: С. Дж. Бакк та знаний у світі британський архівіст сер Чарльз Х. Дженкінсон⁹.

Під егідою ЮНЕСКО поступово створювалися інші професійні організації. Важливим для розгортання діяльності ЮНЕСКО у сфері освіти було заснування 1953 р. Всесвітньої системи асоційованих шкіл ЮНЕСКО спершу задля інформаційного обміну між навчальними закладами. У такий спосіб забезпечувалося розширення міжнародної співпраці у сфері освіти.

Як міжнародна організація, ЮНЕСКО була відкрита для країн, які поділяли й визнавали її Статут. 1951 р. до складу ЮНЕСКО увійшли Японія, Камбоджа, Південний В'єтнам і Федеративна Республіка Німеччина, 1953 р. — Іспанія, Непал, Лівія, Чілі; 21 квітня 1954 р. (на тлі

початку хрущовської «відлиги» та орієнтації зовнішньої політики на «мирне співіснування» з капіталістичним світом) — Радянський Союз, що відкрило дорогу до членства в організації Українській РСР. 1954 року до офіційних мов організації додалася російська, визнана разом із іспанською, яка стала офіційною мовою ЮНЕСКО 1950 р., також офіційною мовою для Виконавчої Ради.

Співпраця Української РСР із ЮНЕСКО: інституційний та політичний аспекти

Українська РСР офіційно стала членом ЮНЕСКО 12 травня 1954 р.¹⁰ Правом набуття членства в цій міжнародній організації вона скористалася як член ООН. У цей час у Нідерландах відбувалася Міжурядова конференція ЮНЕСКО з вироблення Конвенції щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаага, 21 квітня — 16 травня 1954 р.), в якій брали участь делегації і окремі представники 49 країн світу¹¹, міжнародних неурядових організацій, зокрема Міжнародна рада музеїв.

На момент вступу Української РСР в ЮНЕСКО її очолював упродовж 1953–1958 рр. Лютер Харріс Еванс (Luther Harris Evans, 1902–1981) — американський політолог і фахівець у галузі міжнародних відносин, один із організаторів і керівників обстеження історичних архівів Адміністрації програм суспільних робіт¹² і директор Бібліотеки Конгресу США (1945–1953). На початку травня 1954 р. МЗС Української РСР сповістило його про рішення свого уряду щодо прийняття Статуту ЮНЕСКО. Вже 12 травня посол СРСР у Великій Британії уродженець Харківщини Я.О. Малик відповідно до наданих йому урядами УРСР та БРСР повноважень підписав у Лондоні Статут ЮНЕСКО¹³, а представник Української РСР отримав право участі в роботі Гаазької конференції. У такий спосіб УРСР мала причетність до ухвалення 14 травня 1954 р.¹⁴ її заключного акта — Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту — першого документа ЮНЕСКО, який регулював питання охорони об'єктів культурної спадщини. Уповноваження на участь у Конференції із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту та підписання вироблених конференцією документів від імені УРСР було надано Я.Т. Сірченку (1908–1968)¹⁵, на той час — голові Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР та помічникові секретаря ЦК КП(б)У. Він увійшов до складу делегації СРСР, очолюваної заступником міністра культури СРСР В.С. Кеменовим. Проте Українська РСР, як і Білоруська РСР, представлена заступником міністра культури БРСР П.В. Люторовичем, мала окремий голос під час

голосування. Такий розподіл голосів відповідав меті СРСР щодо кількісного множення під час голосування своєї позиції (так само, як і в ООН), а на практиці самостійність обох республік абсолютно обмежувалася. Делегати УРСР і БРСР «незмінно підтримували всі пропозиції делегації СРСР і голосували за них»¹⁶. Утім, ключова позиція радянської делегації декларувалася як готовність до співпраці з іншими делегаціями з питань захисту культурних цінностей.

Ухвалена Конвенція трактувала захист культурних цінностей як охорону й повагу до цих цінностей (ст. 2). Сторони-учасниці зобов'язувалися забезпечити імунітет культурних цінностей, що перебували під спеціальним захистом, утримуючись, з моменту включення їх у Міжнародний Реєстр, від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них, а також від використання таких цінностей і ділянок, прилеглих до їх місць розташування, у військових цілях. Передбачалося, що Конвенція має застосовуватися у всіх випадках окупації всієї або частини території країни-учасниці, навіть якщо ця окупація не зустрічає ніякого військового опору. Додатковий протокол до Конвенції передбачав заборону вивезення культурних цінностей із території супротивника та їх повернення (в разі, якщо таке відбулося) по закінченні воєнних дій. Після непростого обговорення положень конвенції 14 травня документ було підписано. Радянська делегація, включаючи представника УРСР, утрималась від підписання протоколу конференції через неприйняття її пропозиції підготувати звернення ЮНЕСКО до всіх урядів про безумовне зобов'язання не застосування ядерної і водневої зброї масового знищення¹⁷.

Повноцінною делегацією Українська РСР була вперше представлена на VIII сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО (12 листопада — 10 грудня 1954 р.; Уругвай, Монтевідео). Її очолив партійний діяч, депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання, заступник міністра культури УРСР Б.А. Коваль (1903–1959)¹⁸. Відтоді співпраця Української РСР і ЮНЕСКО стала систематичною. Про всі програми та заходи ЮНЕСКО (в тому числі — спільні з міжнародними професійними організаціями) Українська УРСР отримувала детальну інформацію й відповідні запрошення.

Так, делегація УРСР у складі голови ЦК Профспілки працівників освіти УРСР З.С. Нечипорук та завідувача облвно Миколаївської області М.С. Михальчука на чолі з заступником міністра освіти П.Л. Миргородським взяла участь у організованій ЮНЕСКО спільно з Міжнародним бюро з освіти XIX міжнародній конференції із народної освіти. Вона відбулася в Женеві 9–17 липня 1956 р. за участі представників 72 країн світу та семи міжнародних організацій і п'яти спостерігачів¹⁹. Обговорювалися питання про інспектування шкіл, викладання математики в серед-

ній школі, про стан народної освіти в країнах-учасницях конференції, демонструвалася виставка «Про народну освіту в Українській РСР»²⁰. У листопаді 1956 р. Міжнародне бюро з освіти спрямувало до Києва рекомендації цього міжнародного форуму з проханням про якнайширше інформування зацікавлених осіб і установ шляхом публікації в українських офіційних профільних друкованих органах та інформування про апробацію положень рекомендацій в українських школах²¹. Як зазначав відомий український дипломат М.П. Макаревич, «у цей час ЮНЕСКО була чи не єдиною міжнародною організацією системи ООН, у програмах якої українські наукові установи й окремі вчені мали змогу долучатися до реалізації міжнародних проектів у галузі новітніх технологій, обмінюватися передовим науковим досвідом зі своїми зарубіжними колегами»²².

Іншим важливим аспектом співпраці з ЮНЕСКО для українців була можливість широкої комунікації із метою поширення у світі знань про Україну. Проте в перші роки роль Української РСР у програмах ЮНЕСКО обмежувалася участю в заходах організації, а у виданнях ЮНЕСКО бракувало українських матеріалів²³.

27 липня 1956 р. відповідно до ст. VII Статуту ЮНЕСКО, надаючи важливе значення ролі цієї організації у справі сприяння розвитку між державами взаємин у галузі культури, науки і освіти, Рада Міністрів Української РСР відповідною постановою створила міжвідомчу Комісію у справах ЮНЕСКО. Зафіксоване в установчих документах ЮНЕСКО поняття «національна комісія» (попри те, що ніякого політичного значення воно в цьому контексті не мало, а вказувало лише на належність до певної країни) в офіційних документах радянської республіки спершу не використовувалося. Як жартівливо пояснював О.С. Сліпченко, «на відміну від інших подібних комісій, з назви нашої було первісно виключене слово «національна», що лякало Москву»²⁴. Комісію очолив щойно призначений міністр культури УРСР Р.В. Бабійчук²⁵. Він мав «правильну» біографію (працював залізничником) і відповідав критеріям радянського керівника — від 1939 р. перебував на партійній роботі в Одеській, Київській, Житомирській та Львівській областях, закінчив 1950 р. Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У та майже рік працював на посаді заступника міністра культури. До складу комісії, на яку покладалося проведення заходів, пов'язаних із участю Української РСР у діяльності ЮНЕСКО, увійшли відомі діячі культури й науки. У серпні 1956 р. повідомлення про створення комісії з'явилося в республіканській пресі.

Свою діяльність на новій посаді міжнародного масштабу Р.В. Бабійчук починав досить обережно й «під наглядом» голови Комісії СРСР у справах ЮНЕСКО й керівника Постійного представництва СРСР при ЮНЕСКО Георгія (Юрія) Олександровича Жукова (1908–1991)²⁶ — урод-

женця Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Радянський представник у Парижі був журналістом-міжнародником, колишнім завідувачем відділів редакцій газет «Луганська правда» та «Комсомолец України», а після закінчення Другої світової війни — співробітником, згодом — заступником головного редактора газети «Правда», а в 1948–1952 рр. — її кореспондентом у Франції. У 1957–1962 рр. він обіймав, крім того, посаду голови Державного комітету при Раді Міністрів СРСР з культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Генеральним секретарем української комісії став М.Я. Петрачков, а «штаб-квартира» розташувалася в перші роки після створення в Києві за адресою: вул. Левашовська (нині — Шовковична), буд. 15²⁷. Неподалік, у будинку № 8-10, мешкали й українські високопосадовці та партійні лідери, зокрема й перший представник УРСР в ООН і міністр закордонних справ республіки Д.З. Мануїльський.

Наприкінці грудня 1956 р. — на початку січня 1957 р. Українська РСР ратифікувала Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР (№ 1526 від 26 грудня 1956 р.) та Указу Президії Верховної Ради УРСР (від 9 січня 1957 р.)²⁸. На підписання від імені Української РСР Протоколу до Конвенції 6 лютого 1957 р. було уповноважено Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР у Франції В.О. Виноградова, який вручив ратифікаційну грамоту генеральному директорові ЮНЕСКО Лютеру Х. Евансу. Відповідно до вимог дипломатичного протоколу Генеральний директор підтвердив 14 лютого отримання ратифікаційної грамоти УРСР і наголосив, що згідно з вимогами ст. 38 параграфу 14 Конвенції він повідомить зацікавлені країни про прийняття документа на зберігання. Його було депоновано в бібліотеці організації²⁹.

У березні 1957 р. розпочалися заходи щодо створення бібліотеки — депозитарію видань ООН у Києві³⁰. Така установа могла засновуватися в будь-якій державі, що мала членство в ООН, з метою забезпечення вільного доступу до документів і видань ООН, які отримувала безоплатно. Для УРСР створення депозитарію мало істотне значення з огляду на те, що на придбання видань ООН витрачалися державні валютні кошти. До переліку бібліотек ООН передбачалося внести Державну публічну бібліотеку АН УРСР або парламентську бібліотеку³¹. Організаційні заходи щодо створення депозитарію відбувалися шляхом консультацій із Центром ООН у Москві. Питання умови депозиту, мовних вимог, відбору ротапінтних та друкованих видань вирішувалися безпосередньо з бібліотекою ООН³². Планувалося, що комплектуватиметься бібліотека російськомовними друкованими виданнями (у разі відсутності видань російською мовою — англomовними або франкомовними) від часу створення

організації та ротапринтними — від 1957 р., а також виданнями, згаданими в каталозі “Ten Years of United Nations publications, 1945 to 1955. A complete catalogue”³³. 13 вересня 1957 р. МЗС УРСР подало узгоджені пропозиції до Дирекції бібліотеки ООН у Нью-Йорку³⁴. Невдовзі депозитарій ООН з окремим підрозділом видань ЮНЕСКО було відкрито в Державній публічній бібліотеці АН УРСР. Про перші надходження й комплектування бібліотеки її директор В.С. Дончак звітувався перед III регіональною конференцією європейських національних комісій ЮНЕСКО в Таорміні (Сицилія, лютий 1960 р.). Конференція серед іншого розглядала питання видавничої діяльності ЮНЕСКО.

На початку 1958 р. відбулися деякі зміни у складі та структурі міжвідомчої Комісії СРСР у справах ЮНЕСКО. На першому її засіданні було ухвалено рішення про заснування при комісії комітетів з освіти, природничих наук, соціальних наук, культури, основного проекту «Схід-Захід», з бібліотек і бібліографії, інформації³⁵. Члени комісії отримали доручення до 18 лютого 1958 р. визначити кандидатів на голів комітетів. За добір кандидатури очільника комісії із освіти відповідав П.Л. Миргородський; із природничих наук, соціальних наук та основного проекту «Схід-Захід» — О.Н. Щербань; з культури, бібліотек і бібліографії, інформації — Р.В. Бабійчук. 1 квітня 1958 р. Комісія порушила питання про призначення постійного представника УРСР при ЮНЕСКО³⁶.

7–16 липня 1958 р. делегація Української РСР на чолі з заступником міністра освіти УРСР П.Л. Миргородським взяла участь у складі делегації СРСР у роботі XXI Міжнародної конференції із народної освіти в Женеві (Швейцарія), організованій Міжнародним бюро освіти разом із ЮНЕСКО. Ключовими проблемами, які розглядалися на конференції, були розроблення та видання навчальних планів і програм початкової освіти та можливості доступу до освіти в сільській місцевості. Міністерства освіти звітувалися про зміни в галузі освіти у їхніх країнах в 1957–1958 навч. році³⁷. «Радянський погляд» на формування освітніх програм продемонстрував керівник делегації СРСР (міністр освіти Латвійської РСР В.П. Самсонс), вступивши в дискусію щодо співвідношення релігійного й морального виховання з представником Ватикану архієпископом Джованні Феррофіно, який наголошував на важливості релігійного виховання, відсутнього в радянських школах³⁸. Водночас представник СРСР запропонував скористатися радянським досвідом запровадження доступності освіти (як початкової, так і другого ступеня) в сільській місцевості та підтримав заяву США під час голосування щодо вступу країни в Міжнародне бюро освіти. У звіті радянської делегації наголошувалося, що участь у заході змінила уявлення про доцільність проведення таких конференцій і засвідчила можливість систематичного спо-

стереження за станом освіти в різних країнах світу, участі в обговоренні актуальних проблем школи і освіти, розширення «сфери впливу радянської ідеології»³⁹. У такий спосіб подальша участь радянських делегацій у подібних заходах набувала певної політичної вмотивованості.

Українська РСР стала учасником усіх проектів і напрямів діяльності ЮНЕСКО, брала участь у систематичних і тематичних опитуваннях, нарадах, конференціях, семінарах, підготовці міжнародних термінологічних словників, галузевих довідників тощо. У червні 1958 р. Українській РСР було запропоновано подати кандидатуру свого представника до складу Виконавчої Ради ЮНЕСКО з метою розширити її склад шляхом залучення представників соціалістичних країн-членів організації. Однак спроба заступника міністра закордонних справ УРСР С.О. Сліпченка погодити висунення українського представника до складу Виконавчої Ради з Г.О. Жуковим мала в результаті відповідь про «недоцільність» участі Української РСР у виборах⁴⁰. Зважаючи на офіційну позицію загальносоюзної комісії у справах ЮНЕСКО й не погоджуючись із нею, С.О. Сліпченко вирішив залишити запит ЮНЕСКО без відповіді⁴¹. Відтак можливість отримати членство у виконкомі ЮНЕСКО в 1958 р. було втрачено. Втім, у прощальному листі до країн-членів ЮНЕСКО, передаючи свої повноваження Генерального директора Вітторіно Веронезе Лютер Х. Еванс подякував Українській РСР як повноцінному учаснику руху за перетворення ЮНЕСКО на «реальну силу в сучасному світі»⁴². Нового Генерального директора було обрано 22 листопада 1958 р. на вісімнадцятому пленарному засіданні Генеральної асамблеї, що відбулося в щойно відкритому спеціально зведеному за спільним проектом архітекторів із трьох країн комплексі будинків штаб-квартири ЮНЕСКО на площі Фонтенуа (place de Fontenay). Італійський правник, адвокат-антифашист, багаторічний лідер руху «Акціоне католика» і колишній Президент Католицького інституту соціальної діяльності Вітторіно Веронезе (1910–1986) перейшов на посаду Генерального директора з посади Голови Виконавчої ради ЮНЕСКО, яку очолював упродовж 1956–1958 рр., а до того в 1952–1956 рр. був її членом.

3 грудня 1958 р. Українська РСР стала стороною Конвенції про міжнародний обмін виданнями та про обмін офіційними виданнями й урядовими документами між державами. Зокрема Конвенція про міжнародний обмін виданнями була покликана полегшити некомерційний обмін виданнями між державними органами та між неурядовими освітніми, науково-технічними або культурними установами (ст.1). Йшлося про видання просвітницького, юридичного, науково-технічного, культурного та інформаційного характеру: книги, газети, періодичні видання, карти і плани, естампи, фотографії, мікроскопії, музичні партитури, ви-

дання шрифтом Брайля. Ввезення і вивезення таких видань не обкладалося митом (ст. 7).

У 1959 році Комісія Української РСР у справах ЮНЕСКО функціонувала з розширеним відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 70 від 19 січня 1959 р. складом та запровадженими за аналогією до структури загальносоюзної комісії комітетами з освіти, природничих та соціальних наук, культури, основного проекту «Схід–Захід»⁴³. Провідне завдання комісії полягало в координації діяльності представлених у ній організацій і відомств щодо виконання програм ЮНЕСКО. Втім самостійність української комісії була відносною. Всі відповіді на запити організації погоджувалися з Постійним представництвом СРСР при ЮНЕСКО. Зокрема, у зв'язку з надходженням до української комісії численних запитів від установ і організацій, пов'язаних із потребою поглиблення співпраці з ЮНЕСКО та використання каналів організації для ознайомлення світової спільноти з досягненнями Української РСР у цій сфері, у березні 1959 р. з'ясувалися можливі напрями співробітництва Української РСР з ЮНЕСКО у сфері культури, освіти і науки⁴⁴. Для погодження та дозволу на пересилання відповідних матеріалів до штаб-квартири ЮНЕСКО в листопаді 1959 р. Р.В. Бабійчук скерував Доповідь щодо застосування Конвенції із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, яку планувалося виголосити на першому засіданні учасників Конвенції із захисту культурних цінностей, запланованому на середину 1960 р. У доповіді зазначалося, що німецькими окупантами під час Другої світової війни було знищено близько 1000 пам'яток, зокрема ансамбль історико-архітектурних пам'яток державного заповідника «Киево-Печерська лавра», Володимирський собор у м. Севастополі, Київський і Чернігівській історичні, Полтавський і Житомирській краєзнавчі музеї, літературно-меморіальний будинок-музей письменника В.Г. Короленка в м. Полтаві та ін.⁴⁵ Йшлося також про те, що Рада Міністрів УРСР 30 грудня 1948 р. прийняла Постанову «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'яток культури» й ухвалила «Положення про охорону пам'яток культури», згідно з першою статтею якого всі пам'ятки культури на території Української РСР, що мали наукове, історичне чи художнє значення, вважалися недоторканною загальнонародною спадщиною й перебували під охороною держави⁴⁶. Наголошувалося, що цими актами в районах розташування пам'яток культури заборонялася дислокація військових частин, розташування військових складів і споруд військового призначення. Статути військ Радянської Армії відповідно містили положення про повагу військових до культури й культурних цінностей не лише свого народу, а й інших народів світу⁴⁷.

Для рухомих пам'яток передбачалися заходи, які забезпечували їх відпсування та викрадення, а задля забезпечення збереженості пам'яток —

консервація і реставрація. В доповіді наголошувалося: «Громадяни Радянської України достатньо поінформовані про наукову цінність пам'яток матеріальної культури і свідомо ставляться до їх охорони. Вони знають, що цінність пам'яток не в їх матеріальності, а в тих відомостях, які може виявити в них наука про давні часи»⁴⁸. В союзному представництві після отримання доповіді всі положення, якими Українська РСР «як самостійна держава» зобов'язувалася виконувати положення Конвенції, надавати раз на чотири роки доповіді про заходи щодо її реалізації та створити національний консультативний комітет у складі представників Міністерства культури й Державного Комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, що відповідають за охорону пам'яток старовини, представників інститутів історії та археології Академії наук УРСР, музеїв, МЗС УРСР, фахівців із міжнародного права та інших зацікавлених установ, компетентних у сферах дії Конвенції, у проекті було викреслено, як і підпис Р.В. Бабійчука⁴⁹.

Активізація співпраці Української РСР з ЮНЕСКО у 1959 р. виявилася насамперед у інформуванні світової спільноти про життя та діяльність видатних українців. Серед перших матеріалів, поданих із цією метою до «Інформаційного бюлетеня ЮНЕСКО», було повідомлення про відзначення 145-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка — «Шевченковские дни на Украине»⁵⁰. Почалася також співпраця у сфері обміну радіо- та телевізійними програмами, виїзди українських радіо- і тележурналістів за кордон під егідою ЮНЕСКО, зокрема в капіталістичні країни (під контролем відповідних загальносоюзних органів)⁵¹. Серед перших стипендіатів ЮНЕСКО від УРСР у галузі журналістики був другий секретар відділу друку МЗС УРСР Ю.В. Лимар⁵².

Важливою для українців стала участь у проекті «Розвиток міжнародного взаєморозуміння і співробітництва шляхом освіти», який передбачав поліпшення підручників і навчальних посібників; використання атомної енергії з мирною метою, дослідницьку роботу з океанографії і біології моря, переклади видатних літературних творів, вивчення історії науки й культури людства; організацію пересувних виставок; запровадження міжнародних обмінів серед трудящих, молоді, науковців, а також культурних місій ЮНЕСКО, здійснюваних видатними вченими, художниками, письменниками, критиками й мислителями для проведення відкритих лекцій, радіопередач, спеціальних курсів. Було засновано премію ЮНЕСКО за кращий фільм культурно-просвітнього характеру, створення серії фільмів, присвячених проблемі взаєморозуміння народів, поваги до прав людини й поширення культури, які сприяли би міжнародній співпраці, та клуби друзів ЮНЕСКО для об'єднання осіб, які поділяють цілі ЮНЕСКО, з перспективою створення міжнародної федерації таких клубів.

Українська РСР брала участь у тематичних проектах, пов'язаних із вивченням впливу радіо, кіно, телебачення і преси на виховання дітей і молоді; підготовкою «Прикордонних правил і формальностей для подорожувальників», «Довідника про служби, що займаються культурними зв'язками» тощо. МЗС УРСР вивчало можливості зацікавити Секретаріат ЮНЕСКО в контексті чинних програм і проектів виданнями, що готувалися до друку в 1959–1960 рр. сектором держави і права АН УРСР: «Визначення агресії в світлі сучасного рівня воєнної техніки і міжнародного становища», «Нюрнберзькі принципи і проект кодексу злочинів проти миру і безпеки людства», «Проект декларації прав і обов'язків держав», «Українська РСР — суверенна держава», «Питання ширини територіальних вод і лімітів для рибальства», «Українська РСР у міжнародних відносинах (1917–1924)»⁵³. За рекомендацією МЗС УРСР в Інституті економіки АН РСР було створено групу економіки зарубіжних країн із перспективою реорганізації її у науковий підрозділ (відділ) інституту, а сектор держави і права реорганізовано в Інститут держави і права АН УРСР із відділом міжнародного права та держави і права зарубіжних країн.

Розвиток співпраці Української РСР із ЮНЕСКО позитивно вплинув на міжнародні зв'язки республіки. В організації міжнародної співпраці в галузі культури, науки й освіти брали участь міністерства культури, вищої і середньої освіти, зв'язку, охорони здоров'я, сільського господарства, Академія Наук УРСР, Державний науково-технічний комітет при Раді Міністрів УРСР, Державний комітет з радіомовлення та телебачення при Раді Міністрів УРСР, творчі організації і союзи УРСР, Українська республіканська рада професійних союзів, Союз добровільних спортивних товариств, Комітет молодіжних організацій УРСР, Український республіканський комітет захисту миру, Україндержекспорт та ін.

Кількість іноземних делегацій, які відвідували Українську РСР, збільшувалася щороку і в 1958 р. складала 1 112 осіб⁵⁴. Зокрема на українській землі побували понад 20 зарубіжних художніх і музичних колективів, близько 1 500 діячів культури й мистецтв⁵⁵. Наприкінці 1959 р. у Києві й Мінську перебував професор Аризонського університету Ратіані, який вивчав досвід викладання питань про діяльність ООН у школах Української та Білоруської РСР за програмою ЮНЕСКО⁵⁶. За такими програмами відвідували зарубіжні країни й викладачі українських навчальних закладів. Упродовж 1953–1958 рр. 159 викладачів українських вишів взяли участь у програмах обмінів із метою науково-педагогічної роботи в зарубіжних університетах, читання лекцій, підвищення кваліфікації, обміну досвідом та ознайомлення з науково-технічними досягненнями цих навчальних закладів⁵⁷. Ознайомлення українців з життям зарубіжних

народів, їхньою історією, економікою і культурою, та народів зарубіжних країн — із життям українського народу склало основне завдання реорганізованого в березні 1959 р. з Українського товариства зв'язку з закордоном Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами на чолі з членом ЦК КПУ К.З. Литвином.

Відповідно до статутних зобов'язань Українська РСР сплачувала ЮНЕСКО щорічно членські внески, які за 1959–1960 бюджетний рік становили 475 490 доларів (включаючи заборгованість республіки за 1958 р. у сумі 38 569 доларів)⁵⁸. При цьому українська делегація попередила про відмову від сплати своєї частини боргу з цієї суми, що складала 20 721 долар, через рішення X сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО про перенесення відповідальності за сплату несплачених членських внесків чайканшистів⁵⁹ у розмірі 1 218 833 доларів. Таким чином, загальна сума членських внесків Української РСР за 1959–1960 рр., за підрахунками МЗС УРСР, складала 454 769 доларів⁶⁰.

У грудні 1962 р., у рік обрання на посаду Генерального директора ЮНЕСКО відомого французького вченого й давнього співробітника підрозділів ЮНЕСКО та її представника в ООН упродовж 1955–1958 рр. Рене Майо (René Gabriel Eugene Maheu, 1905–1975), який у 1961 р. тимчасово виконував ці обов'язки, у Парижі почало діяльність Постійне представництво УРСР при ЮНЕСКО. Першим його очолював упродовж трьох років А.С. Кисіль⁶¹. 1965 року постійним представником Української РСР при ЮНЕСКО став М.Т. Решетняк, а 1971 р. — Ю.М. Кочубей. За радянських часів українське представництво працювало у приміщенні Посольства СРСР у Франції і було підзвітним центральному керівництву.

Із появою нових можливостей координації співпраці та безпосередньої репрезентації українських інтересів Українська РСР активізувала свої контакти з ЮНЕСКО. Зокрема, 1962 р. розпочалося співробітництво зі створеною 1960 р. Міжурядовою океанографічною комісією з вивчення Світового океану й морських прибережних систем. Завдання комісії полягали у визначенні питань, рішення яких потребувало міжнародної співпраці в галузі наукового дослідження океанів, та координації таких досліджень, сприянні обміну відомостями з океанографії, розробці рекомендацій щодо освіти та наукової підготовки в галузі морських наук і пов'язаної з ними техніки тощо.

На IV регіональній конференції національних комісій ЮНЕСКО (Софія, 1962) Українська РСР запропонувала проект резолюції щодо сприяння з боку міжнародної організації розвитку культурних і наукових зв'язків між країнами Європи, незалежно від існуючого в них соціально-економічного ладу. Пропозицію підтримали Польща, Франція, Фінляндія⁶².

Розширенню культурної співпраці та інформуванню європейської спільноти про Українську РСР сприяла підготовка до відзначення 150-річчя Тараса Шевченка під егідою ЮНЕСКО. З метою консультацій щодо організації вшанування великого українця в міжнародному масштабі Київ відвідали Генеральний директор ЮНЕСКО Рене Майо, голова Міжнародної комісії ЮНЕСКО зі складання «Всесвітньої історії наукового і культурного розвитку людства» Пауло Карнейра. Спільним результатом взаємодії у цьому напрямку став вихід 1964 р. у серії ЮНЕСКО «Шедеври світової літератури» двох томів поезій Тараса Шевченка та спеціального випуску «Кур'єра ЮНЕСКО», присвяченого його творчості⁶³.

Українська делегація долучилася до обговорення та прийняття під час XIV сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1966) Декларації принципів міжнародного співробітництва в галузі культури, положення якої надалі реалізовувалися в інших важливих актах організації. Участь делегації Української РСР у XV сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО (1968) позначена причетністю до внесення проекту Резолюції про охорону культурної спадщини. 1970 року згідно з рішенням XVI сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було створено Міжнародний центр документації з історичних місць та пам'яток культури. Його завдання полягали у збиранні інформації та наданні державам-членам і окремими організаціям відомостей із технічних та правових питань, пов'язаних із відновленням та охороною історичних місць і пам'ятників у різних країнах світу. В межах реалізації програми ЮНЕСКО щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення уряд Української РСР в 1970 р. надіслав двом країнам Азії і Африки (Чад і Непал) шкільне приладдя — 50 тис. учнівських зошитів та 50 тис. олівців⁶⁴.

У листопаді 1970 р. XVI сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО ухвалила на розвиток ідей, закладених у Декларації принципів міжнародного співробітництва в галузі культури, Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності⁶⁵. Концепція нового акта у сфері захисту культурних цінностей ґрунтувалася на положенні про те, що незаконне ввезення, вивезення й передавання права власності на культурні цінності завдають шкоди взаєморозумінню між народами, а музеї, бібліотеки й архіви мають забезпечити створення своїх колекцій і фондів лише на засадах загально визнаних моральних принципів, що потребує організації відповідної роботи як на національному, так і на міжнародному рівні та налагодження співпраці в цій сфері між державами. До культурних цінностей, незаконне вивезення яких збіднювало історико-культурну спадщину держав, Конвенція (ст. 1) відносила цін-

ності релігійного і світського характеру, визнані державою такими, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва й науки (колекції флори і фауни, мінералогії, звичайні й таємні археологічні знахідки, історичні цінності, старовинні предмети понад 100-річної давності, етнологічні матеріали, художні цінності, рукопис та інкунабули, архіви, поштові марки тощо). У Конвенції (ст. 4) виокремлювалися 5 категорій культурних цінностей, вивезення, ввезення та передавання права власності на які мало ознаки незаконності: а) створені окремими людьми або колективами на території конкретної держави й такі, що мають цінність для цієї держави; б) знайдені на території конкретної держави; в) надбані археологічними, етнологічними і природничими експедиціями за згодою з країнами походження цих цінностей; г) надбані в результаті культурних обмінів; д) отримані як дар або придбані на законних засадах. Держави, що приєднувалися до Конвенції, мали створити національні служби охорони культурної спадщини (ст. 5).

В середині 1971 р. Українська РСР долучилася до обговорення засад створення Європейського центру з питань вищої освіти. Серед пропозицій української сторони були ідеї розширення кола проблем компетенції центру до всієї «післясередньої» освіти та сприяння укладенню двосторонніх, багатосторонніх та регіональних угод різних країн щодо еквівалентності та взаємовизнання дипломів про вищу освіту, наукове та культурне співробітництво між вишами різних країн, здійснення обмінів між ними з метою удосконалення діяльності самих вишів та системи вищої освіти⁶⁶.

Поглибленню міжнародної співпраці у сфері захисту культурних та природних цінностей світового масштабу та створення ефективної системи колективної охорони пам'яток універсального культурного і природного значення сприяла ухвалена 16 листопада 1972 р. на XVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО Конвенція «Про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини». Акт містив визначення понять «культурна спадщина» (пам'ятки, ансамблі, визначні місця) та «природна спадщина» (природні пам'ятки, геологічні й фізіографічні утворення, природні визначні місця) та окреслював зобов'язання кожної країни щодо забезпечення їх охорони, популяризації та збереження (ст. 4). Декларована система міжнародного співробітництва у сфері захисту всесвітньої культурної і природної спадщини передбачала створення Комітету всесвітньої спадщини у складі представників держав-сторін конвенції (ст. 8), Фонду всесвітньої спадщини та складання «Списку всесвітньої спадщини» і «Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою» за поданням держав — сторін конвенції (ст. 11). Держави-сторони конвенції зобов'язувалися щорічно сплачувати внески та регулярно раз на два роки

вносити до Фонду всесвітньої спадщини добровільні додаткові внески, сума яких складала однаковий відсоток для всіх держав⁶⁷.

Під час цієї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО ухвалила також спеціальну міжурядову програму Всесвітньої системи наукової інформації, до реалізації якої долучилися держави-члени, зокрема Українська РСР.

Активну позицію в координації співпраці Української РСР із ЮНЕСКО займав Ю.М. Кочубей. «Його професіоналізм, відданість справі і знання всіх нюансів внутрішньої кухні ЮНЕСКО, — як зауважував О.С. Сліпченко, — вдало поєднувалися з високою освіченістю і вродженою інтелігентністю»⁶⁸. Він зробив значний внесок у розвиток співпраці України і ЮНЕСКО не лише як постійний представник УРСР при ЮНЕСКО, обійнявши вперше цю посаду в червні 1971 р., а й як голова Національної комісії у справах ЮНЕСКО, заступник міністра закордонних справ УРСР (1977–1987), заступник Генерального директора ЮНЕСКО з адміністративно-фінансових питань (1987–1992), Надзвичайний і Повноважний Посол України у Французькій Республіці (1992–1997).

Зокрема багато зусиль доклав Ю.М. Кочубей до організації книжкової виставки УРСР «Книга — посланець миру і взаєморозуміння», на якій експонувалися українські переклади творів світової літератури. Церемонія відкриття виставки відбулася 20 вересня 1972 р. в холі штаб-квартири ЮНЕСКО, біля залу засідань Виконавчої Ради. В ній взяли участь виконувач обов'язків Генерального директора ЮНЕСКО Дж. Фобс, заступник генерального директора, представники держав-членів ЮНЕСКО, співробітники секретаріату⁶⁹. Виставка проводилася 20–29 вересня в межах оголошеного ЮНЕСКО Міжнародного року книги. Крім того, МЗС УРСР взяло участь у формуванні 30 бібліотечок української книги, надісланих у зарубіжні країни. УРСР брала також участь у аналогічній виставці під час VI Регіональної конференції європейських національних комісій у справах ЮНЕСКО в Бухаресті. На відзначення 250-річчя Г.С. Сковороди в Парижі було відкрито дві невеликі книжкові виставки. Участь Української РСР у заходах ЮНЕСКО відображалася в «Бюлетені Комісії УРСР в справах ЮНЕСКО», який почав виходити 1970 р.⁷⁰ Наклади бюлетеню надходили постійним представникам УРСР у Нью-Йорку, Парижі, Женеві, посольствам та консульським установам СРСР за кордоном, посольствам зарубіжних країн у Москві та консульським установам в Україні, національним комісіям інших країн, а також бібліотекам та громадським організаціям УРСР і зарубіжних країн⁷¹. Діяльність Української комісії у справах ЮНЕСКО висвітлювалася у виданнях «Новини ЮНЕСКО», «Хроніка ЮНЕСКО», «Кур'єр ЮНЕСКО», «Му-

зеум», у передачах Українського радіо для зарубіжних країн, у газетах «Вісті з України», “News from Ukraine”, матеріали за пропозиціями УРСР щодо вшанування ювілеїв видатних діячів української та світової науки й культури оприлюднювалися в «Календарі ЮНЕСКО».

Включення пам'ятних дат до останнього видання передбачало процедуру обговорення й затвердження на засіданні відповідного комітету Секретаріату, Виконавчої ради й Генеральної конференції ЮНЕСКО. Дозволялося подавати лише відомості про осіб, які померли й за життя зробили помітний внесок у розвиток світової науки, культури, освіти, комунікації. Відзначенню їхніх ювілеїв під егідою ЮНЕСКО мало передувати вшанування на національному рівні в державі, що подавала заявку. Серед видатних осіб, ювілей яких відзначався під егідою ЮНЕСКО, були Тарас Шевченко, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Лесь Мартович, Григорій Сковорода, Іван Сошенко, Іван Франко та ін.

Опікувався український представник і питаннями призначення на посади за квотами УРСР у Секретаріаті ЮНЕСКО. З його ініціативи в програму візиту до Києва заступника директора Бюро персоналу ЮНЕСКО Л. Маркеса в жовтні 1972 р. було включено співбесіди з українськими кандидатами на ці посади⁷². На той час у Секретаріаті працював О.М. Дяченко, а призначення очікували професор Київського університету В.С. Бруз, другий секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР А.М. Зленко та ін. Те, що Українська РСР належала до «недопредставлених» країн у Секретаріаті ЮНЕСКО, засвідчував і начальник відділу країн Європи і Північної Америки Бюро зі зв'язків із державами-членами ЮНЕСКО П. Лебар⁷³. Вже 1973 р. роботу в Секретаріаті ЮНЕСКО розпочав А.М. Зленко. Як згадував цей видатний український дипломат, «юнесківські роки» дали йому переконання в тому, що «культура — така ж повноцінна складова міжнародних відносин, як політика та економіка», і саме в співпраці з ЮНЕСКО Україна достатньо голосно заявила світ про себе навіть за радянських часів⁷⁴.

Упродовж 1972–1976 рр. здійснювалися заходи з реалізації в Українській РСР проекту «Вивчення і популяризація слов'янських культур». Мета проекту полягала у сприянні зміцненню контактів учених і наукових установ слов'янських і неслов'янських країн. До складу консультативної наради експертів (Париж, квітень 1972 р.) проекту увійшов завідувач відділу Інституту літератури АН УРСР професор Г.Д. Вервес. Важливим у зв'язку з цим був візит до Києва в 1972 р. Голови Комісії Народної Республіки Болгарія у справах ЮНЕСКО Лемира Янева та відповідального секретаря цієї комісії Едварда Сафірова. Болгарські представники відвідали Секцію суспільних наук АН УРСР, де мали зустріч із

її Головою — акад. І.К. Білодідом, а також Г.Д. Вервесом, Б.М. Бабієм, П.І. Багрієм, І.К. Походнею, В.Ф. Скофенком, та провели переговори в Українському комітеті славістів при Відділі літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР⁷⁵. У межах проекту планувалося створення при АН УРСР спеціального Комітету з вивчення слов'янських культур. 1973 року Українська РСР офіційно приєдналася до проекту та долучилася до діяльності створеної 1976 р. згідно з рішенням XVIII сесії Генеральної конференції Міжнародної асоціації з вивчення і поширення слов'янських культур. Українську РСР у асоціації представляв очолюваний Г.Д. Вервесом Комітет з реалізації проекту ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур» при АН УРСР. Першим президентом асоціації став радянський славіст Д.Ф. Марков. З метою реалізації статутних завдань Асоціацією проводилися наукові імпрези, виставки, готувалися до друку збірники документів та монографії (зокрема, «Нариси історії культури слов'ян»), присвячені популяризації духовної спадщини слов'янства⁷⁶. У межах співпраці з ЮНЕСКО в цій сфері 28 травня — 1 червня 1979 р. у Києві відбулася Міжнародна славістична конференція «Сучасні слов'янські культури, їх розвиток, взаємодія і міжнародний контекст», в якій взяли участь понад двісті вчених із 18 країн⁷⁷.

У 1970-х рр. українські науковці брали активну участь у програмах ЮНЕСКО щодо обмінів фахівцями. Так, 1 жовтня 1974–31 березня 1975 р. старший редактор Державного Комітету УРСР з телебачення та радіо В.З. Фісюн за стипендією ЮНЕСКО відвідав ФРН, Швейцарію, Австрію, ознайомився зі структурою провідних телерадіокомпаній, вивчив досвід їхньої роботи щодо організації діяльності джерел інформації у редакціях новин радіо й телебачення⁷⁸. Наукове стажування в США і Швейцарії з жовтня 1974 р. по січень 1975 р. за науковою темою «Проблеми організації управління і посилення ефективності інтегрованих промислово-виробничих систем», тісно пов'язаною з темою його докторської дисертації («Економічні проблеми інтеграції і системної організації промислового виробництва»), пройшов проректор КІНГУ, майбутній Надзвичайний і Повноважний Посол України у США О.Г. Білорус⁷⁹.

Стипендіатами УРСР за програмами ЮНЕСКО в 1977 р. від Інституту історії АН УРСР були наукові співробітники: Л.О. Лещенко — за програмою соціальних наук у Канаді, США, Великій Британії; В.О. Горбик — за програмою соціально-економічних досліджень у Великій Британії; М.І. Павленко — за програмою соціально-економічних досліджень у Австрії. Результатом їхніх відряджень стали праці «Фермерський рух у Канаді в період імперіалізму» Л.О. Лещенка, «Біженці та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав (1945–1949 рр.)» М.І. Павленка, архівні знахідки в зарубіжних архівах⁸⁰.

Організаційне забезпечення участі українських стипендіатів у програмах ЮНЕСКО покладалося як на постійного представника УРСР при ЮНЕСКО та відповідні підрозділи МЗС УРСР, так і на Комісію УРСР у справах ЮНЕСКО та відповідні міністерства й відомства. В першій половині 1970-х рр. Комісію очолював призначений 1971 р. заступником міністра закордонних справ УРСР В.О. Кравець (1930–2011), який після закінчення факультету міжнародних відносин Київського університету (1953) та аспірантури на кафедрі історії КПРС Харківського університету (1956) упродовж тривалого часу викладав марксизм-ленінізм у харківських та київських вишах⁸¹ і перебував на партійній роботі, а в 1967 р. розпочав дипломатичну кар'єру на посаді радника Постійного представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку. Відтоді така форма керівництва міжвідомчою комісією у справах ЮНЕСКО стала традиційною. Обов'язки заступника голови комісії виконував Ю.І. Бутенко — перший заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, до її складу входили представники практично всіх зацікавлених міністерств і відомств: міністерств геології УРСР та культури УРСР, Управління гідрометеорологічної служби УРСР, Державного комітету РМ УРСР з професійно-технічної освіти, Інституту історії держави і права АН УРСР, Державного комітету з кінематографії, Державного комітету з телебачення і радіомовлення, Державного комітету в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі та ін.⁸²

УРСР систематично брала участь у координаційних нарадах національних комісій соціалістичних країн у справах ЮНЕСКО, консультативних нарадах експертів соціалістичних країн із питань програми ЮНЕСКО в галузі інформації та ін. 1974 року в Києві уперше відбувся міжнародний захід на рівні голів національних комісій у справах ЮНЕСКО — координаційна нарада соціалістичних країн із підготовки до Генеральної конференції ЮНЕСКО. Такі наради відбувалися систематично в різних країнах, а в діяльності організації у ці роки очевидно відчувалося протистояння «соціалістичного й капіталістичного світів». Як згадував О.С. Сліпченко, «підготовка велась в найретельніший спосіб із передбаченням найдрібніших деталей»⁸³, аж до комічних ситуацій, пов'язаних із похвилинним розписом перебування зарубіжних гостей у Києві. Участь у нараді взяли представники європейських країн — членів Варшавського договору, В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, Монголії, Північної Кореї, Куби. Значення цього заходу полягало не лише у виконанні програми та обговоренні позиції соціалістичних країн під час Генеральної конференції ЮНЕСКО, а й у ознайомленні зарубіжних гостей із Україною, її культурою і традиціями.

Консультативна нарада експертів соціалістичних країн із питань Декларації про головні принципи використання засобів масової інфор-

мації в інтересах миру і міжнародного взаєморозуміння, боротьби проти пропаганди війни, расизму і апартеїду в березні 1978 р. проводилася вже в Мінську. Українські експерти взяли участь у цій та інших нарадах, зокрема з питань програм ЮНЕСКО в галузі освіти (11–13 квітня 1978 р., Берлін), науки (Угорщина); засіданнях міжнародних комітетів із міжнародної програми геологічної кореляції (13–17 лютого 1978 р., Париж); Міжурядовій конференції з питань стратегії і політики в галузі інформатики (28 серпня — 6 вересня, Малага). Представник Української РСР — начальник відділу ЦСУ УРСР Л.Я. Нікітіна — взяла участь у роботі Спеціального Комітету урядових експертів із підготовки проекту рекомендацій про міжнародну стандартизацію статистики в галузі науки й техніки, що відбувалася 5–14 червня 1978 р.⁸⁴ за участі представників 38 країн та 6 міжурядових організацій (спостерігачів). Українська представниця висунула тезу про необхідність максимально точного визначення поняття «науково-технічна діяльність» із метою забезпечення порівнянності даних та проведення класифікації учених не за параметром освіти, а за галуззю діяльності, враховані в остаточній редакції проекту рекомендацій. Затвердження планувалося на XX Генеральній конференції.

9–18 вересня 1978 р. співробітник секретаріату ЮНЕСКО А.М. Зленко взяв участь у складі делегації секретаріату в роботі Конференції міністрів, відповідальних за науково-технічну політику в Європейському й Північноамериканському регіоні (МІНЕСПОЛ II), працював безпосередньо з Генеральним директором Амаду-Махтаром М'Боу (Amadou Mahtar M'Bow, р.н. 1921), істориком і борцем за незалежність Сенегалу, колишнім очільником сенегальських міністерств національної освіти (1966–1968) та культури й молоді (1968–1970), та заступником Генерального директора Сектору співробітництва щодо розвитку та зовнішніх зв'язків Д. Каборе. У конференції взяли участь 200 делегатів із 33 країн Європи, США, Канади та Ізраїлю. Згодом А.М. Зленко охарактеризував М'Боу як людину «глибоких знань, працелюбну і стовідсотково віддану ідеалам організації, на чолі якої їй судилося стати»⁸⁵.

Початок 1980-х рр. позначений активністю Української РСР у співпраці з ЮНЕСКО. 1980 р. УРСР уперше стала членом Виконавчої ради ЮНЕСКО, що давало реальні можливості формування програмних документів і свідчило про визнання ефективності роботи українських дипломатів. Того ж року в структурі МЗС УРСР з'явився окремий підрозділ — Секретаріат Комісії у справах ЮНЕСКО. А 1982 р. відповідно до постанови XXI сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО (Белград, 1980), у штаб-квартирі ЮНЕСКО було проведено Дні Києва на відзначення 1500-річчя від заснування української столиці. Під час святкувань у

травні 1982 р. Київ відвідала делегація ЮНЕСКО на чолі з генеральним директором А.-М. М'Боу⁸⁶, яка брала участь у відкритті пам'ятного знаку легендарним засновникам міста Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либіді, переглянула підготовлений за контрактом з ЮНЕСКО фільм, присвячений цій непересічній події. Та Генеральному директорові найбільше запам'яталися київські краєвиди. «Я бував у багатьох країнах світу, бачив міста-парки, але місто в парку бачу вперше!», — зазначав М'Боу⁸⁷. До залучення ЮНЕСКО до святкування ювілею Києва багато зусиль доклали А.М. Зленко та український представник у Виконавчій раді організації — відомий історик-міжнародник, засновник і багаторічний декан факультету міжнародних відносин та проректор із міжнародних зв'язків Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Г.М. Цветков. Як зазначав А.М. Зленко, їхні зусилля не викликали «великого ентузіазму з боку Москви», оскільки «в рамках офіційного тлумачення Київської Русі як колиски трьох слов'янських націй особливий наголос на українській тематиці віддавав для деяких московських ідеологів буржуазним націоналізмом»⁸⁸. Водночас інші країни сприймали Українську РСР «більшою мірою як додатковий багнет радянської дипломатії на оонівських фронтах, ніж як представницю древньої європейської нації, що має свою історію»⁸⁹. Проте після закінчення свята українським дипломатам вдалося досягти й публікації спеціального номера «Кур'єра ЮНЕСКО», з якого світ пересвідчився, що Київська Русь — «це історичне минуле сучасного українського народу»⁹⁰.

У першій половині 1980-х років до плану публікацій ЮНЕСКО було внесено також окремі видання українських авторів: Г. Шевчука “*La politique culturelle dans la République socialiste soviétique d’Ukraine*” (1981), Л. Новиченка “*Taras Chevtchenko*” (1982), «Антологія української радянської поезії» (“*Poetry of Soviet Ukraine’s New World: An Anthology*”) (1986), альбом “*Sculpture et architecture ukrainiennes de bois*» («Українська дерев’яна скульптура та архітектура») (1981) та ін.⁹¹ 6–13 вересня 1983 р. у Києві вдруге відбувся масштабний славістичний форум за участі 26 країн — 9-й Міжнародний з’їзд славістів.

1983 року Постійне представництво Української РСР при ЮНЕСКО очолив А.М. Зленко. Тоді у штаб-квартирі ЮНЕСКО відбулася виставка «Живопис на кераміці» народної художниці УРСР київської майстрині Л.І. Мешкової, а наступного року проведено «Дні Олександра Довженка в ЮНЕСКО» з показом його фільмів. У грудні 1984 р. ЮНЕСКО ухвалила рішення про внесення до світової мережі біосферних територій українських заповідників: Асканії-Нової та Чорноморського. Результатом однієї зі спільних культурних акцій стала важлива подія для репрезентації українського мистецтва у світі, що відбулася в штаб-квартирі ЮНЕСКО у

травні 1987 року. В будівлі організації за сприяння Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО, яку очолював у цей час Ю.М. Кочубей, та Постійного представника УРСР при ЮНЕСКО А.М. Зленка було відкрито отримане в дар ЮНЕСКО від українського народу керамічне панно «Земле, флюїди життя і розквіту світам Всесвіту посилай...» (загальною площею 55 м²) авторства Л.І. Мешкової. Виконане у складній техніці керамічного живопису полотно монтувалося майже два місяці. Тематика твору корелювала з ідеєю, закладеною під час будівництва приміщень для штаб-квартири ЮНЕСКО: видатним художникам було зроблено замовлення на твори мистецтва, які гармоніювали з декоративно-художнім оформленням в основній ідеї і символізували мир, зміцнення і збереження якого складало головну місію організації. Відтак твір української майстрині репрезентується поряд із творами Пабло Пікассо, Ле Корбузе (Шарля-Едуара Жаннера-Грі), Жоана Міро-і-Ферра, Антоні Тапієса, та інших видатних митців, і сприймається як закодоване послання України світу.

8 травня 1987 р. А.М. Зленко змінив на посаді голови комісії Ю.М. Кочубея, постійним представником Української РСР у Парижі став В.Ф. Скофенко. З ініціативи нового керівника в січні 1988 р. було внесено часткові зміни до складу комісії. Постановою РМ УРСР членами комісії затверджено О.С. Поповича — першого заступника завідувача відділу науки та навчальних закладів ЦК КПУ, головних редакторів журналу «Всесвіт» — О.І. Микитенка — та газети «Культура і життя» — І.Г. Барвінок, Д.Г. Янка — першого заступника голови правління Українського республіканського відділення Радянського фонду культури, В.В. Скопенка — ректора Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка⁹². Загалом до складу комісії, окрім голови й заступника (Л.О. Каніщенка — заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР) та відповідального секретаря комісії О.С. Сліпченка, входив 31 член⁹³.

3–4 лютого 1988 р. Київ відвідав директор відділу вивчення й поширення культур Секретаріату ЮНЕСКО М. Глеле (Бенін) у зв'язку з підготовкою до відзначення 1000-річчя запровадження християнства на Русі та проведення в штаб-квартирі ЮНЕСКО в червні–липні міжнародного симпозіуму й виставки, присвячених цим подіям. Його прийняли в Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО, Міністерстві культури, Українському екзархаті Російської православної церкви. Гість виявив зацікавленість запропонованою екзархом України митрополитом Філаретом темою «Вплив хрещення Русі на розвиток освіти і морально-етичних засад суспільства» (з виходом на нове політичне мислення) і просив завчасно спрямувати доповідь з англійським і французьким перекладом до Секретаріату ЮНЕСКО. Він відібрав для виставки фото мозаїки і фресок Софійського собору, ікони, зразки дерев'яної скульптури, голо-

грами виробів прикладного і ювелірного мистецтва, окремі видання. При цьому він зауважив, що в Секретаріаті існує побоювання щодо перетворення Радянським Союзом цих заходів на пропаганду. В результаті до Секретаріату було скеровано текст доповіді «Церква і суспільство: вплив християнства на розвиток культури, духовності та моралі, освіти і науки».

Невдовзі, 25 квітня 1988 р., Національний комітет УРСР із проведення Всесвітнього десятиліття розвитку культури та Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО спільно з Українським республіканським комітетом захисту миру, УОДКС, Товариством «Україна», Українським фондом культури і творчими спілками провели розширене засідання і прийняли ухвалу щодо проведення Всесвітнього десятиліття культури, давши старт в Українській РСР року культури⁹⁴. Передбачалося проведення творчих фестивалів («Київська весна», «Золота осінь», «Кримські зорі»), конкурсів, розширення культурних зв'язків із соціалістичними країнами та особистих контактів діячів культури й літератури із зарубіжними колегами. Ключовими пропозиціями української сторони у виконанні плану десятиліття було подання двох пам'яток (Софійського собору і Києво-Печерської Лаври) для включення в список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, проведення в Києві Другого міжнародного фестивалю фольклору, відзначення 130-річчя від дня народження Лесі Українки, 175-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка⁹⁵, видання українською, російською та англійською мовами історії української культури, випуск платівок музики перших українських композиторів світового рівня — Дмитра Бортнянського (1751–1825), Максима Березовського (1745–1777), створення кінофільму «Українці в світі», спеціального випуску журналу «Всесвіт», присвяченого Всесвітньому десятиліттю розвитку культури й участі УРСР у ньому, створення музею української музики. За спогадами О.С. Сліпченка, внесення перших українських пам'яток до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО виявилось непростою справою⁹⁶. Позитивній ухвалі рішення Комітету всесвітньої спадщини перешкоджали, з одного боку, негативні висновки комісії експертів, яка відвідала Київ і зауважила на об'єктах Києво-Печерської лаври «ознаки цивілізації»: електропроводку в печерах, музей атеїзму в колишньому монастирі тощо; з іншого боку, поява таких претендентів для внесення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як Кремль із Червоною площею, Кижі та історичний центр Ленінграду та відповідних зобов'язань зняти українські об'єкти й підтримувати загальносоюзні. Компроміс було знайдено в об'єднанні Софії і Лаври в одному об'єкті списку — комплекс архітектурно-культурних пам'яток XI століття⁹⁷.

Постійний представник УРСР в ЮНЕСКО взяв участь як спостерігач у першій сесії Міжурядового комітету зі Всесвітнього десятиліття роз-

витку культури, що відбулася 12–16 вересня 1988 р. за участі представників 35 країн та спостерігачів від 37 країн-членів ЮНЕСКО. Метою сесії було вироблення «Стратегії проведення Всесвітнього десятиліття розвитку культури», що охоплювала напрямки: економічного й культурного розвитку, збереження культурних цінностей, пам'яток матеріальної духовної культури людства, активізації участі молоді й жінок у культурному розвитку, поширення творчості в різних галузях культури. Однак проекту стратегії ухвалено не було⁹⁸. 12 жовтня 1988 року Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини⁹⁹. Невдовзі було зроблено подання на включення українських об'єктів до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, яке розглянула 1990 року 14-а сесія відповідного комітету.

Українська комісія взяла участь у обговоренні Третього середньострокового плану діяльності ЮНЕСКО (1990–1995 рр.), покликаного визначити нове обличчя організації, що передбачав три найголовніші завдання: зміцнення миру, забезпечення розвитку і захист навколишнього середовища й охоплював проблематику фундаментальних наук, енергоресурсів, інформатики, біотехнології та інших перспективних напрямів, розвитку співробітництва в галузі суспільних наук, освіти, культури, комунікації. Для внесення плану діяльності ЮНЕСКО було висловлено пропозиції щодо проведення під егідою ЮНЕСКО виставок «Український портрет 17-18 ст.», «Український портрет 19–20 ст.», відзначення спільно з комісією Швейцарії у справах ЮНЕСКО 150-річчя М.П. Драгоманова. Досвід функціонування в Українській РСР Комітету з нових і відновлювальних джерел енергії спонукав до формулювання пропозиції щодо створення відповідного міжнародного комітету при ЮНЕСКО. 1987 р. за стипендією ЮНЕСКО «Використання нових і відновлювальних джерел енергії» стажувався в ФРН доктор фізико-математичних наук В.М. Комащенко. 1989 р. на базі комітету було проведено конференцію «Альтернативні напрями атомної енергії». Основним виконавцем програми був Інститут проблем енергозбереження АН УРСР, на базі якого планувалося проведення міжнародного навчально-консультативного симпозіуму з прогресивних технологій енергозбереження з метою кращого усвідомлення екологічних і економічних наслідків енергозберігальних заходів на національному й регіональному рівнях та сприяння включенню до планів розвитку питань енергозбереження¹⁰⁰. В 1990 р. УРСР стала стороною програми ЮНЕСКО «Відновлювальна енергія». Її мета полягала у сприянні здійсненню науково-дослідних і демонстраційних проектів із використання відновлювальних джерел енергії, створенню регіональних та субрегіональних мереж інформації про нові відновлювальні джерела енергії та підтримці регіональної співпраці в цій сфері.

У січні 1991 р. розпочалася інша програма в галузі енергетики, але зумовлена вона була не пошуками нових технологій, а наслідками великої трагедії на Чорнобильській атомній електростанції — «ЮНЕСКО — Чорнобиль». Згідно з цією програмою, підписаною Генеральним директором ЮНЕСКО Федеріко Майором Сарагосою і постійними представниками Української РСР (В.Ф. Скофенком) та Білоруської РСР (В.С. Колбасиним), для координації зусиль у цій сфері було створено спеціальний підрозділ у Секретаріаті організації.

Напередодні остаточного розпаду радянської тоталітарної системи, 12–14 квітня 1991 р. Київ відвідав Генеральний директор ЮНЕСКО Федеріко Майор. Доктор фармацевтики і професор біохімії, він був одним із співзасновників Центру молекулярної біології імені Северо Очоа при Мадридському автономному університеті й Верховній раді з наукових досліджень. У середині 1970-х років Ф. Майор отримав високі державні посади (заступника, згодом — міністра освіти й науки Іспанії, радника Голови Уряду) і залишив яскравий слід в історії ЮНЕСКО як заступник Генерального директора (1978–1986) і Генеральний директор (1987–1999). Можна вважати не випадковим, що візит Ф. Майора й підписання протоколу про співпрацю відбулося в той час, коли його заступником був український дипломат Ю.М. Кочубей. На той час Україна мала помітний авторитет серед держав-членів ЮНЕСКО й жила передчуттям незалежності — 16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. До ключових положень акта належало визнання самостійності республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного й духовного розвитку української нації та права України безпосередньо реалізувати відносини з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами.

Візит мав насамперед гуманітарну складову, пов'язану з реалізацією програми «ЮНЕСКО — Чорнобиль». Супроводжував Генерального директора під час візиту загалом і в Чорнобильську зону зокрема почесний посол ЮНЕСКО — знаний французький кутюр'є П'єр Карден. Французькі гості в супроводі першого заступника міністра закордонних справ, голови Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО М.П. Макаревича, секретаря Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО О.С. Сліпченка відвідали зону Чорнобильської атомної електростанції, ознайомилися з перебігом робіт із ліквідації наслідків аварії та умовами життя переселенців із забруднених районів, поспілкувалися з мешканцями зони, що відмовилися залишити свої домівки¹⁰¹. Під час офіційних зустрічей Генерального директора ЮНЕСКО із Головою Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчуком, Першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР К.І. Масиком, Віце-

Президентом АН УРСР академіком АН УРСР В.Г. Бар'яхтаром, Міністром охорони здоров'я УРСР Ю.П. Спіженком, Головою Державного комітету УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Г.О. Готовчицем, Головою Комісії Верховної Ради УРСР з питань чорнобильської катастрофи В.О. Яворівським, Головою Національної комісії радіаційного захисту України академіком Д.М. Гродзинським обговорювалися питання допомоги з боку ЮНЕСКО в реалізації проектів, пов'язаних із екологічною освітою та екологічною етикою як складовою виховання населення, педагогічною адаптацією та психологічною реабілітацією дітей, що зазнали і зазнають психологічного стресу в умовах антропогенних катастроф; здійсненні досліджень Світового океану, розробленні та реалізації під егідою Міжнародної океанографічної комісії міжнародної програми наукових досліджень та моніторингу Чорного моря, яка би передбачала, зокрема, вивчення впливу аварії на Чорнобильській АЕС на екосистеми басейну в межах програми «ЮНЕСКО — Чорнобиль».

Місія Генерального директора ЮНЕСКО також мала символічне (він особисто вручив сертифікати про внесення українських об'єктів — Софійського собору та Києво-Печерської лаври — до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) і міжнародно-правове значення (13 квітня 1991 р. було підписано «Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Організацією Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)»¹⁰²). З українського боку підпис під протоколом поставив Голова Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО, Міністр закордонних справ УРСР А.М. Зленко. За результатами поїздок та офіційних зустрічей до протоколу було внесено наміри щодо організації у Києві Міжнародної лабораторії ЮНЕСКО з психологічної реабілітації дітей Чорнобиля на базі НДІ психології Міннаросвіти УРСР із перспективою розширення тематики її досліджень у галузі педагогічної адаптації та психологічної реабілітації дітей, які потерпіли від антропогенних або стихійних лих; сприяння підключенню Міжнародного наукового центру — Інститут Чорнобиля (м. Київ) — до міжнародних електронних мереж інформації; проведення обстеження та підготовки рекомендацій щодо збереження фольклору, народних традицій, пам'яток культури та культурної спадщини у зоні, потерпілій від аварії на Чорнобильській АЕС; включення до програми науково-практичних досліджень та сприяння у здійсненні проектів, пов'язаних із розробленням системи безпечного водопостачання в умовах радіоактивного забруднення навколишнього середовища, концепції землекористування на територіях, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС, методів аналізу та дезактивації культурних об'єктів без їх

пошкодження; дослідження розподілу та міграції радіонуклідів у геологічному середовищі, радіоекологічної ситуації у басейні Чорного моря в умовах антропогенного забруднення та евтрофікації та ін. Визначалися в документі й параметри проведення зусиллями заснованої 1990 р. Української асоціації клубів ЮНЕСКО Європейської зустрічі представників клубів ЮНЕСКО в Києві в 1992 р. Результатом візиту стала також реалізація ініціативи Ф. Майора щодо створення «кафедр ЮНЕСКО» при українських університетах.

Планувалося поглиблення співпраці Української РСР і ЮНЕСКО в галузі інформатики, зокрема з питань створення штучного інтелекту, розроблення експертних систем підтримки прийняття рішень на різних рівнях, використання комп'ютерів у освітньому процесі, підготовки відповідних кадрів (особливо для країн, що розвиваються), надання Центру підготовки спеціалістів у галузі інформатики Інституту кібернетики АН УРСР статусу Постійно діючих курсів ЮНЕСКО. Перспективним було також визнано розвиток міжнародного співробітництва в галузі енергетики, нових і відновлюваних джерел енергії та енергозбереження, залучення українських фахівців до розроблення банку даних та довідника з питань енергетики. Загалом у протоколі знайшли відображення практично всі напрями діяльності ЮНЕСКО та участі в них Української РСР. Реалізовувалися визначені у протоколі наміри вже в незалежній Україні.

Співпраця України з ЮНЕСКО: напрями, форми, дипломатичне та організаційне забезпечення

З відновленням державної незалежності України офіційна діяльність Національної комісії України в справах ЮНЕСКО розпочалася відповідно до Указу президента України № 212/96 від 26 березня 1996 р. На ефективну співпрацю України та ЮНЕСКО націлював «Меморандум про співробітництво між Урядом України і ЮНЕСКО», підписаний 18 листопада 1997 р. під час другого візиту Генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора до Києва. Однак до того моменту співпраця України з ЮНЕСКО не припинялася.

Зокрема, від 1991 р. почала реалізовуватися Програма «ЮНЕСКО-Чорнобиль», мета якої полягала в залученні міжнародної допомоги для боротьби з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС задля їх мінімізації. Співпраця в межах програми відповідала компетенції організації: створювалися центри соціально-психологічної реабілітації потерпілого від катастрофи населення (м. Іванків, Бородянка, Славутич), доставлялося медичне обладнання для діагностики захворювань крові, проводилися наукові дослідження, пов'язані з проблемами Чорнобильської катастрофи,

організовувалися наукові конференції, функціонували програми допомоги дітям Чорнобиля, їх реабілітації у різних містах Франції та фінансової допомоги жертвам Чорнобильської катастрофи. До збирання коштів для постраждалих підключився і П'єр Карден, створивши ескіз пам'ятної чорнобильської медалі та ювелірних прикрас, кошти від продажу яких мали надходити до бюджету програми «ЮНЕСКО-Чорнобиль»¹⁰³.

Дипломатичний зв'язок між Києвом і Парижем по лінії ЮНЕСКО продовжувало здійснювати постійне представництво України при ЮНЕСКО на чолі з О.С. Сліпченком. Зусиллями співробітників постпредства Акт про проголошення незалежності України було перекладено французькою мовою й поширено у Франції та надіслано з відповідною вербальною нотою Федеріко Майору. 29 серпня 1991 р. О.С. Сліпченко організував на честь відновлення незалежності України прийняття у приміщенні ЮНЕСКО за участі керівників Секретаріату організації та постійних представників інших країн¹⁰⁴. У січні 1992 року відповідно до Протоколу про встановлення дипломатичних відносин України і Франції О.С. Сліпченка було призначено Тимчасовим повіреним України у Франції зі збереженням посади Постійного представника України при ЮНЕСКО. Відтоді посади керівника дипломатичної установи в Парижі й постпреда в ЮНЕСКО почали поєднуватися. Невдовзі як Надзвичайний і Повноважний Посол України у Франції і постійний представник України в ЮНЕСКО в Париж повернувся Ю.М. Кочубей. Його зусиллями для українського посольства було придбано відповідне приміщення на вулиці де Сакс (21, rue de Saxe) поблизу штаб-квартири ЮНЕСКО.

1992 року Україна приєдналась до щойно заснованої з ініціативи Федеріко Майора з метою заохочення міжуніверситетського співробітництва та створення мережі обміну знаннями Програми кафедр ЮНЕСКО/UNITWIN. Першою серед українських осередків програми було створено Кафедру лінгвістики в Київському державному лінгвістичному університеті.

Тоді активізувалася й діяльність у сфері охорони культурної спадщини, розпочалося співробітництво з Міжнародним центром із вивчення питань охорони, збереження й реставрації культурних цінностей, заснованим ЮНЕСКО 1959 р. із штаб-квартирою у Римі. Проблемним при цьому для країни, яка самостійно починала розбудовувати свою економіку в нових умовах, залишалося питання необхідності сплати щорічного внеску в розмірі одного відсотку регулярного бюджету ЮНЕСКО (приблизно 36 тис. доларів)¹⁰⁵.

Проведення експертної оцінки музейних приміщень і закладів культури, де зберігаються історичні та культурні цінності, відселення з музейних приміщень та культурних об'єктів сторонніх організацій, прове-

дення міністерствами культури та закордонних справ підготовчої роботи щодо вступу України в Міжнародну раду з питань пам'ятників і визначних місць та Міжнародну раду музеїв передбачала постанова Колегії з питань гуманітарної політики Державної думи України «Про охорону і збереження історико-культурних цінностей в музеях України» від 28 липня 1992 р. Того ж року Кабінет Міністрів ухвалив Постанову «Про заходи по запобіганню незаконному вивозу культурних цінностей з України за кордон», було створено Головне управління у справі охорони культурної спадщини та Національний комітет з питань повернення в Україну культурних та історичних цінностей. До завдань створеного шляхом реорганізації Комісії з розшуку і повернення історичних і культурних цінностей при Міністерстві культури України державного органу належало проведення досліджень у галузі охорони культурної спадщини, складання систематичних переліків культурних та історичних цінностей (творів мистецтва, історичних, релігійних та культурних пам'яток, музейних експонатів, архівів, рукописів, документів), які перебувають на території інших держав і підлягають поверненню в Україну, участь у здійсненні заходів щодо виконання зобов'язань України як учасника міжнародних угод із питань захисту культурних та історичних цінностей, запобігання їх незаконному ввезенню і вивезенню, повернення державам їх походження. Призначення на посаду Голови комітету отримав учений-мистецтвознавець, заслужений діяч культури Польщі, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України О. К. Федорук.

Серйозну проблему щодо обліку та реєстрації культурних цінностей склало зосередження за періоду перебування в складі Російської імперії та Радянського Союзу значної кількості документальних колекцій та музейних зібрань українського походження в російських музеях і архівах, зокрема в Москві та Петербурзі. Першим кроком щодо розподілу історико-культурної спадщини СРСР стала підписана в Мінську представниками пострадянських країн 14 лютого 1992 р. «Угода про повернення пам'яток історії та культури країнам їх походження». Реалізація угоди потребувала вирішення питання про право власності на музейні та архівні зібрання. Питання про розподіл архівів СРСР формально унормувала «Угода про спадкоємність щодо державних архівів колишнього Союзу РСР» від 6 липня 1992 р., згідно з якою суверенні держави, ґрунтуючись на принципах цілісності й неділимості архівних фондів, відмовлялися від взаємних претензій на право власності щодо фондів, утворених у результаті діяльності вищих державних структур попередніх держав і СРСР, що зберігалися в державних архівах за межами їх територій, а також підтверджували взаємне визнання переходу під їх

юрисдикцію державних архівів та інших архівів союзного рівня колишнього Союзу РСР, включаючи галузеві, що перебували на їх території. При цьому ст. 3 Угоди декларувала право кожної сторони на повернення архівних фондів, що були створені на її території і за різних обставин опинилися за її межами. В окремих статтях декларувалися принципи використання архівної інформації, яка торкалася інтересів держави-учасника, але містилася в документах, які не можна було фізично виділити з фондів держави-власника (ст. 4, 8, 10). Ключовою статтею Угоди була ст. 9, згідно з якою рішення всіх питань, пов'язаних із власністю на архівні фонди, виносилося на межі компетенції архівних служб, на міждержавний рівень, і передбачалося довготривале співробітництво з метою правового вирішення питань, пов'язаних із поверненням архівних фондів, що становлять інтерес для двох і більше сторін. Проте Угода не була ратифікована парламентами держав-підписантів і залишилася лише декларацією намірів, а в російських архівах осіли численні фонди українського походження¹⁰⁶.

На забезпечення збереженості документальної спадщини людства як частини світового культурного надбання була орієнтована започаткована 1992 р. в межах Програми «Інформація для всіх» Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу», яка передбачала ведення реєстру спадщини міжнародного, національного та регіонального рівнів та присудження емблеми з метою її ідентифікації. Концепція Програми «Пам'ять світу» полягала в тому, що всесвітня документальна спадщина є загальним надбанням і повинна зберігатися та захищатися в інтересах усіх, бути доступною всім на постійній основі, без перешкод і з відповідним визнанням культурних традицій та особливостей. Всесвітнє документальне надбання розглядалося в межах програми в усій його сукупності як результат творчості людей різних співтовариств та культур упродовж багатьох століть, що не обов'язково корелювалося з утвореними на початок 1990-х рр. національними державами. Програма охоплювала документальну спадщину за всю писемну історію людства, починаючи від папірусних сувоїв або глиняних табличок і закінчуючи фільмами, звукозаписами або оцифрованими файлами¹⁰⁷.

До Реєстру «Пам'ять світу» мали вноситися об'єкти документального надбання, запропоновані для включення Міжнародним консультативним комітетом та затверджені Генеральним директором ЮНЕСКО за умови відповідності критеріям світового значення. Україна приєдналася до цієї ініціативи 1995 р., а перший об'єкт документальної спадщини — єврейську фольклорну музику, записану на початку XX ст. на воскових валиках Едісона, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, було внесено до Реєстру 2005 р.

Небезпека втрати значної частини культурної спадщини українського народу актуалізувала поглиблення співпраці України з ЮНЕСКО. Після підписання «Меморандуму про співпрацю з ЮНЕСКО» така взаємодія розгорталася в усіх напрямках компетенції організації (океанографія, екологія, гідрологія, відновлювані джерела енергії, геологічна кореляція, науково-технічна інформація, інформатика, комунікація, біоетика, управління соціальними перетвореннями, повернення культурних цінностей, збереження всесвітньої і культурної спадщини, професійно-технічна освіта, освіта ХХІ століття та ін.) та відповідала дворічним програмам (освіта, природничі науки, соціальні й гуманітарні науки, культура, комунікація та інформація) шестирічного плану ЮНЕСКО. Мета співробітництва України з ЮНЕСКО на новому етапі полягала у зміцненні інтелектуального потенціалу країни та залученні його до розв'язання проблем європейського і загальносвітового масштабу, використанні можливостей і ресурсів ЮНЕСКО та міжнародного досвіду для оновлення наукових, організаційних та практичних засад української освіти, науки, культури, інформації та комунікації. З метою широкого інформування громадськості в цій сфері 1996 року було відновлено видання «Бюлетеню Національної комісії України в справах ЮНЕСКО».

Серед практичних результатів такої співпраці було продовження створення кафедр ЮНЕСКО — у грудні 1997 р. у межах Міжнародної програми UNUTWIN з'явилася Міжнародна кафедра ЮНЕСКО «Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика» при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» та навчально-науковому комплексі «Інститут прикладного аналізу»¹⁰⁸. Згодом до створених кафедр додалися такі осередки ЮНЕСКО в інших навчальних закладах та наукових установах у галузі філософії, інформаційних та комунікаційних технологій в освіті, превентивної освіти та соціальної політики, екології техногенних регіонів, кріобіології, клітинної і молекулярної нейробіології, прав людини й демократії. Зокрема, 1998 року було створено Кафедру прав людини, миру, демократії та міжнародного взаєморозуміння в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Кафедру кріобіології в НАН України; 1999 року — Кафедру превентивного виховання та соціальної політики в Академії педагогічних наук України й Кафедру молекулярної та клітинної біотехнології в Інституті фізіології ім. О. Богомольця НАН України.

1997 року, під час Генеральної конференції ЮНЕСКО, Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення Міжнародного року захисту та збереження культурної спадщини. Ця ініціатива корелювала з подібними ухвалами Генеральної Асамблеї ООН. Так, 10 листопада 1998

року було проголошено період з 2001 по 2010 рр. Міжнародним десятиліттям культури миру і ненасилля в інтересах дітей планети, а 13 вересня 1999 р. прийнято Декларацію і Програму дій щодо Культури світу. Її основні розділи охоплювали питання освіти заради миру, прав людини і демократії, боротьби проти ізоляції і бідності, захисту культурного різноманіття і культурного діалогу, попередження конфліктів і зміцнення миру. Прийняття програми Культури миру було вагомим підсумком діяльності Генерального директора ЮНЕСКО Ф. Майора й мало непересічне значення для світу, який вступав у XXI століття. Наступником Ф. Майора 1999 р. став японський правник, економіст (випускник юридичного факультету Токійського університету та економічного факультету коледжу Хейвердфорд) і дипломат (колишній заступник міністра закордонних справ Японії) — Коїтіро Мацуура (松浦 晃一郎, р.н. 1937).

Актуальність української пропозиції у контексті формування дворічних програм діяльності ЮНЕСКО засвідчило розроблення міждисциплінарного проекту «На шляху до культури миру», націленого на посилення ролі організації у формуванні психології культури миру, клімату довіри й толерантності. В межах цього проекту 1999 р. у Києві під егідою Президента України та за фінансовою участю ЮНЕСКО було проведено Міжнародну конференцію «Демократичне врядування та культура миру в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи».

2 листопада 2001 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила «Загальну декларацію ЮНЕСКО про культурну різноманітність», що ґрунтувалася на розумінні різноманіття культур, терпимості, діалогу і співробітництва в умовах взаєморозуміння як запоруки міжнародного миру й безпеки. Декларація стала першим нормативно-правовим актом, орієнтованим на збереження культурного різноманіття як чинника розвитку та культурного плюралізму. Серед її ключових позицій була зокрема думка про культурну спадщину як джерело творчості та декларувалася потреба її зберігання, популяризації і передавання наступним поколінням «у всіх її формах, що відбивають досвід і надії людства, створюючи тим самим поживне середовище для творчості у всій її різноманітності і заохочуючи дійсний діалог між культурами» (ст. 7). З метою збереження та заохочення культурного різноманіття декларація націлювала сторони на здійснення державної політики в цій сфері в партнерстві з приватним сектором та громадянським суспільством (ст. 11). План дій, пов'язаний із реалізацією положень Декларації, містив 20 основних напрямків, які визначали нове розуміння взаємозв'язку між різноманітністю, діалогом і розвитком. Акт прийняли 185 держав-учасниць ЮНЕСКО, зобов'язавшись визнавати, захищати й активно пропагувати блага, пов'язані з культурною різноманітністю, на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

56-а сесія Генеральної асамблеї ООН (12 вересня 2001 р. — 10 вересня 2002 р.), напередодні відкриття якої було вчинено жакхливий теракт у Нью-Йорку, проголосила 2002 рік Міжнародним роком світової культурної спадщини, а 21 травня — Всесвітнім днем культурного різноманіття в ім'я діалогу та розвитку. Починаючи від 21 травня 2003 р. ця дата відзначається в країнах-членах ЮНЕСКО, зокрема в Україні. Тоді до міжнародної громадськості звернувся Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура, наголосивши на важливості широкого інформування громадськості про цінність і важливість розмаїття культур та сприяння за допомогою освіти й засобів масової інформації усвідомленню позитивної ролі культурної різноманітності. Він вказав на негативні наслідки «галопоуючої» глобалізації (зникнення мов, втрата традицій), через які вразливі культури опиняються на узбіччі й навіть повністю зникають, і застерігав від надмірного «захисту національної самобутності» й тиску релігії на культуру, що загрожує культурі меншин. Регіональні бюро ЮНЕСКО отримали у зв'язку з цим доручення підтримувати культурні ініціативи в різних країнах з метою досягнення встановлення партнерських зв'язків із громадянським суспільством, повноцінного плюралізму культур, уникнення трагічних конфліктів та забезпечення сталого розвитку.

Новий напрям міжнародної співпраці у сфері збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО започаткувала міжнародним проектом «Проголошення шедеврів усної і нематеріальної культурної спадщини». Виконавча рада ЮНЕСКО розробила положення про надання статусу «Шедевра усної і нематеріальної спадщини людства», і вже 2001 р. було оголошено 19 номінантів — шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства. Такий статус зокрема отримали народний театр на теми «Рамаяна» — «Рамліла» (Індія), театр «Кабукі» (Японія), маскарад племені Макіші (Замбія), танок Самба де Рода (Бразилія), народний епос Олонхо (Якутія), албанська народна ізополіфонічна музика (Албанія), гра на дудці (Вірменія), карнавальні велетні і дракони (Бельгія і Франція), традиції пастухів і візків із буйволами в Коста-Ріці, словацький Вербунк (танок призовників), театральна танцювальна традиція Коколо (Домініканська Республіка), балет Рабіналь-Ачі (Гватемала) тощо. На розвиток діяльності у сфері захисту культурної спадщини 32-а сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО 2003 р. ухвалила «Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини»¹⁰⁹. Базове поняття акта — «нематеріальна культурна спадщина» — поширювалося на звичаї, форми представлення та вираження, знання й навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти, культурні простори, визнані спільнотами, групами і, в деяких випадках, окремими особами складовими їхньої

культурної спадщини. До об'єктів охорони нематеріальної культурної спадщини було віднесено: усні традиції і форми вираження, зокрема, у мові як носії нематеріальної культурної спадщини; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята; знання і звичаї, що стосуються природи та всесвіту; знання й навички, пов'язані з традиційними ремеслами. Щодо охорони нематеріальної культурної спадщини передбачалися такі заходи, як ідентифікація, документування, дослідження, збереження, захист, популяризація, передавання за допомогою формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини¹¹⁰.

З метою забезпечення координації таких заходів на міжнародному рівні створювався Міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини в складі представників держав-учасниць, до завдань якого входила зокрема координація зусиль країн-членів щодо відродження та поширення традиційних культур і реєстрації культурних об'єктів шляхом складання двох переліків: Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини та Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони, та організація відповідних заходів щодо внесених до списку об'єктів¹¹¹.

Для України Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини набула чинності 2008 року. Першим українським елементом, внесеним до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО став Петриківський розпис. Ця подія відбулася після завершення ініційованого керівництвом Дніпропетровської облдержадміністрації світового Роуд-шоу з репрезентації Петриківського розпису майже в 20 країнах світу, під час якого було проведено понад 50 виставок-презентацій у Китаї, Індії, Кувейті, Греції, Німеччині, Італії, Азербайджані, зокрема в Європарламенті та Штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі. Остання експозиція «Петриківський розпис — кольори традиції» відбулася в рамках відзначення 10-річчя Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 10–14 червня 2013 року. Під час 8-ї сесії Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО (м. Баку, 5 грудня 2013 р.) за участі 600 експертів із 95 країн світу 5 грудня в конкуренції з Аргентинським танго та Угорським хлібом-супом Петриківка виборола право внесення до списку як об'єкт нематеріальної спадщини людства. 2016 року до Репрезентативного списку було внесено ще один український об'єкт — Козацькі пісні Дніпропетровської області, а 2019 року — Косівську мальовану кераміку.

Послідовно розвивалися контакти України з ЮНЕСКО й у сфері освіти. Зі створенням 2000 р. при Міністерстві освіти і науки України Координаційної ради з питань забезпечення якісної освіти для всіх, у

контексті рішень Дакарського форуму «Освіта для всіх» (2000), активувалася міжнародна співпраця українських освітян. Проведення 17–19 вересня 2000 р. Київським державним лінгвістичним університетом Міжнародної конференції «ЛІНГВАПАКС-VIII» стало підставою для запрошення Президентом України Л.Д. Кучмою до Києва Генерального директора К. Мацуура. Японський учений вперше в ці дні відвідав українську столицю.

2003 р. Україну було обрано членом Комітету штаб-квартири ЮНЕСКО та Ради Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядової ради міжнародної програми розвитку комунікацій. Приєднання нашої держави до Болонського процесу супроводжувалося роз'яснювальною роботою, науковими дискусіями та зібраннями міжнародного рівня, що ухвалювали обґрунтовані рішення. Упродовж 2004–2005 рр. під егідою ЮНЕСКО відбулася низка наукових та науково-практичних конференцій, присвячених цій проблемі. Це, зокрема, міжнародні конференції, проведені Міністерством освіти і науки з питань приєднання України до Болонського процесу (2004), Київським національним університетом імені Тараса Шевченка «Університети. Інформаційне суспільство, ЮНЕСКО», кафедрами ЮНЕСКО при вишах України «ЮНЕСКО з превентивної освіти проти СНІДу та туберкульозу», Київським національним лінгвістичним університетом «Мовна освіта в контексті Болонських реалій» (2005) та ін. У листопаді 2005 р. на базі Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут» було засновано Центр віртуального університету науково-технічних та інженерних вищих навчальних закладів Центральної і Східної Європи. А у квітні 2006 р. за участі Генерального директора К. Мацуура відбулася міжнародна конференція «Право на освіту в країнах перехідного періоду», організована Національною комісією України в справах ЮНЕСКО та кафедрою ЮНЕСКО в Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Від 2001 р. Україна мала членство в Міжурядовому комітеті Всесвітньої конвенції з авторського права, до якої приєдналася ще 1973 року. Комітет складався з 12 представників договірних держав із урахуванням справедливого географічного представництва й займався зокрема вивченням питань щодо міжнародної охорони авторського права у співробітництві з різними зацікавленими міжнародними організаціями, в тому числі з ЮНЕСКО та Міжнародною спілкою з охорони літературних і художніх творів. Генеральний директор ЮНЕСКО, Директор Бюро Міжнародної спілки з охорони літературних і художніх творів та Генеральний Секретар Організації американських держав або їхні представники мали право дорадчого голосу в разі присутності на засіданнях. З боку України участь у роботі комітету було віднесено до компетенції представника

Управління економіки та регіональної політики Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (з 2010 р. — Державної служби інтелектуальної власності України).

На початку XXI ст. з'явилися нові грані в співпраці України з ЮНЕСКО у сфері фізичного виховання та спорту. В цьому напрямку завдання ЮНЕСКО концентрувалися на питаннях ролі спорту в обстоюванні миру, забезпеченні якісного виховання, дослідженні ролі жінки в спорті, боротьбі з допінгом, формування в молоді навичок здорового способу життя. З метою поширення позитивних рольових прикладів для людей «нового покоління» із числа найкращих спортсменів світового рівня було створено інститут «Чемпіонів спорту ЮНЕСКО». Це звання надавалося спортсменам, відомим видатними досягненнями в різних видах спорту. Олімпійський чемпіон зі стрибків у висоту з жердиною Сергій Бубка першим серед українців отримав у листопаді 2003 року почесний титул «Чемпіон спорту ЮНЕСКО» за вагомий внесок у пропагування цінностей ЮНЕСКО через спорт. Відтоді український спортсмен виконує також почесну місію Посла спорту ЮНЕСКО. Після прийняття 2005 р. Генеральною конференцією організації Конвенції про боротьбу з допінгом у спорті, Україна приєдналася до неї вже наступного року. 2 червня 2006 р. перелік видатних спортсменів світу, яким присвоєно звання «Чемпіони спорту ЮНЕСКО», поповнився іменами українських боксерів — Віталія та Володимира Кличків, почесна церемонія вшанування яких відбулася 4 грудня 2006 р. у штаб-квартирі організації у Парижі. 2007 року Україна стала членом Міжурядового комітету з фізичного виховання та спорту.

Почесні звання ЮНЕСКО отримали й українські митці. Звання «Ариста ЮНЕСКО в ім'я миру» було присвоєно 29 листопада 2016 р. диригенту Національної опери України, художньому керівникові — головному диригенту оркестру «Київ-Класик», Народному артисту України, Послу української культури, професору Герману Макаренку.

Розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО у сфері культури та охорони культурної спадщини сприяв візит до Парижа 16 листопада 2005 р. Президента України В.А. Ющенка. На запрошення Генерального директора ЮНЕСКО К. Мацууро він взяв участь у церемонії відзначення 60-ї річниці від дня заснування ЮНЕСКО. Важливою подією поза основною метою візиту для розвитку взаємин між Україною і Францією стало відкриття в м. Санліс пам'ятника доньці великого київського князя Ярослава Мудрого Анні Ярославні, королеві Франції. Президент України та Генеральний директор ЮНЕСКО взяли участь у церемонії. Інтелектуальною й культурною складовою візиту стала виставка-презентація

«Україна — світові», під час якої експонувалися унікальні експонати Трипільської культури з колекції Національного музею історії України.

Питання популяризації у світі інформації про Трипільську цивілізацію та експонування в штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі та в музеях Франції старожитностей Трипільської культури стали предметом обговорення під час візиту до Києва в травні 2005 р. заступника Генерального директора ЮНЕСКО з питань культури Муніра Бушнакі. Під час його зустрічей із Президентом України В.А. Ющенком та головою Національної комісії України в справах ЮНЕСКО, заступником міністра закордонних справ України В.С. Огризком було досягнуто також домовленостей щодо включення нових українських об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та залучення міжнародних експертів до вивчення об'єктів культурної та природної спадщини, розташованих в Україні. Вже наприкінці квітня 2006 р. в Київ прибули міжнародні експерти для надання технічної допомоги заповіднику «Софія Київська».

Під егідою ЮНЕСКО у квітні 2006 р. відбулася також конференція щодо вивчення наслідків Чорнобильської катастрофи — «Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє». В ній взяв участь К. Мацуура. Під час офіційних зустрічей у ході його другого візиту до Києва впродовж 24–26 квітня 2006 р. з Міністром закордонних справ України Б.І. Тарасюком обговорювалися питання про видання в Парижі під патронатом ЮНЕСКО збірки вибраних творів І.Я. Франка, залучення експертної підтримки ЮНЕСКО до досліджень відомої української історичної пам'ятки «Кам'яна могила», підтримку з боку ЮНЕСКО пропагування української культури як складової всесвітнього культурного різноманіття та ін.

Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура і президент України В.А. Ющенко підписали Спільне комюніке про співробітництво між Україною та ЮНЕСКО щодо пріоритетних програм організації: «Інформація для всіх», орієнтованої на вивчення нових інформаційних та комунікаційних технологій; «Людина і біосфера», спрямованої на розвиток природоохоронної, соціально-економічної, наукової, освітньо-виховної сфер діяльності суспільства з особливою увагою до організації біосферних резерватів у транскордонних регіонах та збереження екологічної чистоти природних заповідників; участь у програмі діяльності Міжнародної океанографічної комісії.

На поглиблення знань у галузі прав людини, демократії, міжкультурних зв'язків та захисту довкілля в системі ООН, розвиток молодіжної дипломатії була націлена програма асоційованих шкіл ЮНЕСКО, до якої Україна в цей період активно залучалася. В межах цього проекту реалізовувалися спеціальні освітні програми, проводилися літні табори, міжнародні семінари, орієнтовані на розвиток активного спілкування,

багатомовності, інформаційної свободи та творчості, дипломатичного хисту, поваги до поглядів представників меншості.

Непересічною подією в історії співпраці України і ЮНЕСКО стало ухвалення 34-ю сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбувалася впродовж 16 жовтня — 2 листопада 2007 р. у Парижі, резолюції про «Вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) в Україні». Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 рр. страшною трагедією українського народу засвідчило голосування, під час якого резолюцію підтримали 190 країн. Документ не містив при цьому оцінку цієї тяжкої доби в житті українців як геноциду проти українського народу, а закликав вшанувати «пам'ять мільйонів росіян, казахів та представників інших народів, які померли від голоду у 1932–1933 роках у Поволжі, на Північному Кавказі, у Казахстані та інших частинах колишнього Радянського Союзу» і рівною мірою висловлював співчуття жертвам Великого Голоду в Україні, Росії, Казахстані. Такий текст документа не зовсім відповідав істині й залишав поле для подальшої діяльності дипломатів. Резолюція підтримувала ініціативу України щодо організації ушанування 75-ї річниці Великого Голоду (Голодомору) в Україні 1932–1933 років і пропонувала Державам-членам розглянути питання їхньої участі в цих та інших аналогічних пам'ятних заходах, як і закликала розглянути питання щодо сприяння зміцненню пам'яті про Великий Голод в Україні шляхом включення цієї інформації до освітніх та науково-дослідних програм із метою засвоєння майбутніми поколіннями уроків цієї трагічної сторінки історії. Першим кроком у напрямку реалізації заходів, окреслених у Резолюції, була проведена в Києві 25 вересня 2008 р. Українським інститутом національної пам'яті під Патронатом ЮНЕСКО Міжнародна наукова конференція «Голодомор — штучний голод в Україні. 1932–1933».

2007 року Україна долучилася до ініціативи щодо проголошення 2010 року Міжнародним роком зближення культур, а 2013–2022 рр. — Міжнародною декадою зближення культур. У межах Міжнародного року зближення культур 2–5 листопада 2010 р. у Києві відбувся Міжнародний семінар «Роль релігійних громад в управлінні об'єктами всесвітньої спадщини». За результатами семінару та ухваленої за його підсумками «Київської заяви» 15–17 грудня 2010 р. делегація України провела інформаційний брифінг для співробітників постійних представництв держав-членів при ЮНЕСКО. Українська ініціатива отримала високу оцінку Генерального директора ЮНЕСКО з листопада 2009 р., болгарської дипломатки й політикині Ірини Бокової (Ірина Георгиева Бокова, р.н. 1952) та інших учасників брифінгу, а рішення семінару було покладено в основу резолюцій 35-го (Париж, 19–29 червня 2011р.) і 36-го (Санкт-Петербург, 24 червня — 6 липня 2012 р.) засідань Комітету всесвітньої

спадщини ЮНЕСКО. Вони передбачали подальше здійснення тематичного дослідження проблем збереження спадщини з релігійним та сакральним компонентами, а також розробку загальних директив щодо управління і забезпечення збереженості такої спадщини з урахуванням національної специфіки держав.

Виробленню нових форм співпраці України з ЮНЕСКО в сучасних умовах присвячувалися візити І. Бокової. Під час першого візиту 20–21 квітня 2011 р. Генеральний директор ЮНЕСКО взяла участь у Міжнародній конференції «25 років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього». Вдруге Генеральний директор ЮНЕСКО відвідала Україну 22 квітня 2014 р. з робочим візитом, під час якого обговорювалися з Прем'єр-міністром України А.П. Яценюком, в.о. Міністра закордонних справ України А.Б. Дешицею та Головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, заступником Міністра закордонних справ України Д.Р. Лубківським пріоритетні напрями співпраці України з ЮНЕСКО з урахуванням нових викликів і загроз, пов'язаних із анексією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та гібридною війною на Донбасі, відповідно до резолюції 194-ї сесії Виконавчої Ради ЮНЕСКО від 15 квітня 2014 р. «Моніторинг ЮНЕСКО ситуації в Криму (Україна)». В документі висловлювалося занепокоєння зростанням мілітаризації півострова, що складала загрозу освітньому процесу, свободі слова, культурній спадщині. Йшлося про вироблення спільного алгоритму дій задля захисту культурної, природної та наукової спадщини України на окупованій Росією території Кримського півострова. Передбачалося застосувати всі можливі засоби збирання інформації для дослідження ситуації в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь у сферах компетенції ЮНЕСКО (в галузі освіти, культури, свободи слова, свободи ЗМІ)¹¹². Доповідь за результатами моніторингу цих питань Виконавча рада ЮНЕСКО розглядала 30 жовтня 2014 р. і затвердила 16 квітня 2015 р.

Важливим напрямом співпраці з ЮНЕСКО залишалося ознайомлення зарубіжних партнерів із внеском видатних представників українського народу в розвиток світової культури, науки, спорту. За участі ЮНЕСКО відзначалися зокрема 150-річчя від дня народження Івана Франка; 100-річчя — Івана Багряного (2006), Лева Ландау (2008), Марії Приймаченко (2009), Миколи Амосова (2013), 150-річчя Павла Грабовського (2014); 200-річчя Тараса Шевченка (2014), Михайла Вербицького (2015); 500-річчя Івана Федорова (2010) та ін.

За визначенням міністра закордонних справ України в 2014–2019 рр. Павла Клімкіна, ЮНЕСКО була важливим партнером «для України у вирішенні непростих завдань в соціальній і культурній сферах, а також унікальний міжнародний майданчик для пропаганди національних досяг-

нень в галузях культури, науки, освіти, інформаційних технологій, для просування зовнішньополітичних ініціатив нашої країни і розвитку взаємовигідного двостороннього співробітництва»¹¹³. Роль України в контактах із ЮНЕСКО визначив Генеральний директор організації К. Мацуура, який назвав нашу державу в заяві з нагоди 50-річчя членства України в ЮНЕСКО «авторитетним членом» організації «завдяки високому розвитку ... науки, культури, освіти та інформаційно-комунікаційних технологій». 13 січня 2015 р. Указом Президента України П.О. Порошенка № 10/2015 Головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО призначено заступника міністра закордонних справ України С.О. Кислицю.

Отже, від часу визнання Українською РСР Статуту ЮНЕСКО в травні 1954 р. можна виокремити два періоди такої співпраці. Їхні хронологічні межі зумовлені статусом України як союзної республіки та незалежної держави. Перший період має хронологічні межі між 1954 р. та 1991 рр., коли Україна перебувала в складі СРСР із поновленням від 1 лютого 1944 р. правом здійснювати зовнішньополітичну діяльність згідно з ухваленням Верховною Радою СРСР Законом «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загально-союзного в союзно-республіканський народний комісаріат» та актами української влади: постановою Політбюро ЦК КП(б)У і Указом Президії Верховної Ради УРСР від 5 лютого 1944 р.¹¹⁴. Відповідні зміни до Конституції УРСР внесла Верховна Рада УРСР законом, ухваленим 4 березня 1944 р. Зокрема, в ст. 15-б УРСР надавалося право «вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками»¹¹⁵, брати участь у міжнародних конференціях. Кардинальна зміна поглядів Москви на принципи зовнішньої політики під час Другої світової війни зумовлювалася передусім не раптовим усвідомленням прав союзних республік на самостійне встановлення міжнародних зв'язків, а радше прагненням Й. Сталіна отримати можливість максимальної участі у створеній Організації Об'єднаних Націй. У такий спосіб Українська РСР отримала право на членство в ООН. Цьому періоду притаманні, з одного боку, брак самостійності в прийнятті рішень та залежність від загально-союзної позиції, існування українського представництва в складі Представництва СРСР та відповідна підзвітність представника Української РСР, з другого боку — просування (хоч і обережне) у світі ідеї «Українська РСР — самостійна держава», широке ознайомлення світової громадськості з іменами українських геніїв, репрезентація здобутків Української РСР у сфері культури, проведення в Києві міжнародних форумів найвищого рівня.

Початок другого періоду пов'язаний із відновленням 24 серпня 1991 р. державної незалежності України. Пріоритети співпраці України з ЮНЕСКО від початку 1990-х років були зумовлені місією організації, орієнтованою на сприяння збереженню миру та налагодженню співпраці між різними країнами в галузі освіти, науки і культури, досягненню поваги до справедливості, законності в міжнародній гуманітарній співпраці, дотриманню прав та основних свобод людини безвідносно до раси, статі, мови й релігії. До 26 березня 1996 р., коли відповідно до Указу Президента України було створено Національну комісію України в справах ЮНЕСКО, взаємодію з Секретаріатом ЮНЕСКО та участь представників України в програмах організації забезпечували українські дипломати — співробітники Постійного представництва України при ЮНЕСКО та МЗС України. Вагомий внесок у забезпечення ефективної співпраці України з ЮНЕСКО, членство у Виконавчій раді організації зробили зокрема такі видатні українські дипломати як Ю.М. Кочубей, А.М. Зленко, О.С. Сліпченко, Г.М. Цветков, М.П. Макаревич та ін.

Під час обох періодів основні напрями співпраці України і ЮНЕСКО визначалися її середньостроковими планами та програмами в галузі освіти, забезпечення збереженості культурної спадщини (матеріальної і нематеріальної культури), інформації, спорту, енергетики, океанографії. Участь представників України в наукових міжнародних зустрічах, українських експертів — в обговоренні важливих профільних питань та нормативно-правових засад їх реалізації, проведення мистецьких імпрез та художніх виставок сприяли формуванню у світової громадськості уявлення про Україну як державу з її давніми культурними традиціями, унікальним пам'ятками світового значення й талановитими вченими, здатними вирішувати найскладніші завдання.

Надзвичайно важливими для України з погляду її інтеграції у світовий та європейський культурний простір були ухвали Генеральної конференції ЮНЕСКО про відзначення 1500-ліття Києва, ювілеїв видатних українців (Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Амосова, Марії Приймаченко та ін.), присвоєння почесних звань «Чемпіон спорту ЮНЕСКО» українським спортсменам Сергію Бубці, Віталію та Володимиру Кличкам, «Артиста ЮНЕСКО в ім'я миру» професору Герману Макаренку, внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО українських пам'яток культури, природи, включення до Списку шедеврів усної та нематеріальної культурної спадщини людства українських елементів (Петриківський декоративний живопис як феномен української орнаментальної народної творчості — 2013 р., Козацькі пісні Дніпропетровщини — 2016 р., Традиція косівської розписної кераміки — 2019 р.) та присвоєння 1990 р. статусу шедевра творчого людського генія Собору

Святої Софії у Києві та Києво-Печерській лаврі з внесенням до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, куди також входять інші українські культурні та природні пам'ятки: Ансамбль історичного центру м. Львів (1998 р.); транскордонний об'єкт науково-культурної спадщини «Дуга Струве» (геодезичні пункти Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин, 2007 р.), що об'єднує Білорусь, Естонію, Латвію, Литву, Молдову, Норвегію, Росію, Фінляндію, Швецію та Україну; Резиденція Буковинських та Далматинських митрополитів (нині будинок Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 2011 р.); Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі (спільна українсько-польська номінація, 2013 р.); Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (2013 р.); об'єкт природної спадщини «Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи» (з 2007 р. як спільна українсько-словацька транскордонна номінація — «Букові праліси і давні ліси Карпат», з 2011 р. з долученням німецької номінації — «Букові праліси Карпат та старовинні букові ліси Німеччини»; з 2017 р. — остаточна назва, учасниками проекту є Албанія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Іспанія, Італія, Німеччина, Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія та Україна); внесення до Списку Міжнародного реєстру програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» українських номінацій «Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912–1947)» (2005 р.), «Документальна спадщина, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС» (2019 р.), номінації Литви, Польщі, Російської Федерації, України та Фінляндії «Архіви Радзивіллів та Несвіжська бібліотечна колекція» (2009 р.).

---

¹ Спеціалізовані установи ООН — це установи, створені відповідно до міжурядових угод та наділені широкою відповідальністю в галузі економіки, культури, соціальної політики, освіти, охорони здоров'я, і пов'язані з ООН угодами, передбаченими ст. 57 і 63 її Статуту.

² Негин М. Организация Объединенных Наций по вопросам просвещения, науки и культуры (ЮНЕСКО). Москва, 1959. С. 10.

³ Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. ЮНЕСКО и современность: к 20-летию ЮНЕСКО. Под ред. С.К. Романовского, Н.М. Сисаяна, В.В. Вахрешева. Москва: Изд-во «Международные отношения», 1966. С. 223.

⁴ Там само. С. 224.

⁵ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС), ф. 1, оп. 1, спр. 443, арк. 6–8.

⁶ ЮНЕСКО и современность... С. 237–238.

⁷ Дж. Хакслі належав до групи засновників ЮНЕСКО. Його перу належить праця «ЮНЕСКО, її цілі і філософія». Впродовж 1950–1969 рр. він був заступником голови

Міжнародної комісії, що працювала над підготовкою видання «Історія розвитку науки і культури людства», брав активну участь у створенні великих недержавних організацій.

⁸ Buck Solon J. The Archivist's "One World". Presidential address, delivered at the tenth annual meeting of the Society of American Archivists, at Washington, October 24, 1946. *American Archivists*. 1947, January. Vol. 10, № 1. P. 9–24.

⁹ Матяш І.Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ, 2012. С. 393–436, 477–484; Лозицький В.С. Історія міжнародного архівного співробітництва (1898–1998 рр.). Київ, 1999. С. 17–28.

¹⁰ СРСР набув членства в ЮНЕСКО у квітні 1954 р., тоді ж Уряд УРСР прийняв Статут ЮНЕСКО.

¹¹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 448, арк. 1.

¹² Л. Еванс у 1946–1952 рр. був радником американської делегації на Лондонській підготовчій конференції, очолював Національну комісію США в справах ЮНЕСКО, брав участь у I–VII сесіях Генеральної конференції ЮНЕСКО, був директором Бібліотеки конгресу США.

¹³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 501, арк. 5.

¹⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 678, арк. 3.

¹⁵ Там само, арк. 5.

¹⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 448, арк. 2.

¹⁷ Там само, арк. 9.

¹⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 132, арк. 131; спр. 678, арк. 11.

¹⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 619, арк. 82.

²⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 619, арк. 91.

²¹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 619, арк. 119.

²² Макаревич М. Сторінки мого життя. Київ, 2015. (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична», вип. 10). С. 174.

²³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 619, арк. 43.

²⁴ Див.: Слипченко Александр. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 386.

²⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 619, арк. 79–80.

²⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 20.

²⁷ Невдовзі комісія змінила адресу на т.зв. «будинок наркоматів» — бульвар Кірова (нині — вул. Михайла Грушевського), 23.

²⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 678, арк. 1–2.

²⁹ Там само, арк. 6.

³⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 656, арк. 1.

³¹ Там само, арк. 11.

³² Там само, арк. 4.

³³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 656, арк. 6.

³⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 656, арк. 8–9.

³⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 748, арк. 2.

³⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 748, арк. 10.

³⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 747а, арк. 2.

³⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 747, арк. 6.

³⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 747, арк. 16.

⁴⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 68.

⁴¹ Там само.

⁴² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 747а, арк. 2.

⁴³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 822, арк. 110–112.

- ⁴⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 822, арк. 40.
- ⁴⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 27.
- ⁴⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 27.
- ⁴⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 30.
- ⁴⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 28.
- ⁴⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 32.
- ⁵⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 822, арк. 41.
- ⁵¹ Там само, арк. 86.
- ⁵² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 826, арк. 40.
- ⁵³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 787, арк. 18.
- ⁵⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 826, арк. 90.
- ⁵⁵ Там само, арк. 91.
- ⁵⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 827, арк. 44.
- ⁵⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 824, арк. 16.
- ⁵⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 822, арк. 49.
- ⁵⁹ Чанкайшисти займали місце країни-члена ЮНЕСКО, яке належало Китаю з листопада 1946 р.
- ⁶⁰ Там само, арк. 50.
- ⁶¹ 1965 року його відкликали до Києва через конфлікт із генеральним секретарем радянської делегації. Однак упродовж 1965–1966 рр. А.С. Кисіль виконував обов'язків міністра закордонних справ на посаді заступника Міністра закордонних справ УРСР, а по тому був заступником голови Українського товариства культурних зв'язків із закордоном. Див.: Овсюк Олександр. Обрії близьких і далеких світів. Київ: Амадей, 2006. С. 688.
- ⁶² Білоусов М. За мир і загальну безпеку (зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959–1963 рр.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1964. С. 43.
- ⁶³ Петрачков М.Я. Україна — член ЮНЕСКО. Київ: Політвидав України, 1966. С. 55–61.
- ⁶⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3595, арк. 83.
- ⁶⁵ Цю Конвенцію Українська РСР ратифікувала Постановою Президії Верховної Ради лише 10 лютого 1988 р. із застереженням: «Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення статей 12, 22 та 23 Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, які передбачають можливість поширення Договірними Сторонами її дії на території, за зовнішні зносини яких вони несуть відповідальність, є застарілими і суперечать Декларації Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй про надання незалежності колоніальним країнам і народам, резолюція 1514/XV від 14 грудня 1960 р.»). Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР. 1988. № 8. С. 211.
- ⁶⁶ Там само, арк. 119.
- ⁶⁷ В Українській РСР Конвенцію ратифіковано Указом Президії Верховної Ради № 6673-ХІ від 4 жовтня 1988 р. 12 січня 1989 р. вона набула чинності на території УРСР.
- ⁶⁸ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 386.
- ⁶⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 2376, арк. 40.
- ⁷⁰ Бюлетень виходив упродовж 1970–1990 рр. Вихід видання поновлено 1996 р.
- ⁷¹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3593, арк. 12.
- ⁷² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 2376, арк. 19.
- ⁷³ Там само, арк. 23.
- ⁷⁴ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фоліо, 2003. С. 182.

- ⁷⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 2372, арк. 135.
- ⁷⁶ Скрипник Г.І. Вервес Григорій Давидович. *Енциклопедія історії України*. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. Т. 1: А–В. С. 479.
- ⁷⁷ У Києві розпочалась наукова конференція «Сучасні слов'янські культури: розвиток, взаємодія, міжнародний контекст». *Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1976–1985: Довід. вид.* Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Р. Маньковська, Н. Васильєва. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 459 с. URL: <http://www.history.org.ua/?hrono&inyear=1979>
- ⁷⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3595, арк. 25–26.
- ⁷⁹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3595, арк. 31–36.
- ⁸⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3595, арк. 21–22.
- ⁸¹ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Київ: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 282.
- ⁸² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3593, арк. 21–22.
- ⁸³ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 281.
- ⁸⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3594, арк. 92.
- ⁸⁵ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фоліо, 2003. С. 184.
- ⁸⁶ Яценківський О.В. Україна 50 років член ЮНЕСКО. Педагогіка толерантності. 2004. № 2–3. С. 149–150.
- ⁸⁷ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 395.
- ⁸⁸ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: Фоліо, 2003. С. 182.
- ⁸⁹ Там само. С. 183.
- ⁹⁰ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Київ: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 395.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 872а, арк. 132.
- ⁹² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6446 а, арк. 2.
- ⁹³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6446 а, арк. 5–7.
- ⁹⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6445, арк. 6.
- ⁹⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6445, арк. 109–110.
- ⁹⁶ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 407.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6445, арк. 114.
- ⁹⁹ URL: <http://www.webcitation.org/6HncaoFge>
- ¹⁰⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6783а, арк. 29–31.
- ¹⁰¹ Див.: Слипченко А. Это было недавно. Киев: «Задруга», 2013. Т. 1. С. 418.
- ¹⁰² Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Організацією Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) від 13 квітня 1991 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_644
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Там само. С. 433.
- ¹⁰⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6932 б, арк. 3.
- ¹⁰⁶ Див.: Матяш И.Б. Совместное архивное наследие и национальные архивные фонды стран постсоветского пространства. Материалы международных научно-практических конференций «Совместное архивное наследие и национальные архивные фонды», «Электронный документооборот и электронные архивы» (Одесса, 21–22 мая 2010). Киев, 2011. С. 9–11.
- ¹⁰⁷ Див.: Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання. Г. Ковальчук, Л. Муха. *Бібл. вісн.* 2007. № 2. С. 42–47.

¹⁰⁸ Див.: URL: http://kpi.ua/web_unesco#sthash.6Diu2imc.dpuf

¹⁰⁹ Мацуура К. Предисловие. *Шедевры устного и нематериального наследия человечества. Провозглашения 2001, 2003 и 2005 гг.* Париж-М.: ООО «Новая элита», 2008. С. 3.

¹¹⁰ Конвенция ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия (2003 г.) URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml

¹¹¹ Конвенция ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия (2003 г.) URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml

¹¹² Співробітництво України та ЮНЕСКО. [Електронний ресурс]. URL: <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation>

¹¹³ Клімкін П. Бюлетень національної комісії ЮНЕСКО. 2015. Вип. 1, березень–травень

¹¹⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹¹⁵ Там само, арк. 2.

3.4. Міжнародне співтовариство про кримський референдум 2014 р.: від висновку Венеційської комісії до Консультативного висновку Міжнародного суду ООН

Збройна окупація та наступна анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим (далі — АРК) у лютому–березні 2014 року, триваюча агресія Росії проти України на території Луганської та Донецької областей повернула на порядок денний міжнародного співтовариства низку міжнародно-правових проблем, які, здавалось би, уже давно були розв’язані із прийняттям Статуту ООН, укладенням Заключного акта НБСЄ 1975 року, Угоди про створення СНД 1991 року, інших універсальних та регіональних міжнародно-правових актів.

Йдеться про реальну вагу принципу недоторканності й цілісності державної території, заборону набуття території шляхом погрози силою або її застосування, непорушність державних кордонів, правомірні способи набуття території та розв’язання територіальних спорів мирними засобами. В контексті подій, що відбуваються в Україні, гостро постає питання про використання плебісциту для легітимізації територіальних змін. Нової актуальності набирає інститут міжнародного визнання та умови його здійснення. Нагальними стають питання про застосування концепції гуманітарної інтервенції або інтервенції «на запрошення» по відношенню до України.

І справа не в тому, що ситуація в Косово, криза в Сирії або ізраїльсько-палестинський конфлікт, який увійшов у чергову «гарячу» фазу, не ставили ці питання раніше. Безумовно, ставили і з не меншою гостротою. Проте події в Україні від них відрізняє ракурс: уперше з часів Другої світової війни відбувся не просто збройний конфлікт, не просто одна держава вчинила акт агресії проти іншої, мотивуючи свої дії гуманітарною місією, захистом прав людини або іншими не менш «достойними» цілями. У ХХІ сторіччі в географічному центрі Європи була здійснена пряма анексія державної території однієї держави-члена ООН і ОБСЄ іншою державою-членом ООН і ОБСЄ. З цього погляду ситуація в Україні є радикально відмінною від інших співставних ситуацій, оскільки вона несе загрозу повної і незворотної руйнації сучасної системи міжнародних відносин і міжнародно-правового фундаменту, на який вона спирається. Якщо міжнародне співтовариство належним чином не прореагує на цей виклик, воно ризикує опинитись на порозі нового територіального переділу, де знову переважатиме право сили, а не сила права.

Радикальна відмінність подій в Україні від інших сценаріїв полягає не тільки в тому, що своїми агресивними діями РФ відкрила скриньку

Пандори у сфері територіальних розмежувань, але і в тому, з яким рафінованим цинізмом це було зроблено. Для того, щоби камуфлювати неправомірний характер своїх дій, Росія використала такі базові інститути європейської цивілізації як права людини й демократія. Прикрившись захистом прав російськомовної меншини в Криму, РФ здійснила військову окупацію півострова, а потім організувала пародію на народне волевиявлення — «загальнокримський референдум», за підсумками якого визнала штучне утворення «Республіку Крим» і включила його до складу російської держави. «Ідеальний» злочин — анексія території іншої держави шляхом використання базових європейських цінностей — завдає удару по кожній європейській країні, яка ці цінності сповідує. У разі, якщо цим діям не буде надана адекватна правова оцінка та політико-правова відповідь, відпрацьована на Україні схема буде застосована до інших держав європейського континенту.

Рада Європи є міжнародною організацією європейських держав, основною метою якої є «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу»¹. Захист прав людини, верховенство права й демократія виступають ядром цих ідеалів та принципів. Зловживання ними для досягнення протиправної мети не може не викликати глибокої стурбованості цієї міжнародної організації. Так, коли 6 березня 2014 року в умовах фактичної військової окупації РФ Кримського півострова Верховна Рада Автономної Республіки Крим (далі — ВР АРК) прийняла постанову «Про проведення загальнокримського референдуму»², реакція Ради Європи була однозначною: цей акт мав бути підданий ґрунтовному правому аналізу як на відповідність засадам конституційного устрою України, так і демократичним європейським цінностям.

З цією метою 7 березня Генеральний секретар Ради Європи Т. Ягланд звернувся із запитом до Європейської комісії «За демократію через право»³, яку за місцем розташування ще називають Венеційською комісією, основного консультативного органу Ради Європи з питань конституційного права (далі — ВК або Комісія)⁴. Підставою для звернення став пункт 2 статті 3 Переглянутого статуту Європейської комісії «За демократію через право», затвердженого Резолюцією Комітету міністрів Ради Європи (2002)3 від 21 лютого 2002 року, який передбачає, що «Комісія може, в межах свого мандату, давати висновки на запит Комітету Міністрів, Парламентської Асамблеї, Конгресу регіональних і місцевих влад Європи, Генерального Секретаря або будь-якої держави, міжнародної організації чи органу, який бере участь у діяльності Комісії»⁵.

У запиті Генеральний секретар висловив прохання підготувати за прискороною процедурою два висновки⁶. Перший — про відповідність

конституційним принципам рішення ВР АРК провести референдум щодо того, щоб стати суб'єктом РФ або відновити Конституцію Криму 1992 року. Другий — про відповідність міжнародному праву проекту федерального конституційного закону РФ «Про внесення змін до Федерального конституційного закону «Про порядок прийняття в Російську Федерацію і утворення у її складі нового суб'єкта Російської Федерації»⁷, більше відомого як «закон про анексію». Уже 14 березня 2014 року Комісія розповсюдила проекти цих висновків (відповідно CDL-AD(2014)002⁸ і CDL-AD(2014)004)⁹. Їх остаточна редакція, яка практично не відрізняється від проміжної, була затверджена під час 98-ї пленарної сесії, що відбулась 21–22 березня 2014 року у Венеції¹⁰.

Слід наголосити, що обидва висновки мають значну юридичну цінність як із погляду конституційного права України, так і з міжнародно-правової точки зору. Однак з огляду на те, що лише перший із них безпосередньо стосується референдуму в АРК, автори обмежаться аналізом саме цього документа. Другий висновок має стати предметом окремого ґрунтовного дослідження. Зазначимо тільки, що ВК у пункті 46 заключних положень висновку CDL-AD(2014)004 постановила, що проєкт «не відповідає нормам міжнародного права. Це порушує, зокрема, принципи територіальної цілісності, національного суверенітету, невтручання у внутрішні справи іншої держави і принцип, що договори повинні дотримуватися. Час та контекст його підготовки, як висвітлено у Пояснювальній записці, робить проєкт закону таким, що викликає занепокоєння». Пунктом 47 висновку Комісія закликала російську владу утриматися від його прийняття¹¹. Подальший політичний тиск по лінії Ради Європи змусив РФ врешті решт відмовитися від ухвалення «закону про анексію».

Висновок CDL-AD(2014)002 є досить стислим порівняно з іншими висновками Комісії, він складається з п'яти окремих частин: вступу, частини, де аналізується перша опція, передбачена в бюлетені для голосування, — об'єднання з Російською Федерацією, частини, де вивчається друга опція — повернення до Конституції Криму 1992 року, частини, де референдум розглядається на відповідність європейським конституційним принципам, і, нарешті, висновків, яких дійшли експерти ВК за результатами опрацювання вказаних питань.

У вступі викладається фабула справи, а також наводяться окремі положення законодавства України, які використовуються для правої оцінки ситуації¹². Зокрема, відзначається, що згідно з постановою «Про проведення загальнокримського референдуму», ухваленою ВР АР Крим, учасникам голосування було запропоновано обрати між двома варіантами: «1) Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта

Російської Федерації? 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?». При цьому пункт 3 постанови передбачив, що варіант, який одержить більшість голосів, уважатиметься прямим вираженням волевиявлення населення Криму. Питання представлені як взаємовиключні варіанти, тобто учасників голосування не просять відповісти «так» чи «ні» на кожне з питань, вони можуть проголосувати або за перший, або за другий варіант. Вказується також на те, що згідно з постановою нормативною основою для її прийняття стали пункт 7 частини першої статті 18 і пункт 3 частини другої статті 26 Конституції АРК¹³. Перший передбачає, що до повноважень АРК належить, зокрема, «призначення і проведення республіканських (місцевих) референдумів з питань, віднесених до відання Автономної Республіки Крим», а другий — що реалізація цих повноважень здійснюється ВР АРК.

Розглядаючи прийняту ВР АРК постанову, Комісія, насамперед, приділила увагу розподілу повноважень між Україною як унітарною державою і Кримом як автономною республікою у її складі¹⁴. Вона вказала на те, що відповідно до статті 132 Конституції України «територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади...», а відповідно до статті 134 Конституції «Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання»¹⁵. Виходячи з цього, АРК користується автономією лише в тих межах, в яких повноваження їй надані Конституцією України. Реалізуючи ці повноваження, органи влади АРК повинні керуватись положеннями статті 135 Конституції України, згідно з якою видані ними нормативно-правові акти не можуть суперечити Основному закону України, вони повинні прийматись відповідно до Конституції України, законів, актів Президента і Кабінету Міністрів України та на їх виконання. Оскільки аналогічне положення закріплено й у статті 28 Конституції АРК, то акти влади АРК, які суперечать Конституції України, суперечать одночасно й Конституції АРК.

Перший варіант, запропонований учасникам референдуму, — приєднання Криму до РФ — передбачає сецесію Криму. Виходячи з цього відправною точкою для аналізу його правомірності є відповідь на питання, чи дозволяє Основний закон України проведення референдумів про одностороннє відокремлення. На думку експертів ВК, відповідь є очевидною: «численні положення Конституції України дуже чітко доводять, що відділення частини території країни не може бути предметом місцевого референдуму»¹⁶. До них належать і стаття 2, яка встановлює,

що «територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною», і стаття 134, де АРК згадується як «невід’ємна складова частина України», і пункт 2 статті 138, який прямо обмежує компетенцію АРК «організацією та проведенням місцевих референдумів», і, нарешті, стаття 73, яка передбачає, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України». Ба більше, оскільки стаття 134 Конституції України визначає АРК як невід’ємну складову частину України, то відділення Криму вимагало би внесення змін до самої Конституції України, що заборонено частиною першою статті 157 Основного закону, згідно з якою «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України»¹⁷.

Комісія переконана не тільки в тому, що Конституція України забороняє будь-який місцевий референдум, який змінював би територіальні межі України, але й у тому, що це жодним чином не суперечить європейським конституційним стандартам, віддзеркаленим у попередніх висновках ВК¹⁸. Навпаки, для конституцій держав-членів Ради Європи властивим є скоріше закріплення неприпустимості відділення, ніж визначення порядку його здійснення. У своїй доповіді «Загальні юридичні засади для сприяння розв’язанню етнополітичних конфліктів в Європі» (CDL-INF(2000)16) Комісія ще в 2000 році відзначала, що «принцип територіальної цілісності користується дуже широким визнанням — як прямим, так і мовчазним — у конституційному праві. З іншого боку, конституційне право настільки ж повно виключає такі інститути, як сецесія або зміна кордонів. Це не повинно викликати подив, оскільки зазначена галузь права є важливою основою держави, яка б в іншому випадку потенційно могла бути позбавлена однієї із своїх складових частин»¹⁹. ВК наголошує, що такий підхід не означає, що європейське конституційне право повністю ігнорує поняття самовизначення. Йдеться про те, що самовизначення має розумітись, насамперед, як внутрішнє самовизначення в межах існуючих кордонів, а не як зовнішнє самовизначення шляхом сецесії²⁰.

Вагомим підтвердженням обґрунтованості міркувань експертів ВК, викладених у висновку, стало винесення Конституційним судом України (далі — КСУ) рішення у справі про проведення місцевого референдуму в Криму (№ 2-рп/2014 від 14 березня 2014 року), яким КСУ визнав постанову ВР АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» неконституційною, внаслідок чого вона втратила чинність²¹. Дата винесення рішення КСУ збіглась із датою оприлюднення проектів висновків CDL-AD(2014)002 і CDL-AD(2014)004, проте процедурно ці дві події не

пов'язані. Співпадіння пояснюється прагненням і ВК, і КСУ сформувати й оприлюднити власну правову позицію щодо неправомірності «загальнокримського референдуму» до його проведення. Згодом ВК включила посилання на рішення КСУ до остаточної редакції висновку CDL-AD (2014)002.

Другий варіант, запропонований виборцям організаторами референдуму, — повернення до Конституції АРК 1992 року — передбачав, що Крим мав залишитись частиною України. Відповідно всі зауваження, які можна було висунути до першого варіанту, у цьому випадку втрачали свою релевантність. На думку ВК, консультативний референдум про розширення автономії Криму у складі України міг бути проведений у формі республіканського (місцевого) референдуму на території АРК. Водночас, з огляду на те, що другий варіант не передбачався як окреме питання, а слугував лише альтернативою сецесії, він був позбавлений власної юридичної ваги²².

Експерти Комісії звернули увагу на те, що навіть якби в Криму відбувся місцевий референдум щодо повернення до Конституції АРК 1992 року, він все одно не носив би зобов'язуючий характер, а лише надав би ВР АРК можливість скористатись правом, передбаченим пунктом 2 статті 48 Конституції АРК, внести «пропозиції про зміни, які стосуються обмежень статусу і повноважень Автономної Республіки Крим ... визначених Конституцією України, законами України»²³. Останнє слово залишалось би все одно за Верховною Радою України, яка відповідно до статті 135 Конституції України затверджує Конституцію АРК «не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України»²⁴. Єдиним практичним завданням, яке би виникло в цьому контексті, було встановлення відповідності Конституції АРК 1992 року чинній Конституції України²⁵.

У ході аналізу постанови ВР АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» ВК не обмежилась її розглядом на відповідність Конституції та законодавству України, а пішла далі, сформулювавши важливу правову позицію, згідно з якою для того, щоби референдум уважався дійсним, він не тільки повинен відповідати конституційним засадам конкретної держави, але й має узгоджуватись із основними демократичними стандартами проведення референдумів²⁶, зокрема, тими, які були розроблені в рамках Ради Європи і становлять невід'ємну частину принципів і цінностей цієї Організації.

Частково зазначені стандарти дістали закріплення в Кодексі належної практики щодо референдумів (CDL-AD(2007)008)²⁷, частково — у численних висновках Комісії щодо законодавства держав-членів Ради Європи у сфері організації та проведення виборів і референдумів. Так,

зокрема, у своєму висновку щодо відповідності чинного законодавства Чорногорії про організацію референдумів міжнародним стандартам у цій сфері (CDL-AD(2005)041) ВК відзначала, що референдум повинен відповідати визнаним на міжнародному рівні фундаментальним принципам виборчого права, закріпленим, зокрема, у статті 3 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 25 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, таким як право на загальні, рівні, вільні й таємні вибори. На переконання ВК, референдум «повинен проводитись у відповідності до законодавства та адміністративних правил, які забезпечують наступні принципи: органи державної влади зобов'язані надавати об'єктивну інформацію; засоби масової інформації мають бути нейтральними, особливо у висвітленні новин; органи державної влади не повинні впливати на результат голосування надмірною, односторонньою агітаційною кампанією; використання органами влади публічних фондів для цілей кампанії має бути обмежене»²⁸.

Навіть поверхневий аналіз обставин організації і проведення «загальнокримського референдуму» спонукав ВК стверджувати, що «його відповідність міжнародним нормам видається сумнівною»²⁹. У цьому контексті, поряд з іншим, Комісія вказала на: відсутність на сьогоднішній день в Україні законодавчої бази для проведення місцевих референдумів; неможливість вільного волевиявлення населення регіону України, який *de facto* перебуває під окупацією військових підрозділів іноземної держави (наявність російських військових та воєнізованих формувань на території АР Крим, поза межами місць їх постійної дислокації, передбачених Угодою між Україною і РФ про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України від 28 травня 1997 року³⁰ та іншими пов'язаними двосторонніми договорами, повністю підриває демократичність виборчого процесу); суттєві порушення, виявлені ОБСЄ в Криму у сфері забезпечення свободи висловлювань та дотримання права на отримання інформації; не виправдано короткий термін для організації і проведення референдуму (постанова ВР АРК про проведення референдуму була ухвалена 6 березня, а проведення призначене на 16 березня 2014 року. Показовим «проявом демократії» є те, що дата двічі переносилась: з 25 травня на 30 березня, а з 30 березня на 16 березня); уже 11 березня 2014 року ВР АРК ухвалила Декларацію про незалежність АРК і м. Севастополя³¹, пункт 3 якої прямо передбачає приєднання до РФ, що завдало шкоду правовим наслідкам референдуму й порушило зобов'язання влади бути нейтральною по відношенню до його результатів.

Вищенаведені особливості, разом з іншими порушеннями демократичної процедури проведення референдумів (відсутність серед опцій на референдумі пункту про підтримку нинішнього державно-правового

статусу АРК, що прямо порушує права тієї частини населення, яка виступає за збереження Криму у складі України; відсутність кворуму на засіданні ВР АРК, яка проголосила референдум; проведення голосування під примусом застосування фізичної сили з боку російських військових та воєнізованих формувань; відмова від проведення переговорів щодо політичного майбутнього Криму між найбільшими етнічними групами його багатонаціонального населення), дозволили Комісії дійти висновку щодо нелегітимності «загальнокримського референдуму». У пункті 25 заключних положень документа CDL-AD(2014)002 вона чітко заявила, що «Конституція України, як і інші конституції держав-членів Ради Європи, закріплює принцип неподільності країни та не дозволяє проведення жодних місцевих референдумів із питань відокремлення від України. Це впливає, зокрема, із статей 1, 2, 73 та 157 Конституції. Розділ Х Конституції свідчить про те, що ця заборона поширюється також і на Автономну Республіку Крим, Конституція Криму не дозволяє Верховній Раді Криму оголошувати такий референдум. Прийнятним може бути лише консультативний референдум про розширення меж автономії». У пункті 26 ВК також вказала на те, що «...видається більше ніж сумнівним, чи дозволяє актуальна ситуація в Криму проведення референдуму у відповідності до європейських демократичних стандартів. Будь-якому референдуму щодо статусу території мають передувати серйозні переговори всіх зацікавлених сторін. Такі переговори доки що не відбулись»³².

Неможливо переоцінити значення висновку ВК CDL-AD(2014)002 як для формування позиції Ради Європи щодо референдуму в Криму, так і для вироблення політики України, спрямованої на оскарження його результатів і забезпечення міжнародного визнання нелегітимності «цієї пародії на демократичний процес»³³. Якщо до висновку ВК на міжнародній арені й на рівні Ради Європи лунали лише поодинокі голоси, які засуджували кричущі порушення конституційного права України та міжнародного права, вчинені у зв'язку з проведенням «загальнокримського референдуму», то після прийняття висновку міжнародне засудження цього явища почало набирати масового характеру. Венеційське дзеркало Ради Європи дало чіткі орієнтири міжнародному юридичному середовищу, введеному в оману російською пропагандою, і створило ґрунтовний експертний фундамент для вагомих політичних заяв. Показовим є приклад Комітету міністрів, керівного розпорядчо-виконавчого органу Ради Європи. Якщо на 1194-ому засіданні (12–14 березня) Комітет міністрів зміг лише висловити «глибоку стурбованість наміром провести референдум щодо статусу Криму, який не був дозволений Україною», то уже на 1195-ому засіданні (19–20 березня) він засудив «той факт, що

референдум, проведений місцевою владою Автономної Республіки Крим у порушення законодавства України, відбувся 16 березня 2014 року», а на 1196-ому засіданні (2–3 квітня) чітко заявив про те, що «незаконний референдум, якій відбувся в Автономній Республіці Крим і м. Севастополь 16 березня 2014 року, та протиправна анексія Російською Федерацією цієї частини території України не можуть служити підставою для будь-якої зміни їх статусу та державно-правової приналежності»³⁴.

Аналогічним чином формувались позиції інших органів Ради Європи. Так, 25 березня 2014 року під час 26-ї пленарної сесії Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи була ухвалена Декларація щодо ситуації в Україні, згідно з якою Конгрес відмовився визнати законність і правові наслідки «референдуму, організованого 16 березня ц.р. без дотримання мінімальних демократичних гарантій, притаманних будь-якому голосуванню» та засудив псевдореферендум, який «не може бути підставою для зміни кордону між Росією і Україною»³⁵.

9 квітня 2014 року в Парламентській Асамблеї Ради Європи (далі — ПА РЄ) відбулись термінові дебати на тему: «Останні події в Україні: виклики функціонуванню демократичних інституцій», за результатами яких було ухвалено Резолюцію 1988 (2014). Пункт 16 цієї резолюції констатував, що «т.з. референдум, організований у Криму 16 березня 2014 року, суперечив Конституції як України, так і самого Криму. Ба більше, оголошені показники участі й підсумки цієї консультативної процедури є неправдоподібними. Результат референдуму і протиправна анексія території Криму Російською Федерацією не тягнуть юридичних наслідків і не визнаються Радою Європи. Асамблея підтверджує свою рішучу підтримку незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України»³⁶. Наступного дня — 10 квітня — в ПА РЄ також відбулись термінові дебати на тему: «Перегляд по суті раніше ратифікованих повноважень російської делегації». У Резолюції 1990 (2014), ухваленій за підсумками дебатів, ПА РЄ засудила «дії Російської Федерації, які призвели до анексії Криму, зокрема, військову окупацію української території та загрозу здійснення інтервенції збройних сил, визнання результатів т.з. незаконного референдуму та наступне приєднання, після цього опитування, Криму до Російської Федерації...»³⁷. На переконання ПА РЄ, ці дії російської сторони незаперечно становлять порушення міжнародного права, зокрема, Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта НБСЄ, Будапештського меморандуму 1994 року.

Висновок ВК CDL-AD(2014)002 відіграв важливу роль і у сфері дипломатичного протесту української сторони проти проведення нелегітимного референдуму в Криму та визнання його результатів третіми державами, який, на думку багатьох фахівців у галузі міжнародного права,

продовжує залишатись дієвим засобом юридичного захисту прав держави³⁸. Не завдаючи шкоди (without prejudice) цьому документу (його остаточна редакція була ухвалена лише 22 березня), Міністерство закордонних справ України використало основні елементи висновку для підготовки Коментаря МЗС України щодо проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим 16 березня ц.р., оприлюдненого 15 березня 2014 року³⁹. Правові позиції ВК були закладені у вербальні ноти МЗС України № 610/22-123/1-831 від 17 березня 2014 року та № 413/23-190-703 від 22 березня 2014 року, адресовані дипломатичним представництвам іноземних держав та міжнародних організацій в Україні «з наполегливим проханням утриматись від міжнародного визнання Республіки Крим ... враховуючи, що незалежність Криму була проголошена нелегітимним органом за результатами антиконституційного референдуму, проведеного з кричущими порушеннями демократичних стандартів проведення референдумів». Вербальна нота аналогічного змісту була направлена Російській Федерації⁴⁰.

Безумовно, ні перший, ні другий висновок ВК не завадили Росії реалізувати свої злочинні наміри: 16 березня 2014 року, в умовах фактичної окупації півострова російськими військами, відбувся «загальнокримський референдум». Згідно з оголошеними організаторами результатами, за приєднання до Росії у Криму (крім Севастополя) проголосувало 96,77% учасників голосування, у Севастополі — 95,6%. 17 березня ВР АРК, перейменована на Державну Раду, посилаючись на Декларацію незалежності Автономної Республіки Крим та міста Севастополь від 11 березня 2014 року, прийняла постанову «Про незалежність Криму»⁴¹. Того ж дня Президент РФ підписав Указ про визнання цього псевдодержавного утворення «суверенною і незалежною державою»⁴². 18 березня був підписаний Договір між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів, який завершив анексію Криму та його інкорпорацію до складу Росії⁴³.

Водночас ці висновки Комісії продемонстрували, наскільки важливе значення мають правові позиції, сформульовані незалежними міжнародними юрисдикційними та експертними органами, для протидії неправій поведінці окремих держав. Вони абсолютно об'єктивно й неупереджено вказали на те, що процес одностороннього виходу Криму зі складу державної території України та його приєднання до Російської Федерації як окремого суб'єкта не відповідає ні чинному законодавству України, включаючи Конституцію України та Конституцію АР Крим, ні фундаментальним принципам і нормам сучасного міжнародного права, ні демократичним стандартам проведення референдумів, які були розроб-

лені в рамках Ради Європи й ОБСЄ та становлять невід'ємну частину принципів і цінностей цих міжнародних організацій. Фактично саме ці висновки, поряд із рішеннями інших органів Ради Європи, Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України»⁴⁴, Резолюцією Ради ООН з прав людини A/HRC/26/L.15/Rev.1 від 27 червня 2014 року «Співпраця та допомога Україні в галузі прав людини»⁴⁵, Бакинською декларацією Парламентської асамблеї ОБСЄ та Резолюцією про очевидне, грубе і триваюче порушення гельсінських принципів Російською Федерацією AS(14)DR від 2 липня 2014 року⁴⁶, рішеннями інших міжнародних організацій, заклали юридичні підвалини для санкцій, які сьогодні застосовуються до РФ у зв'язку з анексією Криму, стали провісником ізоляції Росії на міжнародній арені. Висновки ВК також становлять важливий фундамент для вироблення чіткої і консолідованої міжнародно-правової позиції України щодо проблеми статусу окупованих територій та їх подальшого звільнення.

Дієвість правових методів боротьби з неправомірними діями РФ на міжнародному рівні вимагає спрямування на цей напрям додаткових зусиль. Очевидно, що Україна має приділити підвищену увагу протидії легітимізації Росією анексії Криму шляхом використання експертного інструментарію Ради Європи. На переконання авторів, наша держава повинна максимально задіяти потенціал «венеційського дзеркала» для виправлення реальності, нещадно викривленої російською пропагандистською машиною, та внесення юридичної визначеності у складні проблеми, пов'язані з державно-правовою приналежністю Кримського півострова. У цьому контексті наступним кроком української сторони має стати звернення до ВК із проханням надати висновки з таких питань: Чи відповідає Декларація про незалежність АРК і м. Севастополя, затверджена постановою ВР АРК на позачерговому пленарному засіданні 11 березня 2014 р., конституційним принципам? Чи відповідає постанова ВР АРК «Про незалежність Криму», прийнята 17 березня 2014 року, конституційним принципам? Якими є юридичні наслідки прийняття цих актів із погляду загального міжнародного права? Чи має право ВР АРК на підставі норм міжнародного права та/або конституційних принципів здійснити одностороннє відділення Криму від України?

Виходячи із змісту висновків ВК CDL-AD(2014)002 і CDL-AD(2014)004, а також беручи до уваги рішення Конституційного суду України від 14 березня і від 21 березня 2014 року та постанову Верховної Ради України від 15 березня 2014 року № 891-VII⁴⁷, якою вона достроково припинила повноваження ВР АРК, очевидно, що як Декларація про незалежність АРК і м. Севастополь від 11 березня 2014 року, так і постанова

парламенту Криму «Про незалежність Криму» від 17 березня 2014 року, будуть визнані такими, що не відповідають ні Конституції України, ні Конституції АРК, ні іншим актам національного законодавства України, ні демократичним європейським стандартам, унаслідок чого вважатимуться нелегітимними і юридично нікчемними.

Що стосується юридичних наслідків цих актів з погляду загального міжнародного права, то цілком вірогідно, що Венеційська комісія встановить їх відсутність. І справа не в тому, що одностороннє проголошення незалежності суперечить нормам міжнародного права: Консультативний висновок МС ООН від 2010 року щодо відповідності міжнародному праву односторонньої декларації про незалежність Косово дав чітко зрозуміти, що теоретично такої суперечності немає⁴⁸. Йдеться скоріше про те, що проголошення декларації про незалежність не робить її автоматично дійсною в міжнародно-правовому сенсі й не призводить до необхідності сецесії⁴⁹.

Існують два основні чинники, що впливають на цей процес: перший — ставлення до цієї декларації держави, в межах якої проживає спільнота, яка проголошує незалежність, і другий — відповідь на це проголошення зі сторони міжнародного співтовариства, тобто міжнародно-правове визнання факту існування нового суб'єкта міжнародного права й демонстрація готовності вступити з ним у відносини⁵⁰. Ставлення України до проголошення Кримом незалежності є однозначно негативним, а його неконституційний характер встановлено в рішенні Конституційного суду України від 21 березня 2014 року⁵¹. Відповідь міжнародного співтовариства була надана під час прийняття Резолюції ГА ООН А/RES/68/262 «Територіальна цілісність України»: її підтримали 100 держав світу, 11 проголосували проти, 58 утримались⁵². При цьому «повноцінне» міжнародне визнання Республіки Крим до поспішного включення Криму до свого складу здійснила лише Росія — держава-окупант і агресор, унаслідок дій якої і відбулась сецесія. Цього явно недостатньо для того, щоб стверджувати, що проголошення незалежності Криму мало якісь юридичні наслідки для його державно-правової приналежності.

Загальновідомо, що у висновку МС ООН по Косово Суд дав оцінку лише Декларації про проголошення незалежності Косово, відмовившись розглядати у більш широкому плані питання про право Косово на відокремлення від Сербії в односторонньому порядку⁵³. Водночас, не настільки широко відомо, що в міжнародному праві вже існують прецеденти розгляду таких питань. Так, у міжвоєнний період, після проголошення незалежності Фінляндії, Аландські острови зробили спробу шляхом референдуму відокремитись від Фінляндії і увійти до складу Швеції. З метою отримання кваліфікованої оцінки цього процесу Рада

Ліги Націй утворила Міжнародну комісію юристів, якій доручила дати консультативний висновок щодо юридичних аспектів питання Аландських островів. У своїй доповіді від 5 вересня 1920 року Комісія, поряд з іншим, торкнулась питання застосування принципу самовизначення і права народів, сформулювавши важливу правову позицію, згідно з якою «право на самовизначення є характерною ознакою суверенітету кожної держави. Виходячи з цього позитивне міжнародне право не визнає право груп населення, як таких, на відокремлення від держави, частиною якої вони виступають, шляхом простого висловлення волі. Не визнає воно також і права інших держав вимагати такого відокремлення. Згідно із загальним правилом, виключно від суверенного рішення кожної держави, яка відбулась, залежить погодити або відмовити частині свого населення у праві самостійно визначати свою політичну долю шляхом плебісциту або іншим чином»⁵⁴. На підставі цього рішення Ліга Націй визнала у 1921 році приналежність Аландських островів Фінляндії на правах широкої автономії.

Вищенаведена формула отримала подальший розвиток у практиці конституційних судів у тих країнах, які в силу історичних обставин стикалися з феноменом сепаратизму. Найвагомішими актами в цій сфері були рішення Верховного суду Канади щодо сецесії Квебеку від 20 серпня 1998 року⁵⁵, постанова Конституційного суду РФ у справі про перевірку конституційності Декларації про державний суверенітет Республіки Татарстан від 30 серпня 1990 року⁵⁶, постанова Конституційного трибуналу Іспанії щодо декларації про суверенітет Каталонії від 25 березня 2014 року⁵⁷ тощо.

Квінтесенція юриспруденції цих органів конституційної юстиції полягає в тому, що в основі права на одностороннє відділення лежить принцип самовизначення народів, який відповідно до загального міжнародного права застосовується до народів, які або перебувають у підпорядкуванні іншого народу як частина колоніальної імперії, або знаходяться під пануванням іноземних експлуаторів унаслідок завоювання, або яким центральна влада заважає здійснити їхнє право на самовизначення в рамках існуючого державного устрою. В інших випадках уважається, що народи мають реалізовувати своє право на самовизначення в рамках держави, у якій вони проживають. Держава, уряд якої рівноправно й без дискримінації репрезентує сукупність народу або народів, що проживають на його території, дотримується принципу самовизначення в адміністративно-територіальному й культурному устрої, має повне право на захист власної територіальної цілісності відповідно до міжнародного права та на повагу до неї з боку інших держав.

Населення Криму не піддавалось колонізації або гнобленню, а його представникам не було відмовлено в доступі до участі в державному

управлінні для політичного, економічного, культурного й соціального розвитку. Навпаки, з часу проголошення незалежності України вони здійснювали своє право на самовизначення в рамках широкої адміністративно-територіальної та культурної автономії. Виходячи з цього, відповідно до міжнародного права Верховна Рада Криму не має права вживати заходів для одностороннього відділення Криму від України.

На думку авторів, Україна також має ініціювати звернення Генерального секретаря Ради Європи або ПА РЄ до Венеційської комісії з проханням надати висновки з таких питань: Чи було одностороннє визнання РФ Криму як незалежної і суверенної держави здійснено у відповідності до загального міжнародного права? Чи відповідають загальному міжнародному праву міжнародні договори та внутрішньодержавні акти РФ, на підставі яких Крим і Севастополь було включено до складу Росії у вигляді окремих суб'єктів федерації?

Формулювання першого питання зумовлено тим, що, на думку багатьох дослідників, у сучасному міжнародному праві загальноприйнятим є обов'язок держав не визнавати самопроголошені псевдодержавні утворення або будь-яку ситуацію, пов'язану з їхнім існуванням, якщо вони є результатом протиправного застосування сили⁵⁸. *Opinio juris* з цього питання неодноразово висловлювалось у конвенційних та декларативних міжнародних інструментах, у практиці держав, арбітражних та юрисдикційних органів. Так, зокрема, Декларація «Про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин держав у відповідності з Статутом ООН» 1970 року, встановила, що «жодні територіальні набуття, які є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватись законними»⁵⁹. Проект Декларації прав і обов'язків держав, затверджений Комісією міжнародного права у 1949 році (додаток до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 375(IV)), зафіксував обов'язок держав «утримуватись від визнання будь-яких територіальних набутків іншої держави», яка діє шляхом «погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави...»⁶⁰. У висновку № 10 від 4 липня 1992 року Міжнародної арбітражної комісії, створеної у рамках мирної конференції щодо Югославії, вказувалось на те, що визнання є дискреційним актом «із тим застереженням, що воно має відповідати імперативним нормам міжнародного права, зокрема, тим, які забороняють застосування сили у відносинах з іншими державами...»⁶¹.

Принцип колективного невизнання сепаратистських рухів був включений і до Проекту статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння (далі — Проект статей), прийнятого Комісією міжнародного права ООН (далі — КМП) на 53-й сесії у 2001 році. У пункті 2

статті 41 цього документа зазначається, що жодна держава не повинна визнавати незаконну ситуацію, яка виникла внаслідок серйозного порушення зобов'язання, що випливає з імперативної норми загального міжнародного права, або сприяти її збереженню⁶². При цьому в коментарях до Проекту статей КМП дає чітко зрозуміти, що заборона агресії, незаконного застосування сили або набуття території шляхом погрози силою або її застосування саме належить до числа таких імперативних норм. КМП також вказала на те, що обов'язок колективного невизнання неодноразово знаходив віддзеркалення у резолюціях Ради Безпеки й Генеральної Асамблеї ООН, а також рішеннях і консультативних висновках Міжнародного суду ООН⁶³.

Проголошення незалежності Республіки Крим є безпосереднім наслідком застосування проти України сили й погрози силою з боку РФ, що, з огляду на статус Росії як ядерної держави, має особливо небезпечний характер як для територіальної цілісності і незалежності України, так і для міжнародного миру та безпеки загалом. Проявом застосування проти України сили й погрози силою стала військова окупація підрозділами збройних сил Росії Кримського півострова за два тижні до проведення референдуму всупереч положенням Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 року та Угоди між Україною і РФ про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України від 28 травня 1997 року (термін дії якої було продовжено у квітні 2010 року). Відповідно, на підставі звичаєвої норми міжнародного права у членів міжнародного співтовариства виникло зобов'язання не визнавати «Республіку Крим» як суб'єкта міжнародного права, зокрема не визнавати жодної ситуації, договору або домовленості, які можуть бути створені або досягнені щодо неї. З огляду на вищенаведене, не підлягає сумніву те, що за підсумками аналізу Венеційська комісія буде вимушена констатувати неправомірність визнання Російською Федерацією «Республіки Крим» як суверенної і незалежної держави.

Друге формулювання порушує проблему чинності міжнародних договорів та внутрішньодержавних актів РФ, на підставі яких Крим і Севастополь було включено до складу Росії у вигляді окремих суб'єктів федерації. З огляду на те, що проведений 16 березня 2014 року «загальнокримський референдум» було визнано нелегітимним, проголошення ВР АРК незалежності та одностороннє відділення Криму від України є несумісними із внутрішнім законодавством нашої держави та загальним міжнародним правом, міжнародне визнання Росією правосуб'єктності Криму є протиправним, будь-які акти, вчинені РФ з метою включення Криму й Севастополя до її складу, не можуть розглядатись інакше як анексія частини території України. Анексія, складовою якої є примус —

окупація та від'єднання частини території іншої держави шляхом застосування сили або погрози силою, — заборонена сучасним міжнародним правом як спосіб набуття території⁶⁴. Будь-які територіальні прирощення, здійснені в такий спосіб, вважаються незаконними. Анексія не призводить до автоматичної передачі правового титулу на анексовану територію. Беручи до уваги вищенаведене, всі акти, спрямовані на створення нормативно-правового підґрунтя для анексії, є протиправними і внаслідок цього нікчемними з юридичного погляду.

Особливо це стосується Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів від 18 березня 2014 року. Побіжна перевірка цього документа на відповідність положенням Віденської конвенції про право міжнародних договорів доводить, що він не витримує жодної критики. Залишаючи поза увагою такі тонкощі, як те, що цей акт не підпадає під визначення договору, наведене у підпункті а) пункту 1 статті 1 Конвенції, а особи, які його підписали зі сторони т.з. «кримської влади», не мали жодних повноважень репрезентувати ні Україну, ні АРК з метою ведення переговорів, прийняття тексту договору та вираження згоди на його обов'язковість, звернемо увагу на статті 52 і 53 Конвенції. Перша встановлює, що: «Договір є неважним, якщо його укладення стало результатом погрози силою або її застосування на порушення принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй». Друга говорить, що «Договір є неважним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права»⁶⁵. Враховуючи те, що підписання Договору між РФ і Республікою від 18 березня 2014 року стало результатом протиправного застосування сили, а його укладення суперечить таким імперативним нормам міжнародного права, як повага до територіальної цілісності й заборона втручання у внутрішні справи інших держав, цей міжнародно-правовий акт є двічі нікчемним.

Незаперечно, що Венеційська комісія як найбільш поважний європейський експертний орган у галузі конституційного права може дати кваліфіковану юридичну оцінку більшості аспектів «кримського питання», і українська сторона обов'язково повинна скористатись цим інструментом для посилення й обґрунтування власної правової позиції. Водночас, є принаймні три причини, які змушують нашу державу не обмежуватись лише зверненням до ВК. По-перше, незважаючи на те, що членами Часткової угоди про Європейську комісію «За демократію через право» від 10 травня 1990 року на сьогодні є уже 59 держав світу⁶⁶, включаючи США, країни Північної Африки, Середньої Азії тощо, вона

продовжує носити регіональний характер. Трансформація Комісії в універсальний інструмент ще далека від свого завершення, відповідно її висновки і рішення, маючи значну вагу на європейському континенті, недостатньо відомі й вагомі поза межами Європи. По-друге, ВК була, є і залишається експертним, консультативним органом, який не має статусу міжнародної юрисдикційної установи. Його рішення мають рекомендаційний характер, а правові позиції, сформульовані Комісією, є скоріше дороговказом, ніж керівництвом до дії. По-третє, не всі питання міжнародного права можуть бути розглянуті ВК в силу обмеженості її мандата.

Виходячи з цього Україна постає перед необхідністю звернутись за правовою оцінкою подій навколо окупації та подальшої анексії Кримського півострова до міжнародного юрисдикційного органу універсального характеру, компетенція якого дозволяла би розглядати весь комплекс міжнародно-правових питань, які можуть виникнути у цьому зв'язку. Безумовно, таким органом є головний судовий орган ООН — Міжнародний суд ООН (далі — МС ООН або Суд).

Загальновідомо, що Російська Федерація не визнає обов'язкової юрисдикції цього органу відповідно до пункту 2 статті 36 Статуту МС ООН⁶⁷. Отже, стати стороною провадження в Суді вона може або за власною згодою (у справах, які передаються Суду за взаємною згодою сторін), або примусово, але з питань, спеціально передбачених Статутом ООН, чинними договорами та конвенціями, стороною яких вона виступає. Ймовірність, що РФ погодиться передати справу про анексію Криму (Україна проти РФ) до МС ООН, дорівнює нулю, про це неодноразово заявляли російські посадовці, включаючи міністра закордонних справ РФ С. Лаврова⁶⁸. Примусове притягнення її до Суду також виглядає малоімовірним з огляду на нещодавній досвід Грузії⁶⁹.

У цьому світлі найбільш реалістичним варіантом видається започаткування процедури винесення консультативного висновку МС ООН, передбаченого статтею 65 його Статуту⁷⁰. Згідно з положеннями цієї статті Суд може давати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання за запитом будь-якої установи, уповноваженої роботи такі запити самим Статутом ООН або відповідно до Статуту МС ООН. Питання, щодо яких звертаються за консультативним висновком МС ООН, викладаються в письмовій заяві; до неї додаються всі документи, які можуть бути корисними.

Правом звертатись із запитом для отримання консультативного висновку Суду наділені 5 органів ООН і 16 спеціалізованих установ системи ООН. До числа цих органів належать Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжсесійний комітет Гене-

ральної Асамблеї. Шістнадцять спеціалізованих органів отримали вказане право від Генеральної Асамблеї відповідно до угод, які регулюють їх відносини з Організацією Об'єднаних Націй. Такими установами є МОП, ФАО, ЮНЕСКО, ВООЗ, МБРР, МВФ, ІМО, ІКАО, МАГАТЕ та інші. Генеральна Асамблея й Рада Безпеки можуть звертатись за консультативними висновками МС ООН «з будь-якого юридичного питання», інші органи і спеціалізовані установи ООН — «з юридичних питань, що виникають у межах сфери їхньої діяльності».

З огляду на безперспективність ініціювання розгляду легітимності кримських подій у порядку консультативної процедури через Раду Безпеки (Росія як постійний член РБ ООН скористається своїм правом «вето», що уже і відбулось, коли 15 березня РФ заблокувала прийняття резолюції РБ ООН по Криму⁷¹), логічним є проведення цього питання через рішення Генеральної Асамблеї цієї організації. Переважаюча підтримка, яку отримала Україна під час ухвалення Резолюції ГА ООН А/RES/68/262 «Територіальна цілісність України», дозволяє стверджувати, що такий варіант, хоча й вимагає проведення відповідної роботи й докладання серйозних дипломатичних зусиль, проте є абсолютно реалістичним. Наприклад, питання про відповідність міжнародному праву односторонньої декларації про незалежність Косово було направлено на розгляд МС ООН саме Генеральною асамблеєю (Резолюція 63/3 від 8 жовтня 2008 року)⁷².

Що стосується питань, які могли би бути поставлені перед МС ООН, то, природно, що Українська держава і світова спільнота загалом воліли б отримати кваліфіковану судову оцінку з усього спектру питань, які наводились авторами вище. Доцільно було б отримати висновок Суду і щодо того, чи відповідає одностороннє відділення Криму від України міжнародному праву? і щодо того, чи було одностороннє визнання Російською Федерацією Криму як незалежної і суверенної держави здійснено у відповідності до загального міжнародного права? і щодо того, чи відповідають загальному міжнародному праву міжнародні договори та внутрішньодержавні акти Російської Федерації, на підставі яких Крим і Севастополь було включено до складу Росії у вигляді окремих суб'єктів федерації?

З погляду спростування тверджень Російської Федерації про те, що російські військові в АРК діяли на підставі Угоди між Україною та РФ з питань перебування ЧФ РФ на території України та інших угод, які регулювали питання розміщення ЧФ РФ на території України, було би надзвичайно корисним, якби МС ООН висловився з приводу того, чи відповідають дії Російської Федерації у Криму міжнародним багатостороннім і двостороннім договорам, які гарантують безпеку й територіальну цілісність України, недоторканність і стабільність її державних кордонів?

Проаналізувавши факти, Суд не зможе кваліфікувати дії Російської Федерації у Криму інакше, ніж як неспровоковану агресію проти України, збройну окупацію та анексію частини державної території України. Ці діяння є протиправними з погляду міжнародного права, вони тягнуть за собою міжнародну відповідальність держави й міжнародну кримінальну відповідальність осіб, причетних до цього злочину. У цьому світлі, очевидно, що дії Росії у Криму порушують положення Статуту ООН, Декларації «Про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин держав у відповідності з Статутом ООН» 1970 року, Заключного акта НБСЄ/ОБСЄ 1975 року, Угоди про створення СНД (Біловезька угода) від 8 грудня 1991 року, Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) від 5 грудня 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 року, Договору між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 року та інших актів.

Водночас, практика винесення консультативних висновків МС ООН свідчить про те, що питання, яке ставиться перед Судом, зазвичай, одне єдине, а його формулювання носить якомога більш лапідарний і нейтральний характер для того, щоби зібрати якнайбільшу підтримку держав-членів ООН у рамках Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї чи іншого органу, який приймає рішення про направлення питання на розгляд Суду. Враховуючи вказану тенденцію, думається, що Україні доцільно було б уникнути занадто різкого й емоційно забарвленого ракурсу, щоби мінімізувати прогнозовану протидію цьому процесу з російського боку.

У цьому контексті варто звернути увагу на консультативний висновок, який МС ООН виніс у 1971 році щодо юридичних наслідків, які тягне за собою триваюча присутність Південної Африки в Намібії (Південно-західна Африка) всупереч Резолюції Ради Безпеки 276 (1970)⁷³. Здавалось би подібне формулювання не містить голосних звинувачень або політичних оцінок, проте, це не завадило МС ООН, користуючись своїми дискреційними повноваженнями, детально розглянути справу про окупацію Південною Африкою території Намібії, дійти висновку про протиправність цієї окупації, висловити вимогу до Південної Африки «негайно відкликати свою адміністрацію з Намібії і припинити окупацію зазначеної території», а до інших держав — «визнати незаконність присутності Південної Африки в Намібії» та «утримуватись від усіх дій, зокрема, встановлення зв'язків із урядом Південної Африки, які б означали визнання законності цієї присутності і цього управління та являли собою надання підтримки або допомоги в цьому відношенні».

27 березня 2014 року ГА ООН ухвалила Резолюцію A/RES/68/262 «Територіальна цілісність України», яка, поряд з іншим, наголошує, що референдум, проведений в АРК та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу АРК або міста Севастополя, та закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміни статусу цих українських територій на основі вищезгаданого референдуму й утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було би розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу. Виходячи з цього, вбачається, що Україна за аналогією з висновком 1971 року могла би поставити питання таким чином: якими є юридичні наслідки для держав триваючої присутності Російської Федерації в Криму всупереч Резолюції A/RES/68/262 Генеральної асамблеї ООН? (What are the legal consequences for States of the continued presence of Russian Federation in Crimea, notwithstanding the General Assembly resolution A/RES/68/262? Quelles sont les conséquences juridiques pour les Etats de la présence continue de la Fédération de Russie en Crimée, nonobstant la résolution A/RES/68/262 de l'Assemblée Générale ?)

Безумовно, процедура отримання консультативного висновку МС ООН є досить тривалою (так, між зверненням Сербії до ООН із проектом резолюції Генеральної Асамблеї щодо консультативного висновку з питання декларації про незалежність Косово й винесенням відповідного висновку минуло 2 роки — з серпня 2008 до липня 2010 року), проте, наразі невідомо, як довго триватиме окупація Російською Федерацією території Кримського півострова. Врегулювання цього територіального питання може затягнутись на десятиріччя. Виходячи з цього, Україні вже на цьому етапі варто започатковувати процедуру отримання консультативного висновку, щоб у довготерміновій перспективі посилити свою правову позицію з питання неправомірності анексії Криму.

---

¹ Збірка договорів Ради Європи: Українська версія. Ред. Є.М. Вишневський. Київ: Парламентське видавництво, 2000. С. 12.

² Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (від 6 березня 2014 року № 1702-6/14). URL: <http://www.rada.crimea.ua/act/11689>

³ Ukraine — Crimea and Russian Federation. Request by the Secretary General for the Venice Commission's opinions on the referendum in Crimea and the Draft federal constitutional law of the Russian Federation on admitting new subjects into the Federation. URL: <http://www.venice.coe.int/webforms/events/default.aspx?id=1834>

⁴ Мармазов В.Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: Навч. посібн. Ред. Ю.С. Шемчушенко. Київ: Юр. книга, 2000. С. 75.

⁵ Resolution (2002)3 adopting the Revised Statute of the European Commission for Democracy through Law (adopted by the Committee of Ministers on 21 February 2002 at the 784th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <http://www.conventions.coe.int/Treaty/EN/PartialAgr/Html/Venise2002-3.htm>

⁶ Ukraine — Crimea and Russian Federation. Request by the Secretary General for the Venice Commission's opinions on the referendum in Crimea and the Draft federal constitutional law of the Russian Federation on admitting new subjects into the Federation. URL: <http://www.venice.coe.int/webforms/events/default.aspx?id=1834>

⁷ Проект федерального конституційного закону РФ № 462741-6 «Про внесення змін до Федерального конституційного закону «Про порядок прийняття в Російську Федерацію і утворення у її складі нового суб'єкта Російської Федерації». URL: [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/133D0A06B092690343257C8D0049FE03/\\$FILE/462741-6.PDF?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/133D0A06B092690343257C8D0049FE03/$FILE/462741-6.PDF?OpenElement)

⁸ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea's 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21-22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

⁹ CDL-AD(2014)004-e. Opinion on “Whether Draft Federal constitutional Law No. 462741-6 on amending the Federal constitutional Law of the Russian Federation on the procedure of admission to the Russian Federation and creation of a new subject within the Russian Federation is compatible with international law” endorsed by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)004-e)

¹⁰ 98th Plenary Session of the Venice Commission (Venice). URL: <http://www.venice.coe.int/webforms/events/default.aspx?id=1766>

¹¹ CDL-AD(2014)004-e. Opinion on “Whether Draft Federal constitutional Law No. 462741-6 on amending the Federal constitutional Law of the Russian Federation on the procedure of admission to the Russian Federation and creation of a new subject within the Russian Federation is compatible with international law” endorsed by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)004-e)

¹² CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea's 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

¹³ Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (від 23 грудня 1998 року № 350-XIV). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/350-14/print1406195567701559>

¹⁴ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea's 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

¹⁵ Конституція України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1406195567701559>

¹⁶ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

¹⁷ Конституція України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1406195567701559>

¹⁸ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

¹⁹ CDL-INF(2000)016-e. A General Legal Reference Framework to Facilitate the Settlement of Ethno-Political Conflicts in Europe: Adopted by the Venice Commission at its 44th Plenary meeting (13–14 October 2000). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)016-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)016-e)

²⁰ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

²¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов’язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) (від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014). URL: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=242321>

²² CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

²³ Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (від 23 грудня 1998 року № 350-XIV). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/350-14/print1406195567701559>

²⁴ Конституція України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1406195567701559>

²⁵ Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: Проблеми прийняття, затвердження, реалізації. Київ: Таксон, 2001.

²⁶ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

²⁷ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права.: Матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛІ, ПАРС. Ред. Ю. Ключковський. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. С. 191.

²⁸ CDL-AD(2005)041-e. Opinion on the Compatibility of the Existing Legislation in Montenegro concerning the Organisation of Referendums with Applicable International Standards, adopted by the Venice Commission at its 65th Plenary Session (Venice, 16–17 December 2005). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2005\)041-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2005)041-e)

²⁹ CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

³⁰ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076

³¹ Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» (від 11 березня 2014 року № 1727-6/14). URL: <http://www.rada.crimea.ua/act/11726>; <http://www.rada.crimea.ua/app/2988>

³² CDL-AD(2014)002-e. Opinion on “whether the decision taken by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea in Ukraine to organise a referendum on becoming a constituent territory of the Russian Federation or restoring Crimea’s 19 92 constitution is compatible with constitutional principles” adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)002-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)002-e)

³³ Déclaration du Président du Congrès des pouvoirs locaux et régionaux sur la proposition de référendum en Crimée. Communiqué de presse — CG007(2014). URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2169057&Site=Congress&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=ACC9A&BackColorLogged=EFEA9C>

³⁴ Брифінг в МЗС України від 4 квітня 2014 року. Україна-Рада Європи. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1215-brifing-v-mzs>

³⁵ The Council of Europe Congress adopts a declaration on the situation in Ukraine. Press release - CG013(2014). URL: http://www.coe.int/t/congress/sessions/26/default_EN.asp

³⁶ Resolution 1988 (2014) «Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions», adopted by the Council of Europe Parliamentary Assembly on 9 April 2014. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=20873&lang=en>

³⁷ Resolution 1990 (2014) «Reconsideration on substantive grounds of the previously ratified credentials of the Russian delegation», adopted by the Council of Europe Parliamentary Assembly on 10 April 2014. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=20882&lang=en>

³⁸ Клименко Б.М. Мирное разрешение территориальных споров. Москва, 1982. С. 174.

³⁹ Коментар МЗС України щодо проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим 16 березня ц.р. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/716-komentar-mzs-ukrajini-shhodo-provedennya-miscevogo-referendumu-v-avtonomnij-respublici-krim16-bereznja-cr>

⁴⁰ Брифінг в МЗС України від 18 березня 2014 року. Коментар МЗС України щодо постанови «Про незалежність Криму» від 17 березня 2014 року. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1203-brifing-v-mzs>

⁴¹ Постанова Державної Ради Республіки Крим «Про незалежність Криму» (від 17 березня 2014 року № 1745-6/14). URL: <http://www.rada.crimea.ua/act/11748>

⁴² Указ Президента Російської Федерації «Про визнання Республіки Крим» (від 17 березня 2014 року № 147). URL: <http://kremlin.ru/acts/20596>

⁴³ Договір між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів від 18 березня 2014 року. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/20605>

⁴⁴ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України». URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/17/PDF/N1345517.pdf?OpenElement>

⁴⁵ Резолюція Ради ООН з прав людини A/HRC/26/L.15/Rev.1 від 27 червня 2014 року «Співпраця та допомога Україні в галузі прав людини». URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G14/065/66/PDF/G1406566.pdf?OpenElement>

⁴⁶ Бакинська декларація Парламентської асамблеї ОБСЄ AS (14) D R від 2 липня 2014 року. URL: <http://www.oscepa.org/publications/all-documents/annual-sessions/2014-baku/declaration-2/2539-2014-baku-declaration-rus/file>

⁴⁷ Постанова Верховної Ради України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим» (від 15 березня 2014 року № 891-VII). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/891-vii>

⁴⁸ Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p.403. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>

⁴⁹ Daillier P., Dinh N.Q., Pellet A. Droit international public, 6e édition, L.G.D.J, 1999. P. 521; Borgen Ch.J. Thawing a Frozen Conflict: Legal Aspects of the Separatist crisis in Moldova, a Report from the Association of the Bar of the City of New York, Legal Studies Research Paper Series, Paper #06-0045, July 2006. URL: <http://ssrn.com/abstract=920151>

⁵⁰ Hausler K., McCorquodale R. Ukraine Insta-Symposium: Crimea, Ukraine and Russia: Self-Determination, Intervention and International Law. URL: <http://opiniojuris.org/2014/03/10/ukraine-insta-symposium-crimea-ukraine-russia-self-determination-intervention-international-law/>

⁵¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» (від 21 березня 2014 року № 3-рп/2014). URL: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=244261>

⁵² Коментар МЗС щодо схвалення Генеральною Асамблеєю ООН резолюції «Територіальна цілісність України» від 27 березня 2014 року. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/890-komentar-mzs-shhodo-skhvalennya-generalynouju-asamblejeju-oon-rezolyuciji-teritorialna-cilislusty-ukrajini>

⁵³ Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>

⁵⁴ Report of the International Committee of Jurists entrusted by the Council of the League of Nations with the Task of Giving an Advisory Opinion upon the Legal Aspects of the Aaland Islands Questions. *League of Nations Official Journal*. Special supplement. №3. October 1920. URL: <http://www.ilsa.org/jessup/jessup10/basicmats/aalandIoriginal.pdf>

⁵⁵ Renvoi relatif à la sécession du Québec, [1998] 2 R.C.S. 217. URL: <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/fr/item/1643/index.do>

⁵⁶ Постановление Конституционного суда РСФСР по делу о проверке конституционности Декларации о государственном суверенитете Республики Татарстан от 30 августа 1990 года (от 13 марта 1992 года № П-П3-1/1992). URL: <http://www.ksrf.ru/ru/Decision/Pages/default.aspx>

⁵⁷ Pleno. Sentencia 42/2014, de 25 de marzo de 2014 (BOE núm. 87, de 10 de abril de 2014). URL: <http://www.tribunalconstitucional.es/es/jurisprudencia/paginas/Sentencia.aspx?cod=20993>

⁵⁸ Daillier P., Dinh N.Q., Pellet A. Droit international public, 6e édition, L.G.D.J, 1999. P. 557–558; Flory M. La partition de Chypre. *Annuaire français de droit international*. 1984. Volume 30. P. 182; Verhoeven J. La reconnaissance internationale, déclin ou renouveau? *Annuaire français de droit international*. 1993. Volume 39. P. 35; Abou-El-Wafa A. Les différends internationaux concernant les frontières terrestres dans la jurisprudence de la Cour internationale de justice, Recueil des cours, Académie de Droit International de La Haye, Tome 343 (2009). P. 151–60.

⁵⁹ 2625 (XXV). Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. 24 October 1970. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/348/90/IMG/NR034890.pdf?OpenElement>

⁶⁰ 375 (IV). Draft Declaration on Rights and Duties of States. 6 December 1949. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/94/IMG/NR005194.pdf?OpenElement>

⁶¹ Pellet A. L'activité de la Commission d'arbitrage de la Conférence européenne pour la paix en Yougoslavie. *Annuaire français de droit international*. 1992. Volume 38. P. 227.

⁶² 375 (IV). Draft Declaration on Rights and Duties of States. 6 December 1949. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/94/IMG/NR005194.pdf?OpenElement>

⁶³ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001. URL: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf

⁶⁴ Daillier P., Dinh N.Q., Pellet A. Droit international public, 6e édition, L.G.D.J, 1999. P. 531–532; Abou-El-Wafa A. Les différends internationaux concernant les frontières terrestres dans la jurisprudence de la Cour internationale de justice, Recueil des cours, Académie de Droit International de La Haye, Tome 343 (2009). P. 151–160; Verhoeven J. Droit International Public, Larcier, 2000. P. 495–496; Guggenheim P. Traité de Droit international public, Tome I, Librairie de l'Université, Genève, 1953. P. 442.

⁶⁵ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118/print1390601500444705

⁶⁶ Members of the Venice Commission. URL: <http://www.venice.coe.int/WebForms/members/countries.aspx?lang=en>

⁶⁷ Статут Міжнародного суду ООН. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010/print1390601500444705

⁶⁸ Лавров предупредил Керри, что аннексия Крыма пересмотру не подлежит. iPress.ua. URL: http://ipress.ua/ru/news/lavrov_predupredyl_kerry_chno_anneksyya_kryma_peresmotru_ne_podlezhyt_55605.html; Песков: Возврат Крыма Украине обсуждению не подлежит. InfoRos. URL: <http://inforos.ru/ru/?module=news&action=view&id=38664>

⁶⁹ Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Georgia v. Russian Federation), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2011, p. 70. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/140/16399.pdf>

⁷⁰ Статут Міжнародного суду ООН. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010/print1390601500444705

⁷¹ Росія вєтувала резолюцію Радбезу ООН по Україні. Незалежне бюро новин. URL: <http://nbnews.com.ua/ua/news/115706/>

⁷² Request for Advisory Opinion transmitted to the Court pursuant to General Assembly resolution NRES/63/3 (A/63/L.2) of 8 October 2008. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/14799.pdf>

⁷³ Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276(1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971, p.16. URL: <http://www.icj-cij.org/docket/files/53/5595.pdf>

3.5. Позиція ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр. (на прикладі ФРН, Франції та Австрії)

Російсько-український конфлікт, який розпочався в лютому 2014 р., став важким випробуванням єдності Європейського Союзу, а також спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС. Російська дипломатія розраховувала на розкол між країнами-членами Євросоюзу, провокуючи його за допомогою впливу на близькі до РФ країни ЄС, зокрема Угорщину, Австрію, Грецію, а також методами підтримки лівих і правих популістів у країнах-членах ЄС. Не менш важливим напрямком російського впливу на політику ЄС щодо України є провокування розколу між Євросоюзом і США. Вирішення цього завдання мало бути пов'язане з «особливими» російсько-німецькими та російсько-французькими відносинами. Представники Європейського Союзу долучилися до врегулювання внутрішньополітичної кризи в Україні ще під час Революції Гідності.

29–30 січня 2014 р. Київ відвідала тодішній Верховний представник з питань спільної зовнішньої політики ЄС К. Ештон. Вона провела переговори з українською владою та опозицією.

10 лютого 2014 р. Рада Євросоюзу обговорила розвиток подій в Україні. 22 лютого 2014 р. в Києві відбулися переговори між владою та опозицією за посередництва міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського, Франції — Л. Фабіуса та Німеччини — Ф.-В. Штайнмайера. Міністри закордонних справ країн «Вишеградської четвірки» підтримали територіальну цілісність України. 6 березня 2014 р. у Брюсселі відбувся надзвичайний саміт Євросоюзу з приводу поглиблення кризи у відносинах України і Росії в Криму, на Південному Сході України. Уже 17 березня 2014 р. міністри закордонних справ країн-членів Євросоюзу обговорили запровадження економічних санкцій проти Росії. У відповідь на анексію Криму 21 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради було підписано політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Європейський парламент підтримав рішення Європейської Комісії знизити мита для українських товарів в ЄС на період 23 квітня — 1 листопада 2014 року. Євросоюз закликав Росію поважати право Української держави на монопольне використання сили. Після збиття над Донбасом нідерландського пасажирського літака 30 липня 2014 р. Євросоюз офіційно запровадив секторальні санкції проти економіки Росії. 15 серпня 2014 р. президентом Європейської ради обраний Дональд Туск, координатором спільної зовнішньої політики — Федеріка Могеріні. Лунали твердження, що Росія вже не є стратегічним

партнером ЄС. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

1 листопада 2014 р. набула чинності політична складова Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Міністри закордонних справ ЄС засудили визнання Росією виборів у т.зв. «ДНР» і «ЛНР». 15 грудня 2014 р. у Брюсселі прем'єр-міністр України А. Яценюк взяв участь у першому засіданні Ради асоціації Україна — ЄС. Україні було надано додаткову фінансову допомогу ЄС у розмірі 1 мільярд 800 мільйонів євро. 19–20 березня 2015 р. на саміті Європейського Союзу президент Європарламенту М. Шульц закликав до збереження критичного тиску на Росію через режим санкцій, одночасно підсилюючи підтримку України. Керівництво України звернулося до Ради Європейського Союзу стосовно розгортання на території України міжнародної операції з підтримання миру і безпеки. Європейська комісія у звіті за 2014 р. щодо виконання положень програми «Східного партнерства» зауважила, що «незважаючи на складну політичну, економічну та соціальну ситуацію, а також дестабілізацію у зв'язку з анексією Росією Криму та через конфлікт на Донбасі, Україна продовжувала процес демократичної трансформації». У жовтні 2015 р. Верховна Рада України ухвалила за основу майже весь пакет урядових законопроектів, які дають шанс скасувати візовий режим з ЄС. У грудні 2015 р. ЄС, РФ і Україна не домовились із питання незастосування санкцій Росією проти України у відповідь на набуття чинності угодою про зону вільної торгівлі з ЄС 1 січня 2016 року.

20 квітня 2016 р. Європейська комісія офіційно запропонувала скасувати візовий режим для громадян України. 27 червня 2016 р. у Брюсселі відбулися консультації високого рівня Україна — Європейський Союз. Президент України П. Порошенко зазначав, що «Росія не прагне врегулювати конфлікт на Донбасі мирним шляхом». Україну запевнили, що переговори про вихід Британії з ЄС не вплинуть на запровадження безвізового режиму для громадян України. 15 листопада 2016 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до парламентів та органів виконавчої влади держав-членів Європейського Союзу стосовно посилення співпраці в галузі енергетичної безпеки та потенційних ризиків реалізації проектів із будівництва транзитних газопроводів в обхід України. В Європейському парламенті відбулись дебати щодо долі українських політичних в'язнів у Росії та ситуації в окупованому Криму. 19 червня 2017 р. у Брюсселі офіційно розпочалися переговори про умови виходу Великої Британії із ЄС.

1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС остаточно набула чинності у повному обсязі. Угорщина на засіданні Ради міністрів

закордонних справ ЄС вимагала перегляду Угоди про асоціацію з Україною через закон про освіту. У березні 2018 р. ЄС не визнав вибори президента РФ у Криму. Високий представник ЄС із питань зовнішньої і безпекової політики Ф. Могеріні констатувала, що «анексія Криму — головний виклик ЄС». 19 листопада 2018 р. міністри закордонних справ країн-членів Євросоюзу обговорили ситуацію на Донбасі після незаконних виборів у т.зв. «ДНР–ЛНР» 11 листопада. Дипломати застерігали від того, щоб ситуація не стала чимось на кшталт замороженого конфлікту, про який із часом усі забудуть. Євросоюз запровадив санкції проти осіб, які організували «вибори» в т.зв. «ДНР–ЛНР» 11 листопада 2018 року.

4–5 червня 2019 р. Брюссель з першим робочим візитом відвідав новообраний президент України В. Зеленський. Було підтверджено незмінність курсу європейської та євроатлантичної інтеграції. Ф. Могеріні вимагала від Росії негайно звільнити 24 українських військовослужбовців і повернути Україні три кораблі. 2 липня 2019 р. на саміті Євросоюзу було погоджено, що німкеня Урсула фон дер Ляйєн буде головою Європейської комісії, Шарль Мішель — президентом Європейської Ради, Крістін Лагард — президентом Європейського центрального банку, Жозеп Боррель — Верховним представником ЄС з питань зовнішньої політики. 23 жовтня 2019 р. Європейський парламент затвердив склад нової Європейської комісії, яка приступила до роботи 1 листопада 2019 року до 31 жовтня 2024 року.

На початку листопада 2019 р. новий представник ЄС в Україні Матті Маасікас вручив у Києві вірчі грамоти президентові України В. Зеленському. Уряд України закликав ЄС погодитись на модернізацію тексту Угоди про асоціацію. Європейський парламент, своєю чергою, запропонував до 2030 р. розширити програму «Східне партнерство» на Грузію, Молдову, Україну. Дія режиму економічних санкцій Євросоюзу проти Росії була продовжена до 31 липня 2020 року. Отже, на 2020 рік Європейський Союз витримав спокуси скасування санкцій проти Росії без відновлення територіальної цілісності України в повному обсязі.

Водночас слід зазначити, що серед країн-членів Європейського Союзу є певні розбіжності в політиці щодо України та українсько-російського збройного конфлікту зокрема. У жовтні 2016 р., наприклад, зарубіжні експерти поділили країни-члени ЄС на три умовні групи: лідерів підтримки України, спостерігачів і противників України. До першої групи були віднесені 12 країн-членів ЄС: Німеччина, Велика Британія, Швеція, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Болгарія. До країн-спостерігачів було включено 13 країн-членів: Франція, Нідерланди, Бельгія, Чехія, Ірландія, Угорщина, Португалія, Словенія, Іспанія, Хорватія, Люксембург, Мальта, Кіпр. Найгірше до України, за цим дослідженням, ставилися Італія, Австрія, Греція.

Отже, розглянемо ці відмінності в політиці щодо України на прикладі аналізу позицій окремих держав із кожної з названих груп країн, а саме, з першої — Німеччини, з другої — Франції, з третьої — Австрії.

Політика Федеративної Республіки Німеччина щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014-2019 рр.

Досить інерційна східноєвропейська політика ФРН останніх років виявилась неспроможною повною мірою протистояти загрозам, спричиненим розгортанням російсько-українського збройного конфлікту. За переконанням німецького історика Манфреда Заппера, «Берлін занадто довго у своїй політиці щодо Росії видавав бажане за дійсне»¹.

Провал вільних демократів на федеральних виборах 2013 р. змусив ХДС / ХСС повернутися до формату «великої коаліції» спільно з СДПН. Унаслідок цього Ангелі Меркель довелося змиритися з курсом соціал-демократів щодо Росії, який не передбачає жорсткий розподіл сфер впливу в Східній Європі і на пострадянському просторі. 27 листопада 2013 р. консерватори та соціал-демократи підписали коаліційну угоду. Останні наполягали на відмові від конфронтації у німецько-російських відносинах. Зокрема, в документі зазначалося наступне: «Росія є найбільшим і найважливішим сусідом Європейського Союзу. Сучасна, економічно сильна і демократична Росія відповідає як німецьким, так і європейським інтересам. Ми хочемо поширити партнерство з модернізації на інші сфери, щоб досягти соціального, політичного та економічного прогресу. Ми будемо відкрито говорити з російським керівництвом про різні ідеї партнерства з модернізації»². Декларувалася необхідність спільних зусиль щодо врегулювання конфліктів, зокрема щодо питання Придністров'я³. Найкращими інструментами співпраці з країнами «Східного партнерства» були названі угоди про асоціацію, вільну торгівлю та спрощення візового режиму⁴.

Напередодні Вільнюського саміту «Східного партнерства» (листопад 2013 р.) Ангела Меркель закликала російського президента В. Путіна «не розглядати європейську інтеграцію України як інструмент боротьби проти Росії». Німецька преса тоді багато писала про роздратування канцлера, викликане прагненням російської політики вирішувати стратегічні завдання окремо та наперекір усім європейським націям. У цих історичних умовах позиція ФРН на Вільнюському саміті «Східне партнерство» виглядала надзвичайно суперечливою. 29 листопада 2013 р. президент України В. Янукович відмовився підписувати Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. За результатами Вільнюського саміту

Ангела Меркель особисто висловила українському президенту розчарування такою позицією української владної верхівки. Проте в цей час основна увага федерального канцлера А. Меркель була зосереджена на легітимізації коаліційного договору з соціал-демократами. 9 грудня 2013 р. в Берліні відбувся з'їзд ХДС щодо коаліції із соціал-демократами. Враховуючи ситуацію, федеральний президент ФРН І. Гаук відмовився від поїздки на сочинську зимову олімпіаду. А вже 17 грудня 2013 р. Бундестаг обрав втретє поспіль А. Меркель федеральним канцлером.

На початку 2014 р. російська агресія на Донбасі виявилась значною загрозою європейській безпеці. Вичікувальна позиція ФРН у перші тижні «української кризи» засвідчила небажання однієї з надпотуг Європейського Союзу відмовлятися від модернізаційного партнерства та проекту «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока. Ангела Меркель не дозволяла собі критикувати дії Росії на території України. Події, що відбувалися в Україні з кінця листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р., перебували в полі зору тодішнього глави МЗС ФРН Гвідо Вестервелле, якому залишалося перебувати останні дні на згаданій посаді. У грудні того року німецький високопосадовець, який упродовж 2009–2013 рр. намагався здійснювати проукраїнський курс, відвідав Євромайдан і запевнив, що «двері в Європу залишаються відкритими»⁵. Він також застеріг українську владу від силового придушення протестів та закликав сторони, що протистоять, до політичного діалогу: «У Києві знають про те, що Європейський Союз і Рада Європи готові в цьому допомогти»⁶.

Події в Україні сколихнули світову спільноту, примусивши замислитись над посиленням контролю за безпекою у світі. На початку 2014 р. відбулася 50-та щорічна конференція з питань безпеки у Мюнхені (31 січня — 2 лютого), на якій Німеччина ухвалила рішення щодо розширення участі у військових операціях за кордоном. Намагаючись сприяти владнанню протистояння на українських теренах, спричиненого політичною кризою, федеральний канцлер А. Меркель 17 лютого 2014 р. в Берліні провела зустріч з лідерами української опозиції В. Кличком та А. Яценюком, обговоривши з ними шляхи врегулювання ситуації. Подібну зустріч також можна розцінювати як один із проявів легітимізації української опозиції європейськими політиками вищого рангу, визнання її одним з носіїв влади в умовах, що склалися на той час в Україні. Під час штурму силовиками Євромайдану 18 лютого 2014 р. А. Меркель телефонувала В. Януковичу, але він не брав слухавку⁷. Найімовірніше, цей факт остаточно змінив на емоційному рівні ставлення федерального канцлера до колишнього керівництва України. Вже наступного дня, 19 лютого, відбулися перші консультації між федеральним канцлером А. Меркель і президентом Франції Ф. Олландом щодо ситуації в Україні.

Ставлення федерального канцлера до подій у Криму змінилося на початку березня 2014 р. За баченням А. Меркель, потрібно нарешті покласти край «атмосфері насильства та залякування, у створенні якої часто винні проросійськи налаштовані сепаратисти» на сході України. «Якщо цьому не буде покладено край, то ми не будемо вагатися із запровадженням подальших санкцій», — наголосила лідерка християнських демократів. Вона закликала Москву повернутися «від конфронтації до кооперації», виправдовуючи проведення саміту провідних індустріальних держав без Росії. «Анексія Криму зробила такий крок неминучим», — пояснила політик, додавши, що у випадку «Великої сімки» йдеться не лише про формат економічної співпраці, а й про співтовариство, яке розділяє спільні цінності⁸.

6 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради канцлер ФРН підтримала рішення про запровадження трьох рівнів санкцій щодо Російської Федерації, спричинених анексією Криму. Насамперед було оголошено про перенесення саміту «Великої сімки» до Брюсселя замість проведення запланованого саміту «Великої вісімки» в Сочі та призупинення лібералізації візового режиму між Євросоюзом і Росією. Третій рівень передбачав застосування економічних санкцій. Унаслідок цього уряд А. Меркель опинився під потужним тиском бізнес-еліт ФРН, зацікавлених у торговельно-економічних відносинах з Росією. Тоді ж А. Меркель уперше визнала факт анексії Криму на засіданні парламентської групи консерваторів: «Ми вже можемо говорити про анексію, оскільки Росія відбирає Крим в Україні. Ми не повинні дозволити цьому здійснитися». За словами канцлера, Німеччина має дотримуватися тристоронньої стратегії: надання допомоги Україні, продовження переговорів з Росією та одночасно визначення меж її дій. А. Меркель наголосила, що санкції проти Росії негативно вплинуть на економіку ЄС, у зв'язку з чим європейці від Лісабона до Риги повинні мати єдину думку⁹.

Дещо пізніше А. Меркель у телефонній розмові з президентом Росії наголосила на тому, що запланований на 16 березня 2014 р. референдум у Криму є незаконним, оскільки його проведення суперечить українській конституції та міжнародному праву¹⁰. Це стало певною несподіванкою для Кремля, який після стриманих реакцій німецького керівництва на українську «Помаранчеву революцію» 2004 р., російсько-грузинську війну 2008 р. та виступу канцлера проти надання Україні Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. фактично вважав Німеччину своїм негласним союзником у ситуації з Україною. Натомість дії А. Меркель засвідчили, що німецько-російські відносини ґрунтуються насамперед на стратегічних інтересах, а не на особистій дружбі, як це було з попередніми канцлерами возз'єднаної Німеччини Гельмутом

Колем і Герхардом Шредером. Ба більше, за результатами телефонних переговорів федеральний канцлер дійшла висновку, що російський президент «втратив зв'язок з реальністю» і «живе в іншому світі»¹¹.

7 березня 2014 р. після підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в Україну з офіційним візитом прибув міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр. Голова німецького МЗС відвідав Київ і Донецьк. У центрі переговорів перебували питання мирного врегулювання російсько-українського конфлікту. Зокрема, 6 травня 2014 р. у Відні відбулися переговори між міністром закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєром та в. о. міністра закордонних справ України А. Дешицею. Українська сторона акцентувала увагу на невиконанні Росією положень Женевської угоди від 17 квітня та вимагала запровадити нові санкції.

Новий етап переговорів між Україною, Росією та ЄС відбувався у Берліні з 20 по 26 травня 2014 р. ФРН вимагала від Росії визнання результатів майбутніх президентських виборів в Україні, проведення яких було заплановане на 25 травня. Переговори щодо врегулювання конфлікту на Донбасі продовжились у червні-серпні 2014 р. Зокрема, 4 червня в Берліні відбулися перемовини між президентом України П. Порошенком та федеральним канцлером А. Меркель. Остання заповіла в підтримці Німеччиною нашої держави в намаганні відстояти суверенітет і територіальну цілісність. Вже за три дні до Києва з офіційним візитом прибув президент ФРН Й. Гаук. З цього ж приводу 26 червня відбулася зустріч президента України П. Порошенка та міністра закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєра. Учасники обговорили деталі мирного плану. А 2 липня збройний конфлікт на Сході України став предметом обговорення на рівні міністрів закордонних справ України, Росії та ФРН у Берліні.

23 серпня 2014 р. Ангела Меркель вперше після 2008 р. відвідала Україну. У центрі переговорів з українським керівництвом перебували питання політичного вирішення української кризи. На думку експерта Німецького товариства зовнішньої політики Штефана Майстра, цей візит свідчить про зміни в німецькій східній політиці¹². 5 вересня 2014 р. у Мінську відбулись переговори в «нормандському форматі». В результаті було підписано Протокол за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану президента України П. Порошенка й ініціатив президента Росії В. Путіна. Наступна зустріч контактної групи відбулася в Мінську 19–20 вересня 2014 р. Учасниками цього заходу було підписано Меморандум, який доповнював положення Протоколу від 5 вересня 2014 р.: двостороннє припинення застосування зброї; зупинення підрозділів і

військових формувань сторін на лінії їхнього контакту; заборона на застосування всіх різновидів зброї і ведення наступальних дій; відведення засобів ураження калібру понад 100 мм від лінії контакту на відстань не менш як 15 км із кожного боку з метою створення зони безпеки; заборона на встановлення нових мінно-вибухових інженерних перепон у межах зони безпеки; заборона польотів бойової авіації та іноземних безпілотних літальних апаратів (БПЛА), за винятком БПЛА, які використовує моніторингова (спостережна) місія ОБСЄ; виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також бойовиків і найманців із території України за моніторингу ОБСЄ¹³.

У рамках чергового етапу політико-дипломатичного врегулювання російсько-українського збройного конфлікту 18 листопада міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєр здійснив візит до Москви. Напередодні він відвідав з офіційним візитом Київ. Високопосадовець поставив під сумнів можливість стабілізації ситуації на сході України в найближчому майбутньому. За місяць Ф.-В. Штайнмайєр знову прилетів до Києва, де провів переговори з президентом України П. Порошенком. Керівник зовнішньополітичного відомства ФРН закликав до відновлення внутрішнього українського мирного діалогу в форматі мінських домовленостей, підписаних 5 вересня 2014 р.

Російська агресія на Донбасі та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС перетворили нашу державу на геополітичний центр «Нової Східної Європи», від якого залежить безпека Європейського Союзу. Зважаючи на це, «після початку протестів на Майдані минув певний час, перш ніж про Україну в публічному просторі заговорили як про свідомого політичного гравця, націю з власною історією й культурою (культурами й історіями), а також про відносини Німеччини з Україною й відносини України з Німеччиною та Європою»¹⁴. У цьому контексті варто згадати відкритий лист «Знову війна в Європі? Не від нашого імені!», оприлюднений 5 грудня 2014 р. відомими німецькими діячами у сфері політики, економіки та культури. За їхніми словами, федеральний уряд повинен «усвідомити свою відповідальність за мир в Європі. Європа потребує нової політики розрядки. Це можливо лише на основі однакової безпеки для всіх на умовах рівноправ'я і взаємної поваги всіх партнерів. Німецький уряд не йде особливим шляхом, продовжуючи в цій складній ситуації закликати до порозуміння та діалогу з Росією. Ми не повинні витіснити Росію з Європи»¹⁵.

«Заклик 60 німецьких знаменитостей» спричинив бурхливу реакцію з боку науковців, які спеціалізуються на вивченні Східної Європи, а також окремих представників німецької політичної еліти. У документі під назвою «Збереження миру замість підтримки експансії» йдеться про те,

що відповіддю на агресивні дії Росії в Східній Європі не має бути східноєвропейська політика ФРН, заснована на ілюзіях: «Політика Німеччини щодо Східної Європи повинна спиратися на попередній досвід, знання фактів і результати досліджень, а не на пафос, історичну забудькуватість, поверхневі висновки. Ніхто не хоче конфронтації з Росією та не прагне розірвати діалог з Кремлем. Проте територіальна цілісність України, Грузії та Молдови не має стати жертвою обачності німецької (та австрійської) політики щодо Росії. Необхідно добиватися миру без зброї, а не шляхом легітимації її наступального застосування. У наших інтересах — протидіяти експорту антиліберальних ідей Кремля в ЄС. В ім'я наших дітей і онуків необхідно зберегти чинність Будапештського меморандуму — важливу опору всесвітнього режиму непоширення ядерної зброї»¹⁶. За активну роль у вирішенні конфлікту на Сході України канцлера ФРН Ангелу Меркель обрано людиною року за версією британського видання «The Times». Зокрема, у виданні зазначалося, що «у рік, коли відносини Сходу і Заходу ускладнилися на тлі «найнебезпечнішої геополітичної кризи з часів «холодної війни», федеральний канцлер А. Меркель проявила себе «незамінним посередником». Це — жінка, яка потрібна нам у світі, повному небезпечних чоловіків»¹⁷.

У той час, як федеральний канцлер Ангела Меркель активно долучилася до врегулювання конфлікту на сході України у форматі «нормандської четвірки», її попередники Гельмут Шмідт та Герхард Шредер демонструють підтримку дій Росії, а також вважають помилковим її виключення з «Великої вісімки». Зокрема, Гельмут Шмідт в інтерв'ю газеті «Die Zeit» від 16 травня 2014 р. звинуватив ЄС у манії величч: «Брюссель занадто активно займається міжнародною політикою, в той час як більшість єврокомісарів мало що в ній розуміють. Останнім прикладом є спроба Європейської комісії інтегрувати Україну, а потім і Грузію. Проте Грузія перебуває поза межами Європи. Це манія величч, нам там нічого шукати. Чиновники і бюрократи ставлять Україну перед удаваним вибором між Сходом і Заходом». Конфлікт в Україні нагадав Г. Шмідту ситуацію перед початком Першої світової війни, адже небезпека погіршення ситуації, як у серпні 1914 р., зростає з кожним днем»¹⁸.

У наступному інтерв'ю цьому виданню від 24 вересня 2014 р. колишній канцлер, якого часто називають тевтонським Генрі Кіссінджером, порівняв конфлікт з Кубинською кризою 1962 р., коли тодішній радянський лідер Микита Хрущов розмістив на Кубі ракети з ядерними боєголовками: «Тому ті ракети безпосередньо загрожували безпеці США, і весь світ опинився на межі третьої світової війни. Сьогодні аналогічна ситуація. Фактично Північноатлантичний альянс і Російська Федерація, не бажаючи цього, підійшли до військової конфронтації «а ля Куба». Ні

Барак Обама, ні Путін не хочуть війни, насамперед їй не хочуть європейці, але, можливо, ми повинні боятися зростання її ймовірності». Однак, за оцінкою Гельмута Шмідта, Кубинська ракетна криза являє собою модель для деескалації ситуації. Вирішення Кубинської кризи вдалося, тому що обидві сторони усвідомили свою відповідальність. Дипломати зобов'язані прислухатися до цього уроку завтра і післязавтра. Щоправда, колишній канцлер не очікує повного відступу росіян. За його баченням, анексію Криму скасувати неможливо¹⁹.

Ба більше, намагання ЄС та федерального уряду впливати на врегулювання конфлікту на Сході України шляхом посилення санкцій щодо Російської Федерації засудив і «канцлер німецької єдності» Гельмут Коль. Наприкінці 2014 р. побачила світ його нова книга «Із турботою про Європу». Колишній політик, який у період свого канцлерства, попри об'єктивну перевагу російського вектора, все ж намагався врівноважувати східноєвропейську політику возз'єднаної Німеччини, висловив стурбованість ізоляцією Росії, зазначивши, що це рішення мало надто кардинальний характер: «Захід, так само, як Росія та Україна, повинні стежити за тим, щоб ми не втратили все, чого вже досягли», — зазначив Гельмут Коль²⁰. Отже, українська криза розколола німецьку політичну і бізнесову еліти на прибічників і противників політики федерального уряду.

У рамках сприяння забезпеченню економічної стабільності України, 8 січня 2015 р., під час візиту до Берліна прем'єр-міністра України А. Яценюка, федеральний канцлер А. Меркель пообіцяла виділити кредит у 500 млн євро. Невдовзі, 12 січня 2015 р., у Берліні відбулися переговори міністрів закордонних України П. Клімкіна, Росії С. Лаврова, ФРН Ф.-В. Штайнмайера, Франції Л. Фабіуса, на яких обговорювалися умови врегулювання конфлікту на Донбасі. Чергове засідання міністрів закордонних справ країн «нормандської четвірки» щодо мінських угод відбулося 21 січня 2015 р. у Берліні. Попри це, ситуація на Донбасі продовжувала загострюватися. 22 січня 2015 р. федеральний канцлер А. Меркель виступила на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, запропонувавши президенту РФ В. Путіну розгляд його пропозиції щодо створення широкої зони вільної торгівлі в обмін на дипломатичне врегулювання російсько-українського конфлікту. 2 лютого 2015 р. А. Меркель учергове категорично виступила проти надання Україні летальної зброї. Умови відновлення мирного процесу на сході України також обговорювалися 6 лютого 2015 р. у Києві під час візиту федерального канцлера А. Меркель та президента Франції Ф. Олланда.

7 лютого 2015 р. Ангела Меркель, виступаючи на 51-й Мюнхенській конференції з безпеки, наголосила, що прагне «безпеки в Європі разом з

Росією, а не проти Росії. Вона [Росія. — *Авт.*] повинна зробити внесок для розв'язання української кризи. Росія продемонструвала неповагу не тільки до територіальної цілісності та суверенності України, але й до основ міжнародного права. Не можна допустити нового поділу Європи. Водночас федеральний уряд виключає ідею поставок зброї Україні. Врегулювати конфлікт на сході України війсьним шляхом неможливо, у регіоні надто багато зброї. Отже, необхідно здійснити дипломатичні кроки для реалізації мінських домовленостей»²¹.

12 лютого 2015 р. в Мінську за участю ФРН, Франції, України та Росії відбулися 17-годинні переговори. За підсумками «Мінська-2» затверджено комплекс заходів, спрямованих на виконання вересневих 2014 р. мінських домовленостей, та прийнято спільну декларацію на підтримку цих заходів. Як виявилось впродовж наступних днів, підписані домовленості та декларація не стали запорукою миру на сході України. Усупереч неодноразовим порушенням бойовиками режиму припинення вогню на сході України, запровадження якого планувалося з 15 лютого, А. Меркель продовжувала наполягати на виконанні мінських домовленостей. На думку федерального канцлера, бої за Дебальцево означають не повну поразку «Мінська-2», а лише підтвердження тези про неможливість вирішення конфлікту на сході України війсьним шляхом.

Отже, у врегулюванні конфлікту на сході України канцлер ФРН Ангела Меркель дотримувалася «подвійної стратегії»: не виключаючи введення нових санкцій щодо Росії, наголошувала на необхідності продовжувати діалог: «Німецький уряд, європейський уряд, Німеччина та Франція спільно не залишать зусиль зробити все можливе для того, щоб Україна могла розвиватися власним шляхом, зберегла територіальну цілісність, але також ми зробимо все для того, щоб мати підстави повторювати: ми хочемо, щоб Росія стала нашим партнером, ми хочемо робити це разом з Росією, а не проти Росії», — заявила А. Меркель, виступаючи 18 лютого 2015 р. на партійному з'їзді Християнсько-демократичного союзу²².

6 березня 2015 р. відбулися переговори «нормандської четвірки» в Берліні. Центральними темами стали відведення важких озброєнь зі сходу України та реалізація мінських домовленостей. Також у контексті врегулювання конфлікту на сході України відбувався активний обмін візитами між Україною та ФРН на рівні міністрів закордонних справ. Так, активну позицію у врегулюванні конфлікту на сході України від самого початку зайняв глава німецького МЗС Франк-Вальтер Штайнмаєр. В інтерв'ю «Handelsblatt», опублікованому 5 березня, міністр заявив: «Я не розраховую на тривалу ізоляцію Росії від Європи. Навіть якщо на досягнення політичного вирішення конфлікту підуть довгі роки та навіть

десятиліття, ми повинні зробити все, що в наших силах, щоб його врегулювати»²³. Політик наголосив, що економічні санкції необхідні, щоб підштовхнути Росію за стіл переговорів, однак перемир'я, а особливо мир, не можна наблизити просто шляхом виявлення побажань або введення санкцій²⁴.

Отже, російсько-український збройний конфлікт засвідчив більш активну політичну роль ФРН у Східній Європі. Зокрема, за перші 8 місяців «української кризи» президент України Петро Порошенко мав понад 50 зустрічей і телефонних розмов з федеральним канцлером Ангелою Меркель, включаючи переговори в «нормандському форматі». За його баченням, «Німеччина відіграє ключову роль у врегулюванні конфлікту на Сході України, оскільки офіційний Берлін дуже добре розуміє природу кризи в Україні та її можливі наслідки для всієї європейської безпеки. Він має як необхідні важелі впливу на Росію, так і відіграє важливу консолідуючу роль у формуванні спільної санкційної політики Європейського Союзу щодо Російської Федерації. Саме тому роль німецької дипломатії неможливо переоцінити»²⁵. У цьому контексті варто згадати соціологічне опитування, здійснене співробітниками Алленсбах-Інституту на початку 2015 р. За його результатами лише 20% німців вірили російській версії конфлікту, в той час як 55% бачили Кремль як безпосереднього агресора і ще 34% вважали російську підтримку сепаратизму безпосередньою причиною конфлікту в Україні²⁶.

Період з березня по жовтень 2015 р. позначився низкою важливих заходів та переговорів між представниками вищих ешелонів влади України та Німеччини, у центрі яких перебувала проблема врегулювання збройного конфлікту, а також процес реформування українського законодавства в контексті стабілізації політичної та економічної ситуації у країні й наближення до вимог ЄС. 4 березня в Берліні відбулися переговори «нормандської четвірки» на рівні міністрів закордонних справ. 16 березня президент України П. Порошенко відвідав столицю ФРН з офіційним візитом. Під час голосування за ратифікацію Угод про асоціацію ЄС з Україною, Грузією та Молдовою у німецькому Бундестазі, що проходило 26 березня 2015 р., був присутній голова Верховної Ради України В. Гройсман. Переважною більшістю голосів угоди було ратифіковано. Показово, що за ухвалення такого рішення проголосували не лише представники правлячої коаліції (СДПН і ХДС/ХСС), але й опозиційна фракція «Союз 90/Зелені». Проти висловилися лише посткомуністи з Лівой партії²⁷. Того самого дня голова Верховної Ради України зустрівся з міністром закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєром, головою комітету Бундестагу у справах ЄС Г. Кріхбаумом та керівником українсько-німецької міжпарламентської групи дружби К.-Г. Вельманном.

Під час загострення ситуації на Донбасі, 13 квітня 2015 р. у Берліні відбулася зустріч міністрів закордонних справ України, Німеччини, Франції, Росії. Невдовзі, 14–15 квітня 2015 р., у Любеку міністри закордонних справ країн «Великої сімки» (Німеччини, Франції, Італії, Великої Британії, Канади, США, Японії) оголосили про підтримку зусиль Німеччини та Франції щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Під час візиту до Москви, що відбувся 10 травня 2015 р. і був приурочений до заходів із вшанування пам'яті загиблих у Другій світовій війні, федеральний канцлер А. Меркель констатувала, що між Німеччиною та Росією наявні глибокі розбіжності в оцінках політики останньої щодо України. Три дні по тому, 13 травня 2015 р. у Берліні німецький канцлер провела зустріч з президентом України П. Порошенком, на якій сторони обговорили проблеми виконання тринадцяти умов мінських домовленостей. Крім активної участі в переговорному процесі, Німеччина дбала про фінансову підтримку для України та розвивала співпрацю в освітньо-культурній сфері. Зокрема, 29 травня 2015 р. міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер, під час візиту в Україну, підтвердив намір виділити 500 млн євро кредиту. А 3 червня 2015 р. в Берліні відбулась перша конференція Німецько-української комісії істориків. Вчергове проблема санкцій проти Росії була обговорена у Берліні 4 червня 2015 р. під час візиту міністра закордонних справ України П. Клімкіна, де українська сторона виступила ініціатором їхньої пролонгації.

У червні-липні 2015 р. тривала процедура ратифікації Німеччиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка завершилася 22 липня, коли ФРН передала документи про ратифікацію угод між ЄС та Грузією, Молдовою та Україною на зберігання до депозитарію при Генеральному секретареві ради ЄС²⁸.

Наступний етап українсько-німецьких переговорів щодо врегулювання конфлікту на сході України відбувся в Берліні на 25-ту річницю здобуття незалежності нашою державою — 24 серпня 2015 р. Це був другий офіційний візит П. Порошенка як президента України до німецької столиці. Він провів переговори з федеральним канцлером А. Меркель та президентом Франції Ф. Олландом. У центрі переговорів перебували проблеми реалізації мінських домовленостей від 12 лютого 2015 р. Також це питання стало предметом обговорень під час зустрічі міністрів закордонних справ ФРН, Франції, України та Росії 12 вересня 2015 р. в Берліні. Крім того, очільники зовнішньополітичних відомств обговорювали можливе засідання «нормандської четвірки». Ця зустріч за участю федерального канцлера А. Меркель, президента Франції Ф. Олланда, президента України П. Порошенка та президента Росії В. Путіна відбулася 2 жовтня 2015 р. в Парижі. За підсумками цього заходу було ухвалено низку рішень, покликаних стабілізувати ситуацію на сході України.

6 жовтня 2015 р. Київ відвідала делегація Бундестагу ФРН, яку очолював голова німецько-української міжпарламентської групи, член комітету в закордонних справах Бундестагу, член фракції ХДС/ХСС Карл-Георг Вельманн. Варто зазначити, що за кілька днів до цього візиту (30 вересня 2015 р.) фракція ХДС/ХСС оприлюднила документ під назвою «За активну європейську політику щодо України», зміст якого переконливо свідчить про підтримку нашої держави німецькою правлячою партією. У ньому зазначається: «Угодою про асоціацію ми не лише погодилися наблизити Україну до ЄС та підтримати необхідні реформи. Договором про асоціацію ми взяли на себе відповідальність захищати суверенітет України та європейські рішення. Ми покликані підтримувати позитивний економічний та інституційний розвиток у рамках програми модернізації, щоб Україна могла протистояти дестабілізаційній діяльності Росії та розвивати свій великий потенціал у такий спосіб, щоб вона могла перерости у ціннісного партнера, за умови, якщо він готовий до необхідних внутрішніх реформ... Відповідальність, яку ЄС взяв на себе в рамках Угоди про асоціацію, не тільки дає нам право, але й зобов'язує нас енергійно вимагати від Києва необхідних реформ і їх проведення та встановити необхідні умови... Ми виступаємо на боці України, і ми не можемо дозволити собі сумніватися в цьому»²⁹.

На початку листопада 2015 р. відбулися чергові переговори між ФРН, Францією, Україною та Росією в «нормандському форматі» на рівні міністрів закордонних справ. Утім, 18 грудня 2015 р. Німецька антимонопольна служба (Bundeskartellamt) ухвалила рішення про дозвіл на будівництво другої черги газопроводу «Північний потік-2», який мав зробити непотрібною газотранспортну систему України. Цей проект, який до того ж завдав значної шкоди українським інтересам, став предметом критики політичних опонентів федерального канцлера А. Меркель³⁰. Зокрема, за словами відомого німецького дослідника Я. Берендса, «газопровід Nord Stream — який побудували незважаючи на протест Польщі — став символом німецько-російської співпраці, що не звертає уваги на країни Східної Європи»³¹.

Впродовж 2016 р. Німеччина почала головувати в ОБСЄ. 1 лютого 2016 р. президент України П. Порошенко здійснив візит до Берліна. На початку лютого 2016 р. в Україну прибула делегація Комітету у справах Євросоюзу німецького бундестагу на чалі з Г. Кріхбаумом. Українські політики закликали зберегти єдність перед загрозою «гібридної війни» Росії проти України та Євросоюзу.

12–14 лютого 2016 р. проходила Мюнхенська конференція з питань безпеки. У рамках цього форуму 13 лютого в Мюнхені зустрілися міністри закордонних справ України, ФРН, Франції, Росії. Після цього не

було досягнуто жодного прогресу в мирному процесі. 22 лютого 2016 р. до Києва прибули міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєр та міністр закордонних справ Франції Ж.-М. Ейро. Питання діяльності ОБСЄ в східній частині України обговорювалися під час візиту Ф.-В. Штайнмайєра до Москви 23 березня 2016 р. Також ця проблема стала предметом обговорень під час консультацій міністрів закордонних справ «нормандської четвірки» 11 травня 2016 р. в Берліні. Під час телефонної розмови, яка відбулася 24 травня 2016 р. за участі канцлера ФРН А. Меркель, президента Франції Ф. Олланда, президента України П. Порошенка та президента РФ В. Путіна, обговорювалися питання здійснення поліцейської місії ОБСЄ на Донбасі. Україна пропонувала замість газопроводу «Північний потік-2» використовувати свою газотранспортну систему.

9 листопада 2016 р. фракція ХДС/ХСС Бундестагу оприлюднила програмний документ, в якому чітко пояснила свою позицію стосовно Росії та намітила подальші кроки у відносинах з нею. У «Позиційному документі щодо Росії» йдеться про засудження анексії Криму, яка суперечить нормам міжнародного права, та водночас про готовність продовжувати діалог за умови припинення російської агресії проти України. Так, «щодо Росії ми керувалися перевіреним принципом: стільки співпраці, скільки можливо, стільки обороноздатності, скільки необхідно. Воєнні дії Росії в Україні є неприйнятними. Західне співтовариство зреагувало досить виважено на воєнні дії з боку Росії. Одночасно ми провадимо політику витягнутої руки. Нашою метою лишається тісна співпраця з Росією в межах європейської системи безпеки, яка визнається усіма європейськими країнами»³². У зв'язку з цим голова парламентської фракції ХДС/ХСС Фолькер Каудер наголосив: «Ми повинні чітко дати зрозуміти російській стороні, що ніхто не зацікавлений у новій «холодній епосі» у відносинах з Росією. Однак, ми маємо попідкуватися про те, щоб Захід виступав єдиною силою. Заступник голови фракції Франц Йозеф Юнг висловлює цю позицію наступним чином: «Готовність до діалогу — в поведінці, стійкість — у принципах».

20 листопада 2016 р. Ангела Меркель оголосила про свій намір вчетверте балотуватися на посаду федерального канцлера на чергових парламентських виборах, проведення яких було заплановане восени 2017 року. Цей крок позбавив ХДС необхідності обирати нового лідера, який би зміг привести партію до впевненої перемоги на парламентських виборах. Рейтинг А. Меркель зазнав відчутних втрат на тлі міграційної кризи, зокрема політики «відкритих дверей» щодо біженців. Загалом події 2014–2016 рр. засвідчили неготовність федерального канцлера надати більшу підтримку Україні.

21 січня 2017 р. тижневик «Дзеркало тижня» опублікував статтю П. Клімкіна і Ф.-В. Штайнмайєра «25 років дипломатичних відносин між Україною і Німеччиною». Автори закликали з впевненістю і завзяттям працювати на якісне поліпшення двосторонніх відносин. Утім, 8 лютого 2017 р. стало відомо про те, що посол ФРН в Україні Ернст Райхель був викликаний в МЗС України для пояснень заяви щодо можливості проведення на Донбасі виборів за присутності російських військ. На думку посла: «Останні парламентські вибори у НДР, які мали замінити комуністичний режим, відбулися за присутності Західної групи радянських військ та за існування тоді комуністичного режиму в НДР». Наступного дня газета «День» повідомила, що МЗС ФРН підтвердив відданість мінським домовленостям. У зв'язку з цим Перший заступник голови Верховної Ради України І. Геращенко заявила послу ФРН в Україні Е. Райхелю, що вибори на Донбасі можливі тільки після демілітаризації.

На початку березня 2017 р. до Києва з офіційним візитом прибув міністр закордонних справ ФРН Зігмар Габріель. Політик замінив на цій посаді іншого соціал-демократа Ф.-В. Штайнмайєра, якого в лютому 2017 р. було обрано Федеральним президентом ФРН. Українська сторона переконувала німецьких партнерів у небажання Росії виконувати Мінські угоди. На початку травня 2017 р. в Сочі відбулися переговори за участі канцлера ФРН А. Меркель та президента Російської Федерації В. Путіна. Німецька сторона висловила за активізацію роботи «нормандської четвірки» з припинення конфлікту на Донбасі. Крім того, занепокоєння щодо відсутності надійного режиму припинення вогню на Донбасі А. Меркель висловила під час зустрічі з П. Порошенком у Берліні 20 травня 2017 р. Федеральний канцлер запропонувала президенту України проведення нового раунду переговорів у «нормандському форматі». Крім того, А. Меркель запевнила главу нашої держави в готовності новообраного президента Франції Е. Макрона долучитися до роботи «нормандської четвірки».

Травень 2017 р. позначився парламентськими дебатами щодо проекту резолюції «Історична відповідальність Німеччини перед Україною». Співавторкою документа, в якому йдеться про злочини нацистів на території України під час Другої світової війни, масові розстріли євреїв, а також постать Степана Бандери, виступила депутат від «Зелених» Марілуїзе Бек. Також політик ініціювала проведення міжнародних конференцій на тему історичної відповідальності Німеччини перед Україною. Під час дискусії депутат від фракції ХДС/ХСС Ганс Петер Уль зазначив, що багато німців досі продовжують сприймати Україну виключно як частину колишнього Радянського Союзу. Саме така настанова, на думку німецького парламентаря, заважає ставитися до України як до суверенної

держави, що має власну мову, історію, традиції і звичаї, а також населення, яке орієнтується на Європу: «Що ми знаємо в Німеччині про масові арешти й розстріли українських письменників, публіцистів, діячів культури в 1920-ті та 1930-ті роки, про «розстріляне відродження», про Голодомор, про репресії проти українських дисидентів в 1960-ті, про студентську революцію в жовтні 1990-го?»³³. Також вказувалося на те, що після російської агресії на Донбасі Кремль почав активно використовувати стереотипне сприйняття нашої держави у власній пропаганді. З цією думкою узгоджується твердження професора Єльського університету Тімоті Снайдера про те, що сучасна інформаційна війна «кидає виклик усьому європейському порядку, як і Україні. Може, не так сильно, не так болісно, але тепер це та сама загроза. І в цьому сенсі європейське майбутнє залежить від українського майбутнього і навпаки»³⁴.

30 травня 2017 р. в Берліні відбулася чергова зустріч заступників міністрів закордонних справ країн «нормандської четвірки». Російська сторона відкидала заклики до поступок Україні. Загалом Україні не вдалося стати системоутворюючим чинником східної політики Німеччини. Показовим у цьому контексті є дослідження фахівців Німецького Товариства міжнародного співробітництва під назвою «Україна очима Німеччини». Зокрема, автори наголошують на тому, що визначальними складовими стереотипного образу України в німецькому громадському дискурсі залишаються чотири «К»: Крим, війна, криза, корупція (Krim, Krieg, Krise, Korruption)³⁵. У цьому контексті актуальним є дослідження зовнішньополітичних розділів програм, представлених основними німецькими політичними партіями напередодні виборів до Бундестагу 24 вересня 2017 р. Зміст цих документів дає можливість схарактеризувати зміни в баченні представниками німецької політичної еліти політико-географічного регіону Східної Європи, а також перспектив політико-дипломатичного врегулювання російсько-українського збройного конфлікту.

Спільна передвиборча програма Християнсько-демократичного союзу на чолі з теперішнім федеральним канцлером Ангелою Меркель та баварського Християнсько-соціального союзу, який очолює Горст Зеєргофер, була оприлюднена третього липня 2017 р. У документі під назвою «За Німеччину, в якій ми добре й охоче живемо» традиційно приділена незначна увага східноєвропейському регіону. Зокрема, російсько-український збройний конфлікт у передвиборчій програмі ХДС/ХСС розглядається в загальному контексті європейської безпеки: «Навіть у нашому сусідстві територіальна цілісність України ставиться під сумнів російською агресією»³⁶. Саме з огляду на це «ЄС взяв участь у врегулюванні російсько-українського збройного конфлікту, тому ми разом боремося за Паризьку угоду про клімат»³⁷. Крім того, у програмному документі

міститься заклик до Росії дотримуватися й виконувати Мінські домовленості на постійній основі та продовжувати діалог³⁸.

Отже, консерватори вважали врегулювання російсько-українського збройного конфлікту важливим завданням східноєвропейської політики ФРН. За їхнім переконанням, цей процес має відбуватися не у воєнній, а у виключно політико-дипломатичній площині. Стратегія ХДС/ХСС полягає в тому, щоб працювати над мирним вирішенням української кризи шляхом подальшого дипломатичного тиску на Росію та посилення санкцій у разі необхідності. Водночас варто зазначити, що українська проблематика не стала складовою передвиборчої полеміки з соціал-демократами, які на той час були партнерами з «великою коаліцією» та водночас головними конкурентами ХДС/ХСС у боротьбі за посаду федерального канцлера на парламентських виборах 2017 року. Представники Соціал-демократичної партії Німеччини, яких під час виборчих перегонів очолював Мартін Шульц, також зазнали суттєвих рейтингових втрат. У 1998–2005 рр., коли зовнішню політику федерального уряду формувала «червоно-зелена» коаліція на чолі з соціал-демократом Герхардом Шредером, Російська Федерація вважалася найважливішим партнером ФРН у Східній Європі. Німецько-українські відносини в той час розвивалися за залишковим принципом, а перманентна політична та економічна нестабільність в Україні зовсім не сприяли їхньому покращенню. Зокрема, усупереч сподіванням українського уряду «Помаранчева революція» не спричинила переходу українсько-німецьких відносин на рівень стратегічного партнерства. До того ж, після відставки з посади федерального канцлера Герхард Шредер обійняв пост у спостережній раді російського державного концерну «Роснефть». За скасування антиросійських санкцій також неодноразово виступав соціал-демократ Зігмар Габріель, який у 2013–2017 рр. перебував на посаді віце-канцлера та міністра економіки й енергетики. Варто зазначити, що під час передвиборчої боротьби ці теми активно обговорювалися в німецькій пресі. Передвиборча програма «Час для більшої справедливості» була затверджена 25 червня 2017 р. на партійній конференції у Дортмунді. Розробники документа особливо наголошують на ключовому значенні німецько-американської співпраці для зовнішньої політики ФРН: «США є і залишатимуться найближчим партнером Німеччини за межами Європи. У той час, коли цінності перебувають під тиском і загрозою в багатьох місцях, все більшої важливості набуває подальше зміцнення цього партнерства. Крім того, поточні виклики та невизначеність у світі занадто великі для США та Європи, щоб дозволити собі не діяти спільно. Сирія, Ірак, Лівія, Україна, відносини з Росією, боротьба з міжнародним тероризмом, формування майбутнього глобального економічного й торговельного режиму — це деякі виклики, які вимагають

життєздатного трансатлантичного партнерства»³⁹. Програма не приділяє особливої уваги східноєвропейському регіону, проте як друга за рівнем впливу політична сила Німеччини СДПН не могла оминати увагою питання анексії Криму та російської агресії на сході України. Ці події змусили соціал-демократів переглянути власну зовнішньополітичну стратегію у Східній Європі та скоригувати її відповідно до міжнародної ситуації. Зокрема, у програмному документі СДПН зазначається наступне: «Наші відносини з Росією обтяжені діями російського уряду на сході України та порушенням міжнародного права шляхом анексії Криму. Порушуються фундаментальні принципи європейського порядку, миру та безпеки. Однак ми переконані, що мир і безпека в Європі можливі тільки з Росією, не без Росії або навіть проти Росії. Це вимагає деескалації, повернення до політичного діалогу та диференційованого застосування механізму санкцій»⁴⁰. У довгостроковій перспективі німецькі соціал-демократи задекларували прагнення до «всеосяжної архітектури безпеки для всієї Європи». У цьому контексті, за їхнім переконанням, необхідно знову вдатися до зміцнення політики розрядки. Наразі політичний процес, який успішно завадив розв'язанню відкритої війни на сході України, зупинився. Проте це не означає, що варто відмовлятися від вищезазначеної ініціативи. Суттєвий поступ у реалізації Мінських домовленостей призведе до покрокового зняття санкцій щодо Росії⁴¹. Також партія виступила проти постачання зброї в Україну, оскільки це суперечить «політиці розрядки» щодо розв'язання міжнародних конфліктів, послідовними прихильниками якої є члени СДПН.

Загалом доволі суперечливою була передвиборча програма правої популістської партії «Альтернатива для Німеччини» (АдН). З одного боку, в документі задекларовано сприяння ФРН як однієї з найважливіших економічних націй у світі розвитку дружніх відносин з усіма державами та мирному співіснуванню народів. Проте на 76 сторінках програми цієї партії немає жодного слова про російсько-український збройний конфлікт та можливі шляхи його вирішення. Водночас «АдН» зазначила про свою відданість цінностям Статуту Організації Об'єднаних Націй та міжнародного права. Політична сила прагне до «зовнішньої політики, спрямованої на реалізацію інтересів Німеччини. ФРН потрібна стратегія національної безпеки, адаптована до цієї проблеми. Як держава, що формує міжнародну спільноту, наша країна може сприяти запобіганню кризам і мирному вирішенню конфліктів»⁴². «АдН» стала однією з двох великих німецьких партій, які у своїх програмних документах утрималися від оцінки дій Росії на території нашої держави. У передвиборчій програмі правих популістів про суверенітет України у визначених міжнародною спільнотою кордонах не йдеться взагалі. Натомість, на

думку розробників документа, «німецький інтерес полягає в тому, щоб залучити Росію до загальнополітичної структури безпеки, не зневажаючи її власні інтереси та інтереси наших союзників». АдН виступає за припинення політики санкцій і поглиблення економічної співпраці з Росією⁴³.

Передвиборча програма Вільної Демократичної Партії під назвою «Ми мислимо по-новому» була схвалена 2 квітня 2017 р. Документ містить детальний розділ щодо зовнішньої політики ФРН. Вільні демократи зайняли чітку та принципову позицію щодо російсько-українського збройного конфлікту. Зокрема, в розділі «Свобода та права людини у світі» зазначається: «Ми, вільні демократи, закликаємо російський уряд негайно припинити незаконну окупацію Криму та війну на сході України. Вони порушують не тільки заборону насильства згідно зі статтею 2 розділу 4 Статуту Організації Об'єднаних націй, але також суверенітет і територіальну цілісність України»⁴⁴. Варто зазначити, що за результатами виборів 2017 р. ВДП залишається єдиною серед основних політичних сил Німеччини, яка задекларувала підтримку приєднання України до процесів європейської інтеграції як повноправного члена ЄС. Особливо вільні демократи наголошували на необхідності визначених конституційних реформ та запровадження послідовного модернізаційного курсу в нашій державі. За переконанням ВДП, антиросійські санкції повинні діяти до того часу, поки президент РФ В. Путін продовжуватиме здійснювати політику інтервенції. Антиросійські санкції, на думку вільних демократів, обов'язково потрібно посилити в разі ескалації воєнного конфлікту. Поетапне або ж цілковите скасування санкцій можливе лише за умови суттєвого сприяння російським урядом врегулюванню ситуації, що склалася⁴⁵.

На відміну від інших політичних сил, в останній передвиборчій програмі ВДП побіжно згадуються програма ЄС «Східне партнерство», а також необхідність розширення та поглиблення співпраці зі східноєвропейськими державами. За переконанням вільних демократів, зважаючи на підписання Україною, Молдовою та Грузією Угод про асоціацію в рамках політики сусідства Європейського Союзу, з ними слід продовжувати співпрацю за всіма напрямками. Також ВДП наголосила на сприянні демократії та економічним перетворенням у вищезазначених країнах⁴⁶. Виступи представників німецьких політичних партій далеко не завжди узгоджуються з положеннями, зафіксованими в програмних документах. Зокрема, за місяць до федеральних виборів 2017 р. Крістіан Лінднер виступив із заявою, в якій запропонував «заморозити в діалозі з РФ питання Криму»: «Наша пропозиція полягає в тому, щоб ми повернулися до традиційної німецької політики розрядки»⁴⁷. Такий крок, за переконанням лідера німецьких вільних демократів, створить передумови для

покращення відносин із РФ. Проте водночас очільник ВДП наголосив: «Анексія Криму — це порушення міжнародного права, ми цього не приймаємо. Санкції залишаються чинними. Однак все ж варто подивитися, чи зможемо ми перервати поточну спіраль ескалації та гонку озброєнь, чи готові в Росії змінити власну політику»⁴⁸.

«Ліві» мали незначні шанси увійти до складу коаліції, особливо зважаючи на зовнішньополітичну стратегію цієї партії. Її ключові аспекти зводяться до створення колективної системи безпеки за участю Росії, ліквідації НАТО, заборони на виробництво та експорт Німеччиною зброї, а також припинення всіх закордонних місій Бундесверу. Доволі сумнівною виглядала можливість узгодження вищезазначених вимог радикального пацифізму із зовнішньополітичними стратегіями інших основних політичних партій ФРН.

Напередодні виборів до Бундестагу 2017 року в німецьких ЗМІ точилися дискусії про те, чи готові «Ліві» до політичної відповідальності на федеральному рівні. Програмні настанови «Лівих» традиційно стосуються насамперед соціальної справедливості та боротьби з бідністю в Німеччині. Партія позиціонує себе як виразника інтересів «маленької людини». За переконанням посткомуністів, «сьогодні Європейський Союз переживає глибоку кризу, спричинену соціальними обмеженнями, суворю економією та дефіцитом демократії. Федеральний уряд завжди зміцнював цей курс. Тепер збройні сили ЄС та НАТО загрожують миру на кордонах із Росією»⁴⁹. «Ліві» є другою (після «АдН») серед великих політичних партій Німеччини, яка схвалює політику Президента РФ В. Путіна щодо Криму та Донбасу, а також заперечує вторгнення російських збройних сил на територію України. Водночас варто зазначити, що упродовж 2014–2019 рр. опозиційна фракція «Лівих» регулярно ініціювала розгляд у Бундестазі питань, пов'язаних з російсько-українським конфліктом. При цьому їхня риторика мала відверто проросійський характер. Наприклад, партія неодноразово закликала федеральний уряд скасувати санкцій щодо Росії та відновити діяльність «Петербурзького діалогу». Нагадаємо, що під час дебатів у Бундестазі щодо Угоди про асоціацію між Україною і ЄС тільки «Ліві» виступили проти ратифікації цього документа. Найбільше в ситуації, що склалася, їх турбує погіршення відносин із Російською Федерацією: «у середині Європи, в Україні, точиться гаряча війна. Картину між ЄС та Росією визначають санкції та контрсанкції. Там, де необхідне роззброєння, з обох сторін переважає словесне та воєнне озброєння. Ми вважаємо фатальною цю конфронтаційну політику»⁵⁰. Також предметом критики в публічних виступах посткомуністів часто виступало підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, проте запровадження безвізо-

вого режиму вони загалом оцінювали позитивно. «Ліві» вважають, що Україна повинна «бути мостом між Росією та ЄС». Водночас у програмному документі зазначається, що «вступ до НАТО таких країн, як Грузія, Україна або Македонія, ще більше посилить напругу з Росією. Багато людей у нашій країні занепокоєні погіршенням відносин Німеччини та ЄС із Росією. Сьогодні більше ніхто не говорить про спільний європейський дім та переваги миру після завершення «холодної війни»⁵¹. Отже, положення передвиборчої програми «Лівих» оминають увагою російсько-український збройний конфлікт та можливі шляхи його подолання. Натомість Україна згадується лише в контексті «гарячої війни, яка точиться в середині Європи». Також німецькі посткомуністи особливо наголосили на необхідності припинити процес розширення НАТО на Схід, оскільки це може погіршити відносини Заходу з Російською Федерацією.

Передвиборча програма «Союзу 90 / Зелених» була затверджена 16–17 червня 2017 р. на партійному з'їзді в Берліні. Розробники документа активно виступають за посилення спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Крім того, вони допускають можливий вступ України до ЄС за умови дотримання Копенгагенських критеріїв. За переконанням «Зелених», Росія загрожує європейському мирному порядку через агресивну великодержавницьку політику президента В. Путіна: «Росія спричинила значне загострення міжнародної напруженості анексією Криму, яка суперечить міжнародному праву, воєнними діями на сході України та жорстокою військовою інтервенцією на боці Асада»⁵². Представники цієї політичної сили не лише позитивно оцінили мінські домовленості та запровадження антиросійських санкцій, а й наполягли на їхньому посиленні в разі ескалації збройного протистояння на Донбасі. Зокрема, в програмному документі зазначається наступне: «Ми дуже серйозно ставимося до нових проблем безпеки країн Східної Європи. Урегулювання конфлікту в Україні може бути лише політичним і дипломатичним. Тому ми дотримуємося мінського процесу. Ми вважаємо, що цільові санкції ЄС щодо відповідальних осіб, державних і приватних інституцій є ефективним інструментом зовнішньої політики та наразі підтримуємо санкції проти Російської Федерації»⁵³. Предметом критики «Зелених» стали дії федерального канцлера щодо проекту «Північний потік-2». Так, за словами речника фракції «Зелених» у Бундестазі Оміда Нуріпура: «Це цілковито помилковий проект. У нас постає питання, чи матиме Німеччина від нього хоч щось? Я в це не вірю. Однак навіть якби від нього була б бодай якась користь Німеччині, чи варто будувати газогін із Росії за рахунок Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Італії та України?»⁵⁴.

Отже, аналіз зовнішньополітичних частин програмних документів щодо Східної Європи свідчить, що напередодні чергових парламентських виборів 2017 р. представники німецької політичної еліти вважали врегулювання російсько-українського збройного конфлікту одним з головних завдань східноєвропейської політики ФРН. Більшість впливових політичних сил схвалювали зусилля федерального уряду, спрямовані на реалізацію Мінських домовленостей. Всі партії, крім «Лівих» та «Альтернативи для Німеччини», також позитивно оцінювали запровадження санкцій щодо Росії, допускаючи їхнє поступове скасування в разі досягнення суттєвого прогресу з врегулювання російсько-українського збройного конфлікту. Виходячи зі змісту програмних документів, найбільш прихильними до України виявилися програмні положення ВДП та партії «Союз 90 / Зелені».

Парламентські вибори від 24 вересня 2017 р. стали для ФРН справжнім політичним землетрусом. Вони не лише кардинально змінили політичний ландшафт країни, а також водночас засвідчили кризу двох традиційних німецьких народних партій і значне зростання впливу правопопулістських сил. Зокрема, блок ХДС / ХСС на чолі з федеральним канцлером Ангелою Меркель отримав 33% голосів виборців (246 з 709 місць у Бундестазі), що на 8,5% менше у порівнянні з результатами попередніх виборів до Бундестагу 2013 р. Німецькі соціал-демократи за підсумками виборчих перегонів здобули лише 20,5% голосів, що дорівнює 153 з 709 місць у Бундестазі. Цей показник є найнижчим результатом за всю історію діяльності політичної партії, починаючи з 1949 р. Загалом парламентські вибори в Німеччині продемонстрували, що обидві «народні партії» серйозно розчарували своїх виборців.

Упродовж майже шести місяців, які минули після 24 вересня 2017 р., Німеччині довелося пережити серйозну політичну кризу, пов'язану з перебігом коаліційних переговорів. Спочатку блок ХДС/ХСС вів перемовини з представниками Вільної демократичної партії та «Союзу 90 / Зелених». Проте в ніч на 20 листопада 2017 року голова ВДП Крістіан Лінднер відмовився від подальшої участі в консультаціях щодо коаліційних переговорів. Своє рішення лідер вільних демократів пояснив суттєвими ідеологічними розбіжностями з фракціями ХДС / ХСС та «Союзом 90 / Зеленими». Водночас К. Лінднер заявив, що очолювана ним політична сила увійде до складу урядової коаліції лише за умови, що А. Меркель залишить пост федерального канцлера. Варто зазначити, що одним з дискусійних питань під час консультацій щодо коаліції «Ямайка» виявилися санкції щодо Росії. «Зелені» послідовно виступали за збереження санкційного режиму, тоді як представники ВДП допускали можливість скасування санкцій у найближчому майбутньому.

4 березня 2018 р., за підсумками голосування поштою, 66% членів СДПН погодилися увійти до складу урядової коаліції разом з блоком ХДС/ХСС. Зрештою втретє на федеральному рівні в історії Німеччини після 3 жовтня 1990 р. було сформовано «велику коаліцію» у складі ХДС/ХСС та СДПН. Коаліційну угоду було підписано 12 березня 2018 р., а за два дні лідерку ХДС/ХСС Ангелу Меркель було переобрано федеральним канцлером на четвертий термін. За лідерку християнських демократів проголосували 364 з 688 депутатів Бундестагу. Отже, визначальну роль у формуванні східноєвропейської політики Німеччини загалом та позиції щодо врегулювання конфлікту на сході України принаймні до осені 2021 року відіграватиме «велика коаліція» на чолі з федеральним канцлером А. Меркель. Одним із пріоритетів нового уряду ФРН було визначено врегулювання російсько-українського збройного конфлікту. Зокрема, в договорі, який став основою діяльності четвертого уряду А. Меркель, зазначається наступне: «Ми будемо підтримувати Україну у відновленні повної територіальної цілісності та зміцненні стабільності й соціального розвитку. Ми очікуємо та сприятимемо послідовному виконанню порядку денного реформ в Україні, зокрема боротьби з корупцією, з метою всебічної модернізації країни. Ми надаватимемо наші фінансові трансферти лише за жорстких умов. Німеччина готова зробити вагомий внесок у реконструкцію Донбасу, як тільки це стане можливим завдяки суттєвому прогресу в реалізації мінських домовленостей»⁵⁵. У спільному документі консерватори та соціал-демократи наголосили на тому, що Росія є найбільшим європейським сусідом Німеччини, а також на бажанні бути спільною гарантією миру в Європі, цілісності національних кордонів та суверенітету всіх держав виключно на основі принципів ОБСЄ. У цьому контексті наголошувалося, що політика Росії, включаючи ситуацію з правами людини, являє собою значний регрес. «Росія порушує європейський мирний порядок через свою незаконну анексію Криму та інтервенцію на сході України. Ця нинішня російська зовнішня політика вимагає від нас особливої уважності та стійкості. Німеччина та Франція продовжуватимуть інтенсивну роботу щодо врегулювання конфлікту на сході України та імплементації мінських домовленостей. В основі цих зусиль — дотримання режиму припинення вогню на сході України та виведення з цього району всієї важкої зброї і збройних сил. Ці заходи мають бути забезпечені місією ООН. І Росія, і Україна повинні виконати свої зобов'язання за мінськими домовленостями». Окремо вказувалося на можливість поступового зняття санкцій щодо Росії у разі значного поступу з виконання мінських домовленостей: «Під час втілення мінських домовленостей ми готові до скасування санкцій та будемо вести щодо цього діалог з нашим європейськими партнерами»⁵⁶.

10 квітня 2018 р. відбувся візит в Німеччину президента України П. Порошенка. Обговорювались питання можливого введення миротворців на Донбас, дозвіл ФРН на будівництво другої черги Північноєвропейського газопроводу. 10 травня 2018 р. в Аахені президент України П. Порошенко провів переговори з канцлером ФРН А. Меркель і президентом Франції Е. Макроном. Обговорювалась ситуація на Донбасі. Невдовзі федеральний канцлер А. Меркель здійснила офіційний візит до Сочі, де закликала Росію гарантувати транзит газу українською газотранспортною системою. 29–30 травня 2018 р. президент ФРН Ф.-В. Штайнмайєр прибув з офіційним візитом до Києва. Обговорювались питання запровадження миротворчої місії ООН на Донбасі, а також підготовка зустрічі в «нормандському форматі». 11 червня 2018 р. в Берліні відбулося засідання міністрів закордонних справ України, Німеччини, Франції, Росії щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. Переговори завершилися безрезультатно.

16 серпня 2018 р. стало відомо про те, що міністри закордонних справ України і ФРН П. Клімкін і Х. Маас обговорили проблеми введення миротворців на Донбас. 18 серпня 2018 р. в Мерзебурзі (земля Бранденбург) відбулися консультації канцлера ФРН А. Меркель і президента Росії В. Путіна.

1 листопада 2018 р. А. Меркель здійснила офіційний візит до України. В центрі переговорів перебували питання перспектив розвитку українсько-німецьких відносин, політико-дипломатичного врегулювання російсько-українського збройного конфлікту, а також ситуація в Керченській протоці та акваторії Азовського моря. Сторони засудили проведення так званих виборів на окупованих територіях нашої держави. Так, за словами А. Меркель: «Ці вибори не відповідають змісту мінських домовленостей»⁵⁷. Також федеральний канцлер наголосила на безальтернативності мінських домовленостей для врегулювання конфлікту на Донбасі. Логічним продовженням українсько-німецьких перемовин стала тристороння зустріч у Парижі, під час якої федеральний канцлер А. Меркель, президент України П. Порошенко та президент Франції Е. Макрон звинуватили Росію у брутальному порушенні мінських домовленостей.

Стратегія А. Меркель полягала в припиненні збройного протистояння на Донбасі, що переведе врегулювання конфлікту з воєнної у політико-дипломатичну площину. У 2014–2019 рр. А. Меркель мала підтримку німецького суспільства в питанні санкцій проти РФ, хоча проти цього кроку були німецькі підприємці, орієнтовані на торговельно-економічні зв'язки з Росією. Тому санкційний режим є швидше тактичним, аніж стратегічним способом впливу на Росію. Натомість ФРН поки що не готова до рішучих змін своєї східноєвропейської політики, зокрема, щодо максимально можливої підтримки України.

Позиція Французької Республіки щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр.

На стратегії політики західноєвропейських країн щодо незалежної України так чи інакше позначилися певні особливості, пов'язані з їхнім минулим, тобто історичний чинник. Так, у Франції здавна цікавилися російською культурою, саму Росію сприймали як потужну державу, тоді як про Україну у французьких політичних колах інформації було обмаль. І тому з появою незалежної України у французького істеблішменту навіть виникла певна розгубленість. Утім, окремі підходи французьких науковців стосовно України все ж існували, а подальший перебіг подій довів їхню прогностичну цінність. Французька дослідниця Єва Кулеша-Метковська у середині 90-х років ХХ ст. наголошувала, що відсутність узгодженої політики Заходу саме щодо незалежної України матиме згубні наслідки, оскільки з появою суверенної держави можливий ризик розгортання у Криму криз через національні проблеми, або на Донбасі, де соціальна ситуація досить непевна. У зв'язку з цим поставало питання: до яких дій вдаватимуться в такому разі росіяни, та яку позицію обирати західним країнам? Є. Кулеша-Метковська радила спільно обміркувати таку ситуацію і бути готовими вживати заходів щодо поліпшення політичного, економічного та соціального становища України, щоби запобігти розвитку небажаних подій, які зашкодять європейській безпеці. Щоправда, оскільки західним керівникам саме такого розсудливого підходу бракувало, то дослідниця передбачила найбільш вірогідним наступний сценарій розвитку подій: у випадку раптового виникнення кризи Захід втратить однастайність. Ймовірно, неспроможність чи небажання керівництва західних держав домовлятися про спільне запобігання кризам, себто аналізувати та прогнозувати можливі наслідки, призведе до виникнення нової «холодної війни». Зрештою, як зауважувала Є. Кулеша-Метковська, цілком можливо, що дехто на Заході потайки сподівається віднайти свою ідентичність завдяки поверненню великого супротивника⁵⁸.

Очевидно, у Франції вважали, що Україна була тим регіоном, який перебуває під впливом Росії. І серед країн ЄС цікавитися Україною, на думку французьких політичних кіл, належало Німеччині з її активною позицією в Центральній та Східній Європі та кращою обізнаністю з Україною, тоді як Франція намагається зберегти свій вплив на африканському континенті, де зацікавлена в посиленні ролі та ваги ЄС.

Українські події 2013–2014 рр. продемонстрували, що у представників французького політичного спектра немає єдиної позиції щодо

України, як держави Східної Європи, але на екранах французького телебачення з'явилися фахівці та аналітики, які почали піаритися на тлі російсько-українського конфлікту й видавати себе за знавців ситуації, хоча при цьому вони не здатні прочитати жодної статті українською і, насправді, дуже далекі від того, щоби розуміти українську історію та політику. Тим часом, окремі французькі науковці таки докладають значних зусиль, аби усвідомити підгрунтя кризи в Україні. До таких можна віднести філософа, письменника, політичного журналіста Бернара-Анрі Леві, який виступав під час Євромайдану в Києві, та історика й колишнього дипломата Антуана Аржаковського, який, спираючись на фундаментальні знання, висвітлює поточну ситуацію як у своїй книзі про Україну, так і в численних інтерв'ю.

Одностайність французького суспільства в ухваленні рішень щодо України могла би частково сприяти врегулюванню поточної ситуації, але наразі потужні французькі бізнес-кола, які здійснили значні інвестиції у Росію, закликають не приносити в жертву економічні інтереси, нехтуючи загальні декларації про європейські цінності.

Претендуючи на європейське лідерство та будучи апологетом розвитку європейської автономності в царині безпеки та оборони, Франція просто не могла не реагувати на ситуацію в Україні. Французьке революційне гасло «Свобода, рівність та братерство» начебто не втратило своєї актуальності, і його можна побачити на багатьох адміністративних будинках Франції. Тому прагнення українців до свободи та їхня боротьба з корупцією мали би бути зрозумілими, зокрема, для членів соціалістичної партії, представник якої очолював Францію в той час, коли в Україні вирувала Революція Гідності. Однак у президента Франсуа Олланда був низький рейтинг у суспільстві, та й чимало громадян розчарувалися його політикою. Ф. Олланд дотримувався позиції невідання анексії Криму.

6 червня 2014 року в Бенувіль у Нормандії глави держав Франції, Німеччини, Росії та України зустрічалися і відзначали 70-у річницю операції «Оверлорд» та відкриття другого фронту Другої світової війни. Так утворився нормандський формат — тип зустрічей у чотиристоронньому форматі Україна–Німеччина–Франція–Росія для врегулювання збройного конфлікту на Сході України.

Французький президент обстоював необхідність дипломатичного розв'язання конфлікту на Сході України. Зокрема, Ф. Олланд, повернувшись у Францію після перемовин, які він разом із канцлером ФРН А. Меркель провів у Києві з П. Порошенком 5 лютого 2015 р. та у Москві з В. Путіним 6 лютого 2015р., повідомив, що він є прихильником надання значної автономії сепаратистам на сході України та створення демілі-

таризованої зони завширшки від 50 до 70 кілометрів по обидва боки від поточної лінії зіткнення на сході⁵⁹.

11–12 лютого 2015 р. відбулася зустріч у Мінську в нормандському форматі. Наслідком перемовин став комплекс заходів з виконання Мінського протоколу, узгоджений на цьому саміті. У спогадах колишній президент Франції Ф. Олланд зауважив, що зрозумів, що метою В. Путіна було виграти час і відкласти припинення вогню на максимально можливий час з тим, аби дозволити сепаратистам оточити українську армію й захопити додаткові позиції⁶⁰. На думку Ф. Оланда, основним досягненням нормандського формату є припинення вбивств. Він наголошував, що коли сепаратисти за підтримки Росії продовжували свій наступ на Донбасі, була нагальна потреба домогтися припинення вогню та відведення важкого й легкого озброєння. В. Путін хотів, щоби режим тиші настав якомога пізніше, а П. Порошенко навпаки — якомога швидше. Врешті, активна фаза війни була зупинена, але це не означає, що після Мінська перестали гинути військові⁶¹.

Втім, не всі французькі політики поділяли позицію Ф. Оланда щодо російсько-української війни. 28 вересня 2014 р. у Франції на виборах до Сенату вперше пройшли представники ультраправого «Національного фронту». До того ж, у травні 2014 р. на виборах до Європарламенту ця політична сила також мала значний успіх. Лідер «Національного фронту» Марін Ле Пен не приховувала, що у захваті від В. Путіна. Депутати від цієї політичної сили вже показали своє ставлення до України, проголошувавши проти асоціації ЄС з Україною.

Варто навести висловлювання стосовно України лідера «Національного фронту», на думку якої «Європа зобов'язана повністю підтримати Росію в українському питанні з двох причин. Ми всі повинні визнати право на возз'єднання великого російського народу, який проживає як у Росії, так і по лівий берег Дніпра. З іншого боку, національна група східних слов'ян — колишніх підданих Габсбургів, яка захопила владу в цій країні, заявляє про своє бажання «увійти в Європу». Мушу зауважити, що одна справа — мирне життя і селянська праця у габсбурзькій Австрії, а інша — якщо ці безкультурні й дикі натовпи наркоманів, бомжів і повій, які прагнуть крові, увірвуться в міста Західної Європи. Цього ми за жодних обставин не можемо допустити»⁶². Тим часом Перший Чесько-Російський банк надав 9 мільйонів євро кредиту «Національному фронту». За інформацією сайту банку, акції цього банку належать російському бізнесмену Р. Попову⁶³. А отже, зв'язки французьких ультраправих з Росією міцніють.

На чільному місці багатьох французьких кіл є думка, що Україна — це сфера інтересів Росії, і французам немає потреби втручатися в

українсько-російські конфлікти. Аналізуючи військовий вимір співпраці з Францією, звернімо увагу на те, що за певними оцінками французьких військових, у сфері військової політики події українського Майдану мали кілька наслідків. По-перше, певною мірою ускладнився суто оперативний вимір співробітництва, зокрема, відрядження українських військових на стажування до Франції. По-друге, позитивним було посилення орієнтації України на європейські стандарти. Прохання про допомогу Україна скерувала до НАТО і, зокрема, до Франції. Запити стосувалися підтримки реформ у галузі оборони, допомоги в обладнанні та медичній сфері. Франція надала медичну допомогу, а три французькі міністерства — закордонних справ, оборони та внутрішніх справ — надіслали 1000 бронжилетів.

Доволі невизначеною є позиція Франції стосовно Будапештського меморандуму 1994 р. Франція його не підписувала, втім надала окрему дипломатичну ноту, яка повторює зобов'язання Будапештського меморандуму, разом із супровідним листом Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 року. Необхідно зазначити, що у Франції постійна увага надається дотриманню права, тоді як у цьому конкретному випадку порушення міжнародного права та гарантій, наданих Україні ядерними державами у формі Будапештського меморандуму, оминається в дискусіях та на телебаченні. Хоча подібний розвиток подій і створює особливий прецедент і цілком логічно підштовхує світ до подальших перегонів ядерного озброєння, у Франції цей аспект не вважають за потрібне висвітлювати та аналізувати. У цій ситуації знаходить свій прояв традиційна французька «політика з подвійним дном».

Отже, французькі політичні кола не зважають на той чинник, що держави, які прагнуть заволодіти ядерною зброєю, отримали цілком логічний аргумент на свою користь із перебігу ядерного роззброєння України й подальшої агресії Росії щодо останньої та нездатності ядерних держав-гарантів українського суверенітету виконати задекларовані обов'язки. Отже, прихильники концепції реалізму та силової домінанти в міжнародних відносинах посилюватимуть свої позиції.

Не оприлюднюються чіткі позиції Ф. Олланда та Е. Макрона щодо Будапештського меморандуму. Проте згідно зі спогадами колишнього президента України Л. Кучми президент Ф. Міттеран закликав його не вірити цьому документу⁶⁴. Отже, тодішній президент Франції спрогнозував дієвість цього документа, а Л. Кучма, який не повірив пересторогам, з часом та перебігом подій у 2014 році пересвідчився у прозорливості Ф. Міттерана.

Утім, серед французьких науковців виокремлюється постать Антуана Аржаковського, який досить добре обізнаний з українськими реаліями.

Ймовірно, тому, що свого часу він працював заступником директора Французького Інституту в Україні та аташе з питань співробітництва у сфері освіти. До того ж, у 2004 році він заснував Інститут екуменічних досліджень у складі Українського католицького університету. У 2014 році він видав книгу «Росія-Україна: від війни до миру?». Крім того, А. Аржаковський вирізняється серед французьких дослідників української тематики саме тим, що він без вагань викладає свої погляди з найбільш дискусійних питань і не намагається дипломатично уникати відповідей на поставлені запитання. Він завжди, аналізуючи факти, спирається на українську історію, зважає на ідентичність, перипетії становлення й розвитку суверенної України та намагається показати переваги гіпотетичного вступу України до ЄС. Саме тому серед французьких науковців із дослідження української тематики А. Аржаковському належить окреме місце. Аналізуючи позицію російського уряду щодо України, він не вагаючись зазначає, що анексією Криму В. Путін порушив Будапештський меморандум від 1994 р., яким передбачається гарантія територіальної цілісності України⁶⁵.

Схоже, що А. Аржаковський — єдиний із представників наукових кіл Франції, хто нагадує французам, що Франція приєдналася до гарантій Будапештського меморандуму, а отже, дала слово честі Україні бути гарантом цілісності її кордонів в обмін на її ядерне роззброєння. На його думку, сьогодні французькі дипломати прагнуть мінімізувати цей документ, пояснюючи, що не йдеться про «негативні гарантії». Показовим є те, що Аржаковський вважає, що Україна може бути корисною Європі. На його думку, йдеться не тільки про ринок з понад 40 мільйонами населення і про найбільшу за територією країну Європи, але й про дуже багату культуру українців і притаманний певній частині цього народу гуманізм, який вистояв у полум'ї тоталітаризму. Наразі європейці, перебуваючи на хвилі скептицизму щодо сучасних політичної культури та економіки, не здатні все це усвідомити. А. Аржаковський сподівається, що, з часом, завдяки створенню різноманітних мостів, у майбутньому європейці зрозуміють, що вступ України в ЄС буде справжнім шансом для всіх європейців⁶⁶.

Український аналітик О. Їжак вважає, що Франція, у межах своєї дипломатичної ноти, яка повторює зобов'язання Будапештського меморандуму, може стверджувати, що санкції та тиск на Росію є виконанням узятих зобов'язань⁶⁷.

Дилема постачання Росії вертолітоносців «Містраль» була більш нагальним та практичним питанням: або виконати контракт та отримати кошти і в такий спосіб посприяти посиленню країни-агресора та запламувати свій імідж поборника демократичних цінностей, або зірвати

контракт майже на 2 млрд доларів і втратити репутацію надійного постачальника. Отже, перебуваючи між Сциллою та Харибдою, президент Франції Франсуа Олланд всіляко намагався відтягнути остаточне рішення щодо «Містралів». Між іншим, джерела проблеми сягали ще 2011 року, коли уряд правого президента Ніколя Саркозі уклав цей контракт із Росією, а потім французькі соціалісти повинні були визначитися щодо домовленостей своїх попередників. Слід мати на увазі, що у Франції активно пропагувалася думка про необхідність постачання вертолітоносців згідно з контрактом. Наприклад, французький політолог А. Дюбієн наголошував, що Париж просто не міг би собі дозволити анулювати постачання «Містралів» через репутацію Франції на ринку озброєння. Одного разу було би достатньо, щоби зашкодити їй⁶⁸.

Звернімо увагу на те, що для окремих французьких політиків і науковців ціннісною є саме сфера продажу зброї, отримання прибутків та підтримання іміджу Франції. Про цінності дотримання непорушності кордонів суверенної держави не йдеться, не кажучи вже про цінність загублених життів українців.

Вітчизняні науковці іноді залишають поза увагою той факт, що становлення західноєвропейського капіталізму, прагнення до отримання надприбутку за будь-яку ціну були досить важливими чинниками в історії Західної Європи. Прагнучи до інтеграції з Європейським Союзом, варто зважати не тільки на позитивні цінності, але й на негативні, що притаманні західноєвропейському світу, і які неабияким чином впливатимуть і на Україну. Адже Україна не може існувати в автаркії за умов глобалізації та європейської інтеграції.

Утім, Ф. Олланд прийняв рішення, і на початку серпня 2015 р. контракт на постачання вертолітоносців «Містраль» Росії був розірваний. З часом придбав вертолітоносці Єгипет.

Активну позицію щодо України зайняв Бернар-Анрі Леві, свої погляди, крім численних публікацій, він оприлюднює під час спілкування з найвпливовішими французькими можновладцями. До того ж Б.-А. Леві завжди намагається бути в центрі подій особисто. Так, він був у 1971 році в Індії, висвітлюючи війну за незалежність Бангладеш від Пакистану. З Грузії він писав, перебуваючи там під час війни в Південній Осетії. Отже, особисте перебування науковця на Євромайдані цілком, так би мовити, вписується в його світогляд. Аналізуючи ситуацію в Україні 2014–2015 рр., Б.-А. Леві вказував, що Україна потребує більш суттєвої допомоги, ніж дипломатичні заяви, та сподівався, що незабаром більшість таки усвідомить, що на кону в Києві стоїть питання виживання Європи, і безсумнівно необхідно допомогти українцям боротися в цій битві та перемогти в ній⁶⁹. Серед рішень французького президента Ф. Олланда

щодо України Леві виокремив відмову від постачання «Містралів». Філософ характеризував його наступним чином: «Це було сміливе рішення. Ймовірно, його було важко ухвалити. По суті, це було єдине рішення, що відповідає логіці та, водночас із цим, нашому рангу і нашим інтересам»⁷⁰.

Французький фахівець М.-Е. Бодуан звертає увагу на те, як впливають держави на кризу в Україні. Вона зазначає, що ззовні втручаються Європейський Союз, Росія та США. Отже, однією з умов успіху процесу розбудови Української держави є усунення цього зовнішнього тиску. Подолання кризи полягає в тому, щоб український народ більше не був заручником у «грі» потуг, яка є небезпечною не тільки для регіональної стабільності, але й для міжнародного балансу сил. На думку Бодуан, хоча поновлення соціальної єдності через серйозність напруженості та маніпуляцію дебатами і є складним завданням, проте його можна виконати, в тому числі за допомогою «законних» механізмів примирення, зокрема, законів про мову, про права національних меншин⁷¹.

Науковець, якщо і змалювала певну ідеальну модель, за якою усувається криза, однак, зважаючи на панування силових детермінант у міжнародній системі та світовій геополітиці, досить сумнівно, щоби потужні держави просто перестали тиснути на Україну заради її блага і спокою. Кожен з акторів міжнародних відносин переслідує насамперед власну мету та обстоює свої інтереси — це по-перше. По-друге, зважає на інтереси союзників, і тільки після цього, тобто, в останню чергу, переймається національними інтересами України. До того ж той факт, що така «гра» ведеться державами, у яких значний військовий потенціал та які є членами оборонних блоків, поряд із нейтральною державою, набагато слабшою у військовому вимірі, то це, на нашу думку, не додає оптимізму щодо реалістичності зазначеного підходу.

Санкції проти Росії шкодять потужним бізнес-колам Франції, які дуже зацікавлені у співпраці з нею і мають там інвестиційні проекти. До того ж питання стабільності архітектури європейської безпеки та європейських цінностей відходять на другий план перед прагненням отримати надприбутки. Слід мати на увазі, що французькій нації притаманні прагматичність та схильність все прораховувати заздалегідь. Представники великого французького бізнесу та окремі політики вкотре довели це світовій спільноті на початку вересня 2014 р., коли організували візит спікера російської Думи С. Нарішкіна до Франції та з'явилися на прийом до російської амбасаді, коли йому було заборонено в'їзд до ЄС через санкції. Отже, для них дилема російсько-українського конфлікту в контексті європейських цінностей вирішувалася дуже простою операцією «Плюю на санкції», як її влучно охарактеризувала

журналістка Алла Лазарева⁷². Показово, що у 2013 році зовнішній торговельний обіг Франції і Росії складав суму в 22,2 млрд \$, тоді як торгівельний обіг Франції та України становив близько 2 млрд євро⁷³.

Варто навести наступні постулати, оприлюднені 22 вересня 2014 р. на конференції французьких правих аналітиком Ксав'є Моро: в Україні триває громадянська війна (а отже, Росія в тих подіях участі не бере); Україна є лише розмінною картою в ігрищах світових потуг; Вашингтон, не вагаючись, використовує та пропагує фашистські рухи в Україні (стиль чомусь нагадує радянську пропаганду, але не дарма їхній автор живе в Москві). Отже, його геополітичні висновки наступні: у Європі, особливо у Східній, інтереси Франції не мають нічого спільного з інтересами ЄС та НАТО. І навіть більше, в багатьох випадках вони протилежні; Росія повинна стати привілейованим союзником Франції у Європі; Система НАТО / ЄС, що заснована Вашингтоном, повинна бути заміщена суто європейською структурою, це дозволить врівноважити потугу Німеччини, апетити якої стають чинником, що дестабілізує Європу і, зокрема, Францію⁷⁴.

У світлі означених подій українському суспільству слід усвідомити, що французьке, так зване, красномовство з приводу демократичних цінностей співіснує з потужним світом бізнес-інтересів та прагненням до надприбутків, які не зупиняють ані заклики до шанування європейських цінностей, ані санкції, які долаються вишуканими лазівками. Лектор Європейської Комісії Олів'є Ведрін зазначав, що нічого не робити для України означатиме зраду того, за що боролися засновники Європи, — миру, демократії, правосуддя. На його думку, створенню в Україні громадянського суспільства, вільного від пригнічення, повинні надавати допомогу інституції та громадяни Європейського Союзу⁷⁵.

Президентські й парламентські вибори у Франції 2017 р. мали істотну значущість як для стратегічного напрямку розвитку Франції і майбутнього Євросоюзу, так і для подальшого розвитку ситуації в Україні, зокрема, й участі Франції у нормандському форматі. Після другого туру президентських виборів у Франції, що відбувся 7 травня 2017 року, перемогу святкував Емманюель Макрон — нині чинний президент Франції, який став наймолодшим главою держави з часів Наполеона Бонапарта. Е. Макрон вийшов із соціалістичної партії (30 серпня 2016 р. подав у відставку з уряду, щоби взяти участь у передвиборчих перегонах). Українські експерти вітали обрання Е. Макрона з огляду на його підтримку санкцій ЄС проти Росії. Так само послідовно новообраний президент наголошував і на важливості дотримання Мінських угод. Ще 5 квітня 2017 року в інтерв'ю RFI Е. Макрон зауважив: «Ми не поділяємо з Володимиром Путіним одних і тих самих цінностей. Я не з тих

кандидатів, на яких справляє враження сила. Ле Пен, Фійон, Меланшон вже висловили, що у захваті від Путіна. Але це не мій випадок»⁷⁶.

Під час своєї першої зустрічі з В. Путіним у Версалі 29 травня 2017 року Е. Макрон пояснив, що відвертий обмін думками та щирий діалог у відносинах з Росією потрібні для досягнення прогресу з українського та сирійського питань. Щодо України, то він запевнив, що вважає Мінський процес і нормандський формат засобами з деескалації конфлікту на Донбасі, а також зауважив, що в разі подальшої ескалації цього конфлікту Франція може ініціювати стосовно Росії запровадження нових санкцій.

Стосовно проблеми непорушності кордонів та ситуації з Росією показовими були виступи під час теледебатів 20 березня 2017 року, які дають загальне уявлення про відмінність у підходах різних представників політичних партій Франції. Кандидат соціалістів, колишній міністр національної освіти Бенуа Амон зазначив: «...це неприйнятно, що Путін анексує територію суверенної держави, що він вважає за потрібне сьогодні підтримувати війну в сусідній країні»⁷⁷.

Жан-Люк Меланшон, кандидат у президенти Франції від лівих сил, відповів Б. Амону, що «марно з'являтися озброєними до зубів перед росіянами». Проте Б. Амон наголосив, що «...коли ми хочемо обговорювати щось із Путіним, краще мати при собі якісь аргументи». Республіканець Франсуа Фійон визнав, що питання про кордони «має ставитися відповідно до міжнародного права й самовизначення». Однак «...є кордони, які визначалися в неприйнятних для людей умовах, які відокремлюють народи, і ми не можемо відмовитися від початку дебатів щодо цього питання», — наполягав колишній прем'єр-міністр, підтримуючи в такий спосіб погляд Меланшона⁷⁸.

Дебати у Франції нагтовхують на парадоксальну, на перший погляд, думку — на ідейних послідовників генерала де Голля в царині повної незалежності Франції у міжнародній політиці були більш схожими соціалісти, аніж такі лідери неоголлістів, як Франсуа Фійон та Ніколя Саркозі. Останні всіляко наголошували на необхідності домовлятися з Росією, говорили про доцільність зняття санкцій та виявляли занепокоєння конфліктними відносинами з сильною у військовому плані державою. В позиції правоцентристів відчувалося певне побоювання Москви, а отже слабкість та бажання трактувати міжнародне право залежно від поточного зиску стосовно ситуації та з метою уникати гіпотетичного протистояння з потужною країною.

Натомість соціалісти — і колишній непопулярний президент Франсуа Олланд, і кандидат у президенти Бенуа Амон — наголошували на неприйнятності порушення міжнародного права та кордонів і готовності вживати обмежувальні заходи. Соціалісти підхопили ідейний спадок

генерала де Голля, вважаючи, що Франція може і здатна не боятися суперечок із найпотужнішими гравцями світового стратегічного простору, обстоюючи засади міжнародного права.

Офіційна позиція Франції щодо російсько-українського конфлікту 2014–2019 рр. представлена на сайті Міністерства закордонних справ Франції. Події характеризуються як конфлікт між Україною та Росією, який виник після політичної кризи в Україні наприкінці листопада 2013 року. Приналежність так званих «зелених чоловічків» до російських збройних сил чітко визначена: «У Криму замасковані російські солдати без будь-яких знаків розрізнення беруть під контроль усі стратегічні об'єкти регіону. 16 березня 2014 року організується «референдум» про незалежність та приєднання до Російської Федерації. Ця анексія не визнається міжнародною спільнотою»⁷⁹. Далі повідомляється, що «водночас на Сході України розпочалася операція з дестабілізації. Військові формування без знаків розрізнення під російським контролем підтримують маніфестантів, які закликають до незалежності регіонів. 11 травня 2014 року внаслідок «референдуму» «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» проголошують свою незалежність. Це голосування поза рамками українського законодавства та з численними порушеннями не визнається міжнародною спільнотою. Франція підтримала запровадження Євросоюзом санкцій у відповідь на незаконну анексію Криму та дестабілізацію України. Франція не визнає і не визнаватиме незаконну анексію Криму: насильницька зміна кордонів суперечить міжнародному праву, а також зобов'язанням, взятим Російською Федерацією. Ця держава висловлює жаль через погіршення ситуації з правами людини на півострові, яка стосується, зокрема, кримських татар, та закликає звільнити всіх осіб, затриманих із порушенням міжнародного права».

Отже, Франція дотримується політики непорушності та діалогу для втілення політичного врегулювання конфлікту. Єдиним способом розв'язання конфлікту Франція вважає реалізацію Мінських домовленостей, задля чого і співпрацює в рамках нормандського формату з Німеччиною. Консалтингова фірма, «Rasmussen Global», заснована колишнім генеральним секретарем НАТО Андерсом Фог Расмуссенем, серед європейських лідерів виокремлює саме президента Франції Е. Макрона, який має сприяти врегулюванню ситуації в Україні і відродженню європейського проекту. Керівник дослідження України в цій компанії Фабріс Потьер вважає, що Е. Макрон має необхідний політичний капітал, щоби надати допомогу у розв'язанні цього конфлікту, що становить загрозу стабільності на континенті та є найбільш серйозним у Європі. Для цього він повинен мати засоби впливу на всі сторони, особливо на Росію. Президент Франції може продемонструвати своїм сусідам трансфор-

маційну силу Європи і припинити конфлікт, який уже забрав понад 10 000 життів, надавши Заходу можливість нарешті відкрити нову сторінку у відносинах з Росією. Тоді як залишення статус-кво замороженого конфлікту небажане. Зокрема, аналітики консалтингової фірми «Rasmussen Global» пропонують президенту Франції Макрону низку заходів, серед яких:

- розгортання спостережних і миротворчих сил на сході України та залучення Сполучених Штатів до Мінського процесу з метою збільшення їхньої дипломатичної ваги;
- посилення санкцій проти Росії;
- започаткування перемовин про створення митного союзу між Україною та ЄС та збільшення фінансової підтримки Києву⁸⁰.

25 травня 2018 р. Е. Макрон перебував з першим офіційним візитом у Росії, де брав участь у Петербурзькому міжнародному економічному форумі. На прес-конференції він заявив, що без прогресу в Україні Європейський Союз не скасує антиросійських санкцій. Також додав, що м'яч на полі Росії та України. Французький президент висловив сподівання, що в регіоні можна досягти динамічного прогресу і нагадав, що триває і робота в «нормандському форматі», так само як і його діалог із цього питання з канцлером ФРН Ангелою Меркель. Щоправда, французький професор Філіпп де Лара вважає, що промовини Е. Макрона в Росії на Форумі сигналізують про кардинальну зміну зовнішньої політики Франції, що схоже на капітуляцію — чи то тимчасову, чи то остаточну⁸¹. Водночас французький політичний аналітик Лоран Шамонтен звертає увагу на внутрішній чинник, що впливає на французьку тактику щодо Росії. Він вважає, що участь Е. Макрона в економічному форумі в Санкт-Петербурзі є демонстрацією незалежної позиції у відносинах із Росією, яка дає змогу надіслати сигнал тим, хто ностальгує за позаблоковою політикою, яка вважалася фірмовим знаком Франції між 1960 та 1990 роками. Хоча таких людей, можливо, і не так багато, як дехто вважає, але зовсім ігнорувати їх не варто. На його думку, ймовірно, Макрон також хотів подати сигнал росіянам: «Ми готові вас приймати, якщо ви докладете зусиль у ситуації з Україною». Отже, аналітик зауважує, що бізнесові кола отримали певні аванси, але й про необхідність дотримуватися санкцій також було сказано⁸².

Міністр закордонних справ Франції Жан-Ів Ле Дріан під час зустрічі з головою МЗС України Павлом Клімкіним 23 березня 2018 р. наголосив, що Франція підтримує суверенітет України і не визнає незаконної анексії Криму. І зазначив, що криза на сході України не припиняється і щотижня призводить до жертв, а населення страждає від важких умов проживання. Франція, яка разом із Німеччиною грає посередницьку роль, закликає

Росію виконати Мінські угоди, особливо у сфері безпеки. Метою залишається загальне політичне врегулювання кризи⁸³. 12 квітня 2019 року Е. Макрон у Франції зустрівся з В. Зеленським, кандидатом у президенти України, та тогочасним президентом України П. Порошенком. А вже офіційний візит президента України В. Зеленського до Французької Республіки відбувся 17 червня 2019 року, де він разом із Е. Макроном мав перемовини та спільну прес-конференцію. Обговорювалися проблеми європейської безпеки, ситуації на Донбасі та становлення миру в Україні. В. Зеленський зауважив, що поки Росія робить вигляд, що міжнародного права не існує, Європа не зможе відчувати себе у безпеці. Ніхто не хоче, щоб Україна ставала пороховою діжкою, де Крим і Донбас — бікфордів шнур. Згідно з думкою президента, неможливо встановити мир військовим шляхом. Він матиме занадто високу ціну, у тисячі людських життів. Отже, єдиний ключ до миру — це дипломатичний і санкційний тиск. В. Зеленський висловив сподівання, що головування Франції у «Великій сімці» цьому сприятиме. Е. Макрон нагадав, що обіцяне має виконуватися обома сторонами. Як на нього, перші передумови, які можуть задати динаміку цьому процесові, — це звільнення військовополонених і припинення вогню.

Обговорювався також санкційний тиск на Кремль, пов'язаний із Радою Європи. На думку президента України, повернення Росії до цієї структури було би недоречним з огляду на порушення останньою міжнародних норм. Проте французький президент заявив, що його країна не підтримує повний вихід Росії з ПАРЄ тому, що насправді від цих санкцій страждає не російська держава, а громадяни Росії. Тому що приналежність РФ до Ради Європи означає приналежність до юрисдикційного простору, а це означає можливість подавати позови до російської держави. І якщо Росія не входить до Ради Європи, то все це стане неможливим.

До речі, 25 червня 2019 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію щодо повернення Росії до організації, в якій її було позбавлено права голосу в січні 2015 року через агресію проти України. Глава британської делегації у Парламентській асамблеї Ради Європи Роджер Гейл засудив рішення про повернення Росії у ПАРЄ. На його переконання, підтримка Францією повернення Росії у ПАРЄ зумовлена інтересами у знятті санкцій, щоби знову продавати французькі товари Росії, і це не має нічого спільного з принципами і з правами людини, нічого спільного з умовами життя людей у Росії⁸⁴.

Бурхливі реакції на фільм французького режисера Поля Морейри «Ukraine: les masques de la révolution» («Україна: маски революції»), показаний на приватному французькому каналі Canal +, викликають

питання стосовно засвоєння уроків інформаційної війни під час російсько-української «газової війни» 2008–2009 рр. А проте, ця подія була застереженням, що інформаційні війни проти України триватимуть і надалі, і до них наша країна повинна бути готовою. Не відомо, чим послуговувався режисер фільму, подаючи події саме в такій інтерпретації, зокрема, коли наголос зроблений на «екстремістських націоналістичних батальйонах в Україні, які стали загрозою для уряду», та на «кривавій бійні в Одесі». Утім, слід враховувати, що канал може апелювати до традиційного гасла Франції «Свобода, рівність і братерство», обстоюючи свободу надання будь-якої інформації. Загалом маніпулювати історичними фактами щодо України, демонструючи фільми французьким глядачам, не так вже й важко. Поясненням цьому є історичний чинник: Україна недостатньо відома французам, і як прикро нам це не було би, не є традиційно історичною зоною зацікавленості французів, як, наприклад, та ж Африка.

Назагал, численні французькі журналісти, які працюють в Україні, та французькі науковці вказали на перекручені у фільмі факти. Зокрема, 18 французьких журналістів-фахівців із цієї тематики надрукували відкритий лист, зауваживши, що вони шоковані фактичними помилками, поданням неперевіреної інформації та маніпуляціями з монтажем. А журналіст найвпливовішої газети «Le Monde» Бенуа Віткін написав у цій газеті, що Поль Морейра «подає викривлену картину українського конфлікту».

В основному фільм присвячено батальйону «Азов», формуванню Правого сектора та партії «Свобода», багато часу приділено трагічній пожежі в Одесі. П. Морейра стверджує, що прагне відійти від спрощеної ідеї, поширеної у Франції про події в Україні, як присутність «ввічливих на Заході та поганих на Сході». Він хоче осмислити роль ультраправих бойовиків у революції та подати загибель людей в Одесі як доказ небезпеки цих ультраправих. Недоліком фільму є те, що, прагнучи відійти від спрощеного, як на думку режисера, іміджу ввічливих українських революціонерів та злих проросійських лідерів, П. Морейра поширює ще більш примітивну ідею стосовно України як пішака великих потуг. Режисер вважає, що, по-перше, держава може потрапити під управління ультранаціоналістичних партій. По-друге, Україна перебуває під впливом США, і це означає, що вона стала місцем боротьби між двома великими державами. П. Морейра наголошує у своєму репортажі, що радикальні дії націоналістів спричинили реакцію російськомовного населення Сходу та Півдня, наприклад, бажання «заборонити російську мову».

Утім, журналіст П. Морейра зовсім не знає політичної, лінгвістичної та історичної ситуації в Україні. Він намагається вразити спрощеними

ідеями: поділ України на українців та росіян; подання націоналістів як неонацистів; використовує й недостовірну інформацію — батальйон «Азов» розглядається як потужна структура, яка володіє власним заводом із виробництва сучасних танків. У його репортажі немає жодної згадки про поточний контекст перебігу подій, а саме: фактично відсутня інформація про російську агресію, є лише незначна згадка про війну на Сході України. Деякі основні міжнародні актори відсутні — не подається роль представників ЄС. Не повідомляється про боротьбу українських націоналістів із корупцією. Обстоюється ідея України як об'єкта, а не суб'єкта, а звідси випливає і відсутність згадки про український народ. Утім, у контексті цього фільму наголосимо лише на кількох міжнародних подіях, які відбулися незадовго до його показу. Отже, це звинувачення Великою Британією високопосадовців Кремля у причетності до вбивства О. Литвиненка, висловлювання французьких політиків щодо бажаного зняття запроваджених проти Росії санкцій, тому що через них суттєво постраждало свиначство Франції.

Перебіг подій показав, що і президент Франції Е. Макрон не залишився осторонь інформаційних війн та дезінформації. Під час своєї передвиборчої президентської кампанії він став мішенню для інформаційних атак, а, отримавши найвищу посаду у країні, розпочав розбудову «четвертої армії», метою якої є інформаційна розвідка та захист власного інформаційного простору, а за потреби і проникнення в інформаційні дані ворогів. Зокрема, поряд з ядерним стримуванням в оборонній стратегії Франції пріоритет надається кібербезпеці. Водночас для багатьох фахівців досить непросто характеризувати те, що відбувається в Україні. Так, французький дипломат, професор Максим Лефевр у статті з красномовною назвою «Роз'єднаний Союз: розлами Північ-Південь та Схід-Захід» пише про нормандський формат, утворений під час «Донбаської війни на сході України», та про необхідність діалогу і стійкості в курсі Європи щодо Росії в «українській кризі»⁸⁵. Утім, французький історик Франсуаза Том вважає, що інформаційні війни є суттєвою складовою російської політики, зокрема, ефективність російської дипломатії базується на тому, що, контактуючи з іншими державами, Росія прагне збудити найбрутальніший егоїзм, заохочує найбільш ксенофобний та обмежений націоналізм, зведений на ненависті до сусідів. На її думку, міжнародна політика для В. Путіна — то ланцюг спеціальних операцій. Тут немає місця дипломатії. Дослідниця дійшла висновку, що нинішня пропаганда є значно ефективнішою за радянську. Путінська пропаганда не має позитивного елемента. Вона винятково негативна, навчає ненависті та зневаги до людства й таким чином забезпечує свою ефективність⁸⁶.

Отже, інформаційна війна є суттєвою складовою російсько-українського конфлікту 2014–2019 рр. Україна не була і не є зоною інтересів Франції. Офіційний Париж не прагне змінити традиційні доміанти французької зовнішньої політики, тим більше, що французькі інвестиції в Україну є значно меншими за інвестиції в Росію. У короткотерміновій перспективі немає підстав для радикальних змін французької політики щодо України. У безпековому плані Франція відчувається достатньо захищеною, адже володіє потужною ядерною зброєю та заморськими територіями з військовими базами, не має спільних кордонів з Україною, а також бажання втручатися в російсько-українські конфлікти. Втім, істотний масштаб конфлікту 2014–2019 рр. змусив французьке керівництво брати участь у його політичному врегулюванні.

Роль президента Франції є визначальною у формуванні та втіленні стратегії французької зовнішньої політики, а отже в ухваленні формату участі у врегулюванні російсько-українського конфлікту 2014–2019 рр. Ф. Олланд та Е. Макрон чітко визначили ситуацію в Криму як російську анексію. Пріоритетом для Ф. Олланда було якнайшвидше припинення загибелі українців на Донбасі та активна співпраця з Німеччиною в рамках нормандського формату. Е. Макрон продовжив політику свого попередника щодо України. Втім, ця стратегія зовсім не була гарантованою, про що свідчать численні висловлювання інших кандидатів під час президентських перегонів у Франції. На обох президентів тиснули представники як французького бізнесу, зацікавленого у припиненні санкцій щодо Росії, так і потужне проросійське лобі у Франції. Президент Франції залишатиметься ключовою фігурою у визначенні французької політики щодо російсько-українського конфлікту, хоча матиме дилему — продовжувати чітко дотримуватися міжнародного права та намагатися сприяти врегулюванню конфлікту в дипломатичний спосіб чи спокуситися гіпотетичним зиском від зняття санкцій з Росії та ймовірною її підтримкою французьких ініціатив у міжнародних організаціях за умов зміни французької політики на прихильність до анексії Криму. Довготермінову стратегію Франції щодо України неможливо прорахувати через низку чинників, серед яких — непередбачуваність результатів президентських виборів у Франції. Свідченням цього є останні президентські вибори у Франції 2017 року, несподівані та недостатньо проаналізовані сучасними французькими політиками трактування заповітів де Голля саме на українському напрямі, коли представники французьких правих, ідейні нащадки доктрини голлізму, яка обстоює насамперед незалежність Франції у міжнародних відносинах, регулярно висловлюються за пом'якшення санкцій та налагодження більш тісних контактів із Росією попри анексію Криму та діяльність російсько-сепаратистських військ на

Донбасі, при цьому побоюючись протистояння з потужною у військовому плані Росією, тоді як представник лівої течії Ф. Олланд та центрист Е. Макрон рішуче обстоюють пріоритет дотримання міжнародного права, а отже — неприйнятність анексії Криму та необхідність врегулювання ситуації на Донбасі.

Позиція Австрійської Республіки щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014–2019 рр.

На початку 1990-х років Федеральний уряд Австрійської Республіки здійснив кроки, які внесли корективи в зовнішню політику Австрії: отримана можливість взаємодіяти з європейськими державами на безпечовому рівні, а з 1 січня 1993 року розпочато переговори про вступ до Європейського Союзу. Це політичне рішення підтримали більшість австрійців на референдумі 12 червня 1994 року, а вже 1 січня 1995 р. Австрія ввійшла до складу ЄС. Відтепер австрійський уряд більше уваги приділяв зовнішньополітичній позиції найважливішого торговельного партнера — Німеччини. Адекватне розуміння австрійської політики неможливе без ретроспективного аналізу.

Важливе значення для Відня, зокрема, мали відносини з СРСР, завдяки поступливості якого в 1955 р. Австрійська Республіка здобула незалежність⁸⁷. Австрійці почали купувати вуглеводні в Радянського Союзу. 1991 р. уряд Австрії першим у Європі надав для росіян доступ на роздрібний газовий ринок: компанія «Газпром» придбала майже 75% акцій GHW⁸⁸. У 1995 р. Австрійська Республіка імпортувала 80% нафти й газу, переважно з РФ. На той час потреби в імпорті газу склали 5,5 млрд м³, а в імпорті нафти — 2 млн т⁸⁹. Україна ж сприймалася австрійськими бізнесменами як важливий транспортний та енергетичний коридор⁹⁰ для зв'язків з Кавказом, Середньою Азією та РФ⁹¹. Австрія також акцентувала увагу на торговельному та культурно-гуманітарному співробітництві із західними регіонами України, які свого часу були складовими Австро-Угорщини. Австрійська зовнішня політика ще з часів імперії базувалася на засадах камералізму та політики *raison d'Etat*, а в економічній сфері визначальними були два принципи: «бізнес передусім» та «дружба з усіма»⁹².

Австрійські дипломати розуміли можливі ризики постколоніального конфлікту України та РФ, а тому уважно спостерігали за подіями в Україні: під час зустрічі 28 березня 1995 р. з послом України в Австрії М. Макаревичем в австрійському місті Клагенфурт голова Земельного уряду Карінтії Х. Цернатто першочергово поцікавився ситуацією у

Криму⁹³. Втім, до 2006 р. російська інформаційна війна проти України та звинувачення у «крадіжці газу»⁹⁴ не надто сильно турбували австрійських політиків та бізнесменів. Навпаки: внаслідок того, що українські та російські ФПГ наприкінці 1990-х — на поч. 2000-х рр. спільно інвестували в австрійський банківський сектор, який був тісно пов'язаний з офшорами сусідніх Ліхтенштейну та Швейцарії⁹⁵, Україна переважною більшістю австрійців на ментальному рівні сприймалася як частина Росії. Варто зазначити, що після початку війни в 2014 р. представники української олігархії Олексій Азаров, Сергій Курченко, Андрій Портнов, Дмитро Фірташ⁹⁶, Сергій та Андрій Ключєви⁹⁷ зберегли в Австрії свої партнерські зв'язки з росіянами.

Під негативним впливом українсько-російської «газової війни» 2006 р. Європейський Союз, в якому з 1 січня по 30 червня 2006 р. головувала Австрія, прийняв спільну Енергетичну стратегію. Вона передбачає розподіл компаній, на ті, що видобувають газ, та ті, що транспортують його до споживачів. На сесії глав-держав ЄС міністр економіки Австрії А. Бартенштайн закликав до швидкого нарощування європейських інвестицій в енергетичну інфраструктуру і зміцнення співпраці країн ЄС у цьому питанні. Канцлер Австрії В. Шюссель у січні 2006 року на сесії Європарламенту звернув увагу депутатів на необхідність формування глобальної енергетичної політики ЄС⁹⁸.

Проте агресивні дії РФ не злякали більшість австрійських політиків та бізнесменів, а тому в 2007–2014 рр. планомірно зростав обсяг російських інвестицій до Австрії, переважно це були кошти, що залучалися в нафтогазову сферу. «Wingaz», дочірнє підприємство російської компанії «Газпром», вклало в австрійську економіку кілька сотень мільйонів євро. В 2007 році компанія закінчила будівництво на території Австрії першої черги газосховища «Heidach», а в 2011 році — другої черги⁹⁹. В 2009 році російський «Сибур Холдинг» придбав в Австрії за 200 млн євро компанію для здійснення оптових операцій із нафтопродуктами. В цей же час на австрійський ринок вийшла транснаціональна корпорація російського походження «Лукойл»¹⁰⁰. Інвестиційна експансія РФ спостерігалася і в будівельній сфері. Компанія російського походження «Базовий елемент» у 2007 році за 1,2 млрд євро отримала у власність 30% акцій австрійської будівельної компанії «Strabag», з часом пакет акцій російської корпорації зменшився до 17%¹⁰¹. У машинобудівному секторі економіки Австрії також присутні російські кошти. Російський концерн «Тракторні заводи» в 2008 році придбав австрійську компанію «Vogel & Noot Landmaschinen». Компанія російського походження РТІ «Системи» в 2008 р. придбала 75% акцій австрійської фірми «Watt Drive»¹⁰². На той час Австрія не вбачала політичних ризиків у такій тісній економічній співпраці з РФ.

Процес зростання фінансового впливу РФ у Австрії посприяв появі лобістської мережі. В Кремлі зрозуміли, що проти об'єднаного ЄС неможливо буде боротися, а тому вирішили використати класичну римську тактику «divide et impera» [лат. «розділяй і володарюй». — *Авт.*]. З цією метою РФ зробила ставку на «євроскептиків», які вважають, що від євроінтеграції більше шкоди, ніж користі. Австрійські «євроскептики» активно проявили себе і в процесі ратифікації Лісабонської угоди. У квітні 2008 року в Австрії була створена організація «Врятуйте Австрію», яка вимагала проведення всенародного референдуму щодо ратифікації Лісабонської угоди. За результатами соціологічного дослідження понад 60% австрійців підтримували референдум, але, незважаючи на це, 9 квітня 2008 року Лісабонська угода була ратифікована Національною Радою¹⁰³. Найбільш відомим промоутером російських інтересів є «Австрійська партія свободи» (FPÖ). Після стрімкого піднесення 1999 р., коли вона набрала 26,9% голосів виборців і утворила коаліцію з «Австрійською народною партією» (ÖVP), до 2006 р. через внутрішні чвари втратила колишній рейтинг. З 2007–2008 рр. нову підтримку FPÖ надала РФ, а з нею почала змінюватись й ідеологія партії: відтепер «православне християнство постало як головний захист проти ісламської міграції та американського лібералізму»¹⁰⁴. Симпатизує російському президенту В. Путіну «Соціал-демократична партія Австрії» (SPÖ) та частина депутатів ÖVP.

Втім, не лише в Австрійській Республіці була створена лобістська мережа РФ. Варто нагадати слова відомого шахіста та російського політика-опозиціонера Гаррі Каспарова: «Почнемо з колишнього німецького канцлера Герхарда Шредера та фінського прем'єр-міністра Пааво Ліппонена. Обидва працюють на газпромівські структури. Проросійськими можна також назвати Сільвіо Берлусконі й Ніколя Саркозі. Сюди ж належать экс-прем'єр Угорщини Віктор Орбан, новий уряд Греції, чеський президент Мілош Земан. Не забуваймо і про колишнього держсекретаря США Генрі Кіссінджера. В руках Путіна — величезні фінансові ресурси. Їх успішно використовували для створення лобістської мережі, яка сьогодні всіляко заважає кардинальній зміні західної позиції в українському питанні»¹⁰⁵. Така успішна стратегія В. Путіна багато в чому пояснює «глибоку стурбованість» західних політиків ситуацією в Україні навесні-влітку 2014 р.¹⁰⁶

Інакшим було й залишається ставлення Австрійської Республіки до України та її євроінтеграційних перспектив. Після приєднання до ЄС у 1995 р. Австрія отримала можливість впливати на зовнішньополітичну стратегію Союзу. Рішення про «розробку Спільної стратегії Євросоюзу щодо Росії, України, Балканських та Середземноморських країн було

прийнято на Віденському саміті ЄС у грудні 1998 року»¹⁰⁷. На той момент позиція Австрії здавалася проукраїнською, зокрема Федеральний президент Австрії Т. Клейстіль зазначав: «Австрія виступає за розширення ЄС і в цьому бачить майбутнє України»¹⁰⁸. Проте реальні дії демонстрували, що австрійський політикум не був зацікавлений у підтримці безпосереднього приєднання України до ЄС. Експерти Управління політичного аналізу та планування МЗС України у червні 2000 р. визначили, що Австрія, Німеччина та Нідерланди мають найбільші економічні інтереси в Україні з-поміж інших країн ЄС, підтримують її економічну інтеграцію, але не готові в короткостроковій і середньостроковій перспективі надати їй повноправне членство в ЄС; першочерговими для них були питання внутрішньої політики ЄС та проведення інституційної реформи¹⁰⁹. Вони зазначали: «Хоча ніхто серед експертів ЄС і не заперечував «європейськість» України, не відкидав теоретичну можливість того, що наша країна колись у далекому майбутньому може вступити до ЄС, і того, що нинішній етап розширення ЄС не є останнім, жодна з країн — членів ЄС на нинішньому етапі не готова відстоювати внесення у документ положення про набуття Україною повноправного членства»¹¹⁰. Власне лише декілька австрійських політиків тоді публічно висловлювали підтримку процесу євроінтеграції України: вже згаданий вище Федеральний президент Австрії Т. Клейстіль, міністр закордонних справ Австрії Беніта Ферреро-Вальднер¹¹¹, її заступник Мартин Сайдік¹¹², голова австрійської делегації у Європарламенті Урсула Штейнцель¹¹³.

Б. Ферреро-Вальднер з 22 жовтня 2004 по 1 грудня 2009 р. була європейським комісаром із питань зовнішньої політики, на цій посаді вона сприяла початку переговорів щодо підготовки тексту Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Віце-канцлер та Федеральний міністр з європейських та міжнародних справ Австрійської Республіки Міхаель Шпіндельеггер засвідчував, що Австрія підтримує Україну в переговорах щодо безвізового режиму з ЄС та на офіційному рівні наблизитиме підписання Угоди про асоціацію України з ЄС¹¹⁴. Проте такі заяви можна вважати виключенням. Австрійські політики позитивно висловлювалися щодо подальшої економічної інтеграції України до ЄС, проте цей процес не передбачав надання членства в ЄС. Наприклад, Федеральний міністр внутрішніх справ Австрії Ернст Штрассер наголошував «на важливості посилення контактів у форматі «Ширшої Європи», насамперед, з Україною, Білоруссю та Молдовою»¹¹⁵. Варто зазначити, що формат «Ширшої Європи» стосується широкого кола країн, а тому розглядається окремо від процесу, що був визначений статтею 49 Маастрихтської угоди, тобто можливості приєднатися до ЄС¹¹⁶. 30 листопада 2012 р. посол Австрії в Україні Вольф Дітріх Хайм в ефірі «5 каналу» зазначив, що навіть

підтримка Угоди про асоціацію буде залежати від рішення Ради ЄС: «Австрія ніколи не кидається з якогось одного табору в інший. Слід пам'ятати про те, що тут є певна процедура. Йдеться про Угоду про асоціацію. Нам не потрібна тут більшість або кворум якийсь, нам потрібна згода для того, щоби ми могли реалізувати і впровадити цю угоду. Треба, щоби погодилися всі 27-м країн [на той час. — *Авт.*] і Європарламент. Австрія зі свого боку виступає дуже позитивною силою в цьому питанні»¹¹⁷.

Перспектива підписання Угоди про асоціацію, а особливо спроби виконання її положень, загрожували підірвати засади авторитарного політичного режиму президента України В. Януковича. Тому він намагався торгуватися з Росією, загрожуючи їй «відходом» у Європу, та шантажувати ЄС інтеграцією з РФ. Починаючи з весни 2013 р. ЄС акцентував увагу на тому, щоби Україна прийняла остаточне рішення щодо створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з Європейським Союзом. З іншого боку Росія озвучила ультиматум: Україна інтегрується у «Євразійський союз» або ж в односторонньому порядку будуть розірвані «вигідні економічні зв'язки». Водночас, торговельними війнами проти українських ФПГ Росія підштовхувала режим В. Януковича до «євразійського» вибору. Російський уряд докладав максимальних зусиль для того, щоби призупинити процес підписання Угоди про асоціацію, для чого обмежив ввезення українських товарів. Прем'єр-міністр РФ Дмитро Медведєв озвучив офіційну позицію уряду Російської Федерації, відповідно до якої підписання Угоди про ЗВТ України з ЄС призведе до припинення партнерських відносин з Росією: «Ми просто обмежимо доступ цим товарам — і європейським, і українським. У цьому випадку для України особливий режим, скажімо такий партнерський режим, який діяв досі, закінчиться»¹¹⁸. На протигагу позиції уряду РФ, шведський політик Карл Більдт зауважував: «Угода про ЗВТ повністю сумісна з існуючою угодою про вільну торгівлю між Україною та Росією, Європейський Союз не несе відповідальності за ці домовленості»¹¹⁹.

Зважаючи на жорстку позицію ФРН щодо неприйнятності участі РФ у ролі «третьої зацікавленої сторони» в переговорах України з ЄС, австрійська дипломатія не наполягала на цій ідеї. Австрійські дипломати підтримували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. 29 квітня 2013 р. у Відні відбулись політичні консультації заступників міністрів закордонних справ України та Австрії. Вони стосувалися виконання Порядку денного Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Генеральний секретар Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрійської Республіки Йоганнес Кірле підтвердив зацікавленість та підтримку Австрії у підписанні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Під час перемовин основний акцент надавався підписанню ЗВТ під час Вільнюського саміту «Східного партнерства» 28–29 листопада 2013 р.¹²⁰

У 2012–13 рр. більшість європейських (у т.ч. австрійських) політиків були впевнені в тому, що основною перепорою на шляху підписання Угоди про асоціацію України з ЄС може бути «справа Тимошенко». Попри систематичні погрози українському уряду з боку керівництва РФ, спрямовані на те, щоби запобігти зближенню України з ЄС, єдиним результатом таких дій, на думку віденського економіста Василя Астрова, могло бути посилення впевненості українського керівництва в необхідності підписання Угоди про асоціацію¹²¹. Проте урядова делегація на чолі з тодішнім прем'єр-міністром України Миколою Азаровим під час переговорів 19–20 листопада 2013 р. змушена була поступитися Росії¹²². Зважаючи на це, 21 листопада 2013 р. прем'єр-міністр України М. Азаров призупинив процес підписання Угоди про асоціацію, що спричинило початок громадянських протестів на знак незгоди з рішенням уряду, які увійшли в історію під назвою «Євромайдан»¹²³.

21 листопада 2013 р. тодішній президент В. Янукович на українсько-австрійському бізнес-форумі у Відні у відповідь на питання Федерального президента Австрійської Республіки Хайнца Фішера зазначив, що «альтернативи реформам в Україні, альтернативи євроінтеграції не існує», проте зауважив, що «можливо на якомусь етапі сходження до тієї вершини погода несприятлива, яка перешкоджає... Ми йдемо цим шляхом і не змінюємо напрямку маршруту»¹²⁴. Проте це була тільки риторика. Відмова В. Януковича підписати Угоду у Вільнюсі та силовий розгін «Євромайдану» 30 листопада 2013 р. у Києві спровокували тривалі антиурядові виступи з подальшою зміною влади, більш відомі під назвою «Революція Гідності»¹²⁵. Після невдалої спроби штурму озброєними бійцями міліції 18–20 лютого 2014 р. території Майдану Незалежності в Києві, що контролювалася протестуючими, ввечері 21 лютого 2014 р. В. Янукович утік з України, а виконувачем обов'язків президента став голова Верховної Ради України Олександр Турчинов.

У Росії вороже прийняли результат Революції Гідності в Україні. Кремль замаскував власну агресію проти України під виглядом «народного спротиву незаконній зміні влади, що була інспірована Заходом»¹²⁶. Порушивши статтю № 6 Угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту на території України¹²⁷ та користуючись тим, що увага світової спільноти прикута до подій у Києві, РФ з 20 лютого 2014 р. почала зосереджувати свої війська поблизу стратегічних об'єктів України в Криму. 26 лютого 2014 р. українці зібралися на мітинг у Сімферополі та спробували перешкодити «російському сценарію», проте вже 27 лютого 2014 р. спецпідрозділи ГРУ РФ зайняли приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів Криму¹²⁸. Цього ж дня в Україні було обрано новий уряд,

а прем'єр-міністром став Арсеній Яценюк. 1 березня 2014 р. Рада Федерації РФ офіційно підтримала рішення про введення військ на територію Криму, фактично Україні була оголошена війна. Відповідно до статті 51 Статуту ООН Україна мала право на індивідуальну, колективну самооборону та можливість зупинити виконання будь-яких зобов'язань за двосторонніми договорами з Росією, але тривала диверсійна та пропагандистська активність росіян в Україні звела всі спроби протидії агресії до мінімуму.

Під час цих подій Австрія опинилась на «роздоріжжі», враховуючи усі вищезазначені зв'язки з РФ: австрійські бізнесмени на той момент мали \$1,65 млрд замовлень, оформлених у Сочі, а також 36 млрд євро кредитів, виданих росіянам¹²⁹. Проте австрійці визнали нову українську владу, а 1 березня 2014 р. опублікували імена 18 українців з оточення В. Януковича, рахунки яких було заморожено на території Австрійської Республіки¹³⁰.

5 березня 2014 р. в.о. президента України О. Турчинов підписав Указ про звільнення А.В. Березного з посади Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Австрія¹³¹. Важливо було налагодити довірливі прямі дипломатичні контакти між Києвом і Віднем. 6 березня 2014 р. ЄС ввела санкції проти групи можновладців із РФ, було припинено підготовку до саміту G8 та процес пом'якшення візового режиму з РФ. 7 березня 2014 р. з ініціативи міністра закордонних справ Австрії Себастьяна Курца Рада Європи ухвалила рішення надіслати до України місію спостерігачів¹³². С. Курц назвав «кримський референдум» 16 березня 2014 р. неприйнятним і засудив дії РФ на півострові, проте він зауважив, що зарано вводити повноцінні санкції проти Росії¹³³. Проте вже 17 березня 2014 р. С. Курц підтримав персональні санкції ЄС проти 21 особи, що були причетні до анексії¹³⁴.

20 березня 2014 року прем'єр-міністр України А. Яценюк відновив переговори щодо Угоди про асоціацію. 21 березня 2014 р. в список санкцій ЄС додали імена ще 12 високопосадовців РФ. Канцлер Австрії Вернер Файнманн 21 березня 2014 р. виступив із пропозицією прийняття нейтралітету Україною за зразком Австрії¹³⁵, проте інші європейські держави навпаки розпочали активне посилення власної військової боєздатності. Нейтралітет сформував в австрійців особливе ставлення до військово-політичних блоків: більшість громадян Австрії негативно ставляться до НАТО, а також до ідеї розширення Альянсу на Схід. Саме тому співпрацю Києва з НАТО вони сприймають в негативному сенсі та вважають це «помилкою, яка спровокувала Росію»¹³⁶.

27 березня 2014 р. Австрія підтримала Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 щодо визнання територіальної цілісності України, не визнала законності «кримського референдуму» 16 березня

2014 р. та фактично засудила анексію Криму Російською Федерацією. Австрійська Республіка призначила нового посла в Україні: 8 квітня 2014 р. Вольф Дітріх Хайм був змінений на посаді посла Герміною Поппелер.

У ситуації, коли міжнародні домовленості були порушені Росією, Сполучені Штати Америки та Велика Британія дотримались власних зобов'язань та виступили на захист територіальної цілісності України. Проте союзні Україні гаранті Будапештського меморандуму 1994 р. відмовились від силового втручання і цим продемонстрували, що Меморандум не є зобов'язуючим військово-політичним договором. На відміну від Договору про постійний нейтралітет Австрії (1955), який гарантував Відню чіткі зобов'язання у сфері безпеки відповідних держав, Будапештський меморандум є міжнародно-правовим документом, який надійно не забезпечив Україні безумовні страхові механізми від ядерних держав — постійних членів РБ ООН.

28 квітня 2014 р. ЄС додав ще 15 російських чиновників до переліку осіб, проти яких було введено персональні санкції. Загалом список зріс до 48 осіб¹³⁷. 6 травня 2014 р. у Відні під час 124 Сесії міністрів закордонних справ Ради Європи відбулася зустріч Андрія Дешиці та Сергія Лаврова¹³⁸. Міністр закордонних справ Австрії С. Курц так висловився про цю зустріч: «Не варто чекати дива від конференції, тому що його не буде. Але я сподіваюсь, що буде більш чітка підтримка більшістю країн добре організованих та вільних президентських виборів 25 травня, оскільки це може бути невеликий крок до стабілізації країни»¹³⁹. На черговому засіданні міністрів закордонних справ країн ЄС 12 травня 2014 р. С. Курц назвав «референдуми щодо самовизначення» т.зв. «ДНР» та «ЛНР», які відбулися 11 травня 2014 р., провокаціями. Проте С. Курц був мало не єдиним, хто заявив, що не варто вводити секторальні економічні санкції проти РФ¹⁴⁰. У цей момент у переліку країн *Russlandverstehers* [«тих, хто розуміє Росію». — *Авт.*] опинилася і Австрійська Республіка: її уряд дуже скептично ставився до галузевих санкцій проти РФ через побоювання економічних наслідків. 29 травня 2014 р. ЦВК оголосила попередні результати президентських виборів в Україні 25 травня 2014 р.: Петро Порошенко переміг, набравши 54,7%. США та країни ЄС, зокрема і Австрія, закликали РФ визнати результати виборів.

Міністр закордонних справ С. Курц публічно підтримав пропозицію канцлера Австрії В. Файнманн щодо прийняття Україною моделі «австрійського нейтралітету». 19 червня 2014 р. цю пропозицію також підтримав міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр¹⁴¹. За умов анексії Криму Росією та початку воєнних дій на Донбасі, Федеральний президент Австрійської Республіки Х. Фішер першим з європейських

лідерів у червні 2014 р. запросив В. Путіна до Відня¹⁴². Такий курс Австрія мотивувала потребою підтримання регулярного політичного діалогу з Росією, хоча спонукали їх до цього економічні зв'язки та енергетична залежність від РФ. У цей час австрійський концерн OMV спільно з «Газпромом» вклав кошти у будівництво газогону «Південний потік»¹⁴³. Угода між компаніями була підписана 24 червня 2014 р. — в час, коли інші країни Заходу вже почали вводити санкції проти РФ¹⁴⁴.

27 червня 2014 р. була підписана економічна частина Угоди про асоціацію між ЄС та Україною головами держав та урядів Європейського Союзу та президентом України Петром Порошенком у Брюсселі. 17 липня 2014 р. над окупованою частиною Донецької області російською ЗРК «БУК» був збитий літак Boeing 777 рейсу «МН17», у ньому загинули усі 298 пасажирів та членів екіпажу¹⁴⁵. Дивом серед них не було громадян Австрії.

25 липня 2014 р. Австрія підтримала додаткові персональні санкції ЄС проти 15 осіб та 9 організацій, причетних до ескалації конфлікту на сході України¹⁴⁶. 29 липня 2014 р. Австрійська Республіка підтримала введення ЄС санкцій третього рівня проти РФ, які були застосовані в енергетичній та фінансовій сфері, а також щодо продукції військового та подвійного призначення¹⁴⁷. 30 липня 2014 р. Рада ЄС розширила санкційний список до 95 фізичних та 23 юридичних осіб¹⁴⁸.

12 вересня 2014 р. почали діяти секторальні економічні санкції ЄС, підтримані й Австрійською Республікою, проти РФ: паливно-енергетичних компаній — «Роснефть», «Транснефть» та «Газпром нефть»; банків — «Сбербанк», «ВТБ», «Газпромбанк», «ВЭБ» та «Россельхозбанк»; військово-промислових концернів — «Сириус», «Станкоинструмент», «Химкомпозит», «Калашников», «Тульский оружейный завод», «Технологии машиностроения», «Высокоточные комплексы», концерну ПВО «Алмаз-Антей» та НПО «Базальт»¹⁴⁹. Австрійський бізнес у результаті запровадження санкцій проти Росії зазнав досить відчутних фінансових втрат. Процес розростання воєнного конфлікту між Україною та Росією негативно впливав і на українсько-австрійські відносини.

16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію була одночасно ратифікована Верховною Радою України та Європейським Парламентом¹⁵⁰. Це була дипломатична підтримка, надана Україні країнами ЄС в умовах анексії Криму та війни на Донбасі. На осінній сесії 2014 р. Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) австрійська делегація голосувала за припинення членства Росії у ПАРЄ. Однак відтоді прогресу у припиненні російської «гібридної війни» проти України так і не було досягнуто.

4 листопада 2014 р. Федеральний канцлер Австрії В. Файманн підтримав переговори в Мінську: «Ми переконані, що переговори з залу-

ченням Росії є правильним шляхом». Щодо санкцій В. Файнманн зауважив: «Я завжди казав: у кращому випадку вони є невеликим шматочком мозаїки — і не дуже бажаним. Ми, австрійці, завжди поводитись інакше: ми надавали головної ваги переговорам, політичним домовленостям, що ми робитимемо і в майбутньому»¹⁵¹.

17 листопада 2014 р. Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Австрія було призначено Олександра Щербу¹⁵². Особистість посла важлива як своєрідний каталізатор підвищення ефективності роботи дипломатичних установ у Відні. Зокрема українські дипломати сприяли тому, що у фокусі уваги австрійських політиків перебувало питання ратифікації Угоди про асоціацію і партнерство між Україною та ЄС.

Результати соціологічних опитувань 2014 р. в Австрії свідчили про те, що австрійці мають особливу позицію щодо ситуації у нашій державі: «відповідаючи на питання, кого слід звинувачувати за кризу в Україні, 44% австрійців обрали варіант спільної відповідальності України і Росії. Майже третина респондентів (28%) поклали відповідальність на керівництво Росії, 7% — на керівництво України, а 21% не змогли визначитися з відповіддю»¹⁵³. Таку ситуацію можна вважати тактичним успіхом проросійського лобі в Австрії і прорахунком української дипломатії.

1 грудня 2014 р. президент РФ В. Путін під час свого візиту до Анкари оголосив, що Росія відмовляється від будівництва «Південного потоку». «Газпром» запропонував газогін «Турецький потік», який став би альтернативою. Тодішній очільник МЗС Австрії Себастьян Курц зауважив, що Австрійська Республіка зацікавлена в тому, щоб російський газ потрапив до австрійського Баумгартена. Під час свого візиту до Росії навесні 2015 р. він заявив, що в цьому місті «єдиний газовий розподільник у Центральній Європі, тому він став би ключовим елементом у будь-якому проекті, порівнянному з "Південним потоком"»¹⁵⁴. Влада Австрійської Республіки докладала зусиль для того, щоби їхня держава стала центральноєвропейським «хабом» газопроводів «Північний потік» та «Південний потік», що суперечить намірам США домогтися створення умов для імпорту американського скрапленого газу в Європу. Російська Федерація намагалася використати австрійські бізнесові інтереси з метою поглиблення протиріч у середовищі європейських демократичних країн. Відкритим є питання, наскільки серйозно австрійські еліти усвідомлюють цю небезпеку та готові реагувати на неї. Поки що домінантною є категорія прибутків, а не демократичних цінностей.

Австрійська нафтова компанія ÖMV запросила «Газпром» інвестувати у європейську інфраструктуру й отримала певні надії на те, що з часом зможе стати центральноєвропейським дистриб'ютором російського

газу¹⁵⁵. Проте нині близько 31,5% акцій компанії ÖMV належить австрійському державному холдингу «Österreichische Industrieholding» — ÖIAG¹⁵⁶. З 1 липня 2015 р. компанію ÖMV очолив Райнер Зеле. Він 5 років був головою правління німецької нафто-газової компанії «Wintershall», яка долучилася до створення «Північного потоку». Самого Райнера Зеле австрійці називають «великим другом Росії».

Ратифікована у вересні 2014 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС мала бути затверджена парламентами кожної з 28 країн Союзу. Австрія під впливом проросійського лобі в 2015 р. опинилася в списку країн, які зволікали з ратифікацією Угоди: заплановане на 21 травня голосування перенесли на липень¹⁵⁷. На той момент повністю завершили процес ратифікації документа 18 країн ЄС. Ще дві країни — Німеччина і Словенія — також на той час завершили процес ратифікації, проте технічно не передали документи в Брюссель. Чотири держави ЄС, а саме Франція, Бельгія, Чехія та Нідерланди, провели ратифікацію в одній із палат парламенту. Комуністами була призупинена ратифікація Угоди про асоціацію в Чехії у верхній палаті парламенту, а чергове слухання відбулося в червні 2015 р.

22 травня 2015 р. у Ризі на саміті Східного партнерства президент України Петро Порошенко заявив, що чотири європейські держави — Австрія, Італія, Греція, Кіпр — гальмують процес ратифікації Угоди про асоціацію¹⁵⁸. Довелося докласти додаткових дипломатичних зусиль. Того ж дня П. Порошенко провів переговори з Федеральним канцлером Республіки Австрія В. Файманном та президентом Європейського Парламенту Мартіном Шульцом. Співрозмовники обговорили актуальні питання європейської інтеграції, зокрема процес ратифікації країнами ЄС Угоди про асоціацію з Україною¹⁵⁹.

Нарешті, 27 червня 2015 р. процес ратифікації Угоди зрушив з місця. Посол Австрії при ЄС Вальтер Грахаммер повідомив: «Щодо стану справ процесу ратифікації в Австрії Угоди про асоціацію ЄС — Україна, я хочу поінформувати, що це буде обговорюватися комітетом із зовнішньої політики австрійського парламенту 30 червня. І ми маємо за мету завершити ратифікаційний процес до кінця липня»¹⁶⁰. Як і було обіцяно В. Грахаммером, 30 червня 2015 р. зовнішньополітичний комітет парламенту Австрії схвалив ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Про це повідомив посол України в Австрії Олександр Щерба на своїй сторінці у Twitter. Також посол розповів, що за ратифікацію проголосував зовнішньополітичний комітет парламенту¹⁶¹.

Австрійський дипломатичний корпус виконав свою обіцянку, і до кінця липня Австрія ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС попри той факт, що це голосування вважалося «проблемним» в обох

палатах парламенту Австрії, оскільки правляча коаліція блокувала підготовку до ратифікації: Національна рада (нижня палата) ратифікувала Угоду 8 липня 2015р., а Федеральна рада (верхня палата) — 24 липня 2015 р. Посол України в Австрії О. Щерба 7 серпня 2015 р. у своєму Twitter написав: «Австрійська ратифікаційна грамота відправлена в Брюссель. Австрія завершила процедуру ратифікації Угоди про асоціацію. Danke!»¹⁶².

Своє ставлення щодо порушення новим урядом Греції на чолі з А. Ціпрасом режиму санкцій проти РФ на цьому історичному етапі продемонструвала й Австрійська Республіка. Міністр фінансів Австрії попередив, що у випадку продовження А. Ціпрасом переговорів із Москвою про зняття продуктового ембарго, Греція порушить зовнішньополітичну лінію ЄС. Міністр фінансів Ханс Йорг Шеллінг наголосив, що Греція не має права в односторонньому порядку домовлятися з РФ¹⁶³.

Перебуваючи на зовнішніх межах Шенгенського простору, Австрія зіштовхнулася із викликами нелегальної міграції. Ці процеси сприяли певному поширенню європейських скептичних настроїв. Мігрантська криза також негативно вплинула на українсько-австрійські відносини: впродовж 2015 р.¹⁶⁴ та 2016 р. до країн ЄС в'їхало понад 1,5 млн біженців переважно з Сирії та Іраку. Велика частина австрійців отримує інформацію з російських та проросійських новин про «потенційних біженців», що готові приїхати з України до ЄС. Відповідно сформована думка та досвід контактів із біженцями з Сирії стимулює середньостатистичного жителя Австрійської Республіки негативно сприймати українців. Саме тому частина австрійців виступала проти введення безвізового режиму з Україною, але його було запроваджено 11 червня 2017 року. З іншого боку мігрантська криза спричинила і зміну уряду: 9 травня 2016 р. канцлер Австрії В. Файнман оголосив про відставку¹⁶⁵. За версією ЗМІ, канцлер Австрії — жертва міграційної кризи¹⁶⁶. Протягом тижня обов'язки канцлера виконував Райнгольд Міттерленер. 17 травня 2016 р. новим канцлером Австрії став представник SPÖ Крістіан Керн¹⁶⁷.

Водночас криза, спричинена потоком біженців із Близького Сходу та Північної Африки, які влітку 2015 р. «балканським традиційним шляхом» масово прибували на територію Австрії, ускладнила процес підготовки Угоди про безвізовий режим для громадян України у Шенгенській зоні. Відповідні рішення на рівні ЄС ухвалювались у червні 2016 р., а безвізовий режим був введений лише 11 червня 2017 р.¹⁶⁸ Попри той факт, що австрійські дипломати підтримували підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, водночас населення Австрії досить скептично сприймає перспективи повноправного членства України в ЄС. Не останню роль у цьому сенсі почала відігравати більш інтенсивна фінансова та економічна

співпраця Австрії з Росією. Відповідно посилювалися проросійські настрої і в австрійських урядових колах. Прикладом зростання «евроскептичних» та праворадикальних настроїв у австрійському суспільстві є результат на президентських виборах 2016 р. проросійського кандидата від FPÖ — Норберта Гофера¹⁶⁹, який хоч і програв Александру Ван дер Беллену, проте з різницею в 0,5%. Тема збереження санкцій проти РФ є подразником для австрійських еліт.

Австрійські інвестиції у Росії станом на 2016 р. нараховували близько 8,5 млрд євро, російські інвестиції у Австрії — 10,15 млрд євро¹⁷⁰. У 2016 р. санкції проти РФ різко розкритикували віце-канцлер Австрії і голова Народної партії Райнгольд Міттерленер, а також голова Федеральної палати економіки Австрії Крістоф Ляйтль¹⁷¹. Ці факти можуть свідчити про те, що окремі представники австрійського істеблішменту цілком позитивно ставляться до анексії Криму. Попри заяви впливових австрійських політиків про якнайшвидше скасування санкцій проти Росії, офіційні особи залишаються непохитними, зокрема і посол Австрії в Україні Герміне Поппеллер: «Австрія підтримує нові санкції проти Росії. Немає сумнівів щодо причин введення цих санкцій. Австрія не визнає незаконну анексію Криму. Австрія також хоче бачити припинення війни на Донбасі, яка підтримується Росією. Австрія повністю підтримує територіальну цілісність України»¹⁷². Роль Австрії, як і ЄС загалом, є визначальною для подолання кризи європейської системи безпеки.

Отже, 22 травня 2016 р. в Австрії відбулися вибори президента. Президентом Австрійської Республіки було обрано колишнього лідера австрійської Партії зелених Александра Ван дер Беллена¹⁷³. Проте FPÖ не визнала поразку свого кандидата Норберта Гофера та почала вимагати перерахунку голосів. Конституційний суд Австрії задовольнив скаргу Норберта Гофера та анулював результати другого туру виборів від 22 травня 2016 р.¹⁷⁴ 4 грудня 2016 р. відбувся новий тур виборів, а 5 грудня 2016 р. Александра Ван дер Беллена було остаточно визнано переможцем. Уперше з 1945 р. посада президента дісталася представнику не SPÖ чи ÖVP¹⁷⁵. Це засвідчило факт ускладнення структури політичних орієнтирів австрійських громадян.

Після успіху у справі з «Турецьким потоком» РФ усі сили спрямувала на просування ідеї спорудження «Північного потоку — 2»¹⁷⁶. Водночас політичне зближення двох авторитарних правителів В. Путіна та Р. Ердогана призвело до погіршення відносин між Кіпром та РФ.

Упродовж 2017 р. Австрія головувала в ОБСЄ. 3 січня 2017 р. Донбас відвідав міністр закордонних справ Австрії С. Курц. Йшлося про посилення роботи моніторингової місії ОБСЄ¹⁷⁷. 20 лютого 2017 р. ОБСЄ у свої заяві наголосила, що «визнання Росією документів, виданих у само-

проголошених «ДНР» і «ЛНР», суперечить цілям процесу врегулювання конфлікту на Донбасі»¹⁷⁸. 6 червня 2017 р. С. Курц знову відвідав Київ, де висловив стурбованість через систематичні порушення режиму припинення вогню в зоні конфлікту¹⁷⁹. На початку осені 2017 р. Австрія закликала запобігти екологічній катастрофі на Донбасі¹⁸⁰. Наприкінці 2017 р. Австрія передала головування в ОБСЄ Італії.

Дієву підтримку Австрія надає постраждалим у результаті воєнного конфлікту на сході України, зокрема, біженцям. Важливим є також внесок Австрії до процесу мирного врегулювання конфлікту місією ОБСЄ. Утім, головування в 2017 р. Австрії в ОБСЄ показало, що одних цих зусиль для замирення та зупинення агресії Росії замало.

На чергових парламентських виборах перемогу здобула ÖVP. 18 грудня 2017 р. президент Австрійської Республіки затвердив створення коаліції у складі ÖVP на чолі з канцлером Себастьяном Курцем і віце-канцлером від FPÖ Карлом-Гайнцем Штрахе. Австрійська економіка позитивно оцінила це політичне рішення¹⁸¹. Керівник німецьких соціал-демократів Мартін Шульц висловив занепокоєння входженням у австрійську правлячу коаліцію ультраправих¹⁸².

Впродовж 2017 року Австрія надавала дипломатичне сприяння зусиллям «нормандської четвірки» (ФРН, Франція, Україна, РФ) щодо мирного врегулювання на Донбасі.

Фактично Австрія, на відміну від Угорщини, Греції та Фінляндії, не дуже активно виступає за скасування санкцій проти РФ, орієнтуючись у цьому питанні на Німеччину. Принаймні так було до повернення в коаліцію 2016 р. FPÖ. Однак і впродовж 2017–2018 рр. сподівання Кремля щодо можливості застосування Австрією вето під час процедури пролонгації санкцій не справилися.

16 жовтня 2017 р. президент України П. Порошенко привітав С. Курца з перемогою на парламентських виборах¹⁸³. 19 жовтня 2017 р. С. Курц обійняв посаду Федерального канцлера Австрії. Він став наймолодшим головою уряду у країнах-членах Європейського Союзу¹⁸⁴, але йому впродовж року вдалося здійснювати ефективний менеджмент складною за складом коаліцією.

У другому півріччі 2018 р. Австрія головувала в Європейському Союзі. За цей час були прийняті деякі принципові рішення. Насамперед Австрія не виправдала російські сподівання на скасування економічних санкцій проти Росії, які були запроваджені після анексії Криму, збиття 17 липня 2014 р. на Донбасом малайзійського пасажирського літака рейсу МН-17 та проведення фейкових виборів у «ОРДЛО». Солідаризуючись як країна-член ЄС із режимом санкцій, Австрія водночас намагалася сприяти досягненню прогресу в реалізації положень Мінських угод (вересень

2014 р. і лютий 2015 р.). Однак проти Росії так і не були введені додаткові санкції (проти «Газпрому», «Роснафти», «Росатома» та інших концернів) за невиконання першого пункту Мінських угод щодо припинення вогню. Водночас 7 грудня 2018 р. на засіданні Ради ЄС Австрія сприяла прийняттю рішення про фінансову допомогу Україні¹⁸⁵.

Символом кризового стану українсько-австрійських політичних відносин стала присутність В. Путіна 18 серпня 2018 р. на весіллі міністра закордонних справ Австрії К. Кнайсль. Депутат Європарламенту від Австрії Мішель Реймон навіть закликав міністра піти у відставку¹⁸⁶. Найгострішу критику щодо цього висловила голова Комітету ВР України у закордонних справах Г. Гопко. На її думку, цей захід «дискредитує Австрію як нейтральну державу, яка могла б виступати в якості міжнародного посередника в ці важкі для України часи»¹⁸⁷. А у заяві міжфракційного об'єднання «Єврооптимісти» зазначалося, що «допоки на сході помирають люди, доки не повернуть окуповані території, ми та весь світ маємо говорити з РФ мовою ультиматуму. Будь-які поступки та винятки вважаємо неприйнятними й вимагаємо оголосити дипломатичний бойкот»¹⁸⁸.

Проте варто зауважити, що український політикум та громадянське суспільство досить стримано відреагували на такі дії міністра закордонних справ Австрії. Лише від окремих проросійських журналістів, зокрема Максима Кухаря, лунали й радикальніші пропозиції щодо витіснення австрійського бізнесу з України, але ці заяви мали провокаційний характер¹⁸⁹. Українське громадянське суспільство розуміє, що кращою є раціональна політика здорового глузду, адже доки Австрія є членом ЄС, розвивати відносини з Європейським Союзом, маючи кризу у відносинах з його країною-членом, буде досить складно.

Австрійські європейські скептики у складі коаліційного уряду С. Курца вимушені шукати компроміси, адже Австрія — це далеко не Велика Британія аби сподіватися на безпроблемний гіпотетичний вихід з ЄС. 10 листопада 2018 р. на службі в Австрії викрили російського шпигуна¹⁹⁰, що спричинило гучний скандал, який негативно позначився на характері відносин офіційних Відня й Москви. Австрійська дипломатія досить стримано відреагувала на обстріл російською авіацією та кораблями українських катерів у Керченській протоці 25 листопада 2018 р. Набагато більше занепокоєння у Відні було викликано запровадженням 27 листопада 2018 р. у 10-ти прикордонних областях України воєнного стану. Водночас Австрія виявилася неготовою взяти участь у роботі можливої моніторингової місії ОБСЄ у Керченській протоці, але послідовно дотримується загального курсу ЄС щодо України. Зокрема, показово, що австрійська делегація голосувала за рішення Європейського

парламенту щодо призупинення дії Угоди про партнерство між ЄС і Росією (1994 р.) після агресії Росії проти України у Керченській протоці 25 листопада 2018 р. Проте Австрія, як і більшість країн ЄС, не готова до остаточного розриву з Росією.

На осінній сесії 2018 р. ПАРС продовжив практику виключення російської делегації із цієї найбільшої європейської правозахисної організації. 31 грудня 2018 р. завершилося півріччя головування Австрії у ЄС. Наприкінці 2018 р. Австрія «нейтрально» поставилася до ініціативи Франції щодо реалізації проекту створення «європейської армії».

Упродовж 2018 р. залишалося неврегульованим питання організації міжнародної миротворчої місії на Донбасі. Україна наполягає на наданні такій місії повноважень для дій на всій території ОРДЛО та вздовж неконтрольованої на даний час ділянки українсько-російського державного кордону.

Росія послідовно протиставляє ОБСЄ Європейському Союзу і НАТО. Впродовж 2018 р. Кремль фактично заблокував німецько-французьку ініціативу, спрямовану на деескалацію конфлікту на Донбасі. Російська Федерація 10 грудня 2018 р. відхилила ініціативу запровадження місії від ОБСЄ на Азовському морі. Ця місія мала розв'язати конфліктну ситуацію, що виникла після російської агресії проти українських військових катерів 25 листопада 2018 р. поблизу Керченської протоки.

Австрійська дипломатія не могла не помічати тенденцію до погіршення військово-політичної ситуації у Європі. Зокрема, у грудні 2018 р. доозброєння Росії ракетами середньої дальності «Калібр» порушило умови ще радянсько-американського договору 1987 р. про ліквідацію класу ракет малої та середньої дальності. Ці процеси блокували конструктивну миротворчу діяльність ОБСЄ.

22 квітня 2019 р. Федеральний канцлер Австрії С. Курц привітав із перемогою на президентських виборах в Україні Володимира Зеленського. С. Курц зазначив, що очікує на продовження «хорошого співробітництва між Україною та Австрією. Україна є важливим партнером для Австрії та ЄС, і вона може розраховувати на нашу повну підтримку її шляху реформ, суверенітету та територіальної цілісності».

18 травня 2019 р. канцлер С. Курц оголосив про припинення існування коаліції з ФРГ, причиною чого став політичний скандал, у якому фігурував віце-канцлер К.-Г. Штрахе. Віце-канцлера упізнали у відео 2017 р., в якому він обговорював із росіянку Оленою Макаровою (племянницею олігарха з оточення Путіна) можливості фінансової підтримки його партії ФРГ коштами РФ для перемоги на виборах¹⁹¹. У відставку подав Й. Гуденус, який також фігурував на відео¹⁹².

Проте в ситуації послаблення чіткої антиросійської політики в Україні влада Австрійської Республіки сподівається на послаблення

санкцій проти РФ. Доказом того можуть бути результати голосування за повернення Росії у ПАРЄ 25 червня 2019 р.: усі 5 депутатів від Австрійської Республіки підтримали відновлення роботи делегації від РФ¹⁹³. Крім того, австрійські банки й газові концерни виступили проти заборони на будівництво дном Балтійського моря другої черги газопроводу «Північний потік». Австрія все ще сподівається стати центром концентрації мереж розподілу газу у Європі.

13–14 листопада 2019 р. міністр закордонних справ Австрії Александер Шалленберг відвідав Україну. Наголошувалось, що Австрія надасть 37 млн євро гуманітарної допомоги Донбасу. Сторони підвели підсумки Року культури України в Австрії та Року Австрії в Україні¹⁹⁴.

Австрійський камералізм та нейтральний статус вплинули на формування особливої політичної позиції, яку можна вважати доволі двозначною. В найближчій перспективі Австрія докладатиме усіх можливих зусиль для скасування санкцій проти РФ. Цьому сприяє низка чинників: економічна важливість Російської Федерації для Австрійської Республіки, її сильна енергетична залежність від російських нафти та газу, активна пропаганда ЗМІ та резидентів РФ на всіх теренах ЄС, зокрема в Австрії, а також мігрантська криза. Австрію вдалося закликати до солідарності з ЄС лише шляхом активного втручання Німеччини, яка є найважливішим австрійським торговельним партнером. Австрія була змушена ввести санкції проти РФ.

Нині Австрія зберігає єдність Європейського Союзу та підтримує санкції проти Росії. Анексія Росією Криму змінює не лише регіональне, а й загальноєвропейське співвідношення сил. Це ставить австрійську політику щодо України перед класичною дилемою: надавати пріоритет інтересам або цінностям. Цинічне слідування за інтересами з одночасним нехтуванням цінностей може дати тактичні переваги, але веде до неминучої стратегічної поразки. Оскільки ЄС, США, НАТО розуміють важливість зупинення путінської Росії у її реваншистських прагненнях, Австрія як європейська країна середніх розмірів і впливу на міжнародній арені вимушена погоджувати свій курс із загальним курсом Заходу щодо Росії. Австрійська дипломатія загалом витримала тиск бізнесових кіл цієї країни, які вимагали перегляду режиму санкцій проти РФ, запроваджених у відповідь на анексію Криму й агресію на Донбасі. Ці події стали поворотним моментом у сучасній історії європейської системи міжнародних відносин, яка була фундаментально підірвана порушенням норм міжнародного права Росією. Не останню роль у підтримці «евроскептицизму» відіграла Росія, яка протягом останніх років вклала досить великі політичні інвестиції у підтримку ультраправих в усій Європі, деякі з цих політиків мають сильний політичний вплив і в Австрії. Проте обидві палати парламенту Австрійської Республіки все-таки ратифікували

Угоду про асоціацію України з ЄС. Іншим важливим аспектом є той факт, що агресія Росії 2014 р. негативно позначилася на характері українсько-австрійських відносин: Австрійська Республіка була змушена ввести санкції проти Російської Федерації — одного з найважливіших своїх торговельних партнерів. Утім, Австрія ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, що демонструє нам послідовність австрійських дипломатів у питанні економічної інтеграції України з Європою.

Отже, Австрія, незважаючи на модернізацію своєї політики нейтралітету, а також «особливі» двосторонні відносини з РФ, станом на початок 2020 р. не зруйнувала спільну політику Європейського Союзу щодо російсько-української гібридної війни.

---

¹ Заппер М. Наважитися на ширшу експертизу: обізнаність щодо Росії та Східної Європи в Німеччині. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2226-manfred-zapper-navazhitisya-na-shirshu-ekspertizu-obiznanist-shchodosiji-ta-skhidnoji-evropi-v-nimechchini>

² Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode. Berlin, 2013. S. 118.

³ Ibid. S. 118.

⁴ Ibid. S. 116.

⁵ Tür nach Europa bleibt offen. *Die Bundesregierung*. URL: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2013/12/2013-12-02-demonstrationen-ukraine.html>

⁶ «Репресії — це не шлях уперед для України, повинні бути реформи». Реакція за рубежом на останні події. *Голос України*. 12 грудня 2013. № 236 (5736). С. 11.

⁷ Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015. С. 258.

⁸ Merkel rechtfertigt Treffen der G7 ohne Russland. *Die welt*. URL: http://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/thema_nt/article128705159/Merkel-rechtfertigt-Treffen-der-G7-ohne-Russland.html

⁹ Merkel: Russland annektiert die Krim. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. URL: <http://www.faz.net/aktuell/politik/merkel-wirft-russland-annexion-der-krim-vor-12842633.html>

¹⁰ Die Bürger der Krim wollen den Anschluss an Russland. URL: http://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/thema_nt/article125851782/Die-Buerger-der-Krim-wollen-den-Anschluss-an-Russland.html

¹¹ Меркель розповіла Обамі, що Путін «втратив зв'язок з реальністю». *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/3/7017236/>

¹² Німеччина прокидається — краще пізно, ніж ніколи. *День*. URL: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nimechchina-prokidaietsya-krashche-pizno-nizh-nikoli>

¹³ ОБСЄ оприлюднила підписаний у Мінську Меморандум (документ). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26597039.html>

¹⁴ Гаусманн Г. Україна і Європа в німецьких публічних дебатах (2013–2015). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2281-gvido-gausmann-ukrajina-i-evropa-v-nimetskikh-publichnikh-debatakh-2013-2015>

¹⁵ «Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen!». Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufwurf-russland-dialog>.

¹⁶ Friedenssicherung statt Expansionsbelohnung. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufwurf-friedenssicherung-statt-expansionsbelohnung>.

¹⁷ «Times» kürt Kanzlerin zur Person des Jahres 2014. Focus Online. URL: http://www.focus.de/panorama/jahresueckblick-2014/person-des-jahres-2014-die-unzverzichtbare-the-times-wuerdigt-angela-merkel_id_4369091.html

¹⁸ Helmut Schmidt wirft EU Größenwahn vor. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-05/helmut-schmidt-ukraine-eu-weltkrieg>.

¹⁹ Schmidt warnt «Times» kürt Kanzlerin zur Person des Jahres 2014. Focus Online. URL: http://www.focus.de/panorama/jahresueckblick-2014/person-des-jahres-2014-die-unzverzichtbare-the-times-wuerdigt-angela-merkel_id_4369091.html vor neuem Krieg in Europa. Zeit Online. URL: www.zeit.de/politik/2014-09/helmut-schmidt-ukraine-russland-warnung-krieg-europa.

²⁰ Putin verstehen mit Gerhard Schröder. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-03/ukraine-russland-putin-schroeder>.

²¹ Merkel A. Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel anlässlich der 51. Münchner Sicherheitskonferenz. *Die Bundesregierung*. URL: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2015/02/2015-02-07-merkel-sicherheitskonferenz.html; jsessionid=1F82EEF4BF4319489ECB45B68B6B6294.s1t2>.

²² Merkel: Russland soll wieder unser Partner werden. *Europa Objektiv*. URL: http://europaobjektiv.com/nachrichten/nachrichten_703.html.

²³ Steinmeier setzt auf Verhandlungen mit Russland. *Handelsblatt*. URL: <http://www.handelsblatt.com/politik/international/ukraine-konflikt-steinmeier-setzt-auf-verhandlungen-mit-russland/11459016.html>.

²⁴ Там само.

²⁵ Poroschenko warnt vor Folgen eines «Hybridkrieges». *Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина*. URL: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/press-center/publications/3463-poroschenko-warnt-vor-folgen-eines-hybridkrieges>

²⁶ Пьолкінг М. «Захід, Росія — і між ними «безіменний простір». Або як Кремль намагається формувати громадську думку в Німеччині щодо України. *День*. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/zahid-rosiya-i-mizh-nymy-bezimennyu-prostir>

²⁷ Як у Бундестазі обговорювали асоціацію України з ЄС. *Deutsche Welle*. URL: <http://www.dw.com/uk>.

²⁸ Німеччина депонувала ратифікаційні грамоти щодо угод про асоціацію між ЄС та Грузією, Україною і Молдовою. *День*. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/240715-nimechchyna-deponovala-ratyfikaciyu-gramotu-pro-asociaciyu-ukrayiny-z-yes>.

²⁹ Für eine aktive Europäische Ukraine-politik. CDU CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. S.4. URL: <https://www.cducsu.de/en/download/file/fid/47345>

³⁰ Харлан Г.О. Трансформація позицій політичних партій ФРН щодо східно-європейської політики (2005–2017 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 310–311.

³¹ Берендс Я. Кінець «східної політики»? URL: <http://www.historians.in.ua/skhidnoi-index.php/en/dyskusiya/1426-yan-berends-kinets-skhidnoi-polityky>

³² Positionspapier Russland. CDU/CSU. Fraktion im Deutschen Bundestag. Beschluss vom 29. November 2016. S.2. URL: https://www.cducsu.de/sites/default/files/positionspapier_russland_final_clean.pdf

³³ У чому полягає історична відповідальність Німеччини перед Україною? URL: <https://p.dw.com/p/2dGQo>

³⁴ Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. С. 35.

³⁵ Die Ukraine in den Augen Deutschlands. Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch. Deutsche Gesellschaft für internationale Zusammenarbeit. URL: http://ukraine-woche.de/wp-content/uploads/2018/03/Die-Ukraine-in-den-Augen-Deutschlands_de.pdf

³⁶ Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogramm 2017–2021 CDU/CSU. 3 Juli 2017, 56. URL: <https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703regierungsprogramm2017.pdf?file=1>

³⁷ Ibid. 56.

³⁸ Ibid. 64.

³⁹ Zeit für mehr Gerechtigkeit. Unser Regierungsprogramm für Deutschland. SPD. 25 Juni 2017, 107. URL: https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Bundesparteitag_2017/Es_ist_Zeit_fuer_mehr_Gerechtigkeit-Unser_Regierungsprogramm.pdf

⁴⁰ Ibid. S. 107.

⁴¹ Ibid. S. 107.

⁴² Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24 September 2017. Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22/23 April 2017, 18. URL: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf

⁴³ Ibid. S. 19.

⁴⁴ Denken wir neu. Das Programm der freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: «Schauen wir nicht länger zu». 2 April 2017, 100. URL: <https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>

⁴⁵ Ibid. 101.

⁴⁶ Ibid. 102.

⁴⁷ Крістіан Лінднер: Питання Криму в діалозі з РФ варто заморозити. URL: <http://p.dw.com/p/2iiRM>

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Sozial. Gerecht. Frieden. Für alle. Die Zukunft, für die wir kämpfen. Die Linke. Langfassung des Wahlprogramms zur Bundestagswahl 2017. Vom 9. bis zum 11 Juni 2017, 8. URL: https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2017/wahlprogramm2017/die_linke_wahlprogramm_2017.pdf

⁵⁰ Ibid. 100.

⁵¹ Ibid. 100.

⁵² Zukunft wird aus Mut gemacht. Bundestagswahlprogramm 2017. BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. vom 16. bis 18 Juni 2017, 66. URL: https://www.gruene.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BUENDNIS_90_DIE_GRUENEN_Bundestagswahlprogramm_2017.pdf

⁵³ Ibid. 75.

⁵⁴ Німецькі Зелені та Україна: більше вимагати та більше допомагати. URL: <https://p.dw.com/p/2iTwc>

⁵⁵ Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 19 Legislaturperiode. Berlin, 2018. S. 149.

⁵⁶ Ibid. 149-150.

⁵⁷ Меркель: ФРН за продовження санкцій щодо РФ. URL: <https://p.dw.com/p/37Wev>

⁵⁸ Kulesza-Mietkowski E. Europe du Centre et de l'Est: la frustration. *Ramses*. 1995. P.76-87.

⁵⁹ Автономія сепаратистам та демілітаризована зона — це план Франції. URL: <http://ukrainian.voanews.com/content/article/2633058.html>

⁶⁰ Довга ніч у Мінську: що Олланд розповів про мінські угоди та плани Путіна щодо України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45374522>

⁶¹ Путін «затягував»: Олланд розповів невідомі факти з мінських переговорів. URL: <https://www.5.ua/polityka/putin-zatiahuvav-olland-rozpoviv-nevidomi-fakty-z-minskykh-perehovogiv-180322.html>

⁶² Сидорук А. Путінофонія та українофобія Марін ле Пен. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/31104>

⁶³ Французьких ультраправих спонсорує російський банк. URL: <http://www.unian.ua/world/1012721-frantsuzkih-ultrapravih-sponsorue-rosiyskiy-bank.html>

⁶⁴ Кучма: ще Міттеран казав не вірити гарантіям безпеки. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/10/25/4264148/>

⁶⁵ Arjakovsky A. Ouvrons les yeux sur la Russie de Vladimir Poutine. URL: <http://www.lefigaro.fr/vox/politique/2014/11/06/31001-20141106ARTFIG00287-ouvrons-les-yeux-sur-la-russie-de-vladimir-poutine.php>

⁶⁶ Arjakovsky A., Verluise P. Russie-Ukraine: de la guerre à la paix? Entretien avec A. Arjakovsky. URL: <http://www.diploweb.com/Russie-Ukraine-de-la-guerre-a-la.html>

⁶⁷ Їжак О. Будапештський меморандум: угода про вічні цінності. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/161>

⁶⁸ Dubien A. «Les Mistral seront livrés». URL: <http://www.lecourrierderussie.com/2014/09/arnaud-dubien-mistral-seront-livres/>

⁶⁹ Леви Б.-А. Франция начинает понимать, какая поддержка нужна Украине. URL: <http://nv.ua/opinion/Levi/franciya-nachinaet-ponimat-kakaya-podderzhka-nuzhna-ukraine--28931.html>

⁷⁰ Леви Б.-А. Присмерк ери Путіна: 2015-й має стати роком українського реваншу. URL: <http://www.newsr.u.ua/press/29dec2014/2015.html>

⁷¹ Baudoin M.-E. La crise ukrainienne, ou comment les discours «font» la guerre. *Note de recherche stratégique 8. Analyse de la crise ukrainienne. Regards universitaires*. Paris: IRSEM, 2014. Vol. 2. P. 11.

⁷² Лазарева А. Флібустьєри від економіки. Український тиждень. 2014. № 37(357). С. 40–41.

⁷³ Ковтун Е. Почему ЕС не ввел секторальных санкций для России — языком цифр. URL: <http://nvua.net/publications/Pochemu-ES-ne-vvel-sektoralnyh-sankcii-dlya-Rossii-yazykom-cifr-4078.html>

⁷⁴ Conférence de Xavier Moreau à la droite populaire. 22.9.2014. URL: <http://alexandrelatsa.ru/2014/09/conference-de-xavier-moreau-a-la-droite-populaire/>

⁷⁵ Ukraine: portraits de révoltés. URL: <http://www.metronews.fr/info/ukraine-portraits-de-revoltes/mnbs!O61i613Uhtdw/>

⁷⁶ Макрон: Очарование Путиным — не мой случай. URL: http://news.liga.net/news/world/14728257-makron_ocharovanie_putinym_ne_moy_sluchay.htm

⁷⁷ Présidentielle: vif échange entre Hamon et Melenchon sur la Russie. URL: <http://www.francesoir.fr/actualites-elections/presidentielle-vif-echange-entre-hamon-et-melenchon-sur-la-russie>

⁷⁸ Situation en Ukraine: la position de la France. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/ukraine/situation-en-ukraine-la-position-de-la-france/>

⁷⁹ Pourquoi l'Ukraine devrait faire partie des priorités du Président Macron / Why Ukraine should move to the top of Macron's in-tray. URL: <https://rasmussenglobal.com/media/ukraine-macron>

⁸⁰ Pourquoi l'Ukraine devrait faire partie des priorités du Président Macron / Why Ukraine should move to the top of Macron's in-tray. URL: <https://rasmussenglobal.com/media/ukraine-macron>

⁸¹ Лара де Ф. Що в біса сталося з Макроном? Український тиждень. 2018. № 23 (551). С. 44.

⁸² Лазарева А. Задобрити ведмедя. Український тиждень. 2018. № 22(550). С. 26–27.

⁸³ Франция призывает Россию выполнить Минские соглашения, особенно в сфере безопасности, — глава МИД Ле Дриан. URL: https://censor.net.ua/news/3048729/frantsiya_prizyvaet_rossiyu_vypolnit_minskie_soglasheniya_osobenno_v_sfere_bezopasnosti_glava_mi_d_le

⁸⁴ «Я нажаханий»: Глава британської делегації в ПАРЕ розкритикував Францію і Німеччину за повернення РФ. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/povernennya-rosiji-v-parye-britaniya-kritikuye-franciyu-i-nimechchinu-50030286.html>

⁸⁵ Lefebvre M. L'Union désunie: les fractures Nord-Sud et Est-Ouest. *Questions internationales*. 2017. No. 88. P. 73.

⁸⁶ Том Ф. Путінізм може пережити Путіна. *Український тиждень*. 2018. № 21(549). С.47.

⁸⁷ Сафар'янс Є. Австрійський шлях до європейської інтеграції. *Європейські історичні студії*. 2015. № 1. С. 94.

⁸⁸ Экономика Австрии. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=223&type=news&p=16&newsid=1399>

⁸⁹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС України), ф.1, оп.4, спр.8434, арк. 45.

⁹⁰ Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003. Київ, 2004. С.323.

⁹¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 9936, арк. 48.

⁹² Татаренко Н. Камералізм як ментальна і економічна складова розвитку Австрії. *Австрія й Україна на історичних перехрестях: наук. зб.* Київ: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. 316 с. (укр. і нім. мовами). С. 114.

⁹³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 4, спр. 7825, арк. 188.

⁹⁴ Соловьяненко О. Украина обещает воровать российский газ и впредь. URL: http://www.ng.ru/politics/2001-07-12/1_ukraina.html

⁹⁵ Левченко Р.В. Особливості діяльності банків Австрії в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2015. Том 21. № 1. С. 179–184.

⁹⁶ Фірташ за допомогою «російських друзів» та хабарів домовився з Індією про видобуток титану. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2015/04/20/539311/>

⁹⁷ Гайдай Д. Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

⁹⁸ Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе. Москва: «Весь Мир», 2009. С. 106.

⁹⁹ Татаренко Н. Камералізм як ментальна і економічна складова розвитку Австрії. *Австрія й Україна на історичних перехрестях: наук. зб.* Київ: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. 316 с. (укр. і нім. мовами). С. 114.

¹⁰⁰ Экономика Австрии. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=223&type=news&p=16&newsid=1399>

¹⁰¹ Татаренко Н. Камералізм як ментальна і економічна складова розвитку Австрії. *Австрія й Україна на історичних перехрестях: наук. зб.* Київ: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. 316 с. (укр. і нім. мовами). С. 114.

¹⁰² Экономика Австрии. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=223&type=news&p=16&newsid=1399>

¹⁰³ Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе. Москва: «Весь Мир», 2009. С. 112–113.

¹⁰⁴ Gressel G. How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

¹⁰⁵ Горбач Р. «Доля Путіна вже визначена: він помре в Кремлі. Погана новина — ми не знаємо, коли це станеться. Хороша — Путін теж цього не знає». Інтерв'ю з Гаррі Каспаровим. URL: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_dolya-putina-vzhe-viznachena-vin-pomre-v-kreml-i-pogana-novina-mi-ne-znayemo-koli-ce-stanetsya-horosha-putin-tezh-cogo-ne-znae/611527

¹⁰⁶ Магда Е.В. Гибридная война: выжить и победить. Харьков: Виват, 2015. С. 62.

¹⁰⁷ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 9936, арк. 41.

¹⁰⁸ Урядовий кур'єр. 19.05.2000.

¹⁰⁹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 9936, арк. 42.

¹¹⁰ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 9936, арк. 41.

¹¹¹ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 5, спр. 10604, арк. 208–209.

¹¹² ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 50.

¹¹³ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 48–49.

¹¹⁴ Австрія підтримуватиме Україну в питанні безвизового діалогу з ЄС. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?avstriya_pidtrimuvatime_ukrayinu_v_pitanni_bezvizovogo_o_dialogu_z_yes&objectId=1109625 (дата звернення: 30.05.2017).

¹¹⁵ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 50.

¹¹⁶ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 6 (210), спр. 14160, арк. 48.

¹¹⁷ Британський посол: Україна вчинить мудріше, якщо віддасть перевагу ЄС перед Митним союзом. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/644622-Britanskii-posol-Ykraina-chinitime-rozumnishe-yaksho-viddast-perevagu-ES-pered-Mitnomu-souzy-pered-ES?> (дата звернення: 30.05.2017).

¹¹⁸ Оригінал тексту: «Мы просто ограничим доступ этим товарам — и европейским, и украинским. В этом случае для Украины особый режим, скажем такой партнёрский режим, который действовал до сих пор, закончится». Взято з промови. Дмитрій Медведєв вступив з членами Ради палати Ради Федерації. URL: <http://government.ru/news/5990/> (дата звернення: 27.06.2017).

¹¹⁹ Bildt C. Russia, the European Union, and the Eastern Partnership. URL: http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf (дата звернення: 28.06.2017).

¹²⁰ Українсько-австрійські політичні консультації. URL: <http://austria.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/11932-ukrajinsyko-avstrijsyki-politichni-konsulytatsiji#sthash.IuYbeEDL.dpuf> (дата звернення: 30.05.2017).

¹²¹ Astrov V. Ukraine: on the path towards EU association?, Monthly Report No. 11/2013, wiiw Monthly Report, No. 11. Vienna, November 2013. P. 24–26.

¹²² Богдан літав разом з Азаровим на переговори до Росії за день до зупинки євроінтеграції у 2013 році — «Схеми». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-bohdan-perelit/30185234.html>

¹²³ Сафар'янс Є. Поняття «майдан» в суспільній свідомості українців кін. ХХ — поч. ХХІ с. *Матеріали ХІІІ міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки — 2019 : Історія»*. Київ, 2019. С. 141.

¹²⁴ Альтернативи євроінтеграції не існує — Янукович. URL: https://24tv.ua/alternativi_yevrointegratsiyi_ne_isnuye_yanukovich_n385236.

¹²⁵ Сафар'янс Є. Революція Гідності: визначення сутності події та її хронологічних меж. *Матеріали ХVІІ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна — 2019: Історія»*. Київ, 2019. С. 256–260.

¹²⁶ Путин рассказал, кто финансировал переворот в Украине. URL: <https://replyua.net/putin/90639-putin-rasskazal-kto-finansiroval-perevorot-v-ukraine.html> (дата звернення: 28.06.2019).

¹²⁷ Маляр М. Які домовленості порушила Росія своїми діями в Криму. URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1366453-yaki-domovlenosti-porushila-rosiya-svoyimi-diyami-v-krimu>

¹²⁸ 26 лютого. Пам'ятні дати <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2647504-26-lutogo-pamatni-dati.html>

¹²⁹ Реакція на події у світовій політиці та економіці за 1-18.03.2019. Україно-австрійські відносини в контексті останніх подій. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/187>

¹³⁰ Austria names 18 Ukrainians on assets freeze list. URL: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-austria/austria-names-18-ukrainians-on-assets-freeze-list-idUSBREA2009Q20140301>

¹³¹ Указ Президента України про звільнення А. Березного з посади Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Австрія. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2014>

¹³² Council of Europe offers to monitor treatment of minorities in Ukraine. URL: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-council/council-of-europe-offers-to-monitor-treatment-of-minorities-in-ukraine-idUSBREA260LA20140307>

¹³³ EU sanctions unlikely to target Russia CEOs: Austria. URL: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-austria/eu-sanctions-unlikely-to-target-russia-ceos-austria-idUSBREA2G08V20140317>

¹³⁴ ЄС оприлюднив список громадян Росії та України, які потрапили під санкції. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/17/7019337/>

¹³⁵ Канцлер Австрії: Україні варто розглянути австрійську модель нейтралітету. *Тиждень*. 21 березня 2014 року. URL: <http://tyzhden.ua/News/105495>.

¹³⁶ Гайдай Д. Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

¹³⁷ ЄС запровадив санкції щодо ще 15 осіб, причетних до кризи в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/28/7023882/>

¹³⁸ 124th Session of the Committee of Ministers (Vienna, 6 May 2014). Conclusions of the Chairman. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/kancler-kurc-fenomen-avstriyskogo-vunderkinda-ta-shcho-vid-nogo-chekati-ukrajini--446001.html>

¹³⁹ Russian, Ukraine foreign ministers in brief meeting in Vienna. URL: <https://af.reuters.com/article/commoditiesNews/idAFL6N0NSOZO20140506>

¹⁴⁰ EU moves cautiously to raise pressure on Russia over Ukraine. URL: <https://www.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-eu/eu-moves-cautiously-to-raise-pressure-on-russia-over-ukraine-idUKKBN0DS0LP20140512>

¹⁴¹ German minister doesn't see Ukraine in 'western alliance' soon. URL: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-germany/german-minister-doesnt-see-ukraine-in-western-alliance-soon-idUSKBN0EU0U820140619>

¹⁴² Gressel G. How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).

¹⁴³ Каплюк К. Австрія виступає проти подальших санкцій щодо Росії. URL: <http://www.dw.com/uk/австрія-виступає-проти-подальших-санкцій-щодо-росії/a-18038422>

- ¹⁴⁴ Ефективність санкцій Заходу зростає, якщо вони охоплюють усі галузі економіки РФ. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1130
- ¹⁴⁵ Збитий «Боїнг» рейсу MH17. Нові дані відразу двох розслідувань. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mh17-novi-dani/30006031.html>
- ¹⁴⁶ Council Implementing Regulation (EU) No. 810/2014. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.221.01.0001.01.ENG
- ¹⁴⁷ ЄС запровадив санкції третього рівня проти Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/07/29/7033366/>
- ¹⁴⁸ Совет ЕС официально расширил санкционный список против РФ до 95 человек и 23 компаний. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/sovet-es-ofitsialno-rasshiril-sanktsionnyu-spisok-protiv-30072014161200>
- ¹⁴⁹ Новые санкции ЕС против РФ вступили в силу. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/novye-sanktsii-es-protiv-rf-vstupili-v-silu-12092014124900>
- ¹⁵⁰ Угода про асоціацію. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁵¹ Австрія виступає проти подальших санкцій щодо Росії. URL: <http://www.dw.com/uk/австрія-виступає-проти-подальших-санкцій-щодо-росії/a-18038422>
- ¹⁵² Указ Президента України № 884/2014. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18465.html>
- ¹⁵³ Гайдай Д. Аудит зовнішньої політики: Україна — Австрія. URL: <https://glavcom.ua/publications/347187-audit-zovnishnoji-politiki-ukrajina-avstrija.html>
- ¹⁵⁴ Кравченко В. Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyini_.html (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁵⁵ Gressel G. How should Europe respond to Russia? The Austrian view. URL: http://www.ecfr.eu/article/commentary_how_should_europe_respond_to_russia_the_austrian_view405 (дата звернення: 28.06.2017).
- ¹⁵⁶ Экономика Австрии. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=223&type=news&p=16&newsid=1399>
- ¹⁵⁷ Кравченко В. Австрія. Рай у двох годинах від війни. URL: http://gazeta.dt.ua/international/avstriya-ray-u-dvoh-godinah-vid-viyini_.html (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁵⁸ Хто в ЄС гальмує ратифікацію Угоди з Україною. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034034/> (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁵⁹ П. Порошенко обговорив із канцлером Австрії та президентом Європарламенту українські реформи. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1467500-p-poroshenko-obgovoriv-iz-kantslerom-avstriyi-ta-prezidentom-yevroparlamentu-ukrayinski-reformi>
- ¹⁶⁰ Австрія може ратифікувати асоціацію Україна-ЄС до кінця липня — посол при ЄС. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/27/7035335/> (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁶¹ Ратифікація асоціації в «проблемній» Австрії зрушила з місця. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/06/30/7035418/> (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁶² Австрія завершила процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. URL: <http://www.5.ua/polityka/avstriia-zavershyla-protses-ratyfikatsii-uhody-pro-asotsiatsiiu-mizh-ukrainoiu-ta-yes-89673.html> (дата звернення: 30.05.2017).
- ¹⁶³ Австрія пригрозила Греції проблемами из-за дружбы с Россией. URL: http://censor.net.ua/news/331878/avstriya-prigrozila-gretsii-problemami_izza_drujby_s_rossii_ei (Оновлено: 19.08.2015).
- ¹⁶⁴ Дорогами біженців: як мігранти потрапляють до Європи. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150603_migrants_vj_europe_journeys_it

¹⁶⁵ Канцлер Австрії йде у відставку. URL: http://gazeta.ua/articles/life/_kancler-avstriyi-jde-u-vidstavku/696782

¹⁶⁶ Газета «День». 11 травня 2016 р. С. 3.

¹⁶⁷ Сидоржевський М. Крістіан Керн став новим канцлером Австрії. URL: <http://www.dw.com/uk/крістіан-кєрн-став-новим-канцлером-австрії/a-19263894>

¹⁶⁸ Безвізовий режим між Україною та ЄС запрацював. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-40219742>

¹⁶⁹ Дубенський В. Александер Ван дер Беллен переміг на президентських виборах в Австрії. URL: <http://www.dw.com/uk/александєр-ван-дєр-бєллєн-пєрємєг-на-пєрєзидєнтськєх-вєборєх-в-австрії/a-19278217>

¹⁷⁰ Гайдай Д. Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

¹⁷¹ Гайдай Д. Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

¹⁷² Австрія підтримує санкції проти РФ. URL: <http://i-army.org/avstriya-pidtrymuje-sanktsiyi-proty-rf/>

¹⁷³ Президентом Австрії обрали екс-лідера «зелених» Ван дер Беллена. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/05/160523_austria_president_election_om (останній перегляд: 20.03.2018).

¹⁷⁴ Суд в Австрії: другий тур президентських виборів в Австрії переголосують. URL: <http://www.dw.com/uk/суд-в-австрії-другий-тур-президентських-виборів-переголосують/a-19371097> (останній перегляд: 20.03.2018).

¹⁷⁵ Ван дер Беллен: «зелений професор» на чолі Австрії. URL: <http://www.dw.com/uk/ван-дєр-бєллєн-зєлєний-пєрєсєр-на-чєлє-австрії/a-36640118> (останній перегляд: 20.03.2018).

¹⁷⁶ Перший успіх проекту «Позбавимо Україну транзиту». URL: <https://glavcom.ua/digest/pershii-uspikh-proektu-pozbavimo-ukrajinu-tranzitu-377594.html>

¹⁷⁷ Голос України. 4 січня 2017. С. 5.

¹⁷⁸ Сільські Вісті. 24 лютого 2017. С. 1.

¹⁷⁹ Трудовий кур'єр. 9 червня 2017. С. 3.

¹⁸⁰ «День». 1 вересня 2017. С. 3.

¹⁸¹ Genitz Christian. Österreichs Wirtschaft frohlockt. URL: www.faz.net/aktuelle/wirtschaft/fuehrt-die-neue-oesterreichische-regierung-aus-oevp-fpoe-den-standart-in-die-top-liga-15346846.html (останній перегляд: 20.03.2018).

¹⁸² SPD-Chef Schulz beklagt «Rechtsruck» in Österreich. URL: www.faz.net/politik/spd-chef-schulz-beklagt-ueber-regierung-in-oesterreich-15348389.html (останній перегляд: 20.03.2018).

¹⁸³ Президент України Петро Порошенко привітав Себастьяна Курца з перемогою на виборах в Австрії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2325225-porosenko-privitav-kurca-z-peremogou-na-viborah-v-avstrii.html>

¹⁸⁴ Horacek N., Toth B. Sebastian Kurz. Österreichs neues Wunderkind? — Wien: Residenz Verlag, 2017. 128 s.

¹⁸⁵ Die Presse. 8 December 2018. S. 3.

¹⁸⁶ В МИД Австрии заявили, что визит Путина на свадьбу министра является частным и не меняет позиции страны во внешней политике. URL: <https://gordonua.com/news/worldnews/v-mid-avstrii-zayavili-chto-vizit-putina-na-svadbu-ministra-yavlyetsya-chastnym-i-ne-menyayet-pozicii-strany-vo-vneshney-politike-311187.html> (дата останнього звернення: 20.08.18).

¹⁸⁷ Позиція голови Комітету у закордонних справах Ганни Гопко щодо участі президента РФ В. Путіна у весіллі глави МЗС Австрії Карін Кнайсль. URL: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/161383.html>

¹⁸⁸ Удар по європейських цінностях / інформаційне управління апарату ВР України. *Голос України*. 21 серпня 2018. С. 2.

¹⁸⁹ Журналіст о Путіне на свадьбе: Украина должна срочно ввести санкции против Австрии <https://replyua.net/blog/106342-zhurnalist-o-putine-na-svadbe-ukraina-dolzha-srochno-vvesti-sankcii-protiv-avstrii.html>

¹⁹⁰ Bundesheer-Offizier soll für Russland spioniert haben. URL: <https://www.nachrichten.at/politik/innenpolitik/Bundesheer-Offizier-soll-fuer-Russland-spioniert-haben;art385,3058453>

¹⁹¹ Ібіца, росіянка та тінь Фірташа: як 7 годин відео знищили ультраправих в уряді Австрії. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/05/19/7096348/>

¹⁹² Auch Gudenus tritt von allen Ämtern zurück. URL: <https://orf.at/stories/3122864/>

¹⁹³ Які країни проголосували за повернення Росії в ПАРС. URL: https://24tv.ua/yaki_krayini_progolosuvali_za_povernennya_rosiyi_v_parye_n1170657

¹⁹⁴ Зленко К. Австрія продовжить надавати гуманітарну допомогу Донбасу. *Голос України*. 15 листопада 2019. С. 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Степан Васильович Віднянський (*відповідальний редактор та керівник авторського колективу*) — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.3, 3.2**).

Микола Миколайович Вегеш — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (**підрозділ 2.5**).

Олег Миколайович Горенко — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділ 3.1**).

Олександр Вікторович Даниленко — доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (**підрозділ 2.4**).

Оксана Анатоліївна Іваненко (*відповідальний секретар*) — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділи 1.3, 1.5**).

Максим Олексійович Кононенко — заступник директора, начальник відділу політичного співробітництва Департаменту ЄС і НАТО Міністерства закордонних справ України (**підрозділ 3.4**).

Наталія Василівна Кривець — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділи 1.6, 2.3**).

Олексій Олексійович Кураєв — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (**підрозділ 1.2**).

Олександр Євгенович Лисенко — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (**підрозділ 2.6**).

Андрій Юрійович Мартинов — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділи 1.1, 2.7, 3.1, 3.2**).

Ірина Борисівна Матяш — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділи 2.2, 3.3**).

Оксана Олександрівна Мітрофанова — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (**підрозділ 3.5**).

Владислава Вадимівна Піскіжова — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділ 1.4**).

Євгеній Валерійович Сафар'янс — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (**підрозділ 3.5**).

Микола Станіславович Точицький — Представник України при Європейському Союзі, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург (**підрозділ 3.4**).

Ганна Олександрівна Харлан — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (**підрозділ 3.5**).

Наукове видання

УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ XIX — ПОЧАТКУ XXI ст.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Монографія

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Степан Васильович Віднянський (відповідальний редактор
та керівник авторського колективу)
Микола Миколайович Вегеш
Олег Миколайович Горенко
Олександр Вікторович Даниленко
Оксана Анатоліївна Іваненко (відповідальний секретар)
Максим Олексійович Кононенко
Наталія Василівна Кривець
Олексій Олексійович Кураєв
Олександр Євгенович Лисенко
Андрій Юрійович Мартинов
Ірина Борисівна Матяш
Оксана Олександрівна Мітрофанова
Владислава Вадимівна Піскіжова
Євгеній Валерійович Сафар'янс
Микола Станіславович Точицький
Ганна Олександрівна Харлан

Для оформлення обкладинки використано карту П.-Й. Шафарика “Slovanský Zeměvid” (1842) та карту “La République Ukrainienne” (1919), представлену українською делегацією на Паризькій мирній конференції (1919–1920) (опубліковані на сайті <http://likbez.org.ua/>)

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 28.05.2020 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 66,14. Обл. вид. арк. 64,46.
Наклад 300 прим. Зам. 11. 2020.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.